

जनैपूर्णिमादेखि रानीपोखरीसम्म

डा. महेशराज पन्त

जनैपूर्णमादेखि रानीपोखरीसम्म

जनैपूर्णिमादेखि रानीपोखरीसम्म

(चाडबाड, देवमूर्ति, देवस्थल र प्राचीन पुस्तकसम्बन्धी लेखको संगालो)

डा. महेशराज पन्त

प्रकाशक

खिलशर्म-राजीवलोचनजोशीस्मारकप्रतिष्ठान

काठमाडौँ

खिलशर्म-राजीवलोचनजोशीस्मारकप्रतिष्ठानको तीसौं पुष्प

प्रकाशक-

खिलशर्म-राजीवलोचनजोशीस्मारकप्रतिष्ठान

रक्तकाली, काठमाडौं, नेपाल

फोन- ४२६३४९४, ४४१७८५७

प्रकाशनमिति-

वि.सं. २०७४ मार्ग ७ गते मार्गशुक्लपञ्चमी

(कविशिरोमणि राजीवलोचन जोशीको उनान्नब्बेऔं स्मृतिदिवस)

पहििलो संस्करण- ५०० प्रति

मूल्य- ८२५।-

ISBN : 978-9937-0-3347-3

मुद्रक- श्री प्रेस, जावलाखेल, ललितपुर

फोन- ०१-५५३२८२२, ईमेल- shreepress@wlink.com.np

प्रकाशकको मन्तव्य

वि. सं. २०५२ मा विधिवत् स्थापना गरिएको खिलशर्म-राजीवलोचनजोशी-स्मारकप्रतिष्ठानले प्रत्येक वर्ष विवाहपञ्चमीको दिन राजीवलोचनजोशीस्मृतिदिवस मनाउने गरेको छ । यस अवसरमा पुरस्कार-सम्मान-कार्यक्रम गर्ने र नयाँ वा पुराना कृतिहरूको प्रकाशन पनि गर्ने परम्परा रहेको कुरा सबैमा अवगत नै छ ।

यस वर्ष डा. महेशराज पन्तद्वारा विभिन्न कालमा रचना गरिएका ऐतिहासिक एवं सांस्कृतिक निबन्धहरूको सङ्ग्रह “जनैपूर्णमादेखि रानीपोखरीसम्म”लाई यस प्रतिष्ठानले प्रकाशमा ल्याएको छ । यसमा नेपालका महत्त्वपूर्ण चाडबाडदेखि लिएर मठमन्दिरका बारेमा पनि प्रामाणिक रूपमा विशद चर्चा गरिएको छ । नेपाली संस्कृतिका विविध पक्षलाई बुझ्न चाहने पाठकहरूलाई यस पुस्तकले विशेष मदत गर्नेछ भन्ने हामीले ठानेका छौं ।

अन्त्यमा यस्तो महत्त्वपूर्ण कृतिको प्रकाशन गर्ने अवसर दिनुभएकोमा डा. महेशराज पन्तज्यूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं ।

वि.सं. २०७४ मङ्सिर ७ गते खिलशर्म-राजीवलोचनजोशीस्मारकप्रतिष्ठान
 बृहस्पतिवार रक्तकाली, काठमाडौं
 मार्गशुक्लपञ्चमी (विवाहपञ्चमी)

यही पुस्तकको विषयमा

पृथ्वीनारायण शाहको विषयमा नयराज पन्तको लेखसङ्ग्रहको मैले गरेको सम्पादन (नयराज पन्तको दृष्टिमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह) पोहर कविशिरोमणि राजीवलोचन जोशीको अठासीऔँ स्मृतिदिवसको अवसरमा खिलशर्मराजीवलोचनजोशीस्मारक-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित भएको हो । यस पालि पनि मेरो कुनै पुस्तक छान्ने इच्छा त्यस प्रतिष्ठानको तर्फबाट यही गएको भदौ १ गते बिहीवारको दिन व्यक्त गरियो । मेरो हातमा अरू अरू काम अड्किरहेका भए पनि एउटा सग्लो किताब निस्कने भए निस्कियालोस् भन्ने मोहले त्यस प्रतिष्ठानको प्रस्ताव मैले स्वीकार गर्दा यस पुस्तकले मूर्त रूप लिने अवसर पायो । यसरी मेरा छरिएका लेख एकत्रित गरी छान्ने अवसर जुटाइदिएकोमा त्यस प्रतिष्ठानका अध्यक्षलगायत सबै सदस्यलाई धन्यवाद ।

उठानमा त, वि.सं. २०३२ देखि २०७२ सम्मका ४० वर्षभित्र आफूले लेखेका चाडबाड, देवमूर्ति, देवस्थल र प्राचीन पुस्तकसम्बन्धी एक खण्ड र नेपालमा गएका भूकम्पको नालीबेली, वि.सं. २०७२ को महाभूकम्पबाट हाम्रा मठमन्दिरमा भएको क्षति र तिनको जीर्णोद्धारमा पुरातत्त्वविभागको अकर्मण्यता र औदासीन्यको विषयका लेखको अर्को खण्ड गरी पुस्तक निकाल्ने विचार गरेको थिएँ । तर पहिलो खण्ड नै ठूलो भएकोले दोस्रो खण्ड गाभ्ने विचार त्याग्नपर्थ्यो ।

थरीथरीका लेखको सङ्ग्रह यो पुस्तक भएकोले यसको नाउँ राख्न पनि मलाई निकै गाह्रो भयो । पहिलो लेख जनैपूर्णिमाको र अन्तिम लेख रानीपोखरीको विषयमा भएकोले दिनेशराज पन्तको लेखसङ्ग्रह बुद्धदेखि पहलमानसम्म (साभा प्रकाशन, काठमाडौँ, २०४९) भन्ने शीर्षकको सिकोमा यसको नाउँ जनैपूर्णिमादेखि रानीपोखरीसम्म त राख्ँ, चित्त भने त्यति बुझेको छैन । किनभने बुद्धदेखि पहलमानसम्म भन्ने पुस्तक गौतम बुद्धदेखि पहलमानसिंह स्वरूको विषयमा हुँदा पहिलो र अन्तिम दुवै शब्दमा व्यक्तिविशेषको नाउँ आएकोले सङ्गति मिले जस्तो भयो । यस पुस्तकमा भने पहिलो शब्दमा चाड र अन्तिममा पोखरी आएकोले अलि सामञ्जस्य भएन कि जस्तो लागिरहेछ ।

यति लामो अन्तरालमा थरीथरीका पाठकलाई लक्ष्य गरी तयार पारिएका यी लेखको शैली एकनासको छैन । यहाँ अहिले छापिन लागेका लेखमध्ये एउटा (९ सङ्ख्या) मात्र अप्रकाशित अवस्थामा थियो । प्रकाशित लेखमध्ये पनि एक ठाउँमा २ वटा

लेखको संयोजन गरी एउटा लेख बनाइएको छ (१० सङ्ख्या) । अरू लेख जसरी छापिएका छन्, त्यसरी नै ती यहाँ उतारिएका छन् । यसो भए पनि अहिलेको सम्पादनको विषयमा केही कुरा खुलाउनुपरेको छ— १) अभिव्यक्ति बढी स्पष्ट पार्ने काम आवश्यक ठाउँमा गरिएको छ, २) लामा लामा लेखका केही परिच्छेद हटाइएका छन्, ३) एउटा लेखमा परेको कुरा अर्को लेखमा दोहरिन जाँदा त्यस्ता कुरा सकेसम्म हटाउने कोशिश गरिएको छ, ४) कहाँ कहाँ टिप्पणी थप्ने काम पनि भएको छ, ५) नयाँ नयाँ खोजीले पहिले लेखिएको कुरामा गल्ती देखिएको खण्डमा वा स्पष्ट पार्नुपर्ने अवस्था आउँदा यस्तो * चिह्न हाली पादटिप्पणीमा सच्याउने काम गरिएको छ, ६) ४० वर्षभित्र छापिएका यी लेखमा पादटिप्पणी हाल्दा थरीथरीको पद्धतिको अनुसरण गरिएकोमा मैले अहिले अङ्गीकार गरेको पद्धतिअनुसार सर्वत्र एकनासले टिप्पणी हालिएको छ र ७) पाश्चात्य भाषाका कृतिबाट गरिएका उद्धरण पहिले देवनागरी लिपिमा राखिएकोमा अहिले रोमन लिपिमै राखिएको छ ।

अखबारमा छापिएका लेखमा कहाँ कहाँ तात्कालिक समयसँग जोड्न आज ठीक १ हप्ता भयो जस्ता वाक्य परेकोमा त्यस्ता वाक्य यथावत् नै राखिएका छन् । हरेक लेखको अन्त्यमा पहिलो प्रकाशनमिति दिइएकोले पाठकलाई त्यति अप्ठ्यारो पर्दैन कि जस्तो लाग्छ ।

यस पुस्तकमा जहाँ जहाँ यस्तो * चिह्न दिइएको छ, त्यसको अर्थ त्यो अशुद्ध शब्द जस्ताकोतस्तै सारिएको भन्ने हो । यस्तो चिह्न खालि संस्कृत शब्द अशुद्ध हुँदा मात्र हालिएको छ ।

यो पुस्तक टाइप र लेआउट गर्ने काम युवेशरत्न वज्राचार्यबाट भएको हो । टाइप गर्ने केही काम पुरुषोत्तम महर्जन, शर्मिला मल्ल, चिनीकाजी महर्जन र सुजिता माःजुबाट पनि भएको छ । यी सबै लेख पुस्तकाकारमा आएपछि युवेशरत्न वज्राचार्यले यसको प्रूफ शुरूदेखि अन्त्यसम्म हेरिदिएकाले मुद्राराक्षसका गल्ती सच्चिएका छन् र कहाँ कहाँ वाक्य पनि सोभिएका छन् । सबैलाई यथोचित धन्यवाद ।

वि.सं. २०७४।७।१२।१ कुष्माण्डनवमी

महेशराज पन्त

संशोधन-मण्डल

२७ डल्लुआवासमार्ग, काठमाडौँ, नेपाल

विषयसूची

१. जनैपूर्णिमा- पढाइसँग गाँसिएको चाड	१-५
२. दसैं	६-१०
३. पिशाचचतुर्दशी र घोडेजात्रा	११-२९
४. विक्रमसंवत्, पाहाँचह्रे, घोडेजात्रा र बिस्केट	३०-३३
५. पनौती- एक संस्कृतिज्ञको दृष्टिमा	३४-३९
६. त्रिगङ्गा र लाजिमपाटका त्रिविक्रममूर्ति	४०-४८
७. अंशुवर्माको शिलालेखका रामेश्वर र पर्वतेश्वरको विषयमा	४९-५७
८. मखनटोलको गरुडमूर्ति र त्यसको पीठको शिलालेख	५८-६१
९. देवमूर्तिको रूपमा मनुष्यमूर्तिको र देवमूर्तिसँगै मनुष्यमूर्तिको प्रतिष्ठापन	६२-८२
१०. कसको काष्ठमण्डप	८३-९३
११. काष्ठमण्डपसँग लीलावज्रको सम्बन्ध छ त	९४-९९
१२. गौरीको विषयमा	१००-१२७
१३. फर्पिङको भङ्गेश्वरीमूर्तिको प्राचीनताको विषयमा	१२८-१२९
१४. इटुंबहालको प्रज्ञापारमिता	१३०-२४१
१५. जगन्नाथसम्प्रदाय र नेपाल	२४२-२५२
१६. प्रताप मल्लको तीर्थजात्रा	२५३-२८३
१७. रानीपोखरी	२८४-२९०
चित्रसूची	२९१-२९८
यस पुस्तकमा छापिएका लेख यसअघि कहाँ छापिएका थिए, त्यसको खुलासा	२९९-३००
यस पुस्तकमा तयार पार्दा काम लिइएका साधनको तालिका	३०१-४१०

जनैपूर्णिमा— पढाइसँग गाँसिएको चाड

आज ठीक १ हप्ता भयो, गएको आइतवार साउन २५ गते जनैपूर्णिमा परेको थियो । नामैमा जनै जोडिएको यस चाडमा तागाधारी अर्थात् जनै लाउनेहरूले जनै फेर्ने र सबैले ब्राह्मणद्वारा नाडीमा रक्षासूत्र बाँध्ने चलन अहिले छ । यसैले यस लेखको शीर्षकमा जनैपूर्णिमालाई पढाइसँग गाँसिएको चाड भन्दा धेरैलाई आश्चर्य लाग्न सक्छ ।

प्राचीन कालमा श्रावणपूर्णिमाको दिन विद्यार्थी गुरुकहाँ पढ्न भनी जाने चलन थियो । एक थरीचाहिँ यसको ठीक १ महीनापछि भाद्रपूर्णिमाको दिन पढ्न जान्थे । यो कुरा धर्मशास्त्रका प्राचीन ग्रन्थबाट थाहा हुन्छ । यसरी गरिने वेदको अध्ययनको प्रारम्भलाई शास्त्रीय भाषामा **उपाकर्म** भनिन्छ । यसलाई अलि लामो गरी भन्दा **छन्दसामुपाकर्म** भन्ने चलन छ । यसै गरी **अध्यायोपाकर्म** र **स्वाध्यायोपाकर्म** भन्ने शब्द पनि शास्त्रमा भेटिन्छ । **उपाकर्म**को अर्थ **थालनी** हो । यस कारण **छन्दसामुपाकर्म** भनेको वेदहरूको [पढाइको] **थालनी**, **अध्यायोपाकर्म** भनेको [वेदको] **पढाइको थालनी** र **स्वाध्यायोपाकर्म** भनेको [वेदको] आफ्नो पढाइको **थालनी** भन्ने हुन्छ । **उपाकर्म** यो शब्द हाम्रो यतातिर त्यति सुनिँदैन । जनैपूर्णिमाको दिन गरिने पूजापाठलाई यस शब्दले अहिले बुझाउने गरेको छ । सामान्यतया श्रावणपूर्णिमामा **उपाकर्म** गरिने भए पनि सामवेदीहरूचाहिँ भाद्रशुक्लतृतीयामा हस्तनक्षत्र पर्दा **उपाकर्म** गर्छन् ।

जूठो-सूतक चोखिएपछि र पितृकार्य गर्दा जनै फेर्ने र शुभकार्य गर्दा डोरो बाँध्ने चलन भएकोले यस दिन जनै फेर्नु वा डोरो बाँध्नु कुनै ठूलो कुरा होइन । हो, **उपाकर्म**को दिन जनै मन्त्रने काम गरिन्छ । त्यही मन्त्रको जनै फेर्ने भएकोले कालान्तरमा वेदको पढाइ उच्छिन्नप्रायः भएपछि **उपाकर्म** जनै फेर्ने र डोरो बाँध्नेमा सीमित हुन पुग्यो ।

गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र र स्मृतिहरूमा **उपाकर्म** र **उत्सर्जन** अर्थात् वेदको पढाइ थाल्ने र रोक्ने समयको विषयमा लेखिएको कुराको चर्चा यस प्रसङ्गमा गर्नु उपयुक्त नै होला । सबभन्दा पहिले गृह्यसूत्रहरूबाटै कुरा उठाऊँ । **ओषधि** अर्थात् **जडीबूटी** उब्जेपछि कि श्रावण महीनामा श्रावणनक्षत्र पर्दा कि श्रावण महीनाको पञ्चमी तिथिमा हस्तनक्षत्र पर्दा **उपाकर्म** गर्नु, ६ महीना वेद पढेपछि माघपूर्णिमामा **उत्सर्जन** गर्नु भनी **आश्वलायनगृह्यसूत्र** (३।५।१-२, १४, २०^१)मा लेखिएको छ । **पारस्करगृह्यसूत्र**

१. **आश्वलायनगृह्यसूत्र** ३।५।२० मा **नारायणीयवृत्ति** पनि हेर्नु ।

(२।१०।१-२)मा चाहिँ उपाकर्मकालको विषयमा लेख्दा **श्रावण महीनामा श्रावणनक्षत्रमा** भन्ने **आश्वलायनगृह्यसूत्र**को शब्दको सट्टा **श्रावणपूर्णिमामा श्रावणनक्षत्र पदा** भनी लेखिएको छ, अरू उस्तै छ । कि **पौष महीनामा रोहिणीनक्षत्र पदा** कि बीचको **अष्टमीमा** अर्थात् **पौषपूर्णिमापछिको अष्टमीमा उत्सर्जन गर्नु** भनी त्यहीँ (२।१२।१)लेखिएको छ । कि **भाद्रपूर्णिमामा** कि **भाद्र महीनामा हस्तनक्षत्र पदा उपाकर्म गर्नु**, एक थरी मानिसहरूचाहिँ **श्रावणपूर्णिमामा** गर्नु भन्छन्, **उत्सर्जनचाहिँ पौषपूर्णिमामा** गर्नु भनी **खादिरगृह्यसूत्र** (३।२।१६-१७, २६) र **गोभिलगृह्यसूत्र** (३।३।१, १३-१४)मा लेखिएको छ । **ओषधि** उब्जेपछि कि **श्रावणमा हस्तनक्षत्र परेको** वेलामा कि **श्रावणपूर्णिमामा उपाकर्म** गर्नु भनी **हिरण्यकेशिगृह्यसूत्र** (२।१८।२)मा लेखिएको छ । कि **श्रावणपूर्णिमामा** कि **भाद्रपूर्णिमामा उपाकर्म गर्नु**, **उत्सर्जनचाहिँ पौषपूर्णिमामा** गर्नु भनी **जैमिनीय गृह्यसूत्र** (१।१४)मा लेखिएको छ । **शाङ्खायनगृह्यसूत्र** (४।६।१)मा चाहिँ **माघशुक्लप्रतिपदामा उत्सर्जन गर्नुपर्छ** भनी लेखिएको छ ।

अब **धर्मसूत्रहरूमा उपाकर्मको र उत्सर्जनको कालको** विषयमा लेखिएका कुराको चर्चा गरौँ । **श्रावणपूर्णिमामा उपाकर्म** गरी कि **पौषपूर्णिमामा** कि **पौष महीनामा** जुन दिन **रोहिणीनक्षत्र** पर्छ त्यो दिन **वेदको पढाइ रोक्नु**, एक थरी मानिसहरूचाहिँ **श्रावणपूर्णिमामा** थालेको **वेदको पढाइ साढे ४ महीनामा** रोक्नुपर्छ भन्छन् भनी **आपस्तम्बधर्मसूत्र** (१।३।१।१-३)मा लेखिएको छ । यसको मतलब **आपस्तम्बीय परम्परा**अनुसार **वेदको अध्ययन ५ महीना हुने** र अर्को **परम्परा**अनुसार **साढे ४ महीना हुने** भन्ने हुन्छ । दोस्रो **परम्परा खादिरगृह्यसूत्र** (३।२।२६)मा पनि चर्चित छ भन्ने कुरा यस प्रसङ्गमा भन्नु उचित होला । बर्सेनि कि **श्रावणपूर्णिमामा** कि **भाद्रपूर्णिमामा** **वेदहरू पढ्न थाली** कि **साढे ४ महीना** कि **५ महीना** कि **दक्षिणायन रहेसम्म पढ्नु** भनी **गौतमधर्मसूत्र** (२।७।१।२)मा लेखिएको छ । कि **श्रावणपूर्णिमामा** कि **आषाढपूर्णिमामा उपाकर्म** गरेर कि **पौषपूर्णिमामा** कि **माघपूर्णिमामा उत्सर्जन गर्नु** भनी **बौधायनधर्मसूत्र** (१।५।१२।१६)मा लेखिएको छ । **उपाकर्म** कि **श्रावणपूर्णिमामा** कि **भाद्रपूर्णिमामा** गरी कि **साढे ४ महीनासम्म** कि **साढे ५ महीनासम्म वेद पढ्नु**, यसपछि **शुक्लपक्षमा वेद** र **वेदाङ्गचाहिँ इच्छा लागेको समयमा पढ्नु** भनी **वासिष्ठधर्मसूत्र** (१३।१, ५-७)मा लेखिएको छ ।

वेदाङ्ग भनेको **वेदको अध्ययनमा सहायक शास्त्र हुन्** । त्यस्ता शास्त्र **६ वटा हुन्छन्**—**शिक्षा, कल्प, व्याकरण, छन्द, निरुक्त र ज्यौतिष** । **शिक्षा** भनेको **उच्चारण गर्न**

सिकाउने शास्त्र हो । कल्प भनेको यज्ञको विधि सिकाउने शास्त्र हो । व्याकरणको त व्याख्या गरिरहनु नपर्ला । छन्द भनेको थरीथरीका पद्यको स्वरूप सिकाउने शास्त्र हो । निरुक्त भनेको चाहिँ कुनै शब्दको व्युत्पत्ति अर्थात् त्यस शब्दको रचना कसरी भयो भनी सिकाउने शास्त्र हो । ज्यौतिष भनेको ग्रहको स्थिति र त्यसअनुसार समयको मापन गर्न सिकाउने शास्त्र हो ।

उपाकर्म र उत्सर्जनको कालको विषयमा स्मृतिहरूमा लेखिएको कुराको पनि चर्चा गरूँ । कि श्रावणपूर्णिमामा कि भाद्रपूर्णिमामा उपाकर्म गरेर साढे ४ महीना वेदहरू पढ्नु, त्यसपछि उत्सर्जनचाहिँ कि पौष महीनामा जहिले पुष्यनक्षत्र पर्छ त्यस दिन, कि माघशुक्लप्रतिपदामा गर्नु, उत्सर्जन गरेपछि पक्षिणी अर्थात् एक अहोरात्र र भोलिपल्टको दिनभर वेद नपढ्नु, अनि शुक्लपक्षमा वेदहरू र कृष्णपक्षमा वेदाङ्ग पढ्नु भनी मनुस्मृति (४।९५-९८)मा लेखिएको छ । कि श्रावणपूर्णिमामा कि श्रवणनक्षत्र पर्दा कि औषधि उब्जिसकेपछि पञ्चमीमा हस्तनक्षत्र पर्दा उपाकर्म गर्नु, उत्सर्जनचाहिँ पौष महीनामा रोहिणीनक्षत्र पर्दा वा अष्टमी तिथिमा गर्नु भनी याज्ञवल्क्यस्मृति (१।१४२-१४३)मा लेखिएको छ । कि श्रावणपूर्णिमामा कि आषाढपूर्णिमामा कि भाद्रपूर्णिमामा वेदको उपक्रमण अर्थात् उपाकर्म गर्नु भनी औशनसस्मृति (३।५५)मा लेखिएको छ । वैदिक अध्ययन उच्छिन्नप्रायः भइसकेपछि आआफ्नो परम्पराअनुसार विधि पुर्याउने रूपमा मात्र भए पनि उपाकर्म गर्ने चलन रहिरहेको छ । निबन्धग्रन्थहरूमा आआफ्नो परम्पराअनुसार ककसको उपाकर्म कहिले कहिले हुन्छ भन्ने विषयमा लेखिएको पाइन्छ । निबन्धग्रन्थमध्ये सबभन्दा प्रसिद्ध, कमलाकर भट्टले वि.सं. १६६८ मा रचेको निर्णयसिन्धु (२ परिच्छेद श्रावणमासप्रकरण) र काशीनाथ उपाध्यायले वि.सं. १८४८ मा रचेको धर्मसिन्धु (२ परिच्छेद)मा पनि यी कुरा परेका छन् । यसको उदाहरणको रूपमा धर्मसिन्धुमा लेखिएको कुराको चर्चा छोटकरीमा यहाँ गरिन्छ । ऋग्वेदीहरूको लागि श्रावणशुक्लमा श्रवणनक्षत्र परेको दिन उपाकर्मको लागि खास दिन भए जस्तै यजुर्वेदीहरूको लागि भने खास दिन श्रावणपूर्णिमा हो भनी त्यहाँ लेखिएको छ । यसै गरी वेदका अरू ७ थरी शाखाका अनुयायीहरूको उपाकर्मकाल त्यहाँ दिइएको छ । छोटकरीमा भन्ने हो भने सामवेदीलाई छोडेर अरू सबै शाखाका अनुयायीको उपाकर्म खास गरी श्रावणपूर्णिमामा वा श्रावण महीनामा श्रवणनक्षत्र पर्दा हुन्छ भनी त्यहाँ लेखिएको छ ।

गृह्यसूत्र, धर्मसूत्र र स्मृतिहरूको आधारमा भन्दा कममा पनि बर्सेनि साढे ४ महीना वेदको पढाइ चल्ने देखिन्छ । त्यसपछि शुक्लपक्षमा वेद र कृष्णपक्षमा वेदाङ्ग पढ्नु भनी मनुस्मृतिमा लेखिएको कुराको चर्चा पनि भरखरै माथि गरिसकिएको छ ।

यसरी अध्ययन गर्ने काम खालि नयाँ विद्यार्थीले मात्र नगरी पुराना विद्यार्थीले पनि केही समय गर्ने गर्थे । खुलाएर भन्दा, गृहस्थ भइसकेपछि पनि बढी पढ्न इच्छा भयो भने हरेक वर्ष दुइ दुइ महीना गुरुकुलमा गएर बस्नुपर्छ भनी आचार्य श्वेतकेतुले भनेकोमा गृहस्थ भइसकेपछि अग्निहोत्र, अतिथिसत्कार आदि नियमपूर्वक गर्नुपर्ने हुनाले यसरी गुरुकुलमा गएर दुइ दुइ महीना बस्नु शास्त्रविरुद्ध हुन्छ भनी आपस्तम्बधर्मसूत्र (१।१३।१९-२२)मा लेखिएको छ । यति लेख्दा लेख्दै पनि जुन विद्यामा राम्ररी नैपुण्य हासिल भएको छैन, त्यो पढ्न फेरि गुरुकुलमा गई नियमपूर्वक पढ्नुपर्छ भनी त्यहीँ (२।२।५।१५) लेखिएको छ ।

पढाइ सिद्ध्याइसकेपछि पनि आफूले विद्यार्थीको रूपमा पढेको विद्या उपस्थित राख्नु प्राचीनकालको पढाइको आदर्श थियो । त्यसैले स्नातकलाई समावर्तनमा गुरुले उपदेश दिँदा सत्यं वद धर्मं चर अर्थात् साँचो बोल, धर्म गर र सत्यान्न प्रमदितव्यम् धर्मान्न प्रमदितव्यम् अर्थात् सत्यबाट तर्कनु हुँदैन, धर्मबाट तर्कनु हुँदैन जस्ता उपदेशसँगै स्वाध्यायान्मा प्रमदः अर्थात् स्वाध्यायबाट नतर्क, स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् अर्थात् स्वाध्याय र प्रवचनबाट तर्कनु हुँदैन भन्ने छ (तैत्तिरीयोपनिषद् १।११) । प्राचीनकालमा पढेको कुरा तयार राख्नुलाई अत्यन्त जोड दिइन्थ्यो भन्ने कुराको उदाहरणको लागि पढेको कुरा बिसनु (अधीतस्य नाशनम्) लाई साथीलाई र ब्राह्मणलाई मारु सरहको अपराध (याज्ञवल्क्यस्मृति ३।२२८) मानिएकोबाट भन्न सकिन्छ ।

यसरी हाम्रा मुख्य मुख्य चाडमध्ये एउटा चाड विद्यासँग पूरै सम्बद्ध भए पनि कालान्तरमा त्यस चाडको सम्बन्ध जनै फेर्नु र डोरो बाँध्नुमै सीमित हुन गएको छ । आजभोलि जनैपूर्णिमाको दिन गरिने उपाकर्मविधिको सम्बन्ध पनि विद्यासँग धेरैथोर भएको कुराको केही उदाहरण अब दिइन्छ ।

जनैपूर्णिमामा मुख्य रूपले ब्रह्माको पूजा हुन्छ । त्यसपछि सप्तर्षि अर्थात् कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि, वसिष्ठ र वसिष्ठकी पत्नी अरुन्धतीको पूजा हुन्छ । यो पूजा ब्रह्माको र अरुन्धतीसहित सप्तर्षिको प्रतीकको रूपमा कुशले बनाइएको मूठामा हुन्छ । यी प्रतीक कुशका १२४ वटा डाँठले बनाइन्छ । हरेक डाँठमा ३ वटा सगला पात हुनुपर्छ । ५० वटा कुशले ब्रह्मा बनाई तलदेखि शिखासम्म काँचो

धागोले बेर्दै बाँध्ने काम गरिन्छ । यसै गरी १३ वटा कुशले ब्रह्माको एउटा हात, १२ वटा कुशले अर्को हात, २५ वटा कुशले उनको विष्टर अर्थात् आसन गरी जम्मा १०० वटा कुशले ब्रह्माको प्रतीक तयार हुन्छ । ७ जना, हरेक ऋषिको २ अरुन्धतीको प्रतीक यसै गरी तीतीनवटा कुशले बनाउँदा २४ वटा कुशले ती तयार हुन्छन् । ब्रह्मालाई जस्तै यी सबैलाई काँचो धागोले बेर्दै बाँधिन्छ । (१ चित्रसङ्ख्या)

पूजा सिद्धिसकेपछि पाठको लर्को चल्छ । शुक्लयजुर्वेदका ५४ वटा मन्त्र एक एक गरी पढी प्रत्येक मन्त्र पढिसकेपछि वेदोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् अर्थात् वेदमा कहिएका ऋषिहरू तृप्त होऊन् भनी कुशको त्यस प्रतीकमा जल चढाइन्छ । ऋषिहरूलाई यस पर्वमा यसरी तर्पण गरिने हुनाले यो पर्व ऋषितर्पणी भन्ने नाउँले पनि प्रसिद्ध छ । अनि शतपथब्राह्मण (१४।७।३।२६-२८) बाट ७० पुस्ता ऋषिहरूको नाउँ आएको, गुरुशिष्यपरम्परासम्बन्धी मन्त्रको पाठ गरिन्छ ।

यतिसम्मका कुराबाट जनैपूर्णिमा मूलतः विद्यासँग पूरै गाँसिएको चाड हो भन्ने स्पष्ट हुनुपर्छ ।

(राजधानी १४ वर्ष ७४ अङ्क, २०७१।५।११, ७ पृष्ठ)

दसैं

जनैपूर्णमा ब्राह्मणको, दसैं क्षत्रियको, तिहार वैश्यको र फागु शूद्रको चाड हो भन्ने प्रसिद्धि छ । यसो भए पनि दसैं बहुसङ्ख्यक नेपालीको साभा चाड भएर रहेको छ । स्थिति यस्तो भए पनि जनैपूर्णमा, तिहार र फागुको दाँजोमा दसैंको चर्चा प्राचीन वाङ्मयमा त्यति पाइँदैन ।

शरद् ऋतुमा विजिगीषु राजाहरूले विजययात्रा गर्ने कुराको बयान काव्यहरूमा पाइन्छ । खोलनाला तर्न सकिने भएपछि र बाटघाटामा हिलो सुकिसकेपछि शरद् ऋतुमा घोडाको **नीराजना** भन्ने विधि गरिसकेपछि मात्र राजा रघु विजययात्रा गर्न गएको बयान कालिदासले आफ्नो रघुवंश (४।२४-२६)मा गरेकोलाई यसको उदाहरणको रूपमा देखाउन सकिन्छ ।

राजाले विजययात्रा थाल्नुभन्दा अगाडि असोज महीनाको नवौँ दिनमा र विजययात्रा पूरा भइसकेपछि तथा घोडालाई रोग लाग्दा वा शान्तिकर्म गर्दा घोडाको **नीराजना** गर्नुपर्छ भनी *कौटलीय अर्थशास्त्र*को अश्वाध्यक्षप्रकरण (२।३०।५०)मा र चार चार महीनामा ऋतुको सन्धिकालमा हात्तीको **नीराजना** गर्नु भनी त्यहीँ हस्त्यध्यक्षप्रकरण (२।३२।२१)मा लेखिएको छ । वराहमिहिरले आफ्नो *बृहत्संहिता*मा **नीराजनसम्बन्धी** छुट्टै अध्याय लेखेका छन् (४३ अध्याय) । त्यस अध्यायमा राजाले घोडाको, हात्तीको र सिपाहीको **नीराजन** गर्ने कुरा विस्तृत रूपमा छ । विष्णु निद्राबाट बिउँभेपछि अर्थात् चतुर्मास सिद्धिसकेपछि कि कार्तिकशुक्लको द्वादशी अष्टमी वा पूर्णिमाको दिन कि आश्विनशुक्लको द्वादशी अष्टमी वा पूर्णिमाको दिन घोडाको **नीराजन** गर्नु भनी त्यहाँ लेखिएको छ । त्यस ताका वर्ष कार्तिकमा शुरू भई असोजमा टुङ्गिने हुनाले वराहमिहिरले पहिले कार्तिक र त्यसपछि मात्र असोज भनेका हुन् भन्ने कुरा हामीले बुझ्नुपर्छ । **नीराजन**को विधिमा विजययात्रामा गएको जस्तो अभिनय गरी शत्रुको माटोको मूर्ति बनाई त्यस मूर्तिको छातीमा शूलले रोप्ने कुरा पनि त्यहाँ छ । शरद् ऋतुमा महाष्टमीको दिन दुर्गापूजा गर्नु र दशमीको दिन घोडाको र हात्तीको **नीराजन** गर्नु भनी **नीराजन**को विधि विस्तृत रूपमा *कालिकापुराण* (८५ अध्याय)मा दिइएको छ ।

कौटलीय अर्थशास्त्र, रघुवंश र *बृहत्संहिता*मा दसैंको चर्चा नभए पनि **नीराजना** वा **नीराजन**को चर्चा आएकोले तथा *कालिकापुराण*मा भने शरद् ऋतुमा महाष्टमीमा दुर्गाको

पूजा र दशमीको दिन नीराजन गर्नुपर्छ भनी लेखिएकोले पछिल्लो कालमा नीराजनविधि दसैंको अङ्ग हुन गएको देखिन्छ । जुद्धसडकमा दमकलअगाडि सडकपारिको स्थानमा दसैंमा महानवमीको दिन अहिलेसम्म पनि हुने गरेको, घोडाहरूका नायक रेवन्त (२ चित्रसङ्ख्या)को पूजालाई नीराजनकै रूपमा लिन सकिन्छ ।

संस्कृतभाषाको प्रसिद्ध कोष अमरकोषमा क्षत्रियवर्ग (२।८।९५)मा सबै फौज तमतयार राख्नु भन्ने अर्थ भएको सर्वाभिसार शब्दका पर्याय दिइसकेपछि त्यहाँ लोहाभिसार वा त्यसको पाठान्तर लोहाभिहार भन्ने शब्द दिई त्यसको अर्थ अस्त्रधारी राजाहरूको नीराजनविधि वा नीराजनाविधि भनी त्यहाँ लेखिएको छ । प्रस्थान गर्नुभन्दा अगाडि गरिने विधि लोहाभिसार हो भनी अमरकोषका पुराना पुराना टीकाकारहरूमध्ये एक क्षीरस्वामीको अमरकोषोद्धाटनमा लेखिएको छ । नीराजन र लोहाभिसार यी २ विधि एकै नभई नीराजनपछि गरिने भिन्नै कर्म लोहाभिसार हो भनी २ जना प्राचीन आचार्यको मतको उद्धरण पनि त्यहाँ छ । अमरकोषको नीराजनविधि: वा नीराजनाविधि:को ठाउँमा नीराजनाद् विधि: भन्ने पाठ एक थरीले मान्छन् भनेर पनि क्षीरस्वामीले लेखेका छन् । महानवमीको दीक्षामा घोडा आदिको नीराजनपछि गरिने विधि लोहाभिहार हो भनी बृहस्पतिले शकसंवत् १३५३ तदनुसार वि.सं. १४८८ मा पदचन्द्रिकानाउँको, अमरकोषको आफ्नो टीकामा लेखेका छन् । नीराजन र लोहाभिहार भिन्नाभिन्नै विधि हुन् भन्ने कुराको पुष्टिको लागि उनले प्राचीन कोष अमरमालाको उद्धरण पनि गरेका छन् । सर्वाभिसारको अर्थ गरिसकेपछि अर्का अर्वाचीन टीकाकार तारापतिनागले आफ्नो मधुमाधवी टीकामा यो विधि महानवमीको दीक्षामा गरिन्छ भनी लेखेका छन् । अमरकोषका प्राचीन टीकाकार सुभूतिको टीकाको उद्धरण गरी नीराजनपछि गरिने विधि लोहाभिहार हो भनी उनले आफ्नो मत पनि दिएका छन् ।

नीराजन र लोहाभिहारको दसैंसँग सम्बन्ध भएको कुरा अमरकोषका प्राचीन टीकाकार क्षीरस्वामी र सुभूतिका वाक्यबाट नआएकोमा अर्वाचीन टीकाकार बृहस्पति र तारापति नागका वाक्यबाट भने ती विधि दसैंको विधिसँग जोडिन गएको देखिएकाले परापूर्वकाल-देखि चलेर आएका विधि अर्वाचीनकालमा दसैंसँग गाँसिएको स्पष्ट हुन्छ ।

अब नीराजन र लोहाभिहारको अर्थ पनि यसै प्रसङ्गमा गर्नुपरेको छ । बृहत्संहिताका टीकाकार उत्पलले नीराजनको अर्थ नीरेण अजनम् अर्थात् पानीले छुनु भनी गरेका छन् । क्षीरस्वामीले चाहिँ एउटा अर्थ पानीले छ्याप्नु र अर्को अर्थ वाहन र हतियार आदिको आरति गर्नु भनी गरेका छन् ।

लोहको अर्थ फलाम र अभिसार वा अभिहारको अर्थ आक्रमण हुने र फलामबाट हातहतियार बन्ने हुनाले लोहाभिहार शब्दले शस्त्रसम्बन्धी कर्म बुझाएको देखिन्छ । ने.सं. ७१८ तदनुसार वि.सं. १६५५ मा लेखिसिद्धिएको, नेवारी अर्थ भएको *अमरकोष*मा लोहाभिहारको अर्थ *महनिया पायातादि* भनी गरिएको छ । *पायातादिको* पूरै अर्थ नलागे पनि *महनिया* अर्थात् *दसैँको* भन्ने शब्दपछि आएको त्यो शब्द अहिलेसम्म पनि नेवार समुदायले खास गरी विजयादशमीको दिन गर्ने गरेको *पायाः* (३ चित्रसङ्ख्या)को पूर्व रूप देखिन्छ । यस कारण विजययात्राको अङ्गको रूपमा प्राचीन कालदेखि चलिआएका *नीराजन* र *लोहाभिहार* कालान्तरमा *दसैँका* अङ्ग बन्न गएको देखिएको छ । परापूर्वकालदेखि चलेर आएको *लोहाभिसार* वा *लोहाभिहार*को परम्परा अहिलेसम्म नेवारहरूले *पायाः* भनी थामिआएको देखिएकोले *मोहनि* भित्रै हो, *दसैँ* भित्रै हो भन्ने कुरामा कुनै तुक छैन । त्यो त *बछला* भित्रै हो, *वैशाख* भित्रै हो भन्ने जस्तै हो । *दसैँ*को अर्थमा नेवारीमा चलेको *मोहनि* शब्दको व्युत्पत्ति पनि यसै प्रसङ्गमा दिनुपर्नेमा त्यसलाई अहिले छोडिएको छैन ।

देवीको चर्चा वैदिक कालदेखि नै भए पनि हामीले *दसैँमा* मात्र गरेको जस्तो *देवी* भन्ने अलि पछिल्लो कालमा मात्र चर्चामा आएको भेटिन्छ । उदाहरणको लागि *मृच्छकटिक* (६।२७)मा देवीले शुम्भ र निशुम्भलाई मारेको कुरालाई *दसैँमा* पाठ गरिने *चण्डी* भनी प्रसिद्ध *दुर्गासप्तशती* (९-१० अध्याय)को शुम्भनिशुम्भवधसँग जोड्न सकिन्छ । सातौँ शताब्दीका बाणको *कादम्बरी*मा त ठाउँठाउँमा देवीका पर्याय *चण्डिका*, *कात्यायनी* र *अम्बिका* मात्र नआई *चण्डिकालाई* रगतको बलि दिनको लागि पटक पटक तीखो हातियारमा पाइन लगाउँदा लगाउँदा हत्केला कडा भएको शबर जातिको युवाको बयान आएको छ, कहीं कात्यायनीको त्रिशूलले दागेको बयान छ त कहीं राँगोको रगतले भिजेको अम्बिकाको त्रिशूलको बयान छ (शबरसेनापतिवर्णन) । बाणकै *हर्षचरित* (२ उच्छ्वास)मा *चण्डिका*को नाउँले राखिएको वनमा कुनै कुनै रूखमा कात्यायनीको मूर्ति खोपिएको कुरा लेखिएको छ, त्यहीँ (८ उच्छ्वासमा) महानवमीको दिन राँगोको बलि दिएको बयान आउँछ ।

नेपालमा लिच्छविकालका अभिलेखमा *दसैँको* चर्चा नआएको भए पनि [शक]संवत् ४२५ तदनुसार वि.सं. ५६० को, राजा मानदेवको पालाको एउटा शिलालेखमा भगवतीको चर्चा आएको छ । महिषासुरमर्दिनीको मूर्तिको पादपीठ भएर त्यो अभिलेख अहिले रहेको छ । खुलाएर भन्दा, पलाञ्चोकभगवतीको मूर्ति जुन पादपीठमा अडेको छ,

त्यसमा भगवतीको चर्चा भएकोले त्यो अभिलेख नेपालमा शाक्त सम्प्रदायको पहिलो^७ उदाहरण बनेको छ । कलाको इतिहासका समीक्षकले पलाञ्चोक भगवतीको मूर्ति त्यति पुरानो होइन भने पनि अभिलेखमा भगवतीको मूर्ति स्थापना गरेको कुरा भएकोले कालान्तरमा नयाँ मूर्ति राखेको पनि हुन सक्छ ।^१

यसो भए पनि सातौँ शताब्दीसम्म पनि शाक्त सम्प्रदाय नेपालमा त्यति बलवान् भइसकेको थिएन कि भन्ने कुराको प्रमाणको लागि [मानदेव]संवत् ३२ तदनुसार वि.सं. ६६६ को, हाँडीगाउँको अंशुवर्माको शिलालेखमा धेरै देवीदेवतालाई भाग छुट्याउँदा शाक्त सम्प्रदायका देवता नपरेकोले अनुमान हुन्छ ।

दसैंमा पाठ गरिने *दुर्गासप्तशती* अर्थात् चण्डीका पुस्तक नेवारराज्यमा चौधौँ शताब्दी-देखिका पाइने हुनाले त्यसताकासम्म यतातिर दसैंको प्रतिष्ठा राम्रै भइसकेको थियो भनी भन्न सकिन्छ । पछिल्लो मल्लकालका अभिलेखमा दसैंका प्रशस्त सन्दर्भ पाइन्छन् । उता बाइसी-चौबीसी राज्यतिर पनि दसैं मनाएको कुरा परेका अभिलेख पाइन्छन् । मल्लकालका अभिलेखमा कुन दिन घटस्थापना गर्ने, कहिले अष्टमी मान्ने इत्यादि चर्चा भएका निकै सन्दर्भ छन् ।

खास हिन्दुस्तानमा जस्तो दसैंलाई रामको विजययात्रासँग जोडी रामलीला मान्ने चलन हाम्रो यहाँ छैन । तर आश्विनशुक्लषष्ठी अर्थात् दसैंको षष्ठीको दिन बिल्वनिमन्त्रणको विधिमा रामको विजययात्राको चर्चा आउँछ । रावणलाई मार्न र रामलाई अनुग्रह गर्न ब्रह्माजीले परापूर्वकालमा हजूर (देवी)लाई पहिले अकालमा बिउँझाउनुभएको थियो, आश्विनशुक्लषष्ठीमा ज्येष्ठानक्षत्र पर्दा म जबसम्म पूजा गर्हु, हजूरलाई बेलको रूखमा बिउँझाएर राख्हु^२ भन्ने अर्थ भएका श्लोक त्यस विधिमा पढिने गरेका छन् ।

❖ नयाँ खोजीले पहिलो उदाहरण ललितपुर स्वथःटोलको [शक]संवत् ४११ तदनुसार वि.सं. ५४७ को शिलालेख भएको छ (दिवाकर आचार्य २०५३:३९-४५) ।

१. मेअरी शेपर्ड स्लसर २०३९:३०९ ।

२. रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥

इषे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यां ज्येष्ठानुयोगतः ।

श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत्पूजां करोम्यहम् ॥

(वर्षकृत्यदीपक, २६७ पृष्ठ)

पहिले विजययात्राको अङ्गको रूपमा रहेका नीराजन र लोहाभिसार जस्ता विधि पछि दुर्गापूजा व्यापक रूपमा मानिँदै जाँदा कालान्तरमा दुर्गापूजामै अन्तर्भूत देखिएकाले विभिन्न समयमा चलेका थरीथरीका विधिविधानको समष्टिले नै हामीले अहिले मान्ने गरेको दसैँको रूप लिएको देखिएको छ ।

(गोरखापत्र ११३ वर्ष, १५२ अङ्क, २०७०।६।१९।७, ६ पृष्ठ)

पिशाचचतुर्दशी र घोडेजात्रा

खास भारतमा सयौँ वर्षको विधर्मी शासनले गर्दा परम्परादेखि चल्दै आएका निकै चाडपर्व जात्रामात्रा बिस्तारै त्यहाँबाट हराउँदै गए र तिनको अस्तित्व पुराना लेखबाट थाहा पाउनुपर्ने स्थिति आयो । तर विधर्मीको पञ्जामा नपरेकोले र सम्पन्न पनि भएकोले नेपालखाल्डोमा त्यो स्थिति आएन र पुराना निकै चाडपर्व जात्रामात्रा यहाँ ह्यासिएनन् र यथावत् चली नै रहे । यसको एउटा राम्रो उदाहरणको रूपमा संस्कृतवाङ्मयमा प्रशस्त चर्चा आएको,^१ तर अहिले नेपालखाल्डोलाई छोडेर भरतखण्डमा अन्यत्र कहीं पनि नमानिने^२ इन्द्रजात्रालाई अधि सार्न सकिन्छ । यस कारण भरतखण्डमा अन्त लोप भइसकेका पुराना रीतिस्थितिको परम्परा चलाइराख्नमा नेवारहरूको ठूलो अवदान छ भन्ने कुरा निर्विवाद छ ।

१. योहान याकोब मेयर १९९४:१-१९७ ।

पाण्डुरङ्ग वामन काणे २०३१:८२४-८२६ ।

उही २०३१क:२७४ ।

यान खोन्डा २०२४ ।

नयराज पन्त २०२७ ।

कुलचन्द्र कोइराला २०४२ ।

२. बङ्गालका पश्चिम भागमा इन्द्रध्वजका रूपमा सालको रूखको पूजा गरिने प्रथा भएको चर्चा पीयूषकान्ति महापात्रको *ट्री-सिम्बल् वर्शिप् इन बेन्गल्* (बङ्गालमा वृक्षचिह्नपूजा) मा भएको कुरा शङ्कर सेन गुप्त २०२२:१३३ बाट थाहा पाइन्छ भनी यान खोन्डा २०२४:४१३ मा ४ टिप्पणी)ले लेखेका छन् । यताबाट पश्चिम बङ्गालमा इन्द्रजात्रा मात्रै कुरा थाहा हुन्छ तापनि सेन गुप्त थर भएका खुद बङ्गालीले पनि पुरानो किताबबाट यस जात्राको विषयमा उद्धरण गर्नुपरेको देखिएकोले त्यहाँ त्यो जात्रा त्यति प्रसिद्ध नभएको छल्लङ्ग हुन्छ । जङ्गबहादुरको पालामा काठमाडौँको ब्रिटिश रेजिडेन्सीमा डाक्टर भई आएका हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्ड (१९३७ क:३१२)ले *It is peculiar to Nipal, no festival of the sort occurring in the plains of India* (त्यस किसिमको जात्रा भारतको मैदानी भागमा नमानिने हुनाले यो नेपालको वैशिष्ट्य हो) लेखेकोबाट पनि इन्द्रजात्रा अन्यत्र मात्रै चलन त्यति नभएको स्पष्ट हुन्छ ।

स्थिति यो हो तापनि नेपालखाल्डोमा मात्र मनाइने चाडबाड जात्रामात्राको ऐतिहासिक दृष्टिले परिशीलन भएकै छैन भनी भन्दा खास बढ्ता बोलेको ठहरिँदैन । नेपाली चाडपर्वसम्बन्धी केही पुस्तकपुस्तिका प्रकाशमा आएका छन् र पत्रपत्रिकामा पनि चाडपर्वसम्बन्धी लेख बराबर छापिने गरे पनि तिनमा खास गरी चाडपर्वको एकसरो बयान मात्र पाइन्छन् । नेपालको इतिहास, कलाकौशल, रीतिस्थिति आदिको विषयमा लेखिएका मोटामोटा कितापमा चाडपर्वको इतिहासको विषयमा केही लेख्न खोजिएको छ तापनि जति गढेर साङ्गोपाङ्ग ढङ्गले ऐतिहासिक दृष्टिले चाडपर्वको परिशीलन गरिनुपर्ने हो, त्यति काम अभ् भइसकेको छैन । अखिल भरतखण्डका रीतिस्थिति, परम्परा र चालचलनभन्दा नेवारी रीतिस्थिति, परम्परा र चालचलन निकै फरक छन् भन्ने कुरा प्रचार गर्ने विद्वन्मन्यहरूको कामकारवाईबाट पनि यस विषयको ऐतिहासिक दृष्टिले परिशीलन गर्नु आवश्यक छैन भन्ने भ्रम सर्वसाधारणमा पर्न गएको छ ।

नेवारहरूले चैत्रकृष्णचतुर्दशीको दिन पिशाचचतुर्दशी मान्ने, त्यसको भोलिपल्ट आँसीको दिन घोडेजात्रा गर्ने र पर्सिपल्ट परेवाको दिन अजिमाहरूको खटजात्रा गर्ने गरेकाले र पर्वतेहरूले चाहिँ त्यही परेवाको दिन वत्सरारम्भ मान्ने गरेकाले नेवारहरूले मान्ने गरेका पिशाचचतुर्दशी र त्यससँग गाँसिएका चाडबाड, संवत्सरप्रतिपदा जस्तै चान्द्रमानअनुसारको नयाँ वर्षकै चाड पो हो कि भन्ने कुरा मेरो मनमा लागी नै रहेको थियो ।

यसै बीचमा डिल्लीरमण रेग्मीको नेपालको मध्यकालको इतिहास प्रकाशमा आयो । त्यसको दोस्रो भागमा नेपालखाल्डामा मनाइने चाडपर्वको विषयमा ऐतिहासिक दृष्टिले विचार गर्ने जमर्को गरिएको छ । त्यहाँ पिशाचचतुर्दशीको विषयमा पनि लेखिएको छ^३ र पिशाचचतुर्दशी र त्यससँग गाँसिएर आएका चाडबाड नयाँ वर्षकै चाड हुन् भन्नेतिर रेग्मीको मन ढल्केको कुरा त्यताबाट स्पष्ट बुझिन्छ । कार्तिकशुक्लप्रतिपदाकै दिन नेवारहरूको साल फिरिसक्ने भएकोले पिशाचचतुर्दशी र त्यससँग गाँसिएर आएका चाडलाई नयाँ वर्षको चाड भनी भन्दा विप्रतिपत्ति उठ्ने पक्का भएकोले त्यस (पाहाँचहेसम्बन्धी) चाडको पछिल्लो दिन चैत्रशुक्लप्रतिपदा पनि भएकोले नयाँ संवत्सर फिर्दा वर्षारम्भको दिन यो हुनुपर्छ^४ भन्ने लेखी यसको टिप्पणीमा तर यस किसिमको

३. डिल्लीरमण रेग्मी २०२३:६४१-६४५ ।

४. The last day of the festival is also the first day of the bright fortnight of Lunar Chaitra, which must be the New Year's day while a new Samvatsara begins.

संवत्सर त्यस समयको पञ्चाङ्गमा छैन^५ भनी रेग्मीले लेखेका छन् र नेवारी पञ्चाङ्गपद्धति अमान्तमानअनुसारको हुँदा त्यो दिन शकसंवत्को अमान्तमानअनुसारको पञ्चाङ्गअनुसार पनि नयाँ वर्षको शुरू हुने दिन पर्थ्यो^६ भन्ने लेखी पन्थ्रौँ शताब्दीमा कुनै वेला यसरी वर्षारम्भ मात्रै चलन चलेको हुनुपर्छ^७ भनी उनले विषय टुङ्ग्याएका छन् ।

पिशाचचतुर्दशी र त्यससँग गाँसिएर आएका चाडलाई डिल्लीरमण रेग्मीले यसरी नयाँ वर्षकै चाडसँग जोड्ने उद्योग गरेको देखेर पिशाचचतुर्दशी र तत्सम्बद्ध चाड नयाँ वर्षकै हुनुपर्छ भन्ने मेरो पुरानो धारणामा बल मिल्न गयो तापनि रेग्मीले विक्रमको सोह्रौँ शताब्दीतिर मात्र यो चाड मात्रै चलन चल्थ्यो भनेर लेखेको कुरामा भने मैले चित्त बुझाउन सकिनँ ।

पिशाचचतुर्दशी र तत्सम्बन्धी चाडको उल्लेख प्राचीन ग्रन्थमा भएको देखाउन डिल्लीरमण रेग्मीले महाकालतन्त्रबाट भनी दुइ श्लोक आफ्नो ग्रन्थमा उद्धरण गरेका छन् । रेग्मीले पद जोड्ने छुट्याउनेसम्म नमिलाई छापेका ती २ श्लोक उनको ग्रन्थबाट जस्ताको-तस्तो यहाँ म उताछु-

फाल्गुण कृष्णभूताहे नाम्नाभूतचतुर्दशी ।

तद्दिने शिवपूजां च सुरामांसोपचारतः ॥

फाल्गुणस्य अमावास्यां महापूजां समाचरेत्

अश्वधावनकं कुर्यात् यात्रां करोतिमानवः^८

संस्कृतमा कहाँ पद जोडिन्छ र कहाँ पद छुट्टिन्छ भन्नेसम्म पनि ज्ञान नभएका रेग्मीले खण्डसङ्ख्या, अध्यायसङ्ख्या र श्लोकसङ्ख्या नहाली छापेका यी २ श्लोक प्रकाशित पुस्तकबाट पक्कै पनि लिइएका होइनन् भन्ने मैले ठहर्‍याएँ र प्राचीन भाषा र लिपिबाट

५. But this kind of *Samvatsara* is missing in the calendar of the age.

(उही: ६४५ मा १८४ टिप्पणी)

६. The day coincided with the advent of the New Year also according to *Śaka amānta* Calendar.

(उही: ६४५)

७. The practice of celebrating the year must have begun sometime in the 15th century [...]

(उही)

८. उही: ६४४-६४५ मा १८३ टिप्पणी ।

कोसौँ दूर रहेका उनले आफैँले पुराना लेखोट पुस्तकबाट सारे होलान् भनी मात्र पनि मेरो तर्कबुद्धिले मलाई दिएन र रेग्मीको चाकरीमा जाने, वीरपुस्तकालयका ठूला साना पण्डितजीहरूमध्ये कसैले कुनै लेखोट पुस्तकबाट सारी उनलाई यी श्लोक दिए होलान् भन्ने मैले ठहर्‍याएँ । *महाकालतन्त्र*बाट मात्र भनी अरू कुनै सन्दर्भ नखुलाई ती श्लोक त्यहाँ दिइएकाले पनि इतिहासको चेतना भएका रेग्मीले आफैँले खोजी ती श्लोक भिक्केका नभई इतिहासको चेतनाले शून्य त्यस्तै पण्डितजीहरूबाटै उनले यी श्लोक भेट्टाएका हुन् भन्ने मैले निष्कर्ष निकालें ।

एकातिर, पिशाचचतुर्दशी र त्यससँग गाँसिएका चाडबाडलाई नयाँ वर्षको चाडबाडसँग डिल्लीरमण रेग्मीले तर्कपूर्वक जोडेकाले, मैले भरखरै माथि भने जस्तै ती चाडको विषयमा मेरो जुन धारणा थियो, त्यस धारणामा बल मिल्न गयो । तर अर्कोतिर, ती चाडको शास्त्रीय सन्दर्भ जुटउन अरू कुनै सहारा नभेट्टाई रेग्मीले *महाकालतन्त्र* भनी दिएका श्लोक व्याकरण, छन्द र शैलीका दृष्टिले खज्ज भई नेपालखाल्डामै बनेको स्वयम्भू-पुराणको कक्षाका भएकाले घोडेजात्रा, इन्द्रजात्रा जस्तो भरतखण्डमा अन्यत्र पनि चलेको जात्रा नभई स्थानीय जात्रा मात्र पो हो कि भन्ने पनि मेरो मनमा कता कता लाग्न गयो । छोटकरीमा भन्ने हो भने, रेग्मीको पुस्तक पढेपछि म रनभुल्लमा परें र केही वर्ष यसै बिते । नेवारहरूको संवत् सिद्धान्ततः कार्तिकशुक्लप्रतिपदामा शुरू हुने भए तापनि व्यवहारतः चैत्रशुक्लप्रतिपदामै शुरू हुन्थ्यो भन्ने कुरा पिताजी पं. नयराज पन्त यसैबीच बराबर व्याख्यान गर्न लाग्नुभयो र आफ्नै घरमा भएका, हातले लेखिएको पुरानो नेवारी पात्रो र पात्रो गन्ने पुराना लेखोट ठ्यासफू पल्टाई पल्टाई देखाउन लाग्नुभयो । पिताजीबाट यो थाहा पाएपछि पिशाचचतुर्दशी र तत्सम्बन्धी चाड पक्कै पनि नयाँ वर्षकै चाड हुनुपर्छ भन्नेतिर म बढी ढल्कें र रेग्मीले उद्धरण गरेका ती श्लोक खास *महाकालतन्त्र*बाट नलिई जजमानी काम चलाउन लेखिएका कुनै पुस्तकबाट सारिएको हुनुपर्छ भनी चित्त बुझाएँ ।^९

नेवारहरूको र पर्वतेहरूको पञ्चाङ्गपद्धतिको विषयमा तुलनात्मक ढङ्गले परिशीलन गर्न खोज्नेहरूलाई सामग्री जुटेस् भन्ने अभिप्रायले पूर्णिमाको एउटा अङ्कमा एउटा

९. घोडेजात्राको विषयमा लेख्दा नेपाल वर्षक्रियामा पनि *महाकालतन्त्र*बाट भनी रेग्मीको पुस्तकमा जस्तै २ श्लोक उद्धरण गरिएका छन् । नेपाल वर्षक्रियामा उद्धरण गरिएका श्लोकमध्ये पहिलो श्लोकको पाठान्तर नै रेग्मीले उद्धरण गरेको दोस्रो श्लोक हो भन्ने स्पष्ट देखिन्छ तापनि नेपाल वर्षक्रियामा भएको दोस्रो श्लोक र रेग्मीको पुस्तकमा भएको पहिलो श्लोकमा भने निकै नै फरक छ—

नेवारी पात्रो र एउटा पर्वते पात्रो जस्ताकोतस्तो उतारेर छाप्ने निर्णय यसै बीचमा भयो र आफ्नै घरमा भएका ने.सं. ७९७-७९८ (वि.सं. १७३४) को नेवारी पात्रो^{१०} र वि.सं. १७३८ को गोरखाली पात्रो^{११} वि.सं. २०३६ मा प्रकाशमा आए ।

महाकाल तन्त्रे शिव वचन-

फाल्गुनस्य अमावास्यां पीठपूजां समाचरेत् ।
अश्वानां धावनं कुर्युः यात्रां कुर्वन्तु मानवाः ॥
प्रक्षेपनं यथा वेगं अश्वप्रचरणास्तथा ।
शत्रुनाशं महासौख्यं व्याधिदुःख निवारणम् ॥

(उही २४ पृष्ठ)

घोडेजात्राको विषयमा लेख्नुभन्दा ठीकअगाडि नेपाल वर्षक्रियामा पिशाचचतुर्दशीको विषयमा लेखिएको छ । त्यहाँ पनि महाकालतन्त्रबाट भनी दुई श्लोक उद्धरण गरिएका छन्-

फाल्गुन कृष्णपक्षे च पिशाचाख्यचतुर्दशी ।
तद्दिने शिव पूजां च सुरामांसोपचारकैः ॥
कज्जलं नेत्रयो दद्याद् वार्यते लोहमुद्रिका ।
पीठसेवामपि कुर्यात् भूतादि भय नश्यति ॥

श्रीकण्ठानन्द उपाध्यायद्वारा सङ्गृहीत नेपाल वर्षक्रियामा महाकाल तन्त्रे शिववचन भनी पिशाचचतुर्दशी र घोडेजात्रासम्बन्धी तलका श्लोक उद्धरण गरिएका छन्-

फाल्गुण कृष्ण भूताहे नाम्नाभूत चतुर्दशी ।
तद्दिने शिवपूजां च सुरामांसोपचारकः ॥४१॥
कज्जलं नेत्रयोर्दद्याद् दार्यते लोह मुद्रिका ।
पीठसेवा मपिकुर्यो भूतादि भय नाशनम् ॥४२॥
फाल्गुणस्य अमावास्यां महापूजां समाचरेत् ।
अश्व धावनकं कुर्याद् यात्रां करोति मानवः ॥४३॥
शत्रुनाशं महापुण्य मश्वप्रचरणेनतु ।
प्रक्षेपनं च सिन्धूरं व्याधिदुःखं निवारयेत् ॥४४॥

(३५, ३७ पृष्ठ)

१०. रामजी तेवारी २०३६ ।*

११. भोलानाथ पौडेल २०३६ ।

* यस पात्रोको फ्याक्सिमिलि महेशराज पन्त २०६० मा छ ।

अखिल भरतखण्डको मात्र होइन, भारतीय लोकयात्रा प्राचीनकालमा जहाँ-जहाँसम्म फैलिएको थियो, त्यहाँ-त्यहाँका ऐतिहासिक साधनको राम्रो परिशीलन नगरी नेपालका अभिलेखको विषयमा लेख्न बस्दा लेखाइ एकाङ्गी हुने डर भएकोले भेट्टाएसम्मका, आफूले बुझ्नेसम्मका भाषामा लेखिएका, बृहत्तर भारतवर्षका प्राचीन ग्रन्थ र अभिलेख र तिनको विषयमा लेखिएका आधुनिक पुस्तक र लेख म पढ्न लागें र गच्छेले भ्याएसम्म त्यस्ता लेखादिको सङ्ग्रह पनि गर्दै गएँ । भारतीय अभिलेखको मूल खानि इपिग्राफिय इन्डिक (भारतीय अभिलेख-सङ्ग्रह)का जम्मै ठेली पढ्ने धुन यसै प्रसङ्गमा मलाई सवार भयो र पढ्दै जाँदा तलको [हर्ष]संवत् २७६ (वि. सं. ९३८-९३९)को^{१२} शिलालेखमा म आकृष्ट भएँ—

ओ परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीरामभद्रदेवपादानुध्यातपरमभट्टारक-
महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीभोजदेवपादानामभिप्रवर्द्धमानकल्याणवियराज्ये
सम्बत्सरशतद्वये षट्सप्तत्यधिके वैशाखमासशुक्लपक्षसप्तम्यां सम्बत् २७६
वैशाखशुदि ७ अस्यां सम्बत्सरमासदिवसपूर्वायां तिथाविह श्रीपृथूदकाधिष्ठाने
पिशाचीचतुर्दश्यां घोटकयात्रायां समायात चूटवार्षिकेत्यभट्टवीरुकसुतवन्द तथा
राज्यबल तथा वल्लुक[र]ाणुकसुतराज्यसीह उत्पलिकेत्यभल्लुकसुतमाङ्गक
चिन्हमत^{१३}चोणराक तथा चिक्करिसे लवणपुरीयदडसुतकल्लुक एतत्सुतजयराक
विष्णुसुतआदित्यराक रज्जुकसुतचिन्ह तथा रङ्गक कल्लुकसुतवामुक बलदेवपुरीय-
खम्भटसुतहोद्ध मृगाङ्कसुतविडुक केशवसुतधणुक खङ्गकसुत[व]ामुक
मणिक्कसुतउहहरि शारङ्गदिकेत्यनारसुतलोहट तथा शङ्कर वल्लुकसुतईश्वरादित्य
सीहरुदुक्ककेत्यठल्लुकसुतवच्छक जयधराकसुतराणिक सूर[सुत]प्रगद त्रैघाटकीय-
धारटसुतचन्द [ए]क[ग]ौरकसुतसव्व देवशर्मसुतफम्फ वग्गुकसुतकम्मिक
घंघकेत्यलल्लिकसुतस्वामिराक सिं[घु]कसुतसी-दामोदरसुतपोम्भ हल्लुकसुतदव्वु
— — —कशिलि[म]ाणसुतखज्जि अ[श्व]ल उहोवकेत्यउसूहसुतबद्ध एव-
मेतत्प्रमुखनानादेशागतभय-कव्युवहरक—[दे]शी श्रीपृथूदकीय[स्थानस्य] पत्रं

१२. विक्रमसंवत्मा ६६३ वर्ष घटउँदा हर्षसंवत् हुन्छ भनी सामान्यतया मानिए पनि हर्षसंवत् भनी मानिएको, संवत् १५५ माघशुक्लदशमी कुम्भसङ्क्रान्तिको गणना गर्दा विक्रमसंवत् र हर्षसंवत्को अन्तर ६६२ आएकोले (नयराज पन्त र देवीप्रसाद भण्डारी २०३९) मैले माथि ९३८ पनि लेखेको हुँ ।

१३. *सुत हनुपर्ने ।

प्रयच्छति यथास्माभिः [श्री]कन्यकुब्जे श्रीगुहादित्यकारितदेवाय तथा तत्रैव
 गोतीर्थे कदम्बादित्यका[रित]देवाय च तथा श्रीकन्यकुब्जा[सत्र] श्रीभोजपुरे गंगातीरे
 नागर[भ]ट्टप्रभाकरसुतभूवककारित[ग]रुडासनदेवाय तथा श्रीपृथूदके प्राची-
 सरस्वतीसन्निधौ भूवकेनैव [का]रितयज्ञवराहाय च पृथूदके घोटक[घोटिकावे]-
 ग[स]ररूपादिविक्रय[स्य] राजकीयोपक्रमे ठक्कुरजनपदा[द्यु]पक्रमे च तथा
 त्रैघाटकादिस्थानेषु केवलं राजकीय एवोपक्रमे रूपं प्र[तिधर्महेतो]र्यद्धर्मद्वय-
 मस्माभिरक्षयनीव्यां प्रदत्तं तच्चतुर्विंशतिभिर्भागैः परिकल्प्य भागास्सप्त
 श्रीगुहादित्यकारितदेवाय त[था भा]गास्सप्त [कदम्बा]दित्यकारितदेवाय तथा
 भागाः सप्त भूवककारितगरुडासनाय तथा[भा]गैकः पृथूदके भूवक[कारि]त-
 यज्ञवराहाय तथा भागैकस्तत्पूजकाय [तथा^{१४} भा]गैकः पृथूदकस्थानात् तथा
 घोटकसंग्राहकैर्घोटकं प्रति प्रदत्तधर्मैकस्य कल्पितभागानां द्वादशानां मध्यात्पृथूदके
 प्राचीसरस्वती[सन्निधौ] भूवककारितयज्ञवराय^{१५} [भा]गाः [षट् त]था
 तत्पूज[क]ाय च भागद्वयं तथा श्रीपृथूदकीयस्थानस्य भागाश्चत्वारोस्माभिः
 प्रतिपादितास्तद[नुमान्यं घोटक]विक्रेतृभिः[ः] क्रेतृभिश्चा[चन्द्रा]र्क[का]लं
 याव[त्] यथोद्दिष्टस्थित्या गोष्ठिकैः सद्भिः स्वतः परतश्च निर्व्वाहः कर्तव्यः ॥
 एते च भागा यथोद्दिष्ट[स्थित्या गोष्ठिकैः कल्प]यितव्याः ॥^{१६}

१४. कोष्ठभिन्न तथाको अगाडि य पनि पढिएको छ ।

१५. वराहाय हुनुपर्ने ।

१६. गेओर्ग ब्यूलर १९४८:१८६-१८८ ।

मैले माथि दिएको पाठ हुबहु भने भैं गेओर्ग ब्यूलरले छपाएको पाठ हो । मूल शिलालेखमा
 ब र वको खयाल नराखी वबाट नै बको पनि काम लिइएकोले (उही:१८४) ब्यूलरले
 सर्वत्र नै व पढेकोमा मैले अहिले उतार्दा ब हुनुपर्ने ठाउँमा ब र व हुनुपर्ने ठाउँमा व पढी
 छपाएको छु । यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्ने अरु कुरा के छन् भने, फलानाको छोरो सुत
 लेखेको लगत्तै छोरोचाहिँको नाउँ आउँदा ब्यूलरले सुतसँग छोरोको नाउँ नजोडेकोमा एक
 जना मात्र छोरा भए मैले जोड्ने गरेको छु र ब्यूलरले मूल शिलालेखअनुसार पङ्क्ति
 छुट्ट्याएकोमा मैले यहाँ पङ्क्ति नछुट्ट्याईकनै लहरे लेखेर लगेको छु ।

हाल हरियाणा राज्यमा पर्ने कर्नाल जिल्लाको, सरस्वती नदीको किनारामा रहेको, पिहोवा
 भन्ने शहरमा गोरखनाथी पन्थको गरीबनाथको मन्दिरमा रहेको एउटा ढुङ्गामा कपिएको
 यो लेख पत्ता लाउने काम बोरिङ थर भएका कुनै अङ्ग्रेज अधिकारीले वि.सं. १९१० तिर
 गरेका थिए । उनकै प्रेरणाले पेहोवाका थानेदारले यस शिलालेखको छापा लिएका थिए र

पिशाचचतुर्दशी र घोडेजात्रा खास गरी मानिने काठमाडौँ शहरभन्दा दुई सय पचासी कोस पश्चिमोत्तरमा नेवारहरूले बोल्नेभन्दा भित्रै भाषा बोल्ने, नेवारहरूले लेख्ने गरेकोभन्दा भित्रै लिपिमा लेख्ने, नेवारहरूको संवत्भन्दा भित्रै संवत् मान्ने, नेवारहरूका राजाभन्दा

त्यो छापा बोरिडले कलकत्तामा एशियाटिक ससाइटि अफ बेन्गलको अङ्गुमा पठाइदिएका थिए । त्यही छापाबाट यस शिलालेखको आधा जति भाग पढी राजेन्द्रलाल मित्र (१९११:६७६-६७७)ले सबभन्दा पहिले यो शिलालेख छपाए । छापा त्यति स्पष्ट नभएकोले (गेओर्ग ब्यूलर १९४८:१८४ मा १ टिप्पणी हेर्नु) होला, मित्रले पढेको पाठमा धेरै ठाउँमा अशुद्धि छन् र हामीलाई अहिले खायस परेका दुइटा अशुद्धिको चर्चा गरिहाल्नुपरेको छ । ती के हुन् भने, घोटकयात्रायांको ठीक अगाडि रहेका श्रीपृथूदकाधिष्ठाने पिशाचीचतुर्दश्यांको ठाउँमा श्रीपृथूदकाधिपा येपि स्वाधीनवत्तस्यां र संवत् २७६ पद्नुपर्नेमा २७९ भनी मित्रले पढेकाले अर्थको अनर्थ हुन गएको छ । आफूले पढेको पाठअनुसारको अङ्ग्रेजीमा उल्था पनि राजेन्द्रलाल मित्र (१९११:६७८-६७९)ले दिएका छन् । मित्रले जुन छापाबाट पाठ पढेका थिए, त्यसको प्रतिलिपि राजेन्द्रलाल मित्र १९२१:९६-९७ मा छापिएको छ ।

राजेन्द्रलाल मित्रले छपाएको, यस शिलालेखको प्रतिलिपि ज्यादै नै राम्रो छापाबाट तयार गरिएको जस्तो देखिन्छ भनी गेओर्ग ब्यूलर (१९४८:१८४)ले लेखेकाले र सी.जे. रोजर्सले यस शिलालेखको छापा लिई इपिग्राफिय इन्डिकका सम्पादक जेम्स बर्जेसकहाँ पठाएको ज्यादै राम्रो छापाबाट यो शिलालेख मैले पढेको हुँ (उही:१८४) भनी ब्यूलरले लेखेकाले उनले भेट्टाएको छापा निकै राम्रो देखिन्छ तापनि उनले त्यस छापाको प्रतिलिपि नछपाइदिएकाले त्यस शिलालेखको रूप कस्तो थियो भनी हेर्न राजेन्द्रलाल मित्रले छपाएको छापाको प्रतिलिपि छोडेर अर्को साधन हाम्रो लेखा छैन ।

योगिवंशावली १ भाग:१०३-१०६ पृष्ठमा यो शिलालेख मूलबाटै पढी छापिएको छ । त्यहाँ छापिएको पाठ गेओर्ग ब्यूलरको पाठसँग ठाउँठाउँमा फरक छ तापनि मूल शिलालेखको छापा वा फोटो देख्न नपाएकोले त्यसको आधारमा ब्यूलरको पाठको संशोधन गर्ने आँट गरिनँ । त्यस शिलालेखको विषयमा लेख्दा त्यहाँ एक ठाउँमा (१०६ पृष्ठमा)

राजा भोजके समय पृथूदकाधिष्ठान - पिहोवामें प्रतिवर्ष पिशाची चतुर्दशी के दिन गन्धर्व-यात्रा अश्वयात्रा घोटकयात्रा होती थी [...]

भनी लेखिएको यहाँ उल्लेखनीय छ ।

सिलकराम फोगट (२०३४:२६-२८)ले गेओर्ग ब्यूलरको त्यस विशद लेखका जम्मै भाग हटाई, पढेको पाठ र उनले गरेको उल्थामा पनि उनले हालेका टिप्पणी जति हटाई उनको पाठ र उल्था मात्र सार्ने कामबाहेक फोगटले अरु केही नगरेकाले हामी जस्ताको लेखा फोगटको किताब साँच्चिकै फोगटको बन्न गएको छ ।

भिन्नै राजा मात्रे मान्छेहरूले राखेको; नेपालसंवत् शुरु भएको २ वर्ष जति पछिको यस शिलापत्रमा

ॐ परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर श्रीरामभद्रदेवको पाठको अनुग्रह पाएका, परमभट्टारक महाराजाधिराज परमेश्वर श्रीभोजदेवको बद्धै गइरहेको, कल्याण गर्ने विजयराज्यमा; छयहत्तर बढी भएको दुइ सय संवत्मा, वैशाख महीनाको शुक्लपक्षको सप्तमीमा, संवत् २७६ वैशाखशुदि ७, यो संवत् महीना र दिनले युक्त तिथिमा; यहाँ श्रीपृथूदक अधिष्ठान (शहर)मा पिशाचीचतुर्दशीमा घोटकयात्रा (घोडेजात्रा)मा भेला भएका^{१७}

धेरैले नेवारहरूको खास चाड भनी ठानेर आएका पिशाचचतुर्दशी र घोडेजात्रा दुवैको चर्चा आएकोले यी चाड स्थानीय चाड अवश्यै होइन रहेछन्, अहिले अन्यत्र हराइसकेका भए पनि कुनै बेला अखिल भरतखण्डमै चलेका इन्द्रजात्रा जस्तै व्यापक चाड रहेछन् भन्ने निर्णयमा म पुगें । तर यस शिलालेखमा परेको पिशाचीचतुर्दशीको चर्चा आफूले भेट्टाएसम्मका व्रतसम्बन्धी ग्रन्थमा नभएको कुरा लेखी यस पदको व्याख्या धर्मशास्त्रसम्बन्धी विभिन्न ग्रन्थका सम्पादक र अनुवादकसमेत भएका गेओर्ग ब्यूलरले गर्न नसकेको^{१८} देखेर धर्मशास्त्रका चलतीका कितापमा पिशाच/पिशाचीचतुर्दशीको चर्चा नपाइने कुरामा मलाई शङ्का भएन ।

१७. यसको मूलपाठको लागि यही पुस्तकको १६ पृष्ठ हेर्नु ।

१८. *Piśāchīchaturdaśī*, literally the 'fourteenth (lunar day) of the female goblin,' probably was the name of the fourteenth lunar day of the dark half of Vaiśākha or of Chaitra. For it must have fallen somewhat earlier than the bright half of Vaiśākha and may have belonged to that month or to Chaitra accordingly as the reckoning was *amānta* or *pūrṇimānta*. I have not found the term in the dictionaries nor in the works on *vrata* at my disposal.

(गेओर्ग ब्यूलर १९४८:१८८ मा २५ टिप्पणी)

(पिशाचीचतुर्दशी— शब्दशः अर्थ गर्दा पिशाचनीको चतुर्दशी वैशाखकृष्ण वा चैत्रकृष्णको चतुर्दशीको नाम थियो होला । किनभने यो वैशाखशुक्लभन्दा केहीअगाडि परेको हुनुपर्छ र गणना अमान्त वा पूर्णिमान्त भएकोले त्यस महीनाको वा चैत्रको हुन सक्छ । यो शब्द मैले कोषहरूमा पाएको छैन, न त मेरो हातमा परेका जति व्रतसम्बन्धी ग्रन्थमै पाएको छु ।)

गेओर्ग ब्यूलरको यो लेख छापिएको ३९ वर्षपछि पहिलो ठेली छापिई त्यो ठेली छापिएको ३२ वर्षपछि पाँचौं ठेली छापिएको,^{१९} ठूलाठूला ६००० पृष्ठ ओगटेको, पाण्डुरङ्ग वामन काणेको धर्मशास्त्रको इतिहासबाट यस विषयमा केही प्रकाश पर्छ कि भनी सो पुस्तक पल्टाउन म पुगें र नभन्दै एक ठाउँमा पिशाचचतुर्दशीको बारेमा तलको कुरा लेखेको देखें—

पिशाचचतुर्दशी— चैत्रकृष्णचतुर्दशीको दिन; राति शङ्करको पूजा र उत्सव; त्यस दिन निकुम्भले शङ्करको पूजा गर्छ, त्यसैले निकुम्भको सम्मान गरिनुपर्छ र गोठ, खोला, बाट र यकुरा आदिमा पिशाचहरूलाई बलि दिनुपर्छ *नीलमत* ५५-५६ का ६७४-६८१ श्लोक ।^{२०}

*नीलमत*मा पिशाचचतुर्दशीको उत्सवको विषयमा लेखिएको कुरा यसरी पाण्डुरङ्ग वामन काणेको धर्मशास्त्रको इतिहासबाट थाहा पाए पनि त्यहाँ मैले पिशाचचतुर्दशीको चर्चा भेटाइन्नँ । *नीलमत*को त्यो पुस्तक हेर्दै जाँदा २ ठेलीमा प्रकाशित त्यस संस्करण (वेदकुमारी २०२४ र २०२९)भन्दा अगाडि पनि यसका २ संस्करण^{२१} प्रकाशित भइसकेका रहेछन् र तिनमध्ये कुनै संस्करणबाट पाण्डुरङ्ग वामन काणेले स्थलनिर्देश गरेका होलान् भन्ने ठाउँ । हुन पनि *नीलमत*को जुन संस्करण मैले भेटाएँ, त्यसको उपोद्धातानुसार *नीलमत*का लेखोट पुस्तकहरूमध्ये केहीमा धेरै श्लोक र केहीमा थोरै श्लोक भएकाले^{२२} उनले उपयोग गरेको संस्करण भित्रै थियो भन्ने मलाई स्पष्ट भयो^{२३} र माथिदेखि म *नीलमत* पढ्दै गएँ र एक ठाउँमा यस्तो लेखेको भेटाएँ —

१९. पाण्डुरङ्ग वामन काणेको *हिस्ट्री अफ् धर्मशास्त्र*को पहिलो ठेली वि.सं. १९८७ मा (रामचन्द्र नारायण दाण्डेकर २०१९:i) र पाँचौं ठेलीको दोस्रो भागचाहिँ वि.सं. २०१९ मा छापिएको हो ।

२०. *Pisāca-Caturdaśī*—on Cai.Kr. 14th; worship of Śaṅkara and utsava at night; Nikumbha worships Śaṅkara on that day, therefore Nikumbha should be honoured and Bali (offering) should be made to piśācas in cowpens, rivers, roads, peaks &c.; NM 55-56, verses 674-681.

(पाण्डुरङ्ग वामन काणे २०३१ क:३४२)

२१. रामलाल काँजीलाल र जगद्धर जडू १९८० र के.दे. ब्रीस १९९३ ।

२२. वेदकुमारी २०२९:७ ।

२३. पाण्डुरङ्ग वामन काणेले *नीलमत*का ६७४-६८१ श्लोकको निर्देश गरेकाले र के.दे. ब्रीस १९९३ मा ५४८ श्लोकदेखि मात्र यस विषयको कुरा परेकोले काणेले के.दे. ब्रीस १९९३ को उपयोग गरेको देखिँदैन ।

फाल्गुण्यां समतीतायां या द्विजैकादशी भवेत् ।
 तस्यां स्त्रीभिर्भवेत् पूज्यश्छन्दोदेव इति स्मृतः ॥५६९॥
 मनुष्यैस्तु न कर्तव्या तस्य पूजा कदाचन ।
 ब्रह्मणो वरदानेन स्त्रीभिः पूजामवाप्तवान् ॥५७०॥
 जलोद्भवानां मांसेन भक्ष्यैरुच्चावचैस्तथा ।
 माल्यैर्धूपैश्च विविधैः कुङ्कुमेन सुगन्धिना ॥५७१॥
 एवं सम्पूजनं कृत्वा द्वादश्यां पूजयेद् बुधः ॥५७२॥
 द्वारेणादौ विनिष्क्राम्य गवाक्षेण प्रवेशयेत् ।
 स्ववेश्मतो यथाकामं स्थापयेत तदा द्विज ॥५७३॥
 ततश्चतुर्दशीं प्राप्य तामेव द्विजपुङ्गव ।
 सम्पूज्य शङ्करं कार्यं रात्रौ तु महदुत्सवम् ॥५७४॥
 तस्यां विप्र चतुर्दश्यां निकुम्भः शङ्करं तदा ।
 सम्पूजयति धर्मात्मा सानुयात्रो महाबलः ॥५७५॥
 तस्यां तदा प्रकर्तव्यं निशि नित्यं प्रजागरम् ।
 पूजा च देवदेवस्य शम्भोः कार्या प्रयत्नतः ॥५७६॥
 पूजनीयो निकुम्भस्तु पिशाचाधिपतिर्बली ।
 पिशाचानां च दातव्या बलयश्च सुसंस्कृताः ॥५७७॥
 पललोलोपिकामिश्रा मत्स्यमांसाभिषैर्युताः ।
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु गृहेषु विविधेष्वपि ॥५७८॥
 चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु नदीषु च ।
 शून्यालयेषु मुख्येषु गिरीणां शिखरेषु च ॥५७९॥
 अट्टालकशमशानेषु राजमार्गेषु काश्यप ।
 तां रात्रिं रक्षणं कार्यं बालकानां गृहे गृहे ॥५८०॥
 पुंश्चलीसहितैर्नैया क्रीडामार्गैर्निशा च सा ।
 ब्रह्मचर्येण गीतेन नृतैर्वाद्यैर्मनोहरैः ॥५८१॥
 ततः पञ्चदशीं प्राप्य चान्त्यां संवत्सरस्य तु ।
 श्राद्धं कृत्वा प्रदातव्यं शुनामन्नं यथेच्छकम् ॥५८२॥^{२८}

२४. वेदकुमारी २०२९:१४५-१४८ ।

यी श्लोक केही पाठान्तरसहित के.दे. ग्रीस १९९३:४९-५० मा ५४८-५६० श्लोकका

(हे ब्राह्मण फाल्गुनको पूर्णिमा बितिसकेपछि जुन एकादशी हुन्छ, छन्दोदेव भनी कहिएका [देवता] स्वास्नीमान्छेहरूले त्यस [तिथि]मा पुजिने हुन्छन् ॥५६९॥
 लोनेमान्छेहरू चाहिँ कहिल्यै तिनको पूजा गर्नु हुँदैन । ब्रह्माको वरदानले [उनले]
 स्वास्नीमान्छेहरूबाट पूजा पाएका हुन् ॥५७०॥

जलचरहरूका मासुले, थरीथरीका खानेकुराले र किसिमकिसिमका मालाहरूले र
 धूपहरूले, बासना आउने कुङ्कुमले यसरी राम्ररी पूजा गरेर बुद्धिमान्छे द्वादशीमा
 पूजा गर्नु ॥५७१-५७२॥

हे ब्राह्मण [तिनलाई] पहिले ढोकाबाट निकालेर झ्यालबाट पसाउनु । [अनि]
 आफ्नो घरमा जहाँ मन लाग्छ, त्यहाँ राख्नु ॥५७३॥

हे ब्राह्मणहरूमा श्रेष्ठ त्यही चतुर्दशी आइपुग्दा शङ्करको राम्ररी पूजा गरेर रातमा ठूलो
 उत्सव गर्नुपर्छ ॥५७४॥

हे ब्राह्मण त्यस चतुर्दशीमा त्यस बेला धर्मात्मा, सैनमैनासमेतको, ज्यादै बलियो
 निकुम्भले शङ्करको राम्ररी पूजा गर्छ ॥५७५॥

त्यस [चतुर्दशी]मा सधैं त्यस बेला जागरण बस्नुपर्छ र देवताका पनि देवता
 शम्भुको मेहनत गरीकन पूजा गर्नुपर्छ ॥५७६॥

पिशाचहरूका मालिक, बलिया, निकुम्भको पनि पूजा गर्नुपर्छ । पिशाचहरूलाई
 पनि राम्ररी तयार गरिएका बलि पनि दिनुपर्छ ॥५७७॥

हे काश्यप पलल [तेल आधाआधा निकालेको तिल^{२५}] र उल्लोपिका^{२६} मिसिएका,

रूपमा छापिएका छन् ।

२५. पललको सामान्य अर्थ मासु हुन्छ तापनि यस श्लोकमा मांस (मासु)को चर्चा लगत्तै
 आएकोले यहाँको पलल शब्दको अर्थ मासु होइन भन्ने स्पष्ट छ । बृहत्संहितामा ५८
 अध्यायको ८ श्लोकमा यहाँ जस्तै पललोल्लोपिका शब्द आएको छ र त्यसको टीका गर्दा
 उत्पलले पललमर्धनिष्पीडितास्तिलाः (पलल भनेको तेल आधा आधा निकालेको तिल)
 भनी लेखेका छन् (सुधाकर द्विवेदी १९५४:७८९) ।

यस कारण पललसँगसँगै मांस आएको खयाल नराखी पललको अर्थ cakes of meat
 (मासुका डल्ला) भनी वेदकुमारी (२०२९:१४७)ले गरेको ठीक देखिँदैन ।

२६. वेदकुमारी २०२९ मा माथि पललोलोपिकामिश्रा भन्ने पाठ दिई तल 'लूपिका' र 'लेपिका'
 पाठान्तर दिइएको छ । के.दे. ब्रीस १९९३ मा चाहिँ माथि पललोल्लोपिकामिश्रा भन्ने पाठ
 दिई तल चाहिँ वेदकुमारी २०२९ मै दिइएका पाठान्तर दिइएको छ । संस्कृतको बृहत्तम
 कोषमा उल्लापिक पाठ दिई त्यसको पाठान्तरको रूपमा उल्लपिका, उल्लसिक, उल्लूपक,

माछा मासु र आमिष [पदार्थ]ले युक्त [बलि] रूखका फेदमा, गोठमा, किसिमकिसिमका घरमा, चौबाटमा, मूल सडकमा, चोकमा, नदीमा, रिता घरमा, पहाडका मुख्य मुख्य टकुरामा, अटलीमा, श्मशानमा, राजमार्गमा [राख्नुपर्छ] । त्यो रात घरघरमा बालकहरूको रक्षा गर्नुपर्छ ॥५७८-५८०॥

वेश्यासमेत भएको खेलबाडद्वारा ब्रह्मचर्यमा रहेर, गीतद्वारा नाचद्वारा र मन गर्ने बाजाद्वारा त्यो रात बिताउनुपर्छ ॥५८१॥

त्यसपछि संवत्सरको पछिल्लो पन्ध्रौँ तिथि [औंसी] आइपुग्दा श्राद्ध गरेर इच्छा लागे जति अन्न कुकुरहरूलाई दिनुपर्छ ॥५८२॥)

नीलमतमा यस्तो लेखेको देखेपछि धर्मशास्त्रका ग्रन्थमा पनि कतै यो चाडको विषयमा लेखिएको त छैन भन्ने कुरा मेरो मनमा लाग्यो र यसो हेर्दै जाँदा लक्ष्मीधरको कृत्यकल्पतरुमा, वाचस्पति मिश्रको कृत्यमहार्णवमा, रघुनन्दन भट्टाचार्यको स्मृतितत्त्वमा र रत्नाकर दीक्षितको जयसिंहकल्पद्रुममा यस चाडको चर्चा भएको मैले देखें ।

कृत्यकल्पतरुमा यस विषयमा लेखिएको कुराको उद्धरण सबभन्दा पहिले यहाँ गर्नुपरेको छ -

ब्रह्मपुराणे...

चैत्रकृष्णे चतुर्दश्यां निकुम्भः शङ्करं सदा ॥

पूजयति च धर्मात्मा पिशाचैः सहितो बली ।

उलूपिका, उल्लोपिका र उल्लोपिक दिइएका छन् र त्यहाँ महाभारत, महाभारतउपर नीलकण्ठको टीका, बृहत्संहिता र बृहत्संहिताउपर उत्पलको टीका प्रमाणको रूपमा उद्धृत छन् (ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रुदोल्फ रोथ १९२५:१२०४ कोलम) । बृहत्संहिताको ४७ अध्यायको २८ श्लोकमा आएको भक्ष्यैः शब्दको टीका गर्दा उत्पलले मोदकलोपिकापूपादिभिः भनी लेखेकाले (सुधाकर द्विवेदी १९५२:५८९) मोदक (लड्डू) र अपूप (मालपुवा) जस्तै लोपिका अन्नले बनेको हुन्थ्यो र त्यो मोदक र अपूप जस्तै चपाएर खाइने (भक्ष्य) वस्तु थियो भन्ने देखिन्छ । उल्लोपिक शब्दका प्रशस्त पाठान्तर देखिएकाले वराहमिहिरले ७ अध्यायको २८ श्लोकमा प्रयोग गरेको लोपिका र ५८ अध्यायको ८ श्लोकमा प्रयोग गरेको उल्लोपिका उही हुन् कि भनी अनुमान गर्न सकिन्छ । बृहत्संहितामा जस्तै नीलमतमा पनि लोपिका शब्द (५३२ श्लोक, वेदकुमारी २०२९:१३६) आएको छ र वेदकुमारीले त्यसको अर्थ cakes of sugar (सक्करका डल्ला) (उही:१३७) र उलोपिकाको अर्थचाहिँ cakes of [...] non-vegetarian food (निरामिष खानेकुराका डल्ला) (उही:१४७) भनी गरेकी छिन् ।

तस्यां निशायां कर्तव्यो नरैर्नित्यं प्रजागरः ॥
 शम्भुः पूज्यो निकुम्भश्च पिशाचेभ्यो बलिं हरेत् ।
 दीपिकास्तिलतैलस्य कल्केनाक्ताः^{२७} सुशोभनाः ॥
 मत्स्यमांसानि भूरीणि तथा माषोदनं शुभम् ।
 भक्ष्याणि परमान्नानि पानकानि शुभानि च ॥
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु तथा शून्यगृहेषु च ।
 चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु नदीषु च ॥
 देवालयेषु पुण्येषु वृक्षकोटरकेषु च ।
 अट्टालकश्मशानेषु राजमार्गेषु सर्वदा ॥
 तस्यां निशायां रक्ष्यास्तु पिशाचेभ्यश्च बालकाः ।
 द्रष्टव्यं पुंश्चलीनृत्यं न कुर्यात् स्त्रीनिषेवणम् ॥^{२८}

(ब्रह्मपुराणमा—

धर्मात्मा, बलियो, निकुम्भले पिशाचहरूसहित भई चैत्रकृष्णत्रयोदशीमा स
 शङ्करको पूजा गर्छ । त्यो रात मानिसहरूले सधैं जागरण बस्नुपर्छ । शम्भुको
 निकुम्भको पूजा गर्नुपर्छ । पिशाचहरूलाई बलि दिनु ।
 कल्कले भिजेका, तिलको तेलका राम्रा बत्ती [बाल्नु] ।
 धेरै [किसिमका] माछामासु, त्यस्तै असल खिचडी, राम्रा राम्रा खानेकुरा र असल
 असल पिठने कुरा रूखका फेदमा, गोठमा, रिता घरमा, चौबाटमा, मूल सडकमा
 चोकमा, नदीमा, पवित्र देवस्थलमा, रूखका कोड्कामा, अटलीमा, श्मशानमा
 राजमार्गमा सर्वदा [राख्नु] ।
 त्यस रातमा पिशाचहरूबाट पनि बालकहरूको रक्षा गर्नुपर्छ, वेश्याको नाच हेर्नुपर्छ
 स्त्रीसम्पर्क नगर्नु ।)

कृत्यमहार्णवको उद्धरण अब यहाँ गरिन्छ—

देवीपुराणे...

चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
 गङ्गायान्तु विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते ॥

२७. छापिएको पाठ कल्केनोक्ताः ।

२८. कृत्यकल्पतरुः ४२७, ४४६ ।

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं भवेत् ।
 पिशाचत्वं तु भग्नं स्याद् गङ्गायां स्नानभोजनात् ॥
 धरणिस्तु कलशन्यस्ता रक्तपताकान्विता स्नुही भवने ।
 चैत्रासितभूतदिने पापरुजं दूरतो धत्ते ॥

ब्राह्मे-

तस्यां निशायाङ्कूर्तव्यो नरैर्नित्यं प्रजागरः ।
 शम्भुः पूज्यो निकुम्भश्च पिशाचेभ्यो बलिं हरेत् ॥
 मत्स्यमांसानि भूरीणि तथा माषौदनं शुभम् ।
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु तथा शून्यगृहेषु च ॥
 चतुःपथेषु रथ्यासु चत्तरेषु नदीषु च ।
 देवालयेषु पुण्येषु राजमार्गेषु सर्वदा ॥
 तस्यां निशायां रक्ष्याश्च पिशाचेभ्यश्च बालकाः ।
 द्रष्टव्यं पुंश्चलीनृत्यं न कुर्यात् स्त्रीनिषेवनम् ॥^{२९}

(देवीपुराणमा-

चैत्रकृष्णचतुर्दशीको दिन जसले शिवको नजीकमा खास गरी गङ्गामा नुहाउला,
 मरेपछि उसको जन्म हुँदैन ।

चैत्रकृष्णचतुर्दशी मङ्गलवार परेको दिन गङ्गामा स्नान र भोजन गर्नाले पिशाचत्व
 भग्न हुन्छ ।

चैत्रकृष्णचतुर्दशीको दिन घरमा भुइँमा कलशमा राखिएको, रातो पताकासमेतको
 सिउँडीले पापबाट हुने रोग टाढै राख्छ ।

ब्रह्मपुराणमा-

त्यो रात मानिसहरूले सधैं जागरण बस्नुपर्छ । शम्भुको र निकुम्भको पूजा गर्नुपर्छ ।
 पिशाचहरूलाई बलि दिनु ।

धेरै [किसिमका] माछामासु, त्यस्तै असल खिचडी, रूखका फेदमा, गोठमा, रिता घरमा,
 चौबाटमा, मूल सडकमा, चोकमा, नदीमा, पवित्र देवस्थलमा, राजमार्गमा सर्वदा राख्नु ।
 त्यस रातमा पिशाचहरूबाट पनि बालकहरूको रक्षा गर्नुपर्छ, वेश्याको नाच हेर्नुपर्छ,
 स्त्रीसम्पर्क नगर्नु ।)

लक्ष्मीधरले पिशाचसम्बन्धी उत्सवको विषयमा ब्रह्मपुराणबाट उद्धरण गरेकोमा वाचस्पति मिश्रले चाहिँ ब्रह्मपुराणबाट मात्र उद्धरण नगरी देवीपुराणबाट पनि उद्धरण गरेका छन् । कृत्यकल्पतरुमा पिशाचसम्बन्धी उत्सवको विषयमा ब्रह्मपुराणबाट साढे ६ वटा श्लोक उद्धरण गरिएकोमा ४ वटा श्लोकचाहिँ कृत्यमहार्णवमा पनि उद्धरण गरिएका छन् । कृत्यकल्पतरुमा उद्धरण गरिएका श्लोकमध्ये लहरै आएका ४ श्लोकभित्रबाट २ ठाउँमा दुइ दुइ पाठ छोडी कृत्यमहार्णवमा उद्धरण गरिएको छ ।

स्मृतितत्त्वबाट यस विषयको कुराको उद्धरण अब यहाँ गरिन्छ—

चैत्रे कृष्णचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं भवेत् ।

पिशाचत्वं पुनर्न स्याद् गङ्गायां स्नानभोजनात् ॥

कालिकापुराणम् ।^{३०}

(चैत्रकृष्णत्रयोदशीको दिन मङ्गलवार पर्दा गङ्गामा स्नान र भोजन गर्नाले पिशाचत्व फेरि हुँदैन ।

—कालिकापुराण)

कालिकापुराणबाट उद्धरण गरिएको भनी स्मृतितत्त्वमा आएको माथिको श्लोक, देवीपुराणबाट उद्धरण गरिएका भनी कृत्यमहार्णवमा आएका श्लोकमध्ये एउटाको सामान्य पाठान्तर मात्र हो भन्ने कुरा ती २ श्लोक दाँजेर हेर्दा स्पष्ट हुन्छ ।

यस विषयमा जयसिंहकल्पद्रुममा लेखिएको कुराको उद्धरण अन्त्यमा अब गरिन्छ—

अथ चैत्रकृष्णचतुर्दशीकृत्यम् । पृथ्वीचन्द्रोदये पुलस्त्यः—

चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसंनिधौ ।

न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां तु विशेषतः । इति ।

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदि ।

पिशाचत्वं पुनर्न स्याद् गङ्गायां स्नानभोजनात् ।

अत्र पूर्वा ग्राह्या कृष्णपक्षस्थत्वात् । गौडैस्त्वेतदेव शुक्लचतुर्दश्यामित्येवं देवलीयत्वेन पठितम् ।

इति चैत्रकृष्णचतुर्दशी^{३१}

३०. स्मृतितत्त्वः १३३ ।

३१. जयसिंहकल्पद्रुमः ५८९ ।

(अब चैत्रकृष्णचतुर्दशीमा गरिने काम ।

पृथ्वीचन्द्रोदयमा पुलस्त्य—

चैत्रशुक्लचतुर्दशीको दिन जसले शिवजीको नजीकमा खास गरी गङ्गाजीमा नुहाउला, त्यो प्रेतत्वमा पुग्दैन ।

चैत्रकृष्णचतुर्दशीको दिन मङ्गलवार परेको छ भने गङ्गामा स्नान र भोजन गर्नाले फेरि पिशाचत्व हुँदैन ।

कृष्णपक्ष भएको हुनाले यहाँ लगत्तै अधिको लिनु । गौडहरूले त यसैलाई नै शुक्लचतुर्दशीमा भनी देवलको पाठ हुनाले लिए ।

चैत्रकृष्णत्रयोदशी[मा गरिने काम] सिद्धियो ।)

पृथ्वीचन्द्रोदयमा पुलस्त्यको वचन भनी जयसिंहकल्पद्रुममा उद्धरण गरिएका २ श्लोक, देवीपुराणबाट उद्धरण गरिएका भनी कृत्यमहार्णवमा सारिएका २ श्लोकका कहाँ कहाँ एक दुई शब्द फरक वा तलमाथि पारिएका रूप हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ । कालिकापुराणबाट उद्धरण गरिएको भनी स्मृतितत्त्वमा आएको श्लोक, देवीपुराणबाट उद्धरण गरिएका भनी कृत्यमहार्णवमा आएका श्लोकमध्ये एउटाको सामान्य पाठान्तर हो भनी माथि लेखिसकिएकोले स्मृतितत्त्वमा आएको श्लोकको सामान्य पाठान्तर जयसिंहकल्पद्रुममा आएको दोस्रो श्लोक हो भनी भनिरहनुपर्दैन । तर जयसिंहकल्पद्रुममा उद्धरण गरिएको पहिलो श्लोकमा चैत्रकृष्णत्रयोदशी भन्ने पाठ नभई चैत्रशुक्लत्रयोदशी भन्ने पाठ भएको कुरामा चाहिँ हामीले हेलचक्र्याई गर्नु हुँदैन । जयसिंहकल्पद्रुमका कर्ता रत्नाकर दीक्षितले नै यस विषयमा टिप्पणी गरिसकेको कुरा यहाँ स्मरणीय छ ।

वि.सं. १२०५-६ मा काश्मीरमा कल्हणले लेखेको राजतरङ्गिणी ^{३२}को उपजीव्य ग्रन्थ

३२. आफ्नो राजतरङ्गिणीको उठानउठानमा कल्हणले यस्तो—

लौकिकेऽब्दे चतुर्विंशे शककालस्य सांप्रतम् ।

सप्तत्याभ्यधिकं यातं सहस्रं परिवत्सराः ॥

(१ तरङ्गको ५२ श्लोक)

(अहिले लौकिक संवत् २४ (४२२४)मा शककालका १०७० वर्ष बिते ।)

लेखेकाले र संवत्सहितको पछिल्लो घटनाको रूपमा यस्तो—

समा द्वाविंशती राज्यावाप्तेः प्राग्भूभुजो गता ।

तावत्येवाप्तराज्यस्य पञ्चविंशतिवत्सरे ॥

(८ तरङ्गको ३४०४ श्लोक)

भएको^{३३} नीलमतमा चैत्रकृष्णचतुर्दशीको दिन पिशाचसम्बन्धी कृत्यको विषयमा लेखिएकोले, वि.सं. १३८-१३९ को हरयाणाको शिलालेखमा पिशाचचतुर्दशी र घोटकयात्रा दुवैको चर्चा आएकोले, मध्यकालका दक्षिणी, मैथिली, बङ्गाली र राजस्थानी धर्मशास्त्रका ग्रन्थका चैत्रकृष्णचतुर्दशीको दिन हुने पिशाचसम्बन्धी कृत्यको विषयमा लेखिएकोले पिशाचचतुर्दशी र घोडेजात्रा पनि इन्द्रजात्रा जस्तै कुनै बेला भरतखण्डका अन्यत्र पनि चलेका उत्सव वा जात्रा थिए भनी निर्धक्क भन्न सकिन्छ । कुरा यसो हो तापनि आजभोलि यहाँ घोडेजात्रामा घोडा दगुन्याउने चलन भएको र पिहोवाको सो शिलालेखमा चाहिँ यस्तो

हामीहरूले श्रीकान्यकुब्ज (कन्नौज)मा श्रीगुहादित्यले बनाउन लगाएको देवतालाई, त्यस्तै त्यहीं गोतीर्थमा कदम्बादित्यले बनाउन लगाएको देवतालाई, त्यस्तै श्रीकान्यकुब्जको नजीकै श्रीभोजपुरमा गङ्गाको किनारमा नागरभट्ट प्रभाकरका छोरा भूवकले बनाउन लगाएको गरुडासन देवता (गरुडमा चढेका विष्णु)लाई त्यस्तै श्रीपृथूदक (पेहोवा)मा पूर्वको सरस्वतीको नजीकै भूवकले नै बनाउन लगाएको यज्ञवराह(वराहावतार विष्णु)लाई पृथूदकमा घोडा, घोडी, खच्चर आदि जनावरको बिक्रीमा राजाले खरीद गरेकोमा र ठकुर र जानपद (देशवासी)हरूले खरीद गरेकोमा, त्यस्तै त्रैघाटक आदि स्थानमा खालि राजाले मात्र खरीद गरेकोमा धर्मको लागि जनावरपीछे जुन २ धर्म^{३४} हामीहरूले साँवा नह्यासिने गरी दियोँ, त्यसको २४ भाग लगाएर ७ भाग श्रीगुहादित्यले बनाउन लगाएको देवतालाई, त्यस्तै ७ भाग कदम्बादित्यले बनाउन लगाएको देवतालाई, त्यस्तै ७ भाग भूवकले बनाउन लगाएको

(राजाले (जयसिंहले) राज्य पाउनुभन्दा पहिले २२ वर्ष बिते, संवत् २५ (४२२५)मा त्यति नै [वर्ष] राज्य पाएपछि बितिसकेका थिए)

लेखेकाले वि.सं. १२०५-६ मा कल्हणको राजतरङ्गिणी लेखिएको हो भन्ने देखिन्छ ।

३३.

दृगोचरं पूर्वसूरिग्रन्था राजकथाश्रयाः ।

मम त्वेकादश गता मतं नीलमुनेरपि ॥

(कल्हणको राजतरङ्गिणीको १ तरङ्गको १४ श्लोक)

(पहिलेका विद्वान्हरूका, राजाहरूका कुरा भएका ११ वटा ग्रन्थ र नीलमुनिको मत मैले हेरेको छु ।)

नीलमतको प्रचलित पाठ विक्रमको सातौँ वा आठौँ शताब्दीसम्मको हुन सक्ने भनी गेओर्ग ब्यूलरले लेखेको कुरा यस प्रसङ्गमा स्मरणीय छ (मार्क ओरेल स्टीन १९५७:३७७) ।

३४. a kind of tithe set apart for religious purposes (गेओर्ग ब्यूलर १९४८:१८९ मा ४६ टिप्पणी) (धर्मकर्मको लागि छुट्याइएको एक प्रकारको तिरो) भनी ब्यूलरले

गरुडासनलाई, त्यस्तै १ भाग पृथूदकमा भूवकले बनाउन लगाएको यज्ञवराहलाई, त्यस्तै १ भाग पुजारीलाई, त्यस्तै १ भाग पृथूदकस्थानलाई,^{३५} त्यस्तै घोडा किन्नेहरूले घोडैपीछे दिएको १ धर्मको १२ भागबाट पृथूदकमा पूर्वको सरस्वतीको नजीकै भूवकले बनाउन लगाएको यज्ञवराहलाई ६ भाग, त्यस्तै त्यस [मूर्ति]को पुजारीलाई २ भाग, श्रीपृथूदकको स्थानलाई ४ भाग हामीले दियौं। घोडा बेच्ने र किन्नेले चन्द्र-सूर्य रहेसम्म त्यो मान्नुपर्छ। बताएको रीतअनुसार सज्जन गोष्ठिक (गुठियार)हरूले आफ्नो तर्फबाट र अरूको तर्फबाट काम गर्नुपर्छ, गराउनुपर्छ^{३६}

लेखिएकोले घोडेजात्राको दिन पिहोवामा घोडा र खच्चर जस्ता जनावरको खरीदबिक्री हुने गथ्र्यो भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

यस कारण यहाँको घोडेजात्राको र पिहोवाको घोडेजात्राको प्रकृतिमा केही अन्तर देखिन गएको छ तापनि पिहोवाको शिलालेख घोडेजात्राको बयान गर्न लेखिएको नभई घोडेजात्राको दिन घोडाहरू खरीदबिक्री गर्दा उठाइएको करबाट देवमन्दिरहरूको व्यवस्था गर्नको लागि सो शिलालेख राखिएकोले घोडेजात्राको दिन पिहोवामा घोडदौड हुँदै हुँदैनथ्यो भन्ने निष्कर्ष भने निकाल्न सकिँदैन।

(पूर्णिमा ८७ पूर्णाङ्क, २०५१, २३-४१ पृष्ठ)

यहाँको धर्म शब्दको अर्थ गरेका छन्। त्यसपछि The exact amount cannot be ascertained. It no doubt was regulated by custom, and so well known that its specification seemed unnecessary (उही) (यसको ठीक परिमाण पत्ता लाग्न सकिँदैन। यसलाई भन्सारले तोकेको हुन्थ्यो भन्ने कुरामा शङ्का छैन र यस विषयमा खुलाएर लेख्नु अनावश्यक देखिन्थ्यो) भनी ब्यूलरले लेखेका छन्। ब्यूलरले यस्तो लेखे तापनि कहाँ द्रम्मलाई धर्म भनी यहाँ लेखिएको त होइन भन्ने मलाई लागेको छ।

३५. देवस्थलहरूलाई भाग छुट्याउँदा अन्यत्र देवस्थलहरूको नाउँमा चतुर्थी विभक्ति आएकोमा यहाँ पृथूदकस्थानात् भनी पञ्चमी विभक्ति आउनु अशुद्ध हो र अलिकति पछि श्रीपृथूदकीयस्थानस्य भनी षष्ठी विभक्तिको प्रयोग हुनु उल्लेखनीय छ। यस विषयमा गेओर्ग ब्यूलरले यस्तो लेखेका छन्—

The ablative *prithūdakasthānāt* is altogether wrong; it ought to be the dative or the genitive, as further on.

(उही: १९० मा ४९ टिप्पणी)

(पञ्चमी पृथूदकस्थानात् बिल्कुल गलत छ; यो चतुर्थी वा अगाडि आए जस्तै षष्ठी हुनुपर्छ।)

३६. यसको मूलपाठको लागि यही पुस्तकको १७ पृष्ठ हेर्नु।

विक्रमसंवत्, पाहाँचह्रे, घोडेजात्रा र बिस्केट

आज वैशाख १ गते । नेपालमा परम्परादेखि चलिआएको विक्रमसंवत्को गतेअनुसारको पहिलो दिन । आजै भक्तपुरको ठूलो जात्रा बिस्केट । गएको चैत २९ गते संवत्सरप्रतिपदा, तिथिअनुसार नयाँ साल लागेको । तिथि घटवढ नभएको खण्डमा चैत्रशुक्लप्रतिपदा अर्थात् संवत्सरप्रतिपदाको २ दिनअगाडि चतुर्दशीको दिन नेवारहरूको चाड पाहाँचह्रे । त्यसको भोलिपल्ट औँसीको दिन घोडेजात्रा ।

अहिले यो संवत् विक्रमसंवत्को नाउँले प्रसिद्ध भए पनि यस संवत्लाई वि.सं. ४२८ को उत्कीर्ण लेखमा **कृतसंवत्** भनेको^१ र यस संवत्लाई पछि पछि पनि **कृतसंवत्** भन्ने गरेको देखिएको छ^२ । जुम्लाको सिँजामा बसी काठमाडौँ इटुंबहालका शाक्यहरूले वि.सं. १४१५ मा सारेको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा पनि विक्रमसंवत्लाई **कृतसंवत्सर** भनेको चाखलाग्दो छ ।^३ राजस्थानमा परम्परादेखि बसोबास गरिआएका मालव गणसँग जोडी वि.सं. ४६१ देखि ७९१ सम्मका केही शिलालेखमा^४ र पछि वि.सं. १२२६ को एउटा शिलालेखमा^५ यस संवत्लाई **मालवसंवत्** भनेको देखिएको छ । यस संवत्मा **विक्रम** शब्द पहिलोपटक वि.सं. ८९८ को शिलालेखमा जोडिएको छ ।^६

अहिले हाम्रो देशमा वैशाख १ गतेदेखि विक्रमसंवत्को नयाँ साल फिर्ने मानिए पनि अलि अगाडि जुन दिन तिथिबाट संवत् फिर्छ्यो, त्यही दिन अर्थात् संवत्सरप्रतिपदाकै दिनदेखि नयाँ साल शुरू भएको मानिन्थ्यो । श्री ३ चन्द्रको पालामा वि.सं. १९६० देखि सरकारी लेखपढमा तिथिको ठाउँ गतेले लिएकोले गतेअनुसार संवत् फिर्ने दिनलाई नयाँ सालको पहिलो दिन मान्ने चलन चल्यो । चैत्रशुक्लप्रतिपदादेखि विक्रमसंवत्को नयाँ सालको पात्रो शुरू गर्ने चलन भारतीय पञ्चाङ्गमा अभै पनि छ । यस कारण अहिले हामीकहाँ चलेको विक्रमसंवत् तिथिअनुसार चैत्रशुक्लादि

१. देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकर १९८९-१९९५:१ ।

२. गौरीशंकर हीराचंद ओझा १९७५:१६५-१६७ ।

३. यही पुस्तकको १४७ पृ. ।

४. गौरीशंकर हीराचंद ओझा १९७५:१६५-१६७ ।

५. फ्रन्स कील्हर्न १९४७:३१६ = २०२६क:६१२ ।

६. गौरीशंकर हीराचंद ओझा १९७५:१६५-१६६ ।

अर्थात् चैत महीनाको शुक्लपक्ष लागेपछि शुरू हुने र गतेअनुसार भने वैशाखादि अर्थात् वैशाख महीनाको १ गते शुरू हुने स्पष्ट छ ।

पश्चिम भारतमा अहिले पनि विक्रमसंवत्को शुरूवात हामीकहाँ जस्तो चैत्रशुक्लादि नभई हामीकहाँको नेपालसंवत् जस्तै कार्तिकशुक्लादि छ । आषाढशुक्लप्रतिपदादेखि शुरू हुने विक्रमसंवत् पनि पछिसम्म चलनचल्तीमा कमसेकम वि.सं. १५५५ देखि १९४५ सम्म थियो भन्ने कुरा अन्वेषणबाट थाहा भएको छ ।^७

नेपालसंवत्को शुरूवात अहिले कार्तिकशुक्लप्रतिपदादेखि सिद्धान्ततः भए पनि व्यवहारतः हामीकहाँ अहिले चलेको विक्रमसंवत्को जस्तै चैत्रशुक्लप्रतिपदाबाट हुन्थ्यो भन्ने कुरा नेपालसंवत्को पुरानो पात्रोबाट स्पष्ट हुन्छ । नेपालसंवत्का अहिले छापिने गरेका पात्रा र क्यालेण्डरमा जस्तो कार्तिकबाट शुरू हुने गरी पात्रो तयार गरिंदैनथ्यो । प्रत्युत अहिले जस्तो ने.सं. १९३३ को पात्रो नबनाई पहिले ने.सं. १९३२ चैत्रशुक्लदेखि पात्रो उठाई कार्तिकशुक्लमा नयाँ संवत्सर अर्थात् ने.सं. १९३३ फिर्ता फाल्गुनकृष्णमा टुङ्ग्याइन्थ्यो ।^८ यसै गरी नेवारहरूको चाडपर्वको विषयमा लेखिएका पुराना टिपोटमा पनि चैत्रशुक्लदेखि नै चाडपर्वको उठान गरी पिशाचचतुर्दशीको दिन टुङ्ग्याइएको छ ।^९

काठमाडौँ शहरभन्दा २८५ कोस पश्चिमोत्तरमा, अहिले भारतको हरियाणा राज्यमा पर्ने कर्नाल जिल्लाको पेहोवा भन्ने शहरमा, नेवारहरूले बोल्नेभन्दा भित्रै भाषा बोल्ने, नेवारहरूले लेख्ने गरेकोभन्दा भित्रै लिपिमा लेख्ने, नेवारहरूको संवत्भन्दा भित्रै संवत् अर्थात् हर्षसंवत् मात्रै, नेवारहरूका राजाभन्दा भित्रै राजा मात्रै मान्छेहरूले नेपालसंवत् शुरू भएको २ वर्ष जतिपछि गोरखनाथी पन्थको गरीबनाथको मन्दिरको, हर्षसंवत् २७६ वैशाखशुक्लसप्तमीको शिलालेखमा पिशाचीचतुर्दशीमा घोटकयात्रा अर्थात् घोडेजात्रामा भेला भएका मानिसहरूको चर्चा छ ।^{१०}

७. फ्रन्स कील्हर्न १९४६:२५१-२५३ = २०२६:४९४-४९६ ।
शंकर बालकृष्ण दीक्षित २०१४:५०२ ।

८. रामजी तेवारी २०३६:१८-२१ ।
महेशराज पन्त २०६०:३२-५६ ।

९. उदाहरणको लागि, धनवज्र वज्राचार्य २०४३:७५-९० र सुरेशज्योति शाक्य २०६९:१२-१४ ।

१०. यही पुस्तकका १६-१७ पृष्ठ ।

धेरैले नेवारहरूको खास चाड भनी ठानेर आएका पिशाचचतुर्दशी र घोडेजात्रा दुवैको चर्चा नेपालसंवत् शुरू भएको लगत्तै जसोपछिको मिति भएको हरियाणाको शिलालेखमा आएकोले अहिले यी चाड अन्यत्र हराइसकेका भए पनि कुनै बेला अन्त पनि चलेका इन्द्रजात्रा जस्तै व्यापक चाड रहेछन् भन्ने देखिन आएको छ ।

ठाउँविशेषको बढिबढाउ गरी लेखिएका माहात्म्यलाई स्थलपुराण भन्ने चलन छ । त्यस्तै स्थलपुराण काश्मीरको पनि छ । नीलमत भन्ने नाउँले कहिएको त्यस स्थलपुराणको रचना कहिले भयो भन्ने स्पष्ट उल्लेख नपाए पनि वि.सं. १२०५-६ मा काश्मीरमा कल्हणले लेखेको राजतरङ्गिणीको उपजीव्य ग्रन्थमा नीलमत पनि परेकोले यसको प्राचीनताको अनुमान गर्न सकिन्छ । चैत्रकृष्णचतुर्दशीमा शिवजीको पूजा गरिसकेपछि पिशाचहरूका मालिक निकुम्भको पनि पूजा गर्नुपर्छ भनी नीलमत (५६९-५८२ श्लोक)मा लेखिएको छ । हाम्रो यहाँ जस्तै काश्मीरमा पनि कुनै बेला पिशाचचतुर्दशी मानिन्थ्यो भन्ने यताबाट थाहा भएको छ ।

काश्मीरको नीलमतमा जस्तै, मध्यकालका दक्षिण-भारतीय, मैथिली, बङ्गाली र राजस्थानी निबन्धग्रन्थमा चैत्रकृष्णचतुर्दशीका दिन पिशाचसम्बन्धी कृत्यको विषयमा लेखिएको छ ।

यी सबै ग्रन्थबाट चैत्रकृष्णचतुर्दशीमा खास गरी पिशाचको पूजा हुने गरेको देखिएको र आजसम्म पनि हाम्रो यहाँ त्यही दिन यस्तो पूजा हुने भएकोले प्राचीन कालदेखि चलेको चाडको नैरन्तर्य यहाँ रहेको स्पष्ट हुन्छ ।^{११}

धर्मसिन्धुमा वत्सरारम्भमा घरैपीछे झण्डा गाड्ने (प्रतिगृहं ध्वजारोपणं) लेखिएको कुराकै महद् रूप बिस्केटको लिङ्गो भएको जस्तो मलाई लाग्छ ।

बिस्केटजात्राको तयारीबारे एउटा दैनिक पत्रिका^{१२}ले छापेको खबरमा परेको, तलको अंश भक्तपुरका एक जना प्रा.डा.ले गरेको बिस्केट शब्दको व्युत्पत्ति प्रामाणिक नभए पनि मनोरञ्जक भने अवश्य पनि छ—

विक्रम संवत् अनुसार सौरमासका आधारमा चल्ने बिस्केटजात्रा बिःसित अर्थात् नागनागिन मन्थो भन्ने भावका आधारमा लिच्छवीकालदेखि मनाइदै आएको इतिहासकार डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठले बताए । नेवारी भाषामा बिःसित

११. यही पुस्तकको २०-२८ पृष्ठ ।

१२. रमेश गिरी* २०६९ ।

(नाग मच्यो), बीय जात्रा (नागको जात्रा), बीःस्यात (नाग मारियो) हुँदै पछि अपभ्रंश भई बिस्केट जात्रा हुन गएको बताइन्छ ।

कुनै समयमा वैशाखसङ्क्रान्तिमा र कार्तिकसङ्क्रान्तिमा दिनरात बराबर हुने भए पनि अहिले अयनचलनले गर्दा वैशाखसङ्क्रान्तिको दिन र कार्तिकसङ्क्रान्तिको दिन दिनरात बराबर नभई ३ हप्ताभन्दा पनि अगाडि त्यस्तो स्थिति आउँछ । विषुवद् वा विषुव शब्दले दिनरात बराबर भएको दिनलाई बुझाउने भएकोले यी २ सङ्क्रान्तिलाई परापूर्वकालदेखि विषुवत्सङ्क्रान्ति भन्ने चलन छ । अधिल्लोलाई महाविषुव र पछिल्लोलाई जलविषुव भनी यी २ सङ्क्रान्तिलाई छुट्याउने चलन पनि छ (वाचस्पत्यमा विषुवं) । विषुवका रूपभेद विष्वक् र विश्वक् शब्द पनि कोषमा चढेका छन् । ने.सं. ६८४ अर्थात् वि.सं. १६२१ को, नेवारीमा लेखिएको एउटा लिखतमा बिस्केटजात्रालाई विसकजात्रा भनिएको छ ।^{१३} अमरकोषका शब्दलाई नेवारीमा अर्थ दिई, ने.सं. ५०१ (वि.सं. १४३८)मा तयार गरिएको एउटा पुस्तकमा विषुवत्को अर्थ विसक (१३ क पत्र, ५ पङ्क्ति) र ने.सं. ५५० (वि.सं. १४८६)मा तयार गरिएको अर्को पुस्तकमा विसिक (८ ख पत्र, २ पङ्क्ति) लेखिएको र बिस्केटको प्रचलित व्युत्पत्ति ठीक नेपालमा बिसु र आसाममा विहु भन्ने गरिएकोले यी सबै बिषुवत्का अपभ्रंश हुन् भन्ने कुरामा शङ्का छैन । विषुवत्को पर्यायमा चलेको विश्वक् शब्दबाटै पछिल्ला अभिलेखमा बिस्केटजात्रालाई विश्वयात्रा वा विश्वजात्रा भनिएको पनि हुन सक्छ ।^{१४}

(राजधानी १२ वर्ष, ३०६ अङ्क, २०७०।१।११, ६ पृष्ठ)

१३. महेशराज पन्त २०६२:३४ ।
१४. उही:४१ ।

पनौती

एक संस्कृतिज्ञको दृष्टिमा

काठमाडौँबाट ७ कोस जति पूर्व दक्षिणमा रहेको पनौती शहर नेपालको वर्तमान विभाजनअनुसार वागमतीअञ्चलको काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा पर्छ । पनौतीको स्थापना कहिले भयो भन्ने कुरा हामीलाई थाहा नभए तापनि त्यस विषयमा अनुमान गर्ने कुनै आधार पनि हामीसँग नभएको भने होइन । पनौतीको अगलबगलमा रहेका बनेपा र खोपासी अहिलेभन्दा पौने १४ सय वर्ष जतिअगाडि विकसित अवस्थामा आइसकेका थिए भन्ने कुरा हामी लिच्छविकालका शिलालेखबाट बुझ्छौं । यसै गरेर पनौती पनि त्यही ताका विकसित भइसकेको थियो कि भन्ने अनुमान गर्न हामी सक्छौं । अहिलेभन्दा पौने ६ सय वर्ष जति अघिदेखि हामी पनौतीको उल्लेख तात्कालिक अभिलेखहरूमा पाउँछौं । यताबाट पनि पनौती शहर निकै पुरानै रहेछ भन्ने कुरा मनमा चढ्न सक्छ । प्राचीन कालमा यातायातको असुविधा हुनाले शासनकार्य प्रशस्त मात्रामा विकेन्द्रित थियो । साँच्चै भन्ने हो भने, केन्द्रबाट तीन चार कोसको अन्तर भएको ठाउँमा पनि रजौटहरूले त्यहाँको शासन चलाउने गर्थे । केन्द्रमा शासक बलवान् भएका बेलामा रजौटहरू केन्द्रका शासकप्रति बढी उत्तरदायी हुन्थे । केन्द्रका शासकमा कमजोरी आएको बेलामा तिनीहरू बढी मात्रामा स्वायत्त शासनको उपभोग गर्थे र अनुकूल परेमा केन्द्रबाट टुक्र्याई भित्रै राज्य खडा गर्न पनि बेर मान्दैनथे । लिच्छविकालमा नेपाल लगभग अहिलेकै जत्रो थियो तापनि लिच्छविकालपछि नेपालको त्यो वैभव कायम रहन सकेन र यहाँ साना ठूला केही राज्य खडा भए । नेपालखाल्डोमा केन्द्र भएको मल्लहरूको राज्यको विस्तार क्रमशः पश्चिममा नुवाकोटमा सीमित हुन गयो । मल्लहरूको राजधानी भक्तपुर थियो । काठमाडौँ र पाटनमा पुस्तैनी रजौटहरूद्वारा शासन चल्थ्यो । यस्तै गरेर भक्तपुरभन्दा पूर्वपट्टिको शासन पनि कुलक्रमागत रजौटमार्फत चल्थ्यो । भक्तपुरभन्दा पूर्वपट्टिका रजौटको राज्यको केन्द्र बनेपा थियो । बनेपालाई प्राचीन नेवारी भाषामा **भ्वन्त** वा **भुवन्त** भनिने हुनाले^१ त्यहाँका शासकहरू **भुवन्तराज-कुलमहामन्त्रेश्वर** वा **भुवन्तराजाधिराज** कहिन्थे । केन्द्रका शासक कमजोर भएको

१. आजभोलि बनेपालाई नेवारी भाषामा **भौ** भनिन्छ ।

मौकामा यिनीहरू बढी स्वायत्त शासनको उपभोग गर्थे । केन्द्रका शासकसँग सम्बन्धै नराखेर तात्कालिक मिडवंशी चीन बादशाहसँग सोभो सम्बन्ध जोड्ने काम पनि ती भुवन्तराजाधिराजहरूले गरेका थिए । यिनै भुवन्तराजाधिराजको शासनक्षेत्रमा पनौती पनि पर्थ्यो ।

अहिलेभन्दा भण्डै ५०० वर्षअगाडि मल्लहरूको राज्य पनि टुक्रियो र यहाँ बनेपा, भक्तपुर, काठमाडौँ र पाटन यी ४ राज्य खडा भए । बनेपामा स्वतन्त्र राज्य खडा भएपछि बनेपासँगै रहेको पनौती पनि बनेपाली राज्यको अङ्ग बन्न गयो । तर बनेपाली राजवंश छिटै निस्सन्तान भएकोले बनेपा राज्यसँगैको गोतिया राज्य भक्तपुरमा मिल्न गयो र पनौती पनि भक्तपुरकै अङ्ग भई वि.सं. १८२० सम्म रह्यो । वि.सं. १८२० कार्तिक ११ गते श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको सेनाले पनौती विजय गरेपछि पनौती विशाल गोरखा राज्यको अङ्ग हुन गयो ।

बाह्र बाह्र वर्षमा पनौतीमा पुण्यमाता र रोसीखोलाको सङ्गम (४ चित्रसङ्ख्या)मा लाग्ने मकरमेलाले गर्दा पनौतीको नाउँ नेपाली जनसाधारणमा फिँजाइदिएको छ । अहिलेभन्दा २ वर्षअगाडि वि.सं. २०३० माघमा पनौतीमा मकरमेला लागेको थियो । अब १० वर्षपछि वि.सं. २०४२ माघमा पनौतीमा मकरमेला लाग्नेछ । १२ वर्षे मकरमेलामा नेपालका खास गरेर वागमतीअञ्चलका धर्मपरायण बहुसङ्ख्यक नरनारी सङ्गममा स्नान गर्नको लागि त्यहाँ जान्छन् । यसरी प्रशस्त मानिसहरूको आगमन हुने हुनाले अरू बेला मध्यकालिक शान्ति सम्झाइदिने पनौतीले त्यस वेला निकै हल्लिखल्ली भएको आधुनिक शहरको रूप लिन्छ ।

बाह्र बाह्र वर्षमा पनौतीमा लाग्ने मकरमेला जति प्रसिद्ध नभए पनि बर्सेनि ज्येष्ठपूर्णिमामा पनौतीमा पुण्यमाता र रोसी खोलाको सङ्गममा गरिने स्नानले गर्दा पनि पनौतीको महत्त्व धर्मपरायण जनतामा विद्यमान छ । ज्येष्ठपूर्णिमाको दिन सबैरै सो सङ्गममा स्नान गर्नाले पाप पखालिन्छ भन्ने जनविश्वास छ । ज्येष्ठपूर्णिमामा यो सङ्गममा गरिने स्नानको विषयमा स्कन्दपुराणान्तर्गत भनिने हिमवत्खण्डमा पनि उल्लेख परेको छ । गौतम ऋषिको पत्नी अहल्यासँग अनैतिक सम्बन्ध जोर्ने इन्द्रको शापमोचन लीलावती र रुद्रावतीको सङ्गममा ज्येष्ठपूर्णिमामा बिहान सबैरै नुहाउनाले भयो भनी हिमवत्खण्डमा लेखिएको छ । यताबाट ज्येष्ठपूर्णिमामा गरिने पनौतीस्नानबाट महापातकबाट मुक्ति मिल्छ भन्ने लोकविश्वास भएको कुरा चाल पाइन्छ । ज्येष्ठपूर्णिमामा नीरमती र रोषमतीको दोभानमा स्नान गरी त्यहाँ रहेको इन्द्रेश्वर महादेवको दर्शन गर्नाले स्वर्ग

मिल्छ भनी स्कन्दपुराणान्तर्गत भनिने नेपालमाहात्म्यमा लेखिएको छ । यी दुवै ग्रन्थबाट ज्येष्ठपूर्णिमामा पनौतीस्नान गर्नु शास्त्रसम्मत रहेछ भन्ने बुझिन्छ । हिमवत्खण्डमा पुण्यमातालाई लीलावती र रोसीलाई रुद्रावती भनेको देखिन्छ । पुण्यमाताको नामान्तर लीलावती र रोसीको नामान्तर रुद्रावती अहिलेसम्म पनि स्थानीय जनतामा चलेको छ । नेपालमाहात्म्यमा चाहिँ पुण्यमातालाई नीरमती र रोसीलाई रोषमती भनिएको छ । यो नाउँचाहिँ अहिले प्रचलित भए जस्तो लाग्दैन । पनौतीको यो सङ्गमको धार्मिक दृष्टिले ज्यादै महत्त्व थियो भन्ने कुरा प्रताप मल्लले वि.सं. १७२७^० मा रानीपोखरी बनाई त्यहाँ नाना तीर्थको जल मिसाउँदा पनौतीको सङ्गमको जल पनि मिसाएको कुराबाट बुझिन्छ ।

सांस्कृतिक दृष्टिले पनौतीको जे जति महत्त्व छ, त्यो प्रायः पुण्यमाता र रोसीको दोभानमै सीमित छ भने पनि हुन्छ । त्यो हो तापनि पनौती शहरको मध्य भागमा भने जस्तो रहेको, चौरमा परिवर्तित एउटा परित्यक्त स्थलले पनि संस्कृतिप्रेमीहरूको आँखा नतानी छोड्दैन । त्यहाँका बूढापाकाहरूको भनाइमा त्यो चौर त्यहाँको दरबारको अवशेष हो । हुन पनि त्यो चौरमा घाँसमुनि लडिरहेका ढुङ्गाका सिँढी र लट्टाले र त्यहाँको अरू जमीनभन्दा त्यो चौर केही ऊँचो भएकोले त्यो ठाउँमा पहिले दरबार थियो भन्ने कुरामा सहसा अविश्वास गर्न सकिन्न । त्यसमाथि त्यो चौरसँगै तलेजुको मन्दिर पनि भएकोले मल्लकालमा राजदरबारसँगै तलेजुमन्दिर बन्ने चलन भएबाट त्यहाँका बूढापाकाहरूको भनाइमा विश्वास गर्न सकिन्छ । त्यो चौरको ठीक सामुने एउटा डबली छ । भुवन्तराजकुलमहामन्त्रेश्वर जयसिंहरामको पालाको एक अभिलेखमा पनौतीमा पट्टमण्डप भएको कुराको उल्लेख आएको छ । राज्याभिषेकमा पट्टधारण गर्नु प्रमुख कार्यमध्ये एक भएकोले राज्याभिषेकको नामान्तर पट्टाभिषेक भन्ने शब्द पनि प्राचीन कालदेखि चलेर आएको छ । जयसिंहरामको स्मृतिमा पनौती इन्द्रेश्वरमन्दिरमा राखिएको ताम्रपत्रमा जयसिंहरामले स्थितिराज मल्लको पट्टाभिषेक गरे भन्ने उल्लेख परेकोले र जयसिंहरामकै पालाको एक अभिलेखमा पनौतीमा पट्टमण्डप भएको कुराको उल्लेख भएकोले पनौतीमा राज्याभिषेककार्य पनि सम्पन्न हुन्थ्यो कि भन्ने भस्को पनि हाम्रो मनमा पर्छ ।

★ नयाँ खोजीले रानीपोखरीको प्रतिष्ठा वि.सं. १७२५ मा भएको प्रमाण पाइएको छ (यही पुस्तकको २५९ पृष्ठमा १९ सङ्ख्याको टिप्पणी) ।

पनौती शहरको दरबारको ध्वंसावशेषलाई छोडी पश्चिमतिर अगाडि बढ्दै जाँदा वास्तुकलाको दृष्टिले निकै चाखलाग्दो, दक्षिणाभिमुख एउटा सत्तल देखा पर्छ । एकतले त्यो सानो सत्तल काष्ठकलाको उत्तम नमूना हो भनेमा अत्युक्ति पर्दैन । त्यो सत्तलको तलतिर रथका ठूलठूला पाङ्ग्रा देखिनाले स्थानीय कुनै देवदेवीको रथयात्रा हुन्थ्यो भन्ने कुराको अनुमान हुन्छ ।

यताबाट अगाडि बढ्दै जाँदा हामी इन्द्रेश्वरमन्दिरको विशाल पटाङ्गिनीमा पुग्छौं (५ चित्रसङ्ख्या) । पश्चिमाभिमुख भएर रहेको यो मन्दिरको नेपालको शैवधर्मको र वास्तुकलाको इतिहासमा आफ्नै स्थान छ । नेपालका ६४ शिवलिङ्गमध्ये एक मानिएको इन्द्रेश्वरलिङ्गको स्थापना कहिले भयो भन्ने कुरा थाहा छैन तापनि यस विषयमा रमाइलो कथा हिमवत्खण्डमा आएको छ ।

सो कथा यस प्रकारको छ—

गौतम ऋषिको धर्मपत्नी अहल्यालाई देखेर कामातुर भएका इन्द्रले गौतम ऋषिको रूप लिई अहल्यालाई छक्याई उनीसँग अनैतिक सम्बन्ध जोरे । यसरी आफ्नी पत्नीको पातिव्रत्यभङ्ग गरेको देखेर रिसाएका गौतम ऋषिले इन्द्रलाई सराप दिए । सो सराप लागी इन्द्रको शरीरमा हजारौं योनि उत्पन्न भए । आफ्ना पतिको यस्तो रूप देखेर विह्वल भएकी इन्द्राणीले आफ्ना गुरु बृहस्पतिलाई बोलाएर यो सराप कसरी हटाउने भन्ने सल्लाह मागिन् । ब्रह्माजीको आज्ञा लिएर तिमी र इन्द्रले कुञ्जपर्वतको फेदीमा — नभन्दै पुण्यमाता र रोसी खोलाको दोभान दलिनचोक डाँडाको फेदीमा छ,^१ — लीलावती (पुण्यमाता) र रुद्रावती (रोसी)को सङ्गममा महादेवको तपस्या गरेको खण्डमा यो सराप हट्नेछ भन्ने सल्लाह ब्रह्माजीको आज्ञा लिएर लीलावती र रुद्रावतीको दोभानमा आई स्नान गरे । त्यहाँ इन्द्रले महादेवको र इन्द्राणीले पार्वतीको तपस्या गरे । इन्द्राणीको तपस्याबाट प्रसन्न भएर पद्मावती नदीको रूप लिई पार्वती त्यहाँ गुप्त रूपले बग्न लागिन् । दिव्य चक्षुले इन्द्राणीले पद्मावती नदी बगेको देखिन् — नभन्दै पनौतीका बासिन्दाहरू प्रयागमा गङ्गा र यमुनाको सङ्गममा गुप्त रूपले सरस्वती मिसिन आए भैं यहाँ पनि पुण्यमाता र रोसीको सङ्गममा गुप्त रूपले पद्मावती मिसिन आएको छन् भन्ने विश्वास गर्छन् — यसरी अब लीलावती र रुद्रावतीको यो दोभान लीलावती, रुद्रावती र पद्मावतीको त्रिवेणीमा परिवर्तित भयो । पद्मावती नदीको उत्पत्ति भएको एक दिव्य वर्ष (३६० वर्ष)पछि आषाढपूर्णिमामा आर्द्रानक्षत्र परेको

१. दलिनचोक डाँडाको संस्कृत नाम कुञ्जपर्वत त होइन ?

दिन त्यहाँ शिवलिङ्गको उत्पत्ति भयो । सो शिवलिङ्गबाट महादेव प्रकट भई उनले इन्द्रलाई भने— यहाँ इन्द्राणीले तपस्या गरी पद्मावती नदीको उत्पत्ति भएकोले यो ठाउँको नाउँ शचीतीर्थ रहन गएको छ — संस्कृतमा इन्द्राणीको पर्याय शची पनि हुन्छ — यस शचीतीर्थमा तिमीले नुहाएपछि तिम्रो निधारमा रहेको योनिबाहेक अरू सबै योनि तिम्रो शरीरबाट लुप्त हुनेछन् । यो शिवलिङ्ग तिम्रा नाउँले इन्द्रेश्वर भनी प्रसिद्ध हुनेछ र यसले मानिसहरूलाई इच्छामाफिकको फल दिनेछ । यसपछि महादेवले भनेबमोजिम इन्द्रले इन्द्रेश्वर महादेवलाई वारंवार परिक्रमा गरी ढोगेर ज्येष्ठपूर्णमाको दिन शचीतीर्थमा नुहाए । यसपछि इन्द्रको शरीरबाट शापचिह्न हटेपछि ब्रह्मा आदि देवताहरूले बाजागाजा-पूर्वक अभिषेक गरी इन्द्राणीका साथ उनलाई विमानमा हाली स्वर्गमा लगे ।

यसरी हिमवत्खण्डमा इन्द्रेश्वर महादेवको उत्पत्ति अतिप्राचीन कालमा भएको भनेर देखाई इन्द्रेश्वर महादेवको विषयमा पौराणिक ढङ्गले लेखिए तापनि यो पुराण हो, इतिहास होइन भन्ने कुरा हामीले बिर्सनु हुँदैन ।

इन्द्रेश्वरको स्थापना कहिले भयो र इन्द्रेश्वरमन्दिर कहिले बन्यो भन्ने विषयमा हामीलाई थाहा नभए पनि इन्द्रेश्वरमन्दिर अहिलेभन्दा कमसेकम साढे ६ सय वर्षअगाडि थियो भन्ने कुरा हामी भन्न सक्छौं । जयसिंहरामको पालाको एउटा शिलालेखबाट उनले इन्द्रेश्वरको मन्दिरमा सुनको गजूर र ध्वजा चढाएका थिए भन्ने बुझिन्छ । जयसिंहरामको सम्भनामा राखिएको पनौतीको ताम्रपत्रमा वि.सं. १४५७ मा जयसिंहरामको मृत्यु भएपछि इन्द्रेश्वर महादेवलाई चतुर्मुख सुवर्णकोश चढाइयो भनी लेखिएको छ ।

इन्द्रेश्वरमन्दिर पगोडा शैलीमा बनेको छ । यो मन्दिर तीन तले छ । सुनको गजुरले शोभायमान यो मन्दिरको मूलद्वार पश्चिमाभिमुख छ । इन्द्रेश्वरमन्दिरका टुँडालमा युगलमूर्ति प्रशस्त छन् तापनि ती मूर्तिमा कामशिल्प भने छैन । जलहरीमाथि ठड्याइएको चतुर्मुख लिङ्ग इन्द्रेश्वरको माथिल्लो भागलाई धातुको पाताले मोडिएको छ ।

जङ्गमहरू इन्द्रेश्वरका कुलक्रमागत पुजारी हुन् । यिनै जङ्गमहरूबाट इन्द्रेश्वरको नित्यनैमित्तिक पूजा नियमित रूपले चलेर आइरहेको छ । नेपालमा ऐतिहासिक, धार्मिक र सांस्कृतिक रूपले यति बिदि महत्त्व राख्ने इन्द्रेश्वरमन्दिरको अभूत बढी सम्भारको आवश्यकता देखिन्छ ।

इन्द्रेश्वरको सोही अभिलेखबाट जयसिंहरामले इन्द्रेश्वरमन्दिरमा मधुरिपु (विष्णु)को मूर्ति स्थापना गरे भनी लेखिएको छ । इन्द्रेश्वरमन्दिरको वरिपरि चारवटा विष्णुमूर्ति छन् । तीमध्ये कुनलाई मधुरिपु शब्दले लक्ष्य गरेको हो, भन्न सकिएन ।

इन्द्रेश्वरमन्दिरको बाहिरपट्टि तुलानारायणको विशाल मूर्ति पूर्वाभिमुख भएर रहेको छ (६ चित्रसङ्ख्या) । तुलानारायणको यो मूर्ति र पशुपति आर्यघाटको पूर्वी किनारामा रहेको लवकुशसहितको रामचन्द्रको मूर्ति राजा स्थितिराज मल्लले बनाएका हुन् भन्ने पनौतीका मानिसहरूको भनाइ रहेछ । पशुपति आर्यघाटको पूर्वी किनारामा लवकुश-सहितको रामचन्द्रको मन्दिर छ । त्यो मन्दिरमा दायाँ बायाँ बालकका मूर्तिसहितको विशाल देवमूर्ति देखिन्छ । लवकुशसहितको रामचन्द्रको त्यो मूर्तिको स्थापना स्थितिराज मल्लले गरेका हुन् भन्ने कुरा वंशावलीहरूमा लेखेको पाइन्छ । तर वंशावलीहरूमा पनौतीको यी नारायणको मूर्तिको विषयमा केही लेखिएको देखिँदैन । लवकुशसहितको रामचन्द्रको मूर्ति मानिएका पशुपतिको मूर्ति रामचन्द्रको मूर्ति किमार्थ होइन भन्ने कुरा मूल देवताका अगाडिका २ हातमा रहेका विष्णुका आयुध चक्र र गदाले पारिदिन्छ । यो मूर्ति रामचन्द्रको नभई आभीर शासक विष्णुगुप्तले आफ्नो रूप विष्णुमा र आफ्ना दुइ छोराको रूप विष्णुका आयुध शङ्ख र पद्ममा लीन गराई आफ्ना दुइ छोरालाई आयुधपुरुषको रूप दिई बनाएका हुन् भन्ने कुरा सिद्ध भइसकेको छ । यसरी आफ्नो रूप देवतामा लीन गराउने चलन अनौठो देखिन्छ तापनि यसको पनि परम्परा नचलेको भने होइन । जयसिंहरामको मृत्यु भएपछि गोपीनारायणको सुवर्णमूर्तिमा जयसिंहरामको रूप लीन गराई पनौतीमा गोपीनारायणको मूर्ति स्थापना गरियो भन्ने उल्लेख पनौतीको उपर्युक्त अभिलेखमा आएको छ । तर त्यो मूर्ति दुर्भाग्यवश अहिलेसम्म भेटाउन सकिएको छैन । राजा यक्ष मल्लले आफ्ना दिवङ्गत छोरा राज मल्लको उद्धारको लागि राज मल्लकै शरीरको आकारमा भक्तपुर तुलाछँटेलमा वि.सं. १५२४ मा हृषीकेश विष्णुको सुवर्णमूर्ति स्थापना गरेका थिए । यी उदाहरणलाई यसको परम्पराको रूपमा आँल्याउन सकिन्छ ।

पुण्यमाता र रोसीको दोभानको घाटमा साना ठूला केही मूर्ति छन् । तिनमा गरुडवाहन नारायणको विशाल मूर्तिले र त्यस नजीक रहेको अर्को नारायणको सानो र भव्य मूर्तिले पनि दर्शकलाई अनायासै तानिहाल्छन् । यति कुराबाट सांस्कृतिक दृष्टिले पनौतीको महत्त्व निकै छ भनी भन्न निस्सङ्कोच सकिन्छ ।

(स्वतन्त्र विश्व १२ वर्ष ६ सङ्ख्या, २८-३३ पृष्ठ)

त्रिगङ्गा र लाजिमपाटका त्रिविक्रममूर्ति

लुम्बिनी जिल्लामा एक र कपिलवस्तु जिल्लामा एक गरी पाइएका प्रसिद्ध मौर्य सम्राट् देवानाम्प्रिय प्रियदर्शी अशोकका २ अभिलेख छोडेर नेपालमा पाइएको सबभन्दा पुरानो अभिलेख प्रसिद्ध नेपाली लिच्छवि राजा मानदेवले चाँगुनारायणको मन्दिरमा राख्न लाएको दुङ्गे खामो भएकोले^७ राजा मानदेवको पालादेखि नेपाली अभिलेखको शुरूवात भएको देखिन्छ । उतापट्टि नेपाली टकको इतिहास पनि राजा मानदेवबाटै शुरू हुन्छ भन्ने कुरा एकापट्टि मानाङ्क र अर्कोपट्टि आफ्नी बडामहारानी भोगिनीको नाउँ हाली मारेको मानदेवको टकभन्दा पुरानो टक अहिलेसम्म नपाइएकोले सिद्ध हुन्छ । यसरी राजा मानदेवको समयदेखि नेपालमा अभिलेख कुँदने र टक मार्ने चलन चलेको देखिएकोले नेपालको इतिहासमा उनको स्थान निकै ठूलो भएको बुझिन्छ ।

राजा मानदेवले चाँगुको सो स्तम्भलेखमा चाँगुनारायणलाई देवताहरूले पूजा गरिरहेका, **दोलाद्रि** (चाँगुको डाँडोलाई संस्कृतमा **दोलाद्रि** वा **दोलापर्वत** भनिन्छ)मा बसिरहेका हरि भनी लेखेकाले चाँगुनारायणको स्थापना उनीभन्दा धेरै पहिले भइसकेको रहेछ भन्ने बुझिन्छ । फेरि मानदेवले आफ्नो इतिवृत्त चाँगुनारायणको मन्दिरमा राख्न लागेकोबाट पनि उनको पालामा चाँगुको मन्दिर निकै प्रसिद्ध भइसकेको रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ । तर पनि कहिले कसले चाँगुनारायणको मूर्ति स्थापना गर्‍यो भन्ने कुरा अहिलेसम्म खुल्न सकेको छैन ।

हुन त नेपालमा चाँगुनारायणबाहेक अरू अरू देवदेवीका मूर्ति पनि मानदेवभन्दा अगाडि स्थापित भइसकेका थिएनन् भनी हामी भन्न सक्दैनौँ तापनि आवश्यक प्रमाणको अभावले गर्दा कुन कुन मूर्ति कहिले कसले स्थापित गर्‍यो ठोकेर भन्न सक्ने स्थितिमा हामी छैनौँ ।

पशुपति राजराजेश्वरीघाटमा अमेरिकी सहायताबाट बनाइएको बाँधबाट पूर्व लाग्दा बीचमा सुख्खा बगर, त्यस बगरको दायाँतिर जोगी सन्ध्यासीहरूका चिहान र बगरको

★ वि.सं. २०४९ मा मालीगाउँमा घरको जग खन्दा भेट्टाइएको, जयवर्माको मूर्तिमा [शक]संवत् १०७ को मिति भएको लेख र वि.सं. २०४६ मा पशुपतिमा [शक]संवत् ३८१ को लेख पाइएकोले चाँगुको मानदेवको स्तम्भलेख अब लिच्छविकालको तेस्रो अभिलेख हुन गएको छ ।

बायाँतिर खेत फैलिएको छ । बगरमा पूर्वतिर नबढी दक्षिणतिर लाग्दा पानी अलि रसाइरहेको छिपछिपे बगर भेटिन्छ । दक्षिणतिर बढ्दै जाँदा पूर्वतिरबाट बगेर आएको सानो खोल्सो देखिन्छ । यो खोल्सो हो तापनि यहाँ पानी यति बिदि कम छ कि यो खोल्सो नभई पानी अलि अलि बगेर आएको बगर जस्तो देखिन्छ । जतिजति दक्षिण बढ्दै गयो, जमीनको कठोरपना त्यति त्यति कम हुँदै गएको अनुमान हुन्छ र जुत्ता लाई बगरमा टेक्दा जमीनमा जुत्ता अलि गड्यो कि भन्ने मनमा लाग्छ । तर पनि सबै याममा यो खोल्सो निकै ठूलो थियो कि भन्ने अनुमान हुन्छ । उहिले यो खोल्सो राजराजेश्वरीघाटमा आई वाग्वतीसँग मिसिन्थ्यो भन्ने कुरा राजराजेश्वरीघाटअगाडिको सुख्खा बगरबाट बुझिन्छ । आजभोलिचाहिँ यो खोल्सोले त्यो बाटो छोडी राजराजेश्वरीघाटबाट केही दक्षिणतर्फ वाग्वतीमा मिसिन यो आउँछ । त्रिगङ्गा वा तिलगङ्गा भनी कहिएको यो खोल्सोको दायाँपट्टि एउटा छेडोबाट दक्षिण लाग्दा कान्लामुनि खेतमा एउटा प्राचीन मूर्ति देखिन्छ (७ चित्रसङ्ख्या) । यो मूर्ति भएको ठाउँमा पुग्न चक्रपथको पशुपति वाग्वतीपुलबाट २०० फुट जति हिँडे पनि हुन्छ ।

लैनचौरबाट पूर्व लागी टङ्गाल गैह्रीधारा निस्कने मोटर हिँड्ने एउटा चलतीको बाटो छ । यो बाटोको बायाँपट्टि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको नेपालस्थित कार्यालय पर्छ र दायाँपट्टि नारायणहिटी राजदरबारको उत्तरी पर्खाल पर्छ । लाजिमपाट भन्नेबित्तिकै हाम्रो मनमा लैनचौर नाघेदेखि पानीपोखरी नआइपुगेसम्मको इलाका भन्ने इवाट्ट आउँछ तापनि यो बाटो पनि लाजिमपाटको नाउँले प्रख्यात छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको कार्यालय नाघेर केही कदम हिँडेपछि बायाँपट्टि एउटा ढिस्को देखिन्छ । टुकुचाको किनारामा रहेको त्यो ढिस्कोमा मुख्य गरी धोबीहरूको बसोबास छ र त्यहाँको चौरमा धोबीहरू लुगा धोई सुकाउने काम गर्छन् । त्यसैले होला, त्यो ढिस्को धोबीचौर भनी कहलिएको । त्यो ढिस्कोलाई प्राचीन मूर्तिहरूको सङ्ग्रहस्थल भने पनि हुन्छ, किन भने त्यति सानो ठाउँ भएरपनि निकै देवमूर्तिहरू त्यो ढिस्कोमा छन् । त्रिगङ्गाको खेतमा भएको जस्तै एउटा प्राचीन मूर्ति केही वर्षअगाडिसम्म त्यो ढिस्कोको पूर्वपट्टि थियो, पछि सो मूर्तिलाई त्यहाँबाट लगी घण्टाघर वीरपुस्तकालयमा राखियो, अहिले सो मूर्तिलाई नेपाल राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय छाउनीमा राखिएको छ (८ चित्रसङ्ख्या) ।

त्रिगङ्गाको खेतको मूर्ति विष्णुको वामनावतार मूर्ति भनी प्रख्यात छ र त्यहाँ वामनद्वादशी (भाद्रशुक्लद्वादशी)को दिन सानोतिनो मेला लाग्छ । सो मूर्ति भएको खेतको बीचमा एउटा सानो पोखरी थियो, वामनकुण्ड भनी कहिएको सो पोखरीमा वामनद्वादशीको

दिन भक्तहरू नुहाउन आउँथे भन्ने कुरा अहिलेभन्दा २० वर्ष जतिअगाडि एउटा लेखबाट बुझिन्छ । तर अहिले त्यहाँ खेतैखेत देखिन्छ र पोखरी ह्यासिइसकेको अनुमान हुन्छ । यी दुइ प्राचीन मूर्तिको मुन्तिर अभिलेख कुँदिएको छ । दुवै अभिलेख ठ्याम्मै एकनासका छन् । संस्कृतभाषामा रचिएको यो अभिलेख गुप्त लिपिमा कुँदिएको छ । मूर्ति स्थापना गरिएको तिथिमिति गद्यमा छ र बयानचाहिँ एक श्लोकमा स्रग्धरा छन्दमा लालित्यमय ढङ्गले यसरी गरिएको छ—

संवत् ३८९ वैशाखशुक्लदिवा २

मातुः श्रीराज्यवत्या हितकृतमनसः सर्व्वदा पुण्यवृद्धयै
राजा श्रीमानदेवः शुभविमलमतिः पात्रदानाम्बुवर्षी
लक्ष्मीवत्कारयित्वा भवनमिह शुभं स्थापयामास सम्यक्
विष्णुं विक्रान्तमूर्तिं सुरमुनिमहितं सर्व्वलोकैकनाथम्^१

यस अभिलेखको नेपाली अनुवाद विद्वान्हरूले यसरी गरेका छन्—

संवत् ३८९ वैशाखशुदि २

असल सफा बुद्धि भएका, सत्पात्रमा पानीसरह दान बसाउने राजा श्रीमानदेवले हित गर्ने मन भएकी आफ्नी मुमा श्रीराज्यवतीको सधैं पुण्यको बढिबढाउ होस् भन्नानिमित्त राम्रो असल मन्दिर बनाउन लगाई देवता र ऋषिहरूले पुजिएका, सबै लोकका एउटै मालिक विक्रान्तमूर्ति विष्णुलाई राम्ररी यहाँ स्थापना गर्नुभयो ।^२

आफ्नी आमा राज्यवतीको पुण्यवृद्धिको लागि राजा मानदेवले यहाँ राम्रो मन्दिर बनाउन लाएर विक्रान्तमूर्ति विष्णुलाई संवत् ३८९ वैशाखशुक्लद्वितीयामा स्थापना गरे भनी अभिलेखमा लेखिएको छ । अभिलेखमा लेखिएको यो संवत् शाके संवत् हो भनी विद्वान्हरूले निर्णय गरेका छन् । वर्तमान विक्रमसंवत् चलेको १३५ वर्षपछि कार्तिकादि शाके संवत् चलेकोले यी विक्रान्तमूर्ति वि.सं. ५२५ मा स्थापना गरिएका रहेछन् भन्ने कुरा बुझिएको छ । यताबाट राजा मानदेवले त्रिगङ्गाको किनारमा एउटा र टुकुचाको किनारमा एउटा गरी सुन्दर मन्दिर बनाएर विक्रान्तमूर्ति विष्णुको स्थापना गरेका रहेछन् भन्ने बुझिन्छ । यो २ विक्रान्तमूर्तिभन्दा पुरानो, समय निश्चित भएको अर्को मूर्ति नेपालमा अहिलेसम्म नपाइएकोले नेपाली मूर्तिकलाको इतिहासमा, अझ नेपाली कलाकै इतिहासमा, यी विक्रान्तमूर्तिले ठूलो ठाउँ ओगटेका रहेछन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

१. धनवज्र वज्राचार्य २०१९:२०२-२०३ ।

२. उही:२०३ ।

हिन्दू धर्ममा अवतारवाद कुनै नौलो कुरा होइन भन्ने कुरा वैदिक वाङ्मयमा आएको अवतारको चर्चाबाट बुझिन्छ । सृष्टि चलाउन र सृष्टिको कल्याणको लागि प्रजापतिले विभिन्न समयमा मत्स्य (माछो) कूर्म (कछुवा) र वराह (बँदेल)को अवतार लिए भन्ने कुरा तैत्तिरीयसंहिता र शतपथब्राह्मणमा लेखिएको छ । पछि गएर वसुदेवका छोरा श्रीकृष्णको विष्णु र नारायणसँग तादात्म्य स्थापित भएपछि अवतारवादको महिमा बढ्न गयो । विष्णुका विभिन्न अवतारको आवश्यकतालाई भगवद्गीता (४।७)मा छोटकरीमा बुझाइएको छ । श्रीकृष्णले अर्जुनलाई सम्बोधन गरेको भाकामा त्यहाँ लेखिएको छ—

हे अर्जुन ! जब जब धर्मको भावना घट्छ, अधर्म बढ्छ, तब तब म आफूलाई सृष्टि गर्छु । सज्जनहरूको रक्षा गर्न र दुष्टहरूको नाश गर्न तथा धर्मको स्थापना गर्न म युग युगमा जन्म लिन्छु ।

(मेरो उल्था)

विभिन्न ग्रन्थमा विष्णुका विभिन्न अवतारको नाम र सङ्ख्या फरक छन् तापनि विष्णुका चलतीका अवतार १० मानिएका छन् । ती दश अवतारका नाम र क्रम यस प्रकारका छन्— १. मत्स्य (माछो), २. कूर्म (कछुवा), ३. वराह (बँदेल), ४. नरसिंह (मानिस र सिंहको जीउ मिलेर बनेको), ५. वामन (बाउन्ने), ६. परशुराम, ७. रामचन्द्र, ८. कृष्ण, ९. बुद्ध र १०. कल्कि । प्रचलित धारणाअनुसार विष्णुका ८ अवतार पूरा भइसकेका छन् र हामी अहिले विष्णुको बुद्ध अवतारमा छौं तथा कल्कि अवतार हुनचाहिँ बाँकी नै छ ।

प्रकृत लेखको सम्बन्ध विष्णुको पाँचौँ अवतार वामनावतारसँग भएकोले यस विषयमा केही खुलाएर लेख्नुपरेको छ ।

हिरण्यकशिपुका पनाति, प्रह्लादका नाति, विरोचनका छोरा बलि दैत्यहरूका राजा थिए । बलि आफ्नो तपस्या र पुरुषार्थको बलले देवताहरूलाई स्वर्गबाट धपाउन सफल भएकाले इन्द्र पनि स्वर्गबाट धपिए । आफ्नो छोरा यसरी स्वर्गबाट धपिई ढाक्ने भएको देखेर इन्द्रकी आमा अदितिलाई पीर लाग्नु स्वाभाविकै हो । के गरी आफ्नो छोरा फेरि राजा भएको देख्न पाउँछ भन्ने विचार अदितिको मनमा रातोदिन खेल्न लाग्यो । आखिरमा उनीलाई एउटा उपाय सुझ्यो । अनि उनीले हजूर मेरो कोखमा जन्म लिई दैत्यहरूको नाश गरेर मेरो छोरा इन्द्रको राज्य फिर्ता गराइदिनुहोस् भनी

विष्णुसँग बित्तिभाउ गरिन् । अनि विष्णुले पनि कश्यप ऋषिको छोरा भई अदितिको कोखमा जन्म लिए । दिग्विजय गरिसकेका बलि यसै समयमा अश्वमेध यज्ञ गर्न लागेका थिए । यो खबर सुनेर ब्रह्मचारी विष्णु यज्ञमण्डपमा पसे । यसरी आफ्नो यज्ञमण्डपमा वटु आएको देखेर बलिले उनको उचित स्वागतसत्कार गरी तपाईंलाई के चाहियो भनी सोधे । दैत्यहरूका गुरु शुक्राचार्यले वटुको रूप लिई विष्णु आएको कुरा थाहा पाई आफ्ना शिष्य बलिलाई यी वटु होइनन्, विष्णु नै हुन् भनी बताएर यिनलाई कुनै कुरा पनि दिन्छु भनी कबोल नगर्नु भनी सम्झाए । वटुको रूप लिई विष्णु भगवान् आउनुभएको हो भने यो त भन् राम्रो भयो, किनभने उहाँ नै यज्ञपुरुष हुनुहुन्छ, यज्ञपुरुषकै निमित्त मैले यज्ञ गरिरहेको हुँ, उहाँ नै आउनुभएको भए मेरो लागि यो ठूलो सौभाग्यको कुरा हो भनी उनेले शुक्राचार्यलाई जवाफ दिए । मकहाँ उहाँ निगाह गरी आउनुभएको छ, उहाँले जे इच्छा गर्नुहुन्छ, त्यही कुरा म उहाँलाई खुशीसाथ टक्याउँछु भनी बलिले कबोल गरे । अनि ती वटुले मलाई अरू केही चाहिँदैन, खालि ३ पाइला टेक्न पुग्ने ठाउँ पाए पुग्छ भनी बलिसँग मागे । वटुको यो माग बलिले तुरुन्त स्वीकार गरी सङ्कल्प गर्ने कामको थालनी पनि गरियो । यत्तिकैमा वामन (बाउन्ने) वटुको जीउ यति ठूलो भयो कि उनको एक पाइलाले सम्पूर्ण पृथ्वी र अर्को पाइलाले सम्पूर्ण स्वर्ग ढाकियो । अब एक पाइला टेक्ने ठाउँ चाहिएको र अन्यत्र कतै ठाउँ नभएकोले बलिले मेरै टाउकोमा टेक्नुहोस् भनी ती वटुलाई भने । अनि ती वटुले बलिको टाउकोमा पैताला राखी खुट्टाले थिचेर बलिलाई पातालतिर धकेलिदिए । अनि विष्णु त्रिविक्रम (तीन फड्का मार्ने) भनी कहलाए ।

यसरी विष्णुले बलिको अधिकारबाट स्वर्ग फुत्काई इन्द्रलाई फेरि स्वर्गको राजा बन्ने मौका दिई सम्पूर्ण देवजातिको उपकार गरे । यसरी वामन (बाउन्ने) रूप लिई त्रिविक्रम (तीन फड्का मार्ने) भएका विष्णुको यो अवतार वामनावतार वा त्रिविक्रमावतार भन्ने नाउँले प्रसिद्ध भयो ।

वामनावतार विष्णुका यो कथा वामनपुराण, श्रीमद्भागवत, अग्निपुराण, मत्स्यपुराण, ब्रह्मपुराण, पद्मपुराण, विष्णुधर्मोत्तर, देवीभागवत, रामायण, महाभारतमा विस्तरपूर्वक लेखिएको छ । संस्कृतवाङ्मयको प्राचीनतम ग्रन्थ ऋग्वेदमा विष्णुले यो जगत्मा फड्का पार्नुभयो, उहाँले तीन प्रकारले खुट्टा टेक्नुभयो, धूलो लागेको उहाँको खुट्टामा सारा जगत् अटायो, कसैले मार्न नसक्ने, सबैका रक्षक विष्णुले तीन पाइला टेक्नुभयो भनी लेखिएकोले ऋग्वेद बन्नुभन्दा अगाडि नै वामनावतारको कथा प्रसिद्ध भइसकेको थियो भन्ने बुझिन्छ ।

मानदेवले विष्णुको यही त्रिविक्रम अवतारलाई आफ्नो अभिलेखमा विक्रान्त (फड्का मार्ने) मूर्ति भनेका हुन् र सो विक्रान्त मूर्तिमा त्रिविक्रम अवतारको चित्रण भएको छ । अब मूर्तिमा व्यक्त गरिएको भावलाई यहाँ शब्दमा व्यक्त गर्ने प्रयास गरिन्छ ।

पन्ध्र सय वर्षभन्दा बढी समयदेखि घामपानी खप्दै आएका यी २ मूर्तिमा कराल कालले आफ्नो छाप छोड्न चुकेको छैन । यसैले यी दुई मूर्ति टुटेफुटेका र खिएका छन् । यस कारण त्वहँकर्मको छिनुले व्यक्त गरेको भावलाई एक एक गरेर शब्दमा उतार्न हामी सक्दैनौं । तर पनि पुराणेतिहास, प्रतिमालक्षण, अभिलेखशास्त्र र इतिहासका ज्ञाता कलामर्मज्ञहरूको लागि यी मूर्तिका भावलाई सम्पूर्ण मात्रामा नभए पनि कामचलाउ ढङ्गले शब्दमा उतार्न त्यति कठिन पर्दैन ।

यी दुवै मूर्तिको स्थापना एकै दिन एकै मानिसले एकै उद्देश्यको लागि गरेकोले यी २ मा प्रशस्त मात्रामा सामञ्जस्य भेट्दाइन्छ तापनि गढेर हेरेको खण्डमा यी २ मूर्तिमा केही भेद पनि नभेट्दाइने होइनन् । लाजिमपाटका त्रिविक्रमको शरीर छरितो र अग्लो देखिन्छ र त्रिगङ्गाका त्रिविक्रमको शरीरचाहिँ केही मोटो भएकोले केही पुड्को देखिन्छ । त्रिगङ्गाका त्रिविक्रमको छाती चौडा काँध पुष्ट छ, लाजिमपाटका त्रिविक्रमको छाती न त्यति चौडै छ, काँध पनि त्यति पुष्ट छैन । यी कुरालाई ती २ मूर्तिमा भएका भेदका उदाहरणका रूपमा ओल्याउन सकिन्छन् ।

दुवै ठाउँका शिलापट्ट ३० $\frac{१}{२}$ इञ्च ऊँचा र २६ इञ्च चौडा छन् । त्रिगङ्गाको शिलापट्ट गारोमा टाँसिएकोले त्यसको मोटाइ कति छ भनी भन्न सकिँदैन तापनि लाजिमपाटको शिलापट्टको मोटाइ २ $\frac{१}{२}$ इञ्च भएकोले त्यसको मोटाइ पनि त्यति नै छ भनी भन्न सकिने होइन । साढे ३० इञ्च ऊँचाइ भएका यी शिलापट्टमा टाँग फट्टाएर उभिएका त्रिविक्रमले २२ इञ्च ओगटेका छन् । समष्टि रूपमा त्रिगङ्गाको शिलापट्ट लाजिमपाटको शिलापट्टभन्दा बढी टुटेफुटेको छ र लाजिमपाटको शिलापट्टचाहिँ त्रिगङ्गाको शिलापट्टभन्दा बढी खिइएको छ ।

त्रिगङ्गाका त्रिविक्रमको मुखको पाप्रै उप्किसकेको र लाजिमपाटका त्रिविक्रमको मुखचाहिँ खिइएकोले त्रिविक्रमको मुखको बयान गर्नु सम्भव छैन । यसो भए तापनि त्रिगङ्गाका त्रिविक्रमको शिरको तीन चुच्चे मुकुट, उनका कानका कुण्डल, कानपछाडि शङ्खपत्र र छातीका हार भने खुट्ट्याउन सकिन्छन् । यसै गरेर दुवै ठाउँका त्रिविक्रमका पाखुराका केयूर (बाजू) र नाडीका वलय (बाला) पनि देखिन्छन् ।

दुवै ठाउँका अष्टबाहु त्रिविक्रमका दाहिनेपट्टिका ४ हातमध्ये सबभन्दा तल्लो हात जाँघमा अडेको छ र बाँकी ३ हातचाहिँ तन्काइएका छन् । लाजिमपाटको मूर्तिमा तल्लो हातमा जम्मै आँला फुटिसकेका छन्, तर त्रिगङ्गाको मूर्तिमा चाहिँ केही आँला बाँकी छन् तापनि यस हातमा के थियो वा यो हात कुन मुद्रामा थियो भन्ने कुरा राम्रोसँग खुट्ट्याउन सकिँदैन तापनि मूठी पारेको यस हातमा विष्णुका आयुधमध्ये एक पद्मको प्रतीकको रूपमा पद्मबीज (कमलको गट्टा) लिएको हुनुपर्छ भनी कलाका इतिहासज्ञहरूले अनुमान गरेका छन् ।^३ त्रिगङ्गाको मूर्तिमा दाहिनेपट्टिको दोस्रो हात मूठी पारेको त देखिन्छ, तर त्योभन्दा माथिको भाग फुटिसकेकोले त्यो हातले के समाएको थियो भन्ने कुरा देखिँदैन तापनि लाजिमपाटको मूर्तिमा त्यो हातले विष्णुको अर्को आयुध गदा समातेकोले यहाँ पनि त्यो हातले गदा समातेको थियो भनी भन्न सकिन्छ । त्यसभन्दा माथिका २ हात त्रिगङ्गाको मूर्तिमा फुटेर डुँडे भएका छन्, तर लाजिमपाटको मूर्तिमा तेस्रो हातले विष्णुको अर्को आयुध चक्र समाएकोले यहाँ पनि त्यो हातले चक्र समाएको थियो भनी भन्न सकिन्छ । त्योभन्दा माथिको हातको विषयमा ठोकेर केही भन्न सकिँदैन तापनि त्यो हातले पताकामुद्रालाई देखाएको छ भनी कलाका इतिहासज्ञहरूले अडकल काटेका छन् ।^४

बायाँपट्टिका ४ हातमध्ये सबभन्दा माथिल्लो हातले ढाल समाएको छ । त्यो ढाल लाजिमपाटको मूर्तिमा भन्दा त्रिगङ्गाको मूर्तिमा बढी सुरक्षित छ । त्यसपछिको हात दुवै मूर्तिमा निकै फुटिसकेको छ तापनि त्यो हातले विष्णुको आयुध शङ्ख समाएको थियो कि भन्ने देखिन्छ ।^५ त्यसपछिको हात तर्जनीमुद्रामा छ । सबभन्दा तल्लो हातको कुहिना खुम्चिएको छ र त्यो हात छातीनिर आइपुगेको छ । लाजिमपाटको मूर्तिमा भन्दा त्रिगङ्गाको मूर्तिमा सो हात बढी राम्रोसँग देखिन्छ । त्यहाँ त्यस हातले केही समाएको जस्तो देखिन्छ । कलाका ऐतिहासिकहरूको अडकलअनुसार त्यस हातले विष्णुको खास धनु शार्ङ्ग समाएको हुनुपर्छ ।^६

त्रिविक्रमको जीउको तल्लो भागमा धोती र कमरमा उदरबन्ध (पटुका) देखिन्छ । त्रिगङ्गाको मूर्तिमा चुनेको, चौडा किनारावाल धोती जीउमा टम्म मिलेको छ । त्रिगङ्गाको

३. प्रतापादित्य पाल २०२६:३२ ।

४. उही ।

५. उही ३३ ।

६. उही ।

मूर्तिमा उदरबन्धको फुर्को छोटे र त्यो फुर्को दायाँ कमरको पछाडिपट्टि पर्न गएको छ । लाजिमपाटको मूर्तिमा चाहिँ खिएकोले धोतीको वर्णन गर्न सकिँदैन । तर लाजिमपाटको उदरबन्धको फुर्कोलाई कलात्मक ढङ्गले दायाँ कमरपछाडि गाँठो पारी सो फुर्कोलाई तल घुँडासम्म भारिएको छ ।

टाँग फट्ट्याएर उभिएका त्रिविक्रमको देब्रे खुट्टा उनको मुखको हाराहारीमा पुगेको छ । त्रिविक्रमले स्वर्गसम्म टाँग फट्ट्याएको देखाउन उनको निधारको हाराहारीसम्म देब्रे खुट्टा पुऱ्याउनुपर्छ भन्ने शास्त्रीय निर्देशको पालना यहाँ भएको देखिन्छ । यो खुट्टा राहुको हातमा अडेको देखाइएको छ । उनको दायाँ खुट्टाले कुर्कुच्चा नटेकी पाँच आँला टेकेको छ, सो खुट्टाको दायाँपट्टि उभिएको पुरुष र बायाँतिर उभिएकी स्त्रीको हातमा उनका पाँच आँला अडेका छन् । यी दुवै स्त्रीपुरुषले कानमा कुण्डल र गलामा हार लाएको लाजिमपाटको मूर्तिमा स्पष्ट देखिन्छ । पुरुषको शिरमा चाहिँ किरीट पनि छ । पुरुषको खुट्टा नदेखाइएको र फणा देखाइएकोले उनी नागराज र जाँघसम्म देखाइएकी स्त्री तिनै नागराजकी पत्नी देखिन्छिन् । त्रिविक्रमले बलिलाई खुट्टाले ठेलेर पाताल पठाएको कुरालाई यो दृश्य देखाई ल्वहँकर्मले सङ्केत गरेको देखिन्छ । यो दृश्य त्रिगङ्गाको मूर्तिमा भन्दा लाजिमपाटको मूर्तिमा बढी स्पष्ट छ । दायाँपट्टि, नागरानीभन्दा अलि बायाँपट्टि, नमुचि दैत्यले त्रिविक्रमको पाउमा छाँद हालेको देखाइएको छ । यो दृश्य पनि लाजिमपाटको मूर्तिमा बढी स्पष्ट छ । नमुचिको ठीक पछाडि कमल देखाइएको छ । नमुचिको टाउकोभन्दा माथि कमलमा विष्णुकी पत्नी लक्ष्मी घुँडा खुम्च्याई उभिएकी छन् । उनीले कमलको डाँठ समाएकी छन् । लक्ष्मीको ठीक पछाडि घुँडा मारी नमस्कारमुद्रामा विष्णुका वाहन गरुड बसेका छन् । यी दृश्य पनि लाजिमपाटकै मूर्तिमा बढी स्पष्ट छन् । गरुडको ठीक माथि गदाको पछाडि घुँडा मारी नमस्कारमुद्रामा एक पुरुष बसेका छन् । यो दृश्य त्रिगङ्गाको मूर्तिमा नदेखिने भइसकेको छ । नागराजभन्दा केही पर बायाँपट्टि उभिरहेका वामनको हातमा दानको प्रतीक पानी करुवाको टुटीबाट बलि खन्याउँदैछन् । बलि राजा राजसी वेषभूषामा नभई धोती उपनामै यहाँ छन् । त्रिगङ्गाको मूर्तिमा वामनको पाप्रो उडिसकेकोले वामनको आकार देखिँदैन, खालि मूर्तिको ऊँचाइबाट पाप्रो उडेको त्यो मूर्ति वामनको हो भनी भन्न सकिन्छ । तर लाजिमपाटको मूर्तिमा धोती लाएका, छोटो छोटो खुट्टा भएका वामनले हात थापिरहेको दृश्य राम्रोसँग देखिन्छ । ल्वहँकर्मले पानीको धारलाई छिनोको धारले राम्ररी देखाएका छन् । बलिको पछिल्लिर उनकी रानी विन्ध्यावली हात जोडेर

उभिएकी छन् । त्रिगङ्गाको मूर्तिमा बलि र विन्ध्यावली ठाडै देखिन्छन् । लाजिमपाटको मूर्तिमा चाहिँ उनीहरूलाई बढी निहुरेको र घुँडा खुम्च्याएको देखाइएको छ । रानीसँगै अश्वमेध यज्ञको प्रतीक घोडा कुँदिएको छ । घोडासँगै २ जना पुरुष देखिन्छन् । यी २ जनामध्ये एकजना घुँडा टेकेर र अर्का उभिएर बसेका छन् । शिरमा किरीट र शरीरमा गहना लाएका तिनीहरू राजा बलिसँग सम्बद्ध देखिन्छन् । घोडाको टाउकोको ठीक माथि मुन्यो उँधो भएका, हावामा बत्तिएका पुरुष देखिन्छन् ।

विष्णुको वामनावतारको कथालाई छिनोको भरमा कुशलतापूर्वक बुझाइएको यो शिलापट्ट १५०० वर्षभन्दा बढी समयदेखि उभिरहेको छ । तर त्यही अभिलेखमा **लक्ष्मीवत्** (राम्रो) **शुभ** (असल) भनी बयान गरिएका **भवन** (मन्दिर)^७को भने नामनिशान पनि भेटिँदैन । यी मन्दिर बन्न सकेका भए नेपाली मूर्तिकलामा जस्तै नेपाली वास्तुकलामा पनि यताबाट प्रामाणिक ढङ्गले प्रकाश पथ्र्यो । तर मन्दिरहरू मूर्तिको तुलनामा बढी छिटो नष्ट हुन्छन्, यो प्रकृतिको नियम हो । लिच्छविकालका मूर्तिहरू निकै भेटिनु, मन्दिर भने एउटै पनि नभेटिनु प्रकृतिको यही नियमको उदाहरण हो । यस कारण नियमअनुसार नै हामी विक्रान्तमूर्ति विष्णुका मन्दिरबाट वञ्चित भएका हौँ भनी हामीले चित्त बुझाउनुपरेको छ ।

भारतमा पाइएका त्रिविक्रममूर्तिमध्ये निश्चित समय भएको सबभन्दा पुरानो मूर्ति वि.सं. ६३५ को हो । सो मूर्ति कर्णाटक राज्यको बिनापुर जिल्लाको बादामी भन्ने ठाउँको ३ नम्बरको गुफामा छ । सो मूर्तिभन्दा ११० वर्षअघि नै बनेका त्रिविक्रम मूर्ति नेपालमा पाइएकाले यी त्रिविक्रम मूर्तिको स्थान हिन्दू मूर्तिकलाको इतिहासमा पनि विशिष्ट रहेछ भन्ने कुरामा शङ्का छैन ।

(स्वतन्त्र विश्व १३ वर्ष ३ सङ्ख्या, ४९-५६ पृष्ठ)

७. प्रतापादित्य पाल (२०३०:१७)ले त्रिविक्रममूर्तिको अभिलेखको उत्था गर्दा नपुंसकलिङ्गी भवनको विशेषण **लक्ष्मीवत्**लाई स्त्रीलिङ्गी श्रीराज्यवत्याको विशेषण बनाई **Rājyavatī**, who is as generous as Lakṣmi अर्थात् लक्ष्मी जस्तो दानी राज्यवती भनी अर्थ गरेको देख्दा अचम्म लाग्छ ।

अंशुवर्माको शिलालेखका रामेश्वर र पर्वतेश्वरको विषयमा

अंशुवर्माको हाँडीगाउँको [मानदेव] संवत् ३२ तदनुसार वि.सं. ६६६ को शिलालेखमा विभिन्न शैव वैष्णव देवता तथा विहारहरूको चर्चा आएको छ ।^१ आजभन्दा ७२ वर्षअगाडि सो शिलालेख प्रकाशमा आएको हो^२ तापनि त्यहाँ नाउँ लिइएका सबै देवताहरूको र विहारहरूको परिचय अब पाउन सकिएको छैन । त्यसैले त्यहाँ नाउँ लिइएका रामेश्वर र पर्वतेश्वरको विषयमा केही प्रकाश पार्ने चेष्टा गरी यो निबन्ध लेखिएको छ ।

१. (भगव)तः पशुपतेः पु ६ प २ दोलाशिखरस्वामिनः पु ६ प २ ... गुविहारस्य पु ६ प २ श्रीमानविहारस्य पु ६ प २ श्रीरा(ज)विहारस्य पु ६ प २ खजूरिकाविहारस्य पु ६ प २ म(ध्य)मविहारस्य पु ६ प २ सामान्यविहाराणां पु ३ प १ रामेश्वरस्य पु ३ प १ हंसगृहदेवस्य पु ३ प १ मानेश्वरस्य पु ३ प १ साम्बपुरस्य पु ३ प १ वाग्वतीपारदेवस्य पु ३ प १ धारामानेश्वरस्य पु ३ प १ पर्वतेश्वरदेवस्य पु ३ प १ नरसिंहदेवस्य पु ३ प १ कैलासेश्वरस्य पु ३ प १ भुम्भुक्किाजलशयनस्य पु ३ प १ तदन्यदेवकुलानाम् पु २ प २
- (धनवज्र वज्राचार्य २०३०:३२०-३२१)

(भगवान् पशुपतिलाई ६ पुराण २ पण, दोलाशिखरस्वामी (चाँगुनारायण)लाई ६ पुराण २ पण, गुविहारलाई ६ पुराण २ पण, श्रीमानविहारलाई ६ पुराण २ पण, श्रीराजविहारलाई ६ पुराण २ पण, खजूरिकाविहारलाई ६ पुराण २ पण, मध्यमविहारलाई ६ पुराण २ पण, अरू सामान्य विहारहरूलाई ३ पुराण १ पण, रामेश्वरलाई ३ पुराण १ पण, हंसगृहदेवलाई ३ पुराण १ पण, मानेश्वरलाई ३ पुराण १ पण, साम्बपुरलाई ३ पुराण १ पण, वाग्वतीपारिका देवलाई ३ पुराण १ पण, धारामानेश्वर^३लाई ३ पुराण १ पण, पर्वतेश्वरदेवलाई ३ पुराण १ पण, नरसिंहदेवलाई ३ पुराण १ पण, कैलासेश्वरलाई ३ पुराण १ पण, भुम्भुक्किाजलशयनलाई ३ पुराण १ पण, तीबाहेकका अरू देवमन्दिरलाई २ पुराण २ पण)

(महेशराज पन्त २०३१:२५८)

२. सिल्विं लेवि १९६५:९१-९६ मा सो शिलालेख सबभन्दा पहिले छापिएको हो ।

① शिवलिङ्गका विभिन्न भेदमध्ये धारालिङ्ग पनि एक हो । धारालिङ्गमा लिङ्गको चारैतिर खाँद भिकिएका हुन्छन् (टी.ए. गोपीनाथ राव १९७१ ख:९६-९७, १० सङ्ख्याको फलकको तेस्रो चित्र, उही १९७१ घ:२३-२५; जितेन्द्रनाथ बनर्जी २०१३:४५९-४६० ।) मानेश्वरमा जोडिएको धारा शब्दले योचार्हि मानेश्वरलिङ्ग धारालिङ्ग हो भन्ने विषयमा लल्लनजी गोपाल (२०३३:३)ले प्रकाश पारेका छन् ।

अंशुवर्माको हाँडीगाउँको सो शिलालेखका पहिला सम्पादक सिल्विं लेविले वि.सं. १९६५ मा अनुवाद र व्याख्यासहित सो शिलालेख छपाउँदा रामेश्वर र पर्वतेश्वरलाई शैव देवता भनी लेखेका छन्, यी देवताको अरू कुनै परिचय दिएका छैनन् ।^३

अंशुवर्माको सोही शिलालेख धनवज्र वज्राचार्यले वि.सं. २०३० मा अनुवाद र व्याख्यासहित छपाउँदा उनले रामेश्वर र पर्वतेश्वरको केही परिचय पाउन सकिएको छैन भनी लेखेका छन् ।^४

यताबाट अंशुवर्माको सो शिलालेखका दुवै ख्यातनामा सम्पादकले रामेश्वर र पर्वतेश्वरको चर्चा अन्त कतै नभेटिएको स्पष्ट हुन्छ ।^५

३. ÇIVISME : Paçupati 7, 2 ; Rāmeçvara 3, 1 ; Māneçvara 3, 1 ; Dhārā-Māneçvara 3, 1 ; Parvateçvara 3, 1 ; Kailāseçvara 3, 1 ; Bhaṭṭārakapādāḥ 7, 2.

(उही:९२)

(शैव सम्प्रदाय— पशुपति ७^० पुराण २ पण, रामेश्वर ३ पुराण १ पण, मानेश्वर ३ पुराण १ पण, धारामानेश्वर ३ पुराण १ पण, पर्वतेश्वर ३ पुराण १ पण, कैलासेश्वर ३ पुराण १ पण, भट्टारकपादाः ७^० पुराण २ पण)

४. रामेश्वर— यिनलाई ३ पुराण १ पण भाग छुट्याइएको छ । यिनीबारे केही थाहा पाइएको छैन ।

पर्वतेश्वरदेव— यहाँ पर्वतेश्वरदेवलाई ३ पुराण १ पण भाग नियत गरिएको छ । यिनको परिचय पाउन सकिएको छैन ।

(धनवज्र वज्राचार्य २०३०:३२४, ३२५)

५. जगदीशचन्द्र रेग्मी (२०३०)ले एक ठाउँमा रामेश्वरलाई शैव देवता र अर्को ठाउँमा वैष्णव देवता भनी लेखेका छन्—

त्यस कालमा शैवधर्मका प्रसिद्ध मन्दिरहरूको नामोल्लेख अंशुवर्माको ३२ संवत् हाँडीगाउँ अभिलेखमा भएको छ । त्यसमा लेखिएका देव मन्दिर (?)हरूमध्ये निम्नलाई शैवधर्मसंग सम्बद्ध* गर्न सक्दछौं

पशुपती*	वाग्वतीपारदेव
रामेश्वर	पर्वतेश्वरदेव
मानेश्वर	धारामानेश्वर
कैलासेश्वर	

(जगदीशचन्द्र रेग्मी २०३०:७)

- ① लेविले ६ को अङ्कलाई भूलले ७ पढेका हुन् (धनवज्र वज्राचार्य २०२४:१२३-१२४) ।

नेपालका देवस्थल र तीर्थको परिचयको लागि हिमवत्खण्ड निकै उपयोगी ग्रन्थ भएकोले रामेश्वर र पर्वतेश्वरको परिचयको लागि पनि हिमवत्खण्ड पल्टाउनुपरेको छ ।

हिमवत्खण्डमा रामेश्वर र पर्वतेश्वरका माहात्म्य विस्तरपूर्वक दिइएकाले^६ यी दुवै शिवलिङ्ग नामी रहेछन् भन्ने देखिन्छ । यसैले अंशुवर्माले अरू देवताहरूसँगै यी दुवै शिवलिङ्गलाई पनि विशेष भाग छुट्ट्याएको बुझिन्छ ।

नेपालका प्रसिद्ध ६४ शिवलिङ्गमध्ये यी दुवै शिवलिङ्गको नाउँ आएकोले^७ यी दुवै शिवलिङ्ग नेपालका प्रमुख शिवलिङ्ग रहेछन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

अंशुवर्माको पालामा नेपालमा कुन कुन वैष्णव देवता (अथवा मन्दिर) विशेष महत्त्वपूर्ण थिए भन्ने कुरा हाँडीगाउँको ३२ संवत्को अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ । उक्त अभिलेखमा अंशुवर्माले रामेश्वर, साम्बपुर, नरसिंहदेव, भुम्भुक्तिकाजलशयनलाई केही आर्थिक सहायता दिएको कुरा लेखिएको छ । उक्त नामका मन्दिरहरूको आधुनिक स्थान निर्धारण गर्दा धेरै समस्या पर्दछन । पहिलो रामेश्वरलाई हाल मृगस्थलीनेर रहेको रामको मन्दिरसंग सम्बद्ध गर्न सकिन्छ । रामेश्वर नामको कुनै मन्दिरको अरू उल्लेख भएको पाइदैन अतः यो अनुमान गरिएको हो ।^८

२. रामेश्वरलाई प्रायः शैव धर्मसंग सम्बद्ध* गरिन्छ तर यहाँ कर्मधारय समास (रामश्वासौ ईश्वरः)को रूपमा लिई यस्तो विचार गरिएको हो ।

(उहीः १३२)

६. हिमवत्खण्डः २१८-२२०, २७९-२८० ।

७.

रामेश्वरः स्थूलशिलास्वरूपः २९

श्रीपर्वतस्येश्वर एव पूज्यः ३८

इति श्रीदेवतीर्थादिनामालायां क्रमेण कुशेश्वरादिचतुःषष्टिशिवलिङ्गनामवर्णनम् नाम तृतीयखण्डम् ।

(रत्नगिरि गोस्वामीको श्रीदेवतीर्थादिनाममालाका ८, ११, १२ पृ. । यो अंश हिमवत्खण्डको परिशिष्टको ८१ पृष्ठमा पनि छापिएको छ ।)

(ठूलो शिलास्वरूपका रामेश्वर ।

पूज्य श्रीपर्वतेश्वर ।

श्रीदेवतीर्थादिनाममालामा कुशेश्वर आदि ६४ शिवलिङ्गहरूका नाउँको क्रमपूर्वकको बयान भन्ने तेस्रो खण्ड सिद्धियो ।)

हिमवत्खण्डमा चम्पकेश्वरदेखि ३ हजार धनु (१२ हजार हात=डेढ कोस) पश्चिममा रामेश्वर महादेव छन् भनी लेखिएकोले चम्पकेश्वर महादेवको स्थान पत्ता लाउन सके रामेश्वर महादेवको स्थान पत्ता लाउन सजिलो पर्ने हुनाले पहिले चम्पकेश्वरको विषयमा केही लेखिन्छ ।

हिमवत्खण्डमा चम्पकेश्वरनिरको सरस्वतीकुण्डको माहात्म्यको वर्णन गर्दा अनध्यायको दिन पढ्नाले पढे जति जन्मै बिर्सन पुगेका एकजना ब्राह्मण प्रारब्धको भोगले गर्दा यस जन्ममा पनि विद्याविहीन भएर रहेका थिए, पछि उनी चम्पकेश्वरनिरको सरस्वतीकुण्डमा गए र त्यहाँको जल पिएपछि पूर्वजन्ममा पढेको सबै विद्या उनले सम्भे भन्ने एउटा कथा^१ र चम्पकेश्वरनिरको सरस्वतीकुण्डको जल छोएपछि एक जना व्याधालाई दिव्य

८. अतो वारुणदेशे त्वं भूयो गच्छ विरूपदृक् ॥५०॥

धनुषां त्रिसहस्रे च विदूरे सांप्रतं द्विज ।

रामेश्वरो महालिङ्गो रामतीर्थेन वै समम् ॥५१॥

यत्र विराजते नित्यं बहुपुण्यफलप्रदः ... ॥५२॥

(हिमवत्खण्ड १०१ अध्याय, मूलको २१८ पृ.)

(हे विरूपाक्ष तिम्रो फेरि यहाँ (चम्पकेश्वर)बाट ३ हजार धनु पश्चिम (१२ हजार हात = डेढ कोस टाढा) अहिले जाऊ । हे ब्राह्मण ! रामतीर्थबराबरको, धेरै पुण्यको फल दिने रामेश्वर लिङ्ग जहाँ सधैं विराजमान हुनुहुन्छ ।)^१

९.

आसीत्कृतयुगे विप्रो मनुर्नाम महातपाः ।

पूर्वजन्मविपाकेन विद्याहीनोऽभवद् द्विज ॥८॥

प्रतिपद्यां सकृद्विद्यां भ्रांत्या पठन्गुरोर्मनुः ।

जन्मान्तरेऽपि तद्दोषाद्विद्यां विस्मृतवान्पठन् ॥९॥

सारस्वते महाकुण्डे स्नात्वा पपौ जलं मुदा ॥१०॥

पीतमात्रेण तोयं तदधीतां पूर्वजन्महनि ।

चतुःषष्टिकलां विद्यामदृष्टां बुबुधेऽपि सः ॥११॥

(हिमवत्खण्ड १०१ अध्याय, मूलको २१७ पृ.)

(हे ब्राह्मण ! सत्ययुगमा मनु नाउँ गरेका ब्राह्मण ठूला तपस्वी थिए । पूर्वजन्मको फलले उनी विद्याहीन भए । गुरुबाट सिकेको विद्या एक पटक परेवा तिथिमा

① हिमवत्खण्डको नेपाली भागको २२६ पृष्ठमा छापिएको महेश्वर शर्मा भट्टको अनुवादमा आवश्यक हेरफेर गरी यो अनुवाद तयार गरिएको हो ।

ज्ञान र दिव्य दृष्टि मिल्यो भने अर्को कथा^{१०} र चम्पकेश्वरनिरको सरस्वतीकुण्डको जल

भुक्तिपर पढेका मनुले अर्को जन्ममा पनि सोही दोषबाट पढेको विद्या बिसैं । बृहस्पतिको मुखबाट सुनेर मुनि यहीँ आइपुगे । ठूलो सरस्वतीकुण्डमा नुहाएर खुशी भएर जल पिए । त्यो जल पिउनेबित्तिकै पूर्वजन्ममा पढेको ६४ कलासमेतको विद्यालाई यस जन्ममा नदेखेको भए पनि जाने ।^{११}

१०.

कश्चित्कालान्तरे म्लेच्छो विशंकुर्नाम विश्रुतः ॥२६॥
 प्रययौ मृगयारण्यमेकाकी च क्षुधादितः ।
 विलङ्घ्य पर्वतान्म्लेच्छस्तथा च बहुकन्दराम् ॥२७॥
 अत्रैव प्राप्तवान् विप्र क्षुधया पीडितो भृशं ।
 ददर्श मृगमेकं च अत्र चम्पककानने ॥२८॥
 चरन्तं शाद्वले नूनं पिबन्तं तज्जलं मुहुः ।
 हन्तुं प्रचक्रमेऽसौ हि सचरं तं महासुखम् ॥२९॥
 सन्धाय तच्छरं ज्यायामुत्ससार शरं दृढं ।
 तूणोद्धातरवं श्रुत्वा अपश्यच्चकितं दिशि ॥३०॥
 बाणो धृतमृगो म्लेच्छं प्राघर्ष चकितेक्षणः ।
 क्षिप्रं दुद्राव भीत्याऽसौ अधश्चम्पकशाखिनः ॥३१॥
 एतल्लिङ्गमुखं स्मृश्य गुल्माच्छन्नतनुः स्थितः ।
 स चिक्षेप शरं म्लेच्छस्तमुद्दिश्य द्रुतं ततः ॥३२॥
 पपौ तद्वधिरं बाणो भित्वाङ्गमविशत् क्षितिं ।
 व्यसुः पपात भूमौ स एतल्लिङ्गसमीपतः ॥३३॥
 अवतेरुस्ततो व्योम्नो यानहस्ता हि तद्गणाः ।
 सन्त्यज्य तत्तनुं चासौ दिव्याङ्गोऽभून्नरोत्तमः ॥३४॥
 याने चास्थाय तं दूता निन्युर्व्योम्नो हरालयम् ।
 ततश्च शिवदूतानां चेष्टां यानं मृगस्य च ॥३५॥
 स म्लेच्छस्तादृशं रूपं प्रेक्ष्योन्मनाऽभवत्तदा ।
 अवधार्य ततश्चेष्टां किमित्यद्याद्भुतं भवत् ॥३६॥
 स्मृश्य सरस्वतीतोयं तत्सर्वं ज्ञातवान् हि सः ।
 ज्ञानयुक्तो विरक्तोऽभूद्विशंकुस्तं निरीक्ष्य च ॥३७॥

① हिमवत्खण्डको नेपाली भागको २२५ पृष्ठमा छापिएको महेश्वर शर्मा भट्टको अनुवादमा आवश्यक हेरफेर गरी यो अनुवाद तयार गरिएको हो ।

पिएपछि विरूपाक्षलाई वाक्सिद्धि मिल्यो^{११} भनेर पनि लेखिएकोले हिमवत्खण्डमा वर्णन गरिएको सरस्वतीकुण्डको स्थानको बारेमा केही सुईको मिलेको छ ।

मयाद्य किं कृतं कर्म इति चिन्ताकुलो भृशं ।

सन्त्यज्य काम्मुकं तत्र विरक्तो ह्यत्र धावत ॥३८॥

(हिमवत्खण्ड १०१ अध्याय, मूलको २१७ पृ.)

(कालान्तरमा विशङ्कुनाउँको कुनै म्लेच्छ भोकाएको छँदो जङ्गलमा एकलै शिका खेल्दै गयो । हे ब्राह्मण ! पर्वतहरू र धेरै गुफाहरू नाघेर भोकले अत्यन्त सताएको त्यो म्लेच्छ यही आइपुग्यो । यहाँ चाँपाको जङ्गलमा उसले एउटा मृग देख्यो । हरियो घाँसमा चरिरहेको, त्यहाँको जल वारंवार पिइरहेको, बडो आनन्दसँग चरिरहेको मृगलाई मार्न यसले आँट्यो । ताँदोमा बाण चढाएर म्लेच्छले कडा बाण तन्कायो । ठोक्रो ठोकिएको आवाज सुनेर मृगले भस्केर यताउति हेर्‍यो । बाण लिएको म्लेच्छलाई देखेर तर्सोको आँखा लाएको यो मृग डरले चाँपाको रूखमुनि छिटै भाग्यो । यस शिवलिङ्गको मुखलाई छोएर झ्याडले जीठ ढाकिएको छँदो त्यो मृग उभियो । त्यस म्लेच्छले त्यसपछि त्यसलाई ताकेर छिटै बाण छोड्यो । बाणले त्यसको रगत पियो, आड छेडेर बाण भुइँमा पस्यो । त्यो मृग प्राण गएको छँदो यस लिङ्गको नजीकै भुइँमा लड्यो । त्यसपछि सवारी लिएका शिवजीका गण आकाशबाट ओर्लें । यस मृगले पनि त्यो शरीर छोडेर ऊ देवताको जस्तो शरीर भएको उत्तम मनुष्य भयो । त्यसलाई सवारीमा राखेर दूतहरूले आकाशबाट शिवलोकमा लगे । त्यसपछि शिवदूतहरूको चाल, सवारी र मृगको त्यस्तो स्वरूप देखेर त्यो म्लेच्छ त्यस वेला बौलाहा जस्तो भयो । त्यसपछि चाल सहालेर आज किन गजब भयो भनी उसले विचार गरी त्यसले सरस्वतीकुण्डको जल छोएर त्यो सबै थाहा पायो । त्यसलाई देखेर विशङ्कु ज्ञानी र विरक्त भयो । मैले आज के काम गरें भनी पीरले अत्यन्त छटपटउँदो छँदो त्यस म्लेच्छले त्यहाँ धनु छोडेर विरक्त भएको छँदो यहाँ दगुन्यो ।)^{१२}

११.

ततः सरस्वतीकुण्डे पीत्वा जलं विरूपदृक् ।

वाक्सिद्धिरभवद्भूयो लिंगार्चनद्विकिल्बिषः ॥१॥

(हिमवत्खण्ड १०१ अध्याय, मूलको २१६ पृ.)

(त्यसपछि सरस्वतीकुण्डमा जल पिएर वाक्सिद्धि पाएका विरूपाक्ष शिवलिङ्गको पूजा गर्नाले फेरि पापरहित भए ।)^{१३}

① हिमवत्खण्डको नेपाली भागका २२५-२२६ पृष्ठमा छापिएको महेश्वर शर्मा भट्टको अनुवादमा आवश्यक हेरफेर गरी यो अनुवाद तयार गरिएको हो ।

② हिमवत्खण्डको नेपाली भागको २२४ पृष्ठमा छापिएको महेश्वर शर्मा भट्टको अनुवादमा आवश्यक हेरफेर गरी यो अनुवाद तयार गरिएको हो ।

नेपालखाल्डोको भण्डै दक्षिणी सिमानामा रहेको लेले गाउँमा एउटा प्रसिद्ध सरस्वतीकुण्ड छ । त्यस सरस्वतीकुण्डमा नुहाएर त्यहाँको जल पिएँ विद्या आउँछ, वाक्सिद्धि मिल्छ भन्ने लोकधारणा भएकोले श्रीपञ्चमीको दिन त्यस सरस्वतीकुण्डमा नुहाउनेहरूको घुइँचो हुन्छ । यस कारण चम्पकेश्वरनिरको सरस्वतीकुण्डमा नुहाउनाले विद्या आउँछ, वाक्सिद्धि मिल्छ भनी हिमवत्खण्डमा माहात्म्य गाइएको सरस्वतीकुण्ड लेलेकै सरस्वतीकुण्ड हो कि जस्तो देखिन आएकोले यस विषयमा अरू बढी खोजीनीति गर्नुपरेको छ ।

हिमवत्खण्डमा चम्पकेश्वरको परिचय दिँदा तिलेश्वरदेखि २०० धनु (८०० हात) पश्चिममा चम्पकेश्वर छन्^{१२} भनी लेखिएकोले यो सूत्र समाई अघि बढ्न सके रामेश्वरको स्थानको परिचयमा मदत मिल्न जाने सम्भावना देखा परेको छ ।

तिलेश्वर महादेवको स्थान लेलेमा अभसम्म पनि छँदैछ र तिलेश्वर महादेवको स्थान भएको डाँडो तिलेश्वर डाँडोको नाउँले अभसम्म कहलिएकै छ । यस कारण तिलेश्वरदेखि २०० धनु पश्चिममा सरस्वतीकुण्डको नजीकै रहेको चम्पकेश्वर महादेवको स्थान लेलेकै आसपासमा रहेको देखिन्छ र हिमवत्खण्डमा चर्चा गरिएको सरस्वतीकुण्ड लेलेकै सरस्वतीकुण्ड हो भन्ने कुरा पक्का हुन गएको छ । यस कारण रामेश्वर महादेवको स्थान तिलेश्वर महादेवको स्थानदेखि भण्डै पौने दुइ कोस पर रहेको देखिन्छ । हिमवत्खण्डमा पशुपतिभन्दा ३ हजार धनु (डेढ कोस) उत्तरमा पर्वतेश्वर छन्^{१३} भनी लेखिएकोले पर्वतेश्वरको स्थान पशुपतिदेखि डेढ कोस उत्तरमा रहेको देखिन्छ ।

१२.

भूयो गच्छ विरूपाक्ष यत्रासौ चम्पकेश्वरः ।

धनुषां द्विशते दूरे अतो दिशि च वारुणे ॥७२॥

(हिमवत्खण्ड १०० अध्याय, मूलको २१६ पृ.)

(हे मुनि पश्चिम दिशामा २०० धनु (८०० हात) टढा जहाँ यी शिवजी हुनुहुन्छ, त्यहाँ नेमुनिसँग विरूपाक्ष गए । सरस्वतीकुण्डमा खुशी भईकन नुहाएर चम्पकेश्वरको पूजा गरे ।)^{१०}

१३.

भूयो गच्छ द्विजश्रेष्ठ यत्रास्ते पर्वतेश्वरः ।

पशुपतेरुदीच्यां हि धनुषां त्रिसहस्रके ॥२८॥

(हिमवत्खण्ड १४८ अध्याय, मूलको २७९ पृ.)

① हिमवत्खण्डको नेपाली भागका २२४-२२५ पृष्ठमा छापिएको महेश्वर शर्मा भट्टको अनुवादमा आवश्यक हेरफेर गरी यो अनुवाद तयार गरिएको हो ।

हिमवत्खण्डबाट पाइएको यति प्रकाशको आधारमा बाटो पहिल्याउँदै गए रामेश्वर र पर्वतेश्वरलाई चित्र सकिएला भन्ने आशा लिई यो निबन्ध यहाँ टुङ्ग्याइन्छ ।^{१८}

(पूर्णिमा ४७ पूर्णाङ्क, २०३७, १०-१८ पृष्ठ)

(हे श्रेष्ठ ब्राह्मण तिम्रो फेरि पशुपतिदेखि तीन हजार धनु (१२ हजार हात=डेढ कोस) उत्तरमा जाऊ, जहाँ पर्वतेश्वर हुनुहुन्छ ।)^२

१४. मल्ल राजाका गुरुपुरोहितका वंशधर अच्युतानन्द राजोपाध्यायले हिमवत्खण्डमा उल्लेख गरिएका शिवलिङ्गको नेवारी भाषामा तयार गरेको विवरणपत्रमा रामेश्वर महादेवको स्थान टीकाभैरवसँगै र पर्वतेश्वर महादेवको स्थान कैलासमा भएको कुरा लेखिएको छ-

रामेश्वर [...] टीकाभैरवया लिउने नापं दु [...]

पर्वतेश्वर [...] कैलास

(रामेश्वर- टीकाभैरवको पछाडिसँगै छन् ।

पर्वतेश्वर- कैलास)

पातञ्जलतीर्थावलीमा रामेश्वर टीकाभैरवमा र पर्वतेश्वरचाहिँ कैलासदेखि उत्तर बौद्धमुनि भएको कुरा लेखिएको छ-

अब तिमि हिंड रामेश्वर्भनी दोइ आया,

दरशन तब टीकाभैरवै मा त पाया ... ॥७१॥

(७ अध्याय, १४६ पृ.)

पुग्य जब कइलासदेखि उत्तर,

बउधमनि द्यखीय पर्वतेश्वर् ॥७५॥

(१० अध्याय, २१५ पृ.)

नेपाल देशको इतिहास संग्रहमा रामेश्वर टीकाभैरवमा र पर्वतेश्वरचाहिँ बौद्धारमा छ भनी लेखिएको छ-

देवता

तीर्थहरू

ठाउँ

१४. रामेश्वर

प्रभावती र सरस्वतीको संगम

प्रभावतीतीर्थ टीकाभैरव

५८. पर्वतेश्वर

ज्ञानकूपतीर्थ

ईशान-बौद्धार

(५,७ पृ.)

② हिमवत्खण्डको नेपाली भागको २८९ पृष्ठमा छापिएका गोविन्दप्रसाद भट्टराई, बालमुकुन्द शर्मा, अम्बिकाप्रसाद शर्मा, विष्णुप्रसाद शर्मा, डिल्लीश्वर शर्मा, तोयनाथ शर्मा, रोहिणीप्रसाद शर्मा र विश्वनाथ शर्माको अनुवादमा आवश्यक हेरफेर गरी यो अनुवाद तयार गरिएको हो ।

रामेश्वरको स्थान टीकाभैरवमा छ भन्ने कुरामा अच्युतानन्द राजोपाध्यायको विवरणपत्रको, पातञ्जलतीर्थावलीको र नेपाल देशको इतिहास संग्रहको एकमतो देखियो तापनि सो विवरणपत्रमा पर्वतेश्वर कैलासमा र पातञ्जल तीर्थावलीमा र नेपाल देशको इतिहास संग्रहमा भने बौद्धतिर भनी लेखिएकोले पर्वतेश्वरको अवस्थितिको विषयमा एकमतो देखिएन । चम्पकेश्वर (लेले)देखि डेढ कोस पश्चिममा रामेश्वर छन् भनी हिमवत्खण्डमा लेखिएको र लेलेबाट पौने कोस मात्र पश्चिममा टीकाभैरव भएकोले रामेश्वरको स्थान टीकाभैरवभन्दा पनि पश्चिममा भएको देखिन्छ । पशुपतिदेखि डेढ कोस उत्तरमा पर्वतेश्वर छन् भनी हिमवत्खण्डमा लेखिएको र कैलास पशुपतिको आसपासमै भएकोले र बौद्ध पनि पशुपतिबाट आधा कोस मात्र उत्तरमा भएकोले पर्वतेश्वरको स्थान बौद्धबाट पनि एक कोस उत्तरमा भएको देखिन्छ ।

२ वर्ष जतिअगाडि यही लेख लेख्ने क्रममा श्रीभोलानाथ पौडेलसँग लेले टीकाभैरवतिर म घुम्न गएको थिएँ । त्यस वेला टीकाभैरवको बाँधनिर रहेको अजडको छियाछिया परेको शिलालाई त्यहाँका मानिसहरूले रामेश्वर भनी मान्ने गरेको देख्दा श्रीदेवतीर्थादिनाम-मालामा रामेश्वरः स्थूलशिलास्वरूपः भनेको कुरा सम्झन पुगें । अहिलेको बाटोबाट हिउँदा लेले र टीकाभैरवको बीच पौने कोसको मात्र अन्तर भए तापनि जुन वेला हिमवत्खण्ड बन्यो, त्यस वेला लेलेबाट टीकाभैरव आउने अर्कै बाटो हुनु र त्यो बाटो अहिलेको भन्दा आधा कोस लामो हुनु पनि असम्भव छैन ।

मखनटोलको गरुडमूर्ति र त्यसको पीठको शिलालेख

मखनटोलमा [हाल मूर्ति नभएका] नारायणको पूर्वाभिमुख मन्दिर छ । त्यस मन्दिरको अगाडि गरुडको पश्चिमाभिमुख शिलामूर्ति छ (९ चित्रसङ्ख्या) । त्यस गरुडमूर्तिको पादपीठ केही महीनाअगाडिसम्म पनि जमीनभित्र धसिएर रहेको थियो । दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय सहयोगसङ्गठनको तेस्रो बैठक काठमाडौँमा हुने प्रसङ्गमा त्यतातिरको सडकको पनि सुधार गरिँदा त्यो गरुडमूर्ति जमीनभन्दा माथि उठाएर राखिएकोले त्यसको पीठको अभिलेख अहिले देखिन गएको छ । त्यस मूर्तिको तल्लो पीठमा उत्तर, पश्चिम र दक्षिणपट्टि गरेर अभिलेख कुँदिएको छ । उत्तरपट्टिको अभिलेख भएको ढुङ्गाको लम्बाइ र दक्षिणपट्टिको अभिलेख भएको ढुङ्गाको लम्बाइ २९ अङ्गुल छ र पश्चिमपट्टिको अभिलेख भएको ढुङ्गाको लम्बाइचाहिँ ५० अङ्गुल छ । चौडाइचाहिँ सबैको ९.४ अङ्गुल छ । अभिलेख फुटेर ठाउँठाउँमा पाठ खण्डित छ तापनि पढ्न सकिने जति पाठ पढी यहाँ प्रकाश गरिएको छ ।

उत्तरपट्टि (१० चित्रसङ्ख्या)

१. २ ॐ नमो नारायनाय ॥
२. वाहन ॥ समेति करोतु कल्याण...
३. श्रीराजद्विराज ॥ श्रीश्रीजयशिवसिं(हदेव प्रभु ठाकुर) श्रीश्री-
४. जयरणजितसिंहदेव प्रभु ठाकुरस विजयराज्ये ज्वजमान
५. श्रीखण्व ॥ मंगलाछतोल हुरछे ॥ राजवंस उद्धव बाबुसन ॥ श्री-
६. श्रीश्रीमाधव भत्राडसं ॥ वसुबाधन आदिनयातं बु दुता जुरो ॥

पश्चिमपट्टि (११ चित्रसङ्ख्या)

१. द बू रोव ४ चा - - क्वके फं ४० बू रोव ५ × कादाल के फं ५५ बू
----- बू रो ४ ...
२. रोव ६ के फं ६० गडबू रोव २ के फं २० गामक्व बल कर्ष २ जुरो ॥
ब्रखप्रते ध्वते के प्यंदन ॥ देवलहिक ब्राह्मणजु बिय
३. के फं ९९ × ब्राह्मणजुन निस्त्रपे ॥ नित्यपूजा चेत सिंघ के ग्वड ॥ नित्य

मत ॥ थ्वते ब्राह्मणजुन ॥ निस्त्रपेमाल जुरो ॥ ॥ वसुबाध-

४. नयातं ॥ के फं ३१ × थ्वते जाकेन ॥ दानपत्रस चोडथ्यं निस्त्रपेमाल जुरो ॥ ॥ पुतछायातं के फं ३७ थ्वते जाकेन ॥ दान-
५. पत्रस चोडथ्यं ॥ निस्त्रपेमाल जुरो ॥ ॥ एन्द्रजात्रायात ॥ के फं ४१ थ्वते जाकेन ॥ दानपत्रस चोग्वथ्य निस्त्रपेमा-
६. ल जुरो ॥ ॥ कार्तिकयातं जाक फं १५ थ्वते जाकेन ॥ शिव थाय वो ॥ अरागमेतं व जुरो ॥ ॥ सा छोनके-
७. यात जाके फं १५ × थ्वते जाकेन ॥ दानपत्रस चोग्वथ्यं निस्त्रपेमाल जुरो ॥ ॥ भुय ज्वजमान ॥ हेलामयिसन ॥ माहे-

दक्षिणपट्टि (१२ चित्रसङ्ख्या)

१. लमयिसन ॥ ग्वपिनिमयिसन ॥ मालतिमयिसन ॥ मधुलिकामयि-
२. सन दुंता ॥ गामक्व बल ऋष ४ जुरो ॥ ब्रखंप्रते थ्वते बलया बलसान-
३. न दवथ्य ॥ श्रीएन्द्रजात्रान ॥ देवस ह्वने बोय निसलाव जो पि ४ दो-
४. यकं ॥ दानपत्रस चोग्वथ्यं निस्त्रपेमाल जुरो ॥ ॥ सम्वत् ७०३ आ-
५. षाढमासे शुक्लःपक्षे ॥ तृतीयान्तिथौ ॥ ७ ॥ शुभ ॥

ने.सं. ७०३ (वि.सं. १६४०) आषाढशुक्लतृतीयाको दिन शिवसिंह र रणजित्सिंहको विजयराज्यमा राखिएको यस शिलालेखमा माधव भट्टारक (मखनटोलका हाल मूर्ति नभएका नारायण)को पूजाआजाको लागि भक्तपुर मङ्गलाछैंटोल हुरछैंका राजवंश उद्धव बाबुले गूठी राखेको बेहोरा परेको छ ।

मखनटोलको गरुडमूर्तिलाई लिच्छविकालको अर्थात् विक्रमको पाँचौँ/सातौँ शताब्दीको^१ भनी कलैतिहासिकहरूले मानिआएकोमा त्यस गरुडमूर्तिको पीठमा भने वि.सं. १६४० का अभिलेख कुँदिएकोले यस विषयमा अलि गहिरिएर विचार गर्नुपरेको छ ।

★ यिनको विषयमा ओम* धौभडेल २०७४ हेर्नु ।

१. मेअरी शेपुअर्ड स्लसर र गौतमवज्र वज्राचार्य २०३०:१३७ ।
प्रतापादित्य पाल २०३०:७२ पृष्ठ, ९९-१०० सङ्ख्याका चित्र ।
मेअरी शेपुअर्ड स्लसर २०३९:१५८, २५१ ।

कुनै मूर्तिको पीठमा लेख कुँदिएको छ भने त्यस लेखको सम्बन्ध त्यही मूर्तिसँग हुन्छ भन्ने कुरा हामी सबैलाई थाहा भएकै हो । यस कारण हाम्रो यस गरुडमूर्तिको पीठमा कुँदिएको लेखको पनि त्यही मूर्तिसँगै सम्बन्ध हुनुपर्ने हो तापनि त्यस लेखमा गरुडमूर्तिको विषयमा कुनै कुरै नलेखी खालि माधव भट्टारकलाई गूठी राखेको कुरा मात्र लेखिएकोले इवाट्ट हेर्दा हामी रनभुल्लमा पर्न जान्छौँ तापनि यस प्रश्नको समाधान गर्न नसकिने चाहिँ होइन ।

पीठमा अभिलेख कुँदिएका अरू कुन कुन गरुडमूर्ति छन् त भनी सम्झँदै जाँदा ह्युमतटोलको र मरुटोलको गरुडमूर्तिको सम्झना मलाई आउँछ । ने.सं. ७६१ (वि.सं. १६९८) वैशाखशुक्लद्वादशीको दिन राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्ल र उनका छोरा प्रताप मल्लको उभयराज्यमा मानसिंह भारो, तिनका भाइ मनोहरसिंह भारो र तिनीहरूका आमा मङ्गलीलक्ष्मीले गरुडमूर्तिको स्थापना गरे भन्ने कुरा ह्युमतटोलको गरुडमूर्तिको पीठमा स्पष्टसँग लेखिएको छ ।^२ यतापट्टि मरुटोलको गरुडमूर्तिको अभिलेखमा पनि, ने. सं. ८१० (वि.सं. १७४६) कार्तिककृष्णपञ्चमीको दिन राजमाता ऋद्धिलक्ष्मी, राजा भूपालेन्द्र मल्ल र [उनका मन्त्री] लक्ष्मीनारायण [जोशी]ले त्रैलोक्यमोहन नारायणको अगाडि गरुडमूर्तिको स्थापना गरे भन्ने कुरा स्पष्टसँग लेखिएको छ ।^३ यता हाम्रो गरुडमूर्तिको पीठको अभिलेखबाट भने ने.सं. ७०३ (वि.सं. १६४०) आषाढशुक्ल-तृतीयाको दिन शिवसिंह र रणजित्सिंहको विजयराज्यमा भक्तपुर मंगलाछटोलका राजवंश उद्धव बाबुले र अरू ५ जना स्वास्नीमान्छेहरूले माधव भट्टारकको पूजाआजाको लागि गूठी राखेको कुरा मात्र बुझिन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने, हाम्रो यस अभिलेखमा गरुडमूर्तिको स्थापनाको विषयमा एक शब्द पनि परेको छैन ।

हाम्रो गरुडमूर्तिको पीठको अभिलेखमा त्यस गरुडमूर्तिको स्थापनाको विषयको कुरै नपरेको र ह्युमतटोलको र मरुटोलको गरुडमूर्तिका पीठका अभिलेखमा भने त्यही त्यही गरुडमूर्तिकै स्थापनासम्बन्धी कुरा परेकाले हाम्रो गरुडमूर्तिको पीठमा कुँदिएको लेखको सम्बन्ध त्यस मूर्तिसँग छैन कि भन्ने देखिन गएको छ ।

यस विषयमा विचार गर्दै जाँदा हाम्रो गरुडमूर्तिको दोहोरो पीठपट्टि मेरो दृष्टि जान्छ र ह्युमतटोलको गरुडमूर्तिमा पनि हाम्रो गरुडमूर्तिमा जस्तै दोहोरो पीठ भएको कुरा उल्लेखनीय छ । यी दुवै गरुडमूर्तिमा दोहोरो पीठ भएको कुरा उल्लेखनीय छ । यी दुवै

२. महेशराज पन्त २०४१:२८ ।

३. धनवज्र वज्राचार्य २०१९:२८२-२८३ ।

गरुडमूर्तिमा दोहरो पीठ भए तापनि ह्युमतटोलको गरुडमूर्तिको माथिल्लो पीठमा लेख कुँदिएकोमा हाम्रो गरुडमूर्तिमा भने तल्लो पीठमा लेख कुँदिएको कुरा उत्तिकै उल्लेखनीय छ । ह्युमतटोलको गरुडमूर्तिको माथिल्लो पीठमा लेख कुँदिएको र त्यस लेखमा त्यही गरुडमूर्तिको स्थापना गरेको कुरा परेकोले र हाम्रो गरुडमूर्तिको भने तल्लो पीठमा लेख कुँदिएको र त्यस लेखको त्यस गरुडमूर्तिसँग सम्बन्ध नदेखिएकोले हाम्रो गरुडमूर्तिको पीठको लेख पछिको हो भन्ने देखिन गएको छ ।

कलैतिहासिकहरूले शैलीको आधारमा हाम्रो गरुडमूर्तिलाई प्राचीन ठहर्‍याएकोमा हाम्रो गरुडमूर्तिको पीठको अभिलेख अहिले भेटाइए तापनि तल्लो पीठमा कुँदिएको, गरुडको प्रसङ्ग नपरेको त्यस अभिलेखको सम्बन्ध हाम्रो गरुडमूर्तिसँग छैन भनी निर्धक्क भन्न सकिन्छ ।

(पूर्णिमा ७५ पूर्णाङ्क, २०४५, १३-१६ पृष्ठ)

४. प्रतापादित्य पाल २०३०: १०४ सङ्ख्याको चित्र ।

देवमूर्तिको रूपमा मनुष्यमूर्तिको र देवमूर्तिसँगै मनुष्यमूर्तिको प्रतिष्ठापन

आफ्नो,^१ आफ्नो र आफन्तको^२ वा आफन्तको^३ पुण्य बढोस् भन्ने कामना राखेर वा मरेका आफन्तसँगै आफ्नो समेत उद्धारको लागि^४ वा मरेका र बाँचेका आफन्तसमेत आफ्नो उद्धारको लागि^५ वा सबैको हितको लागि^६ देवताको प्रतिष्ठा गर्ने चलन पहिलेदेखि थियो भन्ने कुरा लिच्छविकालका अभिलेख मात्र केलाउँदा पनि हामी थाहा पाउँछौं । त्यसै गरी मरेका मानिसको उद्धारको लागि देवताको प्रतिष्ठा गर्ने चलन पनि पहिलेदेखि चलेको थियो । मैले अहिले सम्भेसम्म नेपालमा यसको सबभन्दा पहिलो उदाहरण मानदेवकी रानी गुणवतीले परलोक भएका आफ्ना बाबु किन्नरवर्माको उद्धारको लागि [शक]संवत् ४१९ (वि.सं. ५५५)मा लाजिमपाटमा स्थापना गरेको शिवलिङ्ग हो ।^७ आभीरी गोमिनीले आफ्ना स्वर्गवासी पतिको पुण्य बढोस् भन्ने कामना राखी [शक]संवत् ४६२ (वि.सं. ५९८)मा पशुपतिमा उनकै नाउँले अनुपरमेश्वर भन्ने शिवलिङ्ग स्थापना गरेको सम्झना पनि यही प्रसङ्गमा हुन्छ ।^८

मरेका मानिसको उद्धारको लागि देवताको स्थापना गर्ने चलन हाम्रो यहाँ लिच्छविकालदेखि नै भएको कुरा त माथि नै लेखियो । त्यस्तो चलन पछिल्लो समयमा पनि थियो भन्ने प्रमाणको लागि विशाखदेवले आफ्नी आमा मधूकश्रीको आज्ञा लिएर आफ्ना दाजु वा भाइ विजयदेवलाई स्वर्गप्राप्ति होओस् भन्ने कामनाले राजा अमृतदेवको पालामा

-
१. धनवज्र वज्राचार्य २०३०:१४१ र ५९०-५९१ = २९ र १७१ सङ्ख्या ।
 २. उही:१५५ = ३४ सङ्ख्या ।
 ३. उही:३४, ३५, ३५७-३५८ र ४११-४१२ = ४, ५, ८५ र १०८ सङ्ख्या ।
 ४. उही:१९८-१९९ = ५० सङ्ख्या ।
 ५. उही:२११ = ५३ सङ्ख्या ।
 ६. उही:४१-४२, ५५-५६, ६२-६३, १७७ र ५९१ = ७, ११, १४, ४० र १७२ सङ्ख्या ।
 ७. उही:६५ = १५ सङ्ख्या ।
 ८. उही:१७०-१७१ = ३८ सङ्ख्या ।

ने.सं. २९६ (वि.सं. १२३३)मा चाँगुमा विष्णुको मूर्ति^९ र विजयपालकी, विवाह नहुँदै कन्यावस्थामा परलोक भएकी छोरी अमृतश्रीलाई शिवसायुज्य मिलोस् भन्ने कामना राखी उनका आमाबाबुले शिल्पी नन्दपाललाई महागौरीको मूर्ति बनाउन लगाई देउपाटनमा ने.सं. ३१६ (वि.सं. १२५३)मा सो मूर्तिको स्थापना^{१०} गरेको कुरा सम्भन्ध नै पर्याप्त होला । परलोक भएकी, जयमयी भन्ने कुनै स्त्रीको निमित्त भक्तपुरका युवराज भुवन मल्लले ने.सं. ६२५ (वि.सं. १५६१)मा चाँगुमा लक्ष्मीको प्रतिमाको स्थापना गरेको^{११} र रण मल्लका छोरा^{१२} केशव मल्लकी रानी केतकीदेवीको लागि छोरा कृष्ण मल्लले ने.सं. ६६५

९. रामजी तेवारी आदि २०१८:१३ = चाँगुको अभिलेख ।

अमृतदेवका दाजु र उनीभन्दा पहिले राजा हुने रुद्रदेवका^१ विशाखदेव भन्ने छोरा थिए, उनको जन्म ने.सं. २७६ (वि.सं. १२३३)मा भएको थियो, उनी २६ वर्षको उमेरमा परलोक भए भन्ने कुरा गोपालराजवंशावलीबाट बुझिन्छ ।^२ यताबाट रुद्रदेवका छोरा विशाखदेवको मरण ने.सं. ३०२ (वि.सं. १२३९)तिर भएको बुझिएकोले ने.सं. २९६ (वि.सं. १२३३) मा आफ्ना दाजु वा भाइको उद्धारको लागि विष्णुमूर्तिको स्थापना गर्ने विशाखदेव रुद्रदेवका, त्यही नाउँ भएका छोरा नै हुनु धेरै सम्भव छ । यसमाथि यस अभिलेखमा उनको नाउँको अगाडि श्री जोडिएकोले पनि यस अडकलमा बल मिलेको छ ।^३

१०. रामजी तेवारी आदि २०१८:१४ = देउपाटनको अभिलेख ।

यही पुस्तकको १२० पृष्ठमा ५५ सङ्ख्याको टिप्पणी हेर्नु ।

११. महेशराज पन्त २०३७:२२ । यो अभिलेख मैले मूलबाट पढेको होइन, डिल्लीरमण रेग्मी २०२३:२०६ मा र २०२३ क:१ खण्ड, ९५ मा ८३ सङ्ख्याको अभिलेखको रूपमा छापिएको छ । एउटै मानिसले छपाएको यस अभिलेखको पाठ कहाँकहाँ फरक छ । दुवै मिलाई मैले पाठ दिएको हुँ । जुन मृतकको लागि मूर्ति बनाइएको हो, तिनीको नाउँ डिल्लीरमण रेग्मीले दिएका दुवै पाठमा जयमुनि भए पनि आजभोलिको छाँटमा जयमयी भनी मैले माथि लेखेको छु ।

१२. महेशराज पन्त २०३४:३०६-३०८ ।

① भोलानाथ पौडेल २०२१:१९-२०, २५-२९ ।

② गोपालराजवंशावली ३२ क पत्रको ५ पङ्क्ति = धनवज्र वज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्ल २०४२:४० ।

③ लूछ्याहो पेटेक (२०४०:७०-७१ = ५ सङ्ख्याको सामग्री)ले यी विशाखदेवलाई रुद्रदेवका छोरा र उनकी आमालाई रुद्रदेवकी रानी नै ठहर्‍याएको र ज्ञानमणि नेपाल (२०५४:८७)ले भने यी आमाछोरा रुद्रदेवकी रानी र छोरा हुनु सम्भव छ भनी लेखेको कुरा यस प्रसङ्गमा सम्भन्धुपर्छ ।

(वि.सं. १६०२)मा चाँगुमा लक्ष्मीको मूर्तिस्थापना गरेको^{१३} सम्भन्ना पनि यही प्रसङ्गमा हुन्छ ।

मृतकको उद्धारको लागि देवमूर्तिको स्थापना गर्ने कामका मनग्य उदाहरण पाइने हुनाले विषयवस्तु स्पष्ट होओस् भनी यस्ता घटनाको अभि उल्लेख गरिन्छ ।

परलोक भएकी छोरीको लागि एक जना भारोले ने.सं. ५७८ (वि.सं. १५१५)मा लक्ष्मीको प्रतिमा बनाएको;^{१४} मरेका छोराको मोक्षको लागि ने.सं. ६२० (वि.सं. १५५७)मा एक जनाले गणेशको मूर्ति स्थापना गरेको;^{१५} आफ्नो थरको रूपमा ब्रह्मचर्यभिक्षु लेख्ने, पाटन गुइतबहीका एकजना र उनकी पत्नीले परलोक भएका आफ्ना छोराको निमित्त ने.सं. ६३५ (वि.सं. १५७१)मा त्यही बहीमा महाकालको मूर्तिको स्थापना गरेको;^{१६} छोरो परलोक भएकोले नाला वलाछेंटोलमा एक जना त्यहीँका मान्छेले राजा रण मल्लको पालामा ने.सं. ६३७ (वि.सं. १५७४)मा गणेशको स्थापना गरेको;^{१७} दोलखाका राजा उद्योतदेवका प्रधान[मन्त्री ?] जीवसिंह भारोले आफ्ना दिवङ्गत पत्नी र छोराको निमित्त ने.सं. ६४४ (वि.सं. १५८०)मा दोलखा तीनधारेमा लक्ष्मीसहित गोपीनारायणको स्थापना गरेको;^{१८} ने.सं. ६४८ (वि.सं. १५८४)मा कीर्तिपुरमा ववा (चापागाउँ)बाट हमला हुँदा कीर्तिपुरका पात्र जगत्पालसँगै मारिएका, आफ्ना छोरालाई स्वर्गप्राप्ति होओस् भन्ने कामना राखेर कीर्तिपुरका एक दम्पतीले छोरा मारिएको ४५ दिनमा कीर्तिपुर पालिफःटोलमा गणेशको मूर्ति स्थापना गरेको;^{१९} रण

१३. मोहनप्रसाद खनाल २०४०:२४७ = ९२ सङ्ख्या । जसको लागि लक्ष्मीको मूर्तिस्थापना गरियो तिनी त्यस वेला मरिसकेकी थिइन् भन्ने कुरा मूल अभिलेखबाट खुल्दैन ।

१४. मोहनप्रसाद खनाल २०४०:१७३ = २८ सङ्ख्या । जसको लागि प्रतिमा बनाइयो, तिनीको नाउँ **मानुमयी** भएको र प्रतिमाको नाउँ **मानुलक्ष्मी** भएकोले मृतकको नाउँसमेत गाभी लक्ष्मीको नाउँ राखिएको जस्तो देखिन्छ ।

१५. शङ्करमान राजवंशी २०२०:४७ ।

१६. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:१ = १ सङ्ख्या । यो अभिलेख हेराकाजी वज्राचार्य २०५६:६२ मा पनि प्रकाशित भएको छ ।

१७. धनवज्र वज्राचार्य २०१९: मूलभाग १४० ।

१८. धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ २०३१:१० = ऐतिहासिक सामग्री खण्डमा १० सङ्ख्या ।

१९. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:४८१-४८२ = ४०७ सङ्ख्या ।

मल्लका छोरा,^{२०} राजा केशव मल्लले आफ्नी रानी जितलक्ष्मी परलोक हुँदा ने.सं. ६५० (वि.सं. १५८६)मा बनेपा दछुटेलमा गरुडसहितको लक्ष्मीनारायणको मूर्तिको स्थापना गरेको;^{२१} इन्द्रसिंह आदि पाँच जनाले दोलखामा मिलेर राज्य गरिरहेको बेलामा ने.सं. ६६५ (वि.सं. १६०२)मा मरेको छोरोको उद्धारको लागि एउटी स्त्रीले दोलखा दुङ्गलटेलमा भैरवको स्थापना गरेको;^{२२} सती गएको कुनै आफन्त आइमाईलाई लख गरेर राजा इन्द्रसिंहहरूले ने.सं. ६६६ (वि.सं. १६०३)मा भैरवस्थापना गरेको;^{२३} परलोक भएकी छोरी रमणीलाई सुखावतीलोक प्राप्त होओस् भन्ने कामना गरी दोलखाका राजा इन्द्रसिंहले ने.सं. ६६७ (वि.सं. १६०४)मा चक्षुताराको मूर्तिको स्थापना गरेको;^{२४} परलोक भएकी पत्नी वित्तलक्ष्मीलाई सुखावतीभुवन प्राप्त होओस् भन्ने कामना गरी दोलखाका राजा नारायणदेवले ने.सं. ६७४ (वि.सं. १६११)मा उमामहेश्वरको मूर्ति स्थापना गरेको;^{२५} रोग लागी मरेका, आफ्ना नातिको नाउँमा पाटन तुंबहिलका कुनै भारोले ने.सं. ६९६ (वि.सं. १६३२)मा बनारसमा सिद्धेश्वरीको भित्तामा अडेस लगाई उमामहेश्वरको मूर्तिको स्थापना गरेको र तुंबहिलमै तीनतले मन्दिर बनाई बनारसमा उमामहेश्वरको मूर्ति स्थापना गरेको साढे तीन महीना जतिपछि तिनै नातिको नाउँमा विष्णुमूर्तिको स्थापना गरेको;^{२६} परलोक भएका आफ्ना भाइ त्रिलोकदेवको नाउँमा दोलखाका राजा भीष्मदेवले ने.सं. ७१९ (वि.सं. १६५६)मा भैरवमूर्तिको स्थापना गरेको;^{२७} परलोक भएका आफ्ना बाबु पूर्ण मल्लको नाउँमा भीम मल्लले काठमाडौँ यट्टुखामा ने.सं. ७६३ (वि.सं. १६९९)मा पूर्णेश्वरनाउँको शिवालयको स्थापना गरेको;^{२८} पाटनका एक जना भारोले परलोक भएका आफ्ना दाजु वा भाइको सदृतिको लागि

२०. महेशराज पन्त २०३४:३०६-३०८ ।

२१. देविचन्द्र श्रेष्ठ २०५९:८३ र ८७ ।

२२. धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ २०३१:९० = ऐतिहासिक सामग्री खण्डको १४ सङ्ख्या ।

२३. उही:९१-९२ = ऐतिहासिक सामग्री खण्डको १६ सङ्ख्या ।

२४. उही:९२ = ऐतिहासिक सामग्री खण्डको १७ सङ्ख्या ।

२५. उही:९७ = ऐतिहासिक सामग्री खण्डको २६ सङ्ख्या ।

२६. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:३५-३६ = १३ सङ्ख्या ।

२७. धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ २०३१:ऐतिहासिक सामग्री खण्डको ३६ सङ्ख्या ।

२८. डिल्लीरमण रेग्मी २०२३:५ = ४५ सङ्ख्या ।

पनौतीमा ने.सं. ७८४ (वि.सं. १७२१)मा वंशगोपाल र गोपीको मूर्तिस्थापना गरेको;^{३१} काठमाडौँ केलटोलका एक जना कंसकार परलोक भएकाले ने.सं. ७९६ (वि.सं. १७३३)मा वज्रधातु चैत्यको स्थापना गरेको;^{३०} कीर्तिपुर त्वबहालका कुनै पात्रवंशका राउतले परलोक भएका आफ्ना दाजु वा भाइ (भ्राते)को नाउँमा ने.सं. ७९८ (वि.सं. १७३५)मा विष्णुमूर्तिको स्थापना गरेको;^{३१} आफ्ना दिवङ्गत बाबुको स्वर्गप्राप्ति होओस् भन्ने कामना गरी २ जना दाजुभाइले बाबुको ४५ दिनको दिन ने.सं. ८०१ (वि.सं. १७३८)मा वामननारायणको प्रतिष्ठा गरेको;^{३२} परलोक भएकी आफ्नी आमाको मुक्तिको कामना गरी उनको ४५ दिनको दिन ने.सं. ८०३ (वि.सं. १७४०)मा लक्ष्मीको स्थापना गरेको;^{३३} परलोक भएका बाबु र उनको सती गएकी आमाको नाउँमा कीर्तिपुरका बस्ने उनका छोराछोरीहरूले योगनरेन्द्र मल्लको पालामा ने.सं. ८०४ (वि.सं. १७४१)मा लोकेश्वर र ताराको प्रतिमा स्थापना गरेको;^{३४} परलोक भएका आफ्ना लोने राजा श्रीनिवास मल्लको नाउँमा उनकी रानी सिद्धिमङ्गलाले ने.सं. ८०६^{३५} (वि.सं. १७४३)मा सुनागुठीमा उमामहेश्वरको मूर्तिस्थापना गरेको;^{३६} परलोक भएकी

२९. शङ्करमान राजवंशी २०२०:५७ ।

३०. उही २०२७:११५-११६ ।

३१. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:५२८ = ४५० सङ्ख्याको अभिलेख ।

३२. केहि अप्रकाशित अभिलेखहरू २०५८:५ = ७३ क सङ्ख्या ।

३३. उही:५ = ७३ ख सङ्ख्या ।

३४. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:५३१-५३२ = ४५३ सङ्ख्या ।

३५. यो शिलापत्र ने.सं. ८०६ (वि.सं. १७४३) आषाढशुक्लनवमीको भएकोले र यहाँ श्रीनिवास मल्ल बितिसकेको कुरा लेखिएकोले यसभन्दा अगाडि नै उनको परलोक भएको बुझिन्छ । यसभन्दा ५ महीना जतिअगाडिको, ने.सं. ८०६ (वि.सं. १७४२) माघको एउटा अभिलेखबाट पाटन हौगलटेलमा श्रीनिवास मल्लको सम्भनामा उनकी एक जना रानी लक्ष्मीदेवीले मन्दिर बनाएको कुरा बुझिन्छ ।^{१०} तर तात्कालिक टिपोटहरूमा श्रीनिवास मल्ल परलोक भएको मिति ने.सं. ८०७ (वि.सं. १७४३) माघशुक्लएकादशी दिइएको कुरा यस प्रसङ्गमा सम्भनुपर्छ ।^{१०}

३६. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:२५८-२६० = १९२ सङ्ख्या ।

① पीटर बर्लि २०३३: ४४ ।

② धनवज्र वज्राचार्य २०१९: मूलभाग १९८ ।

शङ्करमान राजवंशी २०२० क: १८ ।

आफ्नी आमाको नाउँमा सिद्धिनरसिंह मल्लका छोरीका नातिहरूले ने.सं. ८२१ (वि.सं. १७५७) माघकृष्णत्रयोदशीको दिन लक्ष्मीको मूर्तिको स्थापना गरेको;^{३७} परलोक भएका बाबुको नाउँमा एक जना भारोले पाटन पुलचोकबहीमा इन्द्र मल्लको पालामा ने.सं. ८२८ (वि.सं. १७६४)मा शाक्यसिंह तथागतको मूर्ति स्थापना गरेको;^{३८} बुङ्मतीका एक जनाले परलोक भएका आफ्ना २ जना नातिको नाउँमा ने.सं. ८२९ (वि.सं. १७६५)मा चैत्यस्थापना गरेको;^{३९} पाटन इखाछैंका एकजना भारोले परलोक भएका आफ्ना बाबुको नाउँमा ने.सं. (वि.सं. १७७७)मा मण्डप बनाई त्यहाँ नारायणको मूर्तिस्थापना गरेको;^{४०} आफ्ना बाबु योगनरेन्द्र मल्ल र उनको सती गएको आफ्नी आमाको उद्धारको लागि राजकुमारी योगमतीले ने.सं. ८४३ (१७७९)मा पाटन मङ्गलबजारमा कृष्ण र राधिकाको मूर्तिस्थापना गरेको;^{४१} दिवङ्गत श्री ५ प्रतापसिंह शाह र उनको सती गएको उनकी पत्नी चिकढीलक्ष्मीको नाउँले कुम्भेश्वरमा लक्ष्मीनारायणको मूर्ति बनाएको^{४२} कुराको सम्झना हुन्छ ।

वि.सं. १८९८ मा परलोक भएकी^{४३} आफ्नी मुमा साम्राज्यलक्ष्मीको नाउँमा वि.सं. १९१२ मा शाहजादा उपेन्द्रविक्रम शाहले साम्राज्येश्वरीको र साम्राज्येश्वरको स्थापना गरेको;^{४४} जङ्गबहादुरकी महारानी^{४५} शुभकुमारीको नाउँमा वि.सं. १९१५ मा

३७. डिल्लीरमण रेग्मी २०२३ कः२३७ = १०९ सङ्ख्या ।

यस शिलापत्रको संस्कृतको मूलपाठको नकल र नेवारी पाठको नेपाली उल्था परराष्ट्रमन्त्रालयमा छ । त्यो दिनेशराज पन्त २०४२:२-४ मा छापिएको छ । डिल्लीरमण रेग्मी २०२३ कः२३७ मा नेवारीको मूलपाठ मात्र छापिएको छ । नेवारीको दिवंगत माम फिकुनी लक्ष्मीयात नाम्न लुंया श्री ३ लक्ष्मीमूर्तिको नेपाली उल्था दिवंगत ... आमा फिकुनिलक्ष्मीको सालिक् गरि श्री ३ लक्ष्मीमूर्ति भनी उल्था गरिएको उल्लेखनीय छ ।

३८. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:३६५-३६६ = २९२ सङ्ख्या ।

३९. उही:३७१ = २९८ सङ्ख्या ।

४०. छत्रबहादुर कायस्थ २०५७:२५-२६ ।

४१. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:४२५-४२९ = ३६७ सङ्ख्या ।

४२. वीणा पौड्याल २०६०:१८३-१८६ ।

४३. हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्ड १९३७:३२४ ।

४४. गोविन्द टण्डन २०५६:५३०-५३२ = परिशिष्टको २४० सङ्ख्या ।

४५. कमल दीक्षित २०३४:७७ ।

शुभमुक्तेश्वरको स्थापना गरेको;^{४६} जङ्गबहादुरकी महारानी^{४७} विष्णुकुमारीको नाउँमा वि.सं. १९१५ मा विष्णुमुक्तेश्वरको स्थापना गरेको;^{४८} जङ्गबहादुरकी महारानी^{४९} राधादेवीको नाउँमा वि.सं. १९१७ मा राधामुक्तेश्वरको स्थापना गरेको;^{५०} जङ्गबहादुरकी जेठीमैजा महारानीले आफ्नी दिदीको नाउँमा वि.सं. १९२० मा हेमगिरिनन्दिनीभक्तेश्वरको स्थापना गरेको;^{५१} वि.सं. १९१८ मा परलोक भएकी,^{५२} जङ्गबहादुरकी अन्तरी महारानी^{५३} हेमकुमारीको नाउँमा वि.सं. १९२१ मा हेममुक्तेश्वरको स्थापना गरेको;^{५४} जङ्गबहादुरकी जेठाकान्छा महारानी^{५५} यज्ञेश्वरीदेवीको नाउँमा वि.सं. १९२१ मा यज्ञेश्वरको स्थापना गरेको;^{५६} धीरशमशेरका छोरा फत्यशमशेरको नाउँमा फत्यमुक्तेश्वरको स्थापना गरेको;^{५७} भीमशमशेरका छोरा प्रकाशशमशेरको नाउँमा प्रकाशमुक्तेश्वरको स्थापना गरेको।^{५८}

यी त भए मृतकको उद्धारको लागि देवमूर्तिको स्थापना गरेको फेहरिस्त । अब मरेका र जिउँदा मानिसको नाउँमा एकैपल्ट मूर्तिस्थापना गरेको विषयमा केही लेख्नुपरेको छ । दोलखाका कुनै भारोले आफ्नो, आफ्नी पत्नी र परलोक भएका छोराको नाउँमा ने.सं. ७५१ (वि.सं. १६८७)मा भैरवमूर्तिको स्थापना गरेको;^{५९} पाटन यखाछैंटेलका २ जना भारो दाजुभाइले स्वास्नीहरूको नाउँमा र परलोक भएकी छोरीको नाउँमा ने.सं. ७६४

४६. गोविन्द टण्डन २०५६:५४१ = परिशिष्टको २५१ सङ्ख्या ।

४७. कमल दीक्षित २०३४:७७ ।

४८. गोविन्द टण्डन २०५६:५४२ = परिशिष्टको २५२ सङ्ख्या ।

४९. कमल दीक्षित २०३४:७७ ।

५०. गोविन्द टण्डन २०५६:५४५ = परिशिष्टको २५७ सङ्ख्या ।

५१. उही:५४९ = परिशिष्टको २६२ सङ्ख्या ।

५२. पुरुषोत्तमशमशेर राणा २०५९:२७ ।

५३. कमल दीक्षित २०३४:७८ ।

५४. गोविन्द टण्डन २०५६:५५० = परिशिष्टको २६३ सङ्ख्या ।

५५. कमल दीक्षित २०३४:७७ ।

५६. गोविन्द टण्डन २०५६:५५१ = परिशिष्टको २६५ सङ्ख्या ।

५७. उही:६४० = परिशिष्टको ३४६ सङ्ख्या ।

५८. उही:६६२ = परिशिष्टको ३७० सङ्ख्या ।

५९. धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ २०३१:१०७, ऐतिहासिक सामग्री खण्डमा ३९ सङ्ख्या ।

(वि.सं. १७००)मा देवताका भिन्नाभिन्नै मूर्तिको स्थापना गरेको;^{६०} पाटन यछुटेलका एकजना भारोले आफ्नो नाउँमा भवानीशङ्करको मूर्ति र परलोक भएका बाबुआमाको नाउँमा लक्ष्मीनारायणको मूर्तिको स्थापना गरेको;^{६१} कीर्तिपुर चाफलेका कुनै मुल्मीले परलोक भएका आफ्ना बाबुआमाको नाउँमा नारायण र लक्ष्मीको, परलोक भएकी पत्नीको नाउँमा लक्ष्मीको र आफ्नो र अर्की पत्नीको नाउँमा नारायण र सरस्वतीको मूर्ति ने.सं. ८०२ (वि.सं. १७३९)मा स्थापना गरेको;^{६२} कीर्तिपुरका एक जना पात्रवंश राउतको नाउँमा उनका दाजु वा भाइ (भ्रात्रा)ले ने.सं. ८०७ (वि.सं. १७४३)मा नारायणको मूर्ति स्थापना गरेको;^{६३} पाटन बालकुमारीका एक जना भारोले परलोक भएका आफ्नो छोराको नाउँमा ने.सं. ८११ (वि.सं. १७४७)मा नारायणमूर्तिको स्थापना गरेको;^{६४} भूपालेन्द्र मल्लकी रानी भुवनलक्ष्मीले आफ्ना स्वर्गवासी पतिको, आफ्नो र छोरा राजा भास्कर मल्लको नाउँमा ने.सं. ८२२ (वि.सं. १७५९)मा आनन्दभैरवमूर्तिको स्थापना गरेको;^{६५} ने.सं. ८२८ (वि.सं. १७६४)मा पाटन साछेटेलमा एक जना भारोले आफ्ना भाइ र बुहारीको लागि माधव र कान्तिदेवीको मूर्तिको स्थापना गरेको;^{६६} फर्पिङका एक जना राजवंशीले आफ्ना बाबुआमा र मरेका बाँचेका सबैको नाउँमा ने.सं. ८८६ (वि.सं. १८२३)मा उमामहेश्वरको मूर्तिस्थापना गरेको^{६७} कुराको पनि यस प्रसङ्गमा सम्भना हुन्छ ।

-
६०. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:९१ = ४८ सङ्ख्याको अभिलेख । ३ जनाबाहेक नाता नखुलाईकन नाउँ कितिएका अर्का एक जनासमेत गरी ४ जनाको नाउँमा चारवटा देवताको स्थापना गरिएको कुरा त्यहाँ लेखिएको छ ।
६१. छत्रबहादुर कायस्थ २०५८:२७-२८ ।
६२. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:५२९ = ४५१ सङ्ख्या ।
६३. उही:५३३ = ४५४ सङ्ख्याको अभिलेख । यहाँ मात्रा पाठ पढी त्यसको उत्थामा भाइ भनी लेखेकोले शुद्ध पाठ भ्रात्रा हो भन्ने मैले ठानेको हुँ । त्यही अभिलेख शुक्रसागर श्रेष्ठ २०५७:१२५ मा ७१ सङ्ख्याको अभिलेखको रूपमा छापिएको छ । त्यहाँ त्यो पद नै छुटइएकोले मूलमा के थियो भन्ने निर्णय गर्न त्यो पुस्तक काम लागेन ।
६४. छत्रबहादुर कायस्थ २०६०:२५-२७ ।
६५. मोहनप्रसाद खनाल २०३०:२९-३१ ।
६६. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:३ ६४-३६५ = २९१ सङ्ख्या ।
६७. उही:४६८ = ४०२ सङ्ख्या ।

देवमूर्तिको रूपमा मरेको मान्छेको सालिकको प्रतिष्ठा वा देवमूर्तिसँगसँगै मरेको मान्छेको सालिकको प्रतिष्ठा गरिएको पनि देखिएकोले यही कुरा लिएर अब यहाँ केही लेख्नुपरेको छ ।

ने.सं. ५२१ (वि.सं. १४५७) कार्तिकशुक्लचतुर्दशीको दिन जयसिंहराम परलोक भएपछि पनौतीमा मूर्तिस्थापना गरेको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा सम्भन्तुपर्छ । त्यससम्बन्धी ताम्रपत्रको संस्कृतखण्डमा

तद्रूपप्रतिमां हैमां गोपिनारायणन्ततः ।

कृत्वा चतुर्मुखन्देवम् शिवस्य प्रतिमां पुनः ।

अस्मिन् पुरवरे रम्ये स्थापितम्परमेश्वरम् ...

(रामजी तेवारी, धनवज्र वज्राचार्य र दिनेशराज पन्त २०२४:१३१)

(उहाँको रूप आउने सुनको सालिक, त्यसपछि गोपीनारायण, चतुर्मुख देवता, फेरी शिवको प्रतिमा यो राम्रो र असल शहरमा परमेश्वरको प्रतिमा स्थापना गरियो) भनेर र त्यही ताम्रपत्रको नेवारी खण्डमा चाहिँ

सम्बत् ५२१ कार्तिकशुक्लचतुर्दश्यान्तिथौ ॥ अश्विनीनक्षत्रे ॥ व्यतीपातयोगे ॥ आदित्यवासरे ॥ थ्व दिन कुहुं महामन्त्रीश्वर जयसिंहराम वड महाथ भारोस श्रीविष्णुलोक संप्राप्त जुया दिन जुरोम् । थ्व उद्देशनान श्रीगोपिनारायण परमभट्टारकस श्रीपरमेश्वरीस सहित याडन सुवर्णप्रतिमा द्वयकं जयसिंहराम वड महाथ भारोस प्रतिरूप लीन याडन प्रतिष्ठा याडन थ्व पूलस समान याडा दिन कुहु थापरपा जुरोम् ॥ चतुर्मुख सुवर्णकोश श्रीश्रीइन्द्रेश्वर सदाशिव भट्टारकस डोहोरपा जुरोम् ॥

(उही)

ने.सं. ५२१ (वि.सं. १५४७) कार्तिकशुक्लचतुर्दशी तिथि अश्विनीनक्षत्र व्यतीपातयोग आदित्यवार यो दिन महामन्त्रीश्वर (मुख्य महामन्त्री) जयसिंहराम वड महाथ भारो श्रीविष्णुलोक पुगेको दिन भयो । यस लखले श्रीगोपीनारायण परमभट्टारक (ठूला ईश्वर) श्रीपरमेश्वरीसहित गरी सुनको मूर्ति बनाई जयसिंहराम वड महाथ भारो (ठूला मन्त्री) भारोको प्रतिरूप लीन गरी प्रतिष्ठा गरेर यस शहरमा यो दिन स्थापना गरेको भयो । सुनको चारमुखे कवच श्री २ इन्द्रेश्वर सदाशिव भट्टारक (देवता)लाई चढाइएको भयो ।)

भनेर लेखिएको छ ।

राजा यक्ष मल्ल र उनका भाइ जीव मल्लले ने.सं. ५६७ (वि.सं. १५०३) मार्गशुक्लसप्तमीको दिन^{६८} परलोक भएकी आफ्नी आमा संसारदेवीको ४५ दिनमा उनीको मोक्षको कामना गरेर उनीको मूर्ति पशुपतिको गर्भगृहमा स्थापना गरी यो ताम्रपत्र राखेका हुन् भन्ने त स्पष्ट छ । तर यस ताम्रपत्रको संस्कृत खण्डको एउटा श्लोकबाट आमाको मूर्ति बनाएको भन्ने भाव आउँछ त अर्को श्लोकबाट गौरीको रूपमा आमाको मूर्ति राखेको हो भन्ने भाव आउँछ—

दिवङ्गतायाः प्रतिमा जनन्या \ जाम्बूनदाभाकृतिनिर्मितांगा ।

स पूण्यपुण्येन स कृत्रिमेण \ ब्रह्मत्व मोक्षत्व शिवत्व भूयात् ॥

सौवर्णप्रतिबिम्बकान्तिगवरीसंसारदेव्याकृतिं \

तत्संस्थाप्य कृतामिमां पशुपतेः प्रासादगर्भालये ।

यावद्वाशुकिनागक्षेत्र कथितस्तावदूता वाग्मती \

शम्भूमाशदृशी यथा भवतु तां शैवे तथा लीयताम् ॥

(महेशराज पन्त २०६३ कः२)

(स्वर्गे भइबक्सेका मुमाको सुन जस्तो चम्कने आकृति र [सुनले] बनाइएको अङ्ग भएको प्रतिमा बनाएको त्यस पुण्यले [उहाँको] ब्रह्मत्व मोक्ष शिवत्व होओस् ।

सुनको प्रतिमा [अर्थात्] गौरी[रूपको] संसारदेवीको बनाइएको, कान्ति भएको यस आकृतिलाई पशुपतिको मन्दिरको गर्भगृहमा स्थापना गरेर जबसम्म वासुकिनागक्षेत्र कहिन्छ, तबसम्म वाग्मती जान्छिन् (बग्छिन्), शम्भु (महादेव)मा उमा (पार्वती) जसरी [लीन] भइबक्सेको छ, त्यसै गरी उहाँलाई शिवजीकोमा लीन गरियोस् ।)

(उही २०६३ खः४)

भण्डै यस्तै यस्तै अवस्था जयसिंहराम परलोक भएपछि उनको मूर्तिस्थापना गरी राखिएको ताम्रपत्रको अर्थ गर्न बस्दा हामीलाई पर्छ । खुलाएर भन्नुपर्दा, गोपीनारायणको मूर्तिमा जयसिंहरामको रूप लीन गरिएको हो भन्ने कुरा नेवारी खण्डबाट आउँछ त गोपीनारायणको र जयसिंहरामको भिन्नाभिन्नै मूर्ति बनाइएको हो भन्ने कुरा संस्कृत खण्डबाट आउँछ ।

संसारदेवीको प्रतिमा प्रतिष्ठा गर्दा राखिएको ताम्रपत्रमा गौरीसँगै संसारदेवीको कुरा परेका वाक्य यस प्रकारका छन् —

६८. महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्त २०६३:२-२७ ।

थ्व भोजा, गौरीसके ह्वा ताव, संसारदेवी ठकुरिणीसतं, हिठंड, दुखि देशांतरी, सुद्धा पोओ बिये, यिनकोया, मेस धरिपाटछि १ फलके कुहछि १ थ्व निसराव गौरीसके ह्वा ताव, संसारदेवी ठकुरिणीसतं हिठंडाव, हयि लावड पालन बिये, यिनकोयातं, मेतं चिकन, अष्टाछि १ गौरीसकेवो पशुपतिसकेवो, संसारदेवी ठकुरिणीसतं हिठंडाव, हियावुं, मेतां बियाव, छेयके ॥

(महेशराज पन्त २०६३ कः३)

(यो भुजा गौरीलाई अगाडि राखेर संसारदेवी ठकुर्नीलाई [चढाई] सधैं दुःखी [१] देशान्तरी (परदेशी)लाई सुद्धा भाग दिने । साँभको । भैंसीको [दूधको] दही कहतारो एक १, चिउरा कुरुवा एक १ । यो सिधा गौरीलाई अगाडि राखेर संसारदेवी ठकुर्नीलाई [चढाई] सधैं हयिहरू [२] रावललाई पारण दिने । साँभको लागि बत्ती । तेल एक १ छटक । गौरीलाई र पशुपतिलाई, संसारदेवी ठकुर्नीलाई सधैं बत्ती दिएर बाल्ने ।)

(उही २०६३ खः८-१२)

त्यसपछि यस ताम्रपत्रमा आएका, गौरीसँगै संसारदेवीको कुरा परेका वाक्य यस प्रकारका छन् —

भोजा, निसराव, बाहिकन, थ्वते तावुंको शीपघाट लिस्स्यें, यने, गौरीसके ह्वा ताव, संसारदेवी ठकुरिणीस हिठंडाव दुखी देशांतरी बिये, । पाशुपतिस स्नान याको ह्वांबु, संसारदेवी ठकुरिणीसतं हि ठंडन हिन स्वंपोल धारे, गाडु ढालरपे, ।

(उही २०६३ कः४)

(भुजा र सिधाबाहेक यति थोक तल शीपघाटको पछाडिबाट लाने । गौरीलाई अगाडि राखेर संसारदेवी ठकुर्नीलाई [चढाई] सधैं दुःखी [२] देशान्तरीहरूलाई दिने । पशुपतिमा स्नान गर्ने जतिले संसारदेवी ठकुर्नीलाई सधैं दिनको तीन फेर मात्र गाडु खन्याउने ।)

(उही २०६३ खः२०-२१)

यस ताम्रपत्रमा संसारदेवीको चर्चा भने नपरेका, गौरीको मात्र चर्चा परेका वाक्य यस प्रकारका छन् —

दं संवच्छली कोहु, दंस दंशवुं स्वंकन क्वाक्वन सेले, सेले धुनडाव, गौरीटंव नो, पाशुपतिटंव नो, पंचामृतन स्नान याये, धरि, दुदु, घेर, कस्तिन, दम्मछि १ साषर दम्मछि १ स्वान ड्याड छाये दम्मछि १ दक्षिणा, गौरीसतं,

पाशुपतिसतनं दम्भछि १ दक्षिणा पुजावारीयातं, दम्भछि १ हस दामन, लिं पीट
ड्याडव, गावो पाटवो हेले, थ्वते धुनडाव, पुजावारी द्वाकोवुं, भंडिरि
द्वाकोवुं, ब्यष्ट द्वाकोवुं, गुठि द्वाकोवुं, मुडन भोज याये, ।

(उही २०६३ कः४)

(वर्षवर्धनको दिन वर्षवर्षमा सुकेको कर्कलो [र] तातो [पानी]ले [प्रतिमा] माइने ।
माभिसकेपछि गौरीलाई र पशुपतिलाई पञ्चामृतले स्नान गर्ने । दही, दूध, घिउ र
महको दम्भ एक १ । सखर दम्भ एक १ । फूल किनेर चढाउने । दम्भ एक
१ दक्षिणा गौरीलाई । पशुपतिलाई पनि दम्भ एक १ । दक्षिणा पुजारीलाई दम्भ एक
१ । सात दामले पीताम्बर किनेर पछ्यौरा र तल्लो वस्त्र फेर्ने । यति गरिसकेपछि
पुजारी सबै, भण्डेल सबै, बिसेत सबै, गूठी[का] सबै जम्मा भई भोज गर्ने ।)

(उही २०६३ खः२१-२४)

यक्ष मल्लले आफ्ना दिवङ्गत छोरा राज मल्लको मोक्षको कामना गरेर उनको शरीरको
नापोमा हृषीकेशको मूर्ति बनाई ने.सं. ५८८ (वि.सं. १५२४)मा स्थापना गरेको कुराको
यस प्रसङ्गमा सम्झना हुन्छ ।^{६९}

६९. श्रीमत्श्रीराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकेन श्रीमता श्रीनेपालेश्वरचक्रचूडामणिश्रीलक्ष्मी-
नारायणावतारश्रीश्रीजययक्षमल्लदेवेन ॥ दिवंगतपुत्रजयराजमल्लदेवकुमाराय तस्मै उद्देशनार्थ
श्रीश्रीश्रीविष्णुप्रासादस्थापनादिध्वजावरोहनपर्यन्तं संपूर्ण कृतं, दिवंगतपुत्रजयराज-
मल्लदेवकुमारस्य शरीरप्रमाणप्रतिमासुवर्णनेन श्रीश्रीश्रीहृषीकेशमूर्तिनिर्माणं कृत्वा
स्थापितं, ... सम्वत् ५८८ कार्तिककृष्णद्वितीयायां तिथौ मृगशिरनक्षत्रे साध्ययोगे शुक्रवासरे
ध्व कोढु ..

(धनवज्र वज्राचार्य २०१९:१३१)

(श्रीश्रीराजाधिराज (राजाहरूका ठूला राजा) परमेश्वर (ठूला मालिक) परमभट्टारक
(ठूला राजा) श्रीनेपालेश्वरचक्रचूडामणि (श्रीनेपालका राजाहरूको समूहमा श्रेष्ठ)
श्रीलक्ष्मीनारायणका अवतार श्रीश्रीश्रीजययक्ष मल्लदेवबाट स्वर्गे भएका छोरा जयराज
मल्लदेव कुमारलाई लख गर्नको लागि श्रीश्रीश्रीविष्णुको मन्दिरको स्थापनादेखि ध्वजा
चढाउनेसम्म सबै काम गरिबक्स्यो । स्वर्गे भएका छोरा जयराज मल्लदेव कुमारको गाथको
नापोको प्रतिमा सुनले श्रीश्रीश्रीहृषीकेशको मूर्ति बनाई बक्सी स्थापना गरिबक्स्यो ।)

(उही:१३२ मा छापिएको उल्थामा आवश्यक सुधार गरिएको)

परलोक भएका आफ्ना दाजु नरसिंहको प्रतिमालाई नृसिंहको स्वरूपमा पाटनका पात्रवंशका राजा पुरन्दरसिंहले ने.सं. ७१० (वि.सं. १६४६)मा नृसिंहमन्दिरको स्थापना गरेको कुराको सम्झना पनि यस प्रसङ्गमा हुन्छ । त्यससम्बन्धी शिलालेखको संस्कृतखण्डमा दाजुको नृसिंहरूप बनाएर (नृसिंहरूपं च विधाय भ्रातुः) भनी लेखेको र त्यही शिलालेखको नेवारी खण्डमा चाहिँ उहाँको अर्थात् दाजुको निमित्त नरसिंहमूर्तिको स्थापना गरेर (थोसते निमित्तनं ... नरसिंहमूर्तिं प्रतिमा स्थापना याङ्) भनी लेखिएको कुरा यस प्रसङ्गमा खुलाउनुपर्छ ।^{५०}

७०.

चिरं कृतार्थीकृतभूमिदेव स्फुरत्प्रतापो नृपविष्णुसिंहः ॥

तस्माद्भूपशिरोमणेः समजनि श्रीवीरनारायणो

धर्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः स ऽ। ऽ। ॥ (१)

ऽ। ऽ। ॥ ऽ। ऽ। धिकदो दान्तः सदा धर्मवाक्

श्रीमान् धीरपुरन्दरो निजगुणै ऽ। सव्वदा ।

तस्याग्रजोसौ नरसिंहदेवस्त्यक्त्वा धरिर्त्री वरराज्यलक्ष्मीम् ॥

ऽऽऽऽ ॥ ॥ ॥ ऽ। तस्यैव हेतोश्च मठं चकार ।

नृसिंहदेवार्थनृसिंहरूपं नारायणस्य प्रतिमां चकार ।

नृसिंहरूपं च विधाय भ्रातुः पुरन्दरो भूप । ऽ। ऽ। ॥ ॥

अतः परं देशभाषा श्रीश्रीजयपुरन्दरसिंहदेवठाकुरसनं ददा नरसिंहजु परलोक बिज्याङ् थोसते निमित्तनं देवल गन्थकूट दयक नरसिंहमूर्ति प्रतिमा स्थापना याङ् ...

(रामजी तेवारी आदि २०१९:८ = अभिलेखका ५-१३ पङ्क्ति)

(बाहुनहरूलाई धेरै समयसम्म कृतार्थ पारिबक्सेको, प्रतापी राजा विष्णुसिंह भइबक्स्यो ।

राजाहरूमा श्रेष्ठ, धर्मको ज्ञान र विवेकले निर्मल बुद्धि भइबक्सेको उहाँबाट वीरहरूमा

श्रीनारायण जस्ता, ... ज्यादा दिने, निग्रही, सधैं धर्म बोल्ने, आफ्ना गुणहरूले सधैं ...

श्रीमान् धीरपुरन्दर भइबक्स्यो ।

उहाँका दाजु यहाँ नरसिंह देव पृथ्वी र श्रेष्ठ राज्यलक्ष्मी छोडेर ... उहाँकै कारणले मन्दिर बनाइबक्स्यो ।

नृसिंह देवको लागि [पुरन्दरसिंहले] नृसिंहरूप नारायणको प्रतिमा बनाइबक्स्यो । दाजुको नृसिंहरूप बनाएर राजा पुरन्दरले ...

यसपछि देशको भाषा ।

श्रीश्रीजयनरसिंह देव ठाकुरबाट दाजु नरसिंहज्यू परलोक भइबक्सेको हुँदा उहाँको निमित्त गन्थकूट देवल बनाएर नरसिंहमूर्ति प्रतिमा स्थापना गरिबक्सेर ...)

आफ्ना दिवङ्गत २ जना रानीका सालिक रुक्मिणी र सत्यभामाको स्वरूपको बनाएर प्रताप मल्लले ने.सं. ७६९ (वि.सं. १७०५) मा स्थापना गरेको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा बर्सन हुँदैन । यहाँ अझ विशेष कुरा के छ भने, वंशगोपालको रूपमा आफ्नै मूर्ति उनले सँगै स्थापना गरेको ।^{७१}

(धनवज्र वज्राचार्य २०१९:१४ पृष्ठमा छापिएको यस शिलापत्रको उल्थामा आवश्यक थपथाप र सुधार गरी नेवारी खण्डको उल्था माथि दिइएको छ)

७१. आफ्ना मरिसकेका दुइजना रानीको र आफ्नो मूर्ति स्थापना गरी प्रताप मल्लले राखेको शिलालेखको संस्कृतखण्डमा यस्तो

सेयं रूपमती सती गुणवती स्वर्णद्युतिः सन्मति-
 र्माद्यत्कुंजरगामिनी प्रणयिणी साक्षात्परा रुक्मिणी ।
 आसीत्सर्व्वगुणस्थितेर्नरपतेः श्रीमत्प्रतापस्य सा
 पत्नी प्राणसमा यथा जलनिधेः पुत्री जगत्पायिनः ॥ (८)

कार्णाटी रंगधाटी कुचनकघटी कामलीलैकवाटी

स्वर्णालंकारकोटी हरिसदृशकटी चारुदेहानुपाटी ।

नाम्ना राजमती महारसवती भूप्रतापस्य सा

भूता भोगवधूटिका किल हरेर्भामेव जीवाधिका ॥ (९)

स्वर्गार्थं कृतवान्प्रतापनृपतिः सद्योषितोरेतयोः

प्रासादं वसुपत्रपद्मसदृशं शृङ्गाष्टकैः शोभितं ।

नानाचित्रविराजितं सममयं तद्वैजयन्तेन वै

होमाद्यैरकरोच्छ्रुतिस्मृतिमत्तैरस्य प्रतिष्ठाविधिं ॥ (१०)

एतयोर्मास्तु विस्फेपो रुक्मिणीभामयोरिति ।

जन्मान्तरेष्ययं भूपो हरिमूर्तिरिहावसत् ॥ (११)

(शङ्करमान राजवंशी र ज्ञानमणि नेपाल २०१०:२ मा छापिएको पाठलाई

वि.सं. २०५९।९।११ मा राजेश आचार्यले मूलसँग भिडाई

सच्चाएबमोजिम यहाँ दिइएको छ)

(पतिव्रता, गुणी, सुनको जस्तो चहक भइबक्सेका, असल बुद्धि भइबक्सेका, मत्ता हात्तीको जस्तो हिँडाइ भइबक्सेका, साक्षात् अर्की रुक्मिणी, प्यारी, संसारको रक्षा गर्ने समुद्रकी छोरी [लक्ष्मी] जस्तै सबै गुण अट्ठाने राजा प्रताप [मल्ल]की पत्नी प्राण बराबरकी यस्ता उहाँ रूपमती भइबक्सन्थ्यो ।

कर्णाट देशकी, रङ्गमञ्चमा इवाट्ट पस्ने, सुनको घडा जस्तो स्तन भइबक्सेका, कामलीलाको मुख्य बगैंचा भइबक्सेका, सुनका करोडौं गहनागुरिया लाइबक्सने, सिंहको जस्तो कमर

आफ्नी ब्याइते रानीलाई रुक्मिणी र ल्याइते रानीलाई सत्यभामाको रूपमा बयान गरी तिनीहरूको मन्दिरको विधिपूर्वक प्रतिष्ठा गरी बनाएको र अर्को जन्ममा बिछोड नहोस् भनी आफैँ हरि (कृष्ण)को रूपमा त्यस मन्दिरमा बसेको कुरा प्रताप मल्लको एउटा शिलालेखमा संस्कृतमा लेखिएको छ । संस्कृतमा लेखिएकै कुरा त्यही शिलालेखमा नेवारीमा लेख्दा ती रानीहरू परलोक हुँदा प्रताप मल्लले देवल बनाई रुक्मिणी र सत्यभामाको स्वरूपमा तिनको सालिक बनाई अर्को जन्ममा पनि छुट्टिन नपर्ने कामना गरी आफ्नो नाउँमा वंशगोपालको मूर्ति स्थापना गरेको कुरा लेखेको छ ।

प्रताप मल्लले आफ्नो मूर्ति वंशगोपालको रूपमा स्थापना गरेको कुरा लेख्न बस्दा मलाई उनीभन्दा हजार वर्षअगाडिको नेपालमा गद्दीमा नबसे पनि हालीमुहाली चलाउने विष्णु

भइबक्सेका, राम्रो र मिलेको जीउ भइबक्सेका, ज्यादै रसिली राजमती नाउँ भइबक्सेका, राजा प्रताप मल्लकी रानीसाहेब हरि (कृष्णजी)की [सत्य]भामा जस्तै प्राणभन्दा बढी [प्यारी] भइबक्सन्थ्यो ।

यहाँ २ जना पतिव्रताहरूको स्वर्गमा वास हुनको लागि राजा प्रताप मल्लबाट कमलका ८ वटा पात जस्ता ६ वटा कुनाले शोभायमान भएको, नाना थरीका चित्रले सुहाएको वैजयन्त (इन्द्रको दरबार)सँग बराबरी गर्न सक्ने मन्दिर बनाइबक्स्यो [२] श्रुति र स्मृतिका मतअनुसार होम आदिद्वारा यसको प्रतिष्ठा गरिबक्स्यो ।

रुक्मिणी र [सत्य]भामा [जस्ता] यहाँहरू २ जनाको अर्को जन्ममा पनि बिछोड नहोओस् भनी यहाँ राजा (प्रताप मल्ल) हरिको मूर्ति भएर यहाँ राज भइबक्स्यो ।)

र त्यही शिलापत्रको नेवारी खण्डमा त्यही विषयमा यस्तो लेखिएको छ –

ध्व रूपमति देवी, श्रीश्री प्रतापमल्लया पत्नि, कार्णाटदेशया श्रीराजमती प्रेयसी, ध्वपनि नेह्रसं परलोक जुयाव, श्रीश्रीप्रताप मल्लन, ध्व देवल दयक बिज्याडाव, रुक्मिणी सत्यभामाया स्वरूपन, नेह्रस सारिक दयकाव जन्मान्तरसं बाय मुमालके कामनान, धव नामनं वंशगोपालमूर्ति स्थापना याड बिज्याडा जुरो ।।

(शङ्करमान राजवंशी र ज्ञानमणि नेपाल २०१०:३ मा छापिएको पाठ पनि राजेश आचार्यले मूलबाट सच्याएबमोजिमको छ)

(यहाँ रूपमती देवी श्रीश्रीप्रतापमल्लकी पत्नी, कार्णाटदेशकी राजमती प्यारी यहाँहरू २ जना परलोक हुनाले श्रीश्रीप्रताप मल्लबाट यो देवल बनाइबक्सेर रुक्मिणी र सत्यभामाको स्वरूपले २ जनाको सालिक बनाई अर्को जन्ममा छुट्टिनु नपरोस् भन्ने इच्छाले आफ्नो नाउँले वंशगोपालको मूर्ति स्थापना गरिबक्स्यो ।)

(उही ९ मा छापिएको उत्थामा आवश्यक सुधार गरिएको)

गुप्तले आफ्नो नापोमा विष्णु भगवान्को मूर्ति र त्यही मूर्तिको दायाँबायाँ आफ्ना २ छोराको पनि मूर्ति बनाई स्थापना गरेको कुराको सम्झना भयो ।^{७२}

यही प्रसङ्गमा अरू कुराको पनि सम्झना आइरहेछ । त्यो के हो भने, कुजर नाम भएकी नानीसाहेब^{७३} परलोक हुँदा पशुपतिमन्दिरभित्र वि.सं. १८१८ मा उनीको सालिक स्थापना गरी त्यस सालिकको पूजा गर्न गूठी राखेको,^{७४} आफ्नो सौतेनी भाइको हातबाट वि.सं. १८६३ मा मारिएका स्वामी महाराज रणबहादुर शाहको अनुमरण गर्ने, उनकी रानी राजराजेश्वरीको सालिक रणबहादुर मारिएको ५ महीना बितेपछि पशुपतिको दक्षिण ढोकामा कपर्दार भोटु पाँडेले स्थापना गरी त्यसको रोजिन्दा बिहानबेलुका पूजा चलाउन गूठी राखेको ।^{७५}

गद्दीनशीन राजा, राजमाता, रानी वा राजकुमार परलोक हुँदा कहिलेकहाँ उनीहरूको मूर्ति देवताको रूपमा मन्दिरमा प्रतिष्ठापित गरिन्थ्यो भन्ने कुरा माथि मैले जे लेखें, त्यसबाट स्पष्ट भएको छ ।

देवमूर्तिको रूपमा मरेको मान्छेको सालिकको प्रतिष्ठा गर्ने चलन राजाहरूमा मात्र नभएर धनीमानीहरूमा पनि चलेको थियो भन्ने कुरा दोलखाका एक जना भारो परलोक

७२. मेअरी शेप्अर्ड स्लसर र गौतमवज्र वज्राचार्य २०३०:८४, १२७-१३१ ।

उही:२०३० क । मूर्तिको फोटो यहाँ छापिएको छ ।

७३. नेपाली भाषामा वि.सं.मा तिथिमिति दिई राखिएको यस अभिलेखकी नानीसाहेब कुन राज्यका कुन राजाकी हुन्, त्यो अनुसन्धेय छ ।

७४. गोविन्द टण्डन २०५६:२६७-२६८ = अभिलेखखण्ड (क)- परिशिष्ट ९० ।

७५. धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ २०३७:१२५, १२७, १३२ र १३ सङ्ख्या ।
गंगा* कर्माचार्य हाडा २०५७ :२७ क, २७ ख र २८ सङ्ख्या ।^७

① रणबहादुर शाहको सालिकको पादपीठमा लेखिएको अभिलेख^७बाट राजराजेश्वरीले रणबहादुरसँगै सहमरण गरेको भाव आउँछ । लोग्ने काठमाडौँमा मारिनुभन्दा धेरैअगाडिदेखि नै उनी हेलम्बुमा निकालावास भोगिरहेकी हुनाले काठमाडौँमा आई लोग्ने मारिएको नौ दिनमा उनीले अनुमरण गरेको अरू तात्कालिक लेखबाट स्पष्ट बुझिन्छ ।^७

① धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ २०३७:१२५ सङ्ख्या ।

② नयराज पन्त २०१९:४७, २९१ ।

धनवज्र वज्राचार्य २०१९ क:१९४, २९१ ।

हुँदा ने.सं. ५७९ (वि.सं. १५१६) मा उनको मूर्ति इन्द्रको रूपमा स्थापना गरिएकोबाट बुझिएको छ ।^{५६}

यही प्रसङ्गमा अर्को एउटा कुराको पनि सम्झना हुन्छ । [शक]संवत् ४२७ (वि.सं. ५६२)मा मानदेवको पालामा निरपेक्ष भन्नेले परलोक भएका आफ्ना आमाबाबुको सालिक बनाई स्थापना गरेको । यो सालिक राखेर मलाई जो पुण्य मिलेको छ, त्यस पुण्यले गर्दा मेरा आमाबाबुको अर्को जन्ममा पक्कै भेट होओस् भनी त्यस सालिकको अभिलेखमा लेखिएकोले^{५७} परलोक भएकाको सालिक बनाएर राख्दा पुण्य मिल्छ भन्ने लोकविश्वास थियो भन्ने बुझिन्छ ।

पशुपतिमा वाग्वतीको किनारामा विष्णु गुप्तले प्रतिष्ठा गरेको विष्णुमूर्ति उनको आफ्नो आत्माको (जीउको ?) नापोअनुसारको (स्वात्मप्रमानेन) थियो भनी आजभोलि गोपालराजवंशावली भनी कहलिएको राजभोगमालामा लेखिएको छ ।^{५८} परलोक भएका आफ्ना छोरा राज मल्ललाई लख गरेर (तस्मै उद्देशनार्थ) यक्ष मल्लले स्थापना

७६. धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ २०३१:८३ = ऐतिहासिक सामग्री खण्डमा २ सङ्ख्या ।

७७. धनवज्र वज्राचार्य २०३०:७९ = १९ सङ्ख्या ।

७८. २२ क पृष्ठका १-२ पङ्क्ति ।

नेपाली भाषामा लेखिएको, भाषावंशावली कहलिएको, वंशावलीका कुनै कुनै प्रतिमा पनि विष्णु गुप्तले वाग्वतीमा बृहच्छिलामय विष्णुमूर्ति बनाएको कुरा परेको छ ।^{७९} तर त्यो मूर्ति उनकै शरीरको नापोमा बनाएको थियो भन्ने कुराचाहिँ ती सबै प्रतिमा लेखिएको छैन । संशोधनवंशावलीमा भने स्वात्मप्रमाणले^{८०} शब्द नै परेको छ । तर त्यहाँ (८५-८६ पृष्ठमा) त्यो मूर्ति विष्णु गुप्तले होइन कि उनका छोरा विश्व गुप्तले बनाएको भनी लेखिएको छ -

① नयनाथ पौडेल २०२०:८१ ।

केम्ब्रिजवंशावलीको ५९ क पत्रमा विश्वदेव वर्माले विष्णुमूर्ति बनाएको कुरा लेखिएको छ-
इन्का पुत्र विश्व देववर्म्मन् राजा ३१ ...

इनै राजाले वाग्मती विष्णुमतीवार तुलो ढुंगाको विष्णुमूर्ति बनाया ॥ ॥

यस्तै कुरा वंशावलीको यही प्रतिको उल्टा अर्थात् डयान्यल राइट १९३३:१३०^{८१} मा छ ।

② त्यस मूर्तिको शिरदेखि पाउसम्मको लम्बाइ ८ फीट १० इन्च भएकोले स्वात्मप्रमाणभन्दा केही बढी नै अग्लो मूर्ति यो देखिन्छ ।

① अक्सल मिषायेल्स २०५३:३१३, १० टिप्पणी ।

गरेको, हृषीकेशको सुनको मूर्ति ती दिवङ्गत छोराको जीउको नापोको छ (दिवंगतपुत्रराज-मल्लदेवकुमारस्य शरीरप्रमाणप्रतिमा सुवर्णन श्रीश्रीश्रीहृषिकेशमूर्तिनिर्माणं कृत्वा स्थापित) भनी यक्ष मल्लले हृषीकेशको मूर्ति स्थापना गरी राखेको अभिलेखमा लेखिएको छ । विष्णु गुप्तले स्थापना गरेको विष्णुमूर्ति र राज मल्लको लागि स्थापना गरिएको हृषीकेशमूर्ति विष्णु गुप्तको र राज मल्लको नै ठ्याक्क मूर्ति नभई ती खालि तिनको जीउको नापोमा बनाइएका हुन् भन्ने भाव आउँछ ।

त्यस्तै गरेर इन्द्रको रूपमा दोलखाका कुनै भारोको प्रतिमा र नरसिंहको प्रतिमामा नृसिंहको स्थापना गरिएको ती ती अभिलेखबाट बुझिन्छ ।

तर कुजर नाम भएकी नानीसाहेब, रणबहादुर शाह र राजराजेश्वरीको सालिक देवताको स्वरूपमा स्थापना नगरिँदा नगरिँदै तिनको पूजाआजा भने देवताको जस्तै गराउने व्यवस्थाचाहिँ उल्लेखनीय छ ।

माथि हामीले जुन जुन मूर्तिको चर्चा गर्छौं, ती मूर्तिलाई यसरी ५ वर्गमा राख्न सकिन्छ—

१. देवमूर्ति र मरेका मानिसको मूर्तिको सँगसँगै स्थापना

जस्तै – गोपीनारायणको मूर्तिसँगै जयसिंहरामको मूर्तिको स्थापना र संसारदेवीको मूर्तिसँगै गौरीको स्थापना ।^{७९}

श्रीराजा विष्णुगुप्त^३ भोगवर्ष ४७ ...

अस्य पुत्र श्रीराजा विश्व गुप्त भोगवर्ष ५१ ई राजाले वाग्मतीपूर्वमा बृहत्सीलामय विष्णुमूर्ति बनाइ स्वात्मप्रमाणले स्थापना गत्वा । दाहिना बाउमा लबहरीकुशहरीक मूर्ति बनाई स्थापना गत्वा ।

त्यस्तै नेपालको इतिहास राजभोगमाला भन्ने नाउँ दिएर छापिएको वंशावलीमा^{८०} पनि स्वात्मप्रमाणेन शब्द नै परेको छ । तर त्यहाँ त्यो मूर्ति विष्णु गुप्तले होइन कि उनका छोरा विश्व गुप्तले बनाएको भनी लेखिएको छ –

अस्य पुत्र श्री राजा विश्वगुप्त भोग वर्ष ५१ । ई राजाले वाग्मतीका पूर्व तटमा बृहत्सीलामय विष्णुमूर्ति बनाई स्वात्म प्रमाणले स्थापना गत्वा । दाहिना वाउमा लसहरी कुशहरिका मूर्ति बनाई स्थापना गत्वा ।

७९. यस विषयमा यही पुस्तकका ७०-७३ पृष्ठ हेर्नु ।

③ अघिबाट पुस्त लेखिएकोमा दुइवटा पङ्क्तिको बीचको खाली ठाउँमा पुको माथि अर्कै हस्ताक्षरले गु लेखेको ।

④ रमेशजङ्ग थापा २०२६:१९ ।

२. देवमूर्तिको रूपमा मरेका मानिसको मूर्तिको स्थापना

जस्तै— दोलखाका भारोको मूर्ति इन्द्रको रूपमा, ललितपुरका राजा नरसिंहको मूर्ति नृसिंहको रूपमा^{८०} र प्रताप मल्लका दुइ रानीको मूर्ति सत्यभामा र रुक्मिणीको रूपमा स्थापना ।

३. देवमूर्तिको रूपमा जिउँदो मानिसको मूर्तिको स्थापना

जस्तै — प्रताप मल्लको मूर्ति वंशगोपालको रूपमा ।

४. जिउँदो वा मरेको मानिसको जीउको नापोमा देवताको मूर्तिको स्थापना

जस्तै — विष्णु गुप्तको जीउको नापोमा विष्णुको मूर्तिको र राज मल्लको जीउको नापोमा हृषीकेशको मूर्तिको स्थापना ।

५. मरेका मानिसको सालिकलाई देवता नमान्दा नमान्दै पनि त्यसको पूजाआजा गर्नु

जस्तै — नानीसाहेब कुजर, रणबहादुर शाह र राजराजेश्वरीको सालिक ।

देवमूर्तिको रूपमा मनुष्यमूर्तिको प्रतिष्ठा गर्ने कुनै शास्त्रीय विधान जरूर हुनुपर्छ र त्यही विधिविधानअनुसार नै यस्ता मूर्तिहरूको स्थापना भएको हुनुपर्छ भन्ने देखिन्छ । तर यसको खोजी नभएकोले देवमूर्तिको रूपमा मनुष्यमूर्तिको प्रतिष्ठा भएको कुरा अभिलेखहरूमा स्पष्ट आउँदा आउँदै पनि त्यो पचाउन ऐतिहासिकहरूले नसकेको देखिन्छ ।^{८१}

पशुपतिमा वाग्वतीको पूर्वपट्टिको किनारमा विष्णुगुप्तले स्थापना गरेको विष्णुमूर्ति यही हो भनी पहिचान गर्न मेअरी शेप्टर्ड स्लसर र गौतमवज्र वज्राचार्य (२०३०:१३०, २०३० क:२६९) सफल भए पनि त्यो मूर्ति विष्णुगुप्तको स्वरूपमा स्थापना गरिएको

८०. यससम्बन्धी शिलापत्रको संस्कृतखण्डमा मृतकको नृसिंहरूप बनाएर स्थापना गरिएको र नेवारी खण्डमा चाहिँ मृतकको निमित्त नरसिंहमूर्तिको स्थापना गरिएको कुरा लेखिएको विषयमा हामी माथि चर्चा गरिसकेका छौं ।

८१. माथि चर्चा गरिएको, इन्द्रको रूपमा दोलखाका भारोको मूर्तिको प्रतिष्ठा गरी राखिएको अभिलेखमा श्रीदोलखापतनस्थाने श्रीश्रीश्रीइन्द्रराजा प्रतिमा दायका दिवंगतमनिकरतन-भारोकस्य सुवर्णप्रतिमा शुभमस्तु भनेर लेखिँदा लेखिँदै धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ (२०३१:८३)ले यसको उल्टा गर्दा [...] इन्द्रराजाको मूर्ति बनाइयो [...] दिवंगत मनिकरतन भारोको नामले सुवर्ण प्रतिमा बनाइएको हो । शुभ होस् भनी लेखेका छन् । अभिलेखको लेखाइअनुसार नामले भन्ने अर्थ आउँदैन भन्ने कुरा भनिरहनुपर्दैन ।

हो भनी उनीहरूले लेखेको चाहिँ अलि मिल्दैन जस्तो देखिन आएको छ । किनभने जुन वंशावलीको आधारमा उनीहरूले त्यो मूर्ति पहिचान्न सके, त्यहाँ विष्णुगुप्तको शरीरको नापोमा त्यो मूर्ति बनाइएको हो भन्ने मात्र लेखिएको छ र त्यो मूर्ति राज मल्लको शरीरको नापोमा बनाइएको हृषीकेशको मूर्ति जस्तै हो भनी माथि लेखिसकिएको छ । कुनै राजा मरेपछि उनको प्रतिमा बनाउने र त्यस प्रतिमालाई उनीभन्दा अगाडिका राजाहरूका लहरमा एकै ठाउँमा स्थापना गर्ने चलन भएको कुरा प्रतिमानाटकबाट बुझिन्छ । मरेका राजाहरूका प्रतिमा राखिने त्यस्तो घरलाई प्रतिमागेह भनिन्थ्यो, इवादृ हेर्दा त्यस्तो प्रतिमागेह मन्दिरै जस्तो देखिन्थ्यो भन्ने कुरा पनि त्यही नाटकबाट बुझिन्छ । प्रतिमागेहको देखरेख गर्नेलाई देवकुलिक भन्ने चलन थियो भन्ने कुरा पनि प्रतिमानाटकबाट^{८२} र अन्यत्रबाट^{८३} बुझिन्छ । देव शब्दको अर्थ देवता र कुल शब्दको अर्थ घर भएकोले समस्त पद देवकुल शब्दले मन्दिर बुझाउने^{८४} भए पनि पछि गएर राजाहरूको सालिक राखिने घरमा त्यो शब्द रूढ हुन गयो ।^{८५} प्रतिमागेहको देखरेख गर्नेलाई प्रतिमानाटकमा देवकुलिक भनिएकोले यसले मन्दिरसरह मान्यता पाएको थियो कि भन्ने देखिए पनि त्यस्ता प्रतिमाको मान्यता देवप्रतिमासरहको थिएन र ती प्रतिमा छेत्रीका भएकाले बाहुनहरूले तिनलाई ढोग्दैनथे भन्ने कुरा पनि प्रतिमानाटकबाटै स्पष्टसँग बुझिन्छ । नानीसाहेब कुजर, रणबहादुर शाह र राजराजेश्वरीको सालिकको पूजा गरिने कुरालाई यस परम्परासँग जोड्न मन लाग्छ ।

८२. प्रतिमा ३ अङ्क ।

८३. दानं देविलस्य दधिकर्णदेवकुलिकस्य सं ७० ७ गृ ४ दिवसे २० ९

(जमालपुरको खम्बाको लेख, हेन्रिख ल्यूडर्स २०१८:३४ सङ्ग्रह)

(दधिकर्णको देवलका पुजारी देविलको दान संवत् ७७ ग्रीष्म ४ दिन २९ मा)

८४.

कुसुमभरानततरुवरदेवकुलसभाविहाररमणीयात् ।

लाटविषयान् [...]

(मन्दसोरको वि.सं. ४९३ को शिलालेख, ४ श्लोकबाट,

देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकर १९६८-१९६९:३२४)

(फूलको भारीले नुहेका असल रूख, देवकुल अर्थात् मन्दिर, सभा र विहारले राम्रो भएको लाट विषय अर्थात् जिल्लाबाट)

८५. जोन म्याक्स रोजेन्फिल्ड २०२४:१४९-१५० ।

मथुरा शहरबाट ३ कोस जति पश्चिममा रहेको मोरा भन्ने गाउँमा देवताको रूपमा कुषाण राजाहरूको मूर्ति राखिएका छन्।^{८६} जहाँ मूर्ति राखिएका छन्, त्यस ठाउँलाई अभिलेखमा देवकुल शब्दको प्रयोग भएकोले प्रतिमानाटकको देवकुलिकसँग कुषाण राजाहरूको देवकुलले मेल खाएको देखिन्छ।^{८७}

मथुरा शहरदेखि ४ कोस उत्तरमा रहेको माट भन्ने गाउँको एउटा अभिलेखमा कुषाण राजा विमको मूर्ति राखी त्यसको लागि बगैँचा र पोखरीसँगसँगै देवकुल पनि बनाइएको कुरा परेको छ।^{८८} त्यहाँकै अर्को अभिलेखमा कुषाण राजा हुविष्कका बाजे (विम)को देवकुल भत्किएको, लडेको र बिग्रिएको देखेर (भग्नपतितविशीर्ण दृश्य) त्यसको जीर्णोद्धार गरेको कुरा तात्कालिक अभिलेखमा आएको छ।^{८९}

आजभोलि कम्बोडिया भनिने कम्बुज देशका, विक्रमको एघाह्रौँ र बाह्रौँ शताब्दीका अभिलेखबाट त्यहाँ मरेका मानिसको मूर्ति स्थापना गरी तिनको पूजा गर्ने चलन भएको कुराको यहाँनिर सम्झना हुन्छ।^{९०}

संसारदेवीको प्रतिमास्थापना गरी राखिएको ताम्रपत्रको गहिरिएर अनुशीलन गर्दा र दुइटा उस्तै उस्तै जस्ता^{९१} मूर्ति त्यहाँ देखिँदा गौरीको र संसारदेवीको भिन्नाभिन्नै मूर्तिस्थापना गरिएको देखिन आएको छ। कुषाण राजाहरूका मूर्ति र देवताका मूर्तिसँगसँगै राख्ने चलन भएको र कुषाण राजा कनिष्क र मित्र देवताको मूर्ति सँगसँगै राखिएको कुराको पनि यस प्रसङ्गमा सम्झना आउँछ।^{९२}

(अप्रकाशित)

८६. उही: १५१।

८७. उही: १५०।

८८. हेन्रिख ल्यूडर्स २०१८: १९ सङ्ख्या।
ब्रतीन्द्र*नाथ मुखर्जी २०२४: ६०-६४।

८९. उही।

९०. रमेशचन्द्र मजूमदार २००९: १११, ११२, १२०, १६०, १७७, १७८, १९० सङ्ख्या आदि।

९१. राजेश आचार्य २०६३।

९२. जोन म्याक्स रोजेन्फिल्ड २०२४: १५९।

कसको काष्ठमण्डप

वि.सं. २०७२ को महाभूकम्पले नेपालमा ज्यान र धनको मात्र ठूलो क्षति भएन, रिक्थको अर्थात् प्राचीन सम्पदाको पनि निकै खति भयो । जुन मण्डपको नाउँबाट हाम्रो राजधानीकै नाउँ रह्यो, त्यो काष्ठमण्डप (१३ चित्रसङ्ख्या) त धराशायी नै भयो । अरू अरू रिक्थको जीर्णोद्धारले गति नलिए जस्तै, काष्ठमण्डपलाई पुरानै स्वरूपमा फर्काउने कामले पनि गति लिन सकेन । अभ, काष्ठमण्डपको हकमा त कसले जीर्णोद्धार गर्ने भन्ने कुरामै अभसम्म विवाद उठिरहेको छ र त्यो छिटै साम्य हुने छाँट पनि छैन ।

दन्त्यकथा, पुराण र तात्कालिक लिखत घोलमेल गरेर आफ्नो देशको इतिहास तयार गर्ने परम्परा हामीकहाँ पहिलेदेखि नै थियो । यही परम्परामा उन्नाइसौँ शताब्दीको उत्तरार्धमा नेपाली भाषामा वंशावलीको नाउँले थरीथरीका पुस्तक लेखिन थालेका थिए । जङ्गबहादुरको पालामा वि.सं. १९२३ देखि १९३३ सम्म नेपालको ब्रिटिश रेजिडेन्सीमा अर्थात् दूतावासमा डाक्टर भई आएका ड्यान्यल राइटले दूतावासका कर्मचारी वा राजदूतको बिँडो थाम्दै नेपालको पुरावृत्तको खोजमेल गर्न थाले । यसै सिलसिलामा पाटन महाबौद्धका शाक्य गुणानन्दले नेपाली भाषामा तयार गरेको, केम्ब्रिजविश्वविद्यालयमा संस्कृतका पहिलो प्रोफेसर एडवर्ड बायल्स कवेलको सङ्ग्रहमा रहेको वंशावली राइटको हात पन्यो । दूतावासका मुन्शी अर्थात् खास गरी फारसीमा लेखापढी गर्ने शिवशङ्कर सिंहद्वारा त्यस वंशावलीको अङ्ग्रेजीमा उनले उल्था गराए । अनि त्यसमा लामो भूमिका उनले लेखे । पछि ई.सं. १८७७ तदनुसार वि.सं. १९३३ मा केम्ब्रिज यूनिभर्सिटि प्रेसबाट *हिस्टरि अफ नेपाल* अर्थात् नेपालको इतिहास भन्ने नामले त्यो वंशावली छापियो ।

शिवसिंह मल्ल र गङ्गा रानी बितेपछि लक्ष्मीनरसिंह मल्ल राजा भई उनले कान्तिपुरमा शासन गरे । उनको पालामा, लगनटोलमा मछिन्द्रनाथको रथ पुगेको दिन मानिसको रूप लिई कल्पवृक्ष जात्रा हेर्दै थिए । एक जना बिसेतले अर्थात् देवस्थलका सेवकले कल्पवृक्षलाई चिनी सत्तल बनाउन पुग्ने गरी एउटै रूखको काठ आफूलाई दिने वाचा कल्पवृक्षले नगरेसम्म उनलाई पक्केर राखे । यसको ४ दिनमा कल्पवृक्षले सालको एउटा रूख पठाए । अनि ती बिसेतले राजाको आज्ञा लिई त्यो रूख काटी त्यसको

काठबाट कान्तिपुरमा सत्तल बनाई त्यसको नाम मदुसत्तल राखे । एउटै रूखको काठबाट यो सत्तल बनेकोले यसलाई काठमाडो पनि भनिन्थ्यो । यो काठ हिँडेर जान पनि सक्छ भनी कल्पवृक्षले भनेकाले यस सत्तलको प्रतिष्ठा गरिएको थिएन^१ भनी त्यस वंशावलीमा लेखिएको छ । पौराणिक गन्थन जति त्यताबाट पन्छाउँदा सार के आउँछ भने, राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्लको पालामा काष्ठमण्डप किंवा मरुसत्तल बन्यो । त्यस वंशावलीमा लक्ष्मीनरसिंह मल्लको समय वा मरुसत्तल बनेको समय नदिइए पनि लक्ष्मीनरसिंहभन्दा लगत्तै अगाडि राजा हुने शिवसिंह मल्लले ने.सं. ७१४ मा तदनुसार वि.सं. १६५१ मा स्वयम्भू चैत्यको जीर्णोद्धार गरेको कुरा त्यहाँ लेखिएकोले^२ त्यसअनुसार लक्ष्मीनरसिंहको समय वि.सं. १६५१ पछि भएकोमा शङ्का छैन ।

वंशावलीमा प्रताप मल्लका बाबु लक्ष्मीनरसिंहको पालामा काष्ठमण्डप बन्यो भनी लेखिएको र त्यही कुराको देशविदेशमा प्रचार भइरहेकोमा तोत्रराज पाण्डेय र नयराज पन्त (२००४:३३)द्वारा यस कुराको खण्डन यसरी भयो—

लक्ष्मीनरसिंहको राज्यमा एउटै रूखको काठबाट (गोरखनाथको) देवल बनेको हुनाले कान्तिपुरको नाम काष्ठमण्डप रहेको तथा काष्ठमण्डपको अपभ्रंश काठमाडौँ हो भन्ने मानिसहरूका भनाइ छ । परन्तु स्थितिमल्लका पालामा पनि काष्ठमण्डप नाम देखिएकाले सो घटना लक्ष्मीनरसिंहको पालामा भएको जस्तो देखिदैन ।

१. After the death of Siva-sinha Malla and Gangā Rānī, Lakshmi-narsinha Malla became Rājā, and ruled over Kāntipur. In this reign, on the day of Machchhīndranātha's Lagan-jātrā (*i.e.*, the day on which his car reaches Lagan-tōl), Kalpa-briksha (the tree of Paradise) was looking on in the form of a man, and, being recognized by a certain Bisēta, was caught by him, and was not released until he promised the Bisēta that, through his influence, he would be enabled to build a satal (pātī) with the wood of a single tree. On the fourth day after this, the Kalpabriksha sent a sāl tree, and the Bisēta, after getting the Rājā's permission, had the tree cut up, and with the timber built the satal in Kāntipur, and named it Madusatal. From its being built of the timber of one tree, it was also named Kāthmāḍō. This satal was not consecrated, because the Kalpa-briksha had told the Bisēta that, if it were, the wood would walk away.

(ड्यान्यल राइट १९३३:२११)

२. उही:२१० ।

स्थितिमल्लका पालामा पनि काष्ठमण्डप नाम देखिएकोले सो घटना लक्ष्मीनरसिंहको पालामा भएको जस्तो देखिँदैन भनी त्यहाँ लेखिएकोले स्थिति मल्लको पालाको कुन अभिलेखमा काष्ठमण्डपको चर्चा आएको रहेछ भन्ने नबुझिए पनि ने.सं. ४९२ तदनुसार वि.सं. १४२९ को अर्जुनदेव र स्थितिराज मल्लको पालाको, स्वयम्भूको शिलालेख^३ मा श्रीकाष्ठमण्डपपुरी (मूलका १०-११ पङ्क्ति), श्रीकाष्ठमण्डपमहानगर (मूलका १९-२० पङ्क्ति) र श्रीकाष्ठमण्डपस्थान (मूलको २५ पङ्क्ति) भनी लेखिएकोतर्फ सङ्केत गरेको जस्तो मलाई लाग्छ ।

ईश्वरराज अर्यालको नयाँ नेपालको इतिहास (२०११)मा परेका इतिहाससम्बन्धी अशुद्धिको खण्डन गर्ने प्रसङ्गमा रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी र शङ्करमान राजवंशीको इतिहास-संशोधन (२०११:३-४)मा काष्ठमण्डपको प्राचीनताको विषयमा प्रमाण दिएर बढी लेखिएको छ ।

नरहरिनाथ (२०१०:४)ले प्रकाश गरेको, ने.सं. ४०५ तदनुसार वि.सं. १३४२ को ताम्रपत्रमा श्रीकाष्ठमण्डपनगरको उल्लेख भएको कुरालाई काष्ठमण्डपको पहिलो उल्लेख आएको रूपमा त्यस इतिहास-संशोधनमा देखाइएको छ । तर त्यस ताम्रपत्रमा रत्न मल्ल र अरि मल्लको विजयराज्यमा भनी लेखिएकोले नरहरिनाथले अङ्क चित्र नसकी ६ लाई ४ पढेको^४ ठहरिएकोले त्यो ताम्रपत्र २०० वर्षपछिको मात्र हुन जान्छ । त्यसो भए पनि लक्ष्मीनरसिंह मल्लका बराजुका पनि बराजु रत्न मल्लको पालाको त्यो ताम्रपत्र भएकोले लक्ष्मीनरसिंहको पालामा काष्ठमण्डप बन्यो भन्ने कुराको खण्डन यतिबाट मात्र पनि हुन्छ ।

त्यस इतिहास-संशोधनमा दोस्रो प्रमाण भरखरै माथि चर्चा गरिएको, अर्जुनदेव र स्थितिराज मल्लको पालाको ने.सं. ४९२ तदनुसार वि.सं. १४२९ को, स्वयम्भूको शिलालेखमा काष्ठमण्डपपुरीको चर्चा आएको देखाइएको छ । तेस्रो प्रमाणचाहिँ इटुंबहालको, जयसिंहरामवर्धनकी भाइबुहारी जैत्रलक्ष्मीको, ने.सं. ५०२ तदनुसार वि.सं. १४३९ को शिलालेख^५मा काष्ठमण्डपका एक जना भिक्षुको नाउँ आएको कुरा देखाइएको छ ।

३. उदाहरणको लागि भोलानाथ पौडेल आदि २०१०:१३-१७ ।

४. नरहरिनाथले ४ को अङ्कलाई भ्रमवश ६ भनी पढ्ने गरेको विषयमा महेशराज पन्त २०४७:२ मा ३ टिप्पणी हेर्नु ।

५. रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, शङ्करमान राजवंशी २०१०:४१-४३ ।

यसपछि वि.सं. २०१९ मा प्रकाशित संशोधन-मण्डलको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयमा काष्ठमण्डपको प्राचीनता सिद्ध गर्न लक्ष्मीनरसिंह मल्ल राजा हुनुभन्दा अगाडिका १५ वटा प्रमाण जुटाई लेखियो । त्यसअनुसार अहिलेसम्म पाइएकोमा काष्ठमण्डपको पहिलो उल्लेख अहिले ने.सं. २६३ तदनुसार वि.सं. १२०० मा गद्दीमा राजा नरेन्द्रदेव हुँदा सारिएको, भोटको सक्क गुम्बामा रहेको नामसङ्गीतिमा छ । त्यहाँ लेखिएअनुसार श्रीकाष्ठमण्डपमा केलाछछेँका एक जना भलादमीको लागि नामसङ्गीतिको त्यो पुस्तक सारिएको हो । यताबाट वि.सं. १२०० मै घरको नाम मात्र काष्ठमण्डप नभई इलाका नै काष्ठमण्डपको नाउँले प्रसिद्ध भइसकेको रहेछ भन्ने देखिन आएको छ ।

त्यसपछि, ने.सं. ३६३ तदनुसार वि.सं. १३०० मा गद्दीमा अभय मल्ल राजा हुँदा सारिएको, अहिले राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको नामसङ्गीतिकै अर्को पुस्तकमा काष्ठमण्डपको उल्लेख आएको छ । त्यहाँ श्रीकाष्ठमण्डपपुर लेखिएकोले शहरको नाउँ नै त्यस वेलासम्म काष्ठमण्डपको नाउँले प्रसिद्ध भइसकेको देखिन्छ ।

ने.सं. ४०३ तदनुसार वि.सं. १३३९ मा राजा अनन्त मल्लको पालामा सारिएको, अहिले भोटको सक्क गुम्बामा रहेको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको एउटा पुस्तकमा काष्ठमण्डपको उल्लेख आएको छ । त्यहाँ पुस्तक सार्नेको वतन दिँदा श्रीनेपालमण्डलकाष्ठमण्डपाधिवासिन अर्थात् श्रीनेपालमण्डलको काष्ठमण्डपमा बस्ने भनी लेखिएकोले काष्ठमण्डप शब्दले पूरै इलाका बुझाउने गरेको देखिन्छ । यसको अर्कोन वर्ष तिनै राजाको पालामा सारिएको, त्यसै गरी अहिले भोटको सक्क गुम्बामा रहेको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको अर्को पुस्तकमा पनि श्रीनेपालमण्डलकाष्ठमण्डपाधिवासिन फलानाले सारेको भनी लेखिएको छ ।

राजा अर्जुनदेवको र स्थितिराज मल्लको पालामा स्वयम्भूको जीर्णोद्धार गरी राखिएको ने.सं. ४९२ तदनुसार वि.सं. १४२९ को शिलालेखमा श्रीकाष्ठमण्डपपुरी अर्थात् श्रीकाठमाडौँ शहर भनी लेखिएको कुरा त माथि इतिहास-संशोधनको प्रसङ्गमा आइसक्यो । अब त्यही शिलालेखमा श्रीकाष्ठमण्डपमहानगर भनी लेखिएको पनि देखिएकोले यस शहरले त्यस वेलासम्म महानगरको रूप लिइसकेको कुरा पनि यहाँनिर भनुपर्छ ।

ने.सं. ५०१ तदनुसार वि.सं. १४३७ मा राजा स्थितिराज मल्लको पालामा कीर्तिपुण्यमहाविहारमा बसी सारिएको विदग्धमुखमण्डनको एउटा पुस्तक अहिले

राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छ । त्यहाँ कीर्तिपुण्यमहाविहार अर्थात् लगनबहाललाई काष्ठमण्डपअन्तर्गत पारिएकोले यताबाट काष्ठमण्डपको विस्तार बुझ्न सजिलो हुन्छ ।

ने.सं. ५०२ तदनुसार वि.सं. १८३९ को, इटुंबहालको एउटा शिलालेखमा काष्ठमण्डपका १ जना भिक्षुको नाउँ परेको कुरा त माथि इतिहास-संशोधनको प्रसङ्गमा लेखिसकेकोले त्यो यहाँ दोहर्‍याउनु आवश्यक छैन । यसपछिका, ने.सं. ५६४ तदनुसार वि.सं. १५०१ देखिका, लक्ष्मीनरसिंह मल्लका बराजुका पनि बराजुका बाबु यक्ष मल्लको पालादेखि ने.सं. ७२५ तदनुसार वि.सं. १६६१ सम्मका, लक्ष्मीनरसिंहका बाजे महेन्द्र मल्लको पालासम्मका अरू ८ वटा प्रमाण जुटाई इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयमा लक्ष्मीनरसिंहको पालामा काष्ठमण्डप बन्यो भन्ने कुराको खण्डन गरिएको छ ।

१५ वर्षभन्दा अगाडि छापिएको एउटा आकरबाट काष्ठमण्डपको पहिलो उल्लेख वि.सं. १२०० भन्दा ३६ वर्षअगाडि घचेटिन गयो । कुरा के भने, वि.सं. ११६४ चैत्रशुक्लसप्तमीको दिन काष्ठमण्डपमा बस्ने एक जनाले राजा सिंहदेवको पालामा सारेको एउटा पुस्तकको पुष्पिका भएको खण्डित पत्रको फोटो र पाठ योगेश राज (२०५७:१३)ले छपाए ।

साँच्चै भन्ने हो भने, काष्ठमण्डपको प्राचीनताको विषयमा लेख्न बस्दा वि.सं. १९८८ मा प्रकाशित, प्रबोधचन्द्र बागचीको लेखको चर्चा गर्नुपर्छ । खुलाएर भन्दा, उनले वीरपुस्तकालय अर्थात् आजभोलिको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको, ने.सं. ५३१ तदनुसार वि.सं. १४६८ मा काष्ठमण्डपनगरमा भीमदत्त सोमशर्मांले सारेको लक्षहोमविधि भन्ने पुस्तक अघि सारी लक्ष्मीनरसिंह मल्लभन्दा २०० वर्षअगाडि नै काष्ठमण्डप नाउँ चलिस्केको थियो भनी वंशावलीको खण्डन गरेका छन् ।

वि.सं. २००४ मा प्रकाशित नेपालको संक्षिप्त इतिहास, वि.सं. २०११ मा प्रकाशित इतिहास-संशोधन र वि.सं. २०१९ मा प्रकाशित इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयमा लक्ष्मीनरसिंहभन्दा अगाडि नै काष्ठमण्डपको अस्तित्वको विषयमा लेख्दा प्रबोधचन्द्र बागचीको सो लेख यहाँ कसैले देखेका थिएनन् । त्यस लेखमा वि.सं. २०३७ मा संयोगवश मेरो आँखा पयो । त्यस लेखको नेपालीमा उल्था गरी काष्ठमण्डपको प्राचीनताको विषयमा पहिला अन्वेषकको रूपमा प्रबोधचन्द्र बागचीलाई स्थापना गरेर वि.सं. २०४९ मा मैले लेख प्रकाशित गरें ।^७

७. महेशराज पन्त २०४९ ।

वि.सं. १९८८ मा प्रकाशित, प्रबोधचन्द्र बागचीको लेखको चर्चा भित्रबाहिरका, नेपालविद् भनी कहलाएकाहरू कसैले पनि गरेका छैनन् र काष्ठमण्डपको प्राचीनताको खोजी गर्ने श्रेय संशोधन-मण्डललाई नै पूरापूर दिएका छन् ।^८

वि.सं. १९६४ देखिका ऐतिहासिक उपकरणमा काष्ठमण्डपको चर्चा आएको कुरा प्रकाशमा आउँदा आउँदै पनि नेपालको कलाको इतिहासज्ञ भनी कहलाएकाहरू सुद्धा अभै पनि काष्ठमण्डप सोह्रौं शताब्दीको हो भनी लेख्दैछन् भन्ने कुराको दृष्टान्तको लागि यही वैशाखको महाभूकम्पपछि छापिएको, डीना बाड्देलको लेख(२०७२)तर्फ आँल्याउनुपर्छ ।

७९ वर्षको यस खोजीबाट काष्ठमण्डपको निर्माण बाह्रौं शताब्दीको उत्तरार्धमै भइसकेको प्रमाणित भइरहेको अवस्थामा भैंचालोपछि पाश्चात्य पुरातत्त्वज्ञहरूले काष्ठमण्डपको जगमा गरेको खननकार्यबाट त्यो जग सातौं शताब्दीतिर हालिएको हुनुपर्छ भन्ने कुरा प्रचारमा आइरहेको छ । यस विषयमा अहिले टीकाटिप्पणी नगरी काष्ठमण्डपको कर्तृत्वको विषयमा चाहिँ केही कुरा यस सानो लेखमा कोर्ने कोशिश गरेको छु ।

काष्ठमण्डपको निर्माण तरुमूलश्रीमहाविहारका अर्थात् सिकंमूबहालका लीलावज्र वज्राचार्यले गरेका हुन् भन्ने अनुश्रुति वज्राचार्यहरूमा छ । ८० वर्ष पुग्न पुग्न लागेका, त्यही बहालका एक जना वज्राचार्य बौद्ध सिद्धहरूको मोटामोटी समय निर्धारण गर्ने क्रममा बिनय*तोष भट्टाचार्यले अन्दाजि ई.सं. ७४१ तदनुसार वि.सं. ७९८ भनी ठहर्‍याएका लीलावज्रलाई नै आफूभन्दा ४३ पुस्ताअगाडिका पुर्खा भनी दाबी गर्छन् ।^९ त्यही दाबीअनुसार एक थरीले काष्ठमण्डपलाई सिकंमुबहालका लीलावज्रले नै बनाएको हो भन्ने सकारी जीर्णोद्धार गर्ने उपक्रममा भण्डै ८ महीनाअगाडि वज्रयानी पूजा गराएको कुराको सम्भना पनि यस प्रसङ्गमा हुन्छ ।

जोधपुरका राजा मानसिंहद्वारा संगृहीत श्रीनाथतीर्थावली ^{१०}मा उत्तर दिशाका तीर्थको बयानको क्रममा कान्तिपुरको एउटा मन्दिरको चर्चा आएको छ । नरहरिनाथ (२०१०:२-३)ले र बाबुराम आचार्य (२०१०:२७-२८)ले आआफ्ना लेखमा त्यस श्रीनाथतीर्थावलीबाट उद्धरण गरेका, संस्कृतभाषामा अनुष्टुप् छन्दमा लेखिएका ती ^{१०} श्लोकको चर्चा यस प्रसङ्गमा गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

८. हालैको उदाहरणको लागि दीपेश रिसाल २०७२ र उही २०७२क हेर्नु ।

९. यही पुस्तकको ९५ पृष्ठ ।

१०. श्रीनाथतीर्थावली:६०-६१ ।

तत्र कान्तिपुरे सिद्धो लोपीपादो ऽभवत्पुरा ।
 स्थित्वा तडागोपरि स रचयामास मन्दिरम् ॥३४५॥
 कैलासतः समानीय स्तम्भमेकं महाद्भुतम् ।
 चकार चतुरः स्तम्भान् भिद्यमानेन तेन हि ॥३४६॥
 आरोप्य तेषां शिरसि त्रिखण्डं भवनं व्यधात् ।
 तस्याधिरोहिणी दिव्या माषपादसमाश्रिता ॥३४७॥
 माषपादोऽपि दैर्घ्येण त्रिंशद्धस्तसमुच्छ्रितः ।
 तथा हस्तद्वयमितरज्जुवेष्टनविस्तृतः ॥३४८॥
 निष्पाद्य भवनं पश्चाच्चिकीर्षुर्यज्ञमुत्तमम् ।
 त्रयस्त्रिंशत्कोटिमितान् देवीदेवान् शिवादितः ॥३४९॥
 समाजुहाव नाथोऽसौ तेष्वायातेषु सर्वशः ।
 स्वयमन्तर्दधे नाथः प्रावात्सुस्तत्र देवताः ॥३५०॥
 यज्ञापेक्षा हि ते देवास्तस्थुस्तत्र निमन्त्रिताः ।
 न शक्नुवन्ति ते यातुं यज्ञसम्पादनं विना ॥३५१॥
 प्रत्यब्दं श्रावणे मासि दैवी वाणी भवेदिति ।
 प्रस्तुता यज्ञरचना पुनः शब्दो भवेदिति ॥३५२॥
 यज्ञद्रव्याण्याहृतानि प्रायः किञ्चिदपेक्षते ।
 तत्रैवं वर्तते वृत्तं यज्ञवार्ताऽतिदूरतः ॥३५३॥
 अद्यापि देवतास्तत्र वर्तन्ते यज्ञहेतवे ।
 अमुष्मै तीर्थराजाय नमस्कारा भवन्तु मे ॥३५४॥

(त्यस कान्तिपुरमा पहिले सिद्ध लोपीपाद (लूईपा) हुनुभयो । तलाउमाथि बसेर
 उहाँले मन्दिर बनाउनुभयो ॥३४५॥
 कैलासबाट एउटा, ज्यादै गजबको खम्बा ल्याएर, त्यही टुक्र्याएर उहाँले ४ वटा
 खम्बा बनाउनुभयो ॥३४६॥
 तिनको शिरमा राखेर उहाँले ३ खण्ड भएको भवन बनाउनुभयो । त्यसको दिव्य
 भरेड माषपाद(?)मा अडेको थियो ॥३४७॥
 माषपाद(?) पनि ३० हात लामो र डोरी बेर्नको लागि २ हात चौडा थियो ॥३४८॥

भवन बनाइसकेपछि उत्तम यज्ञ गर्न खोज्ने उहाँले कैलासबाट ३३ कोटि देवीदेवतालाई आवाहन गर्नुभयो । उहाँहरू सबै जना आउनुभएपछि खुद नाथ अन्तर्धान हुनुभयो, त्यहाँ देवताहरू बस्नुभयो ॥३४९-३५०॥

यज्ञको अपेक्षा गर्ने, त्यहाँ निमन्त्रणा गरिएका उहाँ देवताहरू यज्ञ नभईकन जान सक्नुहुँदैन ॥३५१॥

हरेक वर्ष श्रावण महीनामा यज्ञरचना पूरा भयो त भन्ने दैवी वाणी हुन्छ । यज्ञमा चाहिने सामग्री त धेरैजसो ल्याइसकियो, केहीचाहिँ बाँकी छ भन्ने शब्द फेरि हुन्छ । त्यहाँ यसरी ज्यादै टढाबाट यज्ञसम्बन्धी कुरा हुन्छ ॥३५२-३५३॥

अहिले पनि त्यहाँ यज्ञको कारणले गर्दा देवताहरू बसिरहनुभएको छ । यस तीर्थराजलाई मेरो नमस्कार ॥३५४॥)

पुराणको शैलीमा लेखिएको यस वर्णनबाट भूसबाट कनिका निकाले जस्तै गरी हामीले इतिहास निकाल्नुपर्छ । यसैको आधारमा ८४ सिद्धमध्ये एक लूईपाले कान्तिपुरमा बनाएको मन्दिर काष्ठमण्डप हो भनी इतिहासज्ञहरूले जोड्ने कोशिश गरेका छन् ।^{११} लूईपा कहिले भए भनी किटेर भन्न नसकिए पनि नवौँदेखि एघाहौँ शताब्दीभित्र उनी भए भन्ने निष्कर्ष विद्वान्हरूको भएकोले लूईपासँग वि.सं. ११६४ मा प्रसिद्ध भइसकेको काष्ठमण्डपलाई जोड्न नमिल्ने होइन कि जस्तो मलाई लाग्छ । कान्तिपुरमा लूईपाले बनाएको मन्दिर नाथसम्प्रदायको हो भन्ने कुरा श्रीनाथतीर्थावलीबाट माथि उद्धरण गरिएको अंशमा एक ठाउँ (३५० श्लोक)मा लूईपालाई नाथ शब्दले बुझाएकोबाट पनि थाहा हुन्छ । कान्तिपुरमा लूईपाले बनाएको मन्दिर र काष्ठमण्डप यी दुवैमा विधिविधान गर्न अझै बाँकी छ भन्ने भनाइको विषयमा पनि यस प्रसङ्गमा केही लेख्नुपरेको छ । खुलाए भन्दा, यज्ञको लागि देवताहरूलाई आवाहन गरेर पनि चाहिने जति सबै सामग्री अझै जुटाउन नसकिएकोले त्यस मन्दिरमा यज्ञ गर्ने काम अझै सम्पन्न भइसकेको छैन भनी श्रीनाथतीर्थावली (३४९-३५४ श्लोक)मा लेखिनु र जहिले नून र तेलको भाउ एउटै हुन्छ, तहिले मात्र काष्ठमण्डपको प्रतिष्ठा गर्ने काम सम्पन्न हुन्छ भन्ने जनश्रुति हुनुलाई पनि हामीले बिर्सनु हुँदैन ।

काष्ठमण्डपको भार काठका विशाल चारवटा स्तम्भले लिएका छन् र यो मण्डप तिर्नै स्तम्भको सन्तुलनमा अडेको छ भन्ने वास्तुशास्त्रका ऐतिहासिकहरूको भनाइलाई

श्रीनाथतीर्थावलीको ४ वटा खम्बामाथि भवन बनाएको भन्ने वाक्य (३४६-३४७ श्लोक)ले पनि त्यही भवनलाई सङ्केत गरेको भन्न मन लाग्छ ।

श्रीनाथतीर्थावली (३४७ श्लोक)मा भवनको विशेषण त्रिखण्ड अर्थात् तीन खण्ड भएको भन्ने छ । यहाँ त्रिखण्डको अर्थ के हो भन्ने स्पष्ट नभए पनि रमेशजङ्ग थापाले तीनतल्ले (२०२५:३५) भनी यसको अर्थ गरेको सम्भन्ना हुन्छ । यो अर्थ ठीक हो भने काष्ठमण्डपको तलासँग यसले सामञ्जस्य राख्छ ।

काष्ठमण्डपको निदालमा कीला ठोकेर राखिएका ताम्रपत्रमध्ये ने.सं. ४५४ तदनुसार वि.सं. १३९० को,^{१२} ने.सं. ४९९ तदनुसार वि.सं. १४३६ को^{१३} र ने.सं. ५४३ तदनुसार वि.सं. १४८० को^{१४} ताम्रपत्रमा नाथसम्प्रदायसँगको सम्बन्ध देखिँदैन । तर त्यहीँ यँगिएको, ने.सं. ५३७ तदनुसार वि.सं. १४७४ को मिति कुँदिएको कुलेमा अर्थात् एक कुरुवा नाप्ने भाँडोमा कुँदिएको लेखअनुसार यंग्रमन्दोमा आउने जोगी भरादहरूलाई अर्थात् योगिभट्टारकहरूलाई एक एक कुरुवा चिउरा दिने भनी लेखिएको छ ।^{१५} त्यस वेलाको शहरको विभाजनअनुसार अहिले जहाँ काष्ठमण्डप छ, त्यो पुरानो विभाजनअनुसार यंगलको इलाकामा पर्ने हुनाले त्यस मण्डपलाई यंग्रमन्दो अर्थात् यंगलको मण्डप र योगिभट्टारक भनी गोरखपन्थीलाई भनेको देखिन्छ ।

काष्ठमण्डपका, ने.सं. ५८५ तदनुसार वि.सं. १५२२ को,^{१६} ने.सं. ६०५ तदनुसार वि.सं. १५४२ को^{१७} र ने.सं. ६३२ तदनुसार वि.सं. १५६९ को^{१८} ताम्रपत्रबाट भने नाथसम्प्रदायसँग सम्बन्ध भएको स्पष्ट देखिन्छ । पहिलोमा गोरखनाथ र काष्ठमण्डपको

१२. नरहरिनाथ २०१० क:४-५ ।

गौतमवज्र वज्राचार्य २०३३:१९६ ।

श्यामसुन्दर राजवंशी २०७४:३७-३८ ।

१३. नरहरिनाथ (२०१० क:५-६)ले देवो गो(ग्व)रक्षो पढे पनि काशीनाथ तमोट (२०६६)ले त्यस ताम्रपत्रमा त्यो पाठ नभएको कुरा सप्रमाण लेखेका छन् ।

श्यामसुन्दर राजवंशी २०७४:३८-३९ ।

१४. नरहरिनाथ २०१० क:६-७ ।

१५. गौतमवज्र वज्राचार्य २०३३:१९६-१९७ ।

१६. नरहरिनाथ २०१० क:७-८ ।

१७. उही:४ । त्यहाँ भ्रमवश संवत्को अङ्क ४०५ पढिए पनि पहिलो अङ्क ४ नभई ६ हो (यही लेखको ४ टिप्पणी) ।

१८. नरहरिनाथ २०१० क:८-९ ।

नाउँ सँगसँगै आएको चाखलाग्दो छ । गौड देशबाट आएका योगी चैतन्यनाथले ९ रोपनी खेत किनी योगीश्वरहरू सधैं बस्ने गरेको काष्ठमण्डपमा अवधूतहरूलाई बर्सेनि असार महीनाको औंसीको दिन चक्र अर्थात् जोगीचक्र दिन गूठी राखेको कुरा भएकोले दानपति बङ्गाली योगीले अवधूतहरूको अर्थात् गोरखपन्थी योगीहरूको जोगीचक्रको लागि त्यो खेत गूठी राखेको देखिन्छ । दोस्रोमा योगिभट्टारक हतनाथले गोसाईँकुण्डबाट फर्कने योगिभट्टारकहरूलाई जोगीचक्र दिनको लागि ४ रोपनी खेत गूठी राखेको कुरा छ । तेस्रोमा गोरखनाथलाई नमस्कार गरी लेख उठाइएको छ र खण्डल देशको त्रिपुरास्थानबाट आएका बालनाथले ४ पल २ कर्ष अर्थात् २४ तोला कालो सुन गूठी राखी त्यसको ब्याजले बर्सेनि आषाढकृष्णचतुर्दशीको दिन काष्ठमण्डपमा जोगीचक्र दिने कुरा छ । यताबाट काष्ठमण्डप गोरखपन्थीहरूको गढ थियो भन्ने कुरामा शङ्का छैन । त्यसैले मरुसत्तल जस्तै गोरखनाथमन्दिर पनि काष्ठमण्डपको पर्यायको रूपमा जनजिब्रोमा चलेको हो भनी भनिरहनु नपर्ला ।

काष्ठमण्डपमा गोरखनाथको मूर्ति रहनुबाट पनि नाथसम्प्रदायको प्रभावमा काष्ठमण्डप थियो भन्ने कुरा पुष्ट हुन्छ भनी भनिरहनुपर्दैन । वि.सं. २०२३ मा जीर्णोद्धार हुनुभन्दा अगाडिसम्म काष्ठमण्डपको भुइँतलामा पसल राखिएका थिए, त्यसको बहाल कनफट्टा जोगीहरूले उठाउँथे र कपालीहरू काष्ठमण्डपमा स्थायी रूपले बसोबास गर्थे । यताबाट काष्ठमण्डपमा कनफट्टाहरूको र गोरखपन्थीमा अन्तर्भुक्त कपालीहरूको एक प्रकारको स्वामित्व थियो भन्ने देखिएको छ । यी सबै कुराबाट काष्ठमण्डप गोरखपन्थसँग गाँसिएको थियो भन्ने छर्लङ्ग हुनुपर्छ ।

बौद्ध विहारहरू खास गरी काठमाडौँ र पाटनमा एकै टोलमा तीन-चारवटा बने जति त होइन, त्यसभन्दा कम मात्रामा गोरखनाथी मण्डप वा सत्तल एकताका काठमाडौँ शहरमा व्याप्त थिए । यो कुरा तात्कालिक लेखहरूबाट र तिनको भौतिक अवस्थितिबाट स्पष्ट हुन्छ । टढाको कुरा नगरूँ, काठमाडौँ शहरको मुटुकै मात्र कुरा गरूँ । नरदेवीमन्दिरको पछाडिको जोगीसत्तलबाट कुरा उठाउँ । त्यहाँबाट पूर्वोत्तर कोणमा रहेको अहिलेको बाङ्गेमूढामा पुग्दा एउटा मण्डप वा सत्तल भेटिन्छ । त्यसैले त्यो टोल स्थानमण्डपको नाउँले प्रसिद्ध भयो । त्यस टोलको अहिलेको नेवारी नाम थाय्मदु स्थानमण्डपकै अपभ्रंश हो । त्यसभन्दा अलि पर पूर्वमा अहिलेको असनटोलमा केही कालअगाडिसम्म थाना बसेको मण्डप वा सत्तल छ । त्यसैले असनमण्डपको नाउँले असनटोल प्रसिद्ध भयो । त्यसभन्दा अलि पर दक्षिणपश्चिममा अहिलेको केलटोलमा अर्को मण्डप वा

सत्तल अभसम्म छ । त्यसैले केलमण्डपको नाउँले केलटोल प्रसिद्ध भयो । त्यसभन्दा अलि पर दक्षिणपश्चिममा अहिलेको इन्द्रचोकमा अर्को मण्डप थियो, त्यहाँ त गोरखनाथको मन्दिरै छ । त्यसभन्दा अलि पर दक्षिणपश्चिममा मखन महादेवको दक्षिणपट्टि सडक काट्नेबित्तिकै हनूमान्ढोकादरबारको पटाङ्गिनीको मुखमै गोरखपन्थी पाटी अहिलेसम्म पनि छ । त्यसैले मखनमण्डपको नाउँले मखनटोल प्रसिद्ध भयो । त्यसभन्दा पनि केही पर दक्षिणपश्चिममा वि.सं. २०७२ वैशाख १२ गतेको महाभूकम्प नगएसम्म काष्ठमण्डप उभिइरहेको थियो । मतापले हिँड्दाखेरि २५ मिनेट पनि नलाग्ने बाटोमा यसरी कमसेकम ७ वटा गोरखपन्थी मण्डप भएको प्रमाण पाइएको छ ।

इतिहासका सामग्रीको आधारमा भन्ने हो भने यहाँका गोरखनाथी मण्डपहरूमध्ये सबभन्दा पुरानो काष्ठमण्डप हो । केलटोलको मण्डपको चर्चा पहिलोपटक वि.सं. १४१८ मा आउँछ ।^{१९} असनटोलको मण्डपको चर्चा भने पहिलोपटक वि.सं. १४२१ मा आउँछ ।^{२०} मखनटोलको मण्डपको चर्चाचाहिँ पहिलोपटक वि.सं. १४८९ मा आउँछ ।^{२१} इन्द्रचोक र बाङ्गेमूढाको चर्चा भने यति पुरानो समयमा मैले नभेट्दाए^{२२} पनि पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८२६ कार्तिकशुक्लचतुर्थीको लालमोहरमा अरूसँगै तिनको पनि चर्चा आएको छ ।^{२३}

काष्ठमण्डप कहिले बन्यो र कसले बनायो भन्ने इतिहासमा ठोस प्रमाण नपाइए पनि राजस्थानी परम्परा मात्रै हो भने बाहिरिया सिद्ध लूईपाले बनाएको भन्ने प्रसिद्धि भएकोले काष्ठमण्डप अहिले जुन जातिविशेषले हाम्रो हो भनी दाबी गरेको छ, त्यसमा त्यति तुक छैन कि जस्तो मलाई लाग्छ ।

(राजधानी १५ वर्ष ७५ अङ्क, २०७२।४।१५।६, ७ पृष्ठ र गोरखापत्र ११७ वर्ष ९८ अङ्क, २०७४।४।२८।७, क पृष्ठ)

१९. महेशराज पन्त २०५६:६ ।

२०. उही:६-७ ।

२१. उही २०५७:६ ।

२२. महेशराज पन्त २०७२ ।

२३. नयराज पन्त आदि २०२५:१०६३-१०६६ ।

काष्ठमण्डपसँग लीलावज्रको सम्बन्ध छ त

हाम्रो प्राचीन विद्या, रीतिस्थिति, कलाकौशल आदिमा आजभोलि शोधखोज गर्ने नेपालीहरूलाई मोटामोटी रूपमा ३ वर्गमा बाँड्न सकिन्छ भन्ने कुरा तिनीहरूका कृति गढेर पढ्दा भन्न नसकिने होइन भनी ती ३ वर्गमध्ये १ वर्गका यशस्वी प्रतिनिधि हेमराज शाक्यको जीवितावस्थामै उनको कामको परख गर्ने प्रसङ्गमा अहिलेभन्दा २३ वर्षअगाडि लेखेको थिएँ ।^१

कुलायनी ढङ्गको शिक्षा पाई पुराण वा वंशावलीको पारामा प्राचीन विद्या वा परम्पराको विषयमा कलम चलाउनेहरूलाई पहिलो वर्गमा राख्न सकिन्छ र तिनीहरू मूलतः पौरोहित्य वृत्तिका हुन्छन् भनी भन्दा अत्युक्ति ठहरिँदैन । यिनमा पनि खास गरी बौद्धमार्गीहरू नै यस्तो काममा लागेका छन् र पाठपूजा गर्न पाउने कुलमा जन्मेका वज्राचार्य र शाक्यले नै यी विषयमा कलम चलाउने गरेका छन् । साँच्चि भन्ने हो भने, यिनै बौद्धमार्गीहरूले धर्म सम्झी अभ्यास गरिरहेकाले नै अन्यत्र लुप्त भइसकेको मूल संस्कृतको महायानी बौद्ध वाङ्मयबाट विश्व परिचित हुन सक्यो । बौद्धमार्गी यिनै विद्वान्हरूले अभ्यास गरेर आइरहेकाले नै भरतखण्डमा अन्यत्र प्राचीन लिपि दुर्बोध्य भइसके पनि यहाँ भने यी बौद्धमार्गी पण्डितहरूको लागि लिच्छविकालका अभिलेख सुद्धा पढ्न त्यतिबिदि गाह्रो थिएन । यी बौद्धमार्गी विद्वान्हरूमा दन्त्यकथा, पुराण र तात्कालिक लिखत घोलमेल गरेर आफ्नो देशको इतिहास तयार गर्ने परम्परा थियो भन्ने कुरा पुष्ट पार्न राइटको वंशावली भनी प्रसिद्ध, वास्तवमा पाटन महाबौद्धका गुणानन्द बाँडाले तयार गरेको वंशावलीतर्फ आँल्याउनु पर्याप्त होला ।

पहिलो वर्गका लेखमा ऐतिहासिक आलोचनापद्धतिको नितान्त अभाव भए पनि त्यस्ता लेखबाट एक प्रकारको आकरको उपलब्धि हुन्छ र त्यो उपलब्धि त्यस परम्परामा वर्षौं नभिजी आउन सक्दैन । त्यस्ता बौद्धमार्गी विद्वान्हरूलाई बिर्सिदिने हो भने हाम्रो संस्कृतिका कैयन् विषय दुर्बोध्य हुन जान्छन् र ती विषय संसारको जतिसुकै ठूलो विश्वविद्यालयका जतिसुकै वरिष्ठ प्रोफेसरबाट पनि हामी हासिल गर्न सक्दैनौं, यो ध्रुव सत्य हो, यसमा शङ्का छैन ।

१. महेशराज पन्त २०४९ खः १३०-१३१ ।

२. डयान्यल राइट १९३३ ।

दन्त्यकथा, पुराण र तात्कालिक लिखत घोलमेल गरेर इतिहास तयार गर्ने परम्परा पहिलो वर्गमा पर्ने विद्वान्हरूले अहिलेसम्म कायम गरिरहेका छन् भन्ने कुराको दरिलो दृष्टान्तको लागि काष्ठमण्डप किंवा मरुसत्तलको निर्माताको रूपमा लीलावज्रलाई ठड्याएकोतर्फ आँल्याउन सकिन्छ । मैले थाहा पाएसम्म लिखित रूपमा यस विषयमा पहिलोपटक नामुद कर्मकाण्डी विद्वान् बद्रीरत्न वज्राचार्य*ले भण्डै २६ वर्षअगाडि कलम चलाएका थिए— नेपाल देशको राजधानी काष्ठमण्डप भने पनि मरुसत्तल उहाँ लीलावज्र गुरुज्यूले नै स्थापना गर्नुभएको हो ।^३ बनारसमा बौद्ध विद्या पढेका विजयराज वज्राचार्यले २२ वर्षअगाडि यही कुरा यसरी दोहर्‍याए— तान्त्रिकाचार्य लीलावज्र वज्राचार्य काष्ठमण्डपको प्रसिद्ध तरमूलश्रीमहाविहार, सिकंमूबहालका वासिन्दा थिए । उनले नै नेपाल देशको राजधानी काष्ठमण्डप अर्थात् मरुसत्तल (यात्रीहरू वास बस्ने ठाउँ काष्ठमण्डप) बनाए ।^४ अर्थकरी विद्या पढे पनि कर्मकाण्डमा बढी रमाएका यज्ञमानपति वज्राचार्यले आफूभन्दा ४३ पुस्ताअगाडिका भनी दाबी गरिएका लीलावज्रको विषयमा ९ वर्षअगाडि नेवारीमा सिङ्गै पुस्तक लेखे ।^५ उनको त्यही पुस्तकको नेपाली उल्था पनि भण्डै ५ वर्षअगाडि बजारमा आयो ।^६

यसरी आफ्नो वंशगौरवअनुसार अनुश्रुतिको आधारमा वज्राचार्यहरूले लीलावज्रलाई काष्ठमण्डपको निर्माताको रूपमा प्रतिष्ठित गर्ने कोशिश गरे पनि इतिहासको कसीमा त्यो घोट्नु गाह्रो भएकोले मैले यस कुरामा चासो राखेको थिइनँ । गएको वैशाखको महाभूकम्पबाट काष्ठमण्डप पूरै ध्वस्त भएकोले त्यसको इतिहास फेरि कोट्ट्याउने कामको शुरुवात भयो र त्यसै प्रसङ्गमा काष्ठमण्डपका निर्माताको रूपमा लीलावज्रको चर्चा पनि एक थरीले गर्न थाले । यसैले लीलावज्रको विषयमा लेखिएको, माथि चर्चा

३. नेपा देया राजधानी काष्ठमण्डप धालसां मरुसतः वसपोल लीलाबज्र* गुरु*जुं हे स्थापना याना बिज्या:गु खः ।

(बद्रीरत्न वज्राचार्य* २०४६:३६)

४. तान्त्रिकाचार्य लीलावज्र वज्राचार्य काष्ठमण्डप के प्रसिद्ध तरमूल श्री महाविहार, सिकंमूबहाल के निवासी थे । उन्होंने ही नेपाल देश की राजधानी काष्ठमण्डप उर्फ मरुसतः (काष्ठमण्डप सराय) का निर्माण किया ।

(विजयराज वज्राचार्य २०५०:३०३)

५. यज्ञमानपति वज्राचार्य २०६३ ।

६. उही २०६७ ।

गरिएको, सिङ्गो पुस्तकमा काष्ठमण्डपको निर्माता भनी उनको विषयमा लेखिएका कुराको वरिपरि आफ्नो यो सानो लेख मैले घुमाएको छु ।

आफूले सम्पादन गरेको साधनमालाको उपोद्घातमा बिनय*तोष भट्टाचार्यले केही बौद्ध सिद्धहरूको मोटामोटी समय निर्धारण गर्ने कोशिश गरेका छन् । त्यसअनुसार उनले लीलावज्रको समय अन्दाजि ई.सं. ७४१ तोकेका छन् ।^७ त्यसैको आधारमा यज्ञमानपति वज्राचार्यले लीलावज्रको समय ई.सं. ७४१ मानेका रहेछन् ।^८

लीलावज्रका कीर्ति अर्थात् उनले बनाएका विहार र मन्दिरको चर्चा गर्न यज्ञमानपति वज्राचार्यले सिङ्गै अध्याय लेखेका छन् ।^९ लीलावज्रया मेगु कीर्ति खः, काष्ठमण्डप मन्दिर;^{१०} लीलावज्रको अर्को कीर्ति हो काष्ठमण्डप मन्दिर^{११} भन्ने आफ्नो वाक्य पुष्ट गर्न टिप्पणीमा उनले यस्तो लेखेका छन्— धीः अंक* १५ पृ. ३०३^{१२} । उनले निर्देश गरेको लेख हामीले माथि चर्चा गरेको, विजयराज वज्राचार्यको लेख हो । त्यहाँ विजयराज वज्राचार्यले काष्ठमण्डपको निर्माताको रूपमा लीलावज्रलाई उभ्याउन कुनै ठोस प्रमाण दिन सकेका छैनन्, दन्त्यकथा नै लेखेका छन् । यति फितलो आधारमा लीलावज्रले काष्ठमण्डप बनाएका हुन् भनी भन्न सकिँदैन ।

काष्ठमण्डप महानगरमा चिएमकुटितोर अर्थात् चिकँमुगलटोलमा मञ्जुश्रीनकविहारको एउटा शाक्यपरिवारको लागि सुनको मसीले रञ्जना लिपिले नीलपत्रमा सारिएको कारण्डव्यूहको एउटा पुस्तक राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छ । पुस्तक सारिएको मिति त्यहाँ नदिइए पनि राजा सिंहदेवको पालामा त्यो पुस्तक सारिएको हो भनी त्यहाँ लेखिएको छ ।^{१३}

राजाको नाउँ सिंहदेव भनी कारण्डव्यूहको त्यस पुस्तकमा लेखिएको र शिवदेव उर्फ सिंहदेवले ने.सं. २२१ तदनुसार वि.सं. ११५७ मार्गशुक्लदशमीदेखि ने.सं. २४३ तदनुसार

७. बिनय*तोष भट्टाचार्य १९८५:४०-४३ ।

८. यज्ञमानपति वज्राचार्य २०६३ र २०६७:१७-१८ ।

९. उही २०६३:११४-१३० र २०६७:११४-१३१ ।

१०. उही २०६३:१२१ ।

११. उही २०६७:१२१ ।

१२. उही २०६३ र २०६७:१३०मा १२ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

१३. पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२१:९७-९९ ।

वि.सं. ११८० ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदासम्म राज्य गरेको प्रमाण पाइएकोले^{१४} हरिराम जोशी (२०४०:२१-२४)ले मध्यकालका पुष्पिकावाक्य छपाउँदा कारण्डव्यूहको त्यस पुस्तकको पुष्पिकालाई सिंहदेवको ने.सं. २३४ तदनुसार वि.सं. ११७१ आश्विनशुक्लनवमीको दिन सारिसिद्धिएको सिद्धसारसंहिताभन्दा पछाडि र ने.सं. २४० तदनुसार वि.सं. ११७६ चैत्रपूर्णिमाको दिन सारिसिद्धिएको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताभन्दा अगाडि राखेका छन्। यताबाट काष्ठमण्डपको नाउँ तात्कालिक लेखमा बाह्रौं शताब्दीको उत्तरार्धमै आएको देखिएकोले संशोधन-मण्डलले ने.सं. २६३ तदनुसार वि.सं. १२०० आश्विन-पूर्णिमाको तात्कालिक लेखमा पहिलोपटक काष्ठमण्डपको चर्चा आएको छ^{१५} भनी लेखेको कुराको खण्डन हुन गयो। कारण्डव्यूहको यही पुष्पिकाको आधारमा तीर्थलाल राजभण्डारी (न:घ:भनी)ले यो भनाइअनुसार राजा सिंहदेवको पालामा नै काष्ठमण्डप मरुसत्तल बनाइसकिएको देखिन आयो। राजा सिंहदेव ने.सं. २३० वि.सं. ११६७ देखि ने.सं. २४२ वि.सं. ११८५ सम्म राज्य गर्ने हुन्। यसरी भन्दा काष्ठमण्डप मरुसत्तल ने.सं. २३० भन्दा अगाडि नै बनेको भयो। त्यसैले पुगनपुग ९०० वर्षभन्दा पनि पुरानो देखिन आयो।^{१६} यही निष्कर्षलाई यज्ञमानपति वज्राचार्यले अङ्गीकार गरेका छन्।^{१७}

काष्ठमण्डप महानगरमा चैत्रमगुती अर्थात् चिकैमुगलटोलमा मञ्जुश्रीनकविहारको अर्को शाक्यपरिवारको लागि त्यसै गरी सुनको मसीले रञ्जना लिपिले नीलपत्रमा सारिएको कारण्डव्यूहको अर्को पुस्तक पनि राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छ। त्यहाँ पनि पुस्तक सारिएको मिति दिइएको छैन, तर राजा शिवसिंहदेवको पालामा यो पुस्तक सारिएको हो भनी त्यहाँ लेखिएको छ।^{१८} उही विहारमा बस्ने २ थरी शाक्यपरिवारको लागि सारिएका कारण्डव्यूहका दुवै पुस्तकमा मिति नहुनु चाखलाग्दो छ। अधिल्लोमा

१४. महेशराज पन्त र ऐश्वर्यधर शर्मा २०३४:९-१२।

१५. धनवज्र वज्राचार्य २०१९:११०।

१६. थ्व धापू कथं जुजु सिंहदेवया पालय् हे (काष्ठमण्डप) मदुसतः दयधुंकूग खनेदत। जुजु सिंहदेव ने.सं. २३० वि.सं. ११६७ निसैं ने.सं. २४२ वि.सं. ११८५ तक याम्ह खः। थये धाय्वले काष्ठमण्डप (मदुसतः) ने.सं. २३० या न्हाःहे दुगु जुल। उकैँ थ्यैमथ्यं ९०० दँ मयाक पुलांगु खनेदत।

(तीर्थलाल राजभण्डारी (न:घ:भनी) २०५५:११)

१७. यज्ञमानपति वज्राचार्य २०६३:१५ र २०६७:१५।

१८. पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२१:९९-१०० पृ. १।

राजाको नाउँ सिंहदेव र पछिल्लोमा शिवसिंहदेव लेखिएको देख्दा सार्ने मान्छेले भ्रमवश अधिल्लोमा शिव छुटाएको रहेछ भनी भन्न नसकिने होइन । यस कारण बाह्रौँ शताब्दीको उत्तरार्धको भनी हरिराम जोशीले ठहर्‍याएको र तीर्थलाल राजभण्डारी (नःघःभनी) र यज्ञमानपति वज्राचार्यले मानेको पुस्तक ने.सं. ६९८ तदनुसार वि.सं. १६३५ देखि ने.सं. ७४० तदनुसार वि.सं. १६७७ सम्म राज्य गर्ने, राजा शिवसिंह^{१९}को पालामा सारिएको ठहरिएकोले यसको समय सत्रौँ शताब्दीको भन्दा अगाडिको ठहर्न सक्दैन । यो कुरा परीक्षकहरूले अधिबाटै नबुझेको पनि होइन । यसको दृष्टान्तको लागि जोन कर लक (२०४२:३५८)तर्फ आँल्याउन सकिन्छ ।

कारण्डव्यूहको माथि चर्चा गरिएको पुस्तक बाह्रौँ शताब्दीबाट सत्रौँ शताब्दीमा भरेको देख्दा हरिराम जोशी, तीर्थलाल राजभण्डारी (नःघःभनी) र यज्ञमानपति वज्राचार्यले कति कमजोर जगमा काम गरेका रहेछन् भन्ने देखिन आउँछ । काष्ठमण्डपको उल्लेख भएको कारण्डव्यूहको पुष्पिका बाह्रौँ शताब्दीको ठहरिए पनि यज्ञमानपति वज्राचार्यको अभीष्टपूर्ति हुन सक्दैन, किनभने आठौँ शताब्दीका लीलावज्र र त्यसको बीचमा ४०० वर्षको फरक छ भनी भनिरहुनु नपर्ला ।

अनुश्रुतिको भरमा लीलावज्रलाई काष्ठमण्डपको निर्माताको रूपमा उभ्याउन खोजे पनि त्यसको लागि आवश्यक प्रमाण मात्र होइन कि तर्कको समेत घोर अभाव यज्ञमानपति वज्राचार्यको यस पुस्तकमा देखिन्छ । त्यति मात्र होइन, इतिहासको परिशीलनको पनि कमी यस पुस्तकमा यत्रतत्र देखिन्छ । यसका केही उदाहरण दिई यो लेख दुङ्ग्याउनुपरेको छ ।

यज्ञमानपति वज्राचार्य (२०६३:१)ले जाति कथं वज्राचार्य खँवः छ्यलेगु ज्या यक्षमल्लया जःखः जक वःगु खः अर्थात् जात जातिको हिसाबले 'वज्राचार्य' शब्दको प्रयोग भने राजा यक्ष मल्ल (ई. १४२८-१४८२)को राज्यकालको वरपर मात्र भएको हो (उही २०६७:१) भनी लेखे पनि बाह्रौँ शताब्दीदेखिका तात्कालिक लेखमा वज्राचार्य शब्दको प्रयोग भएको नदेखिने होइन ।^{२०}

यज्ञमानपति वज्राचार्यले लक्ष्मीनरसिंहलाई शिवसिंहको छोरा भनी लेखेका छन् ।^{२१} ड्यान्यल राइटद्वारा सम्पादित, हिस्टरि अफ नेपालको नाउँले प्रकाशित वंशावली

१९. काशीनाथ तमोट २०६९ ।

२०. यही पुस्तकको २१२-२३१ पृष्ठ ।

२१. यज्ञमानपति वज्राचार्य २०६३:९, ११ र २०६७:९, ११ ।

(१९३३:२०९)को आधार लिँदा यो गल्ती भएको हो । यस गल्तीको निराकरण सबभन्दा पहिले वि.सं. १९८६ मै अम्बिकाप्रसाद उपाध्यायले गरेका हुन् (४०) । पछि वि.सं. २०१० मा भैरव बहादुर प्रधानको मध्यकालीन नेपालको खण्डन गर्दा धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालले इतिहास-संशोधन (१ सङ्ख्या, २०१०:८)मा यस विषयमा सप्रमाण लेखे । फेरि वि.सं. २०१९ मा संशोधन-मण्डलको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय (२०१९:४३-४४)मा अभि बढी प्रमाण जुटाएर लेखियो । सिकमुँबहालका वज्राचार्यहरूको सङ्ग्रहमा रहेको एउटा ठ्यासफूमा ने.सं. ५३२ फाल्गुनशुक्लअष्टमीको कुरा आउँदा यज्ञमानपति वज्राचार्यले जुजु जयस्थिति मल्लया पर्यायस अर्थात् राजा जयस्थिति मल्लको पालामा भनी कोष्ठमा थपेका छन् ।^{२२} ने.सं. ५१५ भाद्रकृष्णषष्ठीमा स्थितिराज मल्ल परलोक भइसकेकाले^{२३} र यस वेला उनका छोरा ज्योतिर् मल्लको राज्य चलिरहेकोले^{२४} कस्तो कालक्रमको आधारमा यज्ञमानपति वज्राचार्यको तर्क उभिएको रहेछ भन्न कर लाग्छ ।

(राजधानी १५ वर्ष ८९ अङ्क, २०७२।५।१५।३, ७ पृष्ठ)

२२. उही २०६३:१२ र २०६७:१२ ।

२३. धनवज्र वज्राचार्य २०१९:३८ ।

२४. लूछ्याहो पेतैक २०४०:१६१-१६७ ।

गौरीको विषयमा

वाङ्मुख

ने.सं. ५६७ (वि.सं. १५०३) मार्गशुक्लसप्तमी (मार्ग २६ गते) बृहस्पतिवारको दिन परलोक भएकी^१ संसारदेवीको ४५ दिनमा पशुपतिमन्दिरको गर्भगृहमा उनको प्रतिमास्थापना गरिएको कुरा त्यहाँ राखिएको ताम्रपत्रबाट स्पष्ट हुन्छ^२ । पशुपतिको गर्भगृहभित्र राखिएको मूर्ति कस्तो छ भन्ने कुरा त्यहाँको फोटो खिँच्न मनाही भएकोले देखाउन सकिइन । स्थिति यस्तो भए पनि बाहिरबाट वारंवार हेरी गरिएको बयान^३बाट केही मात्रामा भए पनि त्यसको खाका आयो भन्ने मैले ठानेको छु ।

प्रतिमालक्षणमा आएका गौरीका ध्यान, तिनका खाका र गौरीका पाइएका अरू मूर्तिसँग पशुपतिको गर्भगृहमा राखिएको गौरीको मूर्तिको हामीले गरेको बयान दाँजेर हेर्दा केहीनकेही रूप स्पष्ट होला भनी प्रतिमालक्षणबाट गौरीको ध्यान र गौरीका अरू अरू मूर्तिको उतार यहाँ दिइएको छ । गौरीका मूर्तिहरूमध्ये ८ र १० सङ्ख्याका मूर्तिसँग पशुपतिको गर्भगृहमा राखिएको गौरीको मूर्ति केही हदसम्म मिल्छ भनी यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।

गौरीका प्रतिमालक्षणसम्बन्धी सबै सन्दर्भ र गौरीका सबै मूर्तिको उतार यस लेखमा होला भन्ने आशा पाठकहरूले नलिए हुन्छ । यसो हेर्दा आफ्नो आँखामा परेका जति मात्र यहाँ उतारिएकाले यो लेख अपूरो छ भनी भनिरहनुपर्दैन ।

संस्कृतविद्याको परम्परा उच्छिन्नप्रायः भएको र त्यसमाथि प्रतिमालक्षणको पठनपाठनको परम्परा छुटिसकेको यस अवस्थामा पाश्चात्यविद्याबाट अनुप्राणित, संस्कृतभाषा र विद्यामा त्यति पकड नभएका मानिसहरूले प्रतिमालक्षणका प्राचीन ग्रन्थहरूको सम्पादन गर्न बस्दा त्यसको फल त्यति राम्रो नभएको कुरा हामी जस्ता भुक्तभोगीहरूलाई थाहा नभएको होइन । उदाहरणको लागि भारतीय वास्तुविद्याको इतिहासका ख्यातनामा विद्वान् प्रसन्नकुमार आचार्यले गरेको, मानसारको सम्पादन (प्रसन्नकुमार आचार्य १९९०) र उल्था (उही १९९० क)कै कुरा गरूँ । उनले सामान्य संस्कृत जान्ने मान्छेले

१. महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्त २०६३:१४ ।

२. महेशराज पन्त २०६३ क:१-५ ।

३. राजेश आचार्य २०६३ ।

भेटाउने जस्ता अशुद्धिको संशोधन कोष्ठभित्र गर्ने प्रयास त गरेका छन्, तर धेरै ठाउँमा उनले त्यसै लतौ छोडिदिएका छन् भन्ने कुरा गौरीसम्बन्धी अंश र त्यसको उनले गरेको उत्था मात्र हेरे पनि पुग्छ ।^१ प्रसन्नकुमार आचार्यभन्दा २५ वर्षपछि यस विषयमा काम गर्ने द्विजेन्द्रनाथ शुक्लले प्रसन्नकुमार आचार्यले कोष्ठमा पढेको पाठ नै आँखा चिम्लेर मानेका छन् ।^२ त्यति मात्र होइन, अर्का एक जना पूर्वसूरिले संशोधन गरेअनुसार एक ठाउँमा उनले पाठ सच्याएको र अर्को ठाउँमा त्यही पाठ नसच्याएको देख्दा कति हल्का तवरले उनले काम गरेको देखिन गएको छ ।^३

बडोदाको प्राच्यविद्यासम्बन्धी संस्थाबाट प्रकाशित अपराजितपृच्छा (पोपटभाई अम्बाशङ्कर मनकाड २००७)को सम्पादन पनि गतिलो छैन । यही लेखमा उद्धरण गरिएको अंशमा एक ठाउँमा उनले पाठ सच्याएको र अर्को ठाउँमा त्यही पाठ नसच्याएको कुरालाई यसको उदाहरणको रूपमा देखाउन सकिन्छ ।^४

४. तल २८, ३१-३६, ३८-३९ सङ्ख्याका टिप्पणी पनि हेर्नु ।
५. उदाहरणको लागि प्रसन्नकुमार आचार्य १९९०:३५८-३५९ सँग द्विजेन्द्रनाथ शुक्ल २०१५:२२९-२३१ दाँज्नु ।
६. अपराजितपृच्छा (पोपटभाई अम्बाशङ्कर मनकाड २००७:५७१-५७२)बाट तल उद्धरण गरिएको सातौँ श्लोकको पहिलो र सत्रौँ श्लोकको तेस्रो पाठमा त्रिषंडा भएकोमा सम्पादकले दुवै ठाउँमा कोष्ठमा श्रीखण्डा लेखी पाठ सच्याएका छन् । द्विजेन्द्रनाथ शुक्ल (२०१५:२३०, २३१)ले अधिल्लोमा त्रिषंडा मात्र लेखी पछिल्लोमा चाहिँ कोष्ठमा श्रीखण्डा थपेका छन् । अर्को कुरा नित्यपरसवर्ण हुने भए पनि मूलमा पहिलोपटक आएको त्रिषंडालाई चाहिँ नचलाई उनले पछिल्लोमा चाहिँ परसवर्ण गरी मूलमा भएको त्रिषंडालाई त्रिषण्डा बनाएका छन् ।
- अपराजितपृच्छा (पोपटभाई अम्बाशङ्कर मनकाड २००७:५७१-५७२)बाट तल उद्धरण गरिएको तेह्रौँ श्लोकको दोस्रो पाठमा संपुराज्वलि: भएकोमा द्विजेन्द्रनाथ शुक्लले संपुटज्वलि: (२०१५:२३१) पाठ मानेकोलाई चाहिँ माथि भनेको कुराको अपवादको रूपमा लिनुपर्छ ।
७. अपराजितपृच्छाबाट तल उद्धरण गरिएको सातौँ श्लोकको पहिलो र अठारौँ श्लोकको चौथो पाठ (पोपटभाई अम्बाशङ्कर मनकाड २००७:५७१-५७२)मा तोतला भएकोमा सम्पादकले अधिल्लोमा कोष्ठमा चोत्पला लेखी पाठ सच्याएको र पछिल्लोमा चाहिँ संशोधन नगरी तोतला पाठ मात्र दिएका छन् ।

बुनो दान्येले सम्पादन र उल्था गरेको *मयमत*को विषयमा पनि यसै प्रसङ्गमा केही कुरा गर्नु परेको छ । त्यसमा पनि ठाउँठाउँमा सुधार गर्नुपर्ने धेरै नै ठाउँ नभएको होइन ।^{१८} बुनो दान्येले सम्पादन गरेको *मयमत*का दुवै संस्करण— अर्थात् पण्डिचेरीको भारतीय विद्यासम्बन्धी फरासीस संस्था (बुनो दान्ये २०३३) र दिल्लीको कलासम्बन्धी इन्दिरा-गान्धी-राष्ट्रिय केन्द्र (उही २०५१)बाट प्रकाशित— मध्ये अधिल्लो संस्करणभन्दा पछिल्लो संस्करण भ्रष्ट देख्दा कपिला वात्स्यायनको मातहतमा चलेको, कलासम्बन्धी इन्दिरा-गान्धी-राष्ट्रिय केन्द्रको तह मात्र खुल्दैन कि एउटै रचयिताको उही कृतिका संस्करणको पनि प्रकाशकअनुसार तह फरक हुँदो रहेछ भन्ने देखिन्छ ।^{१९} *मयमत*को केही वर्षअगाडि मात्र छापिएको हिन्दी उल्था (शैलजा पाण्डेय २०६४)ले त ठाउँठाउँमा भ्रम नै पार्छ ।^{२०}

टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१)ले प्रतिमालक्षणका ग्रन्थबाट उद्धरण गरेका अंशको भाषा शुद्ध भए पनि कुन कुन पुस्तकको आधारमा उनले पाठसम्पादन गरेका हुन्, त्यो कुरा उनले नखुलाएकाले ती पाठमा वैयाकरणको केँची चलेको अडकल गर्न सकिन्छ ।^{२१}

८. उदाहरणको लागि यस लेखमा परेको *मयमत*को मेरो उल्थासँग बुनो दान्येको उल्था दाँजूर र तल २३ सङ्ख्याको टिप्पणी हेर्नु ।
९. यस लेखमा उद्धरण गरिएको *मयमत*को अंश बुनो दान्ये २०३३:३८७ र उही २०५१:८३०, ८३२ मा छ । ५५ श्लोकको तेस्रो पाठमा **दुकूल** हुनुपर्नेमा अधिल्लो संस्करणमा **दुकुल** छापिनुबाहेक अरु गल्ती छैन । ५५ श्लोकको चौथो पाठमा अधिल्लो संस्करणमा शुद्ध **मुत्पलन्वितपाणिकाम्** भएकोमा पछिल्लो संस्करणमा **मुत्पलन्वितपाणिकाम्** भएको छ । ५३ श्लोकको चौथो पाठको **द्विबाहुकाको** पाठान्तर अधिल्लो संस्करणमा **द्विबाहुकम्** भएकोमा पछिल्लो संस्करणमा त्यही पद **द्विबाहुकम्** हुन पुगेको छ । ५४ श्लोकको दोस्रो पाठको **तु कोमलाको** पाठान्तर अधिल्लो संस्करणमा **प्रकोमला** भएकोमा पछिल्लो संस्करणमा **प्रकोमला** भएको छ ।

तल १ सङ्ख्याको उपटिप्पणी पनि हेर्नु ।

१०. यस लेखमा *मयमत*बाट उद्धरण गरिएको, **देवस्य बाहुमात्रेण देवी कार्या द्विबाहुकाको** उल्था **देवी को देवता के बाहु के माप (बाहु के बराबर ऊँचाई) का निर्मित करना चाहिये (शैलजा पाण्डेय २०६४:५९१)** अर्थात् **देवीलाई देवताको हातको नापो (हातबराबरको उँचाई)को बनाउनुपर्छलाई औँल्याउनु नै उदाहरणको लागि पर्याप्त होला ।**
११. तल ४१, ४३-४५ सङ्ख्याका टिप्पणी हेर्नु ।

संस्कृतभाषा र विद्यामा त्यति पकड नभएका मानिसहरूले गरेको सम्पादन मात्र होइन, दान सोहर्नु र ग्रन्थसम्पादन गर्नुलाई समदृष्टिले हेर्ने संस्कृतज्ञ पण्डितहरूको काम पनि राम्रो हुँदैन भन्ने कुराका उदाहरण आजभन्दा भण्डै ४९ वर्षअगाडिदेखि बुद्धिसागर पराजुलीको मातहतमा पहिले वीरपुस्तकालय र पछि त्यही पुस्तकालय राष्ट्रिय अभिलेखालयमा परिणत भएपछि त्यहाँबाट प्रकाशित हुन थालेका, त्यहाँका लेखोट पुस्तकहरूका सूचीपत्रहरूमा र संस्कृतका प्राचीन ग्रन्थमा— कृष्णप्रसाद भट्टराईले सम्पादन गरेको छोडेर— प्रायः पाइन्छ । यसको मतलब बुद्धिसागर पराजुलीपछिका, अभिलेखालयका हाकिमहरूको मातहतमा छापिएका पुस्तकको तह माथिल्लो छ भन्न खोजेको होइन, तिनको तह त जति जति पछि भयो, भन् भन् खस्किएर गएको छ भन्ने कुरा सजिलैसँग सिद्ध गर्न सकिन्छ ।

हामीलाई अहिले खास पारेको प्रतिष्ठाालक्षणसारसमुच्चयबाटै कुरा उठाउँ । राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट भएको यस पुस्तकको सम्पादन (दामोदर शर्मा २०२३, २०२५) ज्यादै नै भ्रष्ट छ भन्ने कुरा त्यसका पत्रपत्रबाट देखिन्छ । जर्मन प्राच्यविद्यापरिषदले त्यस अभिलेखालयमा रहेका लेखोट पुस्तकहरूको माइक्रोफिल्म गर्न भनी बेर्नहार्ट कोल्फरलाई खटाएपछि उनी नेपाल आउन लाग्दा अभिलेखालयबाट प्रकाशित त्यही प्रतिष्ठाालक्षण-सारसमुच्चय देखाएर यस्तो अशुद्ध पुस्तक छान्ने अड्डामा तिमी काम गर्न जान लागेको भनी आफ्ना गुरु, मार्बुर्गविश्वविद्यालयका संस्कृतका अध्यापक विल्हेल्म राउले आफूलाई भने भनी उनले मलाई सुनाएको कुराको सम्भना पनि यस प्रसङ्गमा हुन्छ ।

प्रतिष्ठाालक्षणसारसमुच्चयको छैटौँ विधि अर्थात् अध्यायको पाठ र राष्ट्रिय अभिलेखालय-बाट छापिएको संस्करणमा उपयोग गरिएका ७ थरी लेखोट पुस्तकमध्ये एउटा पुस्तक (राष्ट्रिय अभिलेखालय चौथो लगतको ३३१ सङ्ख्या)बाट त्यस विधिको फोटोसमेत हाली प्रतिष्ठाालक्षणसारसमुच्चयको विषयमा एउटा पुस्तक वि.सं. २०४७ मा तोक्योबाट छापियो (गूढन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावा २०४७) । जर्मन संस्कृतज्ञ र जापानी संस्कृतज्ञ मिली तयार गरेको यस पुस्तकमा राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट छापिएको पाठ भ्रष्ट छ भनी थाहा पाउँदा पाउँदै पनि (मुसाशि ताचिकावा २०४७) मूलपाठको पुनःसम्पादन गर्ने कष्ट गरिएको छैन र राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट छापिएको त्यही अशुद्ध पाठकै फोटोकपी दिई चित्त बुझाइएको छ । संस्कृतविद्याका अरू अरू शाखाप्रशाखामा जस्तै प्रतिमालक्षणमा पनि काम गर्न त्यति सजिलो नभएको यतासम्मका कुराबाट स्पष्ट भएको छ । स्थिति यस्तो भएकोले संसारदेवीको प्रतिमास्थापना गरिएको

प्रसङ्गमा थरीथरीका ग्रन्थमा पाइने, गौरीका ध्यानको सङ्ग्रह गर्दा मलाई निकै अप्ठेरो परेको छ ।

मूलपाठको सम्पादनको विषयमा भन्नेपर्ने कुरा अब अन्त्यमा । एउटै अंशको २ जनाले गरेको सम्पादन भेटाइएको अवस्थामा जसको पाठ मूलरूपको हो भन्ने मलाई लाग्यो, त्यो पाठ मैले माथि दिएको छु र अर्को पाठचाहिँ टिप्पणीमा खुलाएको छु । कहाँ कहाँ पाठको सामान्य संशोधन गर्ने काम पनि मैले गरेको छु र त्यो कुरा टिप्पणीमा खुलाएको छु । प्राचीन ग्रन्थका, यहाँ नाउँ लिइएका प्रकाशित पुस्तकबाट यो लेखमा उद्धरण गर्दा महेशराज पन्त २०५७:४६७ = § १.७.६ मा लेखिएको रीतिको अनुसरण गरिएको छ । मूलग्रन्थको उद्धरण तल दिँदा ग्रन्थको वर्णक्रमको अनुसरण गरिएको छ ।

अग्निपुराण

गौरी चतुर्मुखी

(५०।१८)

(४ मुख भएकी गौरी ।)

गौरी तु द्विभुजा त्र्यक्षा शूलिनी दर्पणान्विता ॥

(५२।१४)

(गौरी त २ हात भएकी, ३ आँखा भएकी, शूल लिएकी, ऐनाले युक्त ।)

अपराजितपृच्छा

गौर्याश्च सम्प्रवक्ष्यामि प्रमाणं मूर्तिलक्षणम् ।

ब्रह्मसूत्रोद्भवं सर्वं भजेदेकशताङ्गुलम् ॥ १ ॥

त्रयोदशाङ्गुलं मुखं^{१२} ग्रीवा स्यादङ्गुलत्रयम् ।

अष्टाङ्गुलौ स्तनौ वृत्तौ हिक्का च चतुरङ्गुला ॥ २ ॥

द्वादशाङ्गुलिका नाभिरुदरं चतुरङ्गुलम् ।

वलिकात्रयसंयुक्तं गुह्यं सप्ताङ्गुलं तथा ॥ ३ ॥

द्वाविंशत्यङ्गुला जङ्घा जानु स्यादङ्गुलत्रयम् ।

जङ्घामानेन नलकः पादमूलं तु जानुवत् ॥ ४ ॥

चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च सर्वाभरणभूषिता ।

गोधासनोपरिष्ठा च कर्तव्या सर्वकामदा ॥ ५ ॥

१२. पहिलो पाउको सातौँ वर्ण गुरु हुनुपर्नेमा लघु भएकोले यहाँ छन्दोभङ्ग भएको छ ।

उमा च पार्वती गौरी ललिता च श्रियोत्तमा ।
 कृष्णा हैमवती^{१३} रम्भा सावित्री च तथैव च ॥ ६ ॥
 त्रिषण्डा तोतला चैव त्रिपुरा द्वादशी मता ।
 एवं द्वादश मूर्तीश्च कुर्याद् वै शिवशासनीः ॥ ७ ॥
 अक्षसूत्रं चाम्बुजं च दर्पणश्च कमण्डलुः ।
 एवं भवेदुमामूर्तिः पूजिता त्रिदशैरपि ॥ ८ ॥
 अक्षसूत्रं शिवो देवो गणाध्यक्षः कमण्डलुः ।
 पक्षद्वये चाग्निकुण्डं पार्वती पर्वतोद्भवा ॥ ९ ॥
 अक्षसूत्राभयं पद्मं^{१४} तदधश्च कमण्डलुः ।
 गौर्या मूर्तिस्तथा चैव कर्तव्या शिवशासनी ॥ १० ॥
 शूलक्षसूत्रवीणाश्च तथैव च कमण्डलुः ।
 ललिता चैव तन्नाम सिद्धचारणसेविता ॥ ११ ॥
 अक्षपद्माभयवरं गोधिकासनसंस्थिता ।
 श्रिया मूर्तिस्तु तन्नाम गृहे पूज्या श्रिये सदा ॥ १२ ॥
 अक्षसूत्रं कमण्डलु^{१५} हृदये संपुटज्जलिः^{१६} ।
 मध्ये पञ्चाग्निकुण्डानां कृष्णा नाम तु शोभना ॥ १३ ॥
 हिमवान् शैलराजस्तु तस्यापत्यं गिरीन्द्रजा ।
 पद्मदर्पणसंयुक्ता विवाहे तु महेश्वरी ॥ १४ ॥
 कमण्डल्वक्षवज्राश्च अङ्कुशो गजसंस्थिता ।
 तथाप्रतिमरूपा च रम्भा नाम तु कामदा ॥ १५ ॥
 अक्षसूत्रं पुस्तकाब्जे तदधश्च कमण्डलुः ।
 चतुर्वक्त्रा तु सावित्री श्रोत्रियाणां गृहे स्थिता ॥ १६ ॥
 अक्षसूत्रं वज्रशक्ती तदधश्च कमण्डलुः ।
 त्रिषण्डा वृद्धये पूज्या सर्वकामफलप्रदा ॥ १७ ॥

१३. प्रकाशित पाठ हैमवती छ । शुद्ध पाठ हैमवती हुने हुनाले मैले संशोधन गरेको हुँ ।

१४. प्रकाशित पाठ अक्षसूत्राभयपद्मं छ । यस समस्तपदलाई 'भयमा व्यस्त गरी अक्षसूत्राभयं पद्मं गर्दा छन्द मिल्ने हुनाले मैले संशोधन गरेको हुँ ।

१५. पहिलो पाठको सातौं वर्ण लघु भएकोले यहाँ छन्दोभङ्ग भएको छ ।

१६. माथि ६ सङ्ख्याको टिप्पणीको दोस्रो कण्डिका हेर्नु ।

अक्षसूत्रं तथा दण्डः खेटकं चामरं तथा ।

श्वेता ध्यानार्चनाद् देवी तोतला विषनाशिनी ॥ १८ ॥

पाशाङ्कुशाभयवरा धनेस्याच्च चतुर्भुजा ।

त्रिपुरा नाम सम्पूज्या वन्दिता त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥

इति गौर्या द्वादश मूर्तयः ।

(२२२ सूत्र)

(गौरीको मूर्तिको लक्षण [२] नापो भन्नेछु । ब्रह्मसूत्रबाट उत्पन्न भएको सबै एक सय अङ्गुलको पुगोस् ॥ १ ॥

मुख १३ अङ्गुलको, घाँटी ३ अङ्गुलको, २ बाटुला स्तन ८ अङ्गुलका, हिक्का^{१७} ४ अङ्गुलको ॥ २ ॥

१७. कुनचाहिँ अङ्गुलाई हिक्का भनेको हो, त्यो नबुझिए पनि स्तन र नाइटेको बीचको, शरीरको भाग हिक्का हो भन्ने कुराचाहिँ यो श्लोक र यसपछि लगत्तै आउने श्लोकबाट बुझिन्छ ।

टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१ घ:११९)ले उत्तरकामिकागमबाट उद्धरण गरेको अंशमा हिक्कासूत्र आएको छ —

नाभेर्दक्षिणतो गुल्फमध्ये सूत्रं प्रसारयेत् ।

ललाटमध्यं सूत्रात् तु द्विमात्रमिति कीर्तितम् ॥

हिक्कासूत्रद्वयोर्मध्ये त्रिमात्रमिति कीर्तितम् ।

श्रोणिवामोरुसंस्पृष्टं तत् सूत्रमिह सम्मतम् ॥

सूत्रगुल्फद्वयोर्मध्यमेकाङ्गुलमिति स्मृतम् ।

सूत्राद्धि नतजान्वन्तं भानुदिङ्मन्दमात्रकम् ॥

हिक्काबाट तानिएको धागोलाई यहाँ हिक्कासूत्र भनेको देखिन्छ ।

टी. ए. गोपीनाथ राव १९७१ मा ८ र ९ पृष्ठको बीचको पृष्ठमा विष्णुको शरीरको, उत्तमदशतालानुसारको नापो भएको चित्र छापिएको छ । उष्णीष अर्थात् मुकुट, उष्णीषपछि केश अर्थात् कपाल, केशपछि भ्रू अर्थात् आँखीभौँ, भ्रूपछि अक्षि अर्थात् आँखा, अक्षिपछि हिक्का, हिक्कापछि नाभि अर्थात् नाइटे, नाभिपछि मेढ्रमूल अर्थात् लिङ्गको मूलको नापो त्यहाँ दिइएको छ ।

टी. ए. गोपीनाथ रावले हिक्कासूत्रबाट गरिने नापोबारे ठाउँठाउँमा लेखेका छन्— १९७१:९, १०, ११, २७, ३०; १९७१ ख:३५३; १९७१ ग:५७४ ।

नाइयो १२ अङ्गुलको, पेट ४ अङ्गुलको, ३ वट वलि (धर्को) भएको गुह्य ७ अङ्गुलको ॥ ३ ॥

जाँघ २२ अङ्गुलको, घुँडा ३ अङ्गुलको होओस् । जाँघको नापोअनुसार नलीहाड, कुर्कुच्चा[का] नापो त घुँडाको जस्तै ॥ ४ ॥

४ हात भएको, ३ आँखा भएको, सबै गहनाले सिँगारिएको, आसन भएको गोहीमाथि बसेको, इच्छा गरेको कुरा सबै दिने [मूर्ति] बनाउनुपर्छ ॥ ५ ॥

उमा, पार्वती, गौरी, ललिता, श्रियोत्तमा, कृष्णा, हैमवती, रम्भा र सावित्री ॥ ६ ॥

त्रिषण्डा,^{१८} तोतला र बाह्रौँ त्रिपुरा मानिए । यसरी शिवशासनी^{१९} १२ मूर्ति बनाउनु ॥ ७ ॥

देवताहरूले पनि पूजा गरिएकी उमाको मूर्ति अक्षसूत्र, कमल, ऐना र कमण्डलु लिने यस्तो होओस् ॥ ८ ॥

अक्षसूत्र, देवता शिव र गणेश[को मूर्ति भएको], कमण्डलु [लिएको], दुइ पाखामा अग्निकुण्ड [भएको मूर्ति] पर्वतबाट जन्मेकी पार्वती[को] ॥ ९ ॥

अक्षसूत्र, अभय [मुद्रा], कमल, त्यसको तल कमण्डलु [भएको] गौरीको शिवशासनी^{१९} मूर्ति बनाउनुपर्छ ॥ १० ॥

शूल, अक्षसूत्र, वीणा र कमण्डलु [लिएकी], सिद्ध र चारणहरूले सेवा गरिएकी, तिनको नाउँ ललिता ॥ ११ ॥

अक्षसूत्र र कमल [लिएका], अरू २ हाते अभय र वर[द मुद्रामा] भएको, गोहीलाई आसन बनाएर बसेकी, तिनको नाउँ श्रीको मूर्ति हो । [त्यस मूर्तिको] पूजा श्री[सम्पत्ति]को लागि घरमा सधैं गर्नुपर्छ ॥ १२ ॥

अक्षसूत्र र कमण्डलु [लिएको], छातीमा हात जोडेको, ५ वट अग्निकुण्डको बीचमा [रहेको], राम्रो [मूर्तिको] नाउँ कृष्णा ॥ १३ ॥

पहाडहरूका राजा हिमालय । तिनकी सन्तान, पहाडहरूमा श्रेष्ठबाट जन्मेकी, कमल र ऐनाले युक्त, विवाह भएपछि त माहेश्वरी^{२०} ॥ १४ ॥

१८. शालिग्राम कृष्ण रामचन्द्र राव (२०५९:४८५) अनुसार त्रिखण्डा । माथि ६ सङ्ख्याको पहिलो कण्डिका पनि हेर्नु ।

१९. यो शब्द ७ र १० श्लोकमा आएको छ । दुवै ठाउँमा यो शब्द मूर्तिको विशेषण भएर आएको छ । मूर्ति शब्द स्त्रीलिङ्गी भएकोले दुवै ठाउँमा यसको स्त्रीलिङ्गी रूप छ । प्रसङ्गअनुसार यहाँको शासनको अर्थ शिक्षा हुन्छ । यस शब्दले के बुझाएको हो, थाहा भएन । शालिग्राम कृष्ण रामचन्द्र राव (२०५९:४८४) अनुसार शिवशालिनी ।

२०. छन्द मिलाउन मूलमा महेश्वरी लेखेको हुनुपर्छ । यही रूप मैले छन्दमा अन्त पनि देखेको छु—

कमण्डलु, अक्ष[सूत्र], वज्र र अङ्कुश [लिएकी], हात्तीमा बसेकी, बेजोडको रूप
भएकी, इच्छा गरेको कुरा दिने, रम्भा नाउँ भएकी ॥ १५ ॥

अक्षसूत्र, पुस्तक र कमल, त्यसको तल कमण्डलु [लिएकी]; ४ मुख भएकी; वेद
पढ्नेहरूको घरमा बस्ने सावित्री ॥ १६ ॥

अक्षसूत्र, वज्र र शक्ति, त्यसको तल कमण्डलु [लिएकी], इच्छा गरेको सबै कुरा र
फल दिने त्रिषण्डाको पूजा बढिबढाउको लागि गर्नुपर्छ ॥ १७ ॥

अक्षसूत्र, दण्ड, खेटक र चँवर [लिएकी]; ध्यान र पूजा गर्नाले विषको नाश गर्ने;
गौरी देवी तोतला ॥ १८ ॥

पाश र अङ्कुश [लिएकी], [अरू २ हात] अभय र वर[द] मुद्रामा भएकी,
धनेस्या,^{२१} ४ हात भएकी, देवताहरूले पनि ढोगिएकी, नाउँ त्रिपुरा भएकीको पूजा
गर्नुपर्छ ॥ १९ ॥

यति गौरीका बाह्र मूर्ति ।)

कृष्णानन्द आगमवागीशको तन्त्रसार^{२२}

हेमाभां बिभ्रतीं दोर्भिर्दर्पणाञ्जनसाधने ।

पाशाङ्कुशौ सर्वभूषां तां गौरीं सर्वदा भजे ॥

(सुनको चहक भएकी; हातहरूमा ऐना, गाजलको कोस, पाश र अङ्कुश लिएकी; सबै
[प्रकारका] गहना लाएकी; ती गौरीलाई सधैं भन्छु ।)

प्रतिष्ठाक्षणसारसमुच्चय

पञ्चाग्निग्रहसंयुक्ता चतुर्बाहुस्तपःस्थिता ।

बिभ्रती दण्डिकाकुण्ड्यावक्षसूत्रं वरं क्रमात् ॥१४२॥

वामदक्षिणयोः पाण्योस्तपोगौरी महात्मिका ।

(६ विधि)

मातर्बहुविधं रूपं स्थूलं तव महेश्वरि ।

तेषु किं रूपमाश्रित्य सहसा मोक्षभाग् भवेत् ॥ २३ ॥

(देवीपुराण १८ अध्याय)

२१. मूलमा धनेस्याच्च छ । यसले के बुझाएको हो, थाहा भएन । यसो हेर्दा यो पाठ भ्रष्ट
जस्तो लाग्छ ।

२२. प्रतापादित्य पाल २०३८:४६ ।

(५ वय अग्नि र ग्रहले युक्त; ४ हात भएकी; तपस्या गरिरहेकी; दण्डिका र कुण्डी, अक्षसूत्र र वर[द मुद्रा] बायाँ र दायाँ हातमा क्रमैले धारण गरेकी महातपोगौरी ।)

मयमत

देवस्य बाहुमात्रेण देवी कार्या द्विबाहुका ॥ ५३ ॥

द्विनेत्रा चारुवदना श्यामवर्णा तु कोमला ।

किञ्चिद् वक्त्रां तु केयूरकटकैरङ्गुलीयकैः ॥ ५४ ॥

करण्डिकाभमौल्यङ्गां सर्वाभरणभूषिताम् ।

दुकूलवसनां गौरीमुत्पलान्वितपाणिकाम् ॥ ५५ ॥

नूपुराद्यैर्ज्वलत्पादपङ्कजां दक्षिणे न्यसेत् ॥ ५६ ॥

(३६ अध्याय)

(२ हात भएकी, २ आँखा भएकी, राम्रो चेहरा भएकी, श्यामलो वर्ण भएकी, कमली, [महा]देवको पाखुरासम्म मात्र आउने गरी देवी बनाउनुपर्छ ॥ ५३ ग-५४ ख ॥

केयूर (बाजु), कटक (कडा) र आँटीहरूले गर्दा अलि भुकेकी, शिरमा करण्डिका लाएकी,^{२३} सबै [प्रकारका] गहनाले सिँगारिएकी, रेशमको लुगा लगाएकी, कमलले युक्त

२३. मूलमा करण्डिकाभमौल्यङ्गां छ । ब्रुनो दान्येले यस समस्तपदको *elle a la tête coiffée d'une tiare* (२०३३:३८६) अर्थात् उनीको शिरमा मुकुट लगाइएको छ भनी फरासीसमा र *there is a tiara on her head* (उही २०५१:८३३) अर्थात् उनीको शिरमा मुकुट छ भनी अङ्ग्रेजीमा अर्थ गरेका छन् ।

माथिका तीनै पाठको अर्थात्

केयूरकटकैरङ्गुलीयकैः ।

करण्डिकाभमौल्यङ्गां सर्वाभरणभूषिताम्

को अर्थ गौरीको केयूर, कटक, अंगूठी से युक्त, सिर पर करण्डिका एवं सभी प्रकार के आभरणों से अलंकृत होना चाहिये अर्थात् गौरी केयूर कटक आँटीले युक्त, शिरमा करण्डिका र सबै प्रकारका गहनाहरूले सिँगारिएकी हुनुपर्छ भनी शैलजा पाण्डेय (२०६४:५९१)ले उल्ट्या गरेकीले उनको अर्थको त कुरै नगरे हुन्छ ।

यही समस्तपद यही अध्यायमा अन्त पनि (२५२ श्लोकमा) आएको छ— करण्डिकाभमौल्यङ्गा^१ । ब्रुनो दान्ये (२०३३:४५६)ले यसको *La tête coiffée d'une*

① मयमतमा परेका विशेष शब्दहरूको फरासीसमा अर्थ दिई ब्रुनो दान्येले बनाएको सूची (२०३३:५२३)अनुसार **करण्डिकाभमौलि** ३६ अध्यायमा अरू २ ठाउँमा अर्थात् ११४ र २५२ श्लोकमा पनि आएको छ । तर अधिल्लोमा त्यो शब्द कहाँ आएको छैन, पछिल्लोमा

हात भएकी, पाठजेब आदिले चरणकमल भलमल्ल भएकी गौरीलाई [महादेवको]
दक्षिणपट्टि राख्नु ॥ ५४ ग-५६ ॥

मानसार

गौरीलक्षणमुच्यते ।

द्विभुजां च द्विनेत्रां च कुर्यादासने स्थानके तु वा^{२४} ॥ ४२ ॥

करण्डं केशबन्धं वा कुन्तलं मकुटं^{२५} भवेत् ।

tiare (?) अर्थात् मुकुट (?) लगाएको शिर भनी फरासीसमा र Her hair is arranged in a tiara (उही २०५१:८८१) अर्थात् उनको कपाल मुकुटले सजाइएको छ भनी अङ्ग्रेजीमा अर्थ गरेका छन् । इनका शिरोभाग करण्डक से सुशोभित होता है अर्थात् यिनको शिरोभाग करण्डकले सुशोभित हुन्छ भनी शैलजा पाण्डेय (२०६४:६२०)ले लेखेकीले उनको उल्था सामान्य भावार्थ मात्र हो भन्ने स्पष्ट छ ।

अघिल्लो समस्तपदमा करण्डिका, आभा, मौलि र अङ्ग तथा पछिल्लोमा चाहिँ अघिल्लोको पहिलोको करण्डिकाको ठाउँमा करण्डक छ, अरू पद अघिल्लोमा जस्तै छन् । बुनो दान्येको उल्थामा आभा र अङ्गको अर्थ आएको छैन भन्ने स्पष्ट छ । शैलजा पाण्डेयको उल्थाको त के कुरा गर्नु ।

tous les autres textes parlent simplement d'un *karaṇḍamakūṭa* अर्थात् अरू सबै ग्रन्थहरू खालि करण्डमकुटको मात्र कुरा गर्छन् भनी बुनो दान्ये (२०३३:३८६ मा ४४ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले लेखेका छन्, कहाँ कहाँ करण्डमकुट आउँछ भन्नेचाहिँ उनले खुलाएका छैनन् । सुप्रभेदागमबाट यही लेखमा तल उद्धरण गरिएको अंशमा करण्ड आएको यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।

२४. चौथो पाठमा २ वर्ण बढी छन् । क्रियापद हटाउँदा छन्द मिल्छ—

द्विभुजां च द्विनेत्रां च आसने स्थानके तु वा

२५. चल्तीमा मुकुट भए पनि कोषमा मकुट पनि चढेकोले (उदाहरणको लागि मोनियर मोनियर-विलियम्ज १९५६ मा मकुट हेर्नु) र अन्त पनि यो रूप भेटाइएकोले

चाहिँ करण्डिकाभमौलि त होइन, करण्डकाभमौल्यङ्गा आएको छ । कन्प्रत्ययसहितको, अस्त्रीलिङ्गी करण्ड शब्द अघिल्लोमा आएकोमा कन्प्रत्ययसहितको स्त्रीलिङ्गी करण्ड शब्द पछिल्लोमा आएको छ । मयमतमा परेका विशेष शब्दहरूको अङ्ग्रेजीमा अर्थ दिई बुनो दान्येले बनाएको सूची (२०५१:९२४)अनुसार करण्डिकाभमौलि होइन कि करण्डिकाभौलि ३६ अध्यायमा ती ती श्लोकमा नै आएको छ । अघिल्लोमा करण्डिकाभौलि होइन कि अङ्गसमेत जोड्ने हो भने करण्डिकाभमौल्यङ्गा आएको छ भन्ने कुरा त माथि उद्धरण गरिएको श्लोकबाटै स्पष्ट भइसकेको छ । माथि भरखरै भने जस्तो, ११४ श्लोकमा यो शब्द कहाँ आएको छैन र २५२ श्लोकमा चाहिँ करण्डकाभमौल्यङ्गा आएको छ ।

दक्षिणे चोत्पलं वामे वरदं स्थानमेव वा ॥ ४३ ॥
 अथवा लम्बहस्तं स्याद् गोवालाकारवद् भवेत् ।
 दुकूलवसनोपेतां पीताम्बरधरामेव वा^{२६} ॥ ४४ ॥
 दीर्घबाहुं विशालाक्षीं श्यामवर्णां महोदराम् ।
 स्तनतयेतुङ्गा विस्तीर्ण^{२७} श्रोणिदेशोद्भवा भवेत् ॥ ४५ ॥
 कटि चोरु विशालं स्यान्मध्यकञ्चीनलम्बवत् ।
 विशालमास्यं सुग्रीवं तुङ्गतुण्डं स्मिताननम् ॥ ४६ ॥
 चन्द्ररेखावतंसं स्याद् भ्रमरावृतमालिकम् ।
 अथवा फालपट्टं स्यात् कर्णयोग्राहकुण्डली ॥ ४७ ॥
 कर्णपुष्पैश्च दाम स्याद्धेमसूत्रं सुमङ्गली ।
 हारोपग्रीवसंयुक्तां बाहुमालाविभूषिणीम् ॥ ४८ ॥
 कटकं कटिसूत्रं स्यात् केयूरं पुरिमान्वितम्^{२८} ।
 रक्तांशुकोत्तरीयं स्यान्मौक्तिकोत्तरीयमेव च^{२९} ॥ ४९ ॥
 प्रकोष्ठवलयं चैव वलयैर्मणिबन्धकैः ।
 भुजङ्गकटकाङ्घ्रिकौ^{३०} पादनूपुरसंयुतम् ॥ ५० ॥
 सर्वाङ्गुलोक्त^{३१} वज्ज्ञात्वा कुर्याद् रक्ताङ्गुलीयकैः ।
 दक्षिणे कुञ्चितं पादं वामपादं तु लम्बितम् ॥ ५१ ॥

- (उदाहरणको लागि टी.ए. गोपीनाथ राव १९७१ कः१०५ मा अंशुमद्भेदागमको ४९ पटलबाट उद्धृत वचनमा करण्डमकुटोपेता) प्रकाशित पाठ नै मैले माथि दिएको हुँ ।
२६. चौथो पाउमा १ वर्ण बढी छ । पीताम्बरधरामेव वाको ठाउँमा पीताम्बरधरां च वा भनी पाठसंशोधन गर्दा छन्द मिल्छ ।
२७. तेस्रो पाउमा १ वर्ण बढी छ । त्यसमाथि तेस्रो वर्ण लघु नभई गुरु हुनुपर्नेदेखि लिएर अरू गुरुलघु पनि मिल्दैनन् ।
२८. प्रकाशित पाठ केयूरपुरिमान्वितम् छ । विशेषण केयूरपुरिमान्वितम्को विशेष्य यहाँ नभएको हुनाले र केयूरं पुरिमान्वितम् गर्दा केयूरंको विशेषण पुरिमान्वितं हुन गई व्याकरण मिल्ने हुनाले मैले माथि पाठसंशोधन गरेको हुँ ।
२९. चौथो पाउमा १ वर्ण बढी छ ।
३०. तेस्रो पाउमा सातौँ वर्ण गुरु हुनुपर्नेमा लघु छ ।
३१. मूलको सर्वाङ्गुलोक्तलाई सम्पादकले सर्वाङ्गुलमुक्त बनाएका छन् । यसो गर्दा तेस्रो पाउमा १ वर्ण बढी भई छन्दोभङ्ग हुन गएको छ ।

पुष्पं च वरदं स्थाने हस्तं वामेऽथवासने ।
 दक्षिणं स्वस्तिकं पादं वामादन्तरान्तकम् ॥ ५२ ॥
 कुञ्चितं वामपादं स्याद् दक्षिणं कुञ्चितं तु वा ।
 पुष्पधृक् लम्बहस्तं स्यात् स्थानकं च त्रिभागिकम् ॥ ५३ ॥
 मानयेदङ्गमानं च मध्यमं दशतालके ।
 लिङ्गस्य वामपार्श्वे तु विग्रहाणां तु वामके ॥ ५४ ॥
 स्थापयेत् स्थावरे गौरीं तथा जङ्गममेव च । [...] ॥ ५५ ॥

(५४ अध्याय)

([अब] गौरीको लक्षण भनिन्छ ।

२ हात र २ आँखा भएकीलाई बसेको वा उठेको [ढब]मा बनाउनु ॥ ४२ ॥
 करण्डमुकुट, केशबन्धमुकुट वा कुन्तलमुकुट होओस् । दायाँ [हात]मा कमल र
 बायाँ [हात] वरद [मुद्रामा] वा उठेको होओस् । अथवा गाईको पुच्छर जस्तो
 लम्बिएको हात होओस् ।^{३२} रेशमको लुगा लगाएको वा पीताम्बर लगाएको
 [देखाउनु] ॥ ४३-४४ ॥

लामा हात भएकी, ठूला आँखा भएकी, श्यामलो वर्ण भएकी, ठूलो पेट भएकी
 [बनाउनु] । स्तन फराकिला र उठेका, चाक्लो पुट्टा (नितम्ब) भएकी [गौरी]
 होऊन् ॥ ४५ ॥

कटि र तिघ्रा ठूला होऊन् । कमरमा भुण्डिरहेको कन्दनी (कञ्ची)^{३३} होओस् । ठूलो
 चेहरा, राम्रो घाँटी, लाम्बो मुख र हँसिलो अनुहार होओस् ॥ ४६ ॥

३२. मूलको गोवालाकारवद् भवेत्को अर्थ she should be in the attitude of a milk-maid (?) अर्थात् उनको अनुहार गोठालनी केटीको (?) रूपमा होओस् भनी प्रसन्नकुमार आचार्य (१९९० कः५५२ मा मूलका ८६-८७ पङ्क्तिको उल्थाबाट)ले गरेका छन् । यहाँ हातको रखाइको प्रसङ्गमा यो पाठ आएकोले उनले गोवालालाई गोबाला पढी गरेको अर्थ बल गरी भिकेको जस्तो देखिन्छ ।

३३. मूलमा मध्यकञ्चीनलम्बवत् छ । प्रसन्नकुमार आचार्य (१९९० कः५५३ मा मूलको ९१ पङ्क्तिको उल्थाबाट)ले यसको उल्था hanging girdle with small bells (kañchi) at the middle अर्थात् बीचमा ससाना घण्टीसहितको, भुण्डिरहेको कन्दनी भनी गरेका छन् । लम्बवत् मात्र भनी पुगेमा कञ्ची र लम्बवत्को बीचमा आएको नको अर्थ मैले बुझ्न सकिनँ । फेरि यहाँको मध्यकको अर्थ बीच जस्तो मलाई लाग्दैन । कमर बुझाउने, नपुंसकलिङ्गी मध्यमा छन्दःपूर्तिको लागि कन् प्रत्यय गरे जस्तो छ । मध्यकको विशेषण

चन्द्रेखा भएको अवतंस (कानमा लाउने गहना) होओस्, भँवराहरूले घेरिएको माला [होओस्] । अथवा निधारमा पट्ट होओस्, २ कानमा गोहीको [आकारको] कुण्डल [होओस्] ॥ ४७ ॥

[गौरी] कर्णपुष्पले [युक्त] होऊन् । दाम^{३५} [होओस्] । हेमसूत्र (सुनको सिक्री) र सुमङ्गली [होऊन्] । घाँटी हारले युक्त र मालाले सिँगारिएका हात भएकी [गौरी बनाउनु] ॥ ४८ ॥

भई लम्बवत् आएको र मध्यकको कमा रहेको अनुस्वार र त्यसपछि आएको चीनको चीमा विकल्पले परसवर्ण भएको हो भने पनि यहाँको चीनको अर्थ के हो, स्पष्ट छैन । यस कारण यहाँनिर पाठ भ्रष्ट छ भन्ने देखिएको छ ।

३४. दामको सामान्य अर्थ माला भएकोले प्रसन्नकुमार आचार्यले यसको अर्थ garlands (१९९० कः५५३ मा मूलको ९५ पङ्क्तिको उल्थाबाट) अर्थात् मालाहरू भनी अर्थ गरेका छन् । उनैले सम्पादन गरेको मानसारमा एक ठाउँमा गहनाको प्रसङ्गमा यस्तो

बाहुमूले तु वलयं दाम कक्षावसानकम् ।

बाहुमूलावलम्बं स्यात् केयूरं कटकान्वितम्^① ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वकाये तु हारादि पार्श्वयोर्वा तु लम्बनम्^② ।

मध्ये दाम च लम्बं स्याच्छत्रवीरमिति स्मृतम् ॥ १८ ॥

(५० अध्याय)

(नाडीमा वलय, काखीमा टुङ्गिएको दाम, पाखुराको मूलमा आड लिएर बसेको कटकले युक्त केयूर होओस् ॥ १२ ॥ शरीरको माथिल्लो भागमा हार आदि, अथवा दुवै कोखामा लम्बन र बीचमा भुण्डिएको छत्रवीर भनी कहिएको दाम होओस् ॥ १८ ॥)

लेखिएकोले पाखुराभन्दा माथि, काखीमा लाइने गहनाविशेषको नाउँ दाम अधिल्लो श्लोकबाट र लर्करूपको सिक्रीविशेषको नाउँ पनि दाम भएको पछिल्लो श्लोकबाट देखिन गएको छ ।

- ① प्रकाशित पाठ केयूरकटकान्वितम् छ । विशेषण केयूरकटकान्वितम्को विशेष्य यहाँ नभएको हुनाले र केयूरं कटकान्वितम् गर्दा छन्द पनि मिल्ने हुनाले मैले माथि पाठसंशोधन गरेको हुँ ।
- ② मूलमा पार्श्वयोर्वात लम्बनम् छ । प्रसन्नकुमार आचार्य (१९९०:२३३)ले पार्श्वयोर्वा तु लम्बनम् भनी यसको संशोधन गरी त्यसको उल्था the pendant may be optionally put on the two sides (उही १९९० कः४९९ मा मूलको ३५ पङ्क्तिको उल्थाबाट) अर्थात् लर्करन दुवै कोखामा राखे हुन्छ भनी गरेका छन् । उनैले बनाएका दुवै वास्तुकोष (उही:१९९१ र २००३ मा छत्रवीर)मा चाहिँ यसको उद्धरण गर्दा पार्श्वयोर्बाललम्बनम् पाठ छ ।

कटक (कडा) [होओस्] । कटिसूत्र^{३५} (कमरको कन्दनी) होओस् ।^{३६} पुरिम

अघिल्लो श्लोकको अर्थमा प्रसन्नकुमार आचार्यले दामको अर्थ string bracelet (१९९०कः४९८) अर्थात् सिक्रीरूपको बाला र पछिल्लो श्लोकको अर्थमा string (उहीः४९९) अर्थात् सिक्री भनी गरेको चाहिँ ठीक छ ।

३५. मानसारमा एक ठाउँमा गहनाको प्रसङ्गमा कटिसूत्रको विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

मध्ये चोदरबन्धं स्यात् तस्योर्ध्वं स्तनसूत्रकम् ॥ ९ ॥

यज्ञसूत्रादिपाश्चैकं सूत्रं स्यात् तु स्तनावृतम् ।

पुरसूत्रलम्बनं पूर्वं यज्ञसूत्रं तु बन्धनम् ॥ १० ॥

कटिसूत्रावसानं स्यात् पुरसूत्रमिति स्मृतम् ।

वक्षःस्थले च हारं स्यादुपग्रीवहृदयान्तकम् ॥ ११ ॥

कटिसूत्रं च संयुक्तं कटिप्रस्थ सपट्टिका ।

मेढ्रान्तं पट्टिकान्तं स्यात् तन्मध्ये सिंहवक्त्रवत् ॥ १४ ॥

(५० अध्याय)

(कमरमा उदरबन्ध होओस् । त्यसको माथि स्तनसूत्र [होओस्] ॥ ९ ॥)

यज्ञसूत्र (जनै) आदि [भुण्डिएको] कोखामा स्तन ढाक्ने एउटा सूत्र होओस् ॥ १० क-ख ॥

पुरसूत्र र लम्बन [होक्नु] । अघिल्लोमा यज्ञसूत्र बाँधिन्छ । कटिसूत्रको हाराहारीमा टुङ्गिएको [सूत्र] पुरसूत्र भनी कहिन्छ । ॥ १० ग-घ-११ क-ख ॥^④

घाँटीदेखि हृदयसम्म आउने हार छातीमा होओस् ॥ ११ ग-घ ॥

कमर पट्टिकासहितको कटिसूत्रले युक्त [होओस्] । लिङ्गको छेउसम्म पट्टिकाको छेउ होओस् । तिनको बीचमा सिंहको मुख जस्तो (सिंहको मुखको आकारको) [गहना] होओस् ।)

३६. She should be adorned with the *kaṭaka* girdle round the buttock, and

- ④ १० ग-११ ख श्लोकको उल्था The *pura-sūtra* (front string) is known to be suspended from where the sacred thread is bound down to the *kaṭi-sūtra* (hip-chain) अर्थात् जहाँदेखि कटि-सूत्र (पुड्डा[मा लाइने] सिक्री)को तलसम्म जनै बाँधिएको हुन्छ, त्यो पुर-सूत्र (अगाडि [लाइने] सिक्री) भनी जानिन्छ भनी प्रसन्नकुमार आचार्य (१९९० कः४९८ मा मूलका २०-२१ पङ्क्तिको उल्था)ले गरेका छन् । तर माथि ३४ सङ्ख्याको टिप्पणीमा यही मानसारबाट उद्धरण गरिएको अंशबाट लम्बन भनेको हारविशेष भन्ने बुझिएकोले प्रसन्नकुमार आचार्यको उल्थासँग मैले आफ्नो उल्था बभाएको हुँ । माथि ३४ सङ्ख्याको उद्धरण गरिएको अंशमा भने उनले pendant (उहीः४९९ मा मूलको ३५ पङ्क्तिको उल्था) अर्थात् लर्कन भनी ठीक अर्थ गरेका छन् ।

(पाखुराको बीचभन्दा माथि लाइने गहनाविशेष)^{३५}ले युक्त केयूर (बाजु) होओस् ।
 रातो कपडाको पछ्यौरा र मोती [जडेको] पछ्यौरा होऊन् ॥ ४९ ॥
 पहुँचामा वलय (बाला) र नाडीमा पनि वलय (बाला) [होऊन्] । दुवै खुट्टामा सर्पको
 [आकारका] कटक (कडा) [होऊन्] । पाठ नूपुर (पाउजेब)ले युक्त होओस् ॥ ५० ॥
 [खुट्टाको सबै आँला [माथि] बताए जस्तै जानेर राता अङ्गुलीयक (बिछुवा)ले
 [युक्त] गर्नु । दायाँ पाठ खुम्चिएको र बायाँ पाठ लम्बिएको होओस् ॥ ५१ ॥
 [मुद्रामा भएको] बायाँ हात[मा] फूल होओस् र [त्यो हात] ठाडो वा बसेको
 (भुकेको) [ढबमा]^{३६} होओस् । स्वस्तिक [मुद्रामा रहेको] दायाँ पाठ बायाँभन्दा
 तनिकएको होओस्^{३७} ॥ ५२ ॥

the *keyūra* and *purima* armlets (प्रसन्नकुमार आचार्य १९९० कः५५३ मा ९७ पङ्क्तिको उल्ट्या) अर्थात् कटक कन्दनीले फिलाको वरिपरि तथा केयूर र पुरिम बाजुले उनी सिँगारिएको होऊन् भनी प्रसन्नकुमार आचार्यले गरेको अर्थ पचाउन गाह्रो छ ।

३७. मानसारमा एक ठाउँमा गहनाको प्रसङ्गमा यस्तो

बाह्यायामस्य मध्ये तु केयूरं कटकान्वितम्^{३८} ।

तदूर्ध्वं पूरिमं कुर्यात् कर्णे मकरभूषणम् ॥ १३ ॥

(५० अध्याय)

(पाखुराको लम्बाइको बीचमा कटकले युक्त केयूर, तिनको माथि पूरिम^{३९} र कानमा गोहीको [आकारको] गहना राख्नु ।)

लेखिएकोले पाखुरामा लाइने कटक र केयूरभन्दा माथि लाइने गहनाविशेषको नाउँ पूरिम भएको यताबाट देखिन गएको छ ।

३८. प्रसन्नकुमार आचार्यको पाठ पुष्पं च वरदं स्थाने हस्तं वामेऽथ चासने छ । पाठ यस्तो भए पनि उनले The left hand should hold up flowers and be in an erect or sitting (bent) posture (१९९० कः५५३ मा मूलको १०३ पङ्क्तिको उल्ट्या) अर्थात् देब्रे हातले फूलहरू समातेको र [त्यो] उठेको वा बसेको (भुकेको) ढबमा हुनुपर्छ भनी उनले उल्ट्या गरेकाले वामेऽथ चासनेको ठाउँमा वामेऽथवासने भन्ने पाठ मानेको देखिन्छ ।

३९. मूलमा वामादन्तकरान्तकम् छ । माथिका २ पाउको उल्ट्या The right leg should be

⑤ माथि २ सङ्ख्याको उपटिप्पणी हेर्नु ।

⑥ यो शब्द कोषमा चढेको मैले देखेको छैन । मानसारको ५४ अध्यायबाट माथि उद्धरण गरिएको श्लोकमा पु ह्रस्व र मानसारकै ५० अध्यायबाट उद्धरण गरिएको यस श्लोकमा तथा ७ र २४८ श्लोकमा भने पू दीर्घ छ ।

बायाँ पाठ खुम्चिएको होओस् अथवा दायाँ पनि खुम्चिएको होओस् । फूल लिएको लामो हात ४ खण्डको ३ खण्ड ठाडो होओस् ॥ ५३ ॥

[गौरीका] अङ्गको नापो मध्यम दशतालमा होओस् । गौरीका स्थावर र जङ्गम मूर्ति लिङ्गको [पनि] बायाँपट्टि र विग्रहको [पनि] चाहिँ बायाँपट्टि राख्नु ॥ ५४-५५ ॥)

रूपमण्डन

अथ गौर्याः प्रवक्ष्यामि प्रमाणं मूर्तिनिर्णयम् ।

चतुर्भुजा त्रिनेत्रा या^{४०} सर्वाभरणभूषणा ॥ १ ॥

अक्षसूत्राम्बुजं^{४१} धत्ते दर्पणं च कमण्डलुम्^{४२} ।

उमानाम्नी भवेन्मूर्तिर्वन्दिता त्रिदशैरपि ॥ २ ॥

अक्षसूत्रं शिवं देवं गणाध्यक्षं कमण्डलुम् ।

पक्षद्वयेऽग्निकुण्डं च पार्वती पर्वतोद्भवा^{४३} ॥ ३ ॥

अक्षसूत्रं तथा पद्मभयं च वरं तथा ।

गोधासना श्रिया^{४४} मूर्तिर्गृहे पूज्या श्रिये सदा ॥ ४ ॥

in the cross-like (*svastika*) posture, and extend to the left hand अर्थात् दायाँ पाठ क्रस जस्तो (स्वस्तिक) ढबमा र बायाँ हाततिर तन्किनुपर्छ भनी प्रसन्नकुमार आचार्य (१९९० कः५५३ मा मूलको १०४ पङ्क्तिको उत्था)ले गरेका छन् । अन्तकान्तकम् यस समस्तपदको सन्दर्भ मलाई यस प्रसङ्गमा स्पष्ट भएन ।

४०. टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१ कः१२०)को पाठ चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च ।

४१. उहीमा पाठ अक्षसूत्राम्बुजे ।

४२. मूलको पाठ अक्षसूत्रां शिवां देवीं गणाध्यक्षकमण्डलुम्लालं अक्षसूत्रं शिवं देवं गणाध्यक्षं कमण्डलुम् भनी बलराम श्रीवास्तव (२०२१:१८२)ले संशोधन गरेका छन् । यो संशोधन टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१ कः१२०)को पाठानुसारको छ ।

४३. टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१ कः१२०)को पाठ पक्षद्वयेऽग्निकुण्डे च मूर्तिस्सा पार्वती स्मृता ।

४४. मूलको पाठ गोधासना प्रिया मूर्ति^{४५}लाई बलराम श्रीवास्तव (२०२१:१८४)ले गोधासना श्रिया मूर्ति^{४६} भनी संशोधन गरेका छन् । टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१ कः१२०)को पाठ गोधासनाश्रिता मूर्ति^{४७} छ । मूलको र टी.ए. गोपीनाथ रावको पाठमा देवीको नाउँ नखुलेकोले र बलराम श्रीवास्तवले संशोधन गरेको पाठमा त्यो खुलेकोले तथा त्यो श्रिया पाठ रूपमण्डनको उपजीव्य ग्रन्थ अपराजितपृच्छा (२२२।१२)मा पनि भएकोले त्यसलाई मैले सकारेको हुँ ।

कमण्डल्वक्षसूत्रं च बिभ्राणा वज्रमङ्कुशम् ।
 गजासनस्थिता रम्भा कर्तव्या सर्वकामदा ॥ ५ ॥
 शूलाक्षसूत्रदण्डं च^{५५} बिभ्राणा चैव चामरम्^{५६} ।
 तोतला कथिता चेयं सर्वपापप्रणाशिनी^{५७} ॥ ६ ॥
 नागपाशाङ्कुशौ चैवाभयदं^{५८} वरदं करम् ।
 त्रिपुरा नाम सा पूज्या^{५९} वन्दिता त्रिदशैरपि^{६०} ॥ ७ ॥
 कुण्डलाभ्यामलङ्कृता^{६१} चेश्वरस्य सदा प्रिया ।
 मध्ये गौरी प्रतिष्ठाप्या सर्वाभरणभूषिता ॥ १० ॥
 गोधासना भवेद् गौरी [...] ॥ ३८ ॥

(५ अध्याय)

(अब गौरीको प्रमाण मूर्तिनिर्णय बताउनेछु ।

४ हात भएकी, ३ आँखा भएकी, सबै [प्रकारका] गहनाले जो सिँगारिएकी [हुन्छिन्] ॥ १ ॥

[उनी] अक्षसूत्र, कमल, ऐना र कमण्डलु लिन्छिन् । उमा नाउँ भएको मूर्ति देवताहरूले पनि ढोगिएको हुन्छ ॥ २ ॥

अक्षसूत्र, शिव देव, गणेश र कमण्डलु[सहितको], २ पाखामा अग्निकुण्ड [भएको मूर्ति] पर्वतबाट जन्मेकी पार्वती[को] ॥ ३ ॥

४५. टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१ कः१२०)को पाठ शूलाक्षसूत्रदण्डांश्च ।

४६. उहीको पाठ श्वेतचामरम् ।

४७. मूलको पाठ सर्वकोपप्रणाशिनीबाट अर्थ त्यति स्पष्ट नहुने हुनाले टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१ कः१२०)को पाठ मैले सकारेको हुँ ।

४८. मूलको पाठ चैव भयदंलाई बलराम श्रीवास्तव (२०२१:१८५)ले चैवाभयदं भनी संशोधन गरेका छन् । टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१ कः१२०)को पाठ पनि चैवाभयदं नै छ । मूलको पाठबाट नचाहिँदो अर्थ आउने हुनाले मैले चैवाभयदं पाठ सकारेको हुँ ।

४९. मूलको पाठ सा पूज्यालाई बलराम श्रीवास्तव (२०२१:१८५)ले संपूज्या भनी संशोधन गरेका छन् । यही पाठ टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१ कः१२०)को छ । यहाँ पाठसंशोधन गर्नुपर्ने जरूरत मैले नदेखेकोले मूलको पाठ नै सकारेको छु ।

५०. टी.ए. गोपीनाथ राव (१९७१ कः१२०)को उद्धरण यहाँ दुङ्गिन्छ ।

५१. अलङ्कृता कुण्डलाभ्यां भएको भए छन्द मिल्थ्यो ।

अक्षसूत्र र कमल [लिएकी, अरू २ हात] अभय र वर[द मुद्रामा भएकी], गोही आसन भएकी, श्रीको मूर्तिको पूजा श्री[सम्पत्ति]को लागि घरमा सधैं गर्नुपर्छ ॥ ४ ॥
 कमण्डलु, अक्षसूत्र, वज्र र अङ्कुश लिएकी, आसनरूप हात्तीलाई आसन बनाए बसेकी, सबै [प्रकारको] इच्छा दिने, रम्भा[को मूर्ति] बनाउनुपर्छ ॥ ५ ॥
 शूल, अक्षसूत्र, दण्ड र चँवर लिएकी, सबै [प्रकारको] पाप नाश गर्ने, यो [मूर्ति] तोतला कहिन्छ ॥ ६ ॥

नागपाश र अङ्कुश [लिएकी, अरू २ हात] अभयद र वरद [मुद्रामा भएकी], देवताहरूले पनि ढोगिएकी, त्रिपुरा नाउँ भएकी तिनको पूजा गर्नुपर्छ ॥ ७ ॥
 दुइय कुण्डलले सिँगारिएकी, महादेवकी सधैं प्यारी, सबै [प्रकारका] गहनाले सिँगारिएकी, गौरीको प्रतिष्ठापन बीचमा गर्नुपर्छ ॥ १० ॥
 गौरी गोही आसन भएकी होऊन् ॥ ३८ ॥)

विष्णुधर्मोत्तरपुराण

गौरी कुमारिकारूपा ध्यायमाना महेश्वरैः ।
 वरदाभयहस्ता सा द्विभुजा श्रेयसे सदा ॥
 अक्षसूत्राभये पद्मं तस्याधश्च कमण्डलुः ।
 गौर्या मूर्तिश्चतुर्बाहुः कर्तव्या कमलासना ॥

(१२२।९।-११)^{५२}

(कुमारीरूपकी, महेश्वरहरूले ध्यान गरिएकी, सधैं कल्याणको लागि [एउटा] हात वरद र [अर्को हात] अभय [मुद्रामा] भएकी, २ हात भएकी, गौरी ।
 [एउटा हातमा] अक्षसूत्र [लिएकी], [अर्को हात] अभय [मुद्रामा भएकी], [अर्को हातमा] कमल [लिएकी], त्यसमुनिको [हातमा] कमण्डलु [लिएकी], ४ हात भएकी, कमल आसन भएकी, गौरीको मूर्ति बनाउनु ।)

५२. इन्दुमती मिश्र २०४४:१७५ ।

टी.ए. गोपीनाथ राव १९७१:११९ ।

चतुर्वर्गचिन्तामणि व्रतखण्ड १ अध्याय (भरतचन्द्र शिरोमणि १९३४:८१-८२) ।

द्विजेन्द्रनाथ शुक्ल २०१५:२२९ ।

सुप्रभेदागम

द्विभुजां श्यामवर्णां तु सर्वाभरणभूषिताम् ।
 दक्षिणे चोत्पलं ग्राह्यं वामहस्तं प्रसारयेत् ॥
 किरीटं वा करण्डाख्यं तुङ्गपीनपयोधराम् ।
 गौरिरूपमिदं विद्धि

(३४ पटल)^{५३}

(२ हात भएकी, श्यामलो वर्ण भएकी, सबै प्रकारका गहनाले सिँगारिएकीलाई दाहिने [हात]मा कमल लिन लाउनु; [उनको] बायाँ हात पसारन लाउनु ।
 किरीट अथवा करण्ड नाउँ भएको [मुकुट लगाइदिनु] । उठेको र पुष्ट स्तन भएकी [बनाउनु] । यो गौरीको रूप हो भनी जान ।)^{५४}

५३. टी.ए. गोपीनाथ राव १९७१:१०४ ।

५४. मैले यस लेखको लागि वर्षौँअगाडि शास्त्रीय वचनहरू टिपोट गर्दा तलको वचन पनि टिपेको रहेछु । तर यो वचन कहाँको हो भनी त्यहाँ खुलाइनछु । अहिले आपाततः खोजी गर्दा त्यो वचन भेट्टाउन सकिएनन् । स्थिति यस्तो भए पनि यस विषयमा बढी काम गर्न खोज्नेको लागि सजिलो होओस् भनी त्यो तल दिएको छु—

पाशाङ्कुशाब्जवरदा कनकाभा चतुर्भुजा ।

सा कृष्णहरिणारूढा कार्या गौरी च शान्तिदा ॥ २५ ॥

इति गौरी ॥ ११ ॥

(पाश, अङ्कुश र कमल [लिएकी; एउटा हात] वरद [मुद्रामा] भएकी; सुनको जस्तो चहक भएकी; ४ हात भएकी; कालो हरिणमा चढेकी; शान्ति दिने; त्यस्तो गौरी बनाउनुपर्छ ॥ २५ ॥
 गौरीको कुरा सिद्धियो ॥ ११ ॥)

१ सङ्ख्या

ने.सं. ३१६^{५५} (वि.सं. १२५३) को, देउपाटनको महागौरीको मूर्ति
लैनसिंह बाङ्देल २०४६:१५१ मा छापिएको ८३ सङ्ख्याको फोटोबाट स्क्यानइ गरेको

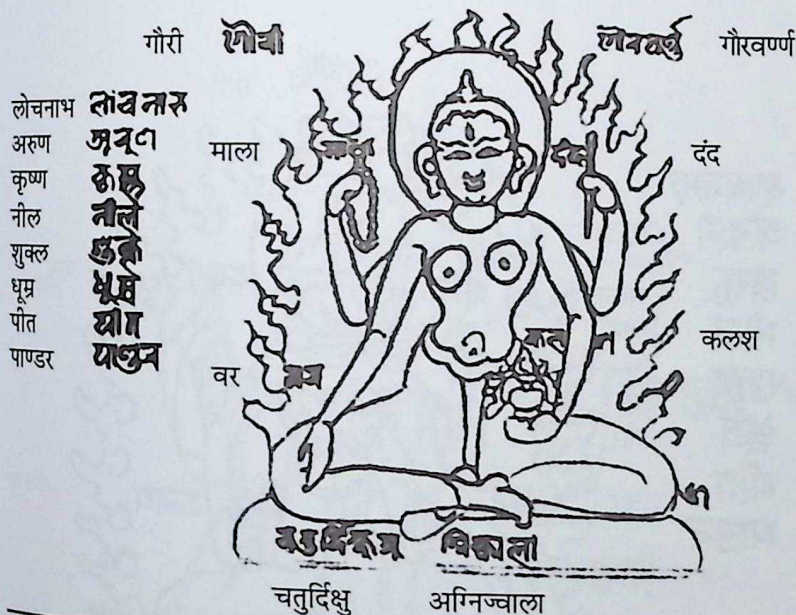

५५. रामजी तेवारी आदि २०१८:१४ = देउपाटनको अभिलेख ।

मूलमा रषपंत्यगिनसंख्याते छ । पङ्क्तिको अर्थ सामान्यतया १० हुने हुनाले रसपङ्क्तिगिनको अर्थ ३१०६ हुन जाने भयो । अपवादको रूपमा पङ्क्ति शब्दले ४० पनि बुझाउँदो रहेछ भन्ने कुरा सुमतितन्त्रले हामीलाई सिकाए^७ तापनि त्यो अर्थ पनि नेपालसंवत्को सन्दर्भमा असम्भव छ भनी भनिरहनुपर्दैन । मनबज्र* बज्राचार्य* (२०२७:१४६)ले यसको मिति विक्रम सम्बत्* १२६३ भनी लेखेकाले उनले यसको अर्थ वि.सं. १२६३-९३७ = ने.सं. ३२६ मानेको देखिन्छ । गोविन्द टण्डन (२०५६:४४= परिशिष्ट ३२)ले यस अभिलेखको उल्ट्या गर्दा ने.सं. ३४६ (वि.सं. १२८३) लेखेका छन् । हरिराम जोशी (२०३६:२९)ले यसको मिति ने.सं. ३९६ दिएका छन् । कृष्णदेव (२०४०: List of Plates (चित्रसूची) ७ पृष्ठमा ७९ सङ्ख्या)ले यसको मिति AD 1238 (ई.सं. १२३८) भनी लेखेकाले उनले यसको अर्थ ई.सं. १२३८-८८० = ने.सं. ३५८ मानेको देखिन्छ । लैनसिंह बाङ्देल (२०४६:१५१)ले यसको मिति A.D. 1238 (ई.सं. १२३८) भनी लेखेकाले बुझनुभक्त कृष्णदेवको पछि उनी लागेको कुरा यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।

७ नयराज पन्त २०६० क:१७ = ९५ श्लोकको उत्तरार्ध ।

२ सङ्ख्या

ने.सं. ७६५ (वि.सं. १७०१/०२) मा कोरिएको, गौरीको खाका^{५६}गूढन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावा २०४७:७४ मा अधिल्लो ६१ सङ्ख्याको चित्रबाट
स्क्यानिङ गरेको

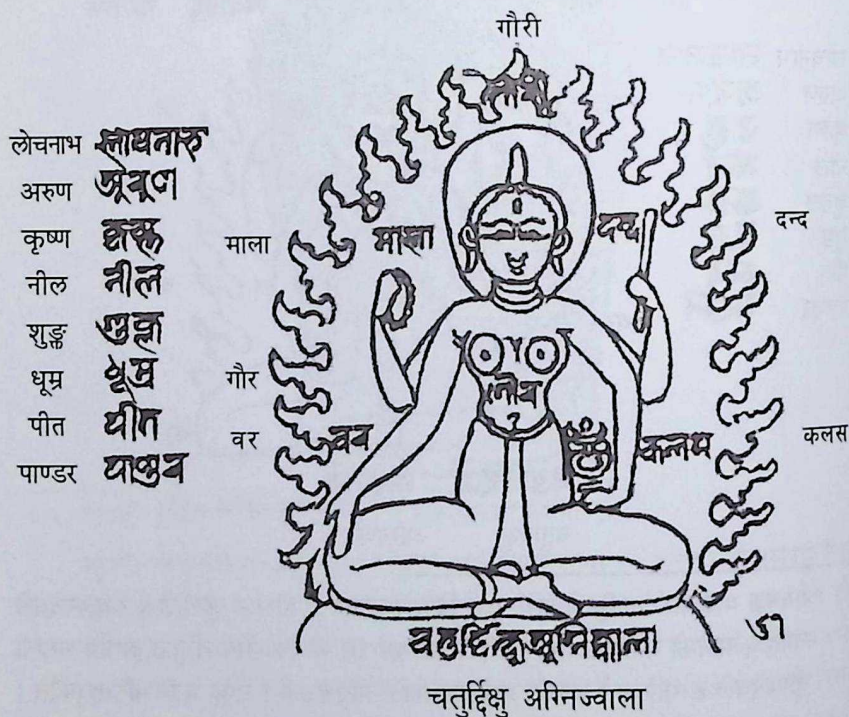
मनवज्र बज्राचार्यले पङ्क्तिको अर्थ २, गोविन्द टण्डनले ४, हरिराम जोशीले ९ र कृष्णदेवले चाहिँ ५ मानेको यताबाट देखिन गएको छ । तर रस शब्दको सर्वस्वीकृत अर्थ ६ नमानी कृष्णदेवले ८ मानेकाले उनको अर्थगराइ कति अविश्वसनीय रहेछ भनी भनिरहनुपर्दैन । दशमलवपद्धतिबाट अङ्क लेख्ने चलन आउनुभन्दा अगाडि १६ बुझाउन १० बुझाउने एउटा र ६ बुझाउने अर्को अक्षराङ्क लेख्नुपर्ने जस्तै गरेर १ बुझाउन १० बुझाउने शब्दको प्रयोग यस शिलालेखमा भएको हो कि भन्ने ठानी ने.सं. ३१६ भन्ने मानी त्यसलाई वि.सं. मा परिवर्तन गरी मैले माथि लेखेको छु । दिनेशचन्द्र रेग्मी (२०४८:१२३ = ४ सङ्ख्या, उही २०६०:२५३ = च सङ्ख्या)ले पङ्क्तिको अर्थ १० गर्दा गर्दै रसपञ्चग्निसंख्यातेको अर्थ ३१६ गरेकाले उनको पनि निष्कर्ष यही भएको कुरा यस प्रसङ्गमा उल्लेखनीय छ । यस अभिलेखमा वार मात्र नभई नक्षत्र पनि भएकोले गणनाद्वारा यसको कालनिर्णय गर्न सकिने हुनाले यतातिर तज्ज्ञहरूको ध्यान जानु आवश्यक छ ।

५६. गूढन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावा २०४७:११ । राष्ट्रिय अभिलेखालय चौथो लगतको ३३१ सङ्ख्याको प्रतिष्ठाालक्षणसारसमुच्चय (नेपालजर्मनहस्तलिखितग्रन्थसंरक्षण-

३ सङ्ख्या

नेपालमा कोरिएको, गौरीको खाका^{५७}

गूढन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावा २०४७:७४ मा पछिल्लो ६१ सङ्ख्याको चित्रबाट स्क्यानइङ गरेको

परियोजनाको माइक्रोफिल्मको रीलसङ्ख्या ए ५१७/१६) । मूल खाकाबाट अर्को खाका कोरी बावुकृष्ण २०१९:१ खण्डको ३५ पृष्ठमा छापिँदा नेवारी लिपिमा लेखिएका अक्षरलाई देवनागरीमा परिवर्तन गरी मूलका प्रातिपदिकलाई प्रथमान्तमा परिवर्तनसमेत गरिएको छ, प्रूफको गल्तीले ठाउँठाउँमा अशुद्धि पनि छ ।

५७. गूढन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावा २०४७:११ । राष्ट्रिय अभिलेखालय पहिलोको लगतको १३१४ सङ्ख्याको सचित्रपत्राणि (नेपाल-जर्मनहस्तलिखितग्रन्थसंरक्षण-परियोजनाको माइक्रोफिल्मको रीलसङ्ख्या ए ५४४/६) । २ सङ्ख्यामा र यसमा फरक नभए पनि सूक्ष्म विचार गर्न काम लागोस् भनी यो दिइएको हो ।

४ सङ्ख्या

ने.सं. ७६५ (वि.सं. १७०१/०२) मा कोरिएको, गौरीको खाका^{५८}

गृद्धन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावा २०४७:१२६ मा अधिल्लो ८४३ सङ्ख्याको चित्रबाट
स्क्यानइड गरेको

गौरी **नेत्रा**

५८. गृद्धन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावा २०४७:११ । राष्ट्रिय अभिलेखालय चौथो लगतको ३३१ सङ्ख्याको प्रतिष्ठालक्षणसारसमुच्चय (नेपालजर्मनहस्तलिखितग्रन्थसंरक्षण-परियोजनाको माइक्रोफिल्मको रीलसङ्ख्या ए ५१७/१६) । मूल खाकाबाट अर्को खाका कोरी बावुकृष्ण २०१९:२ खण्डको २२ पृष्ठमा छापिँदा नेवारी लिपिमा लेखिएका अक्षरलाई देवनागरीमा परिवर्तन गरी मूलका प्रातिपदिकलाई प्रथमान्तमा परिवर्तनसमेत गरिएको छ ।

५ सङ्ख्या

ढाका सोनारङ्गको गौरीको धातुको मूर्ति

नलिनीकान्त भट्टशाली १९८६ मा छापिएको ६७ सङ्ख्याको फोटोबाट स्क्यानइड गरेको

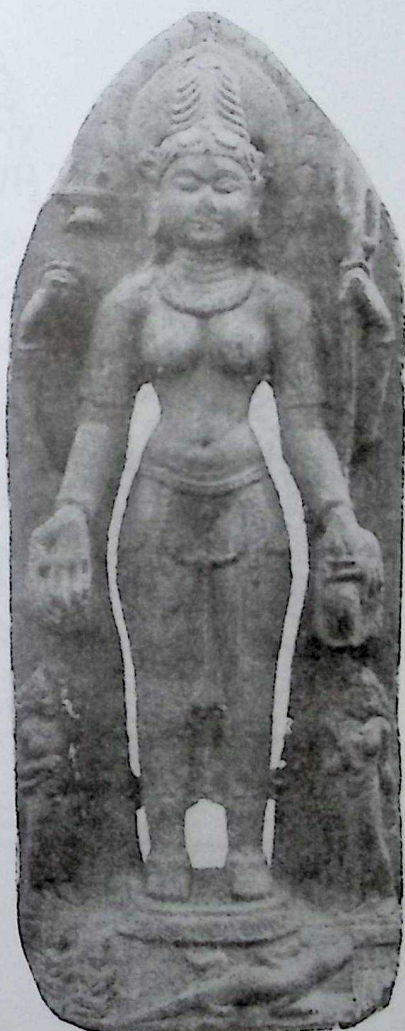
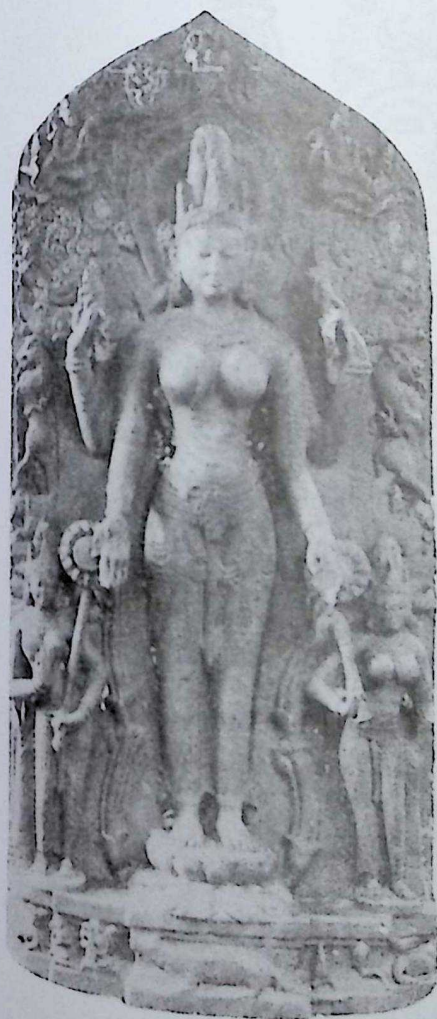

६ सङ्ख्या

ढाका पाइकपाडाको गौरीको मूर्ति
नलिनीकान्त भट्टशाली १९८६ मा छापिएको ६८
क सङ्ख्याको फोटोबाट स्क्यानइङ गरेको

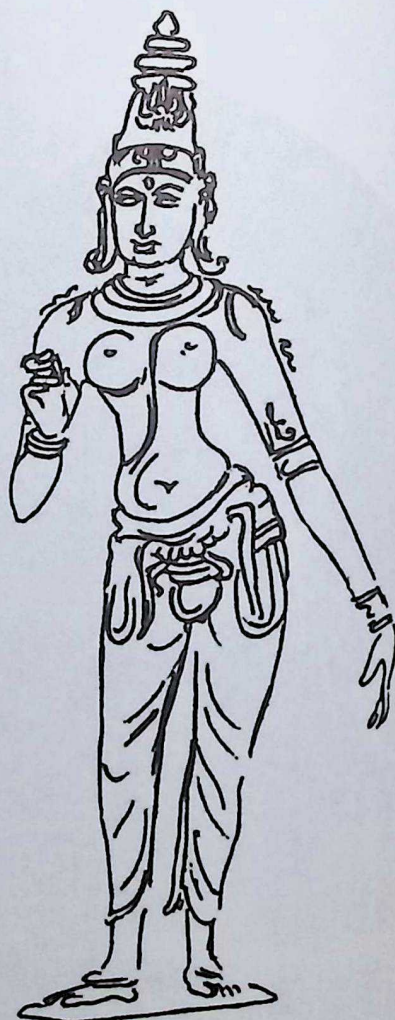
७ सङ्ख्या

आरिअलको गौरीको मूर्ति
नलिनीकान्त भट्टशाली १९८६
मा छापिएको ६८ ख सङ्ख्याको फोटोबाट
स्क्यानइङ गरेको

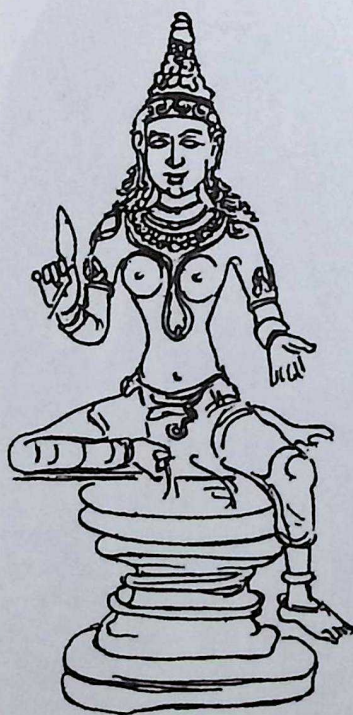

शालिग्राम कृष्ण रामचन्द्र राव २०५९ को ४८२ पृष्ठमा छापिएका खाकाबाट स्क्यानइड गरेको

९ सङ्ख्या

८ सङ्ख्या

शालिग्राम कृष्ण रामचन्द्र राव २०५९ को ४८३ पृष्ठमा छापिएको खाकाबाट स्क्यानइङ गरेको

१० सङ्ख्या

(पूर्णिमा १३० पूर्णाङ्क, २०६६, ९५-११९ पृष्ठ)

फर्पिङको भङ्गेश्वरीमूर्तिको प्राचीनताको विषयमा

डा. प्रतापादित्य पालले आफ्नो *दि आर्ट्स अफ नेपाल (नेपालका कला)* नामक ग्रन्थ (२०३०:१३४)मा फर्पिङको भङ्गेश्वरीमूर्ति (१४ सङ्ख्याको चित्र)को समयको विषयमा यस्तो लेख्नुभएको छ—

Stylistically, they are comparable to the Jhañkeśvarī of A.D. 1407 (fig. 36), dedicated some twenty years before the accession of Yakṣamalla.

(यी मूर्तिको शैली यक्ष मल्ल राजा हुनुभन्दा २० वर्ष जतिअघि वि.सं. १४६३ मा बनाइएको भङ्गेश्वरीको मूर्ति (३६ सङ्ख्याको चित्र)सँग दाँज्न सकिन्छ ।)

36. Jhañkeśvarī, Pharping, A.D. 1407

(१७८ पृष्ठ)

(३६. वि.सं. १४६३ मा बनाइएको फर्पिङको भङ्गेश्वरीको मूर्ति)

36. Jhañkeśvarī, Pharping, A.D. 1407

(३६ चित्र)

वि.सं. १४६३ को धर्म मल्लको पालाको फर्पिङको शिलालेखमा भङ्गेश्वरीको उल्लेख आएको देखेर^१ डा. प्रतापादित्य पालले भङ्गेश्वरीको मूर्तिको कालनिर्धारण गर्नुभएको अनुमान हुन्छ । तर फर्पिङको भङ्गेश्वरीको उल्लेख वि.सं. १३९१ मा सारिएको *अगस्त्यसंहिता* भन्ने पुस्तकको पुष्पिकावाक्यमा पनि आएको छ—

स्वस्ति श्रीनेपालिकसंवत् ४५५ फाल्गुनशुक्लत्रयोदश्यां बुधवारे फणपीगुमहानगरे परमभयारके इत्यादिराजावली अद्येह श्रीमत्प्रौढप्रतापचक्रवर्तिनेपालसकल-भुवनाधिपति... महामायाभङ्गेश्वरीवरलब्धराज्यं करोति ... शुलंकीवंशाधिपति-शर्पक्रीमहाराजतत्तश्रीजेतसिंहदेवानां विजयराज्यं ॥

(वीरपुस्तकालय चौथो ३२५ सङ्ख्या । यो पुष्पिकावाक्य कृष्णप्रसाद भट्टराई २०२० मा *अगस्त्यसंहिता*खण्डको ४० पृष्ठमा र डिल्लीरमण रेग्मी २०२२:४०९-४१० मा छापिएको छ ।)

१. महेशराज पन्त २०३४:२९८-२९९ मा ६ टिप्पणी ।

(कल्याण होओस् । ने.सं. ४५५ (वि.सं. १३९१) फाल्गुनशुक्लत्रयोदशी बुधवारको दिन ठूलो शहर फणयीगु (फर्पिङ)मा परमभट्टारक इत्यादि राजप्रशस्ति भएका, ठूलो प्रतापले गर्दा चक्रवर्ती भएका, सबै नेपालमण्डलका मालिक, भगवती भङ्गेश्वरीको वरबाट राज्य गरेका, शुलंकीवंशका मालिक, अधिकार भएका, महाराज जयजैतसिंहको विजयराज्यमा ।)

भङ्गेश्वरीको उल्लेख स्थितिराज मल्लको पालामा फर्पिङमा खेलाइएको रामायण नाटकमा पनि परेको छ ।^२

यस कारण वि.सं. १४६३ भन्दा ७२ वर्षअगाडि पनि फर्पिङमा भङ्गेश्वरीको अस्तित्व देखिएकोले फर्पिङको भङ्गेश्वरीमूर्तिलाई वि.सं. १४६३ को भनी डा. प्रतापादित्य पालले लेख्नुभएको अशुद्ध ठहर्छ ।

(पूर्णिमा ३७ पूर्णाङ्क, २०३४, १०-११ पृष्ठ)

२. महेशराज पन्त २०३४:२९६-२९८ ।

इटुंबहालको प्रज्ञापारमिता

१. धेरैजसो बहालका जङ्गम मूर्ति, पुस्तक र पट इत्यादि हरसाल श्रावणशुक्लद्वादशीको दिन भिकी ७ दिनसम्म देखाउन भनी बाहिर राख्ने चलन छ ।^१ त्यस्तो प्रदर्शनीलाई

१. **बहिद्यः** ब्वयेको यो मिति हामीले अन्त (महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्त २०३७:१८) पनि दिएका छौं । **बहिद्यः** ब्वयेगु पूर्णिमाको ३ दिनअगाडि, श्रावणशुक्लद्वादशीको दिन शुरू भई केही (several) दिनसम्म चल्छ, कति दिन चल्छ भन्ने कुरा विहारका मानिसहरूको लहडमा भर पर्छ भनी मेअरी एम. एन्डर्सन (२०२८:८१)ले लेखेकी छिन् । १० दिन बहिद्यः ब्वयेगु गर्नुपर्ने भए पनि आजभोलि २ वा ३ दिन मात्र गरिन्छ भनी मेअरी शेपार्ड स्लसर (२०३१:५५ = २०६२:१२८)ले लेखेकी छिन् । [...] श्रावण पूर्णिमाको दिन प्रत्येक बौद्ध महाविहारलाई सफासुगन्ध राखी त्यहाँ भव्य रूपले बुद्ध पूजा गरिन्छ, विहारका प्रदर्शनी कक्षहरूमा विभिन्न मूर्ति (माटे, प्रस्तर, काठ, धातु आदिका)हरू, चित्र (पौभा, बिलें पौ आदि)हरू, प्राचीन शैलीका वस्त्रहरू, आभूषणहरू, अभिलेख, पुस्तकहरू आदि विशेष रूपले प्रदर्शन गर्ने चलन छ र यस्तो किसिमको प्रदर्शनी सात दिनसम्म सार्वजनिक रूपमा खुला राखिन्छ भनी सत्यमोहन जोशी (२०३९:९८)ले लेखेका छन् । श्रावणशुक्लद्वादशीदेखि १० दिनसम्म बहिद्यः ब्वयेगु गर्ने परम्परा भए पनि कुनै सङ्कले बहिद्यः ब्वयेगु गर्दै नगर्ने, गर्नेमध्ये पनि सङ्कैपीछेको आआफ्नो लहडअनुसार १ वा २ दिनभन्दा बढी चल्दैन भनी मेअरी शेपार्ड स्लसर (२०३९:३०३)ले लेखेकी छिन् । नघलबहालमा श्रावण (गुंला) महिनामा द्वादशि* देखि चार दिन सम्म त्यस घरको छिडीमा पन्च*दान देवता [...] र सम्यक* देवता को [...] प्रदर्शन गर्ने चलन हाल सम्म चलेकै छ । आजकाल यी मूर्तिहरू दुई दिन मात्र प्रदर्शन गरिन्छ भनी भरत मान शाक्य (२०४०:३५)ले लेखेका छन् । सम्यक् (धेरैजसो दीपङ्कर बुद्ध)का मूर्ति आफूसँग भएकाहरू गुंला (साउन महीना)को आधाआधीमा ५ दिनसम्म ती मूर्ति सर्वसाधारणलाई देखाउँछन् भनी बहिद्यः ब्वयेगुको प्रसङ्गमा टड थ्रोन्टन लुइस (२०४१:३६१)ले लेखेका छन् । श्रावणशुक्लदशमीदेखि [अमान्तमानले] श्रावणकृष्ण-दशमीसम्म १५ दिन बहिद्यः ब्वयेगु हुन्छ भनी करुणाकर वैद्य (२०४३:३०)ले लेखेका छन् । बहालका देवता श्रावणशुक्लद्वितीयादेखि ८ दिनसम्म देखाइन्छन् भनी मदनसेन बज्राचार्य* (२०४४)ले लेखेका छन् । श्रावणपूर्णिमादेखि ८ दिनसम्म बहालबहिलमा बहालका देवता पट देखाउने, दान गर्ने, पाठपूजा गर्ने स्थिति छ भनी सविता धाखा (२०४८:९)ले लेखेकी छिन् । श्रावणशुक्लद्वादशीको दिन ललितपुरमा बहिद्यः ब्वयेगु हुन्छ भनी डेभिड एन. गेल्लर (२०४९:२१५)ले लेखेका छन् । गुंलाको आधाआधीति पूर्णिमाको केही दिनअगाडि विहारहरूमा देवता देखाउने बहिद्यः ब्वयेगु हुन्छ, पाटन र

काठमाडौंमा पुराना विहारहरूमा धार्मिक शेषभाग चित्रहरू, मूर्तिहरू र ग्रन्थहरू देखाइन्छन् भनी दि इन्डिपेन्डन्ट २०४९ मा लेखिएको छ । श्रावणशुक्लद्वादशीदेखि चतुर्थीसम्म लगातार ९ दिन (द्वादशीनिसैं चौथि तक गुन्हुयंकं) ① थरी थरी रूपमा कार्यक्रम भइरहन्छ, बहीद्यो ब्वेगे हुन्छ भनी रत्नकाजी वज्राचार्य (२०५१:३७ = २०६१:११)ले लेखेका छन् । श्रावण महीनाको शुक्लद्वादशीदेखि बहालबहिल अथवा आफ्नो घरमा देखाउने गरी देवता राख्न सफासुग्ध गरेर बहिद्यः ब्वेगे शुरू गरिन्छ भनी लोकरत्न शाक्य (२०५५)ले लेखेका छन् । श्रावणपूर्णिमाको ३ दिनअगाडि वा द्वादशीको दिनदेखि बहिद्यः देखाउने चलन छ भनी रत्नतारा ताम्राकार* (२०६४:३)ले लेखेकी छिन् । [...] लोकलाई दर्शन गराउन बहिदेवता, उपदेश लेखेको ग्रन्थ, पौभाः, सुनको अक्षर भएको ग्रन्थ, चौदिको अक्षर भएको ग्रन्थ आदि आठ दिनसम्म प्रदर्शनमा राख्ने चलन छ भनी जनैपूर्णिमाको विषयमा लेख्दा विनोदमान राजभण्डारी (२०६४:२८)ले लेखेका छन् । "वही द्यः ब्वेगे" अर्थात् विविध बौद्ध सामाग्री* प्रदर्शन गर्ने परम्परा प्रत्येक वर्ष गुंलाख्व दशमीदेखि शुरू भई गुंलागाः दशमीसम्म प्रदर्शन गरिने परम्परा छ ② भनी राजेन्द्र मान वज्राचार्य (२०६६:५ = राजेन्द्रमान वज्राचार्य २०६६ क)ले लेखेका छन् । ब्रायन हाउटन हाजसनको लागि अमृतानन्द शाक्यले ने.सं. १४६ (वि.सं. १८८३)मा तयार गरेको ③ धर्मकोशसङ्ग्रहमा यस्तो

श्रीस्वयम्भूधर्मधातुवागीश्वरचैत्यभट्टारकप्रतिपालितनेपालमण्डलान्तर्गतकाष्ठमण्डपललितपत्तन-
भक्तपुराभिधमहानगरवरेषु पञ्चाशद्देशग्रामनिगमजनपदपरिवृतेषु बहवो बुद्धविम्बचैत्य-
विम्बधर्मधातुमण्डलमहाकालहारीतिहुनुमदादिविम्बयुता विहाराः सन्ति. तत्र सर्वत्र विहारेषु

① द्वादशीदेखि चौथीसम्म कुनै तिथि बढेको छैन भने ८ दिन मात्र हुन्छ ।

② राजेन्द्रमान वज्राचार्य २०६६ कमा परम्परा रहेको छ छापिएको छ ।

③ ऋतुदधिनिधौ वर्षे श्रावणे कृष्ण आरुणे ॥

श्रीसाहेबाज्ञयालेखदमृतः शाक्यशासनः ॥

(यो पाठ मुकुन्दराज अर्ज्याल २०५९:२०२ अनुसारको हो । मुकुन्दराज अर्ज्याल २०५९ मा चाहिँ कहाँ कहाँ अशुद्ध पाठ- ऋतुदधिनिधौ, आरुणेः र श्रीसाहेबाज्ञयालेख्या-
दमृतशाक्यशासनः- छ ।)

(संवत् १४६ मा श्रावणकृष्णदशमी ④ मा श्रीसाहेबको आज्ञाले अमृत शाक्यले लेखे ।)

④ यहाँ आरुणेको अर्थ त्यति स्पष्ट नभए पनि आरुणि शब्दले अरुण अर्थात् सूर्यका छोरा यम पनि बुझाउने भएकोले (उदाहरणको लागि वामन शिवराम आपटे २०१६ मा आरुणि) र दशमी तिथिको मालिक यम भएकाले (उदाहरणको लागि दिनेशराज पन्त २०३२:३२) आरुणेको अर्थ दशमी भनी मैले गरेको हुँ । मुकुन्दराज अर्ज्याल (२०५९:२०२)ले यहाँको आरुणेको अर्थ सप्तमी तिथिमा भनी गरेका छन् । अरुण शब्दमा आदिवृद्धि गर्दा आरुण रूप बन्छ र अरुणसम्बन्धी तिथि भन्ने अर्थ गर्दा अरुण अर्थात् सूर्य सप्तमी तिथिका मालिक हुने हुनाले (दिनेशराज पन्त २०३२:३२) सप्तमी तिथिमा भनी अर्थ गर्न पनि नसकिने होइन ।

बहिद्यः ब्वयेगु अर्थात् देखाउन भनी बहालका देवता राख्ने^२ भनिने गरिन्छ । इटुंबहालमा

प्रतिवत्सरं श्रावणशुक्लअष्टमीमारभ्य कृष्णचतुर्दशीपर्यन्तमभ्यन्तरस्थापितानि बुद्धबोधिसत्त्वादिविम्बानि विहारशालायां स्थापनीयानि पूजनीयानि तत्प्रीत्या दातव्यानि. अथ च भाषया बहिर्बोय इति प्रसिद्धा. अथ च सुवर्णलिखितानि रङ्गलिखितानि प्रतिमापटनि कथान्तरप्रतिमापटनि च. इति तुलांपौ इति प्रसिद्धानि. तान्यपि स्थापनीयानि प्रकाशनीयानि. यानि दृष्ट्वा पापक्षयः पुण्यवृद्धिः इत्युदन्तः ॥ ॥

(धर्मकोशसङ्ग्रह २१५, २१७)^७

(श्रीस्वयम्भूधर्मधातुवागीश्वरचैत्यभट्टारकले पालना गरेको, नेपालमण्डलअन्तर्गत, ५० देश ग्राम निगम र जनपदहरूले घेरिएका, काष्ठमण्डप ललितपत्तन भक्तपुर नाउँ भएका श्रेष्ठ ठूला शहरमा धेरै बुद्धविम्ब चैत्यविम्ब धर्मधातुमण्डल महाकाल हारीती हनूमान् आदिका विम्बले युक्त ५० वटा विहार छन् । ती सबै विहारमा भित्र राखिएका, बुद्ध बोधिसत्त्व आदिका विम्बलाई बसेनि श्रावणशुक्लअष्टमीदेखि थालेर कृष्णचतुर्दशीसम्म विहारशालामा राख्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ । तिनीहरूको प्रीतिद्वारा दान गर्नुपर्छ । अनि भाषाले बहिर्बोय भनी प्रसिद्ध । अनि तुलांपौ भनी प्रसिद्ध भएका, सुनले लेखिएका, रङ्गले लेखिएका, प्रतिमापट र अरू अरू कथा [बुझाउने] प्रतिमापट । तिनीहरू पनि राख्नुपर्छ, देखाउनुपर्छ । जुन देखेर पापको नाश, पुण्यको बढिबढाउ हुन्छ भनी भनिन्छ ।)

लेखिएकोले अहिलेभन्दा २ शताब्दीअगाडिसम्म श्रावणशुक्लअष्टमीदेखि [अमान्तमानले] श्रावणकृष्णचतुर्दशीसम्म गरी २१ दिन बहिद्यः ब्वयेगु हुन्थ्यो भन्ने थाहा हुन्छ ।

२. बहिद्यः ब्वयेगुको मतलब बहालका देवता देखाउने भनी ठान्ने गरिएकोमा धर्मकोशसङ्ग्रहमा बहिर्बोय भनी लेखिएकोले (१ सङ्ख्याको टिप्पणीमा हेर्नु) बाहिर देखाउने भनेर र यहाँ अलि तल (२१७) तस्मिन् प्रतिष्ठितानि बहिर्देवतानां बहिर्घो इति विख्यातानां विम्बानि प्रतिमापटनि च अर्थात् त्यहाँ (रुद्रवर्ण नाउँ भएको महाविहारमा) प्रतिष्ठा गरिएका बहिर्घो भनी विख्यात बाहिरिया देवताहरूका विम्ब र प्रतिमापटहरू भनी लेखिएकोले बाहिर देखाउने भनी अर्थ गर्नुपर्छ कि जस्तो मलाई लाग्छ ।

- ७ परसवर्ण गर्नेपर्ने ठाउँमा मूल पुस्तकमा आम तर अशुद्ध चलनअनुसार अनुस्वार हालिएकोमा र बकार लेख्नेपर्ने ठाउँमा मूल पुस्तकमा वकार भएकोमा प्रकाशित पुस्तक (मुकुन्दराज अर्ज्याल २०५९)मा मूलको पाठ जस्ताको-तस्तो दिई कोष्ठभित्र शुद्ध पाठ दिइएको छ । मैले यहाँ र तल धर्मकोशसङ्ग्रहको उद्धरण गर्दा मूल पुस्तकअनुसार नगरी प्रकाशित पुस्तकमा सच्याएअनुसार पाठ दिएको छु । अनि मूल पुस्तकमा भएको यस्तो . विरामचिह्न मेरो दृष्टिमा नचाहिने ठाउँमा हटाउने र चाहिने ठाउँमा थप्ने काम गरेको छु । थप, प्रकाशित पाठमा पंचा (पञ्चा)शतदेश^० भएकोमा पञ्चाशद्देश^० र बहिर्बोय भएकोमा बहिर्बोय बनाएको छु । यस लेखमा तल तल त्यस पुस्तकबाट उद्धरण गरिएका अंशमा पनि यसै गरी अत्यावश्यक ठाउँमा संशोधन गरेको छु ।

चाहिँ अन्यत्रभन्दा ५ दिनअगाडि अर्थात् श्रावणशुक्लसप्तमीदेखि देखाउन भनी राख्न थाली अन्यत्रभन्दा ४ दिनपछाडि अर्थात् भाद्र(अमान्तमानले श्रावण)कृष्णसप्तमी-सम्म पूरै पक्षभर बहिद्यः ब्वयेगु गर्ने चलन छ ।^३

२. बहिद्यः ब्वयेगु गरिने अवधिभर नीलपत्रमा सुन र चाँदीको मसीले लेखिएको, त्यो प्रज्ञापारमिता पारावतमहाविहार (बहाः दुने) अर्थात् खास इटुंबहालभित्र दक्षिण फर्केको आगमको छिँडी तलाको सलन्साल^४मा राखिन्छ । यो पुस्तक आफ्नै आँखाले हेर्ने वा यस पुस्तकको विषयमा सुन्नेहरूमध्ये केहीले यसलाई हस्तलिखित ग्रन्थ^५ मात्र,

३. इटुंबहालमा श्रावणशुक्लसप्तमीदेखि पक्षभर बहिद्यः ब्वयेगु गर्ने चलन छ भन्ने कुरा अस्सरा २०५९:७ मा र भुवनलाल प्रधान २०६४:१३२ मा लेखिएको छ । यस कुराको पुष्टि इटुंबहालका बासिन्दा प्रतापमान शाक्यबाट पनि भएको छ (वि.सं २०६७। १०।१३।५ मा भएको कुराकानी) । सङ्घमा रहेका बहुमूल्य सम्पत्ति [अमान्तमानले] श्रावणकृष्ण-सप्तमीको दिन इटुंबहालमा देखाइन्छन् भनी जोन कर लक (२०४२:२८६)ले लेखेका छन् । श्रावण महीनामा द्वादशीको दिन सबै बहालबहिमा दीपंकर बुद्धहरू (बहिद्यः) देखाउने गरिन्छ त प्रज्ञापारमिताको पुस्तक र बिलपौ पनि देखाउने चलन छ, इटुंबहालमा श्रावणशुक्लसप्तमीको दिन श्रीकेशचन्द्र देखाउन भनी राख्ने काम हुन्छ, बाँकी अरू देवताहरूलाई द्वादशीको दिन बाहिर ल्याइन्छ भनी अमृतमान शाक्यभिक्षु (२०६१)ले लेखेका छन् । श्रावण महीनामा सालिन्दा २ हप्ता केशचन्द्रको मूर्ति र अरू बौद्ध मूर्ति इटुंबहालमा देखाउने गरिन्छ भनी स्वस्तिरत्न शाक्य (२०६६:१३)ले लेखेका छन् ।

४. यो शब्द संघशालाको अपभ्रंश हो भनी भुवनलाल प्रधान (२०६४:१२६)ले लेखेका छन्- यसको छिँडी तलामा "बहिद्यो ब्वयेगु" गरिन्छ । यस ठाउँलाई संघशाला (नेवार भाषामा बिगारेर "सलंशाला") भनिन्छ ।

५. यस पुस्तकको पुष्पिकाको गौतमवज्र वज्राचार्य (२०३१:९७ मा ४ सङ्ख्याको टिप्पणी = उही २०३३:४ मा ३ सङ्ख्याको टिप्पणी)को उद्धरणमा पुस्तकको नाउँ लक्षाभगवति^६ परे पनि उनले यसलाई प्रतिवर्ष श्रावण महीनामा हुने, 'बहिबोय्' भनी प्रसिद्ध विहारमा संचित वस्तुहरूको प्रदर्शनी देखाउने वेलामा इटुंबहालमा प्रदर्शित गरिने हस्तलिखित ग्रन्थ (उही २०३१:९० = उही २०३३:४) भनी काम चलाएका छन् । गौतमवज्र वज्राचार्य (२०३१:९७)ले छपाएको पुष्पिका आफ्नो पुस्तकमा उद्धरण (जोन कर लक २०४२:५०० मा ५८ सङ्ख्याको टिप्पणी)^७ गरी यस पुस्तकलाई जोन कर लक (२०४२:२८८)ले

^६ गौतमवज्र वज्राचार्य २०३१ मा मूलअनुसारको लक्षाभगवति पाठ भएकोमा उही २०३३ मा भने लक्षाभगवती भई छापिएको छ । लक्षाभगवती भनेको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता हो (तल ३९ सङ्ख्याको टिप्पणी हेर्नु) ।

^७ गौतमवज्र वज्राचार्यले दिएको पुष्पिकाबाट उद्धरण गर्दा जोन कर लकले राजब्रह्मसम्म मात्र

कसैले इटुम्बहालमा रहेको पुस्तक^६ र कसैले अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता^७ भने पनि यसको पुष्पिका हेर्दा यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता रहेछ भन्ने थाहा भयो ।^८

३. महायानवाङ्मयमा प्रज्ञापारमिताको ठूलो ठाउँ छ । एक अक्षरदेखि १ लाख ग्रन्थसङ्ख्यासम्म भएको प्रज्ञापारमिता पाइन्छ । खुलाएर भन्दा, एकाक्षरा, स्वल्पाक्षरा, ७, ९, १४, २१, ५०, १५०, ३००, ५००, ७००, ८००, २५००, ८०००, १००००, १८०००, २५००० र १ लाख ग्रन्थसम्मका प्रज्ञापारमिता छन्^९ ।

a manuscript अर्थात् लेखोट पुस्तक भनी लेखेका छन् । करुणाकर वैद्य (२०४३:३१)ले यस पुस्तकलाई [...] an old manuscript showing very fine characters called 'Ranjana' written in gold ink and considered to be very old, but yet looking fresh and green अर्थात् रञ्जना^{१०} भनी कहिएको, ज्यदै राम्रो अक्षरमा सुनको मसीले लेखिएको, धेरै पुरानो भनी ठानिए पनि अझै ताजा र हरियो देखिने, पुरानो लेखोट पुस्तक भनी लेखेका छन् । इटुम्बहालमा भएभरका अभिलेखको सँगालोका संकलक तथा अनुवादक सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु (२०६२ क:ड)ले खालि हस्तलिखित ग्रन्थ भनी चित्त बुझाएका छन् ।

६. ज्ञानमणि नेपाल २०६२:४९ मा २२ सङ्ख्याको टिप्पणी । गौतमवज्र वज्राचार्यले छपाएको पुष्पिका आफ्नो पुस्तकमा उद्धरण गर्दा ज्ञानमणि नेपालले संस्कारित र श्रीकेशवचन्द्रको बीचमा रहेको इति छोडिदिएका छन् ।
७. रत्नकाजी वज्राचार्य (२०५१:३९ = २०६१:१२-१३), बिराजकाजी राजोपाध्याय (२०५८:९१), स्वस्तिरत्न शाक्य (२०६२:ग), अमृतमान शाक्यभिक्षु (२०६५), सर्वज्ञरत्न बज्राचार्य* (२०६७) र चन्द्र बहादुर शाक्य (२०६७)ले यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितालाई अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ठानेको देखिन्छ ।
८. यो पुष्पिका तल § ८ मा छ ।
९. १६ अक्षरको १ ग्रन्थ हुन्छ । अनुष्टुभ् छन्दमा १६ अक्षर हुने हुनाले गद्यमा लेखिएको भए पनि ग्रन्थलाई श्लोक भन्ने चलन छ ।
१०. हेमराज शाक्य २०४७:४५-४७ ।
पुष्प राज बज्राचार्य* २०५१:५०-५८ ।
विजयराज वज्राचार्य २०६३:४०-४६ ।

सारी पछिल्ला ३ अक्षर अर्थात् श्रीनामा छोडेका छन् । गौतमवज्र वज्राचार्यको उपर्युक्त लेखको सन्दर्भ दिँदा Contributions to Nepalese Studies 1, 2:93, note 4 हुनुपर्नेमा भ्रमवश त्यहाँ Contributions to Nepalese Studies 2, 2:93, note 4 छापिएको छ ।

- ③ एक पङ्क्ति सुनको र अर्को पङ्क्ति चाँदीको गरी यो पुस्तक यही क्रमले २ थरी मसीले लेखिएको छ । यस पुस्तकको लिपि रञ्जना होइन (यसको लिपिको विषयमा तल § ५ हेर्नु) ।

यौमध्ये ८ हजार ग्रन्थ भएको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता प्राचीन हो भन्ने एडवर्ड कौंजे (२०३५:११)को धारणा छ । मूल प्रज्ञापारमितालाई पछि १८ हजार ग्रन्थ भएको अष्टदशसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता, २५ हजार ग्रन्थ भएको पञ्चविंशतिसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता र १ लाख ग्रन्थ भएको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा गरी ३ वटा भिन्नाभिन्नै ग्रन्थमा विस्तर गरियो, यी तीनै थरी प्रज्ञापारमिता मूलतः एउटै हुन् र तिनमा खलि पटक पटक उही वाक्य दोहऱ्याइएकाले ती ती प्रज्ञापारमिताको ग्रन्थसङ्ख्या फरक फरक भयो भनी उनी भन्छन् (उही:१०) ।

४. शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ७२ परिवर्तमा बाँडिएको छ ।^{११} यसका अहिलेसम्म १४ परिवर्त मात्र प्रकाशित छन् ।^{१२} इटुंबहालको यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको अधिल्लो पुष्पिकामा शतसाहस्र्याः प्रज्ञापारमितायाः प्रथमः खण्ड परिसमाप्ता ॥ भनी लेखिएकोले यस पुस्तकमा प्रथम खण्ड अर्थात् १२ परिवर्तसम्म भएको देखिन्छ ।

यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको अन्तिम पत्रको बायाँ किनारामा दशमलवपद्धतिले ४७८ लेखिएकोले यसमा ४७८ पत्र रहेछन् भन्ने कुरा थाहा हुन्छ । पत्रको नापोचाहिँ टिप्पण अनुकूल परेन ।

५. यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको लिपि वर्तमान देवनागरी लिपिको धेरै नजीक छ । नेवारको बहालमा राखिएको धर्मग्रन्थमा नेवारी लिपिको प्रयोग नभई नागरी लिपिको प्रयोग भएको देख्दा यस विषयमा केही लेख्न मन लाग्छ ।

५.१. नेपालका लेखोट पुस्तकहरूको छानबीन गर्ने आदिपुरुष सेसिल बेन्डल (१९४०:१ मा याइ. ८६६)ले ने.सं. १२८ (वि.सं. १०६५)मा सारिएको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको लिपिलाई **early Devanāgarī hand, with some Kuṭīla characteristics** अर्थात् कुटिलका केही लक्षणसहितको पुरानो देवनागरी^{१३} र ने.सं. २८५ (वि.सं. १२२२)मा सारिएको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको लिपिलाई

११. राजेन्द्रलाल मित्र [१९३९] २०२८:१७२-१७८ ।

विजयराज वज्राचार्य २०६३:५६ ।

१२. विजयराज वज्राचार्य २०६३:४० ।

१३. यसको लिपिको विषयमा सेसिल बेन्डलले लेखेको कुरा^{१४}को खण्डन गर्न दिनेशचन्द्र रेग्मी (२०६०:२२१-२२२)ले खोजे पनि उनी यसमा सफल छैनन् जस्तो मलाई लाग्छ ।

① सेसिल बेन्डल १९४० बाट सन्दर्भ दिँदा याइ. ८६६ लाई याइ. ८३६ भनी दिनेशचन्द्र रेग्मी (२०६०:२२८ मा २ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले गल्ती गरेका छन् ।

Kuṭīla or early Devanāgarī hand as modified in the XIIth cent.

A.D. (उही:१८२ मा याङ्. १६९३) अर्थात् ईसवीको बाह्रौं शताब्दीमा परिवर्तित कुटिल वा पुरानो देवनागरी भनी लेखेको म सम्भन पुगें ।

५.२. यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको लिपि (१५ चित्रसङ्ख्या) ने.सं. ५१२ (वि.सं. १४४९) वैशाखकृष्णषष्ठी आदित्यवार श्रवणनक्षत्र ऐन्द्रयोग गरकरण^{१५} विश्वमुहूर्त^{१६}को, पाटन कुम्भेश्वरको, स्थितिराज मल्लको पालाको शिलापत्रसँग आपाततः मिल्छ जस्तो मलाई लाग्छ ।^{१६} यस शिलापत्रका आद्य सम्पादक, लिपिविशेषज्ञ सेसिल बेन्डल (१९४२)ले यसको लिपिको विषयमा केही नलेखे^{१७} पनि हाम्रो समयका लिपिविशेषज्ञ

१४. मूल शिलापत्रमा मिति दिँदा आएको गरकरणेको अर्थ नबुझ्दा सेसिल बेन्डल (१९४२:८३)ले शरकरणे पाठ दिएका छन् । उनले हाँसोउठ्दो ढङ्गले त्यसको टिप्पणीमा **This must be the Hindustani सरकारने^①** अर्थात् यो, हिन्दुस्तानी [भाषाको] सरकारने हुनुपर्छ भनी लेखेका छन् र त्यसको उल्था **By order of Government** (उही:८६) अर्थात् सरकारको आदेशले भनी गरेका छन् । यसको खण्डन धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपाल (२०११ क:१२-१३)ले गर्नुभन्दा ६६ वर्षअगाडि नै **The published version has śarakaraṇé, supposed to be the Hindustani सरकारने,^① and rendered "by order of Government."** My calculation of the date renders it certain that the reading *gara-karaṇé* is right अर्थात् प्रकाशित पाठ शरकरणे छ । [यसलाई] हिन्दुस्तानी [भाषाको] सरकारने भनी मानिएको र सरकारको आदेशले भनी [यसको] उल्था गरिएको छ । [यसको] मितिको मेरो गणनाबाट गरकरणे पाठ ठीक छ भन्ने देखाउँछ भनी फ्रन्त्स कील्हर्न (१९४५ क:२४९ मा ६ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले गरिसकेका थिए ।

१५. यस शिलापत्रको मितिको गणनाको लागि उही:२४९ र धनवज्र वज्राचार्य २०१९:३१२ हेर्नु ।

१६. यस शिलापत्रको, राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको रबिडको फ्याक्सिमिल तल १६ चित्रसङ्ख्यामा छ । यस शिलापत्रको फ्याक्सिमिल सेसिल बेन्डल १९४२:१४ सङ्ख्याको चित्र (इलस्ट्रेशन्), हेमराज शाक्य २०३०:७० र ७१ पृष्ठको बीचको चित्र र धनवज्र वज्राचार्य २०६८:१८९ मा पनि छापिएको छ ।

१७. यस शिलापत्रको पाठ सेसिल बेन्डल १९४२:८३-८५ मा र यसको अङ्ग्रेजी उल्था उही:८६-८७ मा छापिएको छ ।^②

① सरकारने अरबी-फारसी लिपिमा लेखिएको छ ।

② यस शिलापत्रको पाठ डिल्लीरमण रेग्मी २०२३ क:१ खण्डको ३५ सङ्ख्या = ३३-३५ मा र धनवज्र वज्राचार्य २०६८:६२ सङ्ख्या = १८५-१८७ मा तथा यसको नेपाली उल्था उही:१८७-१८८ मा छापिएको छ ।

हेमराज शाक्य (२०३०:७१) ले यस शिलापत्रलाई प्राचीन देवनागरी लिपिको उदाहरणको रूपमा अघि सारेका छन्^{१८} ।

६. हुन त इटुंबहालमा रहेको, यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिका अहिलेभन्दा ३७ वर्षभन्दा पनि अघि, अनि फेरि त्यसको २३ महीनापछि हूबहू त्यही अंश गौतमवज्र वज्राचार्यद्वारा छापिइसकेको हो । तर त्यस पाठमा पुष्पिकाको ७ पङ्क्ति पूरै, ८ पङ्क्तिका ३ अक्षर र ९ पङ्क्तिको आधाजसो भाग मात्र परेको छ र पद्यमा लेखिएको भाग त पर्दै परेको छैन । छापिएको पाठ पनि मूलमुताबिकको छैन भन्ने कुराको दृष्टान्तको लागि शाक्यभिक्षुवज्राचार्य (मूलको ७ पङ्क्ति)लाई शाक्यभिक्षु बुद्धाचार्य पढेको देखाउनु नै पर्याप्त होला ।^{१९}

१८. यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको लिपिको विशद परिशीलन महेशराज पन्त २०६९:१०४-१८४ पृष्ठमा गरिएको छ ।

१९. गौतमवज्र वज्राचार्य २०३१:९७ मा ४ सङ्ख्याको टिप्पणी = उही २०३३:४ मा ३ सङ्ख्याको टिप्पणी—

"सम्बत् ४७८ भाद्रशुद्धि १० लक्षाभगवति संपूर्ण दिवस ... महायानयायिनः परमधार्मिकः परमसर्वज्ञशासनिक श्रीकोलिग्रामीयश्रीभास्करदेवसंस्कारित इति श्रीकेशवचन्द्रकृत-महाविहाराधिवासिन शाक्यभिक्षुबुद्धाचार्यश्रीराजब्रह्मश्रीनामा"^१

① गौतमवज्र वज्राचार्य २०३१ र २०३३ मा कहाँ कहाँ पाठ फरक छ । ती २ पाठमध्ये जुनचाहिँ मूलमुताबिकको छ, त्यही माथि दिइएको छ ।^२

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु (२०६२ कःड) ले यस पुष्पिकाको विषयमा यस्तो लेखेका छन्— यसको ११७ वर्ष पछिको एक पुष्पिका वाक्यमा विहारको वास्तविक* नाम "भाष्कर*देव संस्कारित केशवचन्द्र कृत पारावत्* महाविहार" भनी उल्लेख भएको अर्को प्रमाण नेसं ४७८ (बि.सं.* १४१४) को एक अभिलेखमा पाइएको छ । यो हस्तलिखित ग्रन्थ पारावत्* महाविहारमा वर्षवर्षमा बहीद्यः प्रदर्शन गरिने बेलामा राखिने एउटा हस्तलिखित ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा यसरी लेखिएको छ । "संबत् ४७८ भाद्रशुद्धि १० लक्षा भगवति संपूर्ण दिवस ... महायान यायिनः परमधार्मिकः परमसर्वज्ञशासनिक श्री कोलियग्रामीय श्री भास्कर देव संस्कारीत इति श्री केशवचन्द्रकृत महाविहाराधिवासिन शाक्यभिक्षु बुद्धाचार्य श्रीराजब्रह्मश्रीनामा" त्यस अभिलेखको अनुवादः— ने.सं. ४७८ (विसं १४१५) भाद्रशुक्ल दशमीको लक्षाभगवती संपूर्ण सारि सिद्धियो । श्री कोलिग्राममा भाष्कर*देवले संस्कार गरेको केशवचन्द्रले बनाएको विहार (इटुंबहाल)मा बस्ने बौद्ध धर्मको महायान शाखाका अनुयायी ठूला धर्मोत्तमा* शाक्यभिक्षु बौद्ध धर्मका आचार्य श्री राजब्रह्मश्री* । यसबाट पारावत्* महाविहारको प्राचीनतामा अध्ययन गर्नमा धेरै नजिक ल्याइदिएको भान हुन्छ ।

② अरूले छपाएको पाठको उद्धरण गर्नुपर्ने अवस्थामा पदयोग र पदवियोग मैले अनुसरण गर्ने गरेको नियमअनुसार तथा ब गर्नुपर्ने ठाउँमा बलाई ब बनाएर यस लेखमा पाठ दिएको छु ।

७. यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको ४७८ पत्रमा पहिलो पङ्क्ति सुनको मसीले र दोस्रो पङ्क्ति चाँदीको मसीले लेखी एवंक्रमले बिजोर पङ्क्ति सुनको मसीले र जोर पङ्क्ति चाँदीको मसीले लेखिएको छ ।

८. मैले पढेअनुसारको ग्रन्थसमाप्तिको पुष्पिका र सार्दा लेखिएको पुष्पिका यस प्रकारको छ—

४७७ पत्रको

१० पङ्क्तिबाट— शतसाहस्र्याः प्रज्ञापारमितायाः प्रथमः

११ पङ्क्तिमा— खण्ड परिसमाप्ता ॥ ॥

॥ ॥

ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतु तेषा तथागतो ह्येवद-

तेषाञ्च यो निरोध एवंवादी महाश्रमणः ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

नमो बुद्धाय ॥ नमो धर्मोय ॥ नमः संघा ॥^{२०}

४७८ पत्रको १ पङ्क्तिमा-

य ॥०॥

२०. अधिल्लो पङ्क्तिमा पूरै शब्द नअट्यउँदा त्यो शब्द त्यसपछिको पङ्क्तिमा पनि गएको छ भनी जनाउन यो चिह्न हालिएको हो । यो चिह्न मूलबाट तल उद्धरण गरिएको अंशमा अन्त पनि आएको छ (४७८ पत्रका ३ र ७ पङ्क्ति) । यसरी शब्द जोड्ने काइदाको विषयमा महेशराज पन्त २०५७: § १.३.२.५ = ७७-७८ मा लेखिएको छ ।

यस पुष्पिकामा मूलमा पुछारमा रहेको मिति गौतमवज्र वज्राचार्यको उतारमा सबभन्दा अगाडि आए जस्तै सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको पाठ पनि यसै गरी शुरू भएको छ र सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको पाठ गौतमवज्र वज्राचार्यको नामै नलिई गरिएको, उनकै पाठको घटिया सरोट हो भन्ने कुरा यी २ पाठ दाँजी हेर्दा छर्लङ्ग हुन्छ ।

गौतमवज्र वज्राचार्य (२०३१:९७ मा ४ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले गरेको यस पुष्पिकाको उत्था ने.सं. ४७८ (विसं १४१५) भाद्र शुक्ल दशमीको लक्षाभगवती संपूर्ण सारिसिद्धियो । श्रीकोलिग्राममा भास्करदेवले संस्कार गरेको केशवचन्द्रले बनाएको विहार (इटुम्बहाल) मा बस्ने बौद्धधर्मको महायान शाखाका अनुयायी ठूला धर्मात्मा शाक्यभिक्षु बौद्धधर्मका आचार्य श्रीराजब्रह्मश्री ।

नै सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुले खुरुखुरु सारेको र ने.सं. ४७८ (विसं १४१५) भाद्रशुक्लदशमीको दिन लक्षाभगवती हुनुपर्नेमा गौतमवज्र वज्राचार्यको उत्थामा दिन छुटेकोसमेत उनले थप नसकेको यताबाट देखिएको छ ।

प्रख्यातो भुवि पुण्यमल्लनृपतिः पृथ्वीभुजामग्रणी
 शौर्य्योदार्यगुणातिलङ्घितमही जात क्षमावल्लभः ।
 सर्वज्ञागमतत्त्ववेदिमनसा येनाखिलानाकृतं
 सत्त्वानामधिकं सुखंभ्वसगतां

२ पङ्क्तिमा-

समाश्रयतां संततं ॥

तस्यायं तनुजः क्षमापतिशि^{२१}रश्रे^{२२}णीकिरीटोज्वलं
 माणिक्यद्युतिरजिताघ्निकमलो लक्ष्मी भुवो नायकः ।
 शास्त्राणां परपरमार्थवित्परहित कतु प्रवृत्तः सदा
 पृथ्वीमल्लमहीपतिर्विजयः ।

३ पङ्क्तिमा-

ते श्रीदीपमालप्रियः ॥ ० ॥

आहूतस्तेन भूपेन विदुषामग्रणीर्महान् ।
 विषया नयपालाख्यादाचार्यो जिनशासने ॥
 श्रीराजब्रह्मश्रीनामा सर्वविद्याविचक्षणः ।
 बोधिसत्त्व समस्तानां सत्त्वानामुः

४ पङ्क्तिमा-

पकारकः ॥

पारावतविहारस्य प्रभुणाभेन लेखितः ।

लक्षाभगवतीग्रन्थ प्राक्खण्डः कनकाक्षरैः ॥ ७ ॥

४ पङ्क्तिमा ७ पछि माथि यस्तो चिह्न र त्यसको मुनि यस्तो ८ चिह्न दिई पत्रको
 माथिल्लो किनारामा कुन पङ्क्तिमा थप्ने हो त्यो बुझाउन ४ लेखी त्यसपछि यस्तो ५ चिह्न

२१. शको डिकोमाथि यस्तो चिह्न राखिएको छ । यस्तो चिह्न राख्नुको अर्थ गल्ती गरी
 लेखिएको अक्षरमा आवश्यक संशोधन गर्नु भन्ने हो । जातरूपको अमरकोशटीकाको
 ने.सं. २३९ (वि.सं. ११७६) श्रावणवृष्णअष्टमीको दिन र ने.सं. ८७५
 (वि.सं. १८१२) नष्टज्येष्ठशुक्लदशमी बुधवारको दिन उत्तरफल्गुनीनक्षत्र वरीयान्योगमा
 सारिसिद्ध्याइएका पुस्तकमा यसरी गरिएको संशोधनको लागि महेशराज पन्त २०५७ः
 § १.३.४.१.३ = ८२-८३ र § १.३.४.२.२ = ८६-८७ हेर्नु ।

२२. यस अक्षरलाई मैले श्रे पढे पनि म सन्तुष्ट भने छैन । यही पुष्पिकामा भएको श्र
 —श्रीदीप°, श्रीराजब्रह्मश्री° (४७८ पत्रको ३ पङ्क्तिमा), भिक्षुश्रीवज्र° (उही पत्रको
 ५ पङ्क्तिमा), श्रीकौलिग्रामीयश्रीभास्कर°, शत्रिश्रीकेशव° (उही पत्रको ७ पङ्क्तिमा),
 °श्रीराजब्रह्मश्रीनामा (उही पत्रका ७-८ पङ्क्तिमा)—सँग दाँजू । अर्को विकल्प मैले
 नदेखेकोले अहिलेको लागि कामचलाउ रूपमा श्रे पढेको हो ।

हाली विमादि^०देखि सर्वदाः ॥ ॥ सम्म थपिएको-

विमादिवर्ष ॥ सम्वत् १२८० लिखितः सम्पूर्ण दिनः ॥ शुभमऽस्तु सर्वदाः ॥ ॥

नभोष्ठाभास्वद्वर्णनीयशाके

भद्रान्तमासस्य वलक्षपक्षे ।

तिथौ दशम्यां द्रविनांबुवषा

व्यलीलिख-

५ पङ्क्तिमा-

दुन्यमिमं स विद्वान् ॥

पर्वते भुवने ख्याते स्यंजास्थाने निवासिभिः ।

भिक्षुश्रीवज्रभेनाद्यैर्लिखिता परमेश्वरी ॥ ७ ॥

अनेन मम पुण्येन सर्वसत्त्वाऽशेषतः

विरम्य सर्वपापेभ्यो कुर्वन्तु कुशलं सदा ।

६ पङ्क्तिमा-

बोधिचर्याविरेहेता बोधिचर्यापरायणाः ।

बुद्धैः परिगृहीताश्च मारकर्मविवर्जिता ।

अप्रमेयायुषश्चैव सर्वे सत्त्वा भवन्तु ते

नित्य जीवन्तु मुखिता मृत्युशब्दोपि नस्यतु ॥ ७ ॥

देयधर्मोऽयं प्रवर-

७ पङ्क्तिमा-

महायानयायिनः । परमधार्मिकः परमसर्वज्ञ-
शासनिकः । श्रीकौलिग्रामीयश्रीभास्करदेवसंस्करित । शत्रि-
श्रीकेशवचन्द्रकृतमहाविहाराधिवाशिनः । शाक्यभिक्षुवज्राचार्य-
श्रीराजब्रह्मः

८ पङ्क्तिमा-

श्रीनामा । भार्या ज्योतिलक्ष्मीनाम्नी पुत्रपौत्रादिभिः ।
विशिष्य सुवर्णपनालीयनवग्रहस्थाना पथमचन्दनाम ॥ गुरोपाध्याय-
पूर्वगम कृत्वा सकलसत्त्वाशेरनुत्तरज्ञानफलावाप्तय इति ॥ ७ ॥

९ पङ्क्तिमा-

सम्वत् ४७८ भादवशुद्धि १० लक्षाभगवति संपूर्ण दिवस
संतकृतसंवच्छल मसियाव नेपालसंवच्छलन पिकास्यं तथा ॥
जुरो ॥

१. यो पुष्पिका खास गरी संस्कृत पद्य र गद्यमा लेखिएको भए पनि अन्त्यमा एउटा
वाक्य नेवारीमा छ ।

१.१. यहाँ ११ वटा पद्य छन् । तिनमा पहिलो र पछिल्ला ३ वटाचाहिँ अन्तबाट उतरिएका हुन् । बाँकी ७ मध्ये २ वटा शार्दूलविक्रीडितमा, ४ वटा अनुष्टुभमा र एउटा इन्द्रवज्रमा छन् । संस्कृत काव्यको ढाँचामा लेखिएका यी पद्य प्राञ्जल छन् र त्यति साह्रो अन्वय गरिरहनुपर्ने जरूरत छैन भनी भन्न सकिन्छ ।

१.२. लिपिकरले गरेको गल्ती वास्ता नगर्ने हो भने पद्यमा १ ठाउँमा छोडेर^{२३} अन्त अशुद्धि छैन तापनि पहिलो पद्यको चौथो पाउमा छन्दोभङ्ग भएको छ । खुलाएर भन्दा, सत्त्वानामधिकं सुखं म्वसगतां समाश्चायतां संततंमा तेहाँ अक्षर गुरु र पन्ध्रौँ अक्षर लघु हुनुपर्नेमा उल्टो मात्र नभई पन्ध्रौँ अक्षरपछि १ अक्षर थपिएको छ ।

१.३. यहाँ प्रयोग भएको प्रभुणाभेन (४७८ ख पत्रको ४ पङ्क्ति)कै विषयमा केही चर्चा गरूँ । संज्ञा प्रभुणाभमा णत्व पूर्वपदात् संज्ञायामगः (अष्टाध्यायी ८।४।३) अर्थात् गकारबाहेकको पूर्वपदमा रहेको निमित्तदेखि पर रहेको नकारको णकार आदेश हुन्छ, संज्ञाको विषयमा भन्ने पाणिनिको सूत्रअनुसार गकारबाहेकको पूर्वपद अर्थात् प्रभुको प्रमा रहेको देखि पर रहेको नकारको अर्थात् नाभको नकारको ठाउँमा णकार आदेश भई भएको हो । यसो भए पनि अष्टाध्यायीको नामी टीका काशिकामा संज्ञामा नको ण भएको उदाहरण दिँदा द्रुणसा, वार्ध्रीणस, खरणस र शूर्पणखा मात्र र अष्टाध्यायीको अर्को एउटा टीका भाषावृत्तिमा चाहिँ काशिकामै परेका खरणस र शूर्पणखाबाहेक थप नारायण पनि दिइएको छ । अष्टाध्यायीकै अर्को एउटा टीका मितवृत्त्यर्थसङ्ग्रह,^{२४} चान्द्रव्याकरणको टीका अर्थात् चन्द्रवृत्ति^{२५} र अष्टाध्यायीका प्रक्रियाग्रन्थहरूमा^{२६} पनि यी ४ थरी उदाहरणमध्येबाट नै एउटा वा २ वटा उदाहरण दिई काम चलाइएको छ र कुनै उदाहरणको स्त्रीलिङ्गी रूप काशिकामा भएकोमा तिनमा पुंलिङ्गी रूप छ ।

२३. मूल (४७८ पत्रको ५ पङ्क्ति)मा लिख्को ण्यन्त रूप हुनुपर्नेमा लिखिता छ । लिपिकरले गरेको गल्तीको लागि महेशराज पन्त २०६९:९१-१९७ र उही २०६९ ड:९८-९९ हेर्नु ।

२४. शूर्पणखा (५२ ख पत्रको ८ पङ्क्ति) ।

२५. चान्द्रव्याकरणको पूर्वपदान्नाम्नि ६।४।१०२ मा- द्रुणसः । खरणसः ।

२६. रूपावतारमा- शूर्पणखा (१४२ पृष्ठ) ।

रूपमालामा- शूर्पणखा । नारायणः (१९९ पृष्ठ) ।

प्रक्रियाकौमुदीमा- द्रुणसः । खरणसः (६०४ पृष्ठ) ।

सिद्धान्तकौमुदीमा- द्रुवि नासिका यस्य द्रुणसः । खरणसः । (१९७ पृष्ठ) ।

प्राचीन शैलीका कोषमा पनि ज्यादै चल्तीको नाउँ भए पनि वज्रणाभ चढेको छैन र पाश्चात्य शैलीका कोषमा भने वज्रणाभ होइन कि वज्रनाभ चढेको छ ।^{२७} तर रघुवंश (१८।२२)मा यही नाउँ वज्रणाभको रूपमा छ । रघुवंशका जम्मै टीका त मैले हेरेको छैन, हेरेकोमा मल्लिनाथ र हेमाद्रिले यस शब्दको व्युत्पत्तिबारे कुनै टिप्पणी गरेका छैनन् । यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिका जसले लेखे, उनले व्याकरणअनुसार प्रभुणाभ लेखेकोबाट व्याकरणमा उनको अधिकार भएको देखिएको छ ।

१०. यहाँ गद्यमा लामा छोट गरेर ७ वाक्य छन् । सारिएको पुस्तकको पुष्पिका पहिलो वाक्यमा छ । दोस्रोदेखि चौथोसम्मका वाक्य अन्यत्र जति पनि पाइने खालका छन् अर्थात् तिनमा बुद्ध धर्म र सङ्गलाई नमस्कार गरिएको छ । पाँचौँ वाक्यमा सारिसिद्धिएको मिति छ । छैटौँ वाक्यमा लेखको अन्त्यमा लेखिने खालको, शुभम् भएको छोटो वाक्य छ । अन्तिम वाक्य लामो छ र सारिएको पुस्तक कसको देयधर्म हो भनी खुलाइने, वज्रयानका पुस्तकमा जति भने पनि पाइने खालको वाक्य त्यो हो ।

१०.१. पद्यको दाँजोमा गद्यको लेखाइ ज्यादै तल्लो तहको छ । यो पुष्पिका कसले लेख्यो भन्ने कुरा यहाँ नखुलाइए पनि रचना हेर्दा पद्यचाहिँ वश्यवाक् कविको र गद्यचाहिँ लिपिकरले नै टाकटुक पारी लेखेको देखिन्छ । यसैले पद्य र गद्यको तहमा यति बिदि फरक परेको हो भन्ने मलाई लाग्छ ।

१०.२. यस पुस्तकको पुष्पिका व्याकरणले पूरै नबाँधिई फुक्का छ । शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पहिलो खण्ड सिद्धियो भन्दा प्रथमः खण्डः परिसमाप्तः लेख्नुपर्नेमा प पर हुँदा विसर्गलोप नहुनुपर्नेमा विसर्गलोप गरिएको र परिसमाप्तः लेख्नुपर्नेमा परिसमाप्ता लेखिएको छ (४७७ पत्रका १०-११ पङ्क्ति) । फलानोको देयधर्म यो हो भन्दा षष्ठीको एकवचनमा भएका विशेषण— प्रवरमहायानयायिनः (४७८ पत्रका ६-७ पङ्क्ति), °श्रीकेशवचन्द्रकृतमहाविहाराधिवाशिनः^{२८} (उही पत्रको ७ पङ्क्ति)को विशेष्य

२७. ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथ १९२८ मा वज्रनाभ ।

मोनियर मोनियर-विलियम्ज १९५६ मा वज्रभित्र वज्रनाभ ।

जीबानन्द* विद्यासागर १९५७ मा वज्रनाभ ।

अर्थर एन्थोनि म्याक्डोनेल १९८१ मा वज्रभित्र वज्रनाभ ।

वामन शिवराम आपटे २०१६ मा वज्रभित्र वज्रनाभ ।

२८. °वासिनः हुनुपर्ने ।

प्रथमाको एकवचन— शाक्यभिक्षुवज्राचार्यश्रीराजब्रह्मश्रीनामा (उही पत्रका ७-८ पङ्क्ति)– भएको कुरालाई गल्तीको नमूनाको रूपमा देखाउन सकिन्छ ।

१०.३. कौलिग्रामका भन्दा यस गद्यवाक्यमा कौलिग्रामीय (उही पत्रको ७ पङ्क्ति) लेखिएको छ । गाउँले भन्दा यहाँ ग्रामीय शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । यसको मतलब वृद्ध प्रातिपदिक ग्राममा छ (ईय) प्रत्यय लागी ग्रामीय शब्द बनेको देखिन्छ । अलग्गै आएको ग्रामीय शब्दको प्रयोग यदाकदा देखिए पनि^{२९} समस्तपदमा उत्तरपद भएर आएको ग्रामीयको मात्र शब्दसाधुत्व मानिएकोले आश्वलायनगृह्यसूत्रको आधारमा समानग्रामीय पाश्चात्य शैलीको कोषमा चढेको छ^{३०} । त्यसै गरी वि.सं. १२८७ फाल्गुनकृष्णतृतीया आदित्यवारको आबूको शिलालेख^{३१}मा उंवरणीकीसरउलीग्रामीय (मूलको १० पङ्क्ति) र धउलीग्रामीय (१६ पङ्क्ति) तथा लक्ष्मणसंवत् ३७६ (वि.सं. १३९३)^{३२} माघशुक्लप्रातिपदा सोमवारको, तिरहुतको एउटा लिखतमा तिलयीग्रामीय (मूलको ३ पङ्क्ति)^{३३} शब्द आएको मैले देखेको छु^{३४} । पूर्वपदसमेतको ग्राममा छ प्रत्यय लागी समानग्रामीय आदि शब्द बनेकाले पूर्वपदमा आदिवृद्धि हुने गुञ्जायस नभएको यी उदाहरणबाट स्पष्ट भएको छ । यस कारण यस पुष्पिकामा कौलिग्रामीय लेखिएको अशुद्ध ठहर्छ ।^{३५}

११. ग्रामीयकुलानां ग्रामवासिनां कुलानां तयोर्विवादिनोश्च समक्षम् ॥

(मनुस्मृति ८।२५४ मा मानवव्याख्यान)

३०. ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथ १९१५ मा ग्रामीय ।

उही १९३२ मा समानग्रामीय ।^{३०}

३१. हेन्रिख ल्यूडर्स १९६२-१९६३:२२० ।

३२. महेशराज पन्त २०५३ क:१५९-१६१ ।

३३. उही:१६७ ।

३४. वि.सं. १२८७ फाल्गुनकृष्णतृतीया आदित्यवारको आबूको शिलालेखमा आएको कासहृदग्रामीय (१२ पङ्क्ति) शब्द ग्रामीय उत्तरपद हुँदा पूर्वपदमा आदिवृद्धि भई बनेको नभई कास पद नै पूर्वपदको रूपमा आएको हुनुपर्छ जस्तो मलाई लाग्छ ।

३५. यस पुष्पिकाको संस्कृत खण्डको वर्णविन्यासबारे महेशराज पन्त २०६९:१९१-१९३ मा र व्याकरण नमिलेकोबारे १९३-१९७ मा लेखिएको छ ।

①

समानग्रामीये च श्रोत्रिये

(आश्वलायनगृह्यसूत्र ४ अध्याय ४ खण्ड २७ सूत्र)

समानग्रामवासिनि च श्रोत्रिये मृत एकाहं वर्जयेत् ।

(माथिको सूत्रमा नारायणीयवृत्तिबाट)

(आफ्नै गाउँका वैदिक विद्वान् मर्दा दान र पढाइ एक दिन छोड्नु ।)

११. अब यस पुष्पिकाको विषयवस्तुपट्टि लागू ।

ग्रन्थसमाप्तिको पुष्पिका दिइसकेपछि त्यहाँ ये धर्माबाट उठेको प्रख्यात पद्य लेखिएको छ । त्यसपछि त्रिरत्नलाई नमस्कार बुझाउने वाक्य लेखिएका छन् ।

त्यसपछि शार्दूलविक्रीडितमा लेखिएका २ पद्य आउँछन् । पहिलो पुरै पद्य राजा पुण्य मल्लको प्रशंसामा छ । उनलाई त्यहाँ पृथ्वीमा प्रख्यात (प्रख्यातो भुवि), राजाहरूका अग्रणी (पृथ्वीभुजामग्रणी), सुन्याइँ र उदारताको गुणले पृथ्वीलाई ज्यादै नाघेको (शौर्य्योदार्य्यगुणातिलंघितमही), पृथ्वीका पति (क्षमावल्लभः) विशेषण लगाइएका छन् । दोस्रो पद्यचाहिँ उनका छोरा, दीपमालाका पति (श्रीदीपमालाप्रियः) पृथ्वी मल्लको प्रशंसामा छ । उनलाई त्यहाँ राजाहरूका शिरका श्रीपेचका जवाहिरातको चहकले चरणकमल रङ्गिएका (क्षमापतिशिरश्रेणीकिरीटोज्वलं माणिक्यद्युतिरजिताग्नि-कमलो), पृथ्वीका मालिक (भुवो नायकः), शास्त्रहरूको परमार्थ जानेका (शास्त्राणां परमार्थवित्), अरूको हित गर्न सधैं लागेका (परहित कतु प्रवृत्तः सदा) जस्ता विशेषण लगाइएका छन् ।

यसपछिका ३ पद्य लगालग अनुष्टुभमा छन् । श्रीराजब्रह्मश्री नाउँ भएका बौद्ध विद्वान्लाई नयपाल नाउँ भएको देशबाट ती राजा अर्थात् पृथ्वी मल्लले बोलाएको कुरा अधिल्ला २ पद्यमा छ । विद्वान्हरूका महान् अग्रणी (विदुषामग्रणीर्महान्), जिनशासन अर्थात् बौद्ध धर्ममा आचार्य (आचार्यो जिनशासने), सबै विद्याका विद्वान् (सर्वविद्या-विचक्षणः), बोधिसत्त्व र सबै प्राणीका उपकारक (समस्तानां सत्त्वानामुपकारकः) भनी त्यहाँ राजब्रह्मश्रीको तारीफ गरिएको छ । पारावतविहारका प्रभुणाभले सुनका अक्षरले लक्षाभगवतीग्रन्थ अर्थात् शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता को पहिलो खण्ड सारे भन्ने कुरा तेस्रो पद्यमा छ ।

त्यसपछि थप्ने चिह्न दिई माथिल्लो किनारामा गद्यमा केही लेखिएको छ । त्यसको अर्थ विमादिवर्ष संवत् १२८० मा सार्ने काम सिद्धियो, सधैं कल्याण होओस् भन्ने हुन्छ ।

अनि इन्द्रवज्रामा लेखिएको पद्य आउँछ । त्यसमा पुस्तक सारिसिद्धिएको दिनको साल, महीना, पक्ष र तिथि दिइएको छ । शब्दद्वारा अङ्क बुझाउने पद्धतिअनुसार यहाँ शाके शब्दको प्रयोग गरी १२८० (नभोष्टभास्वद्रणनीयशाके) भाद्र महीनाको शुक्लपक्षमा दशमीमा यो ग्रन्थ ती विद्वान्ले सारे, यसमा धनरूपी पानीको वर्षा गरियो भनी यहाँ लेखिएको छ ।

यसपछि अनुष्टुभका ४ पद्य लगालग आउँछन् । यहाँ पहिलो पद्यका तेस्रो र चौथो पाउ भिक्षुश्रीवज्रभेनाद्यैर्लिखिता परमेश्वरी भएकोले लेख्दा वर्णविपर्ययसमेत भएको देखिन्छ । यसैले यसलाई भिक्षुश्रीवज्रनाभाद्यैर्लिखिता परमेश्वरी भनी सच्याउँदा अर्थ स्पष्ट हुन्छ । संसारमा प्रख्यात स्यंजास्थानमा बस्नेहरूले भिक्षु श्रीवज्रनाभ आदिद्वारा परमेश्वरी अर्थात् शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्न लगाइयो^{३६} भनी पहिलो पद्यमा लेखिएको छ ।

त्यसपछिका ३ पद्यमा मेरो यस पुण्यद्वारा सबै प्राणीहरू सबै किसिमका पापबाट हटी सधैं कुशलकर्म गर्नु; ती सबै प्राणी बोधिचर्याबाट नअलगिएका, बोधिचर्यामा लागेका, बुद्धहरूद्वारा आश्रय दिइएका, मारकर्म छोडेका, नाचै नसकिने आयु भएका होऊन्; सधैं सुखी भएर बाँचून्, मृत्यु भन्ने शब्दकै नाश होओस् भन्ने अर्थ भएका आशीर्वचन छन् । ती वचन बोधिचर्यावतार (१०।३१-३३)बाट सारिएका हुन् ।

यसपछि गद्यमा लेख आउँछ । श्रीकोलिग्राममा पर्ने; श्रीभास्करदेवद्वारा संस्कारित, केशवचन्द्रले बनाएको महाविहारमा बस्ने, शाक्यभिक्षु वज्राचार्य श्रीराजब्रह्मश्री नाम भएका र उनकी ज्योतिर्लक्ष्मी^{३७} नाम भएकी पत्नीले छोरानातिसहित भई खास गरी सुवर्णप्रणालीको नवगृहस्थान^{३८}का पथमचन्द नाउँ भएका गुरु र [अरू] उपाध्यायलगायत सबै प्राणीको अनुत्तरज्ञानफलप्राप्तिको लागि यो दान गरिएको हो भनी त्यहाँ लेखिएको छ । यहाँ सुवर्णप्रणालीको नवगृहस्थानका पथमचन्दलाई राजब्रह्मश्रीका गुरु भनी लेखिएको छ । यहाँ दाता राजब्रह्मश्री सबै महायानी दातामा लगाउने गरेको प्रवरमहायानयायी भन्ने पदवीले मात्र विभूषित नभई परमधार्मिक र परमसर्वज्ञ-शासनिक भन्ने पदवीले पनि विभूषित छन् ।

संवत् ४७८ भाद्रशुदि १० लक्षाभगवती^{३९} अर्थात् शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता पूरा भएको दिन हो, संस्कृतसंवत्सर थाहा नभएकोले नेपालसंवत्सरले निकालिएर राखिएको भयो भनी अन्त्यमा नेवारीमा लेखिएको छ ।

३६. मूलमा लिखको ज्यन्त रूप नभई लिखिता भए पनि सार्न लगाइयो भनी अर्थानुरोधले लेखेको हुँ ।

३७. मूलमा बोलीचालीको रूप ज्योतिर्लक्ष्मी भए पनि शुद्ध रूप ज्योतिर्लक्ष्मी हुने हुनाले आफ्नो तर्फबाट लेख्दा यहाँ र तल मैले ज्योतिर्लक्ष्मी लेखेको हुँ ।

३८. मूलमा नवग्रहस्थान छ । गृहको ग्रह भएको विषयमा तल १९५ सङ्ख्याको टिप्पणीमा लेखिएको छ ।

३९. धर्मकोशसङ्ग्रहमा १ ठाउँ (१८४ पृष्ठ)मा यस्तो अथ प्रथमखण्ड रक्षाभगवती महायानसूत्रं शास्त्रं प्रथमं शाक्यसिंहतेजोवर्णनं बोधिसत्त्वेन प्रज्ञापारमिता अनुष्ठेया इत्युपदेशः र अर्को ठाउँ (२०५ पृष्ठ)मा यस्तो अधोभागे पार्श्वयोः सपीठिकं रक्षाभगवतीपुस्तकद्वयं प्रत्यहं

१२. यस पुष्पिकामा पद्यमा सारिसिद्धिएको मिति दिनुभन्दा अगाडि विमादिवर्ष ॥ सम्वत् १२८० लिखितः सम्पूर्ण दिनः ॥ शुभमऽस्तु सर्वदाः ॥ ॥ अर्थात् विमादिवर्ष संवत् १२८० मा सार्ने काम सिद्धियो, सधैं कल्याण होओस् भन्ने वाक्य पत्रको माथिल्लो किनारामा थपिएको छ र पुष्पिकाको अन्त्य सम्वत् ४७८ भाद्रशुद्धि १० लक्षाभगवति संपूर्ण दिवस, संस्कृतसंवच्छल मसियाव नेपालसंवच्छलन पिकास्यं तथा ॥ जुरो ॥ अर्थात् संवत् भाद्रशुद्धि १० लक्षाभगवती पूरा भएको दिन हो, संस्कृतसंवत्सर थाहा नभएकोले नेपालसंवत्सरले निकालियो भनी गरिएको छ ।

१२.१. विमादिवर्ष संवत् १२८० मा सारिसिद्धियो भनी माथि लेखिएको र ने.सं. ४७८ भाद्रशुक्लदशमीमा लेखिसिद्धियो भनी तल लेखिएकोले विमादिवर्ष संवत् १२८० = ने.सं. ४७८ हुन्छ भन्ने यताबाट बुझिन्छ । यी २ संवत्को अन्तर (१२८० - ४७८ =) ८०२ वर्षको भएकोले यो विमादि वर्षसंवत् भनेको शकसंवत् हो भन्ने देखिन्छ । पद्यमा यहाँ शाके लेखेर पनि गद्यमा चाहिँ त्यही संवत्लाई शककाल, शकवर्ष, शकसंवत्, शकब्द, शाके वा शालिवाहनशाके जस्ता चलनचल्तीका शब्दको प्रयोग नगरी विमादिवर्ष किन भनियो भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्नुपरेको छ ।

शकसंवत्को सम्बन्ध शकहरूसँग भएकोमा विद्वान्हरूको ऐकमत्य भए पनि यो संवत् कसले चलाएको हो भन्ने विषयमा बडो विवाद छ । कसैकसैले नयाँ शक राजा अर्थात् विमलाई विक्रमादित्य शालिवाहन (= सातवाहन)ले लडाइँमा मारेपछि यस संवत्को थालनी भयो भनी मान्ने गरेका छन् ।^{४०} यसैले शकसंवत्लाई यहाँ विमादि वर्षसंवत् भनेको हुन सक्छ ।

पाठार्थमधिष्ठापितम् ॥ ॥ एकस्यां पङ्क्तौ चतुर्दशसंख्याका बुद्धाः शुशुभिरे लेखिएकोले प्रज्ञापारमिताको अर्को नाउँ रक्षाभगवती भएको बुझिन्छ । ब्रायन हाउटन हाज्सन [१८९३] [१९९८] [१९३१] २०२८:६९)ले शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको अर्को नाउँ रक्षा भगवती हो भनी लेखेका छन् । त्यसै गरी राजेन्द्रलाल मित्र ([१९३९] २०२८:१७३)ले शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको विशेष नाउँ रक्षा भगवती हो भनी लेखेका छन् । शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको इटुंबहालमा रहेको यस पुस्तकमा यसलाई संस्कृत पद्यमा लक्षाभगवतीग्रन्थ र नेवारीमा लक्षाभगवति लेखिएकोले रको ठाउँमा यो ल भएको नभई लक्ष अर्थात् लख श्लोक भएको प्रज्ञापारमितालाई यसले सङ्केत गरेको देखिन्छ भनी तर्क गर्न सकिन्छ तापनि लक्षको ठाउँमा लक्षा कसरी भयो भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन भने बाँकी नै छ ।

४०. उदाहरणको लागि जयचन्द्र विद्यालंकार १९९०:८२४-८२७, उही २०१६:६१, उही २०१६ क:२४८-२४९ हेर्नु ।

१२.२. यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारिसिद्धिः को मिति नेवारी भाषामा दिँदा संस्कृतसंवच्छल मसियाव नेपालसंवच्छलन पिकास्यं तथा ॥ जुरो ॥ अर्थात् संस्कृत-संवत्सर थाहा नभएकोले नेपालसंवत्सरले निकालिएर राखिएको भयो भनी लेखिएकोले नेपालसंवत्भन्दा भित्र कुनै संवत्लाई संस्कृतसंवत्सरले यहाँ बुझाएको देखिन्छ । सम् उपसर्ग लागेको कृ धातुमा सुट् (स्) आगम नहुँदा त्यसको अर्थ जोड्नु,^{४१} बनाउनु,^{४२} गर्नु,^{४३} बोलाउनु^{४४} आदि^{४५} हुने हुनाले सं र कृत जोड्दा बनेको संस्कृत शब्दले यस्तै अर्थ बुझाउने देखिन्छ । तर संवत्सरको सन्दर्भमा संस्कृतको अर्थ नभएकोले मैले सम् उपसर्ग लागेको कृ धातुदेखि सुट् (स्) आगम भई संस्कृत शब्द बने हुँदा विक्रमसंवत् बुझाउने कृतसंवत्सरमा सुडागमसहितको सम् उपसर्ग लागेको देखिन गएको छ ।

१३. विक्रम शाके दुवै संवत्का, चलनचल्तीबाट हराइसकेका नाउँ यस पुष्पिकामा आए जस्तै संस्कृत पद्य र नेवारी गद्य दुवैपटक यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता कुन साल, कुन महीना, कुन पक्ष र कुन तिथिमा सारिसिद्धियो भनी खुलाइए पनि दुवैपटक वार आदि भने नदिइएको कुरा उल्लेखनीय छ । यो प्रज्ञापारमिता सारिएको मिति अर्थात् शाके १२८० ने.सं. ४७८ (वि.सं. १४१५) भाद्रशुक्लदशमीभित्रका, प्रज्ञापारमिताका ३७ वटा पुस्तकका मिति केलाउँदा १३ वटामा वार नहालेको,^{४६}

४१. समिन्द्र गोभिमधुमन्तमक्रन् (ऋग्वेदसंहिता ३।३५।८)

समक्रन् = समकुर्वन् = समयुञ्जन् ।

४२. पित्रे चिच्चक्रुः सदनं समस्मै (ऋग्वेदसंहिता १०।८२।४)

संचक्रुः = निर्ममुः ।

तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संक्रियतां दृढम् (महाभारत वनपर्व १००।१०)

संक्रियताम् = निर्मायताम् ।

सौवर्णानि च भाण्डानि संचक्रुस्तत्र शिल्पिनः (महाभारत आश्वमेधिकपर्व ८।३५)

४३. तस्मिन् संक्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने (वाल्मीकिरामायण ३।५३।५)

संक्रियमाणे = निर्वर्त्यमाने ।

४४. एष सर्वान् महीपालान् करदान् समकारयत् (महाभारत विराटपर्व ७०।२२) ।

समकारयत् = अकारयत् ।

४५. यी सबै उद्धरण चारुदेव शास्त्री २०३३: सम्-कृ = ११३ बाट गरिएका हुन् ।

४६.
१. प्रज्ञापारमिता -सम्बत् ४० भाद्रपदशुक्लदिव पूर्णमास्यां [...] वार्त्तदिवाकरसिंहेन लिखित्वा इति

- (रामजी तेवारी आदि २०२०:१५ मा १ सङ्ख्याको टिप्पणी र लूछ्याहो पेतैक २०४०:३१-३२ मा १ सङ्ख्याको सामग्री। माथिको पाठ पछिल्लोमा छापिएअनुसारको छ।)
२. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - सम्वत् १०० १० ९ मार्गशिरशुक्लदिवा पूर्णमास्यां प्रतिष्ठापितः [...]
(लूछ्याहो पेतैक २०४०:३४ मा १ सङ्ख्याको सामग्री)
३. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - [...] समाप्ता चेयं भगवत्यायाष्टसहस्रिका प्रज्ञापारमिता
१ सम्वत् १०० २० ७ चैत्रशुक्लदिवा चतुर्थ्यां श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीनिर्भयदेवस्य श्रीरुद्र-देवस्याभयराज्य लिखितव्यं श्रीमहाराजविहार-वास्तव्यंसाक्यभि...
(महेशराज पन्त २०४५:१ सङ्ख्या = ३५-३६)
४. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - ...शुक्लत्रयोदश्याम् श्रीमत्भोजदेवराजे
(दिनेशराज पन्त २०३०:४ सङ्ख्या = १२१)
५. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - राजा वसुमनुप्रथिति श्रीमन्नेपालवत्सरे प्रगते माघशुक्लदशम्यां
(लूछ्याहो पेतैक २०४०:३७ मा ७ सङ्ख्याको सामग्री)
६. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - सम्वत् १०० ६० ९ वैशाखकृष्णदिवा सप्तम्यां ग्राहवपे [...] लिखितसमाप्तमिति
(उही:४३-४४ मा १ सङ्ख्याको सामग्री)
७. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - सम्वत् १०० ७० ४ चैत्रकृष्णाष्टम्यां। [...] लिखितमिति
(उही:४४ मा ४ सङ्ख्याको सामग्री)
८. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - सम्वत् २०० ७० द्विराषाढकृष्णैकदश्यां [...] लिखितमिति
(उही:६१ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री)
९. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - सम्वत् २०० ८० ६ फाल्गुनशुक्लाष्टम्यान्नि-
स्पादितप्रतिष्ठांक [...] लिखितमिति
(उही:६३-६४ मा २१ सङ्ख्याको सामग्री)
१०. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - [...] सम्वत् २८७ कार्तिकशुदि २ लिखितमिदम्
[...]
(उही:६४ मा २३ सङ्ख्याको सामग्री)

२२ वटमा हालेको^{२०} र २ वटमा साल मात्र^{२१} दिएको कुरा पनि यसै प्रसङ्गमा भनुपर्छ ।

११. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — सप्तविंशतिसङ्ख्यानि संयुक्तेऽब्दे शतत्रये
आषाढस्य दिने पूर्णे लिख्यतेऽसौ जिनप्रसूः ॥
(उही:८१ मा ८ सङ्ख्याको सामग्री)
१२. शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — सम्बत्सरण संवत् ३४४ अग्रहायणशुक्लप्रतिपद्दिने
समाप्तं ॥
(रूक्मिणी* वन्त प्रधान २०४२:१०४)
१३. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — शैलरशरामायुतो वहवत्सरे वर्त्तते ।
माघसितेऽनङ्गदिने जिनमाता प्रतिष्ठिता ।
(लूछ्याहो पतेक २०४०:८४-८५ मा १८ सङ्ख्याको सामग्री)

४७.

१. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — समाप्ता चेयं भगवत्यार्याष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता
[...]

अब्दे सते साष्टकविंसयुते
मासे सुभे फाल्गुणाशुक्लपक्षे
सोमवारे नक्षत्ररम्योत्तरभद्रसंज्ञे ।

(दिनेशराज पन्त २०३०:२ सङ्ख्या = ११८-११९)

२. प्रज्ञापारमिता — सम्बत् १३१ ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायां सोमदिने [...]
लिखितमिति ।

(उही:३ सङ्ख्या = १२०)

३. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — पञ्चत्रिंशाधिकेऽब्दे शततमप्रशते
चैत्रमासे हिमाभे ।

विख्यातेऽस्मिन् दशम्यान्दितजिरिपुगुरो-

वांशरे संप्रसस्ते । [...]

श्रील्हंविहार इति सर्वजनानुरागो

यस्मिन् विभाति वचनं सुगतस्य शश्वत् ।

तस्मिन् विहारे तपसोरम्बुसागरे

सुजतभद्रः समलिखत् सुधीः ।

तनोति यां प्राप्य निरुत्तरं सुखं

सनातु तामष्टसाहस्रिकाख्यां ॥

(उही:६ सङ्ख्या = १२४-१२५)

४. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - सम्वत्सरशते याते त्रयसप्ततिसंयुते ।
पौषे शुक्लदिने षष्ठे रेवतीबुधसंयुते ॥
दीप्ते श्रीबलदेवराजविजये लक्ष्मीप्रभामण्डले ।
श्रीमत्पश्चिमवाहनवरे यो हेमकारोऽवसत् ॥
श्रीदामोदरसिंह इत्यभिहितः श्रद्धागुणालङ्कृतः ।
प्रज्ञापारमिता जिनेन्द्रजननी ततः प्रतिष्ठापिता ॥
(देवीप्रसाद लंसाल २०२१:२३)
५. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - सम्वत् १०० ७० १ । मार्गशिरशुक्लपूर्णमास्या
शनिश्चरदिने । [...]
शाक्यभिक्षुस्थविरपद्मकुक्षेडुश्चहलकेन लिखितमि-
दम्मा अष्टसाहस्रिका प्रज्ञा...
(महेशराज पन्त २०४५:२ सङ्ख्या = ३६-३७)
६. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - सम्वत् १०० ८० ९ भाद्रपद xx [दिव]से [...]
श्रीलंजुगुङ्गे वास्तव्यगङ्गराणेन लिखितमिदं ।
(लूछ्याहो पतेक २०४०:४६-४७ मा २ सङ्ख्याको सामग्री)
७. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - एकाधिकनवतिकानुगते प्रयाते
सम्वच्छरे तपसि मासे तिथौ दशम्यां
संवर्द्धमानशशतद्वयितान्वितायां
वचस्पतौ xx शोभनयोगे युक्ते [...]
सम्वत् १०० ९० १ फालगुनशुक्लदशम्यां तिथौ
रोहिनीनक्षत्रे शोभनयोगे बृहस्पतिवासरे
(उही:४७ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री)
८. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - [...] सम्वत् २०० ४० चैत्रशुक्लपूर्णमास्यां
अङ्गारदिने ॥
(उही:५३ मा ४ सङ्ख्याको सामग्री)
९. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - एकपञ्चसमायुक्ते सम्वत्सरशतद्वये
पौषमासे प्रवरे चतुर्थ्यां सिततिथौ
पुष्यनक्षत्रतारकायुक्तबृहस्पतौ प्रीतिमङ्गले^१ [...]

① देवीप्रसाद लंसालको पाठमा

एकपञ्चसमायुक्ते संवत्सरशतद्वये ।

पौषमासे प्रवरेऽतीतसत्तिथौ ।

पुष्यनक्षत्रतारकायुक्तबृहस्पतौ प्रीतिमङ्गले

१४. आजभोलि भगवान्बहाल भनी कहलिएको, विक्रमशीलमहाविहार भन्ने संस्कृत नाउँ भएको, पुराना अभिलेखमा थुंबहिल भनिने गरेको र त्यही शब्दबाट पूरै इलाका

ख्यातो युगाधरसिंहस्य श्रीयुगलरारोत्तमे ।

श्रद्धाभक्तिसमायुक्तो बुद्धोपासकवत्सलः ।

तेनेयं सुविलिखिता परमशुभाकाङ्क्षिणा ।

(देवीप्रसाद लंसाल २०२१:२३-२४, लूछ्याहो पेटेक २०४०:५७ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री)

१०. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — समाप्ता चैयम्भगवत्यार्याष्टसहस्रिका^७ प्रज्ञापारमिता ॥
[...]

सम्बत् ... [...] बृहस्पतिदिने । राजाधिराज-
परमेश्वरपरमभट्टारकश्रीमत्तुन्द्रदेवस्य विजयराज्ये
कायस्थकुलजजयचन्द्रवर्मणा लिखितमिति ॥ ॥

(हेमराज शाक्य र तुलसीराम वैद्य २०२७:५ पुष्पिकासङ्ख्या = ९-११)

११. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — दृगुत्तुभुजङ्गयुक्ते वात्सरे पौषमासे
शिशिरकिरणवारे पौर्णमास्यां नृपेन्द्रे
भुवमवति समस्तां श्रीमदानन्ददेवे
निखिलसुगतमातुः कारितास्याः प्रतिष्ठा ॥

(लूछ्याहो पेटेक २०४०:६१ मा २ सङ्ख्या)

१२. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — सम्बत् २०० ७० २ वैशाखशुक्लपौर्णमास्यां
आदित्यदिने [...] लिखितमिति ।

(देवीप्रसाद लंसाल २०२१:२४, लूछ्याहो पेटेक २०४०:६१ मा ४ सङ्ख्याको सामग्री)

१३. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — सम्बत् २०० ८० ४ माघशुक्लदिवाऽष्टम्यां
आदित्यदिने लिखितसमाप्तीकृतमिति ॥

(लूछ्याहो पेटेक २०४०:६३ मा १८ सङ्ख्याको सामग्री)

१४. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — यातेऽब्दे मदनास्त्रनागनयने मासे सिते फाल्गुने
सप्तम्यां भृगुवासरे

(उही:६३ मा १९ सङ्ख्याको सामग्री)

लूछ्याहो पेटेककोमा

एकपञ्चसमायुक्तसम्बत्सरशतद्वयं पौषमासे प्रवरे चतुर्थ्यां सित तिथौ पुष्यनक्षत्रे बृहस्पतिवारे
छ । भीनामसिना कुरा छोड्दा देवीप्रसाद लंसालको पाठबाट पक्ष र तिथि आउँदैनन्,
लूछ्याहो पेटेकको पाठबाट दुवै आउँछ ।

७ प्रकाशित पाठ °सहस्रिका भएकोमा प्रूफको गल्ती हो कि भनी ठानी माथि °सहस्रिका
बनाएको हुँ ।

१५. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — सम्वत् २०० ८० ५ श्रावणशुक्लाष्टम्यामादित्यदिने
[...] लिखितेदं ।
(उही:६३ मा २० सङ्ख्याको सामग्री)
१६. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — शरदि त्रिशते ... धिगते दशमी गुरुवासरे योगवे
[...]
राज्य श्रीगुणकामदेवजयिनो राज्ये
(उही:७४ मा ५ सङ्ख्याको सामग्री)
१७. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — सम्वत् ३२१ कार्तिकशुक्लदशम्यां । सनिश्चरवारे ।
पूर्वभद्रनक्षत्रे । [...] समाप्त
(उही:८० मा १ सङ्ख्याको सामग्री)
१८. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — शिखिनेत्रयुते वहौ गते नेपालवत्सरे ।
राज्ये ह्यरिमल्लदेवस्य ख्याते सुकीर्तिमालिनः ।
मासे दुस्थिति सिते पक्षे दशम्यां बुधवासरे ॥
(उही:८१ मा ६ सङ्ख्याको सामग्री)
१९. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — सम्वत् त्रि ह ४ कार्तिकशुक्लतृतीयायां
आदितवासरे [...] लिखितमिति ॥
(उही:८५ मा २३ सङ्ख्याको सामग्री)
२०. शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — सम्वत् ४०३ फाल्गुणशुक्लपूर्णमास्यां शनिश्चर-
वासरे । [...] लिखितं पुस्तकमिदं ॥
(उही:९७ मा ११ सङ्ख्याको सामग्री)
२१. शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — सम्वत् ४०३ प्रथमाषाढशुक्लपूर्णमास्याम्
शनिश्चरवासरे । [...] श्रीनेपालमण्डलकाष्ठ-
मण्डपनामाधिवाशिन उपासकनारायणेन लिखितं ॥
(उहीमा १२ सङ्ख्याको सामग्री)
२२. शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — श्रीनेपालहायण ४०४ फाल्गुणीशुक्लपक्षे त्रियो-
दश्यान्तिथौ मघनक्षत्रे धृतियोगे बृहस्पतिदिने
लिखितेति ।
(उहीमा १३ सङ्ख्याको सामग्री)
४८. १. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता — सम्वत् २०० १० ३ राज्ञः श्रीहर्षदेवराजे
श्रीगण्डिगुल्मविषये । कुलपुत्रकायस्थपण्डित-
श्रीजीवधरसिंहस्य पुस्तकोऽयमिति ॥
(उही:४९ मा ४ सङ्ख्याको सामग्री)

ठमेल भनी कहलिएको बहालमा राखिएको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको लेखोट पुस्तकमा यस्तो लेखिएको छ -

पंडितजिनश्रीज्ञानेन स्वयमेवोपार्जितद्रव्येण महत्कष्टेन वैडूर्यवन्नीलपत्रे जाम्बूनदसुवर्णेन सर्वज्ञजननी आर्यभगवतीशतसाहस्ररूपा प्रज्ञापारमिता लिखापिता ॥ विद्यारूपविचक्षणेन वसुना वस्त्रहाराभरणेन च सुखावतीसदृश-भूमण्डलमनिनागदेशे ॥ तत्र तर्कव्याकरणागमादिशास्त्रव्याख्यानेन महागम्भीर-मेघगर्जितवच्छ्रीधर्मधातुमहाविहारीयपरमगुणालंकृतज्ञानसंघस्थितये संप्रदौकितं ॥ [...] सम्वत्सरण संवत् ३४४ अग्रहायणशुक्लप्रतिपदिने समाप्तं ॥^{५०}

२. अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता - श्रीसम्बत् ३०० ४० ५ मिति [...] कापितनगरस्य श्रीआनन्दभिक्षुनामे लिखितमहं

(उही:८४ मा १० सङ्ख्याको सामग्री)

४९. शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको यस पुस्तकलाई कमलप्रकाश मल्ल (२०६५:२३०)ले अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता भनेका छन् ।

५०. माथि दिइएको पाठ मूलतः नरहरिनाथ २०१०:४५-४६ अनुसारको छ । नेवारी लिपिमा सामान्यतः ब र व नछुटिने हुनाले नरहरिनाथको जाम्बूनदको ठाउँमा शुद्ध रूप जाम्बूनद मैले बनाएको छु । यो पुष्पिका छाप्दा नरहरिनाथको पाठमा यस्तो नेपालसम्बत् ३४४ अग्रहण शुक्ल प्रतिपदिने समाप्तं भएकोमा रूक्मिणी* वन्त प्रधान (२०४२:१०४)को पाठमा चाहिँ यस्तो सम्वत्सरण संवत् ३४४ अग्रहायण शुक्लप्रतिपदिने समाप्तं छ । मुख्य कुरा नरहरिनाथको पाठमा संवत्को अङ्कको अगाडि नेपालसम्बत् भएकोमा रूक्मिणी* वन्त प्रधानको पाठमा भने सम्वत्सरण संवत् छ । पुष्पिकामा भएको संवत् नरहरिनाथले त्यहाँ लेखिएअनुसार अन्त्यमा नदिई आफ्नो वाक्यमा मिसाई पुष्पिका दिन थाल्नुभन्दा अगाडि दिएकाले उनको पाठ मूलअनुसारको नभई त्यसको भावअनुसारको जस्तो देखिन्छ । रूक्मिणी* वन्त प्रधान (उही:१०४-१०५)ले यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्न लगाउने मान्छेको र यहाँको मितिको विषयमा यस्तो

श्रीज्ञान अतीश लाई यहाँ दीपङ्कर नभनी जिन भनिएको छ । बुद्धलाई कहन त्यसवेला जिन शब्दको प्रयोग हुन्थ्यो । संस्कृतको प्रसिद्ध कोश अमरकोशमा बुद्धलाई जिन भनिएको छ । यस कारण यी जिन श्रीज्ञान पकै पनि दीपङ्कर* श्रीज्ञान नै हुन् भन्ने कुरामा शंका* छैन । अतीशको जीवनीमा उनी धर्माविहारमा आई बसेको स्पष्ट चर्चा छ । उनले यस विहारको पुनर्निर्माण गराएका हुन् । अतीशले यहाँ एक वर्ष बसी बौद्ध धर्मको अध्ययन अध्यापन गराएका थिए । यसको चर्चा धर्मस्वामीले पनि गरेका छन् । यसो हुनाले थंवलिलमा सुरक्षित शतसाहस्रिका* प्रज्ञापारमितामा उल्लिखित जिन श्रीज्ञान, दीपङ्कर श्रीज्ञान अतीश नै हुन् भन्ने स्पष्ट छ ।

अतीशको नेपाल आगमनको समयवारे अलि मतभेद रहेको छ तापनि धेरैजसो विद्वान्हरूले उनको नेपाल आगमन वि.सं. १०९८ मानेका छन् । त्यसको अर्को वर्ष वि.सं. १०९९ मा उनी डरी (पश्चिमी तिब्बत) पुगेका थिए । तिब्बती स्रोतमा यसको उल्लेख परेको छ । थंविहिलमा रहेको प्रज्ञापारमितामा उक्त ग्रन्थ सारिएको मिति सम्वत्सरण संवत् ३४४ अग्रहायण दिइएको छ । यो संवत् कुन हो, विचारणीय छ । नेपाल संवत् यो पक्कै होइन । नेपाल संवत् भएको भए यो वि.सं. १२८० हुन जान्छ । दीण्डकर* श्रीज्ञानको समयसंग यसको मेल खाँदैन । तिब्बतका प्रसिद्ध भिक्षु धर्मस्वामी वि.सं. १२८३ मा नेपाल आएका थिए । उनी यहाँ आठ वर्ष जति बसे । उनी स्वयंभू र थंविहारमा बसेका थिए । उनले दीपकर श्रीज्ञानको चर्चा गरेका छन् । थंविहारमा अतीशद्वारा बनाइएको शाक्यमुनिको मूर्तिको पनि उनले बयान गरेका छन् । ३ वर्ष अगाडि मात्र अतीश त्यहाँ बसेको भए धर्मस्वामीले अवश्य पनि जोड दिई त्यसको उल्लेख गर्ने थिए । यसबाट पनि थंविहिलमा रहेको प्रज्ञापारमितामा उल्लिखित संवत् नेपाल संवत् होइन भन्ने स्पष्ट थाहा हुन्छ । यो कुन संवत् हो भन्ने कुरा निर्णयको लागि यसमा संबद्ध विद्वान्हरूको दृष्टि पर्नुपरेको छ ।

लेखेकीले यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्न लाउने मान्छेको नाउँ यस पुष्पिकामा जिनश्रीज्ञान भए पनि यिनी दीपङ्कर श्रीज्ञान (अतीश) नै हुन्, नेपालमा उनी वि.सं. १०९८ मा आएकाले यस पुस्तकमा दिइएको संवत्लाई ने.सं. मान्दा अतीश नेपाल आएको समय र यो पुस्तक सारिएको समयमा १८२ वर्षको फरक पर्न गएकोले यो संवत् ३४४ ने.सं. हुन सक्दैन, यहाँ संवत् ३४४ भन्दा अगाडि सम्वत्सरण लेखिएकोले यो अर्कै संवत् हो भन्ने उनीको तर्क छ ।

श्रीज्ञान यो पद अतीशको नाउँमा मात्र नजोडिई अरूअरूको नाउँमा पनि जोडिएको कुराको उदाहरणको लागि भगवान्बहालको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारिनुभन्दा १६ वर्ष ४ महीना जतिअघि ने.सं. ३२७ (वि.सं. १२६४) आषाढ^७मा सारिएको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता देयधर्म गर्नेको नाउँ कीर्तिश्रीज्ञान भएको कुरा औल्याउन सकिन्छ ।^७

- ① यो अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारिसिद्धिएको मिति यसरी दिइएको छ—

सप्तविंशतिसङ्ख्यानि संयुक्तेऽब्दे शतत्रये

आषाढस्य दिने पूर्णे लिख्यतेऽसौ जिनप्रसूः ॥

(लूछ्याहो पेटेक २०४०:८१ मा ८ सङ्ख्याको सामग्री)

यहाँको पूर्णे पदले के बुझाएको हो मलाई थाहा छैन । यो पूर्णे हो भने पूर्णे दिने अर्थात् पूर्णिमा भनी यसले बुझाएको हुन सक्छ । The date seems to correspond to July 10th 1207; but something must be wrong here, because āṣāḍha was intercalary in that year and the fact is not indicated (sic) (यस मितिको मिलान ई.सं. १२०७ जुलाई १० तारीखसँग हुन्छ जस्तो देखिन्छ; तर यहाँ केही अशुद्ध हुनुपर्छ, किनभने त्यो वर्ष आषाढमा अधिमास थियो, त्यो कुरा [यहाँ] जनाइएको छैन) भनी लूछ्याहो पेटेक (२०४०:८१ मा ८ सङ्ख्याको सामग्री)ले यस मितिमा टिप्पणी गरेका छन् ।

- ② उही ।

पण्डित जिनश्रीज्ञानले आफैँले कमाएको धनद्वारा (स्वयमेवोपार्जितद्रव्येण), ठूलो दुःखले (महत्कष्टेन), नीलम जस्तो नीलपत्रमा (वैडूर्यवन्नीलपत्रे) सुन[को मसी]ले (जाम्बूनदसुवर्णेन) लेखाएको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको यो पुस्तक ने.सं. ३४४ (वि.सं. १२८०) मार्गशुक्लप्रतिपदाको दिन पूरा भएको र यसलाई धर्मधातुमहाविहारमा राख्न चढाएको यस पुष्पिकाबाट बुझिन्छ । इटुंबहालको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको मिति शाके १२८० ने.सं. ४७८ (वि.सं. १४१५) भाद्रशुक्लदशमीको भएकोले भगवान्बहालको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता इटुंबहालको भन्दा पौने १३५ वर्षपुरानो

मञ्जुश्रीनामसङ्गीतिको प्रसिद्ध टीका अमृतकणिकाका कर्ताको नाउँ रविश्रीज्ञान भएको कुरा यहाँ सम्भनुपर्छ ।^③ ने.सं. २९३ (वि.सं. १२३०) वैशाखकृष्णत्रयोदशीको दिन धर्मसमुच्चय सारिसिद्धिआउने, चित्रविहारका एक जना भिक्षुको नाउँ अजितश्रीज्ञान भएको कुराको सम्भना यस प्रसङ्गमा हुन्छ ।^④ यसभन्दा ९ दिनअगाडि अर्थात् ने.सं. २९३ (वि.सं. १२३०) वैशाखकृष्णचतुर्थीको दिन त्यही पुस्तक सारिसिद्धिआउने, चन्द्रविहारका एक जना भिक्षुको नाउँ पूजितश्रीज्ञान भएको कुराको सम्भना हुन्छ ।^⑤ कामशास्त्रीय ग्रन्थ नागरसर्वस्वका कर्ताको नाउँ पद्मश्रीज्ञान भएको कुरा पनि यहाँ भनुपर्छ ।^⑥ ताडपत्रमा प्राचीन नेवारी अक्षरमा सारिएको, मिति नदिइएको चक्रसंवरतन्त्र-पञ्जिका शाक्यभिक्षु गगनश्रीज्ञानको देयधर्म भएको कुराको पनि यस प्रसङ्गमा सम्भना हुन्छ ।^⑦ यस कारण भगवान्बहालमा रहेको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्न लाउने जिनश्रीज्ञान दीपङ्कर श्रीज्ञान अतीश नै हुन् भन्ने तर्कमा कुनै दम छैन भनी भनिरहनु नपर्ला । भगवान्बहालमा रहेको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको संवत् ३४४ लाई ने.सं. मान्दा अतीश नेपाल आएको समयसँग १८२ वर्ष फरक परेकोले त्यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको संवत् ने.सं. नभई अर्कै संवत् हुनुपर्छ, त्यहाँ संवत् पदको अगाडि सम्बत्सरण आएकोले यो अर्कै संवत् हो भनी रूक्मिणी* वन्त प्रधानले लेखेको कुरा मात्र वि.सं. १०९८ = रूक्मिणी* वन्त प्रधानको सम्बत्सरण संवत् ३४४ भएको देखिएकोले १०९८-३४४ = ७५४ भएकोले वि.सं. ७५४ तिर यस संवत्को उठान भएको देखिन

③ बनारसीलाल २०५१:XXX-XXXii ।

④ लुछ्याहो पतेक २०४०:६८ मा ९ सङ्ख्याको सामग्री ।

⑤ दिल्लीरमण रेग्मी २०२२:१८२ मा ११ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

⑥ इति पण्डितपद्मश्रीज्ञानविरचिते नागरकसर्वस्वे त्रिवर्गनिर्णयो नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥
[...]

(राष्ट्रिय अभिलेखालय चौथो लगत १७९४ को २ पत्र)
इति पद्मश्रीज्ञानविरचिते नागरकसर्वस्वे सुतोदयो नामाष्टमः परिच्छेद समाप्तः ॥

(उही २६ पत्र)

⑦ देवीप्रसाद लंसाल २०२४:४१-४२ ।

ठहरिएको छ र नेपालखाल्डोमा पाइएका, शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताका पुस्तकमध्ये इटुंबहालको चाहिँ दोस्रो पुरानो देखिएको छ ।

१५. यस पुष्पिकामा नेपाललाई नयपाल लेखिएको देख्दा यसभन्दा ११२ वर्षभन्दा अगाडि यसै गरी अन्त नयपाल आएको म सम्भन पुगें । खुलाएर भन्दा, अभय मल्लको पालामा ने.सं. ३६६ (वि.सं. १३०३) वैशाखशुक्लतृतीया आदित्यवारको दिन सारिसिद्धिएको, पद्मनाभसङ्ग्रहको पुष्पिकामा नेपाललाई नयपाल शब्दले बुझाइएको छ । हाम्रो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिकामा पद्यमा नयपाल आएकोमा त्यहाँ चाहिँ गद्यमा नयपाल आएको चाखलाग्दो छ । भक्तपुरका कुनै भारोको लागि काशीमा सारिएको यो पुस्तक बङ्गाली लिपिमा भएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।^{११}

गएको छ । तर त्यस ताका कुनै संवत् चलेको नदेखिएको^{१२}ले रूक्मिणी* वन्त प्रधानको तर्क ठीक छैन । उनीले पढेको सम्बत्सरण पाठ मूलअनुसारको हो भने यसको अर्थ मलाई लागेन र सम्बत्सरपछि आएको णले नेवारीको न प्रत्यय बुझाएको हो भने यसको अर्थ ले, बाट हुन्छ; यसको सन्दर्भ भने यहाँ छैन ।

[...] हालैमा भगवानवहालमा रहेको शतसाहस्रीका* प्रज्ञापारमितामा अतीशा* दीपङ्कको नामठल्लेख भएको तथ्यता अवगत भएवाट नेपाली स्रोतलेपनि उक्त* कुरा पुष्टि गरेको छ भनी रमेश ढुङ्गेल (२०४३:१९२)ले र The famous “Pragyaparamita” (sic) a text on Buddhist philosophy written in golden ink, preserved at Thabahi or Bikramsila (sic) Mahabihar (sic) in Thamel Tole dated AD 1223, which is shown to the public every year during Gai-jatra festival, was written by him अर्थात् सुनको मसीले लेखिएको, ठमेलटोलमा थबहि अर्थात् विक्रमशीलमहाविहारमा राखिने गरेको, ई.सं. १२२३ को मिति भएको, गाईजात्राभर सालिन्दा जनसमूहलाई देखाइने गरेको, बौद्ध दर्शनको नामुद ग्रन्थ प्रज्ञापारमिता यिनले लेखेका हुन् भनी साफल्य अमात्य (२०६८)ले लेखेकाले थंबहिलको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको सम्बन्ध अतीश दीपङ्कर श्रीज्ञानसँग छ भन्ने भ्रममा अन्धेनैवानीयमाना यथान्धा: अर्थात् अन्धोले डोच्याइएका अन्धाहरू जस्तै यिनीहरू भएको देखिएको छ । उता ज्ञानमणि नेपाल (२०६२:५७)ले भने रूक्मिणी* वन्त प्रधानको तर्कको आफ्नो ढङ्गले गरेको खण्डन पठनीय छ ।

५१. इति श्रीवाराणस्यां योगीश्वरसङ्ग्रहपद्मनाभसङ्ग्रहौ समाप्तौ । श्रीरस्तु नयपालदेशीया-भिलिख्यमान सम्बत् ३६६ वैशाखशुक्ल ३ रवौ रम्ये दिनोत्तमे ॥ पुस्तिका स्वस्तिकारिका ॥ राजश्रीअभयमल्लस्य राज्ये भक्तपुर्या भारोश्रीअमोकस्य ।

⑧ उदाहरणको लागि नयराज पन्त २०४५:५-६ मा संवत्हरूको नामनमेसी र तिनको प्रारम्भकाल हेर्नु ।

खास नेपालखाल्डोमा होइन, बाहिरफेर अर्थात् काशी र सिजामा नयपाल लेखिनु पनि त्यति नै रमाइलो छ । पृथ्वी मल्लका बाबु पुण्य मल्लको अभिलेखमा अर्थात् शाके १२५९ (वि.सं. १३९४) वैशाखशुक्लत्रयोदशी आदित्यवारको कनकपत्रमा चाहिँ नेपाल नै भएको^{४३} र त्यो शब्द गद्यवाक्यमा आएकोले शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिकामा छन्दोऽनुरोधले नयपाल लेखिएको हो कि जस्तो देखिन्छ । नयेन पाल्यते यः सः नयपालः^{४३} भन्ने व्युत्पत्ति गरी नेपाललाई अर्वाचीन कालमा नयपाल भन्ने गरेको त जति भने पनि पाइन्छ^{४४} । नयपाल शब्द अहिलेभन्दा कमसेकम साढे सात सय छयसट्टी वर्षअगाडि नै चलिसकेको यताबाट देखिएको छ ।

१६. नयपाल मात्र होइन, न्यायपाल पनि नेपालको अर्थमा चलेको थियो भन्ने कुरा यस प्रसङ्गमा भन्नु राम्रै होला ।^{४५}

(माथि दिइएका वाक्य कुनै हरप्रसाद शास्त्री १९७२:१९ मा मात्र र कुनै लूछ्याहो पेटेक २०४०:८४ मा १७ सङ्ख्याको सामग्रीमा मात्र छन् ।

दुवै मिलाई माथि पूरा पाठ दिइएको हो । दुवैमा भएको पाठमा कहीं कहीं फरक हुँदा पेटेकको पाठ माथि दिइएको छ ।)

यस पुस्तकको लिपि बङ्गाली हो भनी त्यहीँ हरप्रसाद शास्त्रीले लेखेका छन् ।

भक्तपुरका कुनै भारोले काशीमा सार्न लगाएको यो पुस्तक आफूले कसको लागि सारेको हो भन्ने कुरा सार्नेलाई थाहा नभएकोले भारोश्रीअमोकस्य अर्थात् श्रीअमुक भारोको भनी यहाँ लेखेको देखिन्छ ।

५२. नरहरिनाथ २०१६:३५ ।

५३. उदाहरणको लागि शिवराज शर्मा २०५४:१० मा च ।

५४. श्यामलदास (१९४३)ले आफूले लेखेको मेवाडको इतिहासमा सर्वत्र नयपाल लेखेको कुरालाई यसको उदाहरणको रूपमा लिनुपर्छ ।^१ हालै प्रणय पासा (२०६५)ले पनि नयपाल शब्दको प्रयोग गरेको यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।

५५. ज्योतिर् मल्लको पालामा ने.सं. ५४३ (वि.सं. १४७९) मार्गकृष्णद्वितीयाको दिन ललितपुरमा सारिसिद्धिएको वैराग्यशतकको पुष्पिकामा नेपाललाई न्यायपाल लेखिएको छ-

श्रीश्रीराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकजयज्योतिमल्लदेवस्य न्यायपालमण्डले श्रीललितब्रूमायाः श्रीमानिगलोत्तरे श्रीसोर्थनिह्मगृहवाशिअमात्यहर्षराजेन लिखितमिदं पुस्तकं श्रीमन्नेपालिक-सम्बत् ५४३ मार्गशिरकृष्णद्वितीयायां तिथौ ॥

(लूछ्याहो पेटेक २०४०:१६५ मा २६ सङ्ख्याको सामग्री)

① यस पुस्तकको नेपालसम्बन्धी खण्डको लागि थियोडोर रिकार्डी, जूनियर २०३२ हेर्नु ।

१७. श्रीकौलिग्रामीयश्रीभास्करदेवसंस्कारित । शत्रि^{६६} श्रीकेशवचन्द्रकृतमहाविहाराधि-
वाशिनः अर्थात् श्रीकोलिग्राममा पर्ने, श्रीभास्करदेवद्वारा संस्कारित, श्रीकेशवचन्द्रले बनाएको
महाविहारका बासिन्दाको भनी यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितालाई देयधर्म गर्ने
राजब्रह्मश्रीको वतन यहाँ खुलाइएको छ । दक्षिणकोलिग्रामको चर्चा [शक]संवत्
४५२ (वि.सं. ५८७) देखिका अभिलेखमा पाइए^{६७} पनि कोलिग्रामको चर्चा भने
दक्षिणकोलिग्रामको पहिलो चर्चाभन्दा ८२८ वर्षपछि मात्र पाइन्छ । खुलाएर भन्दा,
मैले अहिले भेटेसम्म कोलिग्रामको सबभन्दा पुरानो उल्लेख शाके १२८०, ने.सं. ४७८
(वि.सं. १४१५) भाद्रशुक्लदशमीको दिन सारिसिद्धिएको, यही शतसाहस्रिका
प्रज्ञापारमितामा आएको छ । दोस्रोचाहिँ ने.सं. ५१७ (वि.सं. १४५४) भाद्रशुक्लषष्ठी
बुधवार अनुराधानक्षत्र विष्कम्भयोगको दिन सारिसिद्धिएको, अश्ववैद्यकशास्त्र^{६८}मा
पाइएको छ । त्यसपछि ने.सं. ५९० (वि.सं. १५२७) श्रावणशुक्लप्रतिपदा मघानक्षत्र
परिघयोगको, पञ्चरक्षा^{६९}मा कोलिग्रामको उल्लेख आएको छ । काठमाडौँ शहरको
तात्कालिक विभाजनअनुसार इटुंबहाल कोलिग्रामभित्र पथ्र्यो भन्ने कुरा शतसाहस्रिका
प्रज्ञापारमिताको यस पुष्पिकाबाट स्पष्ट हुन्छ ।

१८. संस्कृतभाषामा इटुंबहालको पूरा नाउँ श्रीभास्करदेवसंस्कारितश्रीकेशचन्द्रकृत-
पारावतमहाविहार र यही नाउँ छोटकरीमा श्रीकेशचन्द्रकृतपारावतमहाविहार अहिलेसम्म

५६. यस सन्दर्भमा शत्रि पदको अर्थ मलाई लागेन । शत्रि वा यस्तै पद इटुंबहालको पूरा नाउँ
दिँदा आएको विषयमा तल § २० मा खुलाएर लेखिएको छ ।

५७. धनवज्र वज्राचार्य २०३०:२८ सङ्ख्यामा मूलको २ पङ्क्तिमा दक्षिणकोलिग्रामे = १३८,
१०७ सङ्ख्यामा मूलको ७ पङ्क्ति = ४०७, १११ सङ्ख्यामा मूलको ७ पङ्क्तिमा दक्षिणकोलीग्रामे
= ४२३, ११५ सङ्ख्यामा मूलको २१ पङ्क्तिमा दक्षिणकोलिग्रामे = ४३४, ११७ सङ्ख्यामा
मूलका १२-१३ पङ्क्तिमा दक्षिणकोलीग्रामस्य = ४४२-४४३, १२४ सङ्ख्यामा मूलको
७ पङ्क्ति = ४६४ ।

५८. डिल्लीरमण रेग्मी २०२२:३७३-३७४ मा ४ सङ्ख्याको सामग्री ।

५९. शङ्करमान राजवंशी २०२३:१५ मा ३७ सङ्ख्याको सामग्री । यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन
राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि वार नदिइनु आश्चर्यलाग्दो छ ।

शङ्करमान राजवंशीले यो दिन आदित्यवार परेको थियो भनी गणनाद्वारा निर्णय गरेका छन्
र त्यही गणनाको प्रभावमा त्यस पुष्पिकाको उल्थामा भ्रमवश आदित्यवार घुसाइदिएका
छन् ।

चलनचल्लीमा छ । यस पुष्पिकामा पद्यमा पारावतविहार मात्र र गद्यमा चाहिँ श्रीभास्कर-
देवसंस्कारित^{६०} शत्रुश्रीकेशवचन्द्रकृतमहाविहार भनी यस विहारलाई बुझाइएको छ ।

१८.१. जोन कर लकले दिएको, नेपालखाल्डाका विहारहरूको नामसूची पल्ट्याएर
हेर्दा इटुंबहाल छोडेर अरू कुनै विहारको नाउँमा एउटैमा संस्कारित र कृत
आएको छैन । भनाइको मतलब के हो भने, अरू अरू विहारको नाउँमा जहाँ
संस्कारित आएको छ त्यहाँ कृत आएको छैन,^{६१} जहाँ कृत आएको छ त्यहाँ

६०. खुलाएर भन्दा स्काको कान्नानी छुटेकोले मूलमा संस्कारित छ ।

६१. नाउँमा संस्कारित आएका विहार—

अमृतवज्रसंस्कारितअमृतवर्णविहार (जोन कर लक २०४२:१०८) ।

आनन्ददेवसंस्कारितश्रीवत्सविहार (उही:४२-४४) ।

इन्द्रदेवसंस्कारितजयमनोहरवर्ममहाविहार (उही:७९-८०) ।

इन्द्रदेवसंस्कारितश्रीअसनलोकेश्वरमहाविहार (उही:१४०-१४६) ।

काश्यपमिश्रसंस्कारितललितवर्णमहाविहार (उही:२०९) ।

गर्गदेव^{६२}संस्कारितलोककीर्तिमहाविहार (उही:२०१) ।

गुणलक्ष्मीसंस्कारितगुणलक्ष्मीमहाविहार (उही:६६-६९) ।

गोपिचन्द्रमिश्रसंस्कारितगोपिचन्द्रमहाविहार (उही:२०७-२०९) ।

गोवर्धनमिश्रसंस्कारितनापिचन्द्रमहाविहार (उही:२०५-२०९) ।

जगत्पालवर्मसंस्कारितपद्मकाष्ठगिरिमहाविहार (उही:१७८-१८०) ।

जयसिंहवीरभद्रसंस्कारितजयश्रीमहाविहार (उही:१९७-१९९) ।

नरेन्द्रदेवसंस्कारितअमरावतीनाममहाविहार (उही:२३५-२३९) ।

बलधर^{६३}गुप्तसंस्कारितबलधर^{६४}गुप्तमहाविहार^{६५} (उही:७७-७९) ।

भास्करदेवसंस्कारितहिरण्यवर्णमहाविहार (उही:३१-४०) ।

भुवनाकरवर्मसंस्कारितधर्मकीर्तिमहाविहार (उही:१३५-१३७) ।

मानदेवसंस्कारितचक्रवर्णमहाविहार (उही:१३३-१३५) ।

① नामसूची (जोन कर लक २०४२:२३ मा ४५ सङ्ख्या)मा गङ्गादेव र विहारको वर्णन (उही: २०१)मा गर्गदेव छ । हेराकाजी वज्राचार्य (२०५७:११०)अनुसार गर्गदेव ।

② नामसूची (जोन कर लक २०४२:२५ मा ११४ सङ्ख्या)मा बालधर र विहारको वर्णन (उही:७७)मा बलधर छ ।

③ नीलस गुत्तशो र हेमराज शाक्य (२०३७:१७४ मा १३० सङ्ख्या) तथा हेराकाजी वज्राचार्य (२०५७:४३, २०५८:६, २०५९)अनुसार बलधरगुप्तमहाविहार^{६६} । रत्नकाजी वज्राचार्य र विजयधरल वज्राचार्य (२०३९:४० मा ११ सङ्ख्या)अनुसार बालधरसंस्कारितमहाविहार ।

④ बलधर यो नाउँ शुद्ध जस्तो देखिँदैन ।

संस्कारित आएको छैन^{६१} ।^{६३}

१८.२. इटुंबहालको नाउँमा आएको संस्कारित शब्दको अर्थ संस्कार गरेको,^{६४} प्रतिष्ठा

यम्पिबालार्चन^{६५} संस्कारितज्येष्ठवर्ण^{६६} महाविहार (उही:१२८-१३३) ।

रत्नमुनिसंस्कारितविहार (उही:४४) ।

रुद्रदेवगर्गगोत्रवर्मसंस्कारितश्रीदत्तनाममहाविहार (उही:१४६) ।

रुद्रदेवनङ्ग^{६७} पालसंस्कारितज्योतिमहाविहार (उही:७४-७७) ।

विद्याधरशर्म^{६८} संस्कारितयशोधरमहाविहार (उही:१५४-१५९) ।

शङ्करदेवसंस्कारितमयूरवर्णमहाविहार (उही:८२-८५) ।

शङ्खधरसंस्कारितत्रिरत्नविहार (उही:७४) ।

शिवदेववर्मसंस्कारितश्रीरुद्रवर्मठड्डुलीनाममहाविहार (उही:९०-९५) ।

शिवदेवसंस्कारितश्रीतेदोमहाविहार (उही:३०४-३०८) ।

श्रीलक्ष्मीकल्याणवर्मसंस्कारितरत्नाकरमहाविहार (उही:१४८-१५२) ।

सर्वानन्दनृपसंस्कारितपद्मोच्चश्रीमहाविहार (उही:१९३-१९५) ।

सुनयश्रीमिश्रसंस्कारितयम्पीनाममहाविहार (उही:२०१-२०५) ।

सूर्यवर्मसंस्कारितवज्रकौर्तिमहाविहार (उही:७०-७२) ।

हर्षवीरसंस्कारितवोलानामविहार^{६९} (उही:१६९) ।

६२. नाउँमा कृत आएका विहार-

इतलंपुकृतमहाविहार (उही:३८९) ।

भीमकृतरत्नलाभविहार (उही:११२-११५) ।

६३. एउटा विहारको नाउँमा अपवादस्वरूप संस्थापित आएको छ-

श्रीसजयजितेन संस्थापितवसुवर्द्धनविहार (उही:५६-६०) ।

६४. गौतमवज्र वज्राचार्य (२०३१:९७ मा ४ सङ्ख्याको टिप्पणी)-

भास्करदेवले संस्कार गरेको केशचन्द्रले बनाएको विहार ।

- ④ हेराकाजी वज्राचार्य (२०५७:७०) र रञ्जना वज्राचार्य (२०६०) अनुसार बालार्चनदेव^{७०} ।
- ⑤ शङ्कर थापा र इन्द्रकुमारी वज्राचार्य (२०६२:६९ मा ११ सङ्ख्या) अनुसार ज्येष्ठवर्म^{७१} ।
- ⑥ नङ्ग यहाँ अडमिल्दो देखिन्छ । रत्नकाजी वज्राचार्य र विजयरत्न वज्राचार्य (२०३९:४० मा ९ सङ्ख्या) अनुसार यहाँ रुद्रदेव रंगपाल, हेराकाजी वज्राचार्य (२०५७:४०) अनुसार रुद्रदेवानंगपाल र शङ्कर थापा र इन्द्रकुमारी वज्राचार्य (२०६२:६९ मा ५ सङ्ख्या) अनुसार रुद्रदेवनागपाल^{७२} ।
- ⑦ हेराकाजी वज्राचार्य (२०५७:१४) अनुसार विद्याधरवर्म^{७३} ।
- ⑧ जोन कर लक (२०४२:१२१-१२३) ले एउटा अर्को विहारको नाउँमा पनि संस्कारित जोडेको- वैश्य श्री दिवाकर वर्म (संस्कारित) महाविहार- भए पनि उनले संस्कारितलाई कोषभित्र राखेकाले त्यो विहार यहाँ गनिएको छैन ।

वा स्थापना गरेको,^{६५} संस्कार (जीर्णोद्धार) गरेको,^{६६} फेरि नयाँ पारेको^{६७} बनाउन शुरू गरिएको,^{६८} बनाएको वा वर्तमान रूप दिएको,^{६९} फेरि बनाएर पहिलेको अवस्थामा ल्याएको^{७०} भनी थरीथरीका मानिसहरूले थरीथरीको गरेका छन्।^{७१}

६५. जोन कर लक (२०४२:२८७)–

This is the only *bāhā* of the Ācārya Gūṭhī whose Sanskrit name has preserved the name of the founder. The name indicates that the Pārāvata Mahāvihāra was built by one Keśavacandra and consecrated (or founded) by Bhāskara Deva.

(संस्थापकको नाउँ जोगिएको, आचार्यगूठीको यो एउटा मात्र बहाल हो । पारावतमहाविहार केशवचन्द्र भन्नेले बनाएको र भास्करदेव भन्नेले प्रतिष्ठा (वा स्थापना) गरेको भन्ने कुरा यस नाउँबाट इङ्गित हुन्छ ।)

६६. मिलन शाक्य (२०४९:३४-३५)–

[...] यो विहार केशचन्द्र नामक व्यक्ति*ले निर्माण गरेको र भाष्कर* देवको पालामा (जिर्णोद्धार*) संस्कार गरेको देखिन्छ ।

६७. गौतमवज्र वज्राचार्य (२०५९:२८३)–

[...] the Pārāvata monastery, founded by Keśavacandra and renovated by Bhāskaradeva [...]

(केशवचन्द्रले स्थापना गरेको र भास्करदेवले फेरि नयाँ पारेको पारावतमहाविहार) ।

६८. स्वस्तिरत्न शाक्य (२०६५:४४)–

संस्कृतमा यस विहारको पूरा नाम “श्री भास्करदेव संस्कारित केशवचन्द्र कृत पारावत्* महाविहार” हो । यस नामले के प्रमाणित गरेको छ भने ईतुंबहाल श्री भास्करदेव राजाको पालामा बनाउन शुरू गरिएको थियो ।

६९. स्वस्तिरत्न शाक्य (२०६६:१३)–

The Sanskrit words “Bhaskaradeva Sanskarita” suggest that the vihara was constructed or given the current structure by Bhaskaradeva.

(यो विहार भास्करदेवले बनाएको वा [यसको] वर्तमान रूप भास्करदेवले दिएको भन्ने कुरा संस्कृत शब्द भास्करदेव संस्कारितबाट भल्किन्छ ।)

७०. मेअरी शेपुअर्ड स्लसर (२०६७:६०)–

Great Monastery of the Pigeons founded by the honorable Keśavacandra and restored by Bhāskaradeva

१८.३. संस्कारित शब्द अरू अरू बहालको नाउँमा पनि जोडिएर आएको हुनाले अन्त अन्त यसको अर्थ ककसले के के गरेका रहेछन् भनी हेर्नु पनि उपयुक्त हुन्छ । संस्कार गरिएको,^{५२} राम्रो पारेको/फेरि नयाँ पारेको (embellished/renovated),^{५३} प्रतिष्ठापित (consecrated),^{५४} यताउता बिग्रिरहेको जीर्णोद्धार गरेर राम्ररी सिँगारी बनाएको (उखेथुखे स्यनाच्चंगु जीर्णोद्धार याना: बांलाक छायापा याना: भिंकूगु),^{५५} बनाइराखेको (दय्का तःगु),^{५६} संस्कार गरेको (संस्कार याःगु),^{५७} पुनर्निर्माण गरेर दिएको (पुनर्निर्माण* याना ब्यूगु),^{५८} बनाएको (संस्कार गरेको) (दयेकुगु (संस्कार याःगु)),^{५९} बनाएर राखेको (दयेकातःगु),^{६०} निर्माण भएको (निर्माण जूगु),^{६१} निर्माण गरेर गएको

(श्रीकेशवचन्द्रले स्थापना गरेको र भास्करदेवले फेरि बनाएर पहिलेको अवस्थामा ल्याएको, परेवाहरूको महाविहार) ।

७१. अरूहरूले जस्तो संस्कारितको शब्दार्थ नगरी थुगु केशचन्द्र पारावर्त* महाविहार (इटुंबहा) लिच्छवी* जुजु भाष्कर*देवं निर्माणयागु विहार खः अर्थात् यो केशचन्द्रपारावर्तमहाविहार (इटुंबहाल) लिच्छवि राजा भास्करदेवले निर्माण गरेको विहार हो भनी रत्नकाजी वज्राचार्य र विजयरत्न वज्राचार्य (२०३९:८६)ले लेखेका छन् । लिपावया केशचन्द्रजुं जिर्णोद्धार* याना थःगुनं नां समावेस* याना अपालं गुथि तया सुधार याना वन अर्थात् पछि गएर केशचन्द्रज्यूले जीर्णोद्धार गरेर आफ्नो पनि नाउँ हाली धेरै गूठी राखी सुधार गरेर [उनी] गए भनी उनीहरूले (उही) गरेकाले कृतको भावार्थ जीर्णोद्धार गरेको देखिन्छ ।

७२. धनवज्र वज्राचार्य २०४१:१४ ।

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०५९:५९ ।

७३. बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२:१३ ।

७४. कमलप्रकाश मल्ल २०४७:१७ ।

धर्मरत्न शाक्य 'त्रिशूली' २०५२:१ ।

७५. सत्यमोहन जोशी २०४८:प-फ ।

७६. धर्मरत्न शाक्य २०४८:१ ।

७७. काशीनाथ तमोट २०४८:२५ ।

७८. हेमराज शाक्य २०५१:२५ ।

७९. मदनसेन वज्राचार्य २०५६:६० ।^①

८०. हेराकाजी वज्राचार्य २०५७:१६ ।

८१. उही:२५ ।

① अरूहरूले जस्तो संस्कारितको शब्दार्थ नगरी वि. शाक्य (२०५७)ले शिवदेव दयेका बिज्या:गुलिं ध्व विहार [...] (शिवदेवले बनाइबक्सेकोले यो विहार) र राजु नापित

(निर्माण यानावंगु),^{८२} बनाएको (दयेकेगु),^{८३} निर्माण गरेर गएको (निर्माण यानाथकूगु),^{८४} बनाएर गएको (दयेकावंगु)^{८५} संस्कार (जिर्णोद्धार*) गरिएको,^{८६} निर्माण भइरहेको (निर्माण जुयाच्चंगु)^{८७} संस्कार गरेर नयाँ बनाइएको,^{८८} परिवर्तन गरी जीर्णोद्धार गरिएको,^{८९} संस्कार गरेको,^{९०} स्थापना गरेको वा फेरि बनाएको (founded or reconstructed),^{९१} स्थापना गरेको/(पुनर्)निर्मित (founded/(re)constructed)^{९२} र निर्मित^{९३} भनी थरीथरीको अर्थ देखिएको छ ।

१८.४. सम् उपसर्ग लागेको, कृ धातुमा सुट् (स्) आगम हुँदा संस्कृ हुन्छ र यसको मूल अर्थ सिँगानु हुन्छ । यस्ता विहारहरूमध्ये कुनैलाई पनि संस्कृत नभनी संस्कारित भनेकोले प्यन्तमा यस शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । इटुंबहालको सभ्याचारविशिष्ट नाउँको शब्दशब्दको अर्थ गर्दा भास्करदेवद्वारा सिँगान लगाइएको (संस्कारित) र केशवचन्द्रद्वारा बनाइएको (कृत) हुने हुनाले बनाउनेलाई भन्दा सिँगान लाउनेलाई किन महत्त्व दिइयो भन्ने प्रश्न उत्पन्न । बनाउनेको भन्दा सिँगान लाउनेको अवदान यस विहारमा बढी भएकोले उसको नाउँ अगाडि आएको हो भन्ने तर्क पनि गर्न नसकिने होइन ।

८२. उही:४१, ८२, ११९, १२०, उही २०५८ ।

८३. उही:५० ।

८४. उही:५६ ।

८५. उही:५६, ७५, ८७ ।

८६. रञ्जना वज्राचार्य २०५७ ।

८७. हेराकाजी वज्राचार्य २०५९ ।

८८. दिनेशचन्द्र रेग्मी २०६०:२२६-२२७ । पुराना विहारहरू संस्कार गरिए र नयाँ बनाइए भनी त्यहाँ लेखिएको छ ।

८९. उही:२२९ मा १६ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

९०. रञ्जना वज्राचार्य २०६०:३ ।^२

९१. मीन बहादुर शाक्य २०६१:१७ ।

९२. ईअन सिन्क्लेर २०६७:१६ ।

९३. हीराभाई शाक्य २०६७:७७ ।

(२०६३:१९)ले छगु विहार दयेकेगु (एउटा विहार बनाएको) भनी रुद्रवर्णमहाविहारसम्बन्धी आआफ्ना लेखमा लेखेका छन् ।

② मुकुन्दराज अर्ज्यालले यस्तै प्रसङ्गमा आएको संस्कारित शब्दको अर्थ १ ठाउँमा संस्कार गरिएका (पूजिएका) (२०५९:९१), अर्को ठाउँमा संस्कार (स्थापना) गर्ने (उही) र भन्नु अर्को ठाउँमा संस्कार गरेको (उही:२१७) भनी गरेका छन् ।

१८.५. संस्कारितको अर्थ गर्न बस्दा तात्कालिक सामग्री केलाउँदा केही प्रकाश पढ्न कि भन्ने आशाले सबभन्दा पहिले त्यसै गर्नुपरेको छ ।

१८.५.१. ने.सं. १६५ (वि.सं. ११०२) श्रावणशुक्लदशमी शुक्रवारको दिन सारिसिद्धिएको चतुष्पीठनिबन्धको पुष्पिकामा पुस्तक सार्नेको विषयमा यस्तो श्रीगुणकामदेवकारिते श्रीपद्मचक्रमहाविहारे स्थितशाक्यभिक्षुकुमारचन्द्रेन लिखितम्^{१४} अर्थात् श्रीगुणकामदेवले बनाउन लगाएको (कारित) श्रीपद्मचक्रमहाविहारमा रहेका शाक्यभिक्षु कुमारचन्दले सारे भनी लेखिएको छ ।

१८.५.२. ने.सं. २१८ (वि.सं. ११५५) आश्विनकृष्णअष्टमीको दिन सारिसिद्धिएको आदिकर्मप्रदीपको पुष्पिकामा श्रीविद्याधरवर्मसोमकारितश्रीयशोधरवर्ममहाविहारयः वज्राचार्यश्रीशाक्यभिक्षु ...^{१५} अर्थात् श्रीविद्याधरवर्मसोमले बनाउन लगाएको (कारित) श्रीयशोधरवर्ममहाविहारका वज्राचार्य श्रीशाक्यभिक्षु ... र ने.सं. ५२० (वि.सं. १४५७) भाद्रशुक्लचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीललितबुमाया^{१६} । श्रीमानीगल्केः पश्चिमस्थ ॥ श्रीविद्याधरसोमकारित जसोधरवम्म श्रीनकबहार युकुलिग्रहवास्तव्य शाक्यभिक्षु वजाचान्य श्रीकुलदत्तपालजुस^{१७} अर्थात् श्रीललितबुमामा श्रीमाणिगल्मा पश्चिमपट्टि रहेको, श्रीविद्याधरसोमले बनाउन लगाएको (कारित) यशोधरवर्मश्रीनकबहालको वायव्य (उत्तर-पश्चिम) पट्टिको घरमा बस्ने शाक्यभिक्षु वज्राचार्य श्रीकुलदत्तपालज्यूको भनी लेखिएको छ ।

१८.५.३. ने.सं. २३५ (वि.सं. ११७१) मार्गकृष्णचतुर्दशीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीललितबुमाया^{१८} श्रीतेग्वल्के श्रीसिवदेवसंस्कारितश्रीमनिधरजैवमहाविहारय-

१४. लूछ्याहो पेटेक २०४०:४० मा १ सङ्ख्याको सामग्री ।

१५. लुइ द ला भाले पूससाँद्वारा सम्पादित आदिकर्मप्रदीपबाट सारी वज्रराज शाक्य (२०५०:१६९)ले यो पुष्पिका छपाएका छन् । लुइ द ला भाले पूससाँको पुस्तक मैले देखेको छैन । सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु (२०५९:५९)ले पूर्वसूरिहरूको नामै नलिई यो पुष्पिका सारेका छन् ।

१६. महेशराज पन्त २०५०:७ सङ्ख्यामा १ पङ्क्ति = ५३ ।

१७. हेमराज शाक्य (२०३७:७ मा मूलको १ पङ्क्ति), धनवज्र वज्राचार्य (२०४१:१४ मा मूलको १ पङ्क्ति), मदनसेन वज्राचार्य (२०५६:६० मा मूलको १ पङ्क्ति), कमलप्रकाश मल्ल (२०४७:२० मा मूलको १ पङ्क्ति)ले श्रीललितक्रमायां पढेका छन् । काशीनाथ तमोट (२०५८:६ मा मूलको १ पङ्क्ति)ले चाहिँ क्रमाको ठाउँमा बुमा पढेका छन् ।

सचसंघानां नियमपरिभाषपत्रिकेय^{१८} अर्थात् श्रीललितबुमामा श्रीतेग्वलमा श्रीशिव-
देवद्वारा संस्कारित श्रीमणिधरजैवमहाविहारका आर्यसर्वसङ्घको^{१९} नियमपरिभाषापत्रिका
यो हो; ने.सं. २७३ (वि.सं. १२०९) मार्गकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा

मूलको फोटो हेर्दा बुमा नै देखिएकोले काशीनाथ तमोटको पाठ ठीक ठहर्छ । इवाट्ट हेर्दा
बु र ऋ उस्तै उस्तै देखिने हुनाले हेमराज शाक्य आदि बुलाई ऋ पढ्न पुगेका हुन् । अन्त
अन्त यही अक्षर आउँदा मैले कहाँ बु भनी ठीक पढेको (उदाहरणार्थ महेशराज पन्त
२०६५ ख:३१६ मा मूलको १ पङ्क्ति)^१ र कहाँ ऋ पढी (उदाहरणार्थ उही २०६७
क:४२ मा मूलको १ पङ्क्ति)^२ गल्ती गरेको रहेछु । मेरा यी २ थरी लेखाइतर्फ हालै
(ई.सं. २०११ डिसेम्बर २२ (वि.सं. २०६८ पौष ७ गते)को ई-मेल) योगेश राजले
मेरो दृष्टि खिँचिदिएकाले उनी धन्यवादका पात्र छन् ।

१८. धनवज्र वज्राचार्य २०४१:१४ मा मूलको १ पङ्क्ति । मूलको फोटोसँग रुजू गरी माथि पाठ
दिइएको छ ।

१९. कमलप्रकाश मल्ल (२०४७:२२)ले यस लिखतमा परेका पदपदको अर्थ गर्दा
आर्यसर्वसंघानांको उल्था *all the members of the order* अर्थात् सङ्घका सबै सदस्यहरू
भनी गरेका छन् । मूलमा भएको षष्ठी विभक्तिको अर्थ यस उल्थामा नआएको कुरा
वास्ता नगर्दा नगर्दै पनि अर्को एउटा कुरा भन्नुपरेको छ । कुरा के भने, अरू लिखतमा
सङ्घको अगाडि आर्य र पछाडि भट्टारक आउँदा—^०श्रीरुद्रवर्म-महाविहारार्यसर्वसङ्घभट्टारकानां
(बेर्नहार्ट कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२:२००), ^०श्रीमानीधरजीवमहाविहारार्य-
संघभट्टारकानां (उही:११८), श्रीरुद्रवर्ममहाविहारार्यसंघभट्टारकानां (उही:२०३),
श्रीरुद्रवर्ममहाविहारार्यसर्वसंघभट्टारकानां (उही:११९), श्रीरुद्रवर्ममहाविहारार्यसर्वसंघ-
भट्टारकानां (उही:२११)— वा भट्टारक नआई आर्य मात्र आउँदा — श्रीमानीजीवमहा-
विहारार्यभिक्षुसर्वसंघानां (उही:२०२), आर्यशाक्यभिक्षुसर्वसङ्घानां (उही:१२३),
श्रीरुद्रवर्ममहाविहारार्यभिक्षुसर्वसंघानां (उही:१२४)— वा आर्य नआई भट्टारक मात्र
आउँदा — श्रीरुद्रवर्ममहाविहारससङ्घभट्टारकानां (उही:१९९)— मात्र बहुवचनको प्रयोग
भएकोले तथा ती दुवैको प्रयोग नहुँदा एकवचन — श्रीशिवदेवसंस्कारितश्रीमानासिंह-
महाविहारशाक्यभिक्षुसङ्घाय (हेमराज शाक्य २०३७:२५-२६)—को प्रयोग भएको
देखिएकोले यिनमा बहुवचनको प्रयोग धेरै जना भन्ने अर्थमा नभई पूजार्थमा भएको हो ।
यसैले कमलप्रकाश मल्लको अर्थगराइ ठीक देखिँदैन । माथि उद्धरण गरिएका लिखतहरूको
अर्थ गर्दा बेर्नहार्ट कोल्फर र हेमराज शाक्य (२०४२:२०१, ११८, २०४, १२०, २०२,
१२३, १२५, १९९)ले यसै गरी बहुवचनमा आएका भट्टारक र सङ्घ शब्दको अर्थ बहुवचनमै
गरेको पनि ठीक छैन ।

- ① यस लिखतको फ्याक्सिमिलिको लागि महेशराज पन्त २०६५ ख:३१९ हेर्नु ।
② यस लिखतको फ्याक्सिमिलिको लागि उही २०६७ क:५७ हेर्नु ।

श्रीललितब्रुमायां श्रीतेगलदक्षिणकुण्टोल्के श्रीशिवदेवसंस्कारितश्रीमानीधरजीव-
महाविहारार्यसंघभट्टारकानां सकाशात्^{१००} अर्थात् श्रीललितब्रुमामा श्रीतेगलको दक्षिण
कुनाको टोलमा श्रीशिवदेवद्वारा संस्कारित श्रीमानीधरजीवमहाविहारका आर्यसङ्घभट्टारकलाई;
ने.सं. २८२ (वि.सं. १२१८) कार्तिकशुक्लपञ्चमीको ताडपत्रको लिखतमा
श्रीललितब्रुमायां श्रीत्येग्वल्के शिवदेवसंस्कारितश्रीमानीधरजीवमहाविहारे^{१०१} अर्थात्
श्रीललितब्रुमामा श्रीत्येग्वलमा शिवदेवद्वारा संस्कारित श्रीमानीधरजीवमहाविहारमा;
ने.सं. ३०४ (वि.सं. १२४१) भाद्रशुक्लद्वितीयाको ताडपत्रको लिखतमा श्रीललितब्रुमायां
श्रीत्येग्वल्के श्रीशिवदेवसंस्कारितमनिज्जीवमहाविहाराद्विवासिनः आर्यशाक्यभिक्षु-
सर्वसङ्घानां अन्योन्यानुमतानां / सकाशात्^{१०२} अर्थात् श्रीललितब्रुमामा श्रीत्येग्वलमा
श्रीशिवदेवद्वारा संस्कारित श्रीमनिज्जीवमहाविहारमा बस्ने, आपसमा मञ्जूरी गरेका,
आर्यशाक्यभिक्षुसर्वसङ्घलाई र ने.सं. ३३० (वि.सं. १२६७) भाद्रशुक्लतृतीयाको ताडपत्रको
लिखतमा श्रीललितब्रुमायाम् । श्रीतेग्वल्के श्रीशिवदेवसंस्कारितश्रीमानासिंह^{१०३} महा-

१००. बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२:१० सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = ११८ ।

१०१. हेमराज शाक्य २०३७:२३ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = १७ । यहाँको क्रमालाई माथि
ब्रुमा बनाइएको छ ।

१०२. बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२:१३ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = १२३ ।

१०३. तेग्वलमा भएको विहारको नाउँ ने.सं. २३५ मार्गकृष्णचतुर्दशीको ताडपत्रको लिखतमा
मनिधरजैव,^९ ने.सं. २६२ प्रथमाषाढशुक्लपञ्चमीको ताडपत्रको लिखतमा मानीक्यजैव,^९

③ हेमराज शाक्य (२०३७:७ मा मूलको १ पङ्क्ति)ले यहाँ मनिपुर जैव पढे पनि उनैले अन
(२०५१:२८, २९) मणिपुरजैव लेखेका छन् । अरूहरू (धनवज्र वज्राचार्य २०४१:१४ मा
मूलको १ पङ्क्ति, मदनसेन वज्राचार्य २०५६:६० मा मूलको १ पङ्क्ति, कमलप्रकाश मल्ल
२०४७:२० मूलको १ पङ्क्ति र काशीनाथ तमोट २०५८:६ मा मूलको १ पङ्क्ति)ले चाहिँ
मनिधरजैव पढेका छन् । कमलप्रकाश मल्ल(२०४७)ले दिएको, यस ताडपत्रको फोटोमा
सम्बद्ध अक्षरको डिको र सामै मात्र देखिए पनि नेपाल-जर्मनहस्तलिखितग्रन्थसंरक्षणपरियोजनाको
रील नं. ई १४०३/१३ बाट तयार गरिएको यसको फोटोमा भने ध स्पष्ट देखिने हुनाले हेमराज
शाक्यको पाठ ठीक छैन भन्ने स्पष्ट छ ।

④ यो यहाँ हेमराज शाक्य (२०३७:१९ सङ्ख्यामा १ पङ्क्ति = १४)ले मानीक्यजैव र बेर्नहार्त
कोल्फर र हेमराज शाक्य (२०४२:९ मा १ पङ्क्ति = ११५-११६)ले मानीक्यजैव^९ पढेका
छन् । पछिल्लो पाठ मूलानुसारी छ (उही:१९ सङ्ख्याको प्लेट = २३९) ।

① छापमुनिको, दोब्बाएर सिइराखेको छोटकरी पाठमा बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्यले पढेको
मानीक्यजैव पनि मूलानुसारी छ ।

ने.सं. २७२ वैशाखपूर्णिमाको ताडपत्रको लिखतमा मानीजीव;^७ ने.सं. २७३ मार्गकृष्ण-तृतीयाको, ने.सं. २८२ कार्तिकशुक्लपञ्चमीको र ने.सं. ३३१ श्रावणशुक्लतृतीयाको^८ ताडपत्रका लिखतमा मानीधरजीव;^७ ने.सं. ३०४ भाद्रशुक्लद्वितीयाको ताडपत्रको लिखतमा मनिज्जीव^७ भई आएको छ । मणिधरजीवसँग सम्बद्ध यस विहारको नाउँमा पहिलो प्रकारमा उत्तरपदको वृद्धि, दोस्रो प्रकारमा उत्तरपदमा वृद्धि मात्र नभई मनि (मणि)को ठाउँमा मानीव्य(माणिव्य) आएको र धर पद लुप्त, तेस्रो प्रकारमा पूर्वपदको वृद्धि र धर पद लुप्त, चौथो प्रकारमा पूर्वपदको वृद्धि र पाँचौँ प्रकारमा धर पद लुप्त र ज द्वित्व भएको देखिन्छ । भूनामसिना कुरा छोड्ने हो भने, यस ताडपत्रमा जीव वा जैवको ठाउँमा सिंह आएको देख्दा मानासिंह^७ आएको देख्दा यो पाठ ठीक छैन जस्तो लाग्छ^{११} ।

- ⑤ उही:५८ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = २०२ ।
- ⑥ हेमराज शाक्य २०३७:३५ सङ्ख्यामा १ पङ्क्ति = २६) ।
- ⑦ ने.सं. २७३ मार्गकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा हेमराज शाक्य (२०३७:२२ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = १६-१७) र बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य (२०४२:१० = ११८)ले पढेको मानीधरजीव पाठ मूलानुसारी छ (बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२:२१ सङ्ख्याको प्लेट = २४१) । यस लिखतमा मनिधरजीव आएको छ भनी उनै हेमराज शाक्यले अर्को पुस्तक (हेमराज शाक्य २०५१:२८, २९)मा लेखेकाले त्यो पाठ ठीक छैन भन्ने स्पष्ट छ ।
- ⑧ हेमराज शाक्य (२०३७:३१ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = २३-२४)ले यहाँ मनिजीव पढेका छन् । यस लिखतमा मानिसिंह आएको छ भनी उनै हेमराज शाक्यले आफ्नो अर्को पुस्तक (हेमराज शाक्य २०५१:२९)मा लेखेका छन् । बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य (२०४२:१३ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = १२३)ले पढेको मनिज्जीव भन्ने पाठ मूलानुसारी छ (उही २५ सङ्ख्याको प्लेट = २४५) ।
- ⑨ हेमराज शाक्य २०३७:३४ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = २५-२६ मा यस विहारको नाउँको पूर्वपदमा मानीको ठाउँमा माना देखिएको नीको दाहिनेको यस्तो ँ भाग छान्ने क्रममा भौचिएकोले पनि हुन सक्छ । यही लिखतको आधारमा उनै हेमराज शाक्यको अर्को पुस्तकमा १ ठाउँमा मानसिंह (हेमराज शाक्य २०५१:२८) र अर्को ठाउँमा मानिसिंह (उही:२९) छापिएको छ ।
- ⑩ ताडपत्रका लिखतमा अलिअलि फरक नाउँ आएकोले होला, यस विहारलाई ३ थरी अलग अलग विहार हुन् भनी हेमराज शाक्य (२०५१:२८-२९)ले लेखे पनि विहार भएको टोल खुलाउँदा कहाँ (ने.सं. २३५ मार्गकृष्णचतुर्दशीकोमा र ने.सं. २६२ प्रथमाषाढशुक्ल-पञ्चमीकोमा^७) तेगवल्क, कहाँ (ने.सं. २६२ प्रथमाषाढशुक्लपञ्चमीकोमा^७ र ने.सं. ३३० भाद्रशुक्लतृतीयाकोमा) तेगवल्क, कहाँ (ने.सं. २७२ वैशाखपूर्णिमाकोमा^७) तेगवल्क, कहाँ
- ⑪ बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२:९ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = ११५-११६ ।
- ⑫ उही:९ सङ्ख्यामा छापमुनिको, दोब्बाएर सिइराखेको छोटकरी पाठको मूलको १ पङ्क्ति = ११५ ।
- ⑬ उही:५८ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = २०२ ।

विहारशाक्यभिक्षुसङ्घाय^{१०४} अर्थात् श्रीललितबुमामा श्रीतेग्वल्कमा श्रीशिवदेवद्वारा संस्कारित श्रीमानासिंहमहाविहारको शाक्यभिक्षुसङ्घलाई भनी लेखिएको छ ।

१८.५.४. ने.सं. २३९ (वि.सं. ११७५) माघशुक्लत्रयोदशीको, ताडपत्रको लिखतमा श्रीललितबुमायाम् श्रीशिवदेवसंस्कारितश्रीरुद्रवर्ममहाविहाराधिवासिन शाक्यभिक्षुरत्नभद्रस्य सकासात्^{१०५} अर्थात् श्रीललितबुमामा श्रीशिवदेवद्वारा संस्कारित श्रीरुद्रवर्ममहाविहारमा बस्ने शाक्यभिक्षु रत्नभद्रलाई; ने.सं. २६१ (वि.सं. ११९८) वैशाखशुक्लपञ्चमीको, ताडपत्रको लिखतमा श्रीललितबुमायां श्रीशिवदेवसंस्कारितश्रीरुद्रवर्ममहाविहारार्यसङ्घभट्टारकानां सकाषेतः^{१०६} अर्थात् श्रीललितबुमामा श्रीशिवदेवद्वारा संस्कारित श्रीरुद्रवर्ममहाविहारका आर्यसङ्घभट्टारकलाई; ने.सं. २७३ (वि.सं. १२१०) वैशाखशुक्लपञ्चमीको, ताडपत्रको लिखतमा श्रीललितबुमायां श्रीवंकुटोल्के श्रीसिवदेवसंस्कारितश्रीरुद्रवर्ममहाविहारार्यसंघभट्टारकानां जेष्ठकनेष्ठसहानुमतानां सकासात्^{१०७} अर्थात् श्रीललितबुमामा श्रीवंकुटोल्कमा श्रीशिवदेवद्वारा संस्कारित श्रीरुद्रवर्ममहाविहारका, जेठाकान्छासँग मञ्जुरी गरेका, आर्यसङ्घभट्टारकलाई र ने.सं. ३४९ (वि.सं. १२८६) श्रावणकृष्णपञ्चमीको, ताडपत्रको लिखतमा श्रीः शिवदेवसंस्कारित । श्रीरुद्रवर्ममहाविहारार्यः भिक्षुसर्वसङ्घसः^{१०८} अर्थात् श्रीशिवदेवद्वारा संस्कारित श्रीरुद्रवर्ममहाविहारको आर्यभिक्षुसर्वसङ्घको भनी लेखिएको छ ।

१०४. हेमराज शाक्य २०३७:३४ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = २५-२६ । यहाँको क्रमालाई माथि बुमा बनाइएको छ ।

१०५. उही:८ मा मूलको १ पङ्क्ति । यहाँ °द्रमायाम् छापिएको छ, प्रूफको गल्तीले यस्तो भएको होला भन्ने ठानी माथि °बुमायाम् बनाइएको छ ।

१०६. बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२:५७ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = २०० ।

१०७. उही:५९ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = २०३-२०४ ।

१०८. हेमराज शाक्य २०३७:३७ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = २७ ।

(ने.सं. २७३ मार्गकृष्णतृतीयाकोमा) तेगल, कहाँ (ने.सं. २८२ कार्तिकशुक्लपञ्चमीकोमा र ने.सं. ३०४ भाद्रशुक्लद्वितीयाकोमा) त्येग्वल्क^९ र कहाँ (ने.सं. ३३१ श्रावणशुक्लतृतीयाकोमा^९) त्यगल्क लेखिएकोले यो विहार एउटै हो भन्ने स्पष्ट छ ।

⑤ ने.सं. ३०४ भाद्रशुक्लद्वितीयाको लिखतमा हेमराज शाक्य (२०३७:३१ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = २३-२४)को पाठमा त्येको ठाउँमा त्यं आएको मूलानुसारी छैन (बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२:२५ सङ्ख्याको प्लेट = २४५) ।

⑥ हेमराज शाक्य २०३७:३५ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = २६ ।

१८५५. ने.सं. ३३८ (वि.सं. १२७४/७५)^{१०९}मा सारिएको निष्पन्नयोगावली^{११०}मा श्रीललितपुर्या श्रीमत्तन्द्रियसंस्कारितश्रीजयमनोहरवर्मणामहाविहारास्थितकायस्थ-वज्राचार्यभिक्षुज्ञानरक्षितेन लिखित^{१११} अर्थात् श्रीललितपुरीमा श्रीमान् इन्द्रदेव (मूलमा-इन्द्रिय)द्वारा संस्कारित श्रीजयमनोहरवर्ण भन्ने नाउँ रहेको महाविहारमा बस्ने, कायस्थ वज्राचार्य भिक्षु ज्ञानरक्षितले सारे; ने.सं. ४०४ (वि.सं. १३४०) फाल्गुनशुक्लत्रयोदशी बृहस्पतिवार मघानक्षत्र धृतियोगको दिन सारिसिद्ध्याइएको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा श्रीललितपुर्या महानगर्या श्रीनवल्लके श्रीमदेन्द्रियदेवराज्ञ संस्कारितश्रीजयमनोहरवर्ण-महाविहाराधिवाशीगृहाश्रमभिक्षुवाचार्यकायस्थसुगतरखितेन लिखितमिदं^{११२} अर्थात् श्रीललितपुरी महानगरीमा श्रीनवल्लमा श्रीमान् इन्द्रदेव (मूलमा- एन्द्रियदेव) राजाद्वारा संस्कारित श्रीजयमनोहरवर्णमहाविहारमा बस्ने गृहस्थाश्रमका भिक्षु आचार्य कायस्थ सुगतरक्षितले यो सारे; ने.सं. ६५६ (वि.सं. १५९३) वैशाखपूर्णिमा शुक्रवार विशाखानक्षत्र

१०९. लूच्याहो पेटेक (२०४०:८३ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री)ले पढेको पाठअनुसार यस पुस्तकको पुष्पिकामा मिति यसरी दिइएको छ - नेपालहायने वसुवह्निइतिरभिगतिवहनेन्दु भृगुमण्डिते च । वसुको अर्थ ८, वह्निको अर्थ ३ भए पनि त्यसपछिका शब्दको अर्थ खुल्दैन । महीना, पक्ष र तिथि भएको अंश पनि यहाँ खण्डित छ र खालि वार मात्र यहाँबाट आउँछ । यस पुष्पिकामा राजाको नाउँ अभय मल्ल भनी दिइएकोले र उनको पालाका ने.सं. ३३७ (वि.सं. १२७४) ज्येष्ठपूर्णिमादेखि ने.सं. ३७५ (वि.सं. १३१२) चैत्रकृष्णद्वादशीसम्मका सामग्री पाइएकाले (लूच्याहो पेटेक २०४०:८३-८६) यसको शतस्थानी अङ्क ३ हुनुपर्ने भएकोले यसको संवत् The date appears to be the year 338 [...] अर्थात् मिति संवत् ३३८ हुनुपर्ने देखिन्छ भनी लूच्याहो पेटेक (उही:८३ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री)ले लेखेका छन् ।

११०. डिल्लीरमण रेग्मी (२०२२:२१७ मा २ सङ्ख्याको सामग्री) र लूच्याहो पेटेक (२०४०:८३ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री)ले यस पुस्तकको नाउँ निष्पन्दयोगावली लेखेका छन् । दुवैले दिएको पुष्पिकामा पुस्तकको नाउँ नआए पनि वज्रयानको प्रसिद्ध ग्रन्थ निष्पन्नयोगावली यो हुनुपर्छ ।^१ ज्ञानमणि नेपाल (२०६२:१५० मा ५३ सङ्ख्याको ग टिप्पणी)ले पनि यस पुस्तकको नाउँ निष्पन्दयोगावली नै लेखेका छन् ।^२

१११. लूच्याहो पेटेक २०४०:८३ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री ।

११२. उही:९७ मा १३ सङ्ख्याको सामग्री । यहाँका तिथि नक्षत्र र योगको समाप्ति बुधवार

① सम्पादित यस ग्रन्थको लागि बिनय*तोष भट्टाचार्य २००६ र यस ग्रन्थका २ वटा लेखोटका फ्याक्सिमिलको लागि गूढन ब्यूहमेन र मुसाशि ताचिकावा २०४८ हेर्नु ।

② यस विषयमा महेशराज पन्त २०६८: § १०.२१ = १९-२० मा पनि लेखिएको छ ।

परिघयोगको^{११३} शिलापत्रमा दानपति यजमान श्रीइन्द्रदेवसंस्कारितजयमनोहरमाहाविहार, श्रीशस्वकबाहार शाक्यभिक्षु श्रीचन्द्रसिंहजुशन^{११४} अर्थात् दानपति जजमान श्रीइन्द्रदेवद्वारा संस्कारित जयमनोहरमाहाविहार श्रीशस्वकबहालका शाक्यभिक्षु श्रीचन्द्रसिंहज्यूले र ने.सं. ६६६ (वि.सं. १६०३) आषाढशुक्लसप्तमीउप्रान्त अष्टमी आदित्यवारको शिलापत्रमा दानपति श्रीइन्द्रदेवसंस्कारित श्रीशलकोविहार गृह ॥ शाक्यभिक्षु श्रीचन्द्रसिंहजुस्तं^{११५} अर्थात् दानपति श्रीइन्द्रदेवद्वारा संस्कारित श्रीशलकोविहारमा घर भएका शाक्यभिक्षु श्रीचन्द्रसिंहज्यूलाई भनी लेखिएको छ ।

१८.५.६. ने.सं. ३३६ (वि.सं. १२७३) आश्विनदेखि राज्य गर्न थाली ने.सं. ३७५ (वि.सं. १३१२) आषाढशुक्लअष्टमीको दिन परलोक भएका^{११६} अभय मल्लको पालामा सारिएको, पञ्चरक्षाको बेमितिको पुष्पिकामा श्रीसखरदेवकारितश्रीसीहदेवमहा-विहारार्यभिक्षुश्रीधरसेनस्य लिखितमिति^{११७} अर्थात् श्रीशङ्करदेवले बनाउन लगाएको, श्रीसिंहदेवमहादेवविहारका आर्यभिक्षु श्रीधरसेनले सारे भनी लेखिएको छ ।

१८.५.७. ने.सं. ३९१ (वि.सं. १३२८) आश्विनदशमी^{११८} मङ्गलवारको दिन सारिसिद्धिएको खड्गपूजाविधिको पुष्पिकामा राजाधिराजपरमेश्वरश्री---हमालदेवकारित । श्वक्वेवेहार श्रीभिक्षुदेवमना लिखितं^{११९} अर्थात् राजाधिराज परमेश्वर श्री---हमालदेवले बनाउन लगाएको (कारित) श्वक्वेविहारका श्रीभिक्षु देवमनाले सारे भनी लेखिएको छ ।

१८.५.८. कलिगत संवत्, वि.सं., शाके र ने.सं. गरी चारै थरी संवत् हालिएको, ने.सं. ५११ वि.सं. १४४८ प्रथमाषाढशुक्लदशमीउप्रान्त एकादशी^{१२०} सोमवार स्वातिनक्षत्र

भएकोले बृहस्पतिवार भनी लेखिएको मिल्दैन भनी लूछ्याहो पेतकेले टिप्पणी गरेका छन् ।

११३. यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।

११४. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:५ सङ्ख्यामा मूलका ७-८ पङ्क्ति = ७-८ ।

११५. उही:६ सङ्ख्यामा मूलका १-२ पङ्क्ति = ९-१० ।

११६. महेशराज पन्त २०५८:४१ मा २१ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

११७. उही २०६३ ख:३१-३२ ।

११८. मूलमा पक्ष नष्ट छ ।

११९. लूछ्याहो पेतके २०४०:९५ मा भएको सामग्री । मूलमा पक्ष बुझाउने अक्षर नष्ट छन् ।

१२०. यस ताम्रपत्र (धनवज्र वज्राचार्य २०६८:६१ सङ्ख्या = १८२-१८४)मा तिथिमिति यसरी दिइएको छ -

शिवयोगउपान्त सिद्धियोग वणिक्करणको^{१२१} ताम्रपत्रमा दिवंगतभिक्षुश्रीजयसिंह-
धरभद्रेणः समकारितः श्रीजयश्रीमहाविहारियः दानपटयः^{१२२} अर्थात् दिवंगत भिक्षु
श्रीजयसिंह भलादमी स्थविरद्वारा (स्थविरभद्रेण) संस्कारित श्रीजयश्रीमहाविहारका
दानपतिहरू भनी लेखिएको छ ।

१८.५.९. ने.सं. ५८९ (वि.सं. १५२५) फाल्गुन^{१२३}को शिलापत्रमा भास्करदेवसंस्कारित-
श्रीविहारमध्ये संस्थित अर्थात् भास्करदेवद्वारा संस्कारित श्रीविहारको बीचमा रहेको भनी
लेखिएको छ ।

अथ कलिराजवर्ष ४४९२ विक्रमराजवर्ष १४४४ शक्रराजवर्ष १३१३ श्रीमत्नेपालिकः
श्रेयोऽस्तु ॥ सम्वत् ५११ प्रथमाषाढशुक्लदशम्यायां घटि २५ वेला एकादश्यायां तिथौः
कपिलदिने ॥ वनिकरने ॥ शशिहोरायां स्वातिनक्षत्रघटि ४९ तस्मिन्नेव नक्षत्रे प्रतिस्थापितं
शिवजोगघटि १५ प्र सिध्जोगे सोमवासरे [...] मीथुनराशिगते सविस्तरि तुलराशिगते
चंद्रमशि ।

(मूलका ४-६ पङ्क्ति)

कलिगतसंवत् र विक्रमसंवत्को अन्तर ४४९२-१४४४ = ३०४८, विक्रमसंवत् र
शकसंवत्को अन्तर १४४४-१३१३ = १३१, विक्रमसंवत् र नेपालसंवत्को अन्तर
१४४४-५११ = ९३३ भएको यसबाट देखिन आउँछ । वास्तवमा कलिगतसंवत् र
विक्रमसंवत्को अन्तर ३०४४, विक्रमसंवत् र शकसंवत्को अन्तर १३५ तथा
विक्रमसंवत् र नेपालसंवत्को अन्तर आषाढ महीनामा ९३७ हुने हुनाले^१ चार चार
वर्षको फरक भएको देखिएको छ । यस कारण मूलमा विक्रमराजवर्ष १४४८ को
ठाउँमा भ्रमवश विक्रमराजवर्ष १४४४ कुँदिएको देखिन्छ ।

१२१. यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म
मात्र हालिएको छ ।

१२२. धनवज्र वज्राचार्य २०६८:६१ सङ्ख्यामा मूलका ६-७ पङ्क्ति । धनवज्र वज्राचार्यले
संस्कारितः पढेका छन्, उनको पुस्तकमा दिइएको प्याक्सिमिलि हेर्दा त्यहाँ अनुस्वार
नभएको स्पष्ट देखिन्छ । यस कारण डिल्लीरमण रेग्मी (२०२३ कः१ खण्ड
३४ सङ्ख्यामा मूलको ७ पङ्क्ति = ३१-३३)को पाठ समकारितः ठीक ठहर्छ ।

१२३. शङ्करमान राजवंशी २०२३ कः२१ मा ४८ सङ्ख्याको सामग्री, डिल्लीरमण रेग्मी
२०२३ कः१ खण्डमा ६६ सङ्ख्यामा मूलका ८-१० पङ्क्ति = ७६-७७, रञ्जना वज्राचार्य
२०६०: परिशिष्ट नं. ४ मा मूलको ६ पङ्क्ति = १२०, धनवज्र वज्राचार्य २०६८:१३९
सङ्ख्यामा मूलको १७ पङ्क्ति ।^२

① उदाहरणको लागि शङ्करमान राजवंशी २०२२:१३ ।

② यस शिलापत्रमा हामीलाई अहिले चाहिएको अंशका पङ्क्ति शङ्करमान राजवंशीको लेखाइबाट

१८.५.१०. यही शिलापत्रमा अर्को ठाउँमा श्रीधर्मदेवसंस्कारितभुवनाकरश्रीविहार-
वस्थित^{१२४} अर्थात् श्रीधर्मदेवद्वारा संस्कारित भुवनाकरश्रीविहारमा बस्ने भनी लेखिएको छ ।

१८.५.११. ने.सं. ६६८ (वि.सं. १६०४) पौषकृष्णतृतीया बृहस्पतिवार मघानक्षत्र
आयुष्मान्योग^{१२५}को निमन्त्रणापत्रमा श्रीभास्करदेवसंस्कारित श्रीहिरण्यवर्णमहाविहार
श्रीकोबहार^{१२६} अर्थात् श्रीभास्करदेवद्वारा संस्कारित श्रीहिरण्यवर्णमहाविहार श्रीकोबहार,
ने.सं. ७५७ (वि.सं. १६१३) पौषशुक्लनवमी आदित्यवार साध्ययोग गरकरणा
त्वष्ट्रामुहूर्त^{१२७}को ताम्रपत्रमा श्रीभास्करदेवसंस्कारितहिरण्यवर्णमहाविहाराधस्थित-

शङ्करमान राजवंशीले संवत् महीना पक्ष पढेका छैनन्, त्यहाँका अरू मिति यसरी दिएका
छन्- चार्द्रानक्षत्रे प्रीतियोगे बुध ... द्वादश्यान्तिथौ पुनर्वसुनक्षत्रे आयुष्मयोगे बृहस्पति... ।
डिल्लीरमण रेग्मीले पनि संवत् महीना पक्ष पढेका छैनन्, त्यहाँका अरू मिति यसरी
दिएका छन्- योगे सोमवासरे नक्षत्रे प्रीतियोगे द्वादश्यान्तिथौ
पुनर्वसुनक्षत्रे आयुष्मा योगे... ।

रञ्जना वज्राचार्यले चाहिँ संवत् र महीनासमेत अरू मिति यसरी दिएकी छिन्- सम्वत्
५८९ फलगुन — योगे सोमवासरे — आर्द्रानक्षत्रे प्रीतियोगे — पुनर्वसुनक्षत्रे
— ।

धनवज्र वज्राचार्यले पनि संवत् महीना पक्ष पढेका छैनन्, अरू मिति यसरी दिएका
छन्- ... सम्वत् ... योगे सोमवासरे ... चार्द्रानक्षत्रे प्रीतियोगे ... द्वादश्यान्तिथौ
पुनर्वसुनक्षत्रे आयुष्मयोगे ... ।

१२४. शङ्करमान राजवंशी २०२३ कः२१ मा ४८ सङ्ख्याको सामग्री ।

१२५. यहाँ नक्षत्र दिएपछि आयु ध्यानयासे (१ पङ्क्ति) छापिएको छ । यो पाठ मूलानुसारी
नभई भ्रष्ट छ । मूलमा आयुष्मान्योगे हुनुपर्छ । यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन्
भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि त्यो हालिएको छैन ।

१२६. सुरेशज्योति शाक्य २०६१ कमा मूलको २ पङ्क्ति ।

१२७. यस ताम्रपत्रमा मिति यसरी दिइएको छ-

श्रीमल्लैपालिके सागरहरवदनविरिञ्चितनयाकिंतवत्सर सहस्यमासे शितवरे दुर्गा
(तिथौ य)मे ऋक्षे साधेयोगे गलकलण्य त्वस्तामुहूर्ते रविवासरे, विजयादिने मकराशिगते
रवि । मेषराशिगते चन्द्रमसि (॥ इदमे)व दिवसे दिनाक्षे महापर्वदिने

(मूलका ७-९ पङ्क्ति । डिल्लीरमण रेग्मी २०२३ खः४२ सङ्ख्या = ६९-७० मा
यो ताम्रपत्र छापिएको छ । प्रकाशित त्यही पाठलाई मसँग रहेको फोटोसँग रूजू

नखुले पनि बाँकी ३ जनाको लेखाइबाट खुल्छ । तर तीनै जनाले पङ्क्तिको सङ्ख्या अलग
अलग दिएकाले उनीहरूको पङ्क्तिरखाइ विश्वसनीय देखिँदैन । छाँटबाट धनवज्र वज्राचार्यको
पङ्क्तिरखाइ ठीक देखिन्छ ।

वज्रासन^{१२८} अर्थात् श्रीभास्करदेवद्वारा संस्कारित हिरण्यवर्णमहाविहारमा रहेका वज्रासन र ने.सं. ८३९ (वि.सं. १७७५) माघअमावास्या आदित्यवार शतभिषानक्षत्र शिवयोग नागकरण चिन्तामणि नाउँ भएको कुम्भपर्व सूर्यग्रहणको मिति भएको शिलापत्रमा

गरी माथिको पाठ दिइएको हो । बिजुलीको तार ताम्रपत्र भएर जाँदा तारको छायाले फोटोमा नदेखिएका अक्षर जति डिल्लीरमण रेग्मीको पाठबाट कोष्ठभित्र राखिएका छन् । नक्षत्रलाई यहाँ यामे भनिएको छ, त्यसको अर्थ मलाई लागेन । यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि मुहूर्तसम्म मात्र हालिएको छ ।)

यहाँ संवत् बुभाउन शब्दद्वारा अङ्क बुभाउने रीतिअनुसार सागरहरवदनविरिञ्चितनयाकिंत-वत्सर अर्थात् समुद्र, महादेवका मुख र ब्रह्माकी छोरी अर्थात् सरस्वतीले चिनो लाइएको वर्ष भनी लेखिएको छ । सागर अर्थात् समुद्र ४ वटा हुने हुनाले सागरले सामान्यतः ४ बुभाउने भए पनि समुद्र ७ वटा छन् भन्ने पनि धारणा भएकोले होला, सागरले ७ पनि बुभाउने गरेको छ ।^३ शिवजीको मुख बुभाउने हरवदन वा यसका पर्यायले ५ बुभाउने कुरा अङ्कनिघण्टुको विषय परेका, आधुनिक पुस्तकमा नपरे पनि^४ महादेवका ५ मुख हुने हुनाले यसले ५ बुभाउने कुरामा शङ्का छैन । सरस्वती वा यसका पर्यायले के बुभाउँछ भन्ने कुरा पनि अङ्कनिघण्टुको विषय परेका आधुनिक पुस्तकमा छैन । तर अपराजितपृच्छा भन्ने वास्तुशास्त्रको पुस्तकमा शब्दद्वारा अङ्क बुभाउने शब्दसूची दिँदा सागरले ७, शम्भुवक्त्र वा भवमुखानि अर्थात् महादेवका मुखले ५ बुभाउने लेखिएको छ । त्यस शब्दसूचीमा सरस्वती वा त्यसको पर्याय नपरे पनि ७ बुभाउने शब्दसूचीमा कन्या शब्द परेकोले ब्रह्माकी छोरी अर्थात् सरस्वती वा त्यसका पर्यायले ७ बुभाएको देखिन्छ ।^५ अङ्कानां वामतो गतिः अर्थात् अङ्कको हिँडाइ बायाँपट्टिबाट हुन्छ भन्ने सिद्धान्तअनुसार सागरहरवदनविरिञ्चितनयाले ने.सं. ७५७ बुभाएको देखिन्छ । यस कारण डिल्लीरमण रेग्मी (२०२३ खः६९)ले यसको संवत् ७५७ भनेको ठीक ठहर्छ ।

१२८. डिल्लीरमण रेग्मी २०२३ खः४२ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = ६९-७० ।

③ दीनेशचन्द्र सरकार २०२१:२३२ ।

④ उदाहरणको लागि शङ्करमान राजवंशी २०३१:५८-५९ ।^६

इषुविषयतत्त्वेन्द्रियधूषणशम्भुवक्त्रक्षेत्राणि ।

वास्तुलिङ्गप्रतीतादृतभवमुखानि च पञ्चानाम् ॥ [...]

समुद्राद्रिद्वीपनगाः कन्यायक्षस्वरनादखण्डाग्रम् ।

ऋषिमुनीन्द्रसप्तलोकसूर्याश्च पातालानि सप्तानाम् ॥

(४२ सूत्र । महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्त २०६३:१५)

⑤ उनले यो अङ्कनिघण्टु मूलतः गौरीशंकर हीराचंद ओझा १९७५:१२० बाट उठाएका हुन्, पूर्वसूत्रको नाउँ भने लिएका छैनन् ।

श्रीललितपत्तनमहानगरे लोकाकृतिनकविहारतोरावस्थितशाक्यभिक्षुधर्मश्रीनाम्ना कृतसंकल्पसंघभोज्यदानार्थं भास्करदेवसंस्कारितश्रीहिरण्यवर्णमहाविहाराधिष्ठित-
वज्रासनश्री ३ शाक्यमुनिप्रभृतिसकलसंघेभ्यः^{१२९} अर्थात् श्रीललितपत्तन महानगरमा लोकाकृति^{१३०} नकविहारटोलमा रहेका, शाक्यभिक्षु धर्मश्री भन्ने नाउँ भएकाले सङ्कल्प गरी सङ्कलाई भोजनदान दिन भास्करदेवद्वारा संस्कारित श्रीहिरण्यवर्णमहाविहारमा रहेका वज्रासन श्री ३ शाक्यमुनिलगायत सबै सङ्घहरूलाई भनी लेखिएको छ ।

१२९. उही:१२४ सङ्ख्यामा मूलका ८-९ पङ्क्ति = २६५-२६६ ।

१३०. यस शिलापत्रमा [डिल्लीरमण रेग्मीको पाठअनुसार] लोकाकृति छ ।

जोन कर लक (२०४२:२०१)ले An inscription of N.S. 839 gives the name of the bahīs (sic) as 'Lokakṛti-Naka Vihāra (sic) अर्थात् ने.सं. ८३९ को एउटा अभिलेखमा त्यस विहारको नाउँ लोककृति-नकविहार दिइएको छ भन्ने लेखी त्यसको प्रमाणको लागि उनले धनवज्र वज्राचार्यको Medieval Inscriptions अर्थात् मध्यकालका उत्कीर्ण लेख आँल्याएका छन् (उही:४९५ मा ३ सङ्ख्याको टिप्पणी) । उनले आँल्याएको त्यो उत्कीर्ण लेख हामीले माथि उद्धरण गरेको नै हो भन्ने यताबाट स्पष्ट हुन्छ । I am especially grateful to Dhanavajra Vajracarya, who let me read and make use of the material he has gathered for his forthcoming work on the Malla period inscriptions अर्थात् मल्लकालका उत्कीर्ण लेखको विषयमा निस्कन लागेको, आफ्नो पुस्तकको लागि आफूले जम्मा गरेका सामग्री पढ्न र तिनको उपयोग गर्न दिने धनवज्र वज्राचार्यप्रति म खास गरी कृतज्ञ हुँ भनी विहारसम्बन्धी आफ्नो यही पुस्तकको प्रिफेस् (प्रस्तावना) (उही:iv पृष्ठ)मा जोन कर लकले लेखेकाले धनवज्र वज्राचार्यको मध्यकालका उत्कीर्ण लेख नछापिँदै उनले हेरेको देखिन्छ । धनवज्र वज्राचार्य परलोक भइसकेपछि छापिएको, ललितपुरका उत्कीर्ण लेखसम्बन्धी, उनको पुस्तक (धनवज्र वज्राचार्य २०५६)मा त्यो उत्कीर्ण लेख नपरे पनि उनले मानेको पाठ लोककृति रहेछ भन्ने यताबाट बुझिन्छ ।

ने.सं. ७८९ (वि.सं. १७२५) कार्तिककृष्णत्रयोदशीको शिलापत्रमा यस विहारको नाउँ रबिसन शाक्य (२०५८:५ सङ्ख्यामा मूलको ८ पङ्क्ति = २४)ले पढेअनुसार लोकाकृतिनाममहाविहार छ । उनले शिलापत्रको फोटो पनि दिएको भए पनि उनले कि पढेको अक्षर फोटोमा त्यति स्पष्ट देखिँदैन (उही: ३८) । ने.सं. १०५५ (वि.सं. १९९२) वैशाखशुक्लतृतीयाको ताम्रपत्रमा रबिसन शाक्य (उही:६३ मा मूलको ३ पङ्क्ति)को पाठअनुसार लोकाकृतिमहाविहार लेखिएको छ ।

जोन कर लक (२०४२:२०१)ले यस विहारको सभ्याचारविशिष्ट नाउँ दिँदा गगदेवसंस्कारितलोककृतिमहाविहार लेखेकाले उनले लोककृति पाठ मानेको देखिन्छ ।

१८.५.१२. ने.सं. ६६८ (वि.सं. १६०४) पौषकृष्णतृतीया बृहस्पतिवार मघानक्षत्र आयुष्मान्योग^{१३१}को निमन्त्रणापत्रमा श्रीभुवनाकरसंस्कारितपशुपतिमहाविहार^{१३२} अर्थात् श्रीभुवनाकरद्वारा संस्कारित पशुपतिमहाविहार भनी लेखिएको छ । ने.सं. ६९४ (वि.सं. १६३१) ज्येष्ठकृष्णचतुर्थी शनिवार मघानक्षत्र आयुष्मान्योग^{१३३}को निमन्त्रणापत्रमा श्रीभुवनाकरवर्मसंस्कारितश्रीधर्मकीर्तिमहाविहार, श्रीपशुपतिविहार^{१३४} अर्थात् श्रीभुवनाकर-वर्माद्वारा संस्कारित श्रीधर्मकीर्तिमहाविहार श्रीपशुपतिविहार भनी लेखिएको छ ।

१८.५.१३. ने.सं. ६६८ (वि.सं. १६०४) पौषकृष्णतृतीया बृहस्पतिवार मघानक्षत्र आयुष्मान्योग^{१३३}को निमन्त्रणापत्रमा श्रीशङ्करदेवसंस्कारितमयूरवर्णमहाविहार^{१३५} अर्थात् श्रीशङ्करदेवद्वारा संस्कारित मयूरवर्णमहाविहार भनी लेखिएको छ ।

१८.५.१४. ने.सं. ६९४ (वि.सं. १६३१) ज्येष्ठकृष्णचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा राजगतलोकवर्मसंस्कारित ॥ श्रीपद्मकाष्ठगिरिसं गुंविहार^{१३६} अर्थात् राजगत(?) लोकवर्माद्वारा संस्कारित श्रीपद्मकाष्ठगिरिमा गुंविहार भनी लेखिएको छ ।

हेराकाजी वज्राचार्य (२०५७:११०)ले चाहिँ यस विहारको नाउँ गर्गदेवसंस्कारितलोका-कीर्तिमहाविहार लेखेका छन् । रबिसन शाक्य (२०५८:२५)ले छोटकरीमा लेख्दा यस विहारको नाउँ लोकाकीर्तिमहाविहार दिएका छन् ।

१३१. माथि १२५ सङ्ख्याको टिप्पणी हेर्नु ।

१३२. सुरेशज्योति शाक्य २०६१ कमा मूलको ३ पङ्क्ति ।

१३३. यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि त्यो हालिएको छैन ।

१३४. सुरेशज्योति शाक्य २०५५ मा मूलको ३ पङ्क्ति । त्यहाँ भुवनाकर भएकोमा सुरेशज्योति शाक्य २०६१, उही २०६१ ख र पलेस्वां २०५७:५० मा भुवनाकर भएकोले त्यो पाठ मैले सकारेको छु, भुवनाकरपछि चारै थरी पाठमा आएको धर्मलाई वर्म बनाएको छु ।

१३५. सुरेशज्योति शाक्य २०६१ कमा मूलको ६ पङ्क्ति ।

१३६. उही २०५५ मा मूलको २ पङ्क्ति । सुरेशज्योति शाक्य २०५५, उही २०६१, उही २०६१ ख र पलेस्वां २०५७:५० मा राजगतपछि आएको लोकधर्मलाई मैले लोकवर्म बनाएको छु ।^१

सुरेशज्योति शाक्य २०५५ मा मूलको ५ पङ्क्तिमा श्री कान्तिपुरिदेश शङ्करदेव संस्कारित महाविहारनन्तर ---- संघ सहभोज्य प्रतिस्था ---- ॥ शुभ ॥ र पलेस्वां २०५७:५० मा त्यही ठाउँमा मिल्दोजुल्दो पाठ अर्थात् श्री कान्तिपुरी देश (शंकरदेव संस्कारित) महाविहार

१) सुरेशज्योति शाक्य २०५५, उही २०६१, उही २०६१ ख, पलेस्वां २०५७: परिशिष्ट (ख) २ = ४९-५० मा प्रकाशित ४ थरी पाठमध्ये पहिलो अर्थात् सुरेशज्योति शाक्य २०५५ बढी मूलअनुसारको देखिन्छ । पलेस्वां २०५७ मा संवत् ५९४ छापिएको छ । मूल वा त्यसको फोटो आदि मैले देखेको छैन ।

१८.५.१५. ने.सं. ७८५ (वि.सं. १७२२) वैशाखशुक्लद्वादशी आदित्यवार उत्तरफल्गुनी-
नक्षत्र व्याघातयोगको शिलापत्रमा श्रीछायवहारथाने प्रदेशे श्रीरत्नमुनिसंस्कारितमहाविहार
अंगश्रीसाक्यमुनिस्तथागत प्रतिष्ठा याडा दिन^{१३७} अर्थात् श्रीछायवहारस्थान भएको ठाउँमा
श्रीरत्नमुनिद्वारा संस्कारित महाविहार अङ्ग श्रीसाक्यमुनि तथागतको प्रतिष्ठा गरिएको दिन
भनी लेखिएको छ ।

१८.५.१६. ने.सं. ९२७ (वि.सं. १८६४) वैशाखशुक्लचतुर्दशी बृहस्पतिवार चित्रानक्षत्रको
दिन सारिसिद्धिएको, शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिकामा लिखित श्रीमानदेव-
संस्कारितचक्रमहाविहारधिष्ठितः श्रीवज्राचार्यज्ञाजणगलन संपूर्णमिति^{१३८} अर्थात् श्रीमान-
देवद्वारा संस्कारित चक्रमहाविहारमा बस्ने श्रीवज्राचार्य ज्ञाजणगलले पूरा गरी सारे, ने.सं.
९५६ (वि.सं. १८९३) नष्टआषाढद्वादशीको दिन सारिसिद्धिएको, अष्टमीव्रत-माहात्म्यको

नं त्तर दिशा दिसंघ सह भोग्य प्रतिस्था शुभ छ । सुरेशज्योति शाक्य २०६१ र उही
२०६१ खमा चाहिँ श्री कीर्तिपुरि देश पद्मकास्ट गिरि विहार ××××× संघसह भोग्य
प्रतिस्था ××××× शुभ । पाठ छ । अधिल्ला २ पाठ ठीक हुन् भने नाउँमा संस्कारित
आएको अर्को विहारको अस्तित्व थाहा हुन्छ ।

१३७. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:१६ सङ्ख्यामा मूलका ४-६ पङ्क्ति = १३५-१३६ ।

धनवज्र वज्राचार्य परलोक भइसकेपछि छापिएको, उनको यस पुस्तकमा परेका अभिलेखका
पाठको तह आफ्नो जीवनकालमा उनले प्रकाश गरेका अरूअरू अभिलेखका पाठभन्दा
निकै नै तल्लो भएको मैले अनुभव गरेकोले^२ त्यहाँ संस्कारित महाविहार र साक्यमुनिस्तथागत^३
छापिएको भए पनि प्रसङ्गानुरोधले संस्कारितमहाविहार र साक्यमुनिस्तथागत बनाएको छु ।

१३८. सेसिल बेन्डल १९४०:१४७-१४८ मा याड्. १६३३ । आफूले पढेको पाठमा उनले
लेखकको नाउँमा प्रश्नचिह्न हालेका छन् । त्यस नाउँमा आएको न त ले भन्ने अर्थमा
आएको हो । ज्ञाजणगलचाहिँ उनले राम्ररी लिपि नचिन्दा उब्जेको हो जस्तो छ ।

पुराना पुस्तक पढ्दा उनले गल्ती गर्ने गरेको उदाहरणको लागि राजद्विराजलाई राजद्विराज
(उही:१५५, याड्. १६४९), श्रीफानपिङ्गविषयाधिवासिनलाई श्रीधानपिङ्गविषया-
धिवासिन^४ (उही:१८२, याड्. १६९३) र अङ्गारदिनेलाई अञ्जारदिने^५ (उही:१९९,
याड्. १७०६) जस्तो आँल्याउन सकिन्छ ।

② महेशराज पन्त २०५८ क:६९ ।

उही २०६५:२९२-२९३, २९५ ।

③ सेसिल बेन्डल (१९४०:१८२)ले फानपिङ्गलाई धानपिङ्ग पढेका छन् भनी लूछ्याहो पेटेक
(२०४०:६३ मा ७ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले लेखिसकेका छन् ।

④ लूछ्याहो पेटेक (२०४०:९५)ले अङ्गारदिने पढेका छन् ।

पुष्पिकामा लिखितं ललितपतने श्रीमानदेवसंस्कारितचक्रमहाविहाराधिवासित-
 वज्राचार्यश्रीभिमनलसिंहनाममुटेन^{१३९} अर्थात् ललितपत्तनमा श्रीमानदेवद्वारा संस्कारित
 चक्रमहाविहारका बासिन्दा श्रीभीमनरसिंह नाउँ भएका मुट(?)ले सारे, ने.सं. १७२
 (वि.सं. १९०८) माघशुक्लदशमी शनिवार कृतिकाउपान्त रोहिणीनक्षत्र^{१४०}को दिन
 सारिसिद्धिएको दशभूमीश्वरमहायानसूत्रको पुष्पिकामा लिखितं ललितापुरमहानगरे
 श्रीमानदेवसंस्कारितचक्रमहाविहारावस्थितवज्राचार्यश्रीमणिदत्तेन संपूर्ण लिखितम्^{१४१}
 अर्थात् ललितापुर महानगरमा श्रीमानदेवद्वारा संस्कारित चक्रमहाविहारका बासिन्दा वज्राचार्य
 श्रीमणिदत्तले पूरा सारे, त्यही मितिमा सारिसिद्धिएको लङ्कावतारको पुष्पिकामा लिखितं
 ललितापुरमहानगरे श्रीमानदेवसंस्कारितचक्रमहाविहारावस्थितवज्राचार्यश्रीमणिदत्तेन
 संपूर्ण लिखितं^{१४२} अर्थात् ललितापुरमहानगरमा श्रीमानदेवद्वारा संस्कारित चक्रमहाविहारका
 बासिन्दा वज्राचार्य श्रीमणिदत्तले पूरा सारे, फेरि त्यही मितिमा सारिसिद्धिएको तथागत-
 गुह्यकको पुष्पिकामा लिखितं ललितापुरमहानगरे श्रीमानदेवसंस्कारितचक्र-
 महाविहारावस्थितवज्राचार्यश्रीलक्ष्मीदत्तेन संपूर्ण लिखितम्^{१४३} अर्थात् ललितापुर
 महानगरमा श्रीमानदेवद्वारा संस्कारित चक्रमहाविहारका बासिन्दा वज्राचार्य श्रीलक्ष्मीदत्तले
 पूरा सारे र ने.सं. १०३१ (वि.सं. १९६७) माघशुक्लषष्ठी आदित्यवारको दिन लेखिसिद्धिएको

उत्कीर्ण लेखको, उनले पढेको पाठ त्यति भरपर्दो हुँदैन भन्ने कुराको उदाहरणको लागि
 ने.सं. ५१२ (वि.सं. १४४९) वैशाखकृष्णषष्ठी आदित्यवार श्रवणनक्षत्र ऐन्द्रयोग
 गरकरण विश्वमुहूर्तको कुम्भेश्वरको शिलापत्र^{१४४}मा संपाल्य (मूलको ६ पङ्क्ति)लाई संयातु,
 यतीर्थेऽपि (१० पङ्क्ति)लाई पत्नी-पि, दुरितापह९ (१२ पङ्क्ति)लाई दूरितापदं, वारि
 सुनिर्मलं (१३ पङ्क्ति)लाई वारि सुनिर्मितं, पुण्याब्धिसंभूतो (१६ पङ्क्ति)लाई पुण्याब्धि
 संभूतो, गणवर्मणोऽसौ (१७ पङ्क्ति)लाई गुणवर्मणोऽसौ, अनंतलक्ष्मीति (१८ पङ्क्ति)लाई
 अनन्तलक्ष्मी पढेको आँल्याउन सकिन्छ ।

१३९. शरद* कसाः २०५६:१४ ।

१४०. यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि त्यो
 हालिएको छैन, माथि योग पनि परेको छैन ।

१४१. देवीप्रसाद लंसाल २०२१:४७-४८ ।

१४२. उही:७३-७४ ।

१४३. उही २०२४:७६-८१ । प्रूफको गल्तीले र सम्पादकको कमजोरीले भएका गल्ती सच्याई
 माथि पाठ दिइएको छ ।

७ यस शिलापत्रको सेसिल बेन्डलको पाठको लागि सेसिल बेन्डल १९४२:८३-८५ हेर्नु ।

गुरुमण्डलपूजाको पुष्पिकामा लिखित मानदेवसंस्कारितचक्रमहाविहारया श्रीवज्राचार्य वज्रराजन^{१४८} अर्थात् मानदेवद्वारा संस्कारित चक्रमहाविहारका श्रीवज्राचार्य वज्रराजले सारे भनी लेखिएको छ ।

१८.५.१७. ने.सं. १५९ (वि.सं. १८९५) चैत्रपूर्णिमा शुक्रवार उत्तरफल्गुनीनक्षत्र वृद्धियोगको^{१४५} ललितपुर हबहालको शिलापत्रमा श्री ३ लक्ष्मीकल्याणवर्मण संस्कारितलक्ष्मीवर्णमहाविहार^{१४६} अर्थात् श्री ३ लक्ष्मीकल्याणवर्माद्वारा संस्कारित लक्ष्मीवर्णमहाविहार, ने.सं. १८१ (वि.सं. १९१७) माघकृष्णतृतीया बुधवार हस्तनक्षत्र शूलउग्रान्त गण्डयोगको^{१४७} हबहालको शिलापत्रमा ललितापुरमहानगरान्तर्वर्तिश्रीलक्ष्मी-कल्याणवर्मण संस्कारितश्रीलक्ष्मीवर्णमहाविहारस^{१४८} अर्थात् ललितपुर महानगरभित्र पर्ने, श्रीलक्ष्मीकल्याणवर्माद्वारा संस्कारित श्रीलक्ष्मीवर्णमहाविहारको, ने.सं. १००० (वि.सं. १९३६) पौष महीनाको कुरा भएको, ने.सं. १०१३ (वि.सं. १९५०)^{१४९}को शिलापत्रमा श्री ३ लक्ष्मीकल्याणवर्मण संस्कारितरत्नाकरमहाविहारस^{१५०} अर्थात् श्री ३ लक्ष्मीकल्याणवर्माद्वारा संस्कारित रत्नाकरमहाविहारमा र श्री ३ लक्ष्मीकल्याणवर्मण संस्कारितरत्नाकरमहाविहारया^{१५१} अर्थात् श्री ३ लक्ष्मीकल्याणवर्माद्वारा संस्कारित रत्नाकरमहाविहारको लेखिएको छ ।

१८.६. साढे आठ सय पैंसट्टी वर्षभित्रका अर्थात् ने.सं. १६५ (वि.सं. ११०२) देखि ने.सं. १०३१ (वि.सं. १९६७) भित्रका, कमसेकम १८ वटा विहार^{१५२}सँग सम्बद्ध

१४४. राजेन्द्रमान वज्राचार्य २०६७ मा गाभिएको गुरुमण्डलपूजाको अन्तिम पृष्ठ ।

१४५. यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि त्यो हालिएको छैन ।

१४६. शङ्कर थापा र इन्द्रकुमारी वज्राचार्य २०६२:४ अपेन्डिक्स = १६० ।

१४७. यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि त्यो हालिएको छैन ।

१४८. शङ्कर थापा र इन्द्रकुमारी वज्राचार्य २०६२:५ अपेन्डिक्स = १६१ ।

१४९. यस शिलापत्रको मितिको प्रकाशित पाठअनुसार यस्तो सम्बत् १०१३ कृष्णमासे शुक्लपक्षे ज्येष्ठध्यातिथौः मेघा नक्षत्रेः व्याघात् योगे मंगलवारसरे वृषराशिगते श्री सूर्यसिंह राशिगते चन्दैमशि एतत् दिने भएकोले शिलापत्र राखेले पूरै मिति दिए पनि शिलापत्र पढ्नेले अत्यन्त भ्रष्ट तरीकाले पढेकोले र यस शिलापत्रको मूल वा फोटो आदि आफूले नहेरेकोले महीना र तिथि निकर्गोल्न सकिएन ।

१५०. शङ्कर थापा र इन्द्रकुमारी वज्राचार्य २०६२:६ अपेन्डिक्स = १६२ ।

१५१. उही ।

१५२. वास्तवमा १७ वटा विहारको नाउँमा कारित वा संस्कारित आएको छ । माथि § १८.५.५

अभिलेखमध्ये सबभन्दा पुरानो अर्थात् ने.सं. १६५ (वि.सं. ११०२) श्रावणशुक्लदशमी शुक्रवारको अभिलेखमा पद्मचक्रविहारलाई, ने.सं. २१८ (वि.सं. ११५५) आश्विन-कृष्णअष्टमीको र ने.सं. ५२० (वि.सं. १४५७) भाद्रशुक्लचतुर्थीको अभिलेखमा यशोधर-वर्ममहाविहारलाई, मिति नष्ट भइसकेको तर ने.सं. ३३६ (वि.सं. १२७३) आश्विनदेखि ने.सं. ३७५ (वि.सं. १३१२) आषाढभित्रको भनी सिद्ध गर्न सकिने पुष्पिकामा

मा चर्चित जयमनोहरवर्ममहाविहार र § १८.५.७ मा चर्चित श्वक्वेविहार एउटै हुन् ।^① अधिल्लोलाई इन्द्रदेवसंस्कारित र पछिल्लोलाई ...हमालदेवकारित भनिएको छ । ने.सं. ३७९ (वि.सं. १३१५) कार्तिककृष्णद्वितीयामा युवराजको रूपमा देखिएका जयशीह मल्ल^②भन्दा ठीकअगाडि राजा हुने जयभीमदेवको सबभन्दा पछिल्लो सामग्री ने.सं. ३९० (वि.सं. १३२६) पौषशुक्लद्वादशी आदित्यवार^③को पाइएको र ने.सं. ३९१ (वि.सं. १३२८) आश्विनदशमी^④ मङ्गलवारको दिन सारिसिद्धिएको यस खड्गपूजाविधिमा राजाको नाउँमा अधिल्ला अक्षर नष्ट भई हमालदेव मात्र बाँकी रहेका राजा जयशीह मल्ल^⑤ नै हुन् भन्ने

- ① ने.सं. ६५६ (वि.सं. १५९३) वैशाखपूर्णिमा शुक्रवार विशाखानक्षत्र परिघयोगको शिलापत्रमा श्रीइन्द्रदेवसंस्कारितजयमनोहरमहाविहारः श्रीशस्वकवाहार र ने.सं. ६६६ (वि.सं. १६०३) आषाढशुक्लसप्तमीउपान्त अष्टमी आदित्यवारको शिलापत्रमा श्रीइन्द्रदेवसंस्कारित श्रीशलकोविहार लेखिएको र यस पुष्पिकामा आएको श्वक्वेविहारमा नामसादृश्य भएकोले मैले एकै हो भनी लेखेको हुँ । लूछ्याहो पेटेक (२०४०:८३ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री, ९५ को सामग्री, ९७ मा १३ सङ्ख्याको सामग्री)को पनि यही विचार छ ।
- ② उही २०४०:९५ । युवराज जयशीह मल्लको कुरा गोपालराजवंशावली भनी आजभोलि कहलिएको इतिवृत्तमा ३६ क पत्रमा आउँछ भनी उनले लेखेका छन्, वास्तवमा यो कुरा ३६ ख पत्रमा छ ।
- ③ उही २०४०:९४ मा ७ सङ्ख्याको सामग्री ।
- ④ मूलमा पक्ष नष्ट छ ।
- ⑤ गोपालराजवंशावली भनी कहलिएको टिपोटमा यी राजाको नाउँ जयशीहमल भनी लेखिएको छ । यही नाउँसँग धेरै मिल्दोजुल्दो नाउँ अरू १३ पटक त्यस टिपोटमा आएको छ । खुलाएर भन्दा, जयशीह^० ६ पटक (२६ क पत्रको ३ पङ्क्ति, ३५ क पत्रको २ पङ्क्ति, ३६ ख पत्रको २ पङ्क्ति, ३६ ख पत्रको ३ पङ्क्ति, ३७ क पत्रको ३ पङ्क्ति, ३८ क पत्रको १ पङ्क्ति), जयसीह^० ४ पटक (३५ ख पत्रको १ पङ्क्ति, ३६ क पत्रको १ पङ्क्ति, ३६ क पत्रको ३ पङ्क्ति, ३९ क पत्रको १ पङ्क्ति^०), जयशि^० १ पटक (३२ ख पत्रको २ पङ्क्ति), जयशी^० १ पटक (३८ ख पत्रको ५ पङ्क्ति) र जयसी^० १ पटक (४० क पत्रको २ पङ्क्ति), जशि^० १ पटक (३७ क पत्रको २ पङ्क्ति) त्यहाँ देखिएको छ ।

⑥ धनवज्र वज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्ल (२०४२:४७)ले यहाँ श्रीजयशीहमलदेव पाठ दिएका छन्, वास्तवमा मूलमा शी नभई सी छ । उनीहरूले छपाएको, यस पत्रको फ्याक्सिमिल हेर्नु । यसको संशोधन मैले अन्त गरिसकेको छु (महेशराज पन्त २०४४:२०) ।

लूछ्याहो पेटेक (२०४०:९५)को भनाइ ठीक ठहर्छ^७ । खङ्गपूजाविधिको यस पुष्पिकाभन्दा ५३ वर्षअगाडिको तथा १३ वर्ष ५ महीना, २६४ वर्ष ७ महीना र २७४ वर्ष ९ महीनापछाडिका सामग्रीमा इन्द्रदेवद्वारा संस्कारित भनी कहलिएको विहार

त्यस टिपोटमा अन्यत्र पनि शीहदेव (३१ ख पत्रको १ पङ्क्ति) वा सीहदेव (३१ क पत्रको ३ पङ्क्ति र ३१ ख पत्रका २, ३-४ पङ्क्ति) राजाको नाउँमा आएको छ । यही नाउँ तात्कालिक लेखमा कहिँ शीहदेव^८ (लूछ्याहो पेटेक २०४०:५३ मा ५ सङ्ख्याको सामग्री) र सीहदेव (योगेश राज २०५७) भई आएको छ ।

संस्कृतको सिंह प्राकृतमा सीह पनि हुन्छ (प्राकृतप्रकाश १।१७, सिद्धहेमशब्दानुशासन ८।१।२९ र ९२, प्राकृतचन्द्रिका ३।९०। रिशर्द पिषल २०३८: §९ ७६, २६७ = ८३-८४, २१८-२१९ पनि हेर्नु ।

श स र दीर्घ ह्रस्वमा खास खयाल नराख्दा र अन्त्यको अक्षर हराउँदा सिंहबाट उत्पन्न सीह कतै शीह, सिंह, सीह, शी, सी भई अनेक रूपको बनेको छ ।

हामीलाई अहिले खायस परेको, अगाडिका अक्षर नष्ट भई हमालदेव मात्र बाँकी भएको नाउँमा अक्षरपूर्ति गर्दा लूछ्याहो पेटेकले ठाने जस्तो जयशी नलेखी जयसी लेख्नु उपयुक्त हुन्छ ।

यी राजाको थर प्राकृत पुष्पिकामा माल लेखिएको छ । गोपालराजवंशावली भनी कहलिएको टिपोटमा १ ठाउँमा यसैसँग मिल्दोजुल्दो एउटा नाउँमा माल थर आएको छ (३७ क पत्रको २ पङ्क्तिमा श्रीजशिमाल) । ने.सं. ३६४ (वि.सं. १३०१) वैशाखशुक्लचतुर्थीको एउटा शिलापत्रमा राजा अनर्घमल्ललाई अणर्घमाल लेखिएको कुराको सम्भना यस प्रसङ्गमा हुन्छ (योगेश राज २०५५) । यो मल्लको अपभ्रंश हो र यो रूप पुरानो गुजरातीमा तथा अभ्रसम्म पनि असमिया, बङ्गाली, भोजपुरी र हिन्दीमा चलेको छ (राल्फ लिली टर्नर २०२३:९१७ शब्दसङ्ख्या) ।

- ⑥ ने.सं. २७४ (वि.सं. १२१०)मार्गकृष्ण^९मा बाबु बनेका जयशिमल (गोपालराजवंशावली ३२ ख पत्रका १-२ पङ्क्ति)- देखि ने.सं. ४०८ (वि.सं. १३४४) मार्गशुक्लप्रतिपदाको दिन परलोक भएका जयशीमल (उही:४० क पत्रको २ पङ्क्ति)सम्म १३४ वर्षको अन्तरालमा देखिएका, उही नाउँ भएका, यी राजा वा राजकुमार एकै हुनु सम्भव छैन ।

ने.सं. २७४ (वि.सं. १२१०)मा बाबु भएका जयशिमल (उही:३२ ख पत्रका १-२ पङ्क्ति) १, ने.सं. ३२६ (वि.सं. १२६२)^{१०}मा बाबु भएका जयसीहमल (उही:३५ ख पत्रको १ पङ्क्ति) २, ने.सं. ३४९ (वि.सं. १२८६) वैशाखकृष्णनवमीमा जन्मेका जयशीहमल (उही:३५ क पत्रको २ पङ्क्ति) ३, ने.सं. ३५४ (वि.सं. १२९०) कार्तिककृष्णएकादशीमा अभयमल्लका छोरा भई जन्मी (उही: ३४ क पत्रको ५ पङ्क्ति - ३४ ख पत्रको १ पङ्क्ति)

- ② लूछ्याहो पेटेक (२०४०:५२ मा १ सङ्ख्याको सामग्री)ले सिंहदेव पढेका छन् । वास्तवमा मूलमा शीहदेव छ (जेसपर ट्रिअर २०२९:१२१ सङ्ख्याको प्लेट) ।

- ③ मूलमा पक्षसम्म मात्र देखिन्छ ।

- ④ ने.सं. ३२६ पौषशुक्लत्रयोदशीको घटना यो भएकोले वि.सं. मा बदल्न ९३६ जोडे (३२६ + ९३६ = १२६२) पुगेमा ज्ञानमणि नेपाल(२०६२:१६२)ले ने.सं. ३२६ (वि.सं. १२६३) लेखेका छन् ।

यस खड्गपूजाविधिमा तात्कालिक राजाद्वारा कारित भनिएको छ ।

यी इन्द्रदेव ने.सं. २४७ (वि.सं. ११८४) आषाढकृष्णअष्टमीदेखि ने.सं. २५६ (वि.सं. ११९२) कार्तिकशुक्लपञ्चमी^७सम्मका सामग्रीमा राजाको रूपमा देखिएका इन्द्रदेव^८ नै हुन् भने यिनको र जयसीह मल्लको राज्यकालको बीचमा १३५ वर्षको

ने.सं. ४०८ (वि.सं. १३४४) मार्गशुक्लप्रतिपदामा परलोक भएका (उही: ४० क पत्रको २ पङ्क्ति) जयसीमल ४ गरी उही नाउँ भएका यिनीहरू ४ जना भिन्नाभिन्नै मानिस हुन् भन्ने अर्थ ज्ञानमणि नेपाल (२०६२:१६२)को लेखाइबाट आउँछ । उनले उही नाउँ भएका मानिस ४ जना भिन्नाभिन्नै हुन् भनी छुट्याएकोमा अधिल्ला ३ जनाको निकर्गोल पूरै ठीक छ, चौथा भनी उनले छुट्याएकोमा चाहिँ पूरै विप्रतिपत्ति उठाउन सकिन्छ ।

कुरा के भने, चौथा चाहिँ ने.सं. ३५४ मा जन्मेका अभयमल्लका छोरा थिए र युवराज भएर चौवन्न वर्ष बाँचेर ने.सं. ४०८ मा परलोक भएका थिए भन्ने मैले मानेको छु भनी ज्ञानमणि नेपालले लेखेको कुरा पूरै हावादारी हो ।

पहिलो त, अभय मल्लका छोरा जन्मेको साल भनी उनले मानेको संवत् ने.सं. ३५४ नभई ने.सं. ३२४ हो । यस विषयमा मैले भण्डै २६ वर्षअगाडि १ पटक (महेशराज पन्त २०४३:३८-३९ मा ३३ सङ्ख्याको टिप्पणी), १० वर्षअगाडि अर्कोपटक (उही २०५८:३९-४१ मा १८ सङ्ख्याको टिप्पणी) गरी २ पटक प्रसङ्गवश खुलाएर लेखिसकेको छु ।

दोस्रो, ज्ञानमणि नेपालले नै आफ्नो अधिल्लो पुस्तक (ज्ञानमणि नेपाल २०५४:१३६ मा ५ सङ्ख्याको टिप्पणी)मा लेखे जस्तै, परन्तु मूल वाक्य 'अभय मल्लका छोरा [...]' जन्मे' भन्ने कुरा मात्र स्पष्ट भन्न सकिन्छ । जन्मने राजाको नाम किटेर भन्न सकिँदैन । मूल पुस्तक अर्थात् गोपालराजवंशावली भनी कहलिएको टिपोटको ३४ क पत्रको पछिल्लो पङ्क्तिमा संवत् ३२४ कार्तिककृष्णएकादशी श्रीअभयपछिका केही अक्षर मेटिएर गएकाले पढ्न सकिँदैनन् र त्यसपछि अर्को पातो (३४ ख)मा स जात, राजा अस्तवर्ष ५४ माघशुदि ५ ॥ ॥ लेखिएको छ । त्यस टिपोटको, ने.सं. ३२४ लाई ३५४ पढ्दा ने.सं. ४०८ मा बितेका जयसीमलको आयु त्यहाँ लेखेअनुसार ५४ वर्ष (४०८-३५४ = ५४) आए पनि अभय मल्लका छोरा भनी ज्ञानमणि नेपाल (२०६२:१६२)ले ठानेका जयसीमल माघशुक्लपञ्चमीको दिन परलोक हुन्छन्, उता अर्का जयसीमलचाहिँ मार्गशुक्लप्रतिपदाको दिन परलोक हुन्छन् (४० क पत्रको २ पङ्क्ति) । अब ने.सं. ४०८ मा बितेका जयसीमलमा राजा वा राजोचित छ । यस कारण अभय मल्लको नाउँ दिई लेखिएका, नाउँचाहिँ मेटिएका कुमारलाई ज्ञानमणि नेपालले ने.सं. ४०८ मा परलोक भएका जयसीमल माने पनि प्रमाणकोटिमा त्यो चर्द्दैन ।

७ इन्द्रदेवको विषयमा लेख्दा वि.सं. ११८४ देखि ११९३ सम्मका यिनका पालामा लेखिएका ग्रन्थ पाइएका छन् भनी ज्ञानमणि नेपाल (२०६२:९९)ले लेखेका छन् र त्यसको प्रमाणको लागि लूछ्याहो पतेकले उद्धरण गरे जति पुष्पिकाको आधार लिएका छन् । तिनमा सबभन्दा पछाडि नामसङ्गीति आउँछ । त्यो पुस्तक ने.सं. २५६ कार्तिकशुक्लपञ्चमीको दिन सारिसिद्धिएकोले त्यहाँको ने.सं. लाई वि.सं. मा बदल्न ९३६ जोडे (२५६+९३६=११९२) जोडे पुग्नेमा ज्ञानमणि नेपालले ९३७ जोडेकाले यो गल्ती भएको हो ।

८ लूछ्याहो पतेक २०४०:५७-५८ ।

सिंहदेवमहाविहारलाई र ने.सं. ३९१ (वि.सं. १३२८) आश्विनको दशमीको पुष्पिकामा श्वक्वेविहारलाई फलानाद्वारा कारित भने पनि अरू अभिलेखमा चर्चा गरिएका, अरू विहारलाई भने फलानाद्वारा संस्कारित भनिएको छ । खास गरी पुराना पुराना सन्दर्भमा फलानाद्वारा कारित भनिएकोले पहिले पहिले कारित भन्ने गरेकोमा पछि पछि संस्कारित भन्ने गरेको जस्तो देखिन गएको छ ।

१८.७. हामीले समाधान गर्न नसकिरहेको संस्कारितको अर्थ ने.सं. ७९२ (वि.सं. १७२८) माघशुक्लत्रयोदशी बृहस्पतिवार पुनर्वसूनक्षत्रको एउटा शिलापत्रको आधारमा गर्न सकिन्छ जस्तो मलाई लाग्छ । त्यहाँ स एव मानिग्रया उत्तरस, ब्रह्मचर्य्यभिक्षु श्रीशुनश्रीमिश्रन दयका श्रीयंपिविहारिस ब्रह्मचर्य्यभिक्षु श्रीशुनश्रीमिश्रस वंश भिक्षु श्रीनाथसिंह ध्वया पुत्र श्रीनुगुसिंह ध्वया पुत्र श्रीभानुदेव जुलो^{१५३} अर्थात् त्यही माणिग्लको उत्तरपट्टि ब्रह्मचर्यभिक्षु श्रीसुनयश्रीमिश्रले बनाएको श्रीयंपिविहारमा ब्रह्मचर्यभिक्षु श्रीसुनयश्रीमिश्रको वंशका भिक्षु श्रीनाथसिंह, उनका छोरा श्रीनुगुसिंह, उनका छोरा श्रीभानुदेव भए भनी लेखिएको छ । संस्कृतमा सुनयश्रीमिश्रसंस्कारितयम्पीनाममहाविहार भनिने विहारलाई नेवारीमा लेख्दा

अन्तर छ र यी २ राजाको बीचमा कमसेकम अरू १३ जना राजा हुन्छन् ।^{१५४} लूछ्याहो पेटेक (२०४०:९५)ले लेखे जस्तै, अन्त पाइने, फलानाको विजयराज्ये भन्ने शब्द यहाँ नभई उनको हुकूमद्वारा बनाइएको विहार भन्ने मात्र छ । राजाधिराजपरमेश्वर-श्रीजयशीहमालदेवस्य विजयराज्ये श्रीइन्द्रदेवकारितश्वक्वेविहारश्रीभिक्षुदेवमना लिखितं हुनुपर्नेमा लेख्दा बीचका स्य विजयराज्ये श्रीइन्द्रदेव टुटी राजाधिराजपरमेश्वर-श्री[जयशी]हमालदेवकारितश्वक्वेविहारश्रीभिक्षुदेवमना लिखितं हुन गएकोले यस विहारको निर्माणसँग जयशीह मल्लको सम्बन्ध नभई इन्द्रदेवको मात्र सम्बन्ध भएको भनी तर्क गर्न सकिन्छ ।

राजाधिराजपरमेश्वरश्री---मालदेवकारितं । श्वक्वेवेहार श्रीभिक्षुदेवमना लिखितं भन्ने यस वाक्यलाई अर्को दृष्टिबाट हेर्दा विहारको पूरा नाउँ नदिई बोलीचालीको नाउँ मात्र यहाँ दिइएकोले श्वक्वेविहारको विशेषण कारितं नभई फलानाले सारेको भन्न सार्ने मान्छेको नाउँसँगसँगै लिखितं आए जस्तै फलानाले सार्न लगाएको भन्न सार्न लगाउने मान्छेको नाउँसँगसँगै कारितं आएको हुन सक्छ ।

१५३. धनवज्र वज्राचार्य २०५६:१२७ सङ्ख्यामा मूलका १०-१२ पङ्क्ति = १६७-१६८ । यही शिलापत्र छत्रबहादुर कायस्थ २०५९:३५-३६ मा पनि छापिएको छ । त्यहाँ

७ इन्द्रदेव, मानदेव, नरेन्द्रदेव, आनन्ददेव, रुद्रदेव, अमृतदेव, सोमेश्वरदेव, गुणकामदेव, लक्ष्मीकामदेव, विजयकामदेव, अरि मल्ल, अभय मल्ल, जयदेव, जयभीमदेव र जयशीह मल्ल (लूछ्याहो पेटेक २०४०:५७-९६, ज्ञानमणि नेपाल २०६२:९९-१६६) ।

ब्रह्मचर्यभिक्षु श्रीशुनश्रीमिश्रन दयका श्रीयंपिविहारि अर्थात् ब्रह्मचर्यभिक्षु श्रीसुनयश्री-
मिश्रले बनाएको श्रीयंपिविहार भनी लेखेकोले दयकाको उत्था संस्कारित भएको देखिएको
छ । नेवारीमा प्रेरणार्थक नभएको र संस्कृतमा चाहिँ भएको यताबाट देखिएको छ ।

१८.८. राम्रोसँग बनाउन लगाएको भन्ने अर्थमा सम् उपसर्ग लगाए पनि भूषणार्थ नहुँदा
सुद् आगम नभई खालि संस्कारित हुनुपर्नेमा^{१५८} संस्कार शब्द ज्यादा चल्तीको भएकोले
संस्कारित लेखेको जस्तो मलाई लाग्छ^{१५५} ।

१८.९. माथि § १८.५.१ मा चर्चा गरिएको पद्मचक्रमहाविहार गुणकामदेवद्वारा कारित
(बनाउन लगाएको) भने जस्तै जुन जुन विहारमा फलानाद्वारा संस्कारित भनिएको छ,
ती ती गुणकामदेव जस्तै राजा —आनन्ददेव, इन्द्रदेव, नरेन्द्रदेव, भास्करदेव, रुद्रदेव,
शङ्करदेव, शिवदेव आदि— वा ठूलाबडा —काश्यपमिश्र, गोपिचन्द्रमिश्र, गोवर्धनमिश्र,
जगत्पालवर्मा, बलधरगुप्त, विद्याधरशर्मा वा °वर्मा, सुनयश्रीमिश्र आदि— भएकाले
तिनीहरूको अनुमति लिई वा तिनीहरूको सहयोगमा यी विहार बनाएको देखाउन
संस्कारित शब्दको प्रयोग भएको जस्तो देखिन्छ ।

१८.१०. कुनै कुनै विहारको नाउँ बलधरगुप्तसंस्कारितबलधरगुप्तमहाविहार, गुणलक्ष्मी-
संस्कारितगुणलक्ष्मीमहाविहार र गोपिचन्द्रसंस्कारितगोपिचन्द्रमहाविहार भएकोले
कसैकसैले आफैँले आफ्नो नाउँमा विहार बनाउन लागेको पनि देखिएको छ ।

पूर्वसूरिको नाउँ लिइएको छैन । त्यहीँ यस शिलापत्रको प्याक्सिमिलि छापिए पनि
त्यसबाट पाठनिर्णयमा कुनै मदत मिल्दैन । धनवज्र वज्राचार्यको पाठ र छत्रबहादुर
कायस्थको पाठ कहाँ कहाँ मिल्दैन । मैले धनवज्र वज्राचार्यको पाठअनुसार माथि पाठ
दिएको छु । त्यहाँ यस्तो , छापिएकोमा तात्कालिक अभिलेखमा दिइने, यस्तो \ हलेको
छु । फन्ट नभएकोले होला, त्यहाँ य्र्य छापिएकोमा मैले य्र्य बनाएको छु । त्यहाँ
१ ठाउँमा यस्तो भिक्षु छापिएकोमा भिक्षु बनाएको छु । त्यहाँ मित्र छापिएको भए पनि
प्रसङ्गानुरोधले मिश्र बनाएको छु ।

१५४. माथि § १२.२ मा हेर्नु ।

१५५. सिखंमुबहाल, मछिन्द्रबहाल, गंबहाल र इकुबहालको नियमपुस्तकमा सिखंमुबहालको प्रसङ्गमा
श्री रेन्द्रसेन मुनीन्द्रसेन वरचन्द्र त्रिभय सत्कारित श्रीतरुमूलमहाविहारवस्थित श्रीमत श्री श्री
देवावतार भट्टारक दीपंकर दिन सप्तत्रिंशत बोधिपाक्षाणां सानुचर भिक्षुराचार्य पासक स्थविरासत
स्थवीर प्रमुख सर्वसंघेभ्यो ॥ भनी लेखिएको छ भन्ने कुरा फणिन्द्र* रत्न बज्राचार्य*
(२०६४:२१९)ले लेखेका छन् । रचयिताको नाउँसुद्धा शुद्ध नलेखिएको यस लेखमा पुरानो

१८.११. मानदेवको चाँगुको स्तम्भलेखका आद्य सम्पादक भगवानलाल इन्द्रजीले त्यस उत्कीर्ण लेखमा आएको एउटा वाक्यमाथि गरेको टिप्पणीमाथि त्यही उत्कीर्ण लेखका दोस्रो सम्पादक सिल्विं लेविले गरेको प्रतिटिप्पणी यस प्रसङ्गमा म सम्भन पुग्छ। कुरा के हो भने, आफ्ना पति धर्मदेव अकस्मात् बितेपछि सती जान आँटैकी रानी राज्यवतीले आफ्ना छोरा मानदेवलाई हे छोरा राज्य गर भन्नु त्यस उत्कीर्ण लेखमा राज्यम्पुत्रक कारय भनी लेखिएकोमा सामान्य क्रियापदको प्रयोग नगरी ण्यन्त कारयको प्रयोग गर्नु गल्ती हो^{१५६} भन्ने भगवानलाल इन्द्रजीको भनाइ रामायण-महाभारतहरूमा रामो राज्यमकारयत् जस्ता वाक्य भेटिएकाले राज्यसँग ण्यन्त कारयको प्रयोग हुने देखिन्छ, यसैले भगवानलाल इन्द्रजीले गरेको आलोचना ठीक छैन भनी सिल्विं लेविले लेखेको^{१५७}। प्रेरणार्थ नहुँदा पनि प्राचीन ग्रन्थमा यसरी ण्यन्त कृ धातुको प्रयोग देखिएकोले संस्कारितको प्रयोग पनि प्रेरणार्थमा नभई सामान्य अर्थमै भएको हो कि भन्न मन लाग्छ।

पुस्तकबाट उतार्दा ठाउँठाउँमा गल्ती भएको जस्तो लाग्छ। संस्कारितको ठाउँमा यहाँ आएको सत्कारित मूलमुताबिकको हो भने यसको अर्थ राम्रोसँग बनाउन लाएको भन्ने हुन्छ।

१५६. The causative कारय is improperly used for the simple verb.

(भगवानलाल इन्द्रजी र गेओर्ग ब्यूलर १९३७:१६४ मा मूलको दोस्रो पाटोको ८ पङ्क्तिमा टिप्पणी)

(सामान्य क्रियापदको सट्टा ण्यन्त कारयको प्रयोग गलत ढङ्गले भएको छ।)

१५७. Bhagvanlal note comme une impropriété l'emploi du causatif *kāraya* pour le simple (II, 8: *rājyam putraka kāraya*); mais sa critique porte à faux. L'expression *rājyaṃ kāray°* est consacrée tout au moins par le vers traditionnel sur le règne de Rāma, attesté à la fois en sanscrit par le Rāmāyaṇa VI, 130, 104; le Mahā Bhārata VII, 2244 (et cf. III, 11219); le Harivaṃṣa 2354:

..... रामो राज्यमकारयत्

et en pāli par le Jātaka 461 (Daṣaratha j°):

..... रामो रज्जमकारयि .

Le Rāmāyaṇa emploie ailleurs encore la même expression, p. ex. à propos de Dilīpa (I, 42, 8 éd. Bombay) :

..... राजा राज्यमकारयत्

(सिल्विं लेवि १९६५:३-४)^१

① यसको अङ्ग्रेजी उल्था सिल्विं लेवि २०४३-२०४४:१८ मा।

१८.१२. उही विहारको नाउँमा संस्कारितको ठाउँमा संस्थापित^{१५८} आएकोले पनि हाम्रो तर्कमा बढी बल मिलेको छ ।

१८.१३. इटुंबहालको पूरा संस्कृत नाउँ श्रीभास्करदेवसंस्कारितश्रीकेशवचन्द्रकृतमहाविहार भएकोले बनाउन लाउनेचाहिँ भास्करदेव र बनाउनेचाहिँ केशवचन्द्र भन्ने देखिन आएको छ । श्रीशिवदेवसंस्कारितश्रीरुद्रवर्ममहाविहार जस्ता नाउँमा बनाउन लाउनेको नाउँ आए पनि कसले बनाएको भन्ने स्पष्ट छैन । त्यस्ता विहारहरूमा संस्कारितपछि जसको नाउँ आउँछ, तिनले नै त्यो विहार बनाएको हो, खालि इटुंबहालको नाउँमा जस्तो कृत शब्द नलेखी यसले एक प्रकारको मध्यमपदलोपी समासको उदाहरण देखाएको

(सामान्य क्रियापदको अर्थमा ण्यन्त कारय (दोस्रो पाटेको ८ पङ्क्ति- राज्यमुत्रक कारय)को प्रयोगलाई अनौचित्यको रूपमा भगवान्लाल^७ टिप्पणी गर्छन्, तर उनको आलोचना गलत छ । राज्य कारय^८ भन्ने भनाइ परम्परीण पद्यहरूद्वारा कमसेकम रामको राज्य[को सन्दर्भ]मा स्थापित छ, संस्कृतमा रामायण ६, १३०, १०४; महाभारत ७, २२४४ (र ३, ११२१९ सँग तुलना गर्नु); हरिवंश २३५४ मा प्रमाणित छ-

रामो राज्यमकारयत्^३

र पालिमा ४६१ जातक (दशरथजातक)द्वारा

रामो रज्जमकारयि ।

रामायण (१, ४२, ८, बम्बईसंस्करण)मा अन्त अझै उही भनाइ उदाहरणार्थ दिलीपको सन्दर्भमा-

राजा राज्यमकारयत्^४

१५८. माथि ६३ सङ्ख्याको टिप्पणी हेर्नु ।

② भगवान्लाल इन्द्रजी र गेओर्ग ब्यूलर दुवैको संयुक्त नाउँमा त्यो लेख छापिएको भए पनि मूलतः यो लेख भगवान्लाल इन्द्रजीको भएकोले गेओर्ग ब्यूलरको तर्फबाट थपिएको कुरा जति उनका नाउँ र थरका आद्याक्षर अर्थात् G.B. लेखी त्यहाँ छुट्याइएको छ । यस अंशमा गेओर्ग ब्यूलरको नाउँ नआएकोले सिल्विं लेविले भगवान्लाल इन्द्रजीको मात्र नाउँ काढेको हो ।

③ पूरा श्लोक यस्तो छ-

दशवर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥

(हरिवंश ३१।१३८)

④ पूरा श्लोक यस्तो छ-

दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ।

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥

(वाल्मीकिरामायण १।४२।८)

हो कि जस्तो मलाई लाग्छ ।^{१५९}

१८.१४. रातो मछिन्द्रको मूल घर भएको बुङ्मतीलाई नरेन्द्रदेवसंस्कारित भनी अभिलेखहरूमा लेखिने गरेको कुराको पनि सम्झना यसै प्रसङ्गमा हुन्छ । राजा नरेन्द्रदेवले कामरूपबाट मत्स्येन्द्र ल्याई बुङ्मतीमा मत्स्येन्द्रपुर बनाई उनले प्रतिष्ठा गरेको अनुश्रुति चलेकोले^{१६०} बनाएको भन्ने अर्थमा संस्कारित शब्दको प्रयोग यहाँ पनि भएको देखिन्छ ।

१५९. धर्मकोशसङ्ग्रहमा यस्तो

तत्र प्रथमं ललितपत्तने विहारसंज्ञासंस्थितानाम्. तत्र प्रथमं विहारद्वात्रिंशत्परिमिता विहाराः सन्ति ॥ तत्र प्रथमं माणिक्यगलदाग्नेये कोणभागे शिवदेववर्मसंस्कारितः रुद्रवर्णनामा महाविहारो यत्र श्रीशाक्यसिंहो महाबुद्धो धर्मधातुचैत्यो धर्मधातुमण्डलं विहरति. यो विहारः शङ्खधरकृते एकाङ्के नेपालवत्सरे रुद्रदेवनाम्ना वैश्यवर्येण भिक्षुभूतेन निर्मितः.

(२१७ पृष्ठ)

(त्यहाँ पहिले ललितपत्तनमा विहार नाउँले रहेकाहरूको । त्यहाँ पहिले ३२ वटा विहार छन् ।^६ त्यहाँ पहिले माणिक्यगलबाट आग्नेय (दक्षिणपूर्व) कोणभागमा शिवदेववर्मद्वारा संस्कारित रुद्रवर्ण नाउँ भएको महाविहार छ । जहाँ श्रीशाक्यसिंह महाबुद्ध धर्मधातुचैत्य धर्मधातुमण्डल विहार गर्छन् । जुन विहार शङ्खधरले गरेको (चलाएको) नेपालसंवत् १ मा वैश्यमा श्रेष्ठ, भिक्षु भएका रुद्रदेव नाउँ भएकाले बनाएको हो ।)

लेखिएकोले कृत शब्द यहाँ अनुच्चरित रूपमा रहेको देखिन्छ ।^६

१६०. भाषावंशावली २०२३: ४-१६ ।

⑤ यहाँ मूलमा तत्र प्रथमं विहारद्वात्रिंशत्परिमिता विहाराः सन्ति छ, पहिलो विहारको सङ्गति उल्थांमा मिलाउन सकिने । यहाँ उठानका ३ वटा वाक्यको थालनी प्रथमंबाट भएको छ । यस कारण हरेक प्रथमंको उल्था पहिले भनी गर्दा नमिले पनि शब्दशः उल्था गरेकोले पहिले भनी लेखिएको हो ।

⑥ शिवदेवसंस्कारितरुद्रवर्णमहाविहार रुद्रदेवले बनाएको हो भन्ने कुरा धर्मकोशसङ्ग्रहमा अन्त पनि आएको छ-

तस्मादाग्नेयकोणभागे ललितपत्तननामा महानगरवरो वरीवर्त्ति. श्रीमदार्यावलोकिदेश-पद्मपाणिना बोधिसत्त्वेन प्रतिपालितश्चतुर्विंशतिसाहस्रिकचातुर्वर्णिकप्रजापरिपूर्णः ॥ मणिगलमणिकुमारमणिधारामणिमण्डपमणिमङ्गलभट्टविराजमानः ॥ तस्याग्नेयभागे रुद्रदेवनामवैश्यराजेन प्रव्रजितेन विनिर्मितो रुद्रवर्णनामा महाविहारो विराजते ॥

(१५५ पृष्ठ)

(त्यहाँबाट आग्नेय (पूर्व र दक्षिण) कोणमा शहरहरूमा श्रेष्ठ, ललितपत्तन नाउँ भएको ठूलो शहर छ । श्रीमान् आर्यावलोकिेश्वर पद्मपाणि बोधिसत्त्वले पालना गरिएको, चारै वर्णका २४ हजार प्रजाले भरिएको, मणिगल मणिकुमार मणिधारा मणिमण्डप मणिमङ्गलभट्ट विराजमान भएको । त्यसको आग्नेय (पूर्व र दक्षिण) भागमा रुद्रदेव नाउँ भएका, प्रव्रज्या लिएका वैश्यराजले बनाएको रुद्रवर्ण नाउँ भएको महाविहार छ ।)

११. पुराना पुराना अभिलेखमा केशवचन्द्र भए जस्तै यस पुष्पिकामा पनि केशवचन्द्र नै भएको यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।^{१६१}

१६१. केशव-

१. ने.सं. ५९९ (वि.सं. १५३५) माघशुक्लद्वादशीउपान्त त्रयोदशी (फाल्गुन १० गते) पुष्यनक्षत्र आयुष्मान्योग^७मा सारिसिद्धिएको पञ्चरक्षाको पुष्पिकामा १५४ क पत्रको मूलको ५ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०६२ कः३६-३७, ४२) ।
२. ने.सं. ६१२ (वि.सं. १५४९) आषाढशुक्लअष्टमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
३. ने.सं. ६१२ (वि.सं. १५४९) आश्विनशुक्लचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
४. ने.सं. ××(शतस्थानी र दशस्थानी अङ्क नष्ट भएको)२ द्विराषाढशुक्लसप्तमी बुधवार शिवयोगको मिति भएको,^८ शिवसिंहको पालाको अभिलेखमा (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२ कः३) ।
५. ने.सं. ६४९ (वि.सं. १५८५) कार्तिकशुक्लदशमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको २ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
६. ने.सं. ६६० (वि.सं. १५९६) फाल्गुनकृष्णद्वादशी शुक्रवार^९ धनिष्ठानक्षत्र सिद्धयोगको ताम्रपत्रमा मूलको ३ पङ्क्ति (मदनसेन वज्राचार्य २०६८:८-९) ।
७. ने.सं. ७०७ (वि.सं. १६४४) श्रावणशुक्ल...को ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
८. ने.सं. ७१४ (वि.सं. १६५१) वैशाखपूर्णिमा बुधवारको शिलापत्रमा मूलको ३ पङ्क्ति (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२ कः४-५) ।
९. ने.सं. ७१८ (वि.सं. १६५५) ज्येष्ठशुक्लतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
१०. ने.सं. ७१९ (वि.सं. १६५५) कार्तिककृष्णदशमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
११. ने.सं. ७२७ (वि.सं. १६६३) माघकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

⑦ मूलमा वार नष्ट छ ।

⑧ मूलमा नक्षत्रको नाउँ नष्ट छ, यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माघि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।

⑨ आफूले छापेको पयाक्सिमिलिमा धनिष्ठनक्षत्रे शुक्रवासरे देखिँदा देखिँदै यस ताम्रपत्रका सम्पादक मदनसेन वज्राचार्य (२०६८:८)ले पविष्ट नक्षत्रे शुक्रबारसरे पढेका छन् ।

१२. ने.सं. ७३६ (वि.सं. १६७३) भाद्रकृष्णएकादशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५० ख:८३ सङ्ख्या = १०) ।
१३. ने.सं. ७४१ (वि.सं. १६७८) चैत्रकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (उही २०५० ख:८५ सङ्ख्या = १२) ।
१४. ने.सं. ७४१ (वि.सं. १६७८) भाद्रशुक्लसप्तमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
१५. ने.सं. ७४२ (वि.सं. १६७८) पौषकृष्णद्वितीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
१६. ने.सं. ७४९ (वि.सं. १६८५) मार्गकृष्णचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
१७. ने.सं. ७४९ (वि.सं. १६८५) माघशुक्लद्वादशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
१८. ने.सं. ७४९ (वि.सं. १६८५) माघकृष्णसप्तमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
१९. ने.सं. ७५१ (वि.सं. १६८७) फाल्गुनकृष्णषष्ठीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
२०. ने.सं. ७५१ (वि.सं. १६८८) चैत्रकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५० ख:८८ सङ्ख्या = १४) ।
२१. मिति नष्ट भएको ताम्रपत्रमा मूलको १ पङ्क्ति (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२ क:६) ।
२२. ने.सं. ७५२ (वि.सं. १६८९) आषाढशुक्लद्वितीयाको शिलापत्रमा मूलको १ पङ्क्ति (उही:६-७) ।
२३. ने.सं. ७८८ (वि.सं. १७२५) वैशाखकृष्णचतुर्थी सोमवार मूलनक्षत्र शिवउग्रान्त सिद्धियोगको^{१०} शिलापत्रमा मूलको ५ पङ्क्ति (उही:१०) ।
२४. ने.सं. ७८८ (वि.सं. १७२५) वैशाखकृष्णचतुर्थी मूलनक्षत्र शिवउग्रान्त सिद्धियोगको^{*} अर्को शिलापत्रमा मूलका ५-६ पङ्क्ति (उही:१०-११) ।
२५. ने.सं. ७९५ (वि.सं. १७३२) आषाढशुक्लअष्टमी आदित्यवार हस्तनक्षत्र^{१०} परिघयोगको घण्टाभिलेखमा (उही:१३) ।

- ⑩ यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।
- ★ यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।
- ☆ यस अभिलेखका सम्पादक सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु (२०६२ क:१३)ले हर्ष नक्षत्रे भनी पाठ

२६. ने.सं. ८२४ (वि.सं. १७६०) चैत्रशुक्लपञ्चमीको पटमा (गौतमवज्र वज्राचार्य २०५९:२८३) ।
२७. ने.सं. ८३२ (वि.सं. १७६८) माघशुक्लनवमीउपान्त दशमीको शिलापत्रमा मूलको ७ पङ्क्ति (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२ क: १४-१५) ।
२८. ने.सं. ९७० (वि.सं. १९०६/७) को घण्टाभिलेखमा (उही:१९) ।
२९. ने.सं. ९८३ (वि.सं. १९१९) फाल्गुनशुक्लषष्ठी बुधवार अश्विनीनक्षत्रको ताम्रपत्रमा मूलको ३ पङ्क्ति (उही:२०) ।
३०. ह्यागा गहनामा कुँदिएको, ने.सं. १०५३ (वि.सं. १९८९) कार्तिकशुक्लनवमीको अभिलेखमा मूलको १ पङ्क्ति (उही:२५) ।

केश-

१. ने.सं. ७८३ (वि.सं. १७१९) चैत्रशुक्लपञ्चमी बृहस्पतिवार मृगशिरोनक्षत्र शोभनयोगको शिलापत्रमा मूलको ८ पङ्क्ति (उही:८) ।^७
२. ने.सं. ९७१ (वि.सं. १९०८) वैशाखकृष्णपञ्चमीको दिन सारिसिद्धिएको वर्षापणविधिसङ्ग्रहको पुष्पिकामा (पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२३ क:३६) ।
३. ने.सं. १००३ (वि.सं. १९४०) आश्विनकृष्णप्रतिपदाको ताम्रपत्रमा मूलको २ पङ्क्ति (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२ क:२१) ।
४. ने.सं. १०४६ शाके १८४७ वि.सं. १९८२ कलिगताब्द ५०२६ मार्गशुक्लदशमी बुधवारको शिलापत्रमा मूलको ३ पङ्क्ति (उही:२३) ।
५. ने.सं. १०४६ (वि.सं. १९८२) मार्गशुक्लदशमी बुधवारको अर्को शिलापत्रमा मूलको ५ पङ्क्ति (उही:२४) ।
६. वि.सं. १९९० माघ २ गतेको भैँचालोमा भत्केको आगम जीर्णोद्धार गरी राखिएको अभिलेखमा मूलको १ पङ्क्ति (उही:२६) ।

पढेका छन् र हर्षनक्षत्र भनी त्यसको उल्ट्या गरेका छन् । हर्ष भन्ने नक्षत्र नहुने भएकोले हस्त हो कि भनी मैले संशोधन गरेको हुँ ।

७ यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।

ने.सं. ८५२ (वि.सं. १७८८) माघकृष्णदशमीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीमत्कातिपुरमहानग^८

श्रीयम्बुमायां श्रीकेशचन्द्रब^९थाने (महेशराज पन्त २०६० क: मूलको १ पङ्क्ति = ५९-६०) लेखिएको छ । यसमा भएको श्रीकेशचन्द्रबथानेको बको अर्थ मलाई लागेको छैन ।

केशवचन्द्रथाने हुनपर्नेमा केशचन्द्रवथाने भएको हो भने यहाँ वर्णविपर्यय भएको छ ।

१ मूलमा रे छुटेको छ ।

२ यस वको पेट चिरेको जस्तो देखिन्छ ।

१९.१. भास्करमल्ल भन्ने ठकुरीका छोरा केशचन्द्रले इटुबहाल बनाए भनी केम्ब्रिज-वंशावली-२ मा लेखिएको छ ।^{१६२} भास्करदेवद्वारा संस्कारित भनी इटुबहाल कहलिएकोले त्यस बहालको नाउँबाट चिनिएका भास्करदेव र केशचन्द्रका बाबु भनी वंशावलीमा लेखिएका भास्करमल्लको आद्यनाम उस्तै भएको यताबाट देखिएको छ ।

१९.१.१. नेपालखाल्डोमा राज्य गरिरहेका, कर्णाटवंशी राजा हरिदेवकी छोरीसँग केशचन्द्रको विवाह भएको थियो भनी वंशावलीमा लेखिएको छ ।^{१६३} वंशावलीमा दिइएअनुसारको, कर्णाटवंशी राजाहरूको समय विचार गर्दै जाँदा जोन कर लक (२०४२:२८७)ले हरिदेव ई.सं. १०८८ (वि.सं. ११४५) तिर हुने ठहर्‍याएका छन् र यहाँ कर्णाटवंशीहरूको राज्य चलेको कुनै प्रमाण नपाइएको र कमसेकम ई.सं. १०४५ (वि.सं. ११०२) देखि ई.सं. १०४७ (वि.सं. ११०४) सम्म राज्य गर्ने भास्करदेव^{१६४}लाई नै हरिदेव भनी ठानेको हुन सक्ने तर्क उनले गरेका छन् ।

केश भएकोमा ने.सं. ७८३ (वि.सं. १७१९) चैत्रशुक्लपञ्चमी बृहस्पतिवारको शिलापत्र (केशचन्द्र भएको १ सङ्ख्या) छोडेर अरू सबै नयाँ अर्थात् ने.सं. ९७१ (वि.सं. १९०८) वैशाखकृष्णपञ्चमी (केशचन्द्र भएको २ सङ्ख्या)देखिका मात्र छन् ।^{*} केशव भएकोमा चाहिँ सबभन्दा पछिल्लो, ने.सं. १०५३ (वि.सं. १९८९) कार्तिकशुक्लनवमी (केशवचन्द्र भएको २९ सङ्ख्या)को छ ।

१६२. ड्यान्यल राइट १९३३:१६७-१७० र यसको मूल रूप केम्ब्रिजवंशावली-२:९२ क-९४ ख पत्रमा यो कथा छ । यसको लागि महेशराज पन्त २०६९:२८०-२८५ हेर्नु ।

१६३. केम्ब्रिजवंशावली-२:९३ ख र ड्यान्यल राइट १९३३:१६९ ।

१६४. राजाको रूपमा भास्करदेवको पहिलो सामग्री ने.सं. १६५ (वि.सं. ११०२) श्रावणशुक्लदशमी शुक्रवार (लूछ्याहो पेतक २०४०:४० मा १ सङ्ख्याको सामग्री) र पछिल्लोचाहिँ ने.सं. १६७ (वि.सं. ११०४) आश्विनकृष्णषष्ठी बुधवार (उही:३ सङ्ख्याको सामग्री)को हो ।

☆ ने.सं. ७१७ र ७२४ का दुई टाडपत्रमा यस विहारको नाम— क्रमशः भाष्कर*देव संस्कारित केशचन्द्रकृत पारावत महाविहार र “श्री केशवचन्द्र कृत पारावत महाविहार इटुम्बहार” शब्द उल्लेखित छ भनी मिलन शाक्य (२०४९:३४)ले लेखेका छन् र त्यसको प्रमाणको लागि यस्तो चिरन्जीवी* प्रभा वज्राचार्य-पूर्ववत ५६ पृ. १२ (उही:३४ मा ६५ सङ्ख्याको टिप्पणी) लेखेका छन् । यो भनेको चिरन्जीवी* प्रभा वज्राचार्य-(अप्रकाशित शोधपत्र) भास्करदेव संस्कारित केश चन्द्रकृत पारावत महाविहार (भाद्र २०४१) [...] हो (उही:३३ मा ५८ सङ्ख्याको टिप्पणी) । यो थेसिस मैले देखेको छैन । चिरन्जीवी प्रभा वज्राचार्यले पढेको पाठ ठीक हो भने वा मिलन शाक्यले त्यो पाठ ठीकसँग उतारेको हो भने केशनाउँको पहिलो उल्लेख ने.सं. ७१७ मा आएको यताबाट देखियो ।

२०. इटुंबहालको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिकामा श्रीभास्करदेवसंस्कारित र श्रीकेशवचन्द्रकृतमहाविहारको बीचमा शत्रि पद आएको छ ।^{१६५} यसभन्दा पछिका अभिलेखमा यही ठाउँमा कहाँ शत्र^{१६६} र कहाँ सत्र^{१६७} आएको छ । शत्रि, शत्र वा सत्रले के बुझाएको हो, म भन्न सकिदैन ।

१६५. हामीले शत्रि पढेको ठाउँमा गौतमवज्र वज्राचार्य (२०३१:९७ = २०३३:४) इति पढेका छन् । गौतमवज्र वज्राचार्यकै पाठ सारेकोले जोन कर लक (२०४२:५००)को पाठमा पनि इति नै हुने भइहाल्यो । सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु (२०६२ क:ड)ले गौतमवज्र वज्राचार्यको नामै नलिए पनि उनले त्यही पाठ सारेकाले (माथि २२९ सङ्ख्याको टिप्पणीको १ उपटिप्पणी) इति नै हुने भइहाल्यो । गौतमवज्र वज्राचार्यको पाठ सारे पनि त्यहाँ इति अप्रासङ्गिक भएकोले होला, ज्ञानमणि नेपाल (२०६२:४९ मा २२ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले त्यो पद नै छोडिदिएका छन् ।

१६६.

१. ने.सं. ५९९ (वि.सं. १५३५) माघशुक्लद्वादशीउग्रान्त त्रयोदशी (फाल्गुन १० गते) पुष्यनक्षत्र आयुष्मानुयोग^१मा सारिएको पञ्चरक्षाको पुष्पिकामा १५४ क पत्रको मूलको ५ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०६२ क:३६-३७, ४२) ।
२. ने.सं. ६१२ (वि.सं. १५४९) आषाढशुक्लअष्टमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
३. ने.सं. ६१२ (वि.सं. १५४९) आश्विनशुक्लचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०७३:१२४-१२५) ।
४. ने.सं. ६४९ (वि.सं. १५८५) कार्तिकशुक्लदशमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको २ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
५. ने.सं. ७४९ (वि.सं. १६८५) माघकृष्णसप्तमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको २ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

१६७.

१. ने.सं. ६६० (वि.सं. १५९६) फाल्गुनकृष्णद्वादशी शुक्रवार धनिष्ठानक्षत्र सिद्धयोगको ताम्रपत्रको लिखतमा मूलको ३ पङ्क्ति (मदनसेन वज्राचार्य २०६८:८) ।
२. ने.सं. ७१९ (वि.सं. १६५५) कार्तिककृष्णदशमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
३. ने.सं. ७३६ (वि.सं. १६७३) भाद्रकृष्णएकादशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५० ख:८३ सङ्ख्या = १०) ।

① मूलमा वार नष्ट छ ।

कहाँ कहाँ त शत्र/सत्रको ठाउँमा शत^{१६८} र सत^{१६९} र १ ठाउँमा त सत्^{१७०} पनि आएको

४. ने.सं. ७४२ (वि.सं. १६७८) पौषकृष्णद्वितीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
५. ने.सं. ७४९ (वि.सं. १६८५) मार्गकृष्णचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
६. ने.सं. ७४९ (वि.सं. १६८५) माघशुक्लद्वादशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
७. ने.सं. ७५१ (वि.सं. १६८७) फाल्गुनकृष्णषष्ठीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
८. ने.सं. ७५१ (वि.सं. १६८८) चैत्रकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५० खः८८ सङ्ख्या = १४) ।^①
१६८. ने.सं. ७८३ (वि.सं. १७१९) चैत्रशुक्लपञ्चमीको शिलापत्रमा मूलको ८ पङ्क्ति (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२) ।
१६९.
 १. ने.सं. ७१८ (वि.सं. १६५५) ज्येष्ठशुक्लतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
 २. ने.सं. ७१४ (वि.सं. १६५१) वैशाखपूर्णिमा बुधवारको शिलापत्रमा मूलको ३ पङ्क्ति (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२ कः४-५) ।
 ३. ने.सं. ७८८ (वि.सं. १७२५) वैशाखकृष्णचतुर्थी मूलनक्षत्र शिवउग्रान्त सिद्धियोगको^② शिलापत्रमा मूलका ५-६ पङ्क्ति (उहीः१०-११) ।^③
 ४. ने.सं. ८३९ (वि.सं. १७७६) भाद्रशुक्ल...मा सारिसिद्धिएको धारणीसङ्ग्रहमा (सेसिल बेन्डल १९४०ः४९-५०) ।
१७०. ने.सं. ७८८ (वि.सं. १७२५) वैशाखकृष्णचतुर्थीको शिलापत्रमा मूलको ५ पङ्क्ति (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२ कः१०-११) ।

- ③ ने.सं. ७५१ चैत्रकृष्णतृतीयाको ताडपत्रलाई एकपटक ने.सं. ७४१ चैत्रकृष्णतृतीयाको र अर्कोपटक ने.सं. ७५१ चैत्रकृष्णतृतीयाको भनी एकपटक त्यही दशस्थानी अङ्क ५ लाई ४ पढी त्यही लिखत २ पटक छपाएछु । यस कारण ८५ सङ्ख्या (महेशराज पन्त २०५० खः११-१२) र ८८ सङ्ख्या (उहीः१४) उही लिखतका पाठ हुन् भन्ने कुरा मैले पछि थाहा पाएँ (उही २०६७ कः२७ मा ३ सङ्ख्याको टिप्पणी) ।
- ④ यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।
- ⑤ ने.सं. ७५२ (वि.सं. १६८९) आषाढशुक्लद्वितीयाको शिलापत्रको पाठ दिँदा सिद्धिरत्न

देखिएको छ । केम्ब्रिज पुगेको एउटा नेपाली लेखोट पुस्तकमा दानपतिको वतन खुलाउँदा यसै गरी भास्करदेवसंस्कारित र श्रीकेशवचन्द्रकृतको बीचमा सत आएको देखेर सेसिल बेन्डल (१९४०:५०)ले सतपछि sic अर्थात् यसै छ लेखेको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।

ताडपत्रका कुनै कुनै लिखतमा त शक्र आएको पनि देखिएको छ ।^{१७१} केशवचन्द्र इटुंबहालइलाकाको राजा भएको अनुश्रुति भएकोले^{१७२} र शक्र शब्दको अर्थ इन्द्र भएकोले उनको नाउँमा देवराजोचित विशेषण लागेको पनि हुन सक्छ ।

११. यस पुष्पिकामा राजब्रह्मश्रीका गुरुको वतन खुलाउँदा १ ठाउँमा सुवर्णपनालीयन-वग्रहस्थाना भनी लेखिएको छ । यसको शब्दार्थ गर्दा सुवर्णप्रणालीको नवगृहस्थान भन्ने हुन्छ । ठहट्टीटेलको, अहिलेको चैत्यमुनि पहिले सुनधारा थियो, त्यही धारा पुरेर त्यो चैत्य उभ्याइएको हो भन्ने भनाइ छ ।^{१७३} काठमाडौँ शहर थःने र कोःने अर्थात् माथिल्लो

१७१.

१. ने.सं. ७०७ (वि.सं. १६४४) श्रावणशुक्ल...मा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

२. ने.सं. ७२७ (वि.सं. १६६३) माघकृष्णतृतीयाकोमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

३. ने.सं. ७४१ (वि.सं. १६७८) भाद्रशुक्लसप्तमीकोमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

१७२. मेअरी एम. एन्डर्सन २०२८:२५५ ।

गौतमवज्र वज्राचार्य २०६१:१०८-१०९ ।

१७३. ठहट्टीको ठूलो चैत्यको, ने.सं. १००० (वि.सं. १९३६) फाल्गुनशुक्लद्वितीया बुधवार उत्तरभद्रानक्षत्र शुभयोगको^७ शिलालेखमा यस्तो लेखिएको छ -

शाक्यभिक्षु (२०६२ कः६-७)ले यस्तो भास्कदेव संस्कारितस्य, सेत श्री केशवचन्द्रकित पावत महाव्यवहालिक, येतुं बाहार येथलड०हे (मूलका १-२ पङ्क्ति) पढेकाले यस शिलापत्रमा सेत पाठ भएको देखिन गए पनि यो पाठ अन्यत्र कहाँ नआएकोले र देवनागरीमा छापिएको पाठ सार्दा पनि उनले थुप्रै गल्ती गरेको देखिएकोले (धनवज्र वज्राचार्य २०२२ खः३३-३५) सँग सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२ कः१-२ भिडाउनु सतलाई उनले सेत पढ्नु असम्भव छैन ।
 ७ तीर्थलाल नःघःभनी (राजभण्डारी) (२०४९:१३०-१३१)ले यस शिलापत्रको संवत् ने.सं. १००१ वि.सं. १९३८ भनी दिएका छन् । उनकै लहलहैमा लागि मैले (महेशराज पन्त २०६१ कः३१)मा ने.सं. १००१ (वि.सं. १९३८)को ठहट्टीको शिलापत्र (उही:१२ उपटिप्पणी) भनी लेखे र त्यसको टिप्पणीमा तीर्थलाल नःघःभनी (राजभण्डारी) २०४९:१३०-१३१ । त्यहाँ शिलापत्रको महीना आदि नदिई खालि ने.सं. मात्र दिएर त्यसलाई वि.सं. मा परिवर्तन

र तल्लो भागमा बाँडिएको वेलामा त्यस धारालाई थँहिति अर्थात् माथिल्लो [भागको] धारा भन्ने गरिन्थ्यो । जैसीदेवलबाट पश्चिमपट्टि ओह्रालो लागेपछि एउटा गहिरीधारा आउँछ र त्यस धारालाई अझै पनि कोहिति अर्थात् तल्लो [भागको] धारा भनिँदछ ।

[...] ह्यापा सुवर्णपनारि थहिटि तोकपुयगु सम्वत ५५२ म्ति वैशाखशुक्र ३^७ रोहिनीनक्षत्र सुकर्मजोग बुद्धवार पुनु पात्र महीन्द्रराजया पर्यस थहिटित्वा बिज्यापुतया सिल्पिकार मेघराज रसिषल अतपानं चैत्य दयकाओ तोकपुल जुल ॥ थ्वलिं लोहतं तोकपुओगुया पुस्ताया नाम जीवकी १ मेघराज २ जयराज ३ x^xतराज ४ मंजुराज ५ तस्य पुत्र संखराज ६ तस्य पुत्र ज्ञानराज ७ थुह्यसिनं जयसूर्यमल्लदेव राजाया पर्यस अतया चैत्ययां पिने लोहतं भुनाओ दयेकाओ तओगु सम्वत् ६४४ बैशाखशुक्ल १२ सुक्वार पुनु प्रतिष्ठा यानाओ तओगु दीन जुलो ॥ ॥ [...]®

(मूलका २-८ पङ्क्तिबाट)

(पहिले सुनधारा ठहियी पुरी संवत् ५५२ (वि.सं. १४८९) मिति वैशाखशुक्ल ३ रोहिनीनक्षत्र सुकर्मयोग बुधवारको दिन पात्र महीन्द्रराजको पालामा ठहियीटेल बिज्यापुतका शिल्पिकार मेघराज रसिखलद्वारा ईटले चैत्य बनाई छोपियो । यसपछि दुङ्गाले छोप्नेको पुस्ताको नाउँ- जीवकी १, मेघराज २, जयराज ३, x^xतराज ४, मञ्जुराज ५, तिनका छोरा शङ्ख-राज ६, तिनका छोरा ज्ञानराज ७ यति जना । जयसूर्य मल्लदेव राजाको पालामा ईटको चैत्यको बाहिर दुङ्गाले छोपेर राखेको संवत् ६४४ (वि.सं. १५८९) वैशाखशुक्ल १२ शुक्रवारको दिन प्रतिष्ठा गरेर राखेको दिन भयो ।)®

गरिएको छ भनी लेखेँ । अहिले त्यस शिलापत्रको, लक्ष्मीपति-नयराजसङ्ग्रहमा रहेको रबिङ हेर्दा यसको मिति यस्तो सम्वत् १००० म्ति फागुणमासे शुक्लपक्षे द्वितीयायां तिथौ उत्तरभद्रनक्षत्रे शुभयोगे यथाकर्णमुहूर्ते बुधवारे (मूलका २५-२६ पङ्क्ति) भएकोले यो शिलालेख वि.सं. १९३६ को ठहरियो ।

- ⑦ तीर्थलाल नःघःभनी (राजभण्डारी) (२०४९:१३०-१३१)ले यस शिलापत्रको १ अंशको पाठ दिँदा उनले सम्वत ५५२ मिति वैशाख शुक्र रोहिणी नक्षत्र सुकर्म जोग बुधवारकुछ पदेकोले मैले (महेशराज पन्त २०६१ कः३१) ने.सं. ५५२ (वि.सं. १४८९) वैशाखशुक्ल रोहिणीनक्षत्रमा सुकर्मयोग बुधवारको दिन (उही:१२ उपटिप्पणी) भनी लेखेँ र त्यसको टिप्पणीमा मूलमै छुटेर हो कि किन हो, तीर्थलाल नःघःभनी (राजभण्डारी) २०४९ मा तिथि दिइएको छैन भनी लेखेँ । अहिले त्यस शिलापत्रको रबिङ हेर्दा त्यहाँ वैशाखशुक्र ३ लेखिएको देखियो ।
- ⑧ रबिङमा स्पष्ट भए पनि यी २ अक्षर प्रसङ्ग मिलाई पढ्न सकिएन ।
- ⑨ लक्ष्मीपति-नयराजसङ्ग्रहमा रहेको यस शिलालेखको रबिङसँग तीर्थलाल नःघःभनी (राजभण्डारी) (२०४९:१३०-१३१)ले छपाएको पाठ रुजूर थपथाप गरी माथि दिइएको छ ।
- ⑩ उही:१३१ मा छापिएको उल्थामा आवश्यक संशोधन गरी यहाँ दिइएको छ ।

राजमति कुमति^{१७४} बोल भएको नामी गानामा थःने^{१७५}या थौंहिति कोःने^{१७६}या कोहिति बिचे^{१७७} लक मरुहिति^{१७८} अर्थात् माथिल्लो भागको ठहिटी, तल्लो भागको कोहिटी, बीचमा परेको मरुहिटी भएको पनि यस प्रसङ्गमा सम्भन्ना आउँछ । त्यही थौंहितिको संस्कृत नाउँ सुवर्णप्रणाली अर्थात् सुनधारा थियो र त्यो इलाका पछि सुवर्णप्रणालीस्थान भन्ने नाउँले प्रख्यात भयो । यसको सबभन्दा पहिलो उल्लेख ने.सं. ३२७ (वि.सं. १२६४) वैशाखपूर्णिमाको दिन चन्द्रग्रहण लागेको वेलको मिति भएको दानपत्रमा श्रीस्वर्णपनारि-महास्थाने भई आएको छ ।^{१७९} यस नाउँको दोस्रो उल्लेख ने.सं. ६७२ (वि.सं. १६०८) माघकृष्णद्वितीया शुक्रवार उत्तरफल्गुनीनक्षत्र शूलयोगको शिलापत्रमा श्रीसुवर्णपनालि महानगर भई आएको कुरा काठमाडौं शहरको पुरानो भुवनकोशको खोजी गरी लेखिएको पुस्तकबाट बुझिन्छ ।^{१८०} शाके १२८० ने.सं. ४७८ (वि.सं. १४१५) भाद्रशुक्लदशमीको दिन सारिसिद्धिएको, यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिकामा सुवर्णपनालीको कुरा आएकोले सुवर्णप्रणालीको दोस्रो उल्लेख यो हुन गएको छ ।

१७४. नेवारी गीतका प्रामाणिक सम्पादक जीगुफ्रीद लीनहार्द (२०३१:३५ सङ्ख्या = ५९)ले राजमती कुमती पाठ छपाएका छन् । जहाँबाट उनले यो गीत सारे, त्यहाँ अर्थात् प्रेमबहादुर कसा २०१६:१४४ सङ्ख्या = ११७-११८ मा दुवै ह्रस्व राजमति कुमति पाठ छ । नेपालीमा नेवारी गीतको उल्था गर्ने हरि श्रेष्ठ (२०३१:२१८-२१९)ले दुवै शब्द जीगुफ्रीद लीनहार्दले जस्तै दीर्घ दिएका छन् । यी दुवै शब्द संस्कृतका भएकाले व्याकरणको खयाल राखी मैले प्रेमबहादुर कसाको पाठ मानेको छु ।

१७५. जीगुफ्रीद लीनहार्द (२०३१:५९)ले थःने र कोःने यी दुवैमा विसर्ग हालेका छन् । पदको बीचमा विसर्ग हाल्नुपर्ने कारणको विषयमा उही:२९ हेर्नु ।

१७६. जीगुफ्रीद लीनहार्द र उनको आकर (प्रेमबहादुर कसा २०१६:११८)मा बिचे भए पनि नेवारी शब्दको उच्चारणको खयाल राख्ने हो भने बिचय् हुनुपर्ने हो ।

१७७. जीगुफ्रीद लीनहार्द २०३१:५९ ।

१७८. चित्तधर 'हृदय' २०२८:३-४ ।

१७९. जगदीशचन्द्र रेग्मी २०५१: सुवर्णप्रणाली नगरको ३ सङ्ख्या = १११-११२ । जगदीशचन्द्र रेग्मीले ने.सं. मात्र दिएका छन् । उनको उपजीव्य ग्रन्थ (हेमराज शाक्य र तुलसीराम वैद्य २०२७)बाट माथि पूरा मिति माथि दिइएको हो । त्यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।

ने.सं. ४०२ (वि.सं. १३३९) वैशाखकृष्णद्वादशीउग्रान्त त्रयोदशी बुधवारको दिन सारिसिद्धिएको महालक्ष्मीचरित्रमा सार्ने मान्छेको वतन खुलाउँदा सुवर्णपनालिके वास्तव्य^१

① डिल्लीरमण रेग्मी २०२२:२३२ मा ४ सङ्ख्याको सामग्री ।

२१.१. यस पुष्पिकाअनुसार सुवर्णप्रणालीको इलाकाभित्र नवगृहस्थान पर्ने देखिन्छ । काठमाडौँ शहरको पुरानो भुवनकोशको खोजी गरी लेखिएको पुस्तकमा नघलटेलको चर्चा कहाँ कहाँ आएको छ भन्ने विषयमा लेखिएको छ ।^{१८०} त्यसमा लेखिएअनुसारका सामग्री हेर्दै जाँदा ने.सं. ७७३ (वि.सं. १७०९) माघपूर्णिमा बुधवार मघानक्षत्र अतिगण्डयोगको,^{१८१} नघलटेलको शिलापत्रमा सुवर्णपनारीमहानगर शान्तिग्र^{१८२}मा नवघरको उल्लेख आएको छ । ने.सं. ७९४ (वि.सं. १७३०) माघशुक्लत्रयोदशी आदित्यवार स्वातिनक्षत्रको, बाङ्गेमुढाको शिलापत्रमा नओघ्रतोरको उल्लेख आएको छ ।^{१८३} ने.सं. ८०५ (वि.सं. १७४२) वैशाखशुक्लसप्तमी बृहस्पतिवारको, ठहियीनिरको रत्नमण्डलविहारको शिलापत्रमा सुवर्णपण्णालिमहानगरे श्री ३ सा[म्ह]घटस्थान नवघरतोर श्रीरत्नमण्डरमहाविहार लेखिएको छ ।^{१८४}

भनी लेखेको देखेर जगदीशचन्द्र रेग्मी^२ले यस नाउँको दोस्रो उल्लेखको रूपमा यसलाई राखेका छन् । तर यो सुवर्णप्रणाली कहाँको हो भन्ने कुरा यहाँबाट नखुल्ने हुनाले हामीलाई खायस परेको सुवर्णप्रणालीस्थानसँग यसलाई जोड्न मिल्दैन । ने.सं. ५२९ (वि.सं. १४६६) ज्येष्ठशुक्लसप्तमीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीललितब्रूमाया^१ श्रीमानिल्लेके ॥ पोर्व्वसथः सुत्रपनारिकाया^२ लेखी पाटनको वर्तमान सुनधाराको चिनारी गराइएकोले यो सुवर्णप्रणाली पनि त्यही हुन सक्छ ।

१८०. जगदीशचन्द्र रेग्मी २०५१: नघलटेल = १४३-१४४ ।

१८१. हेमराज शाक्य र तुलसीराम वैद्य २०२७:२९ सङ्ख्याको अभिलेखमा मूलका ८-९, २१-२३ पङ्क्ति = ११८-१२२ । यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।

१८२. उहीमा मूलको ३९ पङ्क्ति ।

१८३. शङ्करमान राजवंशी २०२७:१४४ अभिलेखसङ्ख्या = १०५ । प्रूफको गल्लीले त्यहाँ नओघ्र^० छापिएको छ ।

१८४. डिल्लीरमण रेग्मी २०२३ खः ९४ सङ्ख्यामा मूलका ३-५ पङ्क्ति = २०४ ।

② जगदीशचन्द्र रेग्मी २०५१ मा सुवर्णप्रणाली नगरको २ सङ्ख्या = १११ । प्रूफको गल्लीले यहाँ प छुट्टी सुवर्णनालिक भएको छ ।

③ महेशराज पन्त २०५५ कः३ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = ३ ।

तर यसभन्दा धेरै पुराना अभिलेखमा नै नवघरको चर्चा आएको यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ-

१. ने.सं. ५४० (वि.सं. १८७६) कार्तिककृष्णचतुर्दशी बृहस्पतिवार अश्विनीनक्षत्र धृतियोग^{१८५}को, ताडपत्रमा लेखिएको दानपत्रमा श्रीमत्कान्तिपुर महानगर श्रीयम्बु शुवर्णपनारीमहास्थाने श्रीसान्तिगरङ्गे ॥ इहैव पुनेभूमौ [...]
नवघ्नतोर^{१८६} तवननि^{१८७} ।

२. ने.सं. ५४२ (वि.सं. १८७९) भाद्रशुक्लचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीयम्बुमहानगरे श्रीसातिगुलं नवघरतोलके ।^{१८८}

३. ने.सं. ६९६ (वि.सं. १६३३) नष्टज्येष्ठकृष्णएकादशीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीयंबुमाहानगरे श्रीसातिगलंके श्रीनवघरतोलके लछ ।^{१८९}

काठमाडौँ सहरको पुरानो भुवनकोशको पुस्तकमा नपरेका अरू सामग्रीमा पनि यस गेलको नाउँ आएको यस प्रसङ्गमा भन्नु राम्रै होला-

१. ने.सं. ७७४ (वि.सं. १७११) वैशाखशुक्लतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति- श्रीमत्कान्तिपुरमहानगरे श्रीयंबुमहानगरे, श्रीसान्तिगरकं श्रीपसुपतिस्थाने, श्रीनवघ्नतोरके गन्धिबाहार (अप्रकाशित) ।

२. ने.सं. ८१८ (वि.सं. १७५४) माघकृष्णसप्तमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति- नवघरटोलके थथुबाहार (अप्रकाशित) ।

१८५. यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।

१८६. श्यामसुन्दर राजवंशी (२०५०:१६)ले नवधु तोर भन्ने पाठ दिएका छन् । मैले मूल ताडपत्र वा यसका फोटो आदि देख्न पाएको छैन । नवघ्नमा घलाई ध र घमा लागेको रलाई तर्कुले पढ्दा यस अपपाठको जन्म भएको जस्तो मलाई अहिले लागेको छ । श्यामसुन्दर राजवंशीले पढेको यो पाठ ठीक छैन भन्ने विषयमा मैले पहिल्यै लेखेको हुँ (महेशराज पन्त २०६१ क:२७ मा १४ उपटिप्पणी) ।

१८७. श्यामसुन्दर राजवंशी २०५०:१५-१६ मा मूलको १ पङ्क्ति ।

१८८. मूलको १ पङ्क्ति । यसको प्याक्सिमिलिको लागि महेशराज पन्त २०६९:२४१ र पाठको लागि उही २०५७ क:३३ सङ्ख्या = २७-२८ हेर्नु ।

१८९. मूलको १ पङ्क्ति । यसको प्याक्सिमिलिको लागि उही २०६१:४२ र पाठको लागि उही २३ सङ्ख्या = ३-४ हेर्नु ।

३. ने.सं. ८२४ (वि.सं. १७६०) पौषशुक्लद्वितीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति— श्रीमत्कान्तिपुरमहानगरे ॥ श्रीयम्बु शुवर्णपनारिमहास्थाने ॥ श्रीसान्तिङ्गलङ्गे ॥ नवघरतोरके ग्वाठननि (अप्रकाशित) ।
४. ने.सं. ८५१ (वि.सं. १७८८) आश्विनशुक्लद्वादशीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीमत्कान्तिपुरमहानगरे यम्बुभूमौ नवघलतोल खलचुकननि ।^{१९०}
५. ने.सं. ८६० (वि.सं. १७९७) भाद्रकृष्णपञ्चमीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीयम्बुभूमौ नओघर टेल ।^{१९१}
६. ने.सं. ८६३ (वि.सं. १८००) आश्विनशुक्लद्वितीयाको ताडपत्रको लिखतको १ पङ्क्तिमा श्रीमत्कान्तिपुरमहानगरे ॥ श्रीयम्बु शुवर्णपनारिमहास्थाने । नवघलतोल चपाल (अप्रकाशित) ।
७. ने.सं. ८६६ (वि.सं. १८०३) श्रावणकृष्णषष्ठीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीमत्कान्तिपुरमहानगरे ॥ श्रीयम्बुबुमायां ॥ गांगुलङ्गे नओघरतोरके ॥ इखामुगुर र ।^{१९२}
८. ने.सं. ८६८ (वि.सं. १८०५) वैशाखकृष्णसप्तमीको ताडपत्रको लिखतमा १-२ पङ्क्तिमा श्रीयम्बु शुवर्णपनारिमहास्थाने ॥ नओघलतोल सितगल (अप्रकाशित) ।
९. ने.सं. ८७१ (वि.सं. १८०८) श्रावणशुक्लद्वादशीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीमत्कान्तिपुरीमहानगरे ॥ यम्बुभूमौ ॥ नवघरतोर यिरखारमूगर ।^{१९३}
१०. ने.सं. १००८ (वि.सं. १९४५) श्रावणकृष्णप्रतिपदा बुधवारको दिन सारिसिद्धिएको चचाको पुस्तकमा नओघलतोल सुवर्णपनालिमहानगर सांतिघतमहाथाने रत्नमण्डलमहाविहारवस्थित ।^{१९४}

१९०. शङ्करमान राजवंशी २०२९ मा मूलको २ पङ्क्ति = ४४ । उनले नवव्वल तीलखल चूकननि पाठ छपाएकोमा मूलसँग रुजू गरी शुद्ध पाठ माथि दिइएको छ ।

१९१. पूर्णकाजी ताम्रकार २०६१ ।

१९२. महेशराज पन्त २०६०:९ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = ५५-५६ ।

१९३. उही २०५७ ग:१४ सङ्ख्यामा मूलका २-३ पङ्क्ति = ६२ ।

१९४. शरद* कसा: २०५६: बुच-९ = १५ । त्यहाँ प्रूफको गल्तीले नओघल छापिएको छ ।

२१.२. नवग्रहको संस्कृत रूप नवगृह हुने हुनाले र कतै कतै गृहको ग्रह^{११५} भएको देखिएकोले यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको सुवर्णपनालीयनवग्रहस्थाना भनेको सुवर्णप्रणालीयनवग्रहस्थान हो र यो नघल हो भन्ने कुरामा शङ्का छैन। यसरी यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा आएको नवग्रहस्थान नाउँ नघलको पहिलो उल्लेख हुन गएको छ।

२२. राजा पृथ्वी मल्लले ठूला बौद्ध विद्वान् राजब्रह्मश्रीलाई नयपाल देशदेखि (विषया नयपालाख्याद्) बोलाएको, पारावतविहारका (पारावतविहारस्य) प्रभुणाभले सुनका अक्षरले (कनकाक्षरैः) शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारेको, सिजाका बासिन्दाहरूले (स्यंजास्थाने निवासिभिः) भिक्षु वज्रणाभद्वारा सार्न लगाएको यो ग्रन्थ कोलिग्राममा पर्ने, भास्करदेवद्वारा संस्कारित, केशवचन्द्रले बनाएको महाविहारका बासिन्दा (श्रीकौलिग्रामीयश्रीभास्करदेवसंस्कारितश्रीकेशवचन्द्रकृतमहाविहाराधिवासी) शाक्य-भिक्षुवज्राचार्य राजब्रह्मश्री, उनकी पत्नी ज्योतिर्लक्ष्मी र उनीहरूका छोरानातिहरूको देयधर्म हो, यस देयधर्मबाट सुवर्णप्रणालीको नवग्रहस्थानका (सुवर्णपनालीय-नवग्रहस्थाना) आफ्ना गुरुलगायत सबै प्राणीलाई अनुत्तरज्ञानफलको प्राप्ति होओस् भनी यहाँ लेखिएको छ।

११५. राल्फ लिली टर्नर २०२३:४२४४ सङ्ख्याको शब्द (गृहस्थ)मा अशोकको शाहबाजगढीको, चट्टानमा कुँदिएको लेखमा ग्रहथ । ने.सं. ६३५ (वि.सं. १५७२) भाद्रकृष्णत्रयोदशीको (पूर्णरत्न वज्राचार्य २०४४:५८-५९ मा मूलको १ पङ्क्ति), ने.सं. ६७० (वि.सं. १६०७) वैशाखशुक्लद्वितीयाको (शङ्करमान राजवंशी २०४०:३ क्रमसङ्ख्यामा १ पङ्क्ति = २-३) र ने.सं. ६७३ (वि.सं. १६१०) श्रावणकृष्णचतुर्दशीको (उही २०४४:३ क्रमसङ्ख्यामा मूलका १, ३ पङ्क्ति = ३-४) ताडपत्रको लिखतमा गृहाग्न लेखिएकोले यस समस्तपदमा पूर्वपद गृहको अपभ्रष्ट रूप ग्रह बनेकोमा शङ्का छैन। उत्तरपदमा चाहिँ कुनै कुनै आधुनिक भाषामा अङ्गणको मध्यवर्णलोप भई अर्थात् ङ्गको अ हराएको देखिएकोले^१ अङ्गणको ठाउँमा आग्न भई गृहाग्न भएको हो कि जस्तो मलाई लाग्छ।

① गुजरातीमा- आंगणु ।

[पश्चिमी पहाडीको] भद्रवाहीमा- अङ्गनाँ (अङ्गनको बहुवचन) ।

मराठीमा- आंगण ।

विहारीमा- आँना, एँना ।

हिन्दीमा- आँना, अगना ।

(राल्फ लिली टर्नर २०२३:११८ सङ्ख्याको शब्द (अङ्गन))

२२.१. इटुंबहालका राजब्रह्मश्रीलाई पृथ्वी मल्लले बोलाएको, इटुंबहालका प्रभुणाभले शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारेको, सिजालीहरूले भिक्षु वज्रणाभद्वारा शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्न लगाएको भन्ने कुरा यो पुष्पिकाबाट आएको छ । राजब्रह्मश्रीलाई पृथ्वी मल्लले किन बोलाएको भन्ने कुरा यहाँ स्पष्ट छैन । राजब्रह्मश्रीको कुरा लेखेको लगत्तै इटुंबहालका प्रभुणाभले शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारे भनी यहाँ लेखिएको र अर्को पङ्क्तिमा सिजालीहरूले भिक्षु वज्रणाभद्वारा शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्न लगाए भनी यहाँ लेखिएकोले राजब्रह्मश्रीको मातहतमा प्रभुणाभ र वज्रणाभले मिलेर यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारेका हुन् कि जस्तो यताबाट देखिन गएको छ ।

२२.२. सिजालीहरूले इटुंबहालका भिक्षुलाई लगाई सार्न लाएको भनी पुष्पिकामा लेखिएको यो पुस्तक त्यही पुष्पिकामा लेखिएअनुसार राजब्रह्मश्रीको देयधर्म कसरी भयो र यो पुस्तक सार्न यही पुष्पिकाको शब्दमा द्रविणाम्बुवर्षा अर्थात् धनरूपी पानीको वर्षा कसले गयो भन्ने कुरा स्पष्ट छैन ।

२२.३. सिजालीहरूद्वारा भिक्षु वज्रणाभद्वारा शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्न लगाइयो भन्ने कुरा लेखिसकेपछि मेरो यस पुण्यबाट सबै प्राणीहरू सबै किसिमका पापबाट विरत भई सधैं कुशलकर्म गर्नु, बोधिचर्यामा लाग्नु, मारकर्मविवर्जित होऊन्, सबै प्राणीको अपरिमेय आयु होओस् र मृत्यु भन्ने शब्दकै नाश होओस् भन्ने अर्थ भएका, ३ पद्य बोधिचर्यावितारबाट यहाँ उतारिएको छ ।^{१९६} सिजामा राजब्रह्मश्रीलाई बोलाउने पृथ्वी मल्ल वा देयधर्म गर्ने राजब्रह्मश्री कुनचाहिँसँग यहाँको मम अर्थात् मेरो सम्बद्ध छ, त्यो स्पष्ट छैन ।

२२.४. पृथ्वी मल्लले इटुंबहालका राजब्रह्मश्रीलाई आफूकहाँ बोलाएको र इटुंबहालकै लेखकले शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारेकोबाट यस सरोटमा द्रविणाम्बुवर्षा पृथ्वी

१९६. सार्दा भएका गल्तीको वास्ता नगर्ने हो भने बोधिचर्यावितारका, मैले हेरे जति प्रकाशित पुस्तकहरूसँग यहाँको पाठ २ ठाउँमा बाइन्छ । पहिलो, प्रकाशित पुस्तकहरूमा अधिल्लो पाठमा बोधिचित्ताविरहिता र त्यसपछि लगत्तै आएको पाठमा बोधिचर्यापरायणाः छ,^१

① परशुराम लक्ष्मण वैद्य २०१६:२८५, द्वारिकादास शास्त्री २०४४:४३१, परमानन्द शर्मा २०४७:४८०, नारायण प्रसाद रिजाल (बुद्धवज्र) २०५७:४४७ ।

दिव्यवज्र वज्राचार्य (२०४३:४८३)ले बोधिचित्ताविरहिता पाठ दिएका छन् र बोधिचित्त मुदुर्षि व्यक्तिसें बोधिचित्त उत्पन्न याना अर्थात् बोधिचित्त नभएक मानिसहरूले बोधिचित्त उत्पन्न गरेर भनी त्यसको उल्ट्या गरेका छन् । इटुंबहालको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा यस ठाउँमा बोधिचर्या पाठ भएकोले आकारान्त चर्या र विरहिता वा अविरहितामध्ये कुनचाहिँको समास भएको हो, भन्ने

मल्ले गरे पनि उनले आफू दाता नभई काठमाडौँदेखि आफूले भिकाएका आफ्ना पाहुनालाई शिष्टाचारवश दाता बनाएको यस लेखाइबाट मैले बुझेको छु ।

२३. पृथ्वी मल्लले यसरी शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्न लगाएको र त्यस प्रज्ञापारमिताका दानपति इटुंबहालका बासिन्दालाई बनाएको थाहा पाउँदा पृथ्वी मल्लका बाबु पुण्य मल्लले डोल्पा भिसजेर^{१९७} गाउँको नांसार^{१९८} गुम्बामा पूरा भोटे वाङ्मय अर्थात् कग्युर

यहाँ भने दुवै पाउमा बोधिचर्या^७ छ । दोस्रो, प्रकाशित पुस्तकहरूमा सर्वसत्त्वा भएकोमा यहाँ यो समस्तपद नभई सर्वे सत्त्वा^८ छ ।

१९७. सर्भे अफ इन्डिअको नक्शा (नेपाल: प्रिलिम्इनरि एडिशन १९८५)मा यस गाउँको नाउँ Phijor लेखिएको छ । डेभिड लुवेलिन स्नेलग्रोभ २०३८ मा यसरी नै यस गाउँको नाउँ दिइएको छ (यस पुस्तकको इन्डेक्समा किटिएका पृष्ठमा हेर्नु) । डेभिड लुवेलिन स्नेलग्रोभ २०२४ मा चाहिँ यस गाउँको नाउँ Bi-cher लेखिएको छ (यस पुस्तकको Tibetan Indices- Place Names मा किटिएका पृष्ठमा हेर्नु) । नेपालको सरकारी नक्शा (टप्पग्राफिङ्कल सर्भे ब्रान्च २०४५:२७१)मा यो नाउँ Bhijer भई छापिएको छ । यो नाउँ अङ्ग्रेजी भाषाका लेखमा Bicher भई आएको छ (क्लाउस-दीतर माथेस २०६०:८५ र अन्यत्र, एमि हेल्ड २०६६:३८ र अन्यत्र) । नांसार गुम्बाको लेटर प्याडमा रोमनमा Vijar र देवनागरीमा भिसजेर भई आएको छ (उही:२४१) । धीरेन्द्र बहादुर विष्ट (२०४८:४६), प्रतीक ढकाल (२०६१:३० र अन्यत्र, उही २०६७), डवाङ वोशेर लामा (शेर्पा) (२०६३:२७१) र विश्वनाथ ढकाल (२०६५:६, ८५)ले चाहिँ यो नाउँ भिजेर तथा पदम* गौतम (२०६८)ले बिजेर भनी लेखेका छन् । त्यहाँका मान्छेले मानेको नाउँ मैले माथि दिएको छु ।

१९८. क्लाउस-दीतर माथेस (२०६०:८५ र अन्यत्र)ले यस गुम्बाको नाउँ Näsar लेखेका

गाह्रो छ । दिव्यवज्र वज्राचार्यले मानेको पाठअनुसार अर्थ गर्दा बोधिचित्तबाट अलगिएकाहरू बोधिचर्यामा लागेका होऊन् भन्ने हुन्छ । अरूहरूको पाठअनुसार बोधिचित्तबाट अलगिएका बोधिचर्यामा लागेका होऊन् भन्ने अर्थ आउँछ । यी ६ पाउमा अर्थात् सर्वसत्त्वा भवन्तु तेसम्म यस्तो मान्छे यस्तो होओस् भन्ने खालको वचन नपरेकोले र बोधिचर्यापरायणाःपछि क्रियापद नआई एकैचोटि ३ वटा आशीर्वचनपछि मात्र क्रियापद –भवन्तु– आएकोले दिव्यवज्र वज्राचार्यको अर्थग्राह्य चिन्त्य छ जस्तो मलाई लाग्छ । यस परिच्छेदमा प्रज्ञाकरमतिको टीका नभएकोले पनि यसै हो भन्न गाह्रो छ ।

बोधिचर्यावितारका मैले हेरेका अरू उल्थामध्ये एउटा अर्थात् सिद्धिविलास वज्राचार्य (२०६५:८९)को मात्र दिव्यवज्र वज्राचार्यको पाठ र उल्थासँग मिल्छ, अरू सबैको उल्था बोधिचित्तविरहिताअनुसारको छ (पद्माकर ट्रान्स्लेशन ग्रुप २०५५:१६६, पेमा छ्योद्योन २०६२:३५३, मारिअन म्याटिक्स २०५७:१६२, येशे तोबदेन २०६२:३५६, वेस्ना ए. वालस र बी. यालन वालस २०५४:१४२) ।

७. खुलाएर भन्दा इटुंबहालको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा सर्वे सत्त्वा छ ।

र तङ्ग्युरको एकेक प्रति^{१९९} र वि.सं. १३९२ तिर खोजरनाथमा कंग्युर र तङ्ग्युरको अर्को एकेक प्रति चढाएको^{२००} कुरा भोटे भाषाको लेखमा भएको कुराको सम्झना हुन्छ । आफ्ना मन्त्रीसहित भई पृथ्वी मल्लले सक्थ गुम्बामा सुनको सिंहासन र हासाको जोबोकड गुम्बाको अवलोकितेश्वरको मन्दिरमा गजूर चढाएको कुरा भोटे लेखहरूबाट थाहा भएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।^{२०१}

२४. शाके १२८०, ने.सं. ४७८ (वि.सं. १४१५)को यो पुष्पिका पाइएकोले नेवारराज्य र खसराज्यमा धार्मिक सम्बन्ध भएको त्यसबाट देखिएको छ ।

२५. हुन त यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारिनुभन्दा २२२ वर्षअगाडि ने.सं. २५६ (वि.सं. ११९२) कार्तिकशुक्लपञ्चमीको दिन सारिसिद्ध्याइएको धारणीसङ्ग्रहबाट पनि जुम्लासँग यहाँको सम्बन्ध भएको भन्ने कुरा प्रचारमा आएको छ । कुरा के भने, डिल्लीरमण रेग्मीको मध्यकालको इतिहासमा राजा इन्द्रदेवको पालाका सामग्री दिँदा राष्ट्रिय पुस्तकालयमा १६६ सङ्ख्यामा रहेको त्यस पुस्तक^{२०२}को पुष्पिका यसरी छापिएको छ—

छन्, एमि हेलर (२०६६:३८ र अन्यत्र)ले चाहिँ **Nesar** लेखेकी छिन् । यस गुम्बाको नाउँ धीरेन्द्र बहादुर विष्ट*(२०४८:४६)ले **नाँसार** र डवाङ वोशेर लामा (शेर्पा) (२०६३:२७१)ले **नासार** भनी दिएका छन् । यही गुम्बाको लेटर प्याडमा रोमनमा **Nasar** र देवनागरीमा **नाँसार** लेखिएको छ । त्यहाँका मान्छेले मानेको नाँसार नाउँ मैले माथि दिएको छु ।

१९९. क्लाउस-दीतर माथेस २०६०:९४ र एमि हेलेर २०६६:३८ ।

२००. रोबेर्तो वितालि २०५३:४५४ र एमि हेलेर २०६६:३८ ।

२०१. लूछ्याहो पेटेक २०४५:३८१ ।

२०२. त्यस पुस्तकलाई डिल्लीरमण रेग्मी, लूछ्याहो पेटेक आदि सबैले **नामसङ्गीति** भनेका छन् । त्यस पुस्तकको माइक्रोफिल्म (बी १०९/२८)बाट पुष्पिकासमेत ४ पृष्ठको प्रिन्टआउटबाट यो पुस्तक **नामसङ्गीतिको** मात्र होइन रहेछ र पुष्पिकाअनुसार यो उष्णीषविजयानाम धारणीको रहेछ भन्ने थाहा भयो । यसैले त्यसमा के के गाभिएका रहेछन् भनी जान्न मलाई मन लाग्यो । पूर्वसूरिहरूले पढेका कुनै कुनै अक्षर पुष्पिका भएको पृष्ठको माइक्रोफिल्मको प्रिन्टआउटमा नदेखिएकाले मूल पुस्तक (५ लगतको १६६ सङ्ख्या) नै हेर्ने विचार गरी म राष्ट्रिय अभिलेखालय गएँ । मूल पुस्तक पल्टाई हेर्दा पत्रको दायौँपट्टिको भाग माइक्रोफिल्म भएको वेलको भन्दा बढी नष्ट भएको देखियो । त्यस पुस्तकमा के के गाभिएका रहेछन् त भन्ने कुरा जान्न त्यसका सबै अर्थात् ३४ पत्रको डिजिटल फोटो मैले मगाएँ । त्यहाँका अधिकारीले यसलाई **नामसङ्गीतिटीका** भनी लेखेका छन् । नीलपत्रमा सुनको मसीले लेखिएको, ३४ पत्र

राजाधिराज परमेश्वर श्री इन्द्रदेवस्यरज विजयराज्ये सम्वत् । आलू ६ (200 + 50 + 6) कार्तिक शुक्ल पञ्चम्याम् श्री जुमलके शाक्यभिक्षु रत्नगुप्तेन लिखितम्, etc ।^{२०३}

२५.१. राष्ट्रिय अभिलेखालय बनिसकेपछि राष्ट्रिय पुस्तकालयका लेखोट पुस्तक जति अभिलेखालयमा ल्याइए र त्यहाँ पाँचौँ लगत खडा भयो । पछि त्यहीँ पाँचौँ लगतको १६६ सङ्ख्याको, त्यही पुस्तकको पुष्पिका लूछ्याहो पेटेकले यसरी छपाए-

राजाधिराज-परमेश्वर-श्री-इन्द्रदेवस्य विजयराज्ये सम्वत् २००-५०-६ कार्तिक-शुक्ल-पञ्चम्यां श्री-जुमलक-शाक्यभिक्षु-रत्नगुप्तेन लिखितं ।^{२०४}

र यस पुष्पिकामा यस्तो टिप्पणी गरे-

The ms. was written by a monk native of Jumla, but almost certainly not in Jumla. The date corresponds to October 13th, 1135.

(लूछ्याहो पेटेक २०४०:५८)

(यो लेखोट पुस्तक जुम्लामा जन्मेका भिक्षुले लेखेका थिए । जुम्लामा लेखेको होइन भन्ने चाहिँ करीब करीब पक्का छ । यहाँको मिति ई.सं. ११३५ अक्टोबर १३ तारीख हुन्छ ।)

त्यस पुस्तकमा रहेका जम्मै पत्रको फोटो हेर्दा त्यहाँ नामसङ्गीति मात्र नभई नामसङ्गीतिको अनुशंसा, उष्णीषविजयानाम धारणी, मारीचीनाम धारणी र वसुधारा नाम धारणी पनि त्यहाँ भएको देखियो । यस कारण त्यसमा नामसङ्गीतिसँगै थरीथरीका धारणी पनि परेको देखिन्छ । यसो भए पनि त्यसका सबै पत्र साबूत छैनन्, खुद नामसङ्गीति पनि अपूरो छ । त्यस पुस्तकमा अन्यत्र पुष्पिका नदेखिएको र एउटा पत्रमा आन्योष्णीष-विजयानाम धारणी समाप्ता भनी लामो पुष्पिका लेखिएकोले सबभन्दा पछि यस पुस्तकमा उष्णीषविजयानाम धारणी सारिएको देखिन्छ । नामसङ्गीति अलग्गै पुस्तक र धारणी अलग्गै भएकाले धारणीमध्ये एउटा उष्णीषविजयामा धारणी भएकोले मैले हामीलाई खायास भएको खण्डको नाउँ धारणीसङ्ग्रह राखेको हुँ ।

२०३. डिल्लीरमण रेग्मी २०२२:१६७ मा इन्द्रदेवको ४ सङ्ख्याको सामग्री । त्यहाँ आलू ६ बाहेक अरू सबै पुष्पिका रोमनमा दिइएको छ, *Rd* ले राजाधिराज र *Pm* ले परमेश्वर बुझाइएको छ । त्यहाँ इटालिक्समा दिइएको अंश यहाँ पनि इटालिक्समा दिइएको छ ।

२०४. लूछ्याहो पेटेक २०४०:५७-५८ मा इन्द्रदेवको ६ सङ्ख्याको सामग्री । रोमनमा छापिएको त्यस पुष्पिकामा *R.* ले राजाधिराज र *P.* ले परमेश्वर बुझाइएको छ । त्यहाँ इटालिक्समा दिइएको अंश यहाँ पनि इटालिक्समा दिइएको छ ।

२५.२. तर शाक्यहरूको अवदानको विषयमा सिद्धै पुस्तिका लेख्ने हर्षमुनि शाक्य (२०६३:४३)ले शाक्य भिक्षु रत्नगुप्ताद्वारा खसिया राज्य जुम्लामा बुद्ध धर्म प्रचार भन्ने शीर्षक हाली लेखेको लेखमा यस विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

नेपालका राजा इन्द्रदेवको शासनकालमा सबभन्दा पछि प्राप्त भएको शाक्यभिक्षु रत्नगुप्तले ने.सं. २५६ (सन् ११३५) मा जुम्लामा बसी प्रतिलिपि सारेको नामसंगीति नामक ग्रन्थ हाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित छ । त्यस ग्रन्थका प्रतिलिपिकार जुम्लाका शाक्यभिक्षु रत्नगुप्त थिए भनेर लेखिएको छ । तर यी शाक्यभिक्षु वर्तमान जुम्लाका चाहिँ होइनन् भन्ने कुरा इटलीका विद्वान् पेटेकले लेखेका छन् । तर वास्तविक कुरा शाक्यभिक्षु रत्नगुप्त लिच्छविकालका उत्तर कोलिग्रामको जमयाडपि (जमलगण्ठि) महाविहारबाट बौद्धधर्म प्रचार गर्नको लागि जुम्लामा गएका थिए । उनले जुम्लाका राजादेखि रंकसम्ममा गई बौद्धधर्म प्रचार गरेका थिए ।

२५.३. अब यस पुस्तकको पुष्पिका^{२०५} पल्टाई हेरूँ —

३ पङ्क्तिमा - आन्योष्णीषविजयानाम धारणी (सम^{२०६})।प्ता देयधर्मोयं प्रवरमहायान-
यायिन । राजाधिराजपरमे(श्चर^{२०७}परमभट्टार^{२०८})-

४ पङ्क्तिमा - क । श्रीमदिन्द्रदेवस्य विजयराजे । श्रीग^{२०९}ङ्गलं ।^{२१०} गाधिवासिनः
परमोपासिका । पनंसिङ्गस्य यदत्र पुण्य xx (।) गृह xxx (उ)-

२०५. यसको फ्याक्सिमिलिको लागि महेशराज पन्त २०६९:२४८ मा हेर्नु ।

२०६. मूलको रीडर प्रिन्टमा डिकोसमेतको, अधिल्लो अक्षरको केही रूप देखिन्छ । प्रसङ्गानुरोधले र दुवै पूर्वसूरिले यही पाठ दिएकाले मैले कोष्ठभित्र पढेको हुँ ।

२०७. मूलको रीडर प्रिन्टमा मेपछि अक्षर देखिन्छन् तापनि ती स्पष्ट छैनन् । प्रसङ्गानुरोधले र दुवै पूर्वसूरिले यही पाठ दिएकाले मैले कोष्ठभित्र पढेको हुँ ।

२०८. मूलको रीडर प्रिन्टमा कुनै कुनै अक्षरका अवशेष देखिन्छन् । दुवै पूर्वसूरिले परमेश्वरपछि श्रीइन्द्रदेव पढे पनि तेस्रो पङ्क्तिमा केही अक्षरको लागि अवकाश भएकोले र चौथो पङ्क्तिको उठान कबाट भएकोले प्रसङ्गानुरोधले मैले परमभट्टार कोष्ठभित्र पढेको हुँ ।

२०९. मूलको रीडर प्रिन्टमा श्रीपछिको अक्षरको अंश देखिन्छ । प्रसङ्गानुरोधले मैले कोष्ठभित्र ग पढेको हुँ ।

२१०. मूल ताडपत्रमा पृष्ठको भण्डै भण्डै बीच भागमा माथिदेखि तलसम्म दायाँबायाँ दुइदुइवटा धर्का तानी एकनासले माथिदेखि तलसम्म केही ठाउँ छोडी पुस्तक धागेले

- ५ पङ्क्तिमा - पाध्यायमातापितापूर्वगमेन । सकलसत्त्वरा ।^{२१०} से अनुत्तरफल सप्राप्त-
मिति ॥ ॥ सम्बत् आ लृ ६ कार्तिक(शु)^{२११}क्लपंचम्यां
- ६ पङ्क्तिमा - श्रीजाबूलके श्रीकनचैत्रमहाविहाराधिवासीसाक्यभिक्षुरत्नगुप्तलेखकेन
लिखितमिदं पुस्तकमिति ।

२५.४. गाङ्गलङ्गमा बस्ने पर्नसिङ्ग भन्नेले जाबूलकमा कनचैत्रमहाविहारमा बस्ने शाक्यभिक्षु
रत्नगुप्तलाई सार्न लगाएको यो पुस्तक राजा इन्द्रदेवको पालामा ने.सं. २५६ (वि.सं.
११९२) कार्तिकशुक्लपञ्चमीको दिन सिद्धियो भन्ने कुरा यस पुष्पिकाबाट बुझिन्छ ।

२५.५. डिल्लीरमण रेग्मीले सप्तम्यन्त जुमलके^{२१२} पढेकोमा लूछ्याहो पेटेकले यसको
प्रातिपदिक रूप जुमलक पढे पनि मूल अर्थमा केही फरक परेन । वास्तवमा त्यहाँ
जुमलक नभई जाबूलक भएकोले जुम्ला भन्ने अर्थमा नै संशोधन गर्नुपर्ने भएको छ ।

२५.६. सार्ने मान्छेको वतनमा कनचैत्रमहाविहार भनी लेखिएकोले यो कनकचैत्य-
महाविहारको अपभ्रष्ट रूप हो भन्ने देखिन्छ र कनकचैत्यमहाविहार भनेको जनबहाल
अर्थात् मछिन्द्रबहाल हो भन्नेमा शङ्का छैन । यस कारण मछिन्द्रबहाल भएको इलाकालाई
यहाँ जाबूलक भनेको देखिन्छ । जाबूलमा कन् (क) प्रत्यय लगाइएकोले शब्दको मूल
रूप जाबूल हो भन्ने स्पष्ट छ । त्यही जाबूल कालान्तरमा जमल हुन गएको छ ।^{२१३}

२५.७. यो पुस्तक जाबूलक कनचैत्रमहाविहार अर्थात् मछिन्द्रबहालका रत्नगुप्त
शाक्यभिक्षुले सारेका हुन् भन्ने कुरा यतिसम्मका कुराबाट छर्लङ्ग भएको छ र जुम्लासँग
यी लेखकको कति पनि सम्बन्ध छैन भन्ने स्पष्ट भएको छ ।

२५.८. रत्नगुप्त मछिन्द्रबहालका हुन् भन्ने कुरा डिल्लीरमण रेग्मी र लूछ्याहो पेटेक
दुवैले छपाएको पुष्पिकाको अंशबाट नखुल्दा नखुल्दै पनि हर्षमुनि शाक्य (२०६३:४३)ले

बाँझको लागि धागो छिराउन बीचमा प्वाल पारिएको छ । पहिलो जोर, लामो धर्को अगाडि
यो दण्ड हालिएको छ ।

२११. मूलको रीडर प्रिन्टमा कपछिको अक्षर नदेखिए पनि प्रसङ्गानुरोधले र दुवै पूर्वसूरिले
यही पाठ दिएकाले मैले कोष्ठभित्र पढेको हुँ ।

२१२. धनवज्र वज्राचार्य (२०६४:४४)ले पनि जुमलके नै पढेका छन्, तर केही टिप्पणी
 गरेका छैनन् ।

२१३. जमल यस नाउँको विषयमा महेशराज पन्त २०६७: § २ मा ३ सङ्ख्याको टिप्पणी =
१८ हेर्नु ।

शाक्यभिक्षु रत्नगुप्तलाई उत्तर कोलिग्रामको जमयाडपि (जमलगण्ठ) महाविहारका भनी लेखेको चाहिँ ठीक हो ।

२५.९. डिल्लीरमण रेग्मीको पाठ जुमलके नै हरिराम जोशी (२०४१:२८ = २०४८:८७)ले सारे पनि उनले यसको अर्थ जमल (उही २०४१:२९ = उही २०४८:८८) भनी ठहर्‍याएको उल्लेखनीय छ ।

२६. खस राजा जितारि मल्लले पहिलोपटक वि.सं. १३४४ पौषमा, दोस्रोपटक वि.सं. १३४५ फाल्गुनमा र तेस्रोपटक वि.सं. १३४६ फाल्गुनमा गरी नेपालखाल्डोमा ३ पटक हमला गरेका थिए ।^{२१४} जितारि मल्लका छोरा आदित्य मल्लले पहिलोपटक वि.सं. १३७८ चैत्रमा^{२१५} र दोस्रोपटक फेरि वि.सं. १३८४ फाल्गुन-

२१४. उही २०६६:३२०-३२१ ।

२१५. वि.सं. १३४४ पौष, वि.सं. १३४५ फाल्गुन र वि.सं. १३४६ फाल्गुनमा लगाएर ३ वर्ष नेवारराज्यमा पश्चिमबाट खशिया अर्थात् खसको हमला भएको थियो भन्ने कुराको एक मात्र प्रमाण गोपालराजवंशावली भनी पछि नाउँ राखिएको टिपोटमा भेटिएको हो । त्यसअनुसार राजा जितारि मल्ल आफैँ यहाँ आएको बुझिन्छ । वि.सं. १३७७ को हमला पनि त्यही टिपोटबाट मात्र थाहा भएको हो । त्यहाँ खालि ने.सं. ४४१ (वि.सं. १३७७) चैत्रशुक्लद्वितीयाको दिन खशिया हमलावरहरूले भिडन्तमा त्रिपुरको राजवास किल्ला भत्काए भन्ने मात्र लेखिएको छ, राजाको नाउँ अघिल्ला ३ पटकका हमलामा जस्तो दिइएको छैन ।^१ आदित्य मल्लका शाके १२३८ (वि.सं. १३७३) मार्गशुक्लद्वादशी बृहस्पतिवार^२ र शाके १२४३ (वि.सं. १३७८) आश्विनशुक्लतृतीया बृहस्पतिवार^३का ताम्रपत्र पाइएका छन् । पुरानो पहाडी भाषामा र भोटे भाषामा लेखिएको, उनको अर्को एउटा ताम्रपत्र पनि पाइएको छ । त्यो ताम्रपत्र अहिले चीनको सरहदभित्र परेको ताघवाइ गुम्बा^४का लामालाई उनले गरिदिएको हो । त्यस ताम्रपत्रमा पुरानो पहाडी भाषामा लेखिएको खण्डमा साल मात्र अर्थात् शाके १२४३ र भोटे भाषामा लेखिएको खण्डमा चरा (ब्य लो) वर्ष श्रावण (स्वर्ण) महीनाको दशौँ दिन भनी मिति दिइएको छ ।^५ यस कारण वि.सं. १३७८ मा आदित्य मल्ल खस राज्यको सिंहासनमा विराजमान देखिन्छन् र वि.सं. १३७८ को श्रावण

① महेशराज पन्त २०६६:३२४ मा ११६ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

② उही:३१५ मा ७३ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

③ उही:३२४ मा ११८ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

④ यो परिचय मैले मोहनप्रसाद खनाल २०३०:१ र रमेश ढुङ्गेल २०६७:६२ को आधारमा दिएको हुँ ।

⑤ महेशराज पन्त २०६६:३२२-३२३ ।

चैत्रमा^{११६} गरी २ पटक हमला गरेका थिए । शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको यस पुस्तकका दाता, पृथ्वी मल्लका बाबु पुण्य मल्लले वि.सं. १३९१ भाद्रमा यहाँ हमला गरेका थिए र खस सैन्य फाल्गुनसम्म यहाँ बसी कर उठाई फर्केको थियो ।^{११७} यसरी वि.सं. १३४४ पौषदेखि वि.सं. १३९१ फाल्गुनसम्मको, ४७ वर्षभन्दा बढीको अन्तरालमा नेपालखाल्डोले खस मल्ल राजाहरूको आक्रमण ६ पटक भेल्लुपरेको थियो^{११८} र पृथ्वी मल्लका बाबु पुण्य मल्लको पालामा पछिल्लोपटक आक्रमण यहाँ भएको थियो ।

महीनामा अहिले गोरखाको इलाकामा पर्ने, ताघवाइ गुम्बाका लामालाई उनले गरिदिएको ताम्रपत्र भेटाइएकोले भक्तपुरमा हमला गर्ने खस राजाको नाउँ गोपालराजवंशावली भनी पछि नाउँ राखिएको टिपोटमा वि.सं. १३७८ को हमला आदित्य मल्लको पालामा भएको सन्देह छैन ।

११६. धनवज्र वज्राचार्य २०२८:३३-३४ ।

११७. यो हमला पनि गोपालराजवंशावली भनी पछि नाउँ राखिएको टिपोटबाट थाहा भएको हो (उही:३७) । वि.सं. १३७८ को हमलामा जस्तै वि.सं. १३९१ को यस हमलाको कुरा लेख्दा पनि खालि खशिया शब्दको प्रयोग भएको छ, खस राजाको नाउँ दिइएको छैन । पुण्य मल्लका शाके १२५८ (वि.सं. १३९३) कार्तिकशुक्लदशमी आदित्यवारको^७ र शाके १२५९ (वि.सं. १३९४) वैशाखशुक्लत्रयोदशी आदित्यवारको^८ ताम्रपत्र भेटिएका छन् । पुरानो पहाडी भाषामा र भोटे भाषामा लेखिएको, उनको अर्को एउटा ताम्रपत्र पनि पाइएको छ । त्यो ताम्रपत्र पुण्य मल्लले पूर्वतिर लागेका आफ्ना कर्मचारीहरूलाई ताघवाइ गुम्बाको विषयमा लेखेको हो । त्यस ताम्रपत्रमा पुरानो पहाडी भाषाको खण्डमा मिति नभए पनि भोटे भाषाको खण्डमा साँढे (ग्लाङ्लो) वर्षको तेस्रो महीनाको २३ दिन भनी मिति दिइएको छ ।^९ यो मिति वि.सं. १३९४ सँग मिल्छ ।^{१०} यी सबै कारणबाट नेपालखाल्डोमा हमला गर्ने खस राजाको नाउँ गोपालराजवंशावली भनी पछि नाउँ राखिएको टिपोटमा नदिइए पनि वि.सं. १३९१ को हमला पुण्य मल्लको पालामा भएकोमा सन्देह छैन ।

११८. एमि हेल्स (२०६६:२३)ले From 1288 to 1334, the Khasa kings undertook no less than seven occupations and sieges around Kathmandu अर्थात् वि.सं. १३४४ देखि १३९१ सम्म खस राजाहरूले काठमाडौँको वरिपरि कमसेकम ७ पटक दखल गर्ने र घेर्ने काम गरे भनी लेखी यसको प्रमाणको लागि सूर्यमणि अधिकारी

⑦ नरहरिनाथ २०२२:७६१ ।

⑧ उही २०१६:३५ ।

⑨ महेशराज पन्त २०६६:३२३-३२४ ।

⑩ लूछ्याहो पेतक २०४५:३८० मा ४८ सङ्ख्याको टिप्पणीको ३ उपटिप्पणी र दिनेशराज पन्त २०४५:६५१ ।

२७. जितारि मल्लले नेपालखाल्डोमा पछिल्लोपटक आक्रमण गरेको २३ वर्षपछि ने.सं. ४३३ (वि.सं. १३६९) फाल्गुनमा उनका भतिजा रिपु मल्ल नेपालखाल्डोमा आएको बयान गोपालराजवंशावली भनी पछि नाउँ राखिएको टिपोटमा छ । त्यही साल फाल्गुनकृष्णप्रतिपदाको दिन खसिया राजा रिपु मल्लले बुगमतीमा रातो मत्स्येन्द्रनाथको महास्नान गरी घोडा आदि चढाए, देउपाटनमा पशुपतिनाथलाई छोएर बसे, चूडाकर्म भए जति सबैलाई स्वयम्भूमा भोज खुवाए, १८ दिन बसी फर्के भनी त्यस टिपोटमा लेखिएकोले रिपु मल्ल यहाँ हमला गर्न नआई तीर्थ गर्न आएको देखिन्छ ।^{२१९} रिपु मल्लले यसरी धर्मकर्म गरेको साढे ४५ वर्षपछि पृथ्वी मल्लले शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सुन र चाँदीको मसीले सार्न लगाई इटुंबहालमा चढाएको देखिन्छ ।

२८. यसरी नेवारराज्य र खसराज्यको बीचमा भण्डै ७१ वर्षको अन्तरालमा ६ पटक लडाइँ र २ पटक असङ्ग्रामिक सम्पर्क भएको देखिएको छ । २ पटक भएका असाङ्ग्रामिक सम्पर्कमध्ये पहिलोमा खस मल्ल राजाले यहाँ धर्मकर्म गरेको र दोस्रोमा

२०५३:५७-६३ अँल्याएकी छिन् (उही:३० सङ्ख्याको टिप्पणी) । सूर्यमणि अधिकारी (२०५३:५७)ले According to the *Gopāla Rāja Vamśāvalī*, the Khasas had invaded the valley of Nepal several times as follows अर्थात् गोपालराजवंशावलीअनुसार खसहरूले नेपालखाल्डोमा केहीपटक तल लेखिएअनुसार हमला गरेका थिए भनी लेखेपछि खसहरू ७ पटक आएको फेहरिस्त उनले दिएका छन् (उही) । त्यसबाट ६ पटक हमला गर्न आएको बुझिए पनि रिपु मल्लको अवाइको विषयमा Ripumalla's visit- NS 433 Phālguna (1313 A.D.) अर्थात् रिपु मल्लको आगमन- ने.सं. ४३३ फाल्गुन भनी त्यहाँ लेखिएको छ र तल (उही:६०) रिपु मल्लको यात्राको विषयमा पूरै कण्डिका लेखी He had visited Nepal not as an invader but as a pilgrim अर्थात् उनी आक्रमक भएर नेपाल आएको नभई तीर्थयात्री भएर हो भनी कुरा टुङ्ग्याएका छन् । फेहरिस्तमा र तल त्यसैको व्याख्यामा रिपु मल्लको अवाइ हमलाको लागि नभएको भनी स्पष्ट लेखे पनि माथि खसहरूले नेपालखाल्डोमा गोपालराजवंशावली- अनुसार केहीपटक तल लेखिएअनुसार हमला गरेका थिए भनी उनले लेखिदिएकाले एमि हेलरलाई भ्रम परेको देखिन्छ ।

२१९. गोपालराजवंशावली ४३ क पत्रमा २-३ पङ्क्ति । मूलको प्रस चोडाको अर्थ धनवज्र वज्राचार्य (२०४२:९९)ले प्रसन्न पारे र कमलप्रकाश मल्ल (२०४२:१४५)ले प्लीश्च अर्थात् खुशी पारे भनी गरेकोमा ज्ञानमणि नेपाल (२०४३:११)ले स्पर्शको भ्रष्ट रूप प्रस हो भन्ने सिद्ध गरी पशुपतिलाई छोई ढोगेको भन्ने अर्थको अनुसरण माथि गरिएको छ ।

खस मल्ल राजाले काठमाडौँ इटुंबहालका बौद्ध पण्डितलाई आफूकहाँ बोलाई पुस्तक सार्न लगाई त्यही पुस्तक त्यही बहालमा दानधर्म गरेको देखिएको छ ।

खस राजा पृथ्वी मल्लले इटुंबहालका शाक्यभिक्षुवज्राचार्य राजब्रह्मश्रीलाई सियामा बोलाएको, सुन र चाँदीको मसीले शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्न लगाएको यस घटनाबाट खसराज्यले नेवारराज्यमा जनस्तरमा सम्बन्ध राखेको प्रमाण पाइएको छ ।

११. यस पुष्पिकामा राजा पृथ्वी मल्ललाई श्रीदीपमालाप्रियः अर्थात् श्रीदीपमालाका पति भनिएको छ । आफूले राखेको कीर्तिस्तम्भ (शाके १२७९ (वि.सं. १४१४) ज्येष्ठकृष्णएकादशी आदित्यवारको मितिको)मा पृथ्वी मल्लले आफ्ना २ जना रानीको नाउँ दिएका छन् । तिनमध्ये एउटीको नाउँ धर्ममाला र अर्कीको दीपमाला भन्ने थाहा पाइन्छ ।^{२२०} त्यस कीर्तिस्तम्भमा अघिबाट धर्ममालाको नाउँ लिइसकेपछि मात्र दीपमालाको नाउँ लिइएकोले यिनी पृथ्वी मल्लकी कान्छी रानी हुन् कि जस्तो लाग्छ । धर्ममालाको सालिक नपाइएको र दीपमालाको सालिक पाइएकोले^{२२१} र यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिकामा पनि पृथ्वी मल्ललाई श्रीदीपमालाप्रियः भनी लेखिएकोले दीपमाला पृथ्वी मल्लकी प्रियतमा देखिन्छिन् ।

११.१. मूर्तिसङ्ग्रहक एक दम्पतीकहाँबाट ल्याई ब्रुकलिन म्यूजियममा देखाउन राखिएको, पादपीठमा Gift of Dipamāla अर्थात् दीपमालाले चढाएको भन्ने अर्थ आउने कुरा देवनागरीमा र भोटेमा उम कुँदिएको, तामामा सुनको जलप लाएको, एउटा स्त्रीमूर्तिको फोटे वि.सं. २०३८ मा प्रकाशित, काँसका मूर्तिसम्बन्धी भीमकाय र ज्यादै नै महँगो, आफ्नो पुस्तकमा उल्लिख्न फन श्रोडरले छापे र उनले दीपमालालाई पृथ्वी मल्लकी रानी भनी ठहर गरे ।^{२२२} उल्लिख्न फन श्रोडरले उम पढेकोलाई धनवज्र वज्राचार्यले युम् भनी सच्याए ।^{२२३} यस मूर्तिको पादपीठमा दीपमालाकृति कुँदिएकोले यसको अर्थ made by Dipamāla अर्थात् दीपमालाले बनाएको भनी वाशिङ्टन डी.सी.को फ्रीइर ग्याल्लरइ अफ आर्टमा त्यो मूर्ति सारिइसकेपछि वि.सं. २०५१ मा प्रकाशित, खस-मल्लराज्यका धातुमूर्तिसम्बन्धी आफ्नो लेखमा ईअन एल्सपले लेखे ।^{२२४} यस मूर्तिलाई

२२०. परिशिष्ट खण्ड २०२८:६-८ मा २१ श्लोक ।

२२१. तल § ३७.१ हेर्नु ।

२२२. उल्लिख्न फन श्रोडर २०३८:३४८, ९० बी चित्रसङ्ख्या ।

२२३. ईअन एल्सप २०५१:६१ ।

२२४. उही ।

कसैले प्रज्ञापारमिताको स्वरूपको, कसैले कुनै देवीको, कसैले उमा अर्थात् पार्वतीको हो भनी लेखेको देखेका ईअन एल्सपले यो मूर्ति रानी दीपमालाकै पनि हुन सक्छ भनी त्यही लेखमा लेखे ।^{२२५} यसको २ वर्ष जतिपछि उनले यही विषयमा अर्को लेख प्रकाश गरे र यस मूर्तिको विषयमा पुरानै कुरा दोहर्‍याए ।^{२२६} त्यही लेखमा अलिकति तलमाथि गरिएको, उनको लेख आठ नौ वर्ष जतिपछि प्रकाशमा आयो र यस मूर्तिको विषयमा पुरानै कुरा दोहर्‍याइयो ।^{२२७} डोल्पाको भिसजेर गाउँको नांसार गुम्बाको विषयमा लेखिएको, वि.सं. २०६६ मा छापिएको, आफ्नो पुस्तकमा एमि हेलरले प्रसङ्गवश यस मूर्तिको विषयमा लेख्दा यसलाई **a portrait of the queen**^{२२८} अर्थात् रानीको प्रतिकृति, **Portrait of Dīpamālā**^{२२९} अर्थात् दीपमालाको प्रतिकृति वा **gilded copper sculpture of Dīpamālā**^{२३०} अर्थात् दीपमालाको सुनको जलप लाएको तामाको मूर्ति भनेकी छिन् ।^{२३१} दीपमाला यस पदको विग्रह दीपमाला + आकृति गरी षष्ठीसमास र सवर्णदीर्घसन्धि गर्दा दीपमालाको अनुहार भन्ने अर्थ आउँछ भन्ने कुरा यहाँनिर सम्भन्नुपर्छ ।

३०. यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारिँदा यहाँ राजदेव गद्दीमा बसिरहेका^{२३२} भए

२२५. उही:६१-६२ ।

२२६. उही २०५४:६८-७० ।

२२७. उही २०६२:१-४ कण्डिका ।

२२८. एमि हेलर २०६६:२५ मा ३४ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

२२९. उही:२१७ मा १६२ चित्र ।

२३०. उही:२१७ ।

२३१. एमि हेलर (२०६६:२५ मा ३४ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले यस मूर्तिको पादपीठमा युम्छेन्मो कुँदिएको छ भनी लेखेकी छिन् र **Great Queen** अर्थात् महारानी भनी त्यसको अर्थ गरेकी छिन् । वास्तवमा त्यहाँ युम् मात्र कुँदिएको छ । प्रज्ञापारमितालाई युम् छेन्मोले बुझाउँछ भनी ईअन एल्सप (२०५१:६१)ले लेखेका छन् । मलाई भेटे भाषा आउँदैन । यस कारण यस शब्दको वास्तव अर्थ तज्ज्ञले प्रकाशमा ल्याउनुपर्छ ।

२३२. ने.सं. ४६७ (वि.सं. १४०४) श्रावणकृष्णचतुर्थीको दिन राजदेव राजा बनाइए भनी गोपालराजवंशावली भनी पछि नाउँ राखिएको टिपोटमा लेखिएको छ ।^१ ने.सं. ४७० (वि.सं. १४०६) मङ्सीरमा यहाँ बङ्गालका सुल्तान शमसुद्दीन इल्यासको हमला हुँदा यहाँको राजगद्दीमा राजदेव थिए भन्ने कुरा शमसुद्दीनले डढाएर गएको स्वयम्भू चैत्यको

① गोपालराजवंशावली २८ ख पत्रका १-२ पङ्क्ति ।

पनि यहाँका ठाउँठाउँका रजौटाले विद्रोह गरेकाले उनको हैकम त्यति चलन नसकेकोले^{२३३} होला, राजब्रह्मश्रीले आफ्ना राजाका नाउँ लेख्न जरूरत नसम्भेको ।

३१. पृथ्वी मल्लका बाबु पुण्य मल्लको शाके १२५९ (वि.सं. १३९४) वैशाखशुक्ल-त्रयोदशी^{२३४}सम्मको अभिलेख पाइएको छ । संस्कृतभाषाका ग्रन्थहरूको भोटे भाषाको उल्थाको सङ्ग्रह अर्थात् तङ्ग्युरका संशोधक र निकै संस्कृतग्रन्थका अनुवादक, महापण्डित बुतोनले पुण्य मल्ललाई वि.सं. १३९६ आषाढमा लेखेको चिठी भेटिएकोले यस वेलासम्म पुण्य मल्ल जीवित देखिन्छन् र त्यसपछि मात्र पृथ्वी मल्ल गद्दीमा बसेका देखिन्छन् ।^{२३५} पृथ्वी मल्लको पछिल्लो अभिलेख शाके १२८० वि.सं. १४१५

पुनःप्रतिष्ठा भण्डै २३ वर्षपछि गर्दा राखिएको शिलापत्रबाट थाहा पाइन्छ ।^२ राजाको हैसियतमा राजदेवको पहिलो सामग्री ने.सं. ४७४ (वि.सं. १४११)को, दोस्रो ने.सं. ४७६ (वि.सं. १४१२) फाल्गुनशुक्लदशमी शुक्रवार आर्द्रनक्षत्रको, तेस्रो ने.सं. ४७६ (वि.सं. १४१३) ज्येष्ठकृष्णसप्तमी आदित्यवारको र पछिल्लो ने.सं. ४८१ (वि.सं. १४१७) माघकृष्णअष्टमी शनिवार अनुराधानक्षत्रको^३ पाइन्छ । यस कारण शाके १२८० ने.सं. ४७८ (वि.सं. १४१५) भाद्रशुक्लदशमीको दिन यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारिसिद्धिंदा यहाँको गद्दीमा राजदेव बसिरहेका देखिन्छन् ।

२३३. राजदेवको पालाको इतिहासको लागि ज्ञानमणि नेपाल २०६२:२०५-२११ हेर्नु ।

२३४. नरहरिनाथ २०१६:३४-३५ ।

२३५. ॐ स्वस्ति ॥ श्रीशाके १२६० मासानि ॥ १ ॥ तिथयः ॥१३॥ श्रीपृथ्वीमल्लदेवः क्षिति परिवारः चिरं जयतु धर्मभद्रथापासुकृतं ... (नरहरिनाथ २०१३:४५) भनी लेखिएको अभिलेख पाइएकोले शाके १२६० (वि.सं.१३९५)को पहिलो महीनामा पृथ्वी मल्ल राजा भइसकेको देखिन गएको छ । **द् पल् छोस् स्व्योङ् बंइ र्ग्यल्पो छेन् पो** अर्थात् श्रीमहाराज, धर्मरक्षक^४ र **ह्र ड दग् छेन् पो** अर्थात् ठूला दिव्य अधीश्वर भनी बुतोनले

२ धनवज्र वज्राचार्य २०२२ कः९-१० ।

३ लूछ्याहो पेतक २०४०:१२३ ।

४ आदित्य मल्लको ताघवाइ गुम्बाको ताम्रपत्रको भोटे भाषाको खण्डमा उनको नाउँको अगाडि **छोस् स्व्योङ् बंइ र्ग्यल्पो** (महेशराज पन्त २०६६:३२३ मा ११० सङ्ख्याको टिप्पणी) अर्थात् राजा [र] धर्मरक्षक (उही:३२२ मा भएको अङ्ग्रेजी उल्थाको नेपाली) भन्ने विशेषण जोडिएको छ । पुण्य मल्लको त्यही गुम्बाको ताम्रपत्रको आद्य पहाडी भाषाको खण्डमा उनको नाउँअगाडि **धर्मको निको द्यकुर** (उही:३२६ मा १२१ सङ्ख्याको टिप्पणी) र भोटे भाषाको खण्डमा चाहिँ उनको नाउँको अगाडि **छोस् स्व्योङ् बंइ र्ग्यल्पो छेन् पो** (उही) अर्थात् महाराज [र] धर्मरक्षक भन्ने विशेषण जोडिएको छ । यताबाट आदित्य मल्ल र पुण्य मल्लले भोटे भाषाको उस्तै उस्तै छाँटको पदवी लिएको देखिन्छ र पुण्य मल्लको ताम्रपत्रको आद्य पहाडी भाषाको खण्डमा भएको **धर्मको निको द्यकुर** त्यसैको उल्था भएको स्पष्ट छ । बुतोनले पुण्य मल्ललाई

मार्गकृष्णत्रयोदशीको छ ।^{२३६} यस कारण शाके १२८० ने.सं. ४७८ (वि.सं. १४१५) भाद्रशुक्लदशमीको दिन पृथ्वी मल्लको पालामा सारिसिद्धिएको यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता उनको पालाको उपान्त्य साधन बन्न गएको छ ।

३२. यस शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितालाई देयधर्म गर्ने राजब्रह्मश्रीको नाउँको अगाडि शाक्यभिक्षुवज्राचार्य जोडिएको छ । अहिलेको जातिव्यवस्थामा शाक्य र वज्राचार्यमा भेद छ र यी २ थरीमा बिहेबारी पनि त्यति चल्दैनथ्यो ।^{२३७} तर यहाँ एउटै मान्छेको नाउँमा शाक्यभिक्षु र वज्राचार्य जोडिएकोले राजब्रह्मश्री शाक्य पछि आचार्याभिषिक्त भएकाले उनको नाउँमा दुवै पदवी जोडिएको हुन सक्छ ।

३२.१. यस पुष्पिकाभन्दा अगाडिपछाडिका लेखमा पनि यी दुवै पदवी एउटै मान्छेको नाउँमा आएको देखिएको छ । यसको उदाहरणको लागि ने.सं. २१८ (वि.सं. ११५५)

समोयो वर्षको छैटौँ महीनाको २५ दिनमा पुण्य मल्ललाई लेखेको चिठी भेटिएको छ । लूछ्याहो पेतैक (२०४५:३७९)ले यो मिति ई.सं. १३३९ जुलाई ३ तारीख भनी परिवर्तन गरेका छन् ।^९ मोटामोटी रूपमा यो मिति वि.सं. १३९६ आषाढको हुन्छ । राजाको हैसियतको, पृथ्वी मल्लको वि.सं. १३९५ को उठानको अभिलेख पाइएको र उनका बाबु पुण्य मल्ल वि.सं. १३९६ आषाढसम्म राजाकै हैसियतमा देखिएकोले पृथ्वी मल्लको माथि उद्धरण गरिएको अभिलेखको संवत् गल्लीले शाके १२६० पढेको हुन सक्छ, वास्तवमा यो १२८० को हो भनी लूछ्याहो पेतैक (२०४५:३८०मा ५० सङ्ख्याको टिप्पणीमा २ सङ्ख्या)को तर्क छ ।

२३६. नरहरिनाथ २०१३:६९-७१ ।

२३७. कोलिन रोसर २०२३:१२६-१२७ ।

जोन कर लक २०४२:४ ।

डेभिड एन. गेल्लर २०४६:११०-१११ ।

उही २०५२:२२०-२२१ ।

लेखेको चिठीमा पुण्य मल्लको पदवीमा सबभन्दा अगाडि आएको, पल् पद छोड्ने हो भने त्यो ठ्याकै पुण्य मल्लको ताम्रपत्रमा भएकै पदवी हो ।

- ⑤ रोबेर्तो वितालि (२०४७:१०२, २०५३:४५३)ले यस चिठीलाई ई.सं. १३३९ को हो भनी लेखेका छन् । यस चिठीको विषयमा बढी खुलाउँदा **more or less August** (उही २०५३:५६३) अर्थात् **घटीबढी अगस्टको** भनी उनले लेखेका छन् । एमि हेल्र (२०६६:३८ र ३९ मा ३१ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले चाहिँ ई.सं. १३४० को हो भनी लेखेकी छिन् । लूछ्याहो पेतैकको गणनाअनुसार रोबेर्तो वितालिले दिएको मिति सत्यको नजीक छ र एमि हेल्रको चाहिँ पूरै गलत छ भनी भनिरहनु नपर्ला ।

आश्विनकृष्णअष्टमीको दिन सारिसिद्धिएको आदिकर्मप्रदीपको पुष्पिकामा श्रीविद्याधर-
वर्मसोमकारितश्रीयशोधरवर्ममहाविहारयः वज्राचार्य श्रीशाक्यभिक्षु ...^{२३८} अर्थात्
श्रीविद्याधरवर्मा सोमले बनाउन लाएको श्रीयशोधरवर्ममहाविहारका वज्राचार्य
श्रीशाक्यभिक्षु ..., ने.सं. २६२ (वि.सं. ११९९) प्रथमाषाढशुक्लपञ्चमीको ताडपत्रको
लिखतमा श्रीललितब्रुमायां श्रीतेग्वल्के श्रीमानीक्यजैवमहाविहाराधवासिना शाक्यभिक्षु-
वज्राचार्यश्रीहर्षेन्द्रबुदिनाम्नः सकासात्^{२३९} अर्थात् श्रीललितब्रुमामा श्रीतेग्वलमा
श्रीमाणिक्यजैवमहाविहारका बासिन्दा शाक्यभिक्षु वज्राचार्य श्रीहर्षेन्द्रबुद्धि नाउँ भएकालाई,
ने.सं. ५०० (वि.सं. १४३६) फाल्गुनशुक्लतृतीया (फाल्गुन १५ गते) बृहस्पतिवार^{२४०}को
दिन सारिसिद्धिएको न्यायविकासिनीमा श्रीश्रीजयस्थितिराजमल्लदेवस्य विजयराज्ये
भक्तपुरे, अमात्यजयतवर्मणः पुष्टकमिदमलेखि श्रीकीर्तिपुण्यमहाविहाराधवासिना,
शाक्यभिक्षुवज्राचार्यश्रीलुन्तभद्रेनेति^{२४१} अर्थात् श्रीश्रीजयस्थितिराज मल्लदेवको विजयराज्यमा
भक्तपुरमा मन्त्री जयत वर्माको यो पुस्तक श्रीकीर्तिपुण्यमहाविहारका बासिन्दा शाक्यभिक्षु
वज्राचार्य श्रीलुन्तभद्रले सारे, ने.सं. ५२० (वि.सं. १४५७) भाद्रशुक्लचतुर्थीको ताडपत्रको
लिखतमा श्रीललितब्रुमाया ९ । श्रीमानीगल्केः पश्चिमस्थ ॥ श्रीविद्याधरसोमकारित-
जसोधरवर्मश्रीनकबहारयुकुलिग्रहवास्तव्य शाक्यभिक्षु वज्राचार्य श्रीकुलदत्तपालजुस,^{२४२}
अर्थात् श्रीललितब्रुमामा श्रीमाणिक्यलमा पश्चिमपट्टि रहेको, श्रीविद्याधरसोमले बनाउन
लाएको यशोधरवर्म श्रीनकबहालको वायव्य (उत्तर-पश्चिम) पट्टिको घरका बासिन्दा
शाक्यभिक्षु वज्राचार्य श्रीकुलदत्तपालज्यूको, ने.सं. ५७९ (वि.सं. १५१६) ज्येष्ठशुक्ल-
दशमीको ताडपत्रको लिखतमा श्रीयन्बूमहानगरे । श्रीसातिगल्के । श्रीक्वाथबहाराद्धि-

२३८. माथि § २६.५.२ हेर्नु ।

२३९. बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२:९ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = ११५-
११६ । यसको फ्याक्सिमिलिको लागि उही:२३९ हेर्नु । बुद्धिको अपभ्रंश भन्ने ठानी
प्रकाशित पाठ वुदिलाई बुदि बनाएको हुँ ।

२४०. दिनेशराज पन्त २०६५: वक्तव्यमा १ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

२४१. उही २०६५ क:३२८ ।^①

२४२. महेशराज पन्त २०५०:७ सङ्ख्या १ पङ्क्ति = ५३ ।

① न्यायविकासिनीमा पद्यमा चाहिँ लुन्तभद्रलाई वज्राचार्य मात्र भनिएको छ-
लिखिता लुन्तभद्रेण वज्राचार्येण धीमता ।
मन्त्रीद्रजयतस्यार्थे, स्पष्टेयं न्यायटिप्पणी ॥

(दिनेशराज पन्त २०६५ क: ३२७)

वासनः साक्य वज्राचाज्य भिक्षु श्रीजिपाल थरपाजुत्वं प्रमुखन^{२४३} अर्थात् श्रीयम्बू महानगरमा श्रीसातिगलमा श्रीक्वाबहालका बासिन्दा शाक्य वज्राचार्य भिक्षु श्रीजिपाल स्थविरज्यू आदिले, ने.सं. ६८५ (वि.सं. १६२१) चैत्रशुक्लत्रयोदशी बुधवारको दिन सारिसिद्धिएको पुस्तकको पुष्पिकामा घविहारावस्थितः लंतले श्रीवज्रयोगीनिस्थाने, शाक्यभिक्षु श्रीवज्राचार्य विजयचन्द्रन^{२४४} अर्थात् घविहारमा रहेको लंतले^{२४५} (१) श्रीवज्रयोगीनिस्थानमा शाक्यभिक्षु श्रीवज्राचार्य विजयचन्द्रले र ने.सं. ७८८ (वि.सं. १७२४) मार्गपूर्णिमा बुधवार रोहिणीनक्षत्र सिद्धयोगको दिन चन्द्रग्रहण लागेको वेलको^{२४६} ताडपत्रको दानपत्रमा दानपति गाडबाहालत्वर बुयाबाहालननि वंकुरि दुंदुगूहनवासि ॥ शाक्यवंश वज्राचार्य श्रीठजोतसिंहजु भात्तेसहस नाम्नेन^{२४७} अर्थात् दानपति गाडबाहालले बुबहालननीको ईशान (पूर्व र उत्तर) पट्टि भित्रको घरका बासिन्दा शाक्यवंश वज्राचार्य श्रीठजोतसिंहज्यू भाइसमेतको नामले आएकोलाई देखाउन सकिन्छ^{२४८} । हालसम्म पनि

२४३. उही २०४५ कमा मूलको १ पङ्क्ति = १ ।

२४४. यो पुष्पिका भएको पृष्ठको फ्याक्सिमिल र पाठको लागि महेशराज पन्त २०६९:२८६-२८७ हेर्नु ।

२४५. यस शब्दको अर्थ मलाई नलागे पनि अन्यत्र २ ठाउँमा विहारको प्रसङ्गमा यो शब्द आएको मैले देखेको छु-

संवत् ९३० कार्तिकशुक्ल १२ स मणिसंघमहाविहारे लतले श्रीदेव्या चरणकमलसेवित लहुग्रबाहरस चौडह्य श्रीवज्राचार्य चन्द्रपतिनं थओत कारण तओदह वनेत चोया जुर शुभं ।

(पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२१:१० मा नागसमाधि)

संवत् ९७२ माघशुक्ल^१ १० मणिसंघमहाविहार लंतले छेया हुग्रवारस चोनहा श्रीवज्राचार्य चन्द्रपतिधननं चोया जुरो शुभं ॥

(उही २०२३ क:१२३-१२४ मा गणचक्रविधि: धूमांगारीपूजाविधिः)

२४६. यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।

२४७. महेशराज पन्त २०६० ख:३ सङ्ख्यामा मूलको २ पङ्क्ति = ११-१४ ।

२४८. टेबहालको, ने.सं. ६८४ (वि.सं. १६२०) माघकृष्णद्वादशीको ताडपत्रको लिखतमा जेठो बाबुको नाउँको अगाडि वज्राचार्यभिक्षु र भतिजाको नाउँको अगाडि भिक्षु मात्र (अप्रकाशित, मूलका १, २ पङ्क्ति) जोडिएको छ । त्यसै गरी काठमाडौं मछिन्द्रबहालको, ने.सं. ८३६ (वि.सं. १७७२) मार्गशुक्लएकादशी^२को ताडपत्रको लिखतमा काका-भतिजाको नाउँमा वज्राचार्यभिक्षु र भतिजाको छोराको नाउँमा चाहिँ भिक्षु (सिद्धिरत्न

① प्रकाशित पाठमा शुल्क छापिएकोमा त्यसलाई शुक्ल बनाएको छु ।

आफूलाई वज्राचार्य शाक्यवंश भन्ने मानिस भेटिँदैछन् ।^{२४९}

शाक्यभिक्षु २०५६:५९ मा मूलका १-२, ३ पङ्क्ति) मात्र जोडिएको छ । एउटै घरमा आचार्याभिषेक पाई कोही वज्राचार्यभिक्षु हुने र कोहीचाहिँ शाक्यभिक्षु/भिक्षु मात्र रहने यताबाट देखिएको छ ।

इटुंबहालको, ने.सं. ६५८ (वि.सं. १५९४) माघशुक्लचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा बाबु, जेठो र साहिँलो छोराको नाउँको अगाडि भिक्षु र माहिलो छोराको नाउँको अगाडि चाहिँ भिक्षुवंश (अप्रकाशित); इटुंबहालकै, ने.सं. ७०४ (वि.सं. १६४१) श्रावणशुक्ल-दशमीको, ताडपत्रको लिखतमा बाबुको नाउँको अगाडि भिक्षु र छोराको नाउँको अगाडि भिक्षुवंश (अप्रकाशित, मूलका १, ३ पङ्क्ति); ठमेलको इलाकामा पर्ने भीमशिरो-विहारको, ने.सं. ७४६ (वि.सं. १६८२) माघशुक्लचतुर्थीको, ताडपत्रको लिखतमा भाइभाइका छोराका एक भाइको नाउँको अगाडि भिक्षुवंश र अर्कोको नाउँको अगाडि भिक्षु (महेशराज पन्त २०५५ क:३९ सङ्ख्यामा मूलका १, ३ पङ्क्ति = ३०-३१) आएको छ । चापागाउँ दुरुख्योबहालको, ने.सं. ७५९ (वि.सं. १६९६) आश्विनशुक्ल-सप्तमी शुक्रवारको शिलापत्रमा आमाको नाउँमा साक्यवशोर्ध्वश्रीअमृतसिंहभद्रस्य भार्या अर्थात् शाक्यवंशमा जन्मेका श्रीअमृतसिंहभद्रकी पत्नी र जेठो छोराको नाउँमा साक्यभिक्षु (डिल्लीरमण रेग्मी २०२३ ख:४१ सङ्ख्यामा मूलका ११-१२ पङ्क्ति = ६७-६९) आएको छ । चिकंमुगलको, ने.सं. ८२४ (वि.सं. १७६१) आषाढशुक्लत्रयोदशीको ताडपत्रको लिखतमा बाबु र एक जना छोराको नाउँको अगाडि भिक्षु र अर्को छोराको नाउँको अगाडि भिक्षुवंश (अप्रकाशित) आएको छ । शाक्यभिक्षु र शाक्यवंश भए जस्तै भिक्षु र भिक्षुवंश पनि भएको यताबाट देखिएको छ ।^{२५०} एउटै घरमा कसैको संस्कार भई भिक्षु हुने र कसैको भिक्षुचित संस्कार बाँकी रहँदा ऊ भिक्षुवंश मात्र रहने अनुमान यताबाट हुन्छ । एक जना शाक्यभिक्षुले जग्गा किन्दा उनका भ्राता अर्थात् दाजु वा भाइ वज्राचार्य साक्षी बसेको, ई.सं. १५०७ अर्थात् ने.सं. ७०६/७०७ को एउटा लिखतमा^{२५१} डेभिड एन. गेल्लर (२०४९:१६४)ले देखेको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा उल्लेखनीय छ ।

^{२४९} एक जना रचयिताले आफ्नो नाउँ दानमान बज्राचार्य*, शाक्यवंश (२०३७) लेखेको

^{२५०} यस पत्रको संवत् वि.सं. मा बदल्दा यसका सम्पादक सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु (२०५६:५९)ले भ्रमवश वि.सं. १७७१ लेखेका छन् ।

^{२५१} काठमाडौँ वंबहालको, ने.सं. ७२९ (वि.सं. १६६५) कार्तिककृष्णदशमीको चिकंमुगलको ताडपत्रको लिखतमा नाउँको अगाडि भिक्षुवंश र पछाडि भारो आएको पनि यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ (यसको फ्याक्सिमिल र पाठको लागि महेशराज पन्त २०६९:२८८-२८९ हेर्नु) । यस लिखतलाई डेभिड एन. गेल्लरले birch-bark document अर्थात् भोजपत्रको लिखत भनेका छन् । यहाँ भोजपत्र अत्यन्त दुर्लभ छन् र त्यसताका यस्ता लिखत ताडपत्रमा लेखिने हुनाले उनले ताडपत्रलाई भ्रमवश भोजपत्र भनेका हुन् । यो गल्ती उनले अन्यत्र पनि गरेका छन् । (डेभिड एन. गेल्लर २०४६ क:१२ मा १३ सङ्ख्याको टिप्पणी) ।

३२.२. अन्यत्र एउटै नाउँमा वज्राचार्य र शाक्यभिक्षु जोडिए जस्तै खास गरी ठिमीका, ताडपत्रका लिखतमा नाउँको अगाडि वज्राचार्य र पछाडि बन्दे वा यसबाट निस्किएका बदे, बादे जस्ता रूप लेखिएको भेटिन्छ।

उल्लेखनीय छ।^७

२५०. यस्ता लिखत र एउटा लिखतमा नाउँको अगाडि वज्राचार्य र पछाडि बन्दे लेखिएको मान्छे अर्को लिखतमा वज्राचार्य फलाना मात्र लेखिएका लिखत पाइन्छन्।

- ⑤ ब्रायन हाउटन हाजसनका सहायक, उकुबहालका शाक्य अमृतानन्दलाई वज्राचार्य भनी तात्कालिक अङ्ग्रेजी लेखमा लेखिएको र ब्रायन हाउटन हाजसनले पनि उनलाई वज्राचार्यको रूपमा चिनाएका छन् भनी विल तुलाधर-डग्लस (२०६३:१६१ मा ६१ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले लेखेका छन्। अमृतानन्दका बाबु रामानन्दले आफूलाई श्रीशाक्यवंशोद्भव अर्थात् श्रीशाक्यवंशमा जन्मेका भनी चिनाएका छन् (ने.सं. ९३४ (वि.सं. १८७१) श्रावणमा सारिसिद्धिएको स्वयम्भूपुराण = मीन बहादुर शाक्य र शान्तहर्ष वज्राचार्य २०५८:२६१)। अमृतानन्दका भाइ सुन्दरानन्दले आफूलाई बाँडा भनी लेखेका छन् (नयराज पन्त २०१९:६)। तात्कालिक सरकारी कागतमा अमृतानन्द र उनका भाइ सुन्दरानन्दलाई (गोविन्द टण्डन २०५२: परिशिष्ट- ३१ = १४६-१४७ = मञ्जुतारा शाक्य २०५९:७५ = गोविन्द टण्डन २०६१:९०-९१ = उही २०६६:२२२) र अमृतानन्दका छोरा विश्वानन्द (मञ्जुतारा शाक्य २०५९:६६)लाई बाँडा भनी संबोधन गरिएको छ। सुन्दरानन्दका पाँचौं पुस्तामा जन्मेका यज्ञानन्द आफ्नो थर वज्राचार्य लेख्छे (नयराज पन्त २०१९:६)।

क्वाठछे श्रीबालकौमारीको पीठमा शान्ति स्वस्त्ययन वर्षापण नागसाधन यज्ञ गर्नाभिमूले तेरा पितामह सर्वानन्द पण्डित बाँडालाई श्रीविष्णुमल्ल महाराजाले प्रसन्न भै बक्यको २४ हजारका जानुकारले जान्‍याको वज्राचार्याभिषेक पदवी तोलाई थामिबक्यौं (मञ्जुतारा शाक्य २०५९:७३) भनी सुन्दरानन्द बाँडालाई वि.सं. १८६४ मा गरिदिएको एउटा लालमोहरमा र तेरा पुरुषा सर्वानन्द बाडालाई श्रीविष्णुमल्ल राजाले अनिकाल हुंदामा पानि मान मशानसाधन गरि क्वाठछे श्रीबालकौमारीको पीठमा नागसाधन यज्ञ गर्नको अधिकार दि वज्राचार्य गुबाहालको पदवी दि गुबाहाल तुल्यायाको हो. पछि तेस घेरा पर्दा एक पुस्ता बरु गर्न्य कम छुट्याको रहेछ तपनि २४ हजरको श्रेष्ठाले र शास्त्रका प्रमाणले पनि पाठन्या रहेछ आज हामिले पनि सोहि वज्राचार्यको अधिकार तंलाई थामि बक्यौं (उही:७६) भनी अमृतानन्दका छोरा विश्वानन्दलाई वि.सं. १८८५ श्रावणकृष्णचतुर्दशी शनिवारको दिन गरिदिएको लालमोहरमा लेखिएकोले ललितपुरका तात्कालिक राजा विष्णु मल्लले अमृतानन्द र सुन्दरानन्दका बाजे सर्वानन्द शाक्यलाई वज्राचार्यको पदवी दिएको देखिन्छ। यही कुनै अभिलेख देखेर होइन कि श्रुतिपरम्पराबाट गोविन्द टण्डन (२०६१:८९-९० = २०६६:२२१)ले पनि लेखेका छन्।

ललितपुर,^{२५१} भक्तपुर^{२५२} र काठमाडौँ^{२५३}का अभिलेखमा पनि आकलभुकल यसै गरी नाउँ लेखिएको देखिएको छ । कसैको नाउँको अगाडि **वज्राचार्य** र पछाडि **बन्दे** लेखिएका, ठिमीका ती लिखतमा पनि कसैको नाउँको अगाडि **वज्राचार्य** र कसैको नाउँको पछाडि **बन्दे** मात्र लेखिएको पनि नभेटिने होइन । ठिमीको एउटा लिखतमा नाउँको अगाडि **वज्राचार्य** र पछाडि **बन्दे** लेखिएको मान्छे अर्को लिखतमा **वज्राचार्य** फलाना मात्र भएको पनि देखिएको छ । ललितपुरका, ताडपत्रका लिखतमा नाउँको अगाडि **शाक्यवंश** र पछाडि **बदे/बादे** लेखिएको पनि देखिएको छ ।^{२५४}

२५१. १. ने.सं. ७०० (वि.सं. १६३६) माघशुक्लद्वादशी^{२५५}को ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (पूर्णरत्न वज्राचार्य २०४८:१२६-१२७) ।

२. ने.सं. ७०९ (वि.सं. १६४५) चैत्रशुक्लषष्ठीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५७ ख:१३ सङ्ख्या = ४९) ।

३. ने.सं. ७४८ (वि.सं. १६८५) आषाढअमावास्या सोमवारको शिलापत्रमा मूलको ९ पङ्क्ति (धनवज्र वज्राचार्य २०५६:३६ सङ्ख्या = ७०-७१) ।

४. ने.सं. ८१६ (वि.सं. १७५३) वैशाखकृष्णदशमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५७ ड:३८ सङ्ख्या = २७) ।

५. ने.सं. ८६३ (वि.सं. १८००) श्रावणशुक्लप्रतिपदाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (यसको प्याक्सिमिलर र पाठको लागि महेशराज पन्त २०६९:२९०-२९१ मा हेर्नु) ।

२५२. ने.सं. ६७० (वि.सं. १६०७) चैत्रकृष्णत्रयोदशीको, विश्व मल्लको ताडपत्रको लिखतमा मूलको २ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५६ क:१३ सङ्ख्या = २०-२१) । त्यहाँ श्रीबंधवपुरिस्थाने ॥ कोष्वटेल ॥ गृहाधिवासिन ॥ वज्राचार्य ॥ चिकुतिबन्देनाम्नेन प्रसादिकृतं ॥ लेखिएको छ । बंधवपुरि भनी कुन ठाउँलाई भनेको हो, थाहा भएन । भक्तपुर पशुपतिमहाविहारको, ने.सं. ७६८ (वि.सं. १७०४) माघशुक्लनवमीको सुवर्णपत्रमा मूलका २, ३, ४ पङ्क्ति (पुष्परत्न शाक्य २०६१) ।

२५३. ने.सं. ८४६ (१७८३) चैत्रशुक्लदशमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्तिमा श्रीमंकांतिपुरीमहानगले ॥ श्रीयंबु शुर्वर्णपनारीमहास्थाने ॥ श्रीसांतिगलंके ॥ तर्माराछेतोर ॥ धोकाबाहार यन्ता गृहेवातवे ॥ वज्राचार्य ॥ गूणदेव बदेस नामनां सकासात ॥ (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६४:४६-४७ मा छापिएको यस पत्रको पाठ मूलसँग रुजू गरी दिइएको छ) ।

२५४. ने.सं. ७८७ (वि.सं. १७२४) आषाढशुक्लएकादशीकोमा मूलको १ पङ्क्ति (पूर्णरत्न यस लिखतको मिति वि.सं.मा बदल्दा यसका सम्पादक पूर्णरत्न वज्राचार्य (२०४८:१२७)ले भ्रमवश वि.सं. १६३७ लेखेका छन्) ।

यसरी नाउँको अगाडि कहीं वज्राचार्य र कहीं शाक्यवंश रहने तथा पछाडिचाहिँ बदे रहने देखिएकोले बदेबाट निस्किएका बरे वा बाँडा शब्दले आजभोलि खास गरी शाक्य बुझाउने गरे पनि उहिले वज्राचार्य र शाक्य दुवै बुझाउने गरेको देखिन्छ । यो परम्परा पछिसम्म थियो भन्ने कुरा फ्रान्सिस ब्युकानन ह्यामिल्टन र ब्रायन हाउटन हाजुसनलगायतका अन्वेषकहरूका कृतिबाट पनि स्पष्ट हुन्छ ।^{२५५} बदे मात्र लेख्नाले शाक्य हो कि, वज्राचार्य हो भन्ने स्पष्ट नहुने भएकोले कहीं भिक्षु वा शाक्यवंश र कहीं वज्राचार्य अगाडि लेखी स्पष्ट पार्ने गरेको देखिएको छ ।

वज्राचार्य २०४९:१०६-१०७) । ने.सं. ८१६ (वि.सं. १७५२) फाल्गुनकृष्णनवमीकोमा मूलको १ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५५) । ने.सं. ८१७ (वि.सं. १७५३) कार्तिकशुक्लत्रयोदशीकोमा (रोलम्ब २०४२) ।

२५५. फ्रान्सिस ब्युकानन ह्यामिल्टन १८७६:३१-३२ ।^①

ब्रायन हाउटन हाजुसन [१८८५] [१८९८] [१९३१] २०२८:४१, ५१-५२ ।
उही [१८८५ क] [१८९८] [१९३१] २०२८:६३ ।

हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्ड १९३७:७७, १३३ ।

ड्यान्यल राइट १९३३:१८४-१८५ ।

बन्धहरूलाई सित्त्विं लेवि (१९६२:२४०)ले बौद्ध धर्मका ब्राह्मण बन्धहरू (Le Bandays, qui sont les brahmanes du bouddhisme) भनी तिनीहरूलाई १) गुभर-जु (गुबल, गुबाहाल, गुरुभाजु), २) बर्द्-जु, ३) बिखु, ४) भिक्षु, ५) नेभर, ६) निभरबरी, ७) तामकमी, ८) गंसबन्ही र ९) छिवरबरी^② गरी ९ समूहमा बाँडेका

① बाङ्ग्रा (Bangras) वा बायेसु (Baryesu)^① बुद्धमार्गमा मुख्य हुन्, यिनीहरू २ वर्गमा बाँडिएका छन्, पहिला थरी गुबाल बाङ्ग्रा (Gubal Bangras) हुन्, यिनीहरू गुरुपुरोहित र पुजारी हुन्छन्, बकाली बाङ्ग्रा (Bakali Bangras) सुन, चाँदी, तामा कमाउने काम गर्छन् र व्यापार र खेती पनि गर्छन् भनी यिनले लेखेका छन् । गुभाजूलाई गुबाल बाङ्ग्रा र शाक्यलाई बकाली बाङ्ग्रा भनी उनले छुट्याएको यताबाट देखिएको छ ।

② हाम्रो यतातिरका नव्यभाषाहरूमा लेखिएका कुरा रोमन लिपिमा उतार्दा युक्तस्वरव्यञ्जनमा उच्चारण नहुने, अन्त्यको अ हटाई अन्त्यको वर्ण हलन्त पार्ने चलन पश्चिमाहरूले चलाएकाले^②

① Baryesu यस शब्दको प्रयोग सबभन्दा पहिले रोवातोका कापुचिन पादरी जुजेपे (१८५८:२४२)को नेपाल राज्यको वर्णनमा भएको मैले देखेको छु । जुजेपेकै त्यही लेखको अर्को लेखोत्तमा भने Baryesu को ठाउँमा Bariesce आएको छ (योगेश राज २०६३:२४७-२४८) ।

② नेवारीमा कुनै कुनै शब्द र विभक्तिहरूको अन्त्यको अको उच्चारण हुन्छ भन्ने कुरा नेवारीका ख्यातनामा कोषकार र वैयाकरण, डेनमार्कका हान्स योर्गेन्सेन (१९९७: § ७ = ११)ले निर्व्याप्त सके पनि नेवारी बोलेको सुन्न नपाएका उनले आफूले तयार गरेका नेवारी कोष (उही १९८५ र १९९२) र व्याकरण (उही १९९७)मा धेरैजसो अकारान्त नेवारी शब्द र धातुहरूलाई

छन् (उही:२४०-२४१)।^③

म्याक्स वेबर [१९७२-१९७३] [१९७८] [२०१५] २०४९:२८३ ।

के.पी. चट्टोपाध्याय १९८०:५५५ = २०३६/३७:५ ।

पर्सिभल ल्यान्डन १९८५:२ ठेली २१७ ।

- सिल्विं लेविले गुभर्^०, गुबल्, गुवाहाल्, नेभर्, निभर्^०, ताम्^०, छिवर्^० लेखे पनि हाम्रा भाषामा यस्तो गर्ने चलन नभएकोले मैले अकारान्त रूप दिएको हुँ । यसै गरी उनले भरि^०, कर्मि, बहि लेखे पनि नेपालीमा थर लेख्दा दीर्घ लेख्नुपर्छ भनी मैले पढेकोले दीर्घ गरेको हुँ ।
- ③ सिल्विं लेवि १९६२ को नेपाली उल्था अर्थात् डिल्लीराज उप्रेती २०६२ मा यो कुरा १५३ पृष्ठमा छ । त्यो नेपाली उल्था छापेले सटीकलाई सटिक लेखी आफ्नो पाण्डित्यको इयत्ता देखाउँदै मूल फरासीस पुस्तकको अज्ञातकर्तृक अङ्ग्रेजी उल्थाको विषयमा यस्तो त्यसरी अङ्ग्रेजीमा उल्था गर्ने अनुवादकको फ्रान्सेली भाषाको ज्ञान कुन स्तरको थियो र सो अनुवाद कति सटिक थियो भन्ने कुरा आफ्नो ठाउँमा छँदै छ (प्रकाशकीय*:५) लेखी त्यस अङ्ग्रेजी उल्थाको विश्वसनीयतामा शङ्का उठाए पनि विद्वद्ग्राह्य मूल पुस्तकको उनले प्रकाशमा ल्याएको नेपाली उल्था पण्डितराज जगन्नाथको रसगङ्गाधरबाट शब्द सापटी लिएर भन्ने हो भने पामरस्वाध्य^० बन्न गएको छ भन्ने प्रमाणको लागि मूल पुस्तकका बन्ध, बिखु, भिक्षु, तामकर्मि, छिवर त्यस उल्थामा क्रमशः बन्ध्या, भिखु, विक्सु, तमकर्मि, शिव मात्र देखाए पनि पर्याप्त होला ।
- म नेपाल जाँदा डिल्लीराज उप्रेती पेरिसको युनेस्कोमा थिए । उनले कहिल्यै राम्रो फ्रान्सेली बोलेनन् । [...] उप्रेती युनेस्कोमा काम गर्ने हुनाले सधैं अंग्रेजी बोल्थे । तैपनि अन्ततः उनले सिल्विलेविका पुस्तक नेपालीमा अनुवाद गरे । मैले पनि त्यो किताब निस्कियो भनेर सुनें तर हेर्न चाहन्नँ । मेरा सहयात्रीहरू जसले हेरे त्यो किताबको अनुवाद देखेर त्यति सन्तुष्ट छैनन् भनी सिल्विं लेविको यस पुस्तकका अधिल्ला २ ठेली (सिल्विं लेवि १९६२, १९६२ क)को यस नेपाली उल्था (डिल्लीराज उप्रेती:२०६२, उही:२०६४)को विषयमा उता फरासीस नेपालज्ञ मार्क गाबोरियो (२०६८:२८०) बोल्छन् त यता कमल दीक्षित (२०६८:२९) त्यही उल्थाको यसरी तारीफ गर्छन्—
- भेदु डािल्ली[राज उप्रेती] जैले पनि “तिमीहरू सबैले यत्रो तरक्की गयौ, मैले केही गर्न सकिनँ” भन्थे । अनि मैले सम्झाउनुपर्थ्यो उनका उपलब्धिहरू उनैलाई ! “नेपालका थोरै फ्रेन्च विद्वान् डिल्ली, तिमी हाम्रा गौरव हौ” भन्थे म । त्यसले केही काम गयो क्यारे । उनले सिल्विन लेभीको नेपाल विषयक किताप मूल फ्रेन्चबाट नेपालीमा अनुवाद गर्ने बृहत् कार्य थालनी गरे । निकै वर्ष लाग्यो त्यो सम्पन्न हुन, तर डिल्लीले त्यो काम पुरा गरेरै छोडे । उनको अध्यावशाय* र विद्वत्ताको जति प्रशंसा गरे पनि पुग्दैन ।
- श्यामलदास (१९४३:१८२० = थियोडोर रिकार्डी, जूनियर २०३२:२१८)ले यस विषयमा लेखेको कुरा सिल्विं लेविको उल्था हो भनी भन्दा फरक पर्दैन ।
- हाँसोउद्दो ढङ्गले हलन्त पारिदिएका छन् र कर्तृकारक न पनि यसको अपवाद छैन (उदाहरणको लागि उही १९९७: §§ २४-२५ = २२ हेर्नु)^④ ।
- ④ रसगङ्गाधर (केदारनाथ ओझा २०३३:६४) ।
- ⑤ यस विषयमा महेशराज पन्त २०६३:३९ मा ९ सङ्ख्याको टिप्पणी पनि हेर्नु ।

देउपाटन, ^{२५६} काठमाडौँ^{२५७} र भक्तपुरका^{२५८} ताडपत्रका लिखतमा कहाँ कहाँ नाउँको अगाडि **भिक्षु** र पछाडि **बन्दे** वा **बादे** आएको पनि देखिएको छ । ललितपुरको एउटा

डेभिड लुवेलिन स्नेल्ग्रोभ २०१८:८ ।

मेअरी शेपार्ड स्लसर २०३९:२८७ मा १०९ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

टड थ्रोन्टन लुइस २०५३:१०९ ।^④

२५६. ने.सं. ७६० (वि.सं. १६९७) ज्येष्ठकृष्णतृतीयाकोमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

२५७. ने.सं. ७९३ (वि.सं. १७३०) आश्विनकृष्णपञ्चमीकोमा मूलको १ पङ्क्ति^⑤ (महेशराज पन्त २०४९ क:९ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = ८०) ।^⑥

२५८. ने.सं. ८२२ (वि.सं. १७५८) माघकृष्णद्वादशीकोमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

- ④ नेपाली भाषामा लेखिएको श्रीसिद्धिनरसिं मल्ल राजाले बाध्याको स्थितिमा विष्णु बरे, विष्णु बाडा, साधारण बरे र वज्राचार्य भनी गुवाहाल (काशीनाथ तमोटे २०५०) तथा भाषावंशावली (देवीप्रसाद लंसाल २०२३:४१, ४८-४९; हाइको फ्रेज २०५९:२०१-२०२)मा^⑦ बाडा र गुभाजु र लामा त्सनपोले वि.सं. १८७७ मा लेखेको धार्मिक भुवनकोशमा नेपालमा गोबाल र बन्द गरी गुभाजु र बाँडा छुट्याएको कुरा उल्लेखनीय छ (तुर्रेल वाइलि २०२७:३४) । वन्दे वा त्यसबाट निस्केका शब्दले आफ्नो समयमा शाक्य मात्र बुझाउने गरेको धारणा भएका आधुनिक अन्वेषक वा अवेषकहरूमा लूछ्याहो पेतके (२०१५:१८६), गोपालसिंह नेपाली (२०२२:१५०), यालङ्गज्यान्डर म्याक्डनल्ड र आन वेरगाति स्ताल (२०३६:७३), जनकलाल शर्मा (२०३९:३४१), जेराई तोफाँ (२०४१:२२९, ४३२, ४७५, ६३१; २०६३ क:१६७),^⑧ हेमराज शाक्य (२०४८:२९, २०५५:३५), मिलन शाक्य (२०५३), प्रयाग राज शर्मा (२०५४:५०), सुवर्ण शाक्य (२०५४), केदार शाक्य (२०५६:२८१-२८२) आनन्दबहादुर बज्राचार्य* (२०५७:२४), श्रीधर राणा (२०६०:९), गोविन्द टण्डन (२०६१ = २०६६), राजु शाक्य (२०६१), विल तुलाधर-डग्लस ([२०६३] २०६४:१६१ मा ६२ सङ्ख्याको टिप्पणी), तुलसी नारायण श्रेष्ठ (२०६६:५३), नानीभाइ मिखाद्वैमि (२०६७), मिलन शाक्य (२०६७:५४), फणीन्द्रल वज्राचार्य (२०६८:१) र राजेन्द्रमान वज्राचार्य (२०६८:२६-२९) आदि पर्छन् ।
- ⑤ ताडपत्र बेरेर राख्दा नखोलीकनै चिनियोस् भनी त्यही बेलामै पछाडि लेख्दा यस ताडपत्रमा **भिक्षु** नलेखी नाउँपछि **बादे** मात्र लेखिएको छ ।
- ⑥ ने.सं. ८०४ (वि.सं. १७४१) श्रावणकृष्णपञ्चमीको, पार्थिवेन्द्र मल्लको ताडपत्रको लिखतमा कित्रे मान्छेको नाउँ जिनदेव **विखूवदि** (सितु २०३७) भनी दिइएकोले नाउँ अगाडि र भिक्षु र बदे एकैचोटि पछाडि आएको देखिएको छ ।

- ④ भाषावंशावलीको शास्त्र पढिसक्यापछिलाई शास्त्र पढि सक्यापछि भनी हाइको फ्रेज (२०५९:२०२ मा मूलका ८-९ पङ्क्ति)ले पढेका छन् ।
- ⑤ जेराई तोफाँ (२०५२:१८८ = २०६३:५२)ले आफ्नो एउटा लेखमा चाहिँ the Bānre (i.e. Vajrācāryas and Śākyas) अर्थात् बान्रे (अर्थात् वज्राचार्यहरू र शाक्यहरू) भनी बरेभित्र वज्राचार्य र शाक्य दुवैलाई गाभेका छन् ।

शिलापत्रमा चाहिँ नाउँको अगाडि **वज्राचार्य** र पछाडि **भिक्षु** आएको छ ।^{२५९}

३३. शाक्यभिक्षु राजब्रह्मश्रीले आफ्नी पत्नी ज्योतिरलक्ष्मी र छोरानातिसहित भई यो देयधर्म गरे भनी यहाँ लेखिएको देख्दा आफूलाई **भिक्षु** भन्ने मान्छेका कसरी स्वास्नी र सन्तान भए भन्ने प्रश्न वर्तमान वज्रयानी परम्परा नबुझ्ने मान्छेको मनमा उठ्न सक्छ । गृहस्थाश्रममा प्रवेश गरे पनि शाक्यहरूमध्ये एक थरी आफूलाई अभै शाक्यभिक्षु भन्ने गर्छन् ।

३४. वज्रयानका अनुयायी पनि बौद्ध धर्मका अरू अरू यान जस्तै भिक्षु र उपासक गरी २ थरीमा बाँडिए पनि कालान्तरमा त्यस यानमा भिक्षु निमित्त्यात्र भए । वज्रयानमा भिक्षुहरू हुँदै नहुने चलन यहाँ जातिप्रथा लादने जयस्थिति मल्लले चलाएपछि भयो भनी अबुभहरूले भ्रम फैलाएका छन् ।^{२६०} जयस्थिति मल्ल अर्थात् स्थितिराज मल्लले जातिप्रथा चलाए भन्नु जति निराधार छ,^{२६१} त्यति नै निराधार वज्रयानमा भिक्षु हुने चलन पनि उनैको पालादेखि हरायो भन्ने भनाइ छ ।

३४.१. अभै धेरै खोजी नभइसकेकोले ब्रह्मचारी शाक्य र वज्राचार्यहरू कहिलेदेखि गृहस्थ हुन थाले भन्ने विषयमा ठोकेर भन्न सक्ने अवस्था आएको छैन । एउटी भिक्षुणीले आफ्नो, आफैँले भोगचलन गरिराखेको खेतको आयस्ता बन्धक राखी पैसा सापटी लिँदा ने.सं. १८९ (वि.सं. ११२६) चैत्रकृष्णसप्तमीको दिन गरिएको, ताडपत्रको एउटा लिखतमा यस्तो **साद्धपत्यन्समात्रमेकादशवर्षावदिना वन्धकत्वेनोदिस्य**^{२६२} अर्थात् **लेग्नेको अंशको आधा मात्र ११ वर्षको अवधिको लागि बन्धक राखेर लेखिएकोले ती**

२५९. ने.सं. ७८९ (वि.सं. १७२५) कार्तिककृष्णनवमीउपान्त दशमी बुधवार उत्तर-फल्गुनीनक्षत्र प्रीतियोग^७को शिलापत्रमा मूलका १०-११ पङ्क्ति (रबिसन शाक्य २०५८:५ सङ्ख्या = २४ । यसको फ्याक्सिमिलिको लागि उही:३८ हेर्नु) ।

२६०. उदाहरणको लागि इन्द्रकुमारी वज्राचार्य २०६२:१२०, शङ्कर थापा र इन्द्रकुमारी वज्राचार्य २०६२:२९, वज्रमुनि वज्राचार्य २०६७:८७, लक्ष्मीचन्द्र वज्राचार्य २०६८ ।

२६१. नेपालखाल्डोकै कुरा गर्ने हो भने पनि स्थितिराज मल्लभन्दा भण्डै हजार वर्षअगाडि लिच्छविकालदेखि नै यहाँ जातिप्रथा भएको कुरा तात्कालिक लेखहरूबाट बुझिन्छ (नयराज पन्त २०२१) ।

२६२. बेर्न्हार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२:५१ सङ्ख्यामा मूलको २ पङ्क्ति = १९०-१९२ । यसको फ्याक्सिमिलिको लागि उही २२६ हेर्नु ।

७ यहाँ सूर्य र चन्द्र कुन कुन राशिमा छन् भन्नेसम्म लेखिएको भए पनि माथि योगसम्म मात्र हालिएको छ ।

भिक्षुणीका पति त्यस वेलासम्म बाँचेकै थिए भनी बेर्नुहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य (२०४२:६२)ले तर्क गरेकाले शाक्यभिक्षु विवाहित भए जस्तै भिक्षुणी पनि विवाहित हुन्थे र बाह्रौं शताब्दीको शुरूमै यहाँका भिक्षु गृहस्थ भइसकेको देखिन गए पनि यो तर्क ठीक छैन भन्ने डेभिड एन. गेल्नर (२०४९:२२)को मत छ । तल्लो जातकी आमाबाट जन्मेको छोरोको चूडाकर्म गर्नु हुँदैन भनी ललितपुरको वंभहालमा रहेको, ई.सं. १४४०/४१ अर्थात् ने.सं. ५४० को पुस्तकमा लेखिएकोले [ईसवीको] पञ्चौं शताब्दीसम्म नेवार बौद्धहरूको वर्तमान स्थिति आइसकेको थियो भनी डेभिड एन. गेल्नर (उही) भन्छन् । विवाहित शाक्यभिक्षुको पहिलो उल्लेख जोन कर लक (२०४२:४८१)ले ने.सं. ६३१ (वि.सं. १५६७)को ताम्रपत्रमा भेटाएका रहेछन् ।^{१६३}

२६३. यस ताम्रपत्रको सम्बद्ध अंश यस प्रकारको छ-

स्वस्ति श्रीनेपालविषये श्रीश्रीश्रीस्वयम्भूचैत्यसन्निधाने श्रीकाष्ठमण्डपमहानगरे राजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकश्रीश्रीजयरत्नमल्लदेवस्य विजयराजे ॥ दानपति काष्ठमण्डपनगरस्थचिकनमगुद्धितोलके, नकविहार निह्य लिपछे शाक्यभिक्षु श्रीज्योतिराज पाल माता उल्लासलक्ष्मी, भार्या अभयलक्ष्मी भ्राता शाक्यभिक्षु श्रीशुत्रो पाल भिक्षु श्रीकमलाज पाल, माता श्रीआशुलक्ष्मी ध्वते समेतन श्रीउद्योतकीर्तिविहारीया श्रेयोऽस्तु सम्वत् ६२८ वैशाखशुक्लपूर्णिमास्यां स्वातिनक्षत्रे सुद्धियोगे शनैश्चरवासरे पादस्थापन ॥ ज्वेष्ठकृष्णपञ्चमी श्रवणनक्षत्रे ऐन्द्रयोगे शुक्रवासरे द्वारस्थापन ॥ सम्वत् ६२९ चतुर्दशी कुहु आवनछेया विहिरिज्या सम्पूर्ण जुयावलीव उद्योतराजजु थं गुतो जुषे ध्वस उभे दिवंगत जुयावलीव पुत्र शाक्यवंशोत्तम जयकेशराज बाबुचा माताप्रमाता सहसन सुवर्णप्रतिमा श्रीअक्षोभ्य देवतार भ्रातृ कमलाज पाल भार्या केतकीलक्ष्मी मातासन सुवर्णप्रतिमा श्रीदीपंकर बुद्ध भट्टारकत्वं दयक ध्वस उभेसन स्वंचा प्यहु यज्ञ याङ प्रतिष्ठा याङा जुरो ॥ सम्वत् ६३१ मार्गशिरकृष्णसप्तमीपरअष्टम्यां तिथौ पूर्वफाल्गुनक्षत्रे विस्कुंभपरप्रीतिजोगे शनैश्चरवासरे ध्व कोहु यज्ञारम्भ, अग्निस्थापन ॥ नवमीपरदशम्यां हस्तनक्षत्रे आयुष्मानपरसोभाग्ययोगे सोमवासरे ध्व कोहु श्रीगन्धूली श्रीदीपंकर-श्रीसंवरप्रतिष्ठा ॥ दशमीपरएकादशी चित्रनक्षत्र शौभाग्यपरसोभनयोगे अंगारवासरे ध्व कोहु यज्ञ पूर्णा ॥^①

① डिल्लीरमण रेग्मी २०२३ कः९० सङ्ख्या^①का १-१० पङ्क्तिबाट = १ खण्ड ९६-९७ । डिल्लीरमण रेग्मीको पाठमा चिकनमशुद्धितोलके भएकोमा चिकनमगुद्धितोलके, ज्वेष्ठ भएकोमा ज्वेष्ठ, पाद स्थाने भएकोमा पादस्थापन बनाउने जस्ता संशोधन गरी माथि पाठ दिइएको छ ।

① डिल्लीरमण रेग्मीले ९० बुभाउन LXL लेखेका छन् । रोमन पद्धतिबाट अङ्क लेख्न उनको त्यति हात नबसेकोले यस्तो गल्ती भएको हो । यस विषयमा महेशराज पन्त २०६६ खः२४५ मा ५३ सङ्ख्याको टिप्पणी हेर्नु ।

त्यसै गरी आफूलाई ब्रह्मचर्यभिक्षु भने पनि विवाहितको पहिलो उल्लेख उनले (उही) ने.सं. ६३५ (वि.सं. १५७२) को शिलापत्रमा भेटाएका रहेछन् ।^{२६४}

३४.२. मैले यस विषयमा त्यति गडेर त हेरेको छैन, तर जोन कर लकले उल्लेख गरेको ताम्रपत्रभन्दा ५ वर्ष १० महीनाअगाडिको^{२६५} अर्थात् ने.सं. ६२५ (वि.सं. १५६१) माघकृष्णचतुर्थी बृहस्पतिवार उत्तरफल्गुनीउप्रान्त हस्तनक्षत्र सुकर्माउप्रान्त धृतियोगमा सारिसिद्धिएका वसुधाराधारणी र जम्भलहृदयका दानपति शाक्यभिक्षु सपत्नीक र सपुत्र भएको कुरा यहाँ भन्नुपर्छ ।^{२६६} पक्कै पनि विवाहित शाक्यभिक्षु वा वज्राचार्यको पहिलो उल्लेख यो होइन ।^{२६७} यसभन्दा १६ वर्ष ७ महीनाअगाडिको अर्थात् ने.सं. ६०८

२६४. यस शिलापत्रको सम्बद्ध अंश यस प्रकारको छ-

नेपालवच्छलगते सरगग्निस्वादे मासे शुचि कृष्णचतुर्दशी चः

ऋक्षेऽदितिहवणयोगयुक्ताः भौमे च वारे तत् देव स्थापिता ॥

एते पुण्यार्थेन सर्व्वत्र सुखीनो भवे ॥

नेपालधिपति राजाधिराज परमेश्वर परमभतारक श्रीश्रीजयरत्नमल्लदेव प्रभु ठाकुरस विजयराजे ॥ ॥ श्रीललितापुरिणगरे एव स्थाने श्रीगुस्तलमहविहारीमूलचोकनिवासित ज्वजमान ब्रह्मचर्यभिक्षु श्रीजखराजजुसः भार्या माणमयि भरिसः ध्वस स्त्रीपुरुषसः पुत्र दिवंगतः विजयसिंह भारोयात निमित्त्यार्थेन श्रीमत्श्रीश्रीमहंकालदेव दयका यन्थो शक्तबहिरिस जगाजोग्य याङ थापरपा जुरो ॥^२

२६५. यस प्रसङ्गमा यहाँ र तल तिथिको घटबढको विचार नगरी सरासर दिनगन्ती गरिएको छ र अधिमासको हिसाब पनि राखिएको छैन, ज्यादै थोरै दिनले मात्र मिति फरक परेका सामग्रीमा बाहेक अन्त १ महीनाभन्दा कम दिनको गन्ती गरिएको छैन ।

२६६. महेशराज पन्त २०३७:२३ ।

२६७. काठमाडौँ (जदेस) तछेबहाल (तओछेबाहाल)का वज्राचार्य जीवचन्द्रलाई ने.सं. ६११ (वि.सं. १५४८) आश्विनअमावास्याको दिन राजा राय मल्ल, राम मल्ल, रत्न मल्ल र अरि मल्लले भक्तपुर (खपदेस) श्रीबहालमा घर (छैँ) बिर्ता (बिर्ता) दिएको र जीवचन्द्रका छोराहरूले आचार्यगूठी बनाएको कुरा परेको एउटा लिखत बलिराजस्तोत्रको अन्त्यमा छ ।^३ लिपि, भाषा र शब्दावली आदिको आधारमा यो लिखत तात्कालिक नदेखिएकोले यसबाट वज्राचार्य जीवचन्द्र सपुत्र भएको थाहा भए पनि यो कुरा माथि नराखिएको हो ।^४

२ डिस्त्रिभुन रेग्मी २०२३ कः६५ सङ्ख्याका ३-१६ पङ्क्तिबाट १ खण्ड = १०३-१०४ ।

३ नारायणप्रसाद न्यौपाने २०४६:३०, ६८ ।

४ वज्रयान अनुसन्धान पुचः २०६४ ।

५ शाके १७८३ वि.सं. १९२८ ने.सं. ९९२ पौषशुक्लतृतीया शनैश्वरवार धनिष्ठानक्षत्र शुभयोग

मकरसङ्क्रान्ति^९को दिन सारिसिद्धिएको पञ्चरक्षाको पुष्पिकामा पनि यो कुरा आएको छ (सुरेशच्योति शाक्य २०६१ घः मूलका ३-६ पङ्क्ति) । बलिराजस्तोत्रमा भएको लिखतमा जीवचन्द्रका हेलसिं, अभेसिं र तयासिं नाउँ भएका ३ जना छोराको चर्चा छ ।^{१०} पञ्चरक्षाको पुष्पिकामा चाहिँ जयचन्द्रपछि वज्राचार्य पूर्णराज भए भनी लेखिएको छ । बलिराजस्तोत्रमा भएको लिखतमा जीवचन्द्रको पूर्वजको विषयमा केही लेखिएको छैन । पञ्चरक्षाको पुष्पिकाबाट चाहिँ उनी तछैँबहालका सुरथवज्र वज्राचार्यका सन्तान भन्ने बुझिन्छ । त्यहाँको लेखाइको हिसाबबाट जयचन्द्र सुरथवज्रका जनाति देखिन्छन् (सुरथवज्र → जयरत्न → जयमनि → जयधर्म → जयचन्द्र) ।

जीवचन्द्र वज्राचार्यलाई सुरतवज्र वज्राचार्यका छोरा भनी विजयराज वज्राचार्य (२०४९:१५२)ले लेखेकोमा [...] जीवचन्द्र सुरतवज्रको सन्तान हो छोरा नै होइन भन्ने कुराको पुष्टी* हुने गर्दछ भनी राजेन्द्रमान वज्राचार्य (२०६७)ले लेखेको ठीक ठहर्छ । बलिराजस्तोत्रमा भएको लिखत र पञ्चरक्षाको पुष्पिकामा आश्विनवदि १५ भएकोमा पञ्चाङ्गको सामान्यज्ञान पनि नभएकोले हो कि राजेन्द्रमान वज्राचार्यले सम्वत् ६११ आश्विन १५ को दानपत्र मात्र लेखी वदि छुटाएको ।^१

- ३ श्री शाके सम्बत १७८३ श्री विक्रम सम्बत १९२८ श्री नेपाल सम्बत १९२ मिति पोष शुद्धि ३ नक्षत्र धतेष्टा शुभजोगः शनिचवार मकर संक्रान्ति भनी यस पुष्पिकाका सम्पादक सुरेशज्योति शाक्य (२०६१ घः१५१)ले यसको मिति पढेका छन् । भ्रष्ट ढङ्गले उतारिएको यस पाठबाट मितिको उद्धार गर्दा नक्षत्र धतेष्टा भनेको धनिष्ठानक्षत्र हो कि भनी अडकल गरेको छु ।
- ४ राजेन्द्रमान वज्राचार्य (२०६७)ले जीवचन्द्रका छोराहरूको नाउँ मचासिं, हेलंसि, अभ्यासिं भनी लेखेका छन् । तर उनको पनि आकरचाहिँ यही लिखत हो ।
- ५ जीवचन्द्र वज्राचार्यको विषयमा रत्नकाजी वज्राचार्य र विजयरत्न वज्राचार्य (२०३९:८१-८२)ले लेखेका छन् । तिनैलाई जोन कर लक (२०४२:२९८)ले जीववज्र भनेका छन् । बद्दीरत्न वज्राचार्य* (२०४६:३४), फणिन्द्र* रत्न वज्राचार्य* (२०६४:२४१), बुद्धाचार्य शाक्य* (२०६५-२०६६:६), आनन्दमुनि वज्राचार्य* (२०६७:६१) र माणिकरत्न वज्राचार्य* (२०६८:१४)ले यही कुरा आआफ्नो शब्दमा भनेका छन् । सम्यक*रत्न वज्राचार्य*को ख्वपदेया बहा बहीया संक्षिप्त परिचयको आधारमा आफूहरूले जीवचन्द्र वज्राचार्यबारे लेखेको कुरा रत्नकाजी वज्राचार्य र विजयरत्न वज्राचार्य (२०३९:८१-८२)ले खुलाएका छन् । त्यो पुस्तक मैले देखेको छैन । रत्नकाजी वज्राचार्य र विजयरत्न वज्राचार्यअनुसार सम्यक*रत्न वज्राचार्य*ले चतुर्ब्रह्मविहारमा रहेको पञ्चरक्षाको पुष्पिकाको आधारमा जीवचन्द्र वज्राचार्यबारे लेखेको देखिन्छ । आनन्दमुनि वज्राचार्य*ले त बाबु यक्ष मल्ल र छोरा राय मल्ललाई एउटै अर्थात् राय यक्ष मल्ल बनाइदिएका छन् ।

मात्र होइनन्, उनका छोरा र छोरी पनि छन् ।^{२६९} यसभन्दा १ वर्ष ५ महीनाअगाडिको अर्थात् ने.सं. ६०२ (वि.सं. १५३८) मार्गकृष्णषष्ठीको ताडपत्रको लिखतमा बाबुछोरा [शाक्य]भिक्षुको उल्लेख आएको छ ।^{२७०} यसभन्दा ३ वर्ष ५ महीनाअगाडिको अर्थात् ने.सं. ५९८ (वि.सं. १५३५) अधिकाषाढकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा २ जना छोरासहितका शाक्यभिक्षुको,^{२७१} यसभन्दा २१ महीनाअगाडिको अर्थात् ने.सं. ५९६ (वि.सं. १५३३) आश्विनशुक्लचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा छोरासहितका वज्राचार्य भिक्षुको,^{२७२} यसभन्दा ५ महीनाअगाडिको अर्थात् ने.सं. ५९६ (वि.सं. १५३३) चैत्रशुक्लसप्तमी (वैशाख ५ गते) आदित्यवार आर्द्रानक्षत्र सुकर्मयोगमा सारिसिद्धिएको पञ्चरक्षाको पुष्पिकामा पत्नीसहितका शाक्यभिक्षुको,^{२७३} यसभन्दा ३० वर्ष ११ महीनाअगाडिको अर्थात् ने.सं. ५६५ (वि.सं. १५०२) वैशाखशुक्लपञ्चमीको ताडपत्रको लिखतमा छोरासहितका [शाक्य]भिक्षुको^{२७४} कुरा आएको छ । यसभन्दा २९ वर्ष ९ महीनाअगाडिको ने.सं. ५३५ (वि.सं. १४७२) श्रावणकृष्णचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा एक जना शाक्यभिक्षुकी पत्नीले दानधर्म गरेको कुरा आएको छ ।^{२७५} यसभन्दा ५ महीनाअगाडिको अर्थात् ने.सं. ५३५ (वि.सं. १४७१) फाल्गुनशुक्लअष्टमी बृहस्पतिवार श्रवणनक्षत्र ऐन्द्रयोगको ताम्रपत्रमा दुइटै स्वास्नी र छोराछोरीसहितका वज्राचार्यको^{२७६} उल्लेख आएको छ । यसभन्दा ८ दिनअगाडिको अर्थात् ने.सं. ५३५ (वि.सं. १४७१) फाल्गुनशुक्लप्रतिपदाको ताडपत्रको लिखतमा अक्षेश्वरविहारका एक जना ब्रह्मचर्यभिक्षुका छोरा अलगगै बसे पनि ती छोराको आफ्ना बाबुलाई दयामाया गरे भने तिनको बहिलमा अधिकार हुन्छ भनी लेखिएको छ ।^{२७७} यसभन्दा ६ वर्षअगाडिको अर्थात् ने.सं. ५२९ (वि.सं. १४६५) माघकृष्णनवमी शुक्रवार ज्येष्ठानक्षत्र हर्षणयोगको

२६९. महेशराज पन्त २०४५ ख:२५ ।

२७०. उही २०६२:१ सङ्ख्यामा मूलका १, २ पङ्क्ति = ३१-३२ ।

२७१. उही २०५७ घ:५४ सङ्ख्यामा मूलका १-२ पङ्क्ति = ४१-४२ ।

२७२. उही २०५० क:३४ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = १९ ।

२७३. उही २०६२ क:८ सङ्ख्यामा मूलका ३-४ पङ्क्ति = ३४-३६, ४२ ।

२७४. उही २०५०:१९ सङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = ५९-६० ।

२७५. उही २०५७ क:१९ सङ्ख्यामा मूलका १-२ पङ्क्ति = १७ ।

२७६. शङ्करमान राजवंशी २०१८:१२६ सङ्ख्यामा मूलको ५ पङ्क्ति = १५१-१५३ ।

२७७. हेमराज शाक्य २०५२:६२ मा २१ सङ्ख्याको अभिलेख ।

ताम्रपत्रमा सपत्नीक वज्राचार्यको उल्लेख आएको छ ।^{२७८} यसभन्दा १६ वर्ष ५ महीना-
२७८. धनवज्र वज्राचार्य २०६८:७७ सङ्ख्यामा मूलका ३-६ पङ्क्ति = २२६-२२७ ।^९

① यस ताम्रपत्रको पाठ मलाई थाहा भएसम्म ३ जनाले भित्राभित्रै छपाएका छन् । सबभन्दा पहिले रञ्जना वज्राचार्य (२०५२:१०)ले यसको पाठ यसरी छपाएको छिन्—

शुभ श्रेयोस्तु संवत् ५२९ माघ कृष्ण नवम्याम तिथौ हस्त नक्षत्र हर्षन योगे शुक्रवारसरे श्री उत्तरविहाराधिपति उत्तर प श्री योगाम्बर घेस्थि महाविहार गण मध्यत श्री हिरण्यवर्ण माहाविहार गण मध्य स्थित श्री श्री चैत्य भट्टारकस्यालय तत्रैव वज्राचार्य श्री दव्यजनय पास्य श्री मेघराम थवर पासन भार्या धर्मपति जयलक्ष्मी भरि सहितन कनकलश ध्वजावरोहन याडादिन जुरो ॥ शुभम् ॥

त्यसपछि मीन बहादुर शाक्य (२०६१:१८ मा १५ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले यसको पाठ यसरी छपाएका छन् —

शुभ श्रयस्तु संवत् ५२९ माघ कृष्ण नवम्याम्र तिथौ हस्त नक्षत्र हर्षन शुक्रवारसरे श्री उत्तर विहारधिपति श्री योगम्बर गेस्थित श्री हिरण्यवर्ण महाविहार गण मध्यमस्थित श्री श्री चैत्य भट्टारकस्यालय तत्रैव वज्राचार्य श्री दव्यजनय पास्य श्री मेघराम थवर पासन भार्या धर्मपती जयलक्ष्मी भरि सहितन कनलश ध्वज वरोहन यनादिन जुरो ॥ शुभम् ॥^९

हालै धनवज्र वज्राचार्य २०६८:७७ सङ्ख्या = २२६ मा यसको पाठ यसरी छपाइएको छ —

१. ॐ शुभ ॥ श्रेयोऽस्तु ॥ सम्वत् ५२९ माघकृष्णनवम्यां तिथौ ॥ जे-

२. छानक्षत्रे ॥ हृषणयोगे ॥ शुक्रवासरे ॥ उत्तरविहाराधिप-

३. तिश्रीश्रीचोगांवराधिस्थितश्रीहिरण्यवर्णमहाविहारगणम-

४. ध्यस्थितश्रीश्रीचैत्यभट्टारकस्यालये तत्रैव वज्राचार्यश्रीदक्षज-

५. नय यास्य श्रीमेगराम थवरयासन भार्या धर्मपत्नी जयलक्ष्मी भरी-

६. स सहितन कन(क)कलश धजावरोहन याडा दिन जुरोः ॥ शुभमस्तु ॥

धनवज्र वज्राचार्य २०६८:२२७ मा यस ताम्रपत्रको फ्याक्सिमिलि छापिएकोले तीनै जनाको पाठ फ्याक्सिमिलिसँग रुजू गर्दा नतीजा यस्तो आएको छ—

अधिल्ला २ जनाले सबभन्दा अगाडि रहेको ॐ र शुभपछिको ॥ छोडेका छन् । पहिलीले श्रेयोस्तु, दोस्राले श्रयस्तु र पछिल्लाले श्रेयोऽस्तु पढेकोमा मूलमा श्रेयोऽस्तु छ । पहिलीले नवम्याम र दोस्राले नवम्याम्र पढेकोमा पछिल्लाले नवम्यां पढेको मूलानुसारी छ । अधिल्ला २ जनाले तिथौ पढेकोमा पछिल्लाले तिथौ ॥ पढेको मूलानुसारी छ । अधिल्ला २ जनाले हस्त नक्षत्र पढेकोमा पछिल्लाले जेछानक्षत्रे ॥ पढेको मूलानुसारी छ । पहिलीले हर्षन योगे, दोस्राले हर्षन पढेकोमा पछिल्लाले हृषणयोगे ॥ पढेको मूलानुसारी छ । पहिलीले शुक्रवारसरे, दोस्राले शुक्रवारसरे पढेकोमा पछिल्लाले शुक्रवासरे ॥ पढेको मूलानुसारी छ । पहिलीले श्री उत्तरविहाराधिपति उत्तर प, दोस्राले श्री उत्तर विहारधिपति र पछिल्लाले उत्तरविहाराधिपति पढेकोमा मूलमा श्रीउत्तरविहाराधिपति छ । पहिलीले श्री योगाम्बर घेस्थि, दोस्राले श्री योगम्बर गेस्थित र पछिल्लाले श्रीश्रीचोगांवराधिस्थित पढेकोमा मूलमा श्रीश्रीयोगांवराधिस्थित

① रोमनमा छापिएको पाठलाई देवनागरीमा उतारी माथि दिइएको हो ।

अगाडिको अर्थात् ने.सं. ५१२ (वि.सं. १४४९) श्रावणकृष्णत्रयोदशी शनैश्चरवार अस्त्रेषानक्षत्र परिघयोग वणिक्करण^{२७}को ताडपत्रको दानपत्रमा एक जना बन्देले आफ्ना छोराछोरीको आयु, आरोग्य, ऐश्वर्य, जनधन, लक्ष्मी र सन्ततिवृद्धिको कामना

२७९. अद्य जुगमतो धार्णात् श्रावणमासे कृष्णपक्षे त्रयोदस्यातथो वनिक कर्णा आदि मूर्हत्रे, श्री दिने गुरुहोराया मश्रे वनक्षत्रे परिघ योगे शनिश्चवासरे शिहराशिगते सवितरि ककठराशिगते चन्द्रमशि भनी एकपटक सुरेशज्योति शाक्य (२०५५)ले र अद्य जुगमतो धार्णात् श्रावणमासे कृष्णपक्षे त्रयोदस्यातथो वनिक कर्णा आदि मूर्हत्रे, श्री दिने गुरुहोराया मश्रे वनक्षत्रे परिघ योगे शाश्चिवासरे शिहराशिगते सवितरि ककठ राशिगते चन्द्रमशि भनी अर्कोपटक उनै (२०६१)ले यसको मिति पढेका छन् । दुवैपटक अत्यन्त भ्रष्ट ढङ्गबाट उतारिएको यस पाठको मूल ताडपत्रको अलि अस्पष्ट प्याक्सिमिलि उनै (२०५६:८१ पछिको दोस्रो पृष्ठमा छापिएको दोस्रो प्याक्सिमिलि)ले छपाएका छन् । त्यस प्याक्सिमिलिसँग सुरेशज्योति शाक्यका पाठ रुजू गरी माथि मिति दिइएको हो ।

छ । पहिलिले महाविहार गण मध्यत श्री हिरण्यवण माहाबिहार गण मध्य स्थित, दोस्राले श्री हिरण्यवर्ण महाविहार गण मध्यमस्थित पढेकोमा पछिल्लाले श्रीहिरण्यवर्ण-महाविहारगणमध्यस्थित पढेको मूलानुसारी छ । अधिल्ला २ जनाले श्री श्री चैत्य भट्टारकस्यालय पढेकोमा पछिल्लाले श्रीश्रीचैत्यभट्टारकस्यालये पढेको मूलानुसारी छ । अधिल्लिले तत्रेव र पछिल्ला २ जनाले तत्रैव पढेकोमा अधिल्लो पाठ मूलानुसारी छ । अधिल्ला २ जनाले श्री दव्यजनय र पछिल्लाले श्रीदक्षजनय पढेकोमा दको पछाडि र जको अगाडि आएको अक्षर व्य पनि होइन, क्ष पनि होइन भनी भन्न सके पनि त्यो अक्षर के हो भनी मैले खुट्ट्याउन सकिनँ । जनयपछि आएका २ अक्षरलाई अधिल्ला २ जनाले पास्य पढेकोमा पछिल्लाले यास्य पढेको ठीक छैन । अधिल्ला २ जनाले मेघराम पढेकोमा पछिल्लाले मेगराम पढेको मूलानुसारी छ । अधिल्ला २ जनाले थवर पासन र पछिल्लाले थवरयासन पढेकोमा अधिल्लो पाठमा ती २ पद जोड्दा मूलानुसारी अर्थ आउँछ । पहिलिले धर्मपत्ति, दोस्राले धर्मपत्नी र पछिल्लाले धर्मपत्नी पढेकोमा पछिल्लो पाठ मूलानुसारी छ । अधिल्ला २ जनाले भरि सहितन पढेकोमा पछिल्लाले भरीस सहितन पढेको मूलानुसारी छ । पहिलिले कनकलश, दोस्राले कनलश र तेस्राले कन (क)कलश पढेकोमा पहिलो पाठ मूलानुसारी र पछिल्लो पाठ मूलमा टुटेको अक्षरलाई कोष्ठभित्र हाली सच्याइएको छ । पहिलिले ध्वजावरोहन, दोस्राले ध्वज वरोहन र पछिल्लाले धजावरोहन पढेकोमा पछिल्लो पाठ मूलानुसारी छ । पहिलिले र पछिल्लाले याडा, दोस्राले यन्ना पढेकोमा अधिल्लो पाठ मूलानुसारी छ । अधिल्ला २ जनाले जुरो ॥ र पछिल्लाले जुरोः ॥^७ पढेकोमा पछिल्लो पाठ मूलानुसारी छ । अधिल्ला २ जनाले शुभम् र पछिल्लाले शुभमस्तु पढेकोमा पछिल्लो पाठ मूलानुसारी छ ।

७ दण्डको अगाडि अनावश्यक ठाउँमा आएको विसर्गले विरामचिह्नसँग सम्बद्ध देखिएकोले विसर्गसहितको यस्तो दण्डलाई आजभोलि विसर्गदण्ड भन्न थालिएको छ । यस विषयमा नोरियुकि कुदो २०६० हेर्नु ।

गरेका छन्^{२८०} । यसभन्दा १३ महीनाअगाडिको, कलिगत संवत्, वि.सं., शाके, र ने.सं. गरी चारै थरी संवत् लिएको, ने.सं. ५११ वि.सं. १४४८ प्रथमाषाढशुक्लदशमीउपान्त एकादशी सोमवार स्वातिनक्षत्र शिवयोगउपान्त सिद्धयोग^{२८१}को ताम्रपत्रमा ३ जना शाक्यभिक्षु दाजुभाइ र तीमध्ये जेठोचाहिँको छोराको चर्चा आएकोले कमसेकम जेठो शाक्यभिक्षु विवाहित भएकोमा शङ्का छैन^{२८२} । यसभन्दा ३ वर्ष १ महीनाअगाडिको अर्थात् ने.सं. ५०८ (वि.सं. १४४५) ज्येष्ठशुक्लदशमी (ज्येष्ठ १९ गते) शुक्रवार उत्तरफल्गुनीनक्षत्र शुद्धियोगको ताम्रपत्रमा स्थविर शाक्य, उनका छोराहरू र नातिको कुरा आएको छ ।^{२८३} यसभन्दा ७ महीनाअगाडिको अर्थात् ने.सं. ५०८ (वि.सं. १४४४) कार्तिककृष्णचतुर्थीउपान्त पञ्चमी आर्द्राउपान्त पुनर्वसूनक्षत्रको दिन^{२८४} चढाइएको पटमा छोरा र बुहारीसहितका^{२८५} वज्राचार्यको उल्लेख आएको छ ।^{२८६} यसभन्दा २९ वर्ष २ महीनाअगाडिको अर्थात् शाके १२८० ने.सं. ४७८ (वि.सं. १४१५) भाद्रशुक्लदशमीको, इटुंबहालको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा विवाहित शाक्यभिक्षुको उल्लेख आएको त यस लेखको विषयवस्तुमै पर्ने कुरा भइहाल्यो । जोन कर लकले आँल्याएकोभन्दा १५२ वर्षभन्दा अगाडिको सामग्रीसम्ममा विवाहित शाक्यभिक्षुको उल्लेख आएको यताबाट देखिएको छ ।^{२८७}

२८०. सुरेशज्योति शाक्य २०६१ ग:३६ परिशिष्टमा मूलका ४-५ पङ्क्ति = १२८ ।

२८१. यसको मितिको विषयमा माथि १२० सङ्ख्याको टिप्पणी हेर्नु ।

२८२. धनवज्र वज्राचार्य २०६८:६१ सङ्ख्यामा मूलका ७-९ पङ्क्ति = १८२-१८३ ।

२८३. शङ्करमान राजवंशी २०२१:५४-५५ ।

२८४. मूलमा केही अक्षर नष्ट भएकाले वार आदि देखिँदैनन् ।

२८५. यस अभिलेखका सम्पादक गौतमवज्र वज्राचार्य (२०५८:३२९)ले वज्राचार्य श्रीयकुनिचन्द्रेन ... संपूर्ण--- सपुत सबधू सबान्दबाहार अनुत्तर ज्ञान प्राप्त भवन् भनी सम्बद्ध अंशको पाठ दिएका छन् । उनले दिएको पाठमा पदयोग तथा ब र वको छ्यानविचार नराखेको देखिन्छ । सपुत सबधू सबान्दबाहार यी पदको उल्था my sons, daughter-in-law, grandsons, and the relatives of the monastery अर्थात् छोराहरू, बुहारीहरू, नातिहरू र बहालका नातेदारहरू भनी उनले गरेका छन् । मूलबाट नाति भन्ने अर्थ कसरी आउँछ ।

२८६. गौतमवज्र वज्राचार्य २०५८:३२९ ।

२८७. ने.सं. २८४ (वि.सं. १२२०) माघशुक्लअष्टमीको दिन सारिसिद्धिएको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा त्यो पुस्तक देयधर्म गर्नेको विषयमा लेख्दा देयधर्मोयं प्रवरमहायानयाधिनः

३४.३. यसै प्रसङ्गमा एउटा अर्को कुरा पनि भन्नुपर्ने भएको छ । कुरा के भने, यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताभन्दा ७३ वर्ष ६ महीनाअगाडि ने.सं. ४०४ (वि.सं. १३४०) फाल्गुनशुक्लत्रयोदशी बृहस्पतिवार मघानक्षत्र धृतियोगमा सारिसिद्ध्याइएको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा गृहाश्रमभिक्षवाचार्यकायस्थसुगतरखितेन

श्रीपरनिर्वाणमहाविहारीयभिक्षुकुमारभद्रभिक्षुणीसोममत्योर्यदत्र पुण्यन्तद्भवतु (पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२१:४५) लेखिएकोले जोन कर लक (२०४२:४८१)ले शङ्का गरे जस्तै यी भिक्षु र भिक्षुणी पतिपत्नी हुनु धेरै सम्भव छ ।

ठिमीको, ने.सं. ६३५ (वि.सं. १५७२) भाद्रकृष्णत्रयोदशीको ताडपत्रको लिखतमा आएको ग्रहान्न विषु श्रीवज्राचार्य धर्मकितजुस (मूलको १ पङ्क्ति)ले ग्रहान्नविषुले गृहाङ्गणभिक्षु^१ अर्थात् गृहस्थ [शाक्य]भिक्षुलाई बुझाएको देखिन्छ । पूर्णरत्न वज्राचार्य (२०४४:५८-५९)ले छापेको यस पत्रको पाठ मूलको फोटोसँग रुजू गरिएको छ ।

दीपंकर विहारया छगू तमसुक ने.सं. ५१२ सालया जुजु जयस्थिति मल्लया शासन इलय्या खः । थुगू तमसुक भुजिमोल लिपिं च्यातःगु खः । थथे उल्लेख यानातल - "भगवान शाक्यमुनी* बुद्धयात वर्षप्रति पुजा* यायेगुया लागिं विशिनी दाश वंदे व क्षटूं वादिनीनं दत्त तयातःगु उल्लेख यानातःगु दु ।" अर्थात् दीपङ्करविहारको एउटा तमसुक ने.सं. ५१२ को, राजा जयस्थिति मल्लको शासनकालको हो । यो तमसुक भुजिमोल लिपिले लेखिएको छ । यस्तो उल्लेख गरिएको छ- भगवान् शाक्यमुनि बुद्धलाई बसेनि पूजा गर्नको लागि विशिनीदास वंदे र क्षटूं वादिनीले दत्त राखेको उल्लेख गरिएको छ भनी सुरेशज्योति शाक्य (२०५६:१७-१८)ले लेखेका छन् । यस लेखाइबाट यी बन्दे र वादिनी पतिपत्नी हुनु धेरै सम्भव छ भन्ने मैले ठानेको थिएँ ।

त्यस पत्रको पाठ पछि (पासूका २०५८:४-५ पङ्क्ति) छापियो । त्यहाँ सम्बद्ध अंशको छापिएको पाठ— अनेन दानेन भगवान तथागत स्त प्रीत्यर्थं आयुसकामनार्थं जजमान विशिनिदाश वन्देनस्य पुत्रादीनां क्षेतुं वादिना आयुआरोग्य इस्वर्यं जन धान लक्ष्मी संतितिसन्तान वृद्धिरस्तु— अतिभ्रष्ट भएकोले राम्रो अर्थ लाग्दैन तापनि त्यहाँ वादिनीको सन्दर्भ छैन भनी भन्न चाहिँ ठोकेर सकिन्छ ।

सुरेशज्योति शाक्यको त्यही लेखाइको आधारमा जुनु बासुकला रज्जितकार (२०६४:३३)ले यस्तो राजा जयस्थिति मल्लको पालामा भक्तपुरको मूल दीपंकर (देवननी) विहारमा कुँदिएको ने.सं. ५१२ सालको तमसुक पत्रमा भगवान् शाक्यमुनि बुद्धलाई प्रतिवर्ष पूजा गर्नको लागि विशिनी दाश वंदे र क्षटूं वादिनीनं दान गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ भनी लेख्दा सुरेशज्योति शाक्यको क्षटूं वादिनीनंमा आएको नंको अर्थ ले हो भन्ने नबुझी क्षटूं वादिनीनं नै उनले सारेकी छिन् ।

① माथि १९५ सङ्ख्याको टिप्पणी हेर्नु ।

लिखितमिदं अर्थात् गृहस्थाश्रमका भिक्षु आचार्य कायस्थ सुगतरक्षितले यो सारे भनी लेखिएको छ । यिनको वतन खुलाउँदा श्रीललितपुर्या महानगर्या श्रीनवम्लके श्रीमदेन्द्रियदेवराज्ञ संस्कारित श्रीययमनोहरवर्णमहाविहाराधिवाशी^{२८८} अर्थात् श्रीललितपुरी महानगरीमा श्रीनवम्लकमा श्रीमान् इन्द्रदेव राजाद्वारा संस्कारित श्रीययमनोहरवर्णमहाविहारका बासिन्दा भनी यहाँ लेखिएकोले यिनी पाटनको कुनै विहार^{२८९}का बासिन्दा देखिन्छन् । विहारमा बस्ने यिनलाई गृहाश्रमभिक्षु भनिएकोले यिनी भिक्षु भए पनि घरबारी भएकोमा शङ्का छैन ।^{२९०}

२८८. लूछ्याहो पेटेक २०४०:९७ मा १३ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

२८९. यो सुबहाल हो भनी लूछ्याहो पेटेक (उही) भन्छन् ।

२९०. ने.सं. २६१ (वि.सं. ११९७) चैत्रकृष्णअष्टमीको दिन^१ सारिसिद्धिएको मितपदा पञ्जिकाको पुष्पिकामा सार्नेको विषयमा दक्षिणवैहारिकभिक्षुराचार्यसुवर्णभद्रेण स्वपरायाय लिखितमिति^२ अर्थात् दक्षिणविहारका भिक्षुराचार्य सुवर्णभद्रले आफ्नो र अरूको लागि सारे भनी लेखिएको छ । यो भिक्षुराचार्य र माथि भरखरै चर्चा गरिएको, ने.सं. ४०४ (वि.सं. १३४०) फाल्गुनशुक्लत्रयोदशी शुक्रवार हस्तनक्षत्र हर्षणयोगमा सारिसिद्धिएको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमितामा सार्नेको विषयमा लेख्दा आएको भिक्षुवाचार्य उही हो । खालि अधिल्लोमा समस्तपद भए पनि सुबन्तको लोप गरिएको छैन त पछिल्लोचाहिँ व्याकरणअनुसार लेखिएको छ ।

सिखंमुबहाल, मछिन्द्रबहाल, गंबहाल र इकुबहालको नियमपुस्तकमा सिखंमुबहालको प्रसङ्गमा सर्वसंघभित्र रहनेहरूमा उपासक र स्थविरभन्दा अगाडि भिक्षुराचार्य लेखिएको छ (माथि १५५ सङ्ख्याको टिप्पणी हेर्नु) ।

- ① पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२३:१३० बाट यो पुष्पिका उद्धरण गरी नरेन्द्रदेवया पर्याय् सन् ६४३ अर्थात् आः थौंकन्हेयागु नेपाल सम्वत्* छ्यले स्वया २३७ दै न्ह्यो खः । थ्व चव्यागु २६१ सम्वत् थौंकन्हेयागु नेपाल सम्वत्* छ्यले स्वया न्ह्योयागु जुइफु अर्थात् नरेन्द्रदेवको पालामा ई.सं. ६४३ अर्थात् आजकालको नेपालसंवत् चल्नुभन्दा २३७ वर्षअगाडिको हो । माथिको यो २६१ संवत् आजकालको नेपालसंवत् चलाउनुभन्दा अगाडिको हुन सक्छ भनी यज्ञमान पति वज्राचार्य (२०५४:२४)ले लेखेका छन् । वि.सं. ७०० मा राज्य गरिरहेका नरेन्द्रदेव नै यस पुष्पिकामा नाउँ आएका नरेन्द्रदेव हुन् र यहाँको संवत् ने.सं. होइन भन्ने उनको आशय देखिन्छ । यो कुन संवत् हो भन्न भने उनले सकेका छैनन् ।
- ② लूछ्याहो पेटेक २०४०:५९ मा तेस्रो सामग्री । यो पुष्पिका हरप्रसाद शास्त्री (१९६२:६२)ले पनि छपाएका छन्, तर उनले संवत् २७१ पढेका छन् भनी लूछ्याहो पेटेकले लेखेका छन् । तर हरप्रसाद शास्त्री १९६२ मा लूछ्याहो पेटेकले देखाएको पृष्ठमा मैले यो पुष्पिका भेटाइँनै ।

भिक्षुपछि यहाँ आचार्य जोडिएकोले यिनी वज्राचार्य होइनन् कि भनी शङ्का गर्ने ठाउँ भए पनि ने.सं. ३३८ (वि.सं. १२७४/७५)^{२९१}मा सारिएको निष्पत्रयोगावली^{२९२}मा श्रीललितपुर्या श्रीमत्सिन्द्रियसंस्कारितश्रीजयमनोहरवर्मणामहाविहारस्थितकायस्थ-वज्राचार्यभिक्षुज्ञानरक्षितेन लिखित^{२९३} अर्थात् श्रीललितपुरीमा इन्द्र[देव]द्वारा संस्कारित गरेको श्रीजयमनोहरवर्ण भन्ने नाउँ रहेको महाविहारमा रहने, कायस्थ वज्राचार्य भिक्षु ज्ञानरक्षितले सारे भनी लेखिएकोले ने.सं. ४०४ (वि.सं. १३४०) फाल्गुनशुक्लत्रयोदशी बृहस्पतिवार मघानक्षत्र धृतियोगमा जुन बहालमा शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सारिसिद्धियो, त्यही बहालमा बसी त्यो शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्नेको जस्तै नाउँको पुछारमा रक्षित भएकालाई वज्राचार्यभिक्षु भनेकोले भिक्षुवाचार्य जिनरक्षित पनि भिक्षुवज्राचार्य देखिन्छन्।^{२९४}

२९१. लूछ्याहो पेटेक (२०४०:८३ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री)ले पढेको पाठअनुसार यस पुस्तकको पुष्पिकामा मिति यसरी दिइएको छ – नेपालहायने वसुवह्विदितरभिगतिवहनेन्दु भूगुमण्डिते च । वसुको अर्थ ८, वह्विको अर्थ ३ भए पनि त्यसपछिका शब्दको अर्थ खुल्दैन छैन । महीना, पक्ष र तिथि भएको अंश पनि यहाँ खण्डित छ र खालि वार मात्र यहाँबाट आउँछ । यस पुष्पिकामा राजाको नाउँ अभय मल्ल भनी दिइएकोले र उनको पालाका ने.सं. ३३७ (वि.सं. १२७४) ज्येष्ठपूर्णिमा शुक्रवारदेखि ने.सं. ३७५ (वि.सं. १३१२) चैत्रकृष्णद्वादशी सोमवारसम्मका सामग्री पाइएकाले (लूछ्याहो पेटेक २०४०:८३-८६) यसको शतस्थानी अङ्क ३ हुनुपर्ने भएकोले यसको संवत् The date appears to be the year 338 [...] (उही:८३ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री) अर्थात् मिति संवत् ३३८ हुनुपर्ने देखिन्छ भनी लूछ्याहो पेटेकले लेखेका छन् ।

२९२. डिल्लीरमण रेग्मी (२०२२:२१७ मा २ सङ्ख्याको सामग्री) र लूछ्याहो पेटेक (२०४०:८३ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री)ले यस पुस्तकको नाउँ निष्पन्दयोगावली लेखेका छन् । दुवैले दिएको पुष्पिकामा पुस्तकको नाउँ नआए पनि यो वज्रयानको प्रसिद्ध ग्रन्थ निष्पत्रयोगावलीको हुनुपर्छ । सम्पादित यस ग्रन्थको लागि बिनय*तोष भट्टाचार्य २००६ र यस ग्रन्थका २ वटा लेखोटका प्याक्सिमिलिको लागि गूढन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावा २०४८ हेर्नु ।

२९३. लूछ्याहो पेटेक २०४०:८३ मा ३ सङ्ख्याको सामग्री ।

२९४. ने.सं. ३७३ (वि.सं. १३०९) मार्गशुक्लद्वितीयाको दिन सारिसिद्धिएको क्रियासङ्ग्रह-पञ्जिकामा श्रीनोगल्लके वैश्यश्रीदिवाकरवर्ममहाविहारभिक्षुवज्राचार्येण वीरमतित्ना स्वहस्तेना लिखितमिति (उही:८५ मा २२ सङ्ख्याको सामग्री) अर्थात् श्रीनोगल्लमा वैश्यश्रीदिवाकरवर्ममहाविहारका भिक्षु वज्राचार्य वीरमतिले आफ्नै हातले सारे भनी लेखिएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।

३४.३.१. प्राचीनतर धर्मशास्त्रहरूमा लिपिकर अर्थात् लेखनदासको रूपमा देखिएको कायस्थ^{२९५} पछिल्ला धर्मशास्त्रमा जातिको रूपमा देखिन्छ^{२९६} । यही कुरा अधिल्लो^{२९७} र पछिल्ला उत्कीर्ण लेखमा लागू हुन्छ । खुलाएर भन्दा उत्कीर्ण लेखमा जातको रूपमा

२९५. विष्णुस्मृति ७।१-३ ।

याज्ञवल्क्यस्मृति १।३३६ ।

२९६. व्यासस्मृति १।१०-१२ ।

औशनसस्मृति ३२-३४ ।

२९७.

१. बङ्गाल दिनाजपुर जिल्ला दामोदरपुरको, [गुप्त]संवत् १२४ (वि.सं. ५००) फाल्गुन दिन ७ को, महाराजाधिराज कुमारगुप्तको पालाको, उपरिक चिरातदत्त र कुमारामात्य वेत्रवर्माको ताम्रपत्र (राधागोविन्द बसाक १९७६-१९७७:१३०-१३१)का ३-६ पङ्क्ति ।

२. दामोदरपुरको, [गुप्त]संवत् १२८^१ (वि.सं. ५०४) वैशाख दिन १३ को महाराजाधिराज कुमारगुप्तको पालाको, उपरिक चिरातदत्तको ताम्रपत्र (उही:१३३-१३४)का ३-५ पङ्क्ति ।

३. दामोदरपुरको, संवत्को अङ्क नष्ट भएको, फाल्गुन दिन १५ को महाराजाधिराज बुधगुप्तको पालाको, महाराज जयदत्तको ताम्रपत्र^२ (उही:१३८-१३९)का ३-४ पङ्क्ति ।

४. दामोदरपुरको, [गुप्त]संवत् २२४^३ (विं सं. ६००) भाद्र दिन ५ को ताम्रपत्र (उही:१४२-१४३) का ४-५ पङ्क्ति ।

५. सिलहट निधानपुरको, मिति नभएको, भास्करवर्माको ताम्रपत्र (पद्मनाथ भट्टाचार्य १९७०-१९७१:७३-७६)का ४७-५१ पङ्क्ति ।

६. बङ्गाल दिनाजपुर रामगञ्जको, संवत् ३५ मार्ग दिन १ को, माण्डलिक ईश्वरघोषको ताम्रपत्र (रमारञ्जन मुखर्जी र शचीन्द्रकुमार माइति २०२४:४६ सङ्ख्या = ३६२-३६५)का १२-२०, ४६-४७ पङ्क्ति ।

७. बङ्गाल फरीदपुरको, मिति नभएको, महाराजाधिराज धर्मादित्य र उपरिक नागदेवको पालाको ताम्रपत्र (फ्रेडरिक ईडेन पार्गिटर १९६७:२००-२०१)का ७-८ पङ्क्ति ।

- ① यस ताम्रपत्रका आद्य सम्पादक राधागोविन्द बसाकले यसको संवत् १२९ पढेकोमा के.एन. दीक्षित (१९८०-१९८१)ले १२८ भनी संशोधन गरेका छन् ।
- ② यस ताम्रपत्रमा महाराजाधिराजको नाउँ नष्ट भई गुप्त मात्र बाँकी छ । त्यसै गरी उपरिकको पनि नाउँ नष्ट छ ।
- ③ यस ताम्रपत्रका आद्य सम्पादक राधागोविन्द बसाकले यसको संवत् २१४ पढेकोमा के.एन. दीक्षित (१९८०-१९८१)ले २२४ भनी संशोधन गरेका छन् ।

कायस्थको उल्लेख यू.एन. घोषाल (२०२१:३९५ मा ९४ सङ्ख्याको टिप्पणी) अनुसार ई.सं. ८७१ देखि मात्र पाइन्छ।^{२९८} उनले भनेको यो उत्कीर्ण लेख शाके ७९३ पौष उत्तरायण महापर्वको हो ।

८. फरीदपुरको, संवत् १८^९ को, महाराजाधिराज गोपचन्द्र र उपरिक नागदेवको पालाको ताम्रपत्र (उही:२०४)को ६ पङ्क्ति ।
९. मालदह जिल्लाको गौरनजीकको खालिमपुर गाउँको, संवत् ३२ मार्ग दिन १२ को, धर्मपालको ताम्रपत्र (फ्रन्त्स कील्हर्न १९५३-१९५४ ख:२४७-२५१)का ४३-४८ पङ्क्ति ।

राजतरङ्गिणी ८।२३८३ ।

२९८.

१. महाराष्ट्र ठाणा जिल्ला सञ्जानको, शाके ७९३ (वि.सं. १२८) नन्दनसंवत्सर पौष उत्तरायणमहापर्वको, राष्ट्रकूटवंश्य राजा प्रथम अमोघवर्षको ताम्रपत्र (देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकर १९८२-१९८३:२४३-२५१)का ७६-७७ पङ्क्ति ।
२. जोधपुर किण्सरियाको, [विक्रम]संवत् १०५६ वैशाखशुक्ल अक्षयतृतीया आदित्यवारको, चाहमानवंश्य राजा दुर्लभराजको पालाको, दहियावंश्य राजा चच्चको शिलापत्र (रामकर्ण १९७०-१९७१:५९-६१)का २१-२२ पङ्क्ति ।
३. बनारस जिल्ला चन्द्रावतीको, [विक्रम]संवत् ११५० आश्विनअमावास्या आदित्यवार सूर्यग्रहण लागेको दिनको मिति भएको, राजा चन्द्रादित्यदेवको ताम्रपत्र (दयाराम साहनी १९७४-१९७५:१९३-१९५)को ३५ पङ्क्ति ।
४. मध्यप्रदेश रत्नपुरको, [कलचुरि अर्थात् चेदि]संवत् ८६६ (वि.सं. ११७१) मार्गशुक्लनवमी आदित्यवारको, हैहयवंश्य राजा जाजल्लदेवको शिलापत्र (फ्रन्त्स कील्हर्न १९४८:३४-३६)का २९ पङ्क्ति ।
५. बनारस कमौली गाउँको [विक्रम]संवत् ११७२ वैशाखशुक्लतृतीया सोमवारको, गाहडवालवंश्य राजा गोविन्दचन्द्रको ताम्रपत्र (उही १९५३-१९५४ क:१०४)का २६-२७ पङ्क्ति ।
६. खजुराहोको [विक्रम]संवत् ११७३ वैशाखशुक्लतृतीया शुक्रवारको, चन्देलावंश्य राजा जयवर्माको शिलापत्र (उही १९४८ क:१४०-१४७)का ३३-३४ पङ्क्ति ।
७. बनारस कमौली गाउँको, [विक्रम]संवत् ११८२ माघपूर्णिमा शनिवारको, गाहडवालवंश्य राजा गोविन्दचन्द्रको ताम्रपत्र (उही १९५३-१९५४:१००-१०१)का २७-२८ पङ्क्ति ।

⑧ यस ताम्रपत्रका आद्य सम्पादक फ्रेडरिक ईडेन पार्गिटरले यसको संवत् १९ पढेकोमा दोनैशचन्द्र सरकार (२०२२:३७२ मा मूलको २५ पङ्क्ति, त्यहीँ ३ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले १८ भनी संशोधन गरेका छन् ।

प्राचीनतम कोषहरूमा कायस्थ शब्द चढेको छैन । खुलाएर भन्दा हरींका पर्यायमध्ये कायस्था अमरकोष (२।४।५९)मा चढे पनि त्यहाँ कायस्थको नामोनिशान नै छैन । यसै गरी प्राचीनतम कोषमध्ये दोस्रो शाश्वतकोषमा कायस्थ नचढेको उल्लेखनीय छ । कोषहरूमध्ये मैले देखेसम्म कायस्थ शब्द चढेको प्राचीनतम कोष हलयायुधको अभिधानरत्नमाला (२।४३१) हो । त्यहाँ लेखक अर्थात् लेखनदास अर्थात् लिपिकरको पर्यायको रूपमा कायस्थ शब्द चढेको छ । त्यसपछि यादवप्रकाशको वैजयन्ती (३।९।२३)मा कायस्थ शब्द चढेको मैले देखेको छु । अरू अरू पेशेवरहरूसँगै त्यहाँ शूद्राध्यायमा कायस्थ र यसका पर्याय लेखनदासको अर्थमा आएकाले जातिको रूपमा पेशा रूढ हुन हुन लागेको अवस्था यताबाट भल्किन्छ ।

महेश्वरको विश्वप्रकाश (थान्तवर्ग १९ श्लोक)मा नृजाति अर्थात् मानिसको जातको रूपमा कायस्थ चढेको छ । अमरकोषमा नभएका शब्द राखी तयार गरिएको, पुरुषोत्तमको त्रिकाण्डशेष (२।१०।२)मा शूद्रवर्गमा अरू अरू पेशेवरहरूसँगै कायस्थ शब्द कूटकृत अर्थात् जालझेल गर्ने र पञ्जीकर अर्थात् दर्ता गर्ने अर्थमा चढेको छ । वैजयन्तीमा देखिएको लौकिक व्यवस्था नै त्रिकाण्डशेषबाट पनि भल्किएको छ भनी भन्दा बढ्ता बोलेको ठहरोइन । हेमचन्द्रको अनेकार्थसङ्ग्रह (३ काण्ड ३४३ श्लोक)मा भने अक्षरजीवक अर्थात् अक्षर [लेखे] जीविका गर्ने भन्ने अर्थमा पनि कायस्थ शब्द चढेकोले त्यस वेलासम्म पनि जातिभन्दा पेशाको रूपमा नै कायस्थ शब्द बढी चल्ती भएको देखिन्छ । मेदिनीकोष (थान्त १७-१८ श्लोक)लगायतका अर्वाचीन कोषमा^{१९९} भने नृजाति वा जातिप्रभेदको अर्थमा कायस्थ शब्द चढेको छ ।

८. मारवाड नाडोलको सोमेश्वरमन्दिरको, [विक्रम]संवत् ११९८ श्रावणकृष्णअष्टमी आदित्यवारको, राजा रायपालको शिलास्तम्भाभिलेख (देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकर १९६८-१९६९)का ३७-३९ पङ्क्ति ।

९. जोधपुर देसूरी जिल्लाको नाडोल गाउँको, [विक्रम]संवत् १२१३ मार्गकृष्णदशमी शुक्रवारको, चाहमानवंश्य राजा कुमारपालको पालाको महामाण्डलिक प्रतापसिंहको ताम्रपत्र (उही १९६९:२०३)को १३ पङ्क्ति ।

२९९. अभिधानविश्वलोचन ९५९ श्लोक ।

नानार्थरत्नमाला त्र्यक्षरकाण्ड थान्त ५ श्लोक ।

कोषकल्पतरु नानार्थस्कन्ध ८ श्लोक ।

शब्दरत्नावली थत्रि (२२७ पृष्ठमा थत्रिको ८ पङ्क्ति) ।

शब्दरत्नसमन्वय थतृतीय (१७० पृष्ठको ७ पङ्क्ति) ।

३४.३.२. महामाण्डलिक प्रतापसिंहको जोधपुरको वि.सं. १२१३ मार्गकृष्णदशमी शुक्रवारको ताम्रपत्रको पाठ गौडवंशका एक जना कायस्थ (गौडान्वये कायस्थ)^{३००} र चाहमानवंशका राजा विशालदेवको वि.सं. १२२० वैशाखपूर्णिमा बृहस्पतिवारको दिल्लीको शिलास्तम्भलेखको पाठ गौडवंशका एक जना कायस्थ (गौडान्वयकायस्थ)^{३०१} लेखे जस्तै कायस्थकुलमा जन्मेका (कायस्थकुलज) एक जनाले ने.सं. २४७ (वि.सं. ११८४) आषाढकृष्णअष्टमीदेखि ने.सं. २५६ (वि.सं. ११९२) कार्तिकशुक्लपञ्चमी-सम्मका सामग्रीमा राजाको रूपमा देखिएका इन्द्रदेवको^{३०२} पालामा सारिएको, वारबाहेक अरु तिथि मिति नष्ट भइसकेको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता,^{३०३} नेपाल ललितपुरका एक जना भलादमीको लागि राजा आनन्ददेवको प्रवर्द्धमानकल्याणविजयराज्यमा ने.सं. २८६ (वि.सं. १२२२) फाल्गुनशुक्लअष्टमीमा कायस्थवंशका (कायस्थवंशः) एक जनाले अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ^{३०४} र महासामन्त रत्नदेवको कल्याणविजय-राज्यमा धवलस्रोत्री भन्ने ठाउँमा बसी ने.सं. ३०३ (वि.सं. १२३९) चैत्रशुक्लपञ्चमीको दिन जेजाभुक्तिका एक जना श्रीवास्तव कायस्थवंशका (जेजावुक्तियश्रीवास्तव्य-कायस्थान्वय)ले चरकसंहिता ^{३०५} सारेको चाखलागदो छ ।

३४.३.३. कुनै ब्राह्मण पछि वज्राचार्य भएको बुझाउन विप्रवंशवज्राचार्य^{३०६} जस्ता शब्द

३००. जोधपुर देसूरी जिल्लाको नाडोल गाउँको, [विक्रम]संवत् १२१३ मार्गकृष्णदशमी शुक्रवारको, राजा कुमारपालको पालाका ताम्रपत्रमा मूलको १३ पङ्क्ति (देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकर १९६९:२०३) ।

३०१. सिवालिक पहाडको फेदीमा खिजराबादमा गाडिएको अशोकस्तम्भमा कुँदिएको, [विक्रम]संवत् १२२० वैशाखपूर्णिमा बृहस्पतिवारको, राजा वीसलदेवको लेखका क खण्ड, ग खण्डका ३-६ पङ्क्ति (फ्रन्त्स कील्हर्न १९४७ क:२१८) ।

३०२. लूछ्याहो पेतैक २०४०:५७-५८ ।

३०३. माथि ३१० सङ्ख्याको टिप्पणीमा १० सङ्ख्याको पुस्तक ।

३०४. पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२१:४५, लूछ्याहो पेतैक २०४०:६३-६४ मा २१ सङ्ख्याको सामग्री ।

३०५. लूछ्याहो पेतैक २०४०:७२ मा १ सङ्ख्याको सामग्री ।

३०६. राष्ट्रिय अभिलेखालय तेस्रो लगत ७१९ सङ्ख्याको डाकिनीगुह्यसमयसाधनमालातन्त्रराजको पुष्पिकामा

समाप्तोयं डाकिनीगुह्यसमयसाधनमालातन्त्रराज इति विप्रवंशश्रीवज्राचार्यजीवरत्नेन गुह्यसमयसाधनमालातन्त्रराजं लिखित शुभम्

(पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२१:१९३)

चलेको पनि यस प्रसङ्गमा सम्झनुपर्छ^{१०७} । ने.सं. ३३८ (वि.सं. १२७४/७५)मा

(यो डाकिनीगुह्यसमयसाधनमालातन्त्रराज सिद्धियो । ब्राह्मणकुलका श्रीवज्राचार्य जीवरत्नले गुह्यसाधनमालातन्त्रराज सारे । शुभ ।)

धर्मकोशसङ्ग्रहको पुष्पिकामा

समाप्तोयं धर्मकोशः ॥ विप्रवंशवज्राचार्यजीवरत्नेन लिखितं सम्पूर्णं शुभम् ॥ ॥

(धर्मकोशसङ्ग्रहको २६९ पृष्ठ)

(यो धर्मकोश सिद्धियो । ब्राह्मणकुलका वज्राचार्य जीवरत्नले सारेको पूरा भयो । शुभ ।)

राष्ट्रिय अभिलेखालय तेस्रो लगत ६६० सङ्ख्याको स्तोत्रसङ्ग्रहको पुष्पिकामा

नेपालवर्षे ऋतुनेत्रखेन्दु मासे शुचिश्च धवले च पक्षे ।

वह्नितिथिभे च शुक्रवारे ।

एतद्दिने समाप्तोयं नानाशास्त्रावलोकनोद्धतस्तोत्रसङ्ग्रहः चिकमुगलप्रतोल्याः ब्रह्मचर-
महाविहारस्थितः विप्रवंशवज्राचार्यजीवरत्नेन लिखितं सम्पूर्णमिति ।

(पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२३ कः१२९ । त्यहाँ प्रूफको गल्लीले ऋतुको ठाउँमा श्रु
छापिएको छ ।)

(नेपालसंवत् १०२६ मा, आषाढ महीनामा, शुक्लपक्षमा, प्रतिपदा तिथिमा, शुक्रवारमा
यो दिन नानाशास्त्र हेरी उद्धरण गरिएको, यो स्तोत्रसङ्ग्रह चिकमुगलटोलको ब्रह्मचर-
महाविहारमा बस्ने ब्राह्मणकुलका वज्राचार्य श्रीजीवरत्नले लेखेको पूरा भयो ।)

३०७. राष्ट्रिय अभिलेखालय चौथो लगत २० सङ्ख्याको महायानसूत्रालङ्कारको पुष्पिका
नेपालसंवत् १०२६ मिति कार्तिककृष्णैकादश्यां तिथौ हस्तानक्षत्र प्रीतियोगे बालकणमुहूर्त
गुरुवारसरे बिच्छेराशिगते सवित्तरे तुलाराशिगते चन्द्रमसि शु कुन्दु द्विजवरवंश श्रीनिष्ठानन्दनं
पुत्रपोत्रपनिस्त धका चोया तया जुलो शुभम् ।

(पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२३:११५)

(नेपालसंवत् १०२६ मिति कार्तिककृष्णैकादशी तिथिमा हस्तनक्षत्रमा प्रीतियोगमा
बालकण मुहूर्तमा बृहस्पतिवारमा वृश्चिकराशिमा सूर्य हुँदा तुलाराशिमा चन्द्र हुँदा
यस दिन असल ब्राह्मणको वंशका श्रीनिष्ठानन्दले छोरानातिहरूलाई भनी लेखे ।
शुभ ।)

मा द्विजवरवंश मात्र लेखिए पनि त्यहाँ वज्राचार्य अन्तर्भूत छ, किनभने यी लेखक
वज्राचार्य हुन् (छविलाल गजुरेल र करुणाकर वैद्य २०४५, काशीनाथ तमोट २०४८,
जनकलाल वैद्य २०५५, उही २०५५ क, राजा शाक्य २०५५:१, मीना वज्राचार्य
२०५६, हासिका २०५७, प्रेमहिरा तुलाधर २०६३-२०६४, रत्नसुन्दर शाक्य २०६४,
अशोक श्रेष्ठ २०६५, प्रेमहिरा तुलाधर २०६६ र हिमेशरत्न वज्राचार्य* २०६६) ।

निष्पन्नयोगावली सार्ने कायस्थ वज्राचार्यभिक्षु ज्ञानरक्षितको नाउँमा र ने.सं. ४०४ (वि.सं. १३४०) फाल्गुनशुक्लत्रयोदशी बृहस्पतिवार मधानक्षत्र धृतियोगमा सारिसिद्धिएको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता सार्ने भिक्षुवाचार्य सुगतरक्षितको नाउँमा जोडिएको कायस्थपछि वंश बुझाउने शब्द नआएकोले यस कायस्थ पदले पुस्तक सार्नेलाई मात्र बुझाएको हो कि जस्तो देखिन्छ ।^{३०८}

३४.४. ललितपुरको,^{३०९} ठिमीका^{३१०} र काठमाडौँमा इवाबहाल^{३११} र ढोकाबहालका^{३१२}

स्वर्गीय* जोतिष* वैद्य* पण्डित* श्री धर्मानन्द बज्राचार्य*या जन्म कान्तिपुर द्विजवर बंश* ब्रह्मचक्र महाबिहार* (ओमबहाः)या बज्राचार्य* स्वर्गीय* पं. भाजुबिरसिं* व स्वर्गीय कान्छी बज्राचार्य*या कुले कान्छाहा काय जुया ने.सं. १०१७ (वि.सं.* १९५३ माघ शुक्ल प्रतिपदा)या दिने जन्म जुया बिज्यागु जुलः ।

(कमलानन्द बज्राचार्य* २०३६:अ)

(स्वर्गवासी ज्योतिषी वैद्य पण्डित धर्मानन्द बज्राचार्य काठमाडौँमा द्विजवरवंशको ब्रह्मचक्रमहाबिहार (वंबहाल)का बज्राचार्य स्वर्गवासी पण्डित भाजुवीरसिंह र स्वर्गवासिनी कान्छी बज्राचार्याणीको कुलमा कान्छा छोरा भएर वि.सं. १९५३ माघशुक्लप्रतिपदाको दिन जन्मिबक्स्यो ।)

३०८. [...] बौद्ध अभिषेक लिएपछि आत्तो^१ कुल पछाडि सो उपाधि लेख्ने चलन रहेछ । जस्तै: जयमनोहरवर्मण महाबिहार*का ज्ञानरक्षित कायस्थ बर्मण* कुलका भई चूडाकर्म गरी आचार्यभिषेक* लिएपछि कायस्थ बज्राचार्य* भिक्षु ज्ञानरक्षित लेख्ने गरेको देखिन्छ भने तर्क (धर्मसुन्दर बज्राचार्य २०६७:२१) मेरो यस तर्कको ठीक उल्टो तर्क हो ।

३०९. ने.सं. ३७३ (वि.सं. १३०९) मार्गशुक्लद्वितीया शुक्रवार स्वातिनक्षत्रमा सारिसिद्धिएको क्रियासङ्ग्रहपञ्जिका (लूख्याहो पेटेक २०४०:८५ मा २२ सङ्ख्याको सामग्री) ।

३१०. १. ने.सं. ६३५ (वि.सं. १५७२) भाद्रकृष्णत्रयोदशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (पूर्णरत्न बज्राचार्य २०४४:५८-५९) ।^२

२. ने.सं. ६७३ (वि.सं. १६१०) श्रावणकृष्णचतुर्दशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलका १, ३ पङ्क्ति (शङ्करमान राजवंशी २०४४:३ क्रमसङ्ख्या = ३-४) ।^३

३. ने.सं. ६८४ (वि.सं. १६२०) पौषशुक्लद्वितीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

① आफ्नो हुनुपर्ने ।

② खुलाएर भन्दा, विषु अर्थात् भिक्षुको अगाडि ग्रहाग्न र वज्राचार्यको अगाडि श्री आएको छ ।^४

③ खुलाएर भन्दा २ पङ्क्तिमा भिषो अर्थात् भिक्षुको अगाडि ग्रहाग्न र वज्राचार्यको अगाडि श्री आएको छ तथा ३ पङ्क्तिमा वज्राचार्यको अगाडि श्री आएको छ ।

④ मूलसँग प्रकाशित पाठ रुजू गरी शुद्ध पाठ माथि दिइएको छ ।

अभिलेखमा नाउँका अगाडि **भिक्षुवज्राचार्य** आएको देखिएको छ^{३१३} । काठमाडौँका असनबहाल,^{३१४} वंथबहाल,^{३१५} वंदुछेबहाल^{३१६} (यी दुवै वटुका), दुगाँबहिल,^{३१७} टेबहाल,^{३१८}

४. मिति नष्ट भएको ताडपत्रको लिखतमा मूलको ३ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।^९

३११. ने.सं. ८०० (वि.सं. १७३७) चैत्रशुक्लनवमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलका १, २ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५५ कः६५ सङ्ख्या = ५१) ।

३१२. ने.सं. ८७७ (वि.सं. १८१४) श्रावणशुक्लपञ्चमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलका १, ३ पङ्क्ति ।^९

३१३. खुलाएर भन्दा ठिमीका, ताडपत्रका लिखत जतिमा **भिक्षु श्रीवज्राचार्य** आएको छ । अफ खुलाएर भन्दा काठमाडौँ इवाबहालको ने.सं. ८०० (वि.सं. १७३७) चैत्रशुक्लनवमीकोमा मूलको २ पङ्क्तिमा **भिक्षु श्रीवज्राचार्य** आएको छ र ढोकाबहालको ने.सं. ८७७ (वि.सं. १८१४) श्रावणशुक्लपञ्चमीकोमा ३ पङ्क्तिमा **भिक्षु श्रीश्रीवज्राचार्य** आएको छ ।

३१४. ने.सं. ४८४ (वि.सं. १४२१) श्रावणशुक्लद्वादशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (उही २०५६:९ सङ्ख्या = ६-७) ।

३१५. ने.सं. ५९८ (वि.सं. १५३५) अधिकाषाढकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (उही २०५७ घः५४ सङ्ख्या = ४१-४२) ।

ने.सं. ६०८ (वि.सं. १५४४) पौषकृष्णप्रतिपदाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

३१६. ने.सं. ५९८ (वि.सं. १५३५) अधिकाषाढकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको ३ पङ्क्ति (उही २०५७ घः५४ सङ्ख्या = ४१-४२) ।

३१७. ने.सं. ६१० (वि.सं. १५४६) फाल्गुनशुक्लदशमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको ३ पङ्क्ति ।^९

③ ठिमीका, ताडपत्रका लिखतमा ने.सं. ६७० (वि.सं. १६०७) वैशाखशुक्लद्वितीयाकोमा **गृहाग्नभिषु श्रीवज्राचार्य**^{१०} **लुंगोदेव बन्देजुस** (शङ्करमान राजवंशी २०४०:३ क्रमसङ्ख्याको मूलको १ पङ्क्ति = २-३) । ने.सं. ६९८ (वि.सं. १६३४) फाल्गुनशुक्लत्रयोदशीकोमा **भिक्षुश्रीवज्येचाज्ये** **ज्ञानकित बदेजुस** (शङ्करमान राजवंशी २०४४:५ क्रमसङ्ख्यामा मूलको १ पङ्क्ति = ५)^{११} र ने.सं. ७७१ (वि.सं. १७०७) माघकृष्णप्रतिपदाकोमा **भिषु श्रीवज्राचार्ये** **ग्रहाक देवस्यन बदेजुस** (अप्रकाशित, मूलको १ पङ्क्ति) भनी दिइएकोले नाउँको अगाडि **भिक्षुवज्राचार्य** र पछाडि **बदे** आएको देखिएको छ ।

④ खुलाएर भन्दा १ पङ्क्तिमा **वज्राचार्य**को अगाडि **श्री** र ३ पङ्क्तिमा **वज्राचार्य**को अगाडि **श्रीश्री** आएको छ ।

⑤ यो ताडपत्र भाँचिएर लेख खण्डित भएकोले यसको सम्बन्ध कुन बहालसँग छ भन्ने कुनै

② मूलमा **वज्राचार्य** भएकोमा त्यहाँ **वज्राचार्ये** छापिएको छ ।

③ मूलमा **भिषु श्रीवज्येचाज्ये** **ज्ञानकित बदेजुस** भएकोमा त्यहाँ **भिषु श्रीवहोचाहो** **फलानकितबदेजुस** छापिएको छ ।

मखनबहाल,^{३१९} इटुंबहाल,^{३२०} ढोकाबहाल,^{३२१} गंबहाल,^{३२२} मछिन्द्रबहाल^{३२३} आदिका अभिलेखमा^{३२४} तथा ललितपुरका अभिलेखमा^{३२५} वज्राचार्यभिक्षु आएको कुरा पनि

३१८. ने.सं. ६८४ (वि.सं. १६२०) माघकृष्णद्वादशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको २ पङ्क्ति (उही:३ सङ्ख्या) ।

३१९. ने.सं. ७०० (वि.सं. १६३६) माघशुक्लपञ्चमी बृहस्पतिवार रेवतीनक्षत्र साध्ययोगको^१ ताम्रपत्रमा मूलका ४, ६ पङ्क्ति (मदनसेन वज्राचार्य २०६८:१०-११) ।

ने.सं. ७१८ (वि.सं. १६५४) पौषशुक्लप्रतिपदा बृहस्पतिवार उत्तराषाढानक्षत्र वज्रयोगको^२ ताम्रपत्रमा मूलको ३ पङ्क्ति (उही:१२) ।

ने.सं. ७५४ (वि.सं. १६९०) माघशुक्लद्वितीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

३२०. ने.सं. ७४२ (वि.सं. १६७८) पौषकृष्णद्वितीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलका २, ३ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

ने.सं. ७५५ (वि.सं. १६९२) श्रावणशुक्लनवमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको ४ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

भट्ट खुल्दैँन । यस ताडपत्रका शाक्यभिक्षुको नाउँको अन्त्यमा रक्षित आएकोले र दुर्गबंहिलका शाक्यभिक्षुहरूको नाउँको अन्त्यमा रक्षित आउने भएकोले^३ यस ताडपत्रलाई दुर्गबंहिलको भनी ठहर्‍याएको हुँ ।

① आफूले छापेको फ्याक्सिमिलिमा रेवतिनक्षत्रे, शाधेयोगे देखिँदा देखिँदैँ यस ताम्रपत्रका सम्पादक मदनसेन वज्राचार्य (२०६८:८)ले रेवती नक्षत्रे शाधे योगे पढेका छन् ।

② आफूले छापेको फ्याक्सिमिलिमा प्रतिपद्यायां तिथौ उत्तराखाधनक्षत्र देखिँदा देखिँदैँ यस ताम्रपत्रका सम्पादक मदनसेन वज्राचार्य (२०६८:१२)ले प्रतिपक्षायां तिथौ ॥ उत्तराखाध नक्षत्र पढेका छन् ।

③ शतस्थानी अङ्क बुझाउने शब्द भाँचिएर गएको, ने.सं. ×४३ (श्रीमन्नेपालसंवत्सरे नेपालाब्दगते लोकयुग), त्यसै गरी महीना पनि भाँचिएर गएको, अधिकश्रावणशुक्लएकादशी मङ्गलवारको दिन प्रतिमालक्षण र लक्षणसमुच्चय सारिसिद्ध्याउने, षडक्षरीमहाविहार अर्थात् दुर्गबंहिलका भिक्षु धर्मरक्षित (पूर्णतल वज्राचार्य २०२३:९७) ।

ने.सं. ५९८ (वि.सं. १५३५) अधिकाषाढकृष्णतृतीयाको, ताडपत्रको लिखतअनुसार जग्गा बेच्ने षट्खरिमहाविहार (षडक्षरीमहाविहार)का शाक्यभिक्षु ... रिखित, हृदयरिषित, जयरिषित (महेशराज पन्त २०५७ घ:५४ सङ्ख्याका १-२ पङ्क्ति = ४१-४२) ।

ने.सं. ६०८ (वि.सं. १५४५) ज्येष्ठकृष्णचतुर्दशीको, ताडपत्रको लिखतअनुसार जग्गा बेच्ने षत्पत्तीरिमहाविहार (षडक्षरीमहाविहार)का वज्ररक्षित (यसको फ्याक्सिमिलि र पाठको लागि महेशराज पन्त २०६९:२९२-२९३ हेर्नु ।) ।

रक्षित र रिखित/रिषित दुवै रक्षितका अपभ्रष्ट रूप हुन् भनी भनिरहनुपर्दैन ।

३२१. ने.सं. ७७२ (वि.सं. १७०९) चैत्रकृष्णद्वादशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलका १-२, ४ पङ्क्ति (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६०:९४-९५) ।^③
- ने.सं. ७९९ (वि.सं. १७३५) कार्तिकपूर्णिमामा चन्द्रग्रहण लागेको वेलाको मिति भएको ताडपत्रको दानपत्रमा मूलको १ पङ्क्ति (उही:९६-९७) ।
- ने.सं. ८०३ (वि.सं. १७३९) मार्गकृष्णदशमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
- ने.सं. ८०३ (वि.सं. १७३९) फाल्गुनशुक्लसप्तमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको २ पङ्क्ति (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६३:४०-४१) ।
- ने.सं. ८०४ (वि.सं. १७४१) भाद्रकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (उही २०६०:९७) ।
- ने.सं. ८१३ (वि.सं. १७४९) फाल्गुनकृष्णनवमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (उही २०६१:४५) ।
- ने.सं. ८३४ (वि.सं. १७७०) माघकृष्णतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
३२२. ने.सं. ७७४ (वि.सं. १७११) वैशाखशुक्लतृतीयाको ताडपत्रको लिखतमा मूलको १ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
३२३. ने.सं. ८३६ (वि.सं. १७७२) मार्गशुक्लएकादशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलका १, २ पङ्क्ति (सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०५६:५९) ।
- ने.सं. ९९९ (वि.सं. १९३५) फाल्गुनशुक्लपञ्चमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलका १, ६ पङ्क्ति (उही २०६३ क:३) ।
३२४. ने.सं. ६९३ (वि.सं. १६३०) आश्विनशुक्लअष्टमीको दिन सारिसिद्धिएको तन्त्रसम्बन्धी एउटा पुस्तकको पुष्पिका (डिल्लीरमण रेग्मी २०२३:४२ मा ५ सङ्ख्याको सामग्री) ।
- ने.सं. ७०९ (वि.सं. १६४६) आश्विनशुक्लचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको छोटो लेखको ३ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।
३२५. ने.सं. ४८९ (वि.सं. १४२५) चैत्रशुक्लनवमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको २ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५३:४ क सङ्ख्या = २३-२४) ।
- ने.सं. ५०२ (वि.सं. १४३९) ज्येष्ठकृष्णत्रयोदशीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको ३ पङ्क्ति (उही २०५६ ख:१ सङ्ख्या = २) ।
- ने.सं. ५५८ (वि.सं. १४९५) आश्विनकृष्णचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको

③ मूलमा भाता वजाचार्य भएकोमा यस पत्रका सम्पादक सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु (२०६०:९५)ले माता वजाचार्यभिक्षु पढेका छन् ।

यस प्रसङ्गमा भन्नु राम्रै होला^{३२६} ।

(पूर्णिमा १३४ पूर्णाङ्क, २०६९, ८७-८९, ८९-९०,
९१, ९३, १०४, १८५-१९१, १९७-२७७ पृष्ठ;
पूर्णिमा १३६ पूर्णाङ्क, २०६९, ४४२-४४८ पृष्ठबाट र
पूर्णिमा १३८ पूर्णाङ्क, २०६९, ९५-१०० पृष्ठबाट संशोधन)

१ पङ्क्ति (पूर्णरत्न वज्राचार्य २०४७:१५९-१६०) ।

ने.सं. ५९६ (वि.सं. १५३३) आश्विनशुक्लचतुर्थीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको
१ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५० क:३४ सङ्ख्या = १९) ।

ने.सं. ६९५ (वि.सं. १६३१) कार्तिकशुक्लपञ्चमीको ताडपत्रको लिखतमा मूलको
१ पङ्क्ति (अप्रकाशित) ।

ने.सं. ६९७ (वि.सं. १६३३) मार्गअमावास्याको ताडपत्रको लिखतमा मूलको
५ पङ्क्ति (महेशराज पन्त २०५५ क:२० सङ्ख्या = १५) ।

३२६. ने.सं. ६६२ (वि.सं. १५९८) माघशुक्लअष्टमी कृतिकानक्षत्र^१को पट (ईअन एल्सप
२०४२: पी १८ = २३७-२३८) मा २ जना वज्राचार्यभिक्षुको उल्लेख आएको छ ।
बहालको नाउँ नष्ट भइसकेकोले तिनीहरू कहाँका हुन् भनी भन्न सकिँदैन ।

① मूलमा वार र योग नष्ट छन् ।

जगन्नाथसम्प्रदाय र नेपाल

सामूहिक रूपले चारधाम कहिने बद्रीनाथ, रामेश्वर, द्वारका र जगन्नाथको तीर्थयात्रा जीवनमा कमसेकम एकपटक गर्ने धोको हरेक श्रद्धालु सनातनधर्मावलम्बीको हुन्छ । उत्तरमा नीलकण्ठ पर्वत हिमालयमा नदीको किनारमा बद्रीनाथ, दक्षिणमा पश्चिमसागरको किनारमा रामेश्वर, पूर्वमा नीलाद्रि पहाडमा पूर्वसागरको किनारमा जगन्नाथ र पश्चिमसागरमा गोमती नदी मिसिने ठाउँमा द्वारकाधाम छन् । यी ४ धाममध्ये रामेश्वर शैव तीर्थ हो त बाँकी ३ चाहिँ वैष्णव ।

भारतको उडीसा राज्यको पुरी शहरमा जगन्नाथधाम छ । त्यहाँ जगन्नाथ अर्थात् श्रीकृष्ण, बलभद्र अर्थात् श्रीकृष्णका दाजु र सुभद्रा अर्थात् श्रीकृष्णकी बहिनीका मूर्ति राखिएका छन् । दारुब्रह्म अर्थात् नीमको काठबाट बनेका ती मूर्ति हाम्रो यहाँका मत्स्येन्द्रनाथका काष्ठमय मूर्तिसँग तुलनीय छन् । आटविक अर्थात् जङ्गली शवर जातिले पुजिने स्थाणुमूर्ति अर्थात् रूखको टुपेबाट बनाइएको मूर्ति नै कालान्तर जगन्नाथको रूपमा परिणत हुन गएको कुरा ऐतिहासिकहरू गर्छन् ।

अहिले जगन्नाथ भनी पुजिने देवता चौधौँ शताब्दीको पूर्वार्धसम्म पुरुषोत्तम भनी चिनिने गरेकोमा वि.सं. १३६६ मा मात्र पहिलोपल्ट उत्कीर्ण लेखमा जगन्नाथ शब्दको प्रयोग भएको छ भनी उडीसाको इतिहासको गहिरो खोजी गर्ने हर्मन कुल्के भन्छन् ।^१ हर्मन कुल्केद्वारा निर्दिष्ट त्यो उत्कीर्ण लेख शाके १२३१ को शिलास्तम्भलेख हो ।^२ यो देखा मुरारिको *अनर्घराघव* नाटकमा, कृष्ण मिश्रको *प्रबोधचन्द्रोदय* नाटकमा र शतानन्दको *करणग्रन्थ भास्वतीमा* पुरुषोत्तमको चर्चा आएको सम्झना हुन्छ ।

क्षारसमुद्रको किनारमा रहेको वनमा लक्ष्मीसँग रहेका भगवान् पुरुषोत्तमको यात्रामा आएका सभासदहरूको लागि रौद्र, बीभत्स, भयानक र अद्भुत रस धेरै भएको नाटक *अनर्घराघव*को अभिनय गरिन्छ भनी *अनर्घराघव*मा लेखिएको छ ।^३ संस्कृतवाङ्मयका धेरैजसो ग्रन्थ जस्तै, *अनर्घराघव* कहिले लेखियो भन्ने ठोस प्रमाण नपाइए पनि

१. हर्मन कुल्के २०४९:१७ ।

२. ओइगेन हुल्स १९५५:३५-३६ ।

३. भो भो लवणोदवेलावनालीतमालतरुन्दलस्य त्रिभुवनमौलिमण्डनमहानीलमनेः कमलाकुचकलशकेलिकस्तूरिकापत्राङ्कुरस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य यात्रायामुपस्थानीयाः सभासदः

आभ्यन्तर प्रमाणको आधारमा संस्कृतसाहित्यका अन्वेषकहरूले यसको समय दशौं शताब्दीको भनी निर्णय गरेका छन् ।^५ म उत्कल देशबाट आएको हुँ, त्यहाँ समुद्रको किनारको नजीकै पुरुषोत्तम भनिने देवतायतन अर्थात् मन्दिर छ भन्ने वाक्य एक जना पात्रको मुखबाट प्रबोधचन्द्रोदयमा निकालिएको छ ।^६ अनर्घराघवको जस्तै, प्रबोधचन्द्रोदयको पनि वास्तव मिति थाहा नपाइए पनि अन्वेषकहरूले यसको समय बाह्रौं शताब्दीको पूर्वार्ध भनी निर्णय गरेका छन् ।^६ मुरारि र कृष्ण मिश्रको समयनिर्धारण गर्न परेको गाह्रो हामीलाई शतानन्दको कालनिर्धारण गर्न भने पढेन । किनभने, उनी ज्योतिषी भएकाले उनले ग्रन्थरचनाको समय स्पष्टसँग दिएका छन् । खुलाएर भन्दा, युगाब्द अर्थात् कलिगत संवत् ४२००, शाके १०२१ तदनुसार वि.सं. ११५६ मा मैले भास्वती बनाएँ भनी उनले लेखेका छन् । त्यहाँ उनले आफूलाई पद्यमा श्रीपुरुषोत्तमस्थ अर्थात् श्रीपुरुषोत्तममा बस्ने र गद्यमा श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रनिवासी अर्थात् श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रमा बस्ने भनी भनेका छन् ।^७

कुतश्चिद् द्वीपादागतेन कलहकन्दलान्मा कुशीलवेन रौद्रबीभत्सभयानकाद्धतरसभूयिष्ठं कमपि प्रबन्धमभिनयता नित्यं किलायमुद्देजितो लोकः ।

(अनर्घराघव १ अङ्कमा नान्दीपछिको प्रस्तावना)

४. उदाहरणको लागि, यान्टनि केनेडि वार्डर २०४५:२३-२५ ।
 ५. हगो उकलदेसादो आगदोहि । अत्थि तत्थ साअलतीलसण्णिवेसे पुलिसोत्तमसग्गिदं देवदाअदणम् ।

(अहमुत्कलदेशादागतोऽस्मि । अस्ति तत्र सागरतीरसंनिवेशे पुरुषोत्तमशब्दितं देवतायतनम् ।)

(प्रबोधचन्द्रोदय २ अङ्कमा २७ श्लोकपछिको गद्यवाक्य)

६. उदाहरणको लागि, यान्टनि केनेडि वार्डर २०४९:५४३-५४४ ।
 ७.

नत्वा मुरारेश्वरणारविन्दं श्रीमान् शतानन्द इति प्रसिद्धः ।

तां भास्वतीं शिष्यहितार्थमाह शाके विहीने शशिपक्षखैकैः १०२१ ॥१॥

अथ प्रवक्ष्ये मिहिरोपदेशाच्छ्रीसूर्यसिद्धान्तसमं समासात् ॥३॥

(तिथिध्रुवाधिकार)

(विष्णुको चरणकमल ढोगेर शकसंवत् १०२१ (वि.सं. ११५६)मा विद्यार्थीको हितको लागि शतानन्द भास्वती बनाउँछन् ।

वराहमिहिरको उपदेश (पञ्चसिद्धान्तिका)बमोजिम सूर्यसिद्धान्तअनुसारको ग्रन्थ भास्वती म (शतानन्द) छोटकरीमा बनाउँछु ।)

पुरी शहरमा जहाँ अहिले जगन्नाथको मन्दिर छ त्यहाँ पहिले पुरुषोत्तमको अर्थात् विष्णुको मूर्तिसँगै लक्ष्मीको मूर्ति प्रतिष्ठापित थियो, अहिलेको जस्तो बलराम र सुभद्राको मूर्ति थिएन भन्ने तर्क विद्वान्हरूको छ । त्यसको प्रमाणको लागि उनीहरू शाके ११२० तदनुसार वि.सं. १२५५ को, राजा तृतीय राजराजको ताम्रपत्र अधि सार्छन् । ती राजाका बाजे अनन्तवर्मा चोडगङ्गले पुरुषोत्तमको मन्दिर बनाएपछि लक्ष्मीको जन्मगृह समुद्रमा ससुरालीमा मानसम्मान पाई बसिरहे पनि मन खुशी नभएका पुरुषोत्तम अर्थात् विष्णु आफ्नो घर पाएर खुशी हुनुभयो, त्यसै गरी माइतमा बस्नुभन्दा लोम्नेको घरमा बस्नु राम्रो हुन्छ भनी रमा अर्थात् लक्ष्मी खुशी हुनुभयो भनी काव्यात्मक पाराले त्यस ताम्रपत्रमा लेखिएकोले उनीहरूको भनाइमा बल मिल्छ ।

चलनअनुसार जेठाजुले भाइबुहारीलाई हेर्न नहुने हुनाले बलभद्रको मूर्ति थपिने वेलामा लक्ष्मीको ठाउँमा बहिनी सुभद्राको मूर्ति राखियो भन्ने तर्क पनि सुनिने गरेको छ । जगन्नाथमन्दिरमा अहिले जसरी कृष्ण, बलभद्र र सुभद्राका मूर्ति राखिएका छन्, त्यसको प्रादुर्भाव यसरी भएको हो भनी एक थरी विद्वान्हरू भन्छन् । उत्कीर्ण लेखको आधारमा भन्ने हो भने कृष्ण, बलराम र सुभद्राको मूर्तिको पहिलो उल्लेख शाके ११५८ तदनुसार वि.सं. १२९३ को, राजा तृतीय अनङ्गभीमको शिलालेखमा आएको छ । खुलाएर भन्दा, पुरीको त्यस शिलालेखमा राजा तृतीय अनङ्गभीमको पालामा १ जना पदातक अर्थात् सैनिकले हली अर्थात् हलो जोत्ने बलभद्र, चक्री अर्थात् सुदर्शनचक्र

खखाश्विवेदोपगते युगाब्दे दिव्योक्तिः श्रीपुरुषोत्तमस्थः ।

श्रीमान् शतानन्द इतीदमाह सरस्वतीशङ्करयोस्तनूजः ॥६॥

इति श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रनिवासिशतानन्दविरचिते भास्वतीकरणे परिलेखाधिकारोऽष्टमः समाप्तः ।
(परिलेखाधिकार)

(शङ्कर र सरस्वतीका छोरा, पुरुषोत्तमक्षेत्रमा बस्ने शतानन्दले कलिगतसंवत् ४२०० (वि.सं. ११५६)मा राम्रो उक्ति भएको भास्वती बनाए ।

पुरुषोत्तमक्षेत्रमा बस्ने शतानन्दले बनाएको भास्वतीकरणमा आठौँ परिलेखाधिकार सिद्धियो ।)
(महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्त २०३०:३१-३२ बाट उद्धृत)

८.

लक्ष्मीजन्मगृहं पयोनिधिरसौ सम्भावितस्य स्थिति-

त्रौ धाम्नि स्वसुरस्य पूज्यत इति क्षीराब्धिवासा ध्रुवं

निर्व्विण्णः पुरुषोत्तमः प्रमुदितस्तद्धामलाभाद्रमा-

प्येतद्धर्तृगृहं वरं पितृगृहात्प्राप्य प्रमोदान्विता ॥

(दीनेशचन्द्र सरकार र सदाशिव रथ शर्मा २०१७:२५५-२५६ मा मूलको २८ श्लोक)

धारण गर्ने श्रीकृष्ण र सुभद्राको पूजाको लागि खेत चढाएको कुरा छ ।^९ यताबाट त्यसताका मूर्तित्रयको पूजा चलिस्केको कुरा ऐतिहासिकहरू सिद्ध गर्छन् ।

तेह्रौं शताब्दीमा पुरीमा सुप्रतिष्ठित जगन्नाथसम्प्रदाय उडीसामा यति व्यापक रूपले फैलियो कि अहिलेभन्दा ५० वर्ष जतिअगाडि सर्भे गर्दा उडीसाभर ९३१ वटा जगन्नाथमन्दिरमा पूजा चलिरहेको थियो ।^{१०} पछि छिमेकको बङ्गालमा पनि यस सम्प्रदायको निकै प्रभाव पऱ्यो ।

नेपालमा जगन्नाथसम्प्रदाय कहिलेदेखि चल्यो भनी ठोकेर भन्न नसकिए पनि कमसेकम अठारौं शताब्दीदेखि यस सम्प्रदायको यहाँ अस्तित्व देखिन्छ । हनूमान्ढोकादरबारको पटङ्गिनीमा पूर्व फर्केको एउटा ठूलो मन्दिर जगन्नाथदेवलको नाउँले प्रसिद्ध छ (१७ चित्रसङ्ख्या) । त्यस मन्दिरको दक्षिणढोकाको भित्रपट्टिको कोठामा चतुर्भूर्ति विष्णुका, धातुको पाताले बनाइएका, सुनको जलप लगाइएका, अलग अलग मूर्ति राखिएका छन् । ती चारवटै मूर्तिका पादपीठमा लेख कुँदिएका छन् । त्यहाँ वासुदेवको मूर्तिको पादपीठमा कुँदिएको लेखबाट ने.सं. ६७८ तदनुसार वि.सं. १६१४/१५ मा राजा नरेन्द्र मल्लका मन्त्री, ज्योतिषी कुसुमराज र उनकी पत्नी जीवलक्ष्मीले चतुर्भूर्ति विष्णुको प्रतिमा स्थापना गरेका हुन् भन्ने बुझिन्छ ।^{११} जगन्नाथदेवलको दक्षिणढोकाकै भित्रपट्टिको कोठामा चतुर्भूर्ति विष्णुको शिलामूर्ति पनि छ । त्यस मूर्तिको पादपीठमा कुँदिएको लेखअनुसार राजा महेन्द्र मल्लले ने.सं. ६८३ तदनुसार वि.सं. १६१९ मा सो मूर्तिको स्थापना गरेका हुन् भन्ने बुझिन्छ ।^{१२} महेन्द्र मल्लको त्यस लेखको आधारमा त्यो मन्दिर राजा महेन्द्र मल्लले बनाएको हो भनी ठान्ने गरे पनि^{१३} यसको ठोस प्रमाण भने छैन ।

१. स्वस्ति शाकाद्व ११५८ श्रीपुरुसोत्तमस्य प्रवर्द्धमानविजयराज्ये राउतश्रीमदनङ्कभिमदेवस्य आही सं २९ अङ्के अभिलिख्यमाने ॥ मकरकृष्ट ७ सोमवारे श्रीपुरुसोत्तमदेवकुं पदातकखण्ड चण्डानासुत दर्त भुमी वाट्द्वयं माण पञ्च वीस्वपतिगोचरं ग्राम क्षातयीउतपल्ली नैवेद्यार्थं श्रितविज्जनदधिताम्बोलसहिते तंडौ करार्थं हली चत्री^{१०} सूभद्रा श्रीकोज्जकौ करश्य णस्यतिः ॥

(दीनेशचन्द्र सरकार २०१५:२०१-२०२)

१०. हेन्रिख फन श्थीतन्क्रोन २०३५:४६९ ।

११. महेशराज पन्त २०३४ क ।

१२. उही:७२ ।

१३. जोन गाड २०४९:२१९, २२१ ।

① चक्री हुनुपर्ने ।

किनभने, चतुर्मूर्ति विष्णुको पादपीठमा कुँदिएको त्यस लेखमा त राजा महेन्द्र मल्लले श्रीवासुदेवादिप्रतिमा स्थापिता अर्थात् श्रीवासुदेव आदिको मूर्ति स्थापना गरियो भनी लेखिएकोले उनले चतुर्मूर्ति विष्णुको प्रतिमा मात्र बनाएको भन्ने स्पष्ट हुन्छ, उनले जगन्नाथको स्थापना गरेको भन्ने कुरा त्यस लेखबाट आउँदैन । यस मन्दिरको मूल ढोकाको बायाँ खापामा राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्लको, ने.सं. ७५३ तदनुसार वि.सं. १६८९ को ताम्रपत्र छ । त्यसको उठान दत्तात्रेयलाई नमस्कारद्वारा गरिएकोले र त्यहाँ जगन्नाथको चर्चा नआएकोले त्यस ताकासम्म त्यस मन्दिरमा जगन्नाथको मूर्ति प्रतिष्ठापित थिएन कि जस्तो लाग्छ ।^{१४} जगन्नाथदेवल भन्ने नाउँले प्रसिद्ध यस मन्दिरमा जगन्नाथको मूर्ति पूर्वढोकाभित्र रहेको छ । तर यस जगन्नाथमूर्तिको चर्चा तात्कालिक अभिलेखमा नआएको कुरा उदेकलाग्दो छ । वि.सं १८८६ सम्मको घटना परेको, नेपाली भाषामा लेखिएको एउटा वंशावलीमा यो मन्दिर राजा प्रताप मल्लले बनाएको^{१५} भनी लेखिए पनि वि.सं. १९९५ सम्मको कुरा परेको, नेपाली भाषामा लेखिएको देवमाला वंशावली भन्ने नाउँले छापिएको पुस्तकमा राजा प्रताप मल्लको पालामा एक जना भक्तपुरेले त्यो मन्दिर बनाई त्यहाँ जगन्नाथको स्थापना गरेको कुरा लेखेपछि त्यहाँ जगन्नाथ भने तापनि चतुरमुख नारायण मूर्ति दक्षिण दरबाजामा छ^{१६} भनी लेखिएको कुरामा पनि हाम्रो दृष्टि जानुपर्छ जस्तो मलाई लाग्छ । त्यसमाथि, जगन्नाथका कुनै मन्दिर पनि पूरै पगोडाशैलीका नभएकाले यस मन्दिरमा जगन्नाथको प्रतिष्ठापन निकैपछि मात्र भएको हो भनी तर्क गर्न नसकिने होइन ।

जगन्नाथको, मल्लकालमै बनेको एउटा मन्दिर मखनटोलमा छ । यो मन्दिर हनूमान्ढोकाको पटाङ्गिनीको जस्तो पगोडाशैलीको नभई शिखरशैलीको छ (१८ चित्रसङ्ख्या) । राजा भास्कर मल्ल उर्फ महीन्द्रसिंह ने.सं. ८४२ तदनुसार वि.सं. १७७९ मा महामारीले परलेक भएपछि उनको उद्धारको लागि मन्त्री भगल ठाकुरले ने.सं. ८५५ तदनुसार वि.सं. १७९२ मा त्यो मन्दिर बनाउन शुरू गरेका हुन् भन्ने कुरा तात्कालिक प्रमाणद्वारा सिद्ध छ ।^{१७}

१४. महेशराज पन्त २०६९ कः३६७-३६८ ।

१५. माणिक बज्राचार्य* र अक्सल मिषायेल्स २०७२:९० ।

१६. देवमाला वंशावली:७५-७६ ।

१७. महेशराज पन्त २०६९ घः१५०-१५१ ।

रोशनी श्रेष्ठ २०७१:१५ ।

गौतमवज्र वज्राचार्यले भारतको जगन्नाथको मन्दिरमा रहेको जगन्नाथ (कृष्ण) बलराम र सुभद्राका मूर्ति काठका छन् । बाह्र बाह्र वर्षमा ती काठका मूर्ति फेरिन्छन् र भूमिभित्र विधानपूर्वक गाडिन्छन् । तर हाम्रो यहाँ यसरी मूर्ति फेर्ने र गाड्ने चलन छैन । यहाँका ती मूर्ति बाक्लो रंग लाएर बनाइएका हुनाले काठका हुन् वा माटुका हुन् छुट्याउन सकिँदैन^{१८} भनी लेखे पनि कमसेकम मखनटोलको जगन्नाथको मूर्ति काठको हो (१९ चित्रसङ्ख्या) र त्यो मूर्ति आवश्यक पर्दा फेरिन्छ भन्ने कुरा हामीलाई थाहा छ । समाजका अरू रीतिस्थिति कालगतिले क्षीण भए जस्तै, देवस्थलका रीतिस्थिति पनि क्षीण हुँदै गएकाले पुरीमा जस्तो मखनको जगन्नाथको जीर्ण मूर्ति गाड्ने काम यहाँ भएन भन्ने कुरा जीर्ण मूर्ति भक्तपुरको राष्ट्रिय काष्ठकलासङ्ग्रहालयमा राखिएकोबाट थाहा हुन्छ ।^{१९}

जगन्नाथको अर्को चर्चा भक्तपुर राज्यमा तयार गरिएको एउटा पौभामा पाइन्छ । कुरा के भने, ने.सं. ७९० तदनुसार वि.सं. १७२७ भाद्रशुक्लचतुर्दशीको दिन राजा जगत्चन्द्र मल्लदेवले अनन्तधर्म पूरा गर्दा लेखिएको पौभा अहिले लण्डनमा भिक्टोरिया यान्ड याल्बर्ट म्युजियममा छ । पुरीका जगन्नाथको चित्रण गरिएको त्यस पौभामा श्री ३ जगन्नाथाय नमः भनी लेखिएको छ ।^{२०} भाद्रशुक्लचतुर्दशीको दिन अनन्त रूपमा विष्णुको पूजा गर्ने चलन भएकोले त्यो चतुर्दशी अनन्तचतुर्दशीको नाउँले प्रसिद्ध छ । भाद्रशुक्लचतुर्दशीको दिन अनन्तधर्म पूरा गर्दा लेखिएको त्यस पौभामा अनन्तलाई जगन्नाथको रूपमा मानेको देखिएको छ ।

यस प्रसङ्गमा राजा जगत्चन्द्र मल्लदेव को रहेछन् भन्ने विषयमा पनि अलिकति लेखुपरेको छ । भक्तपुरका राजा जगत्प्रकाश मल्ललाई कन्यादान दिने चन्द्रशेखरसिंह उनका मन्त्री भएका थिए । चन्द्रशेखरसिंह राजाको अत्यन्त नजीक भएको कुरा ने.सं. ७८२ तदनुसार वि.सं. १७१८/१९ को सुकीमा एकातिर जगत्प्रकाश मल्लको र अर्कोतिर चन्द्रशेखरसिंहको नाउँ भएकोबाट थाहा हुन्छ । त्यति मात्र होइन, उनीसँग जगत्प्रकाश मल्ल यतिसम्म लीन भए कि आफ्नो ने.सं. ७८७ तदनुसार वि.सं. १७२३ को शिलालेखमा मोरि जिवतुल चन्द्रशेखरसिंह अर्थात् मेरो प्राणतुल्य चन्द्रशेखरसिंहसम्म

१८. गौतमवज्र वज्राचार्य २०३३:६६-६७ ।

१९. जोन गाड २०४९:२२१ ।

२०. उही:२२६-२३० र १, ८-१० सङ्ख्याका चित्र ।

लेखाउन उनी पुगेका छन् । पछि पछि यतिले मात्र नपुगी जगत्प्रकाश र चन्द्रशेखरसिंह यी दुवै नाउँका पूर्वपद लिई जगच्चन्द्र भन्ने नाउँले व्यवहार हुन थालेको देख्दा अचम्म लाग्छ । ने.सं. ७८९ तदनुसार वि.सं. १७२६ को शिलालेखमा जगतचंद दुहु एक हि जिव दुय परमपद दुहु पावे अर्थात् जगच्चन्द्र दुइ प्राणी भए पनि एकै हुन्, दुवैले परमपद पाऊन् भनी लेखिएको कुराको सम्झना हुन्छ । औपचारिक रूपले नाउँ लेख्नुपर्दा मल्ल राजाहरूको नाउँको अगाडि जय र पछाडि मल्ल थर जोडे जस्तै जयजगच्चन्द्र मल्लदेव लेखेका उदाहरण पनि पाइन्छन् ।^{२१} यसैले माथि चर्चित पौभामा पनि श्री २ जगत्चन्द्र मल्लदेव लेखिएको हो । यति मात्र नभई रानी र राजकुमार आदिका चित्र अलग अलग लेखिएको त्यस पौभामा राजा र चन्द्रशेखरको मुख २ वटा, शरीर भने एउटै भएको चित्र कोरी श्री २ जगत्चन्द्र लेखिएको छ । त्यो देख्दा हाल छाउनी म्यूजियममा रहेको, जगच्चन्द्रको त्यस्तै संयुक्त मूर्तिको सम्झना हुन्छ ।^{२२} काठमाडौँमा जस्तै, भक्तपुरमा पनि जगन्नाथमन्दिर छन् । एउटा त दरबारको पटझिनीमा बहिर्द्वारको आग्नेयपट्टि भएका चारधामका मन्दिरमध्येको हो, अर्को तुलाछैंटेलमा र भन् अर्को टौमढीटेलमा छ । जगन्नाथको मन्दिर बनाउने चलन पछिसम्म पनि यहाँ थियो भन्ने कुराको प्रमाणको लागि मखनटेलका साहू भवसिंह प्रधानले वि.सं. १८४९ मा टेकुमा (२०, २१ चित्रसङ्ख्या)^{२३} र श्री ५ रणबहादुर शाहले वि.सं. १८५३ मा काठमाडौँको टुँडिखेलको छेउमा अहिलेको सेन्ट्रल जेलनिर बनाएको^{२४} जगन्नाथमन्दिरतर्फ आँल्याउन सकिन्छ । समयभाव र स्थानाभावले गर्दा ती सबै मन्दिरको विषयमा लेख्नु अहिले सम्भव नभए पनि पुरीको जगन्नाथधामसँग नेपालको सम्बन्धको विषयमा भने केही लेख्नुपरेको छ ।

आजभन्दा ठीक सवा त्याइस वर्षअगाडि गोरखापत्रमा मत्स्येन्द्रनाथ र जगन्नाथ भन्ने लेख छापिएको थियो ।^{२५} जीतबहादुर मानन्धरको त्यस लेखमा नेपालका राजा जगन्नाथधाममा दर्शन गर्न जाँदा राजालाई जगन्नाथको पूजा गर्ने परम्परागत सम्मान ग्रहण

२१. भोलानाथ पौडेल २०२२ ।

२२. जोन गाइ २०४९:९, १०, ११ सङ्ख्याका चित्र ।

२३. जोन स्यान्डि आदि २०५१:४३ ।

साफल्य अमात्य २०५१:१८-१९ ।

२४. चित्तरञ्जन नेपाली २०५७:२३ ।

२५. जीतबहादुर मानन्धर २०५० ।

गर्नको लागि वाचन गरिने मुदलसिद्धि अर्थात् स्वागतपत्रको उल्था पनि छापिएको छ । त्यस लेखअनुसार अनिरुद्ध दास र सदाशिव शर्माको लर्ड जगन्नाथ यान्ड नेपालबाट त्यो उल्था गरिएको देखिन्छ । त्यस स्वागतपत्रमा नेपालका राजालाई सूर्यवंशी, लिच्छवि, नवकोट र कैलाशकूट नामक दुई राजकुलका शासक भनिएको छ र उनको राज्य सप्तगण्डकी र नारायणी सरिताहरूद्वारा सेवित तथा भगवान् मत्स्येन्द्रनाथ र घण्ट्यकर्ण भैरवद्वारा सुरक्षित भनी त्यहाँ लेखिएको छ । नेपालका, धेरै पहिलेका राजा शङ्करदेवले गण्डकी नदीबाट विष्णुशिला अर्थात् शालिग्राम जगन्नाथधाममा चढाएको कुरा पनि त्यस स्वागतपत्रबाट बुझिन्छ । त्यो उल्था ठाउँठाउँमा ठीक नलागेकोले त्यस स्वागतपत्रको मूलपाठ हेर्न म निकै आतुरिएँ, तर त्यसको लागि मैले २३ वर्ष २ महीनाभन्दा बढी कुर्नुप्यो । कुरा के भने, यही साउन महीनाको ३ गते बुधवारको दिन मात्र त्यस स्वागतपत्रको मूलपाठ मेरो हात प्यो । वि.सं. २०२२ पूस २ गते श्री ५ महेन्द्र र बडामहारानी रत्नराज्यलक्ष्मी जगन्नाथधाम पुग्दा उडीसासरकारको जनसम्पर्कविभागले लर्ड जगन्नाथ यान्ड नेपाल नाउँले एउटा ब्रोशुर छपाएको रहेछ । जीतबहादुर मानन्धरको, माथि चर्चा गरिएको लेखमा अनिरुद्ध दास र सदाशिव शर्माको लर्ड जगन्नाथ यान्ड नेपाल भनेको त्यही ब्रोशुर हुनुपर्छ । त्यही ब्रोशुरमा छापिएको मूलपाठ प्रबोधकुमार मिश्र (२०५३: १९८)ले आफ्नो जगन्नाथ कल्ट अफ ओरिसूसा यान्ड द राजाज् अफ नेपाल भन्ने लेखमा छपाएका रहेछन् । माथिल्लो भाग संस्कृतभाषामा र तल्लो भाग उडिया भाषामा लेखिएको त्यस स्वागतपत्रको पाठ कहीं कहीं राम्रोसँग नउत्रिएको जस्तो मलाई लाग्छ । त्यसमाथि, रोमन लिपिमा त्यो पाठ दिने क्रममा हाम्रा भाषाका शब्द रोमनमा बदल्दा आवश्यक चिह्नको प्रयोग पनि ठाउँठाउँमा ठीकसँग नभएको देखिन्छ । अझ, उडिया भाषा मलाई नआउने हुनाले कहीं कहीं भाव बुझ्न गाह्रो परेको छ । प्रबोधकुमार मिश्रले यस स्वागतपत्रको उल्था छपाए (उही, १९९ पृ.) पनि त्यो उल्था पनि ठाउँठाउँमा मूलसँग मेल खाँदैन भनी सजिलैसँग भन्न सकिन्छ । त्यसको एउटा उदाहरणको लागि, मूलको परमसौगत अर्थात् बुद्धका सबभन्दा ठूला उपासकको उल्था great Saiva भनी लेखिएकोतर्फ आँल्याउन सकिन्छ । जीतबहादुर मानन्धरको लेखमा पनि यसै गरी महान् शैव भनी लेखिएकोले जीतबहादुर मानन्धरले त्यही ब्रोशुरमा छापिएको अङ्ग्रेजी उल्थालाई नेपाली बनाउन कोशिश गरेको देखिन्छ त प्रबोधकुमार मिश्रले चाहिँ त्यही अङ्ग्रेजी उल्था खुर्खुर सारेको देखिन्छ । मूल स्वागतपत्रको मैले बुझेसम्मको अर्थ अब तल दिइन्छ—

स्वस्ति श्रीसूर्यवंशमा जन्मेका, लिच्छवीय अर्थात् लिच्छविवंशका, नवकोट-कैलासकूटका अधिपति, सप्तगण्डकी महाभट्टारकमण्डल नारायणी नदीले सेवा गरिएका, मत्स्येन्द्र र घण्टाकर्ण भैरवले रक्षा गरिएका, परमभट्टारक अर्थात् सबभन्दा ठूला राजा, परमसौगत अर्थात् बुद्धका सबभन्दा ठूला उपासक, गाथमा आराम रहेका, महेन्द्र (इन्द्र जस्ता) शङ्करदेवबाट सङ्कर्षण [र] वासुदेवको चिह्न भएको विष्णुशिला अर्थात् शालिग्राम दुइमुखे, भित्र सुन भएको अर्पण गरिबक्सेको थियो । उहाँबाट पुरुषोत्तमक्षेत्रमा आफ्नो वंशलाई उज्ज्वल गरिबक्सेको थियो । यहाँबाट पुरुषोत्तमक्षेत्रमा यस वर्ष गजपति महाराजको [संवत्] अङ्कित दिनमा मुदलसिद्धि अर्पण गरियो ।

प्रबोधकुमार मिश्रअनुसार यो स्वागतपत्र पुरीका राजा तृतीय दिव्यसिंहदेवको त्याइसौँ राज्यवर्षमा ताडपत्रमा लेखिएको थियो । राजाको भोगवर्षमा दिइएको त्यो मिति ई.सं. १८८० हुन्छ भनी उनले लेखेका छन् । यस कारण यसको मिति वि.सं.मा १९३७ हुन्छ । यो स्वागतपत्र लेखिँदा नेपालको गद्दीमा श्री ५ सुरेन्द्र विराजमान हुनाले उनी यस वेला जगन्नाथधाम पुगेका थिए भन्ने देखिन गएको छ । तर यस वेला उनी होइन कि उनकी विधवा बुहारीहरू त्यहाँ पुगेका थिए । खुलाएर भन्दा, दिवङ्गत वलीअहद अर्थात् युवराज श्री ५ त्रैलोक्यका ३ जना रानीसहित सपत्नीक श्री ३ रणोद्दीपसिंहले वि.सं. १९३७ को हिउँदमा जगन्नाथ, रामेश्वर र द्वारका यी ३ धामको दर्शन गरेकाले^{२६} नेपालका गद्दीनशीन राजाका बुहारीहरू जगन्नाथधाममा पुग्दा उनीहरूको स्वागतको लागि यो पत्र लेखिएको देखिन्छ । पुरानो परम्पराअनुसार लेखिएको यस स्वागतपत्रमा जगन्नाथ शब्द नहाली पुरुषोत्तमक्षेत्र लेखिएको देख्दा यस स्वागतपत्रको शैली प्राचीन रहेछ भनी भन्नुपर्छ । पुरानो परम्पराअनुसार लेखिएको यस स्वागतपत्रकै उपयोग श्री ५ महेन्द्रको जगन्नाथयात्राको अवसर पारी निकालिएको ब्रोशुरमा छापिएकोले वि.सं. १९३७ पछि त्यसरी स्वागतपत्र लेख्ने चलन टुटेको देखिन गएको छ ।

शङ्करदेवले जगन्नाथधाममा शालिग्राम चढाएको कुरा यस स्वागतपत्रमा सम्झिएकोले यी शङ्करदेव को हुन् भनी खोजी गर्नुपरेको छ । पुरीका जगन्नाथको प्रसिद्धि हुन थालेपछिको नेपालमा शङ्करदेव नाउँ भएका २ राजा देखिन्छन् । तिनमध्ये पहिला शङ्करदेवको प्रामाणिक समय वि.सं. १७७ हो^{२७} र पछिल्ला शङ्करदेवको राज्यकालचाहिँ

२६. ज्ञानमणि नेपाल २०५५ ।

२७. उही २०६२:२५ ।

वि.सं. ११२६-११३९ हो ।^{२८} पछिल्ला शङ्करदेव राजा निकै शक्तिशाली थिए । यिनले विरोधीलाई कब्जाएर राज्य निकै शक्तिशाली बनाए । पूर्व उदयपुरदेखि पश्चिम लमजुङ्ग अर्थात् गण्डकी क्षेत्रसम्मका सामन्तराज्यमा पनि यिनको प्रभाव फैलिएको थियो^{२९} भन्ने थाहा भएकोले यस स्वागतपत्रमा सप्तगण्डकी र नारायणी नदीसम्म राज्य फैलिएका भनी शङ्करदेवको जुन बयान गरिएको छ, त्यो बयान यिनै शङ्करदेवको चरितसँग मेल खान्छ जस्तो मलाई लाग्छ ।

शङ्करदेवलाई लिच्छविवंशका, नवकोट-कैलासकूटका अधिपति (लिच्छवीयनवकोट-कैलासकूटअधिपति) भनी यस स्वागतपत्रमा लेखिएकोले नेपालसंवत् चलन थालेपछि राज्य गर्ने, देवान्तनामधारी राजाहरू पनि लिच्छविवंशकै थिए भन्ने तर्क गर्न अभि बल मिलेको छ । अब बाँकी रह्यो, यस स्वागतपत्रमा नवकोट शब्दको अर्थसङ्गति ।

यहाँका राजा निःसन्तान भएकाले नुवाकोट पर्वतवासी ठकुरीहरू ल्याई नेपालपुरीमा राजा तुल्याई गया^{३०} भनी उन्नाइसौं शताब्दीको वंशावलीमा लेखिएको र त्यहाँबाट आएका भनी कहलिएका भास्करदेव आदि राजाहरूले राज्य गरेको तात्कालिक प्रमाण पनि पाइएकोले तथा हामीले पछिल्ला शङ्करदेव भनी माथि चर्चा गरिएका राजा पनि वंशावलीअनुसार नुवाकोटे वैश्य ठकुरी^{३१} नै भएकाले यस स्वागतपत्रमा शङ्करदेवलाई नवकोटसँगै कैलासकूटका अधिपति भनेको कुराको अर्थ लाग्छ ।

यस स्वागतपत्रमा शङ्करदेवलाई मत्स्येन्द्र र घण्टाकर्ण भैरवले रक्षा गरिएका (मत्स्येन्द्रघण्टाकर्णभैरवरक्षित) भनी लेखिएकोमा मत्स्येन्द्र त यहाँका प्रमुख देवतामध्ये एक भएकाले केही टिप्पणी गर्नु आवश्यक छैन । तर घण्टाकर्ण भैरव भनेर कुन भैरवलाई भनेको हो भन्ने विषयमा केही खोजीनीति गर्नु राम्रै होला । नेपाली राजा र प्रजाहरू उडीसामा वारंवार आउने गरेकोको परिणाम भाद्रकृष्णपञ्चमीको दिन उडीसामा घरघरमा घण्टाकर्ण भैरवको पूजा हुन्छ र त्यो पञ्चमी रेखापञ्चमीको नाउँले प्रसिद्ध छ, यस पञ्चमीको दिन घरको सुरक्षा होओस् भनी नेपाल र उडीसा दुवै ठाउँमा उही मन्त्रको पाठ हुन्छ भनेर पनि उनी लेख्छन् ।^{३२} प्रबोधकुमार मिश्रले यस्तो लेखे पनि

२८. उही: ६३-६४ ।

२९. उही: ६४ ।

३०. माणिक बज्राचार्य* र अक्सल मिषायेल्स २०७२: ५३ ।

३१. उही: ५३-५४ ।

३२. प्रबोधकुमार मिश्र २०५३: २०१ ।

भाद्रकृष्णपञ्चमीको दिन नेपालमा कुनै चाड मानिने मलाई थाहा छैन । मलाई त के लाग्छ भने, गण्डकीभैरव भन्ने औपचारिक नाउँले प्रसिद्ध नुवाकोट भैरवलाई नै यहाँ घण्टाकर्ण भैरव भनिएको त होइन । नुवाकोटे वैश्य ठकुरी भनी कहलिएका शङ्करदेवलाई ती भैरवद्वारा रक्षा गरिएका भन्नु सुहाउँछ पनि ।

यस स्वागतपत्रबाट नेपालका राजा शङ्करदेवले जगन्नाथधाममा शालिग्राम चढाएको लेखिएकोले र शङ्करदेवको समय बाह्रौँ शताब्दीको दोस्रो पाद भएकोले जगन्नाथको मन्दिर सुप्रतिष्ठित भएकै ताकादेखि जगन्नाथधामसँग नेपालको सम्बन्ध भइसकेको देखिन गएको छ ।

प्रबोधकुमार मिश्रको त्यस लेखमा श्री ५ राजेन्द्रले वि.सं. १८९१ चैत्रकृष्णचतुर्थी तदनुसार चैत ७ गते बुधवारको दिन जगन्नाथधामका लालमोहरिया पण्डाको लागि जारी गरेको एउटा ताम्रपत्रको फ्याक्सिमिलि पनि छापिएको छ । अघि हाम्रा मुलुकका मानीस श्रीजगन्नाथजीको तीर्थजात्रा गर्न जान्नेहरूले जसजसलाई पायो उसैलाई पुरोहीत तुल्याउँदा रह्याछन्. यो साल मातवरसिंह थापाले हाम्रा हजूरमा बिन्ति गर्दा हाम्रो र हाम्रा भरमुलुक नेपाल पहाडका मानिसहरु श्रीजगन्नाथजीको दर्शन गर्न जान्नेको पुरोहित्याइ बक्स्याको मोहोर तावापत्र गरिबक्स्यौं भनी त्यस ताम्रपत्रमा लेखिएकोले जगन्नाथधाममा लालमोहरिया पण्डाको शुरूवात वि.सं. १८९१ देखि भएको देखिन्छ ।

(राजधानी १६ वर्ष ७९ अङ्क, २०७३।४।२९।७, ३-४ पृष्ठ)

प्रताप मल्लको तीर्थयात्रा

१. राजा प्रताप मल्लको तीर्थयात्रा १६६९ ई.सं. भन्ने नाउँ दिई भक्तपुरमा रहेको राष्ट्रिय कलासङ्ग्रहालयमा शोकेसभित्र एउटा ठ्यासफू राखिएको छ । यस ठ्यासफूको चर्चा ३७ वर्ष जतिअगाडि थियोडोर रि कार्डीले मसँग गर्दा उनी यसको सम्पादनको उपक्रममा थिए । पछि के कति कारणले हो, त्यो प्रकाशमा आएन । पछि दीपक शिम्खडा (२०४०-२०४१)ले यस पुस्तकको र यसमा भएको एउटा चित्रको विषयमा छोटो लेख लेखे । यसको लगत्तै जसो नेपालको इतिहाससम्बन्धी आफ्नो पुस्तकमा लीलाभक्त मुनंकर्मी (२०४१:२५९)ले दीपक शिम्खडाले छपाइसकेको त्यही चित्र छपाए । यसको १६ वर्ष जतिपछि आफ्नो नेपाली कलाको इतिहाससम्बन्धी पुस्तकमा वीणा पौड्याल (२०५७:२५५)ले त्यही चित्र र त्यसको बयान गरी छपाइन् । यसको ७ वर्ष जतिपछि प्रताप मल्लका अभिलेखको साहित्यिक परिशीलनसम्बन्धी, आफ्नो पीएच्.डी.को थीसिसमा सनत*कुमार वस्ती (२०६४)ले त्यही चित्र ३ चोटि दिएका छन् । यिनै कारणले यस ठ्यासफूमा म धेरै वर्ष यतादेखि तानिए पनि यो हेर्न भने अनुकूल परेको थिएन । त्यस सङ्ग्रहालयका अध्यक्ष डा. श्रीभरत रावतको सौजन्यले २३ महीनाअगाडि यो ठ्यासफू हेर्ने र त्यसको फोटो खिच्ने मौका जुन्यो ।

२. मड्याएको नेपाली पाको कागतको एकातिर हरिताल लगाएको ठ्यासफूमा नेवारी लिपिले मोटो टाँकामा लेख लेखिएको छ ।^१ कालो मसीले यो ठ्यासफू लेखिएको भएपनि विशेष कुरा देखाउन रातो मसीको प्रयोग भएको छ । थप्पुपर्दा भने पहुँलो मसीको प्रयोग गरिएको छ । छुट्टाछुट्टै पत्र भएका पुस्तकमा जस्तो ठ्यासफूमा पत्रसङ्ख्या दिने चलन नहुनाले र छुट्टाछुट्टै पत्र भएका पुस्तकमा जस्तो हरेक पत्र एकचोटि एकापट्टि अर्कोचोटि अर्कोपट्टि पल्टाउन पनि नपर्ने हुनाले एकापट्टि लहरै तलसम्म पृष्ठ गनेर र पुछारसम्म पुगिसकेपछि पत्र पल्टाई फेरि त्यही क्रमले पृष्ठ गन्दा यस पुस्तकमा ७२ पृष्ठ हुन्छन् । यो ठ्यासफू छालाको गाताले मोरिएको छ । यो ठ्यासफू १०.९ अङ्गुल लामो र ४.५ अङ्गुल चौडा छ । जुन पृष्ठमा भरि लेखिएको छ, ती सबै पृष्ठमा ८ पङ्क्ति छन् । यसको हरेक पृष्ठको दायाँबायाँ तलमाथि चारैतिर किनारामा ०.५ अङ्गुल ओगट्ने गरी रातो रङ्ग लगाइएको छ ।

१. यस ठ्यासफूको मूलपाठ महेशराज पन्त २०६९ ग:३६-५३ मा छापिएको छ ।

३. यस ठ्यासफूमा २, २४ र ३६ पृष्ठमा छाप लगाइएको छ । त्यति स्पष्ट नआए पनि छाँटले यो छाप वीरपुस्तकालयको जस्तो मलाई लाग्छ । यस विषयमा त्यस सङ्ग्रहालयका अधिकृत श्रीनवराज अधिकारीसँग कुरा हुँदा उहाँले राष्ट्रिय कलासङ्ग्रहालय खडा गर्न कलासम्बन्धी केही लेखोट पुस्तक राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट त्यहाँ ल्याइएका पुस्तकमध्ये यो पनि परेको हो भन्ने जानकारी मिल्यो ।

४. यस ठ्यासफूको अगाडिको गातामा बीचमा नेवारी लिपिमा २ तीर्थजात्रा ॥ त्यसको बायाँपट्टि अलिकति माथि लेखिएका अक्षरमध्ये तीर्थ मात्र पढ्न सकिन्छ, त्यसभन्दा माथि देवनागरीमा छड्के पारेर लं २६२ लेखिएको छ । यसको पछाडिको गातामा बीचमा नेवारी लिपिमा २ श्रीतीर्थजात्रा ॥ र देवनागरीमा छड्के गरेर माथि लं २६२ लेखिएको छ । यस पुस्तकको नाउँ तीर्थजात्रा वा श्रीतीर्थजात्रा भन्ने थाहा भएकोले मैले पनि यसलाई तीर्थजात्रा भन्ने नाउँले नै व्यवहार गरेको छु । कुनै सङ्ग्रहमा २६२ नं. मा यो पुस्तक दर्ता गरिएको रहेछ भन्ने कुरा यसमा दिइएको नं. बाट थाहा हुन्छ ।

५. नेवारी लिपिमा लेखिएको यस तीर्थजात्रामा वाक्यको अन्त्यमा २ वटा दण्ड दिँदा दोस्रो दण्ड साधारण र पहिलो दण्डको चाहिँ बीचतिर बायाँपट्टि चोसो निकालिएको छ ।^१ पङ्क्तिको अन्त्य हुँदा पनि शब्द नटुङ्गिँदा सबै ठाउँमा होइन कि २५ ठाउँमा (४ पृ.मा ४ र ६ पङ्क्तिमा, ५ पृ.मा १ पङ्क्तिमा, ७ पृ.मा १ पङ्क्तिमा, ११ पृ.मा २ पङ्क्तिमा, १२ पृ.मा ३ पङ्क्तिमा, १३ पृ.मा ६ पङ्क्तिमा, १४ पृ.मा ८ पङ्क्तिमा, १५ पृ.मा ६ पङ्क्तिमा, १६ पृ.मा ४ पङ्क्तिमा, १८ पृ.मा २, ४ र ८ पङ्क्तिमा, १९ पृ.मा ७ पङ्क्तिमा, २२ पृ.मा ४ पङ्क्तिमा, २३ पृ.मा ५ र ८ पङ्क्तिमा, २५ पृ.मा ३ र ६ पङ्क्तिमा, २६ पृ.मा ७ पङ्क्तिमा, २७ पृ.मा १ पङ्क्तिमा, २९ पृ.मा ६ पङ्क्तिमा, ३२ पृ.मा ३ पङ्क्तिमा, ३३ पृ.मा ६ पङ्क्तिमा, ३९ पृ.मा २ पङ्क्तिमा र ४२ पृ.मा ८ पङ्क्तिमा) यस्तो ; चिह्न र ८ ठाउँमा (११ पृ.मा ७ पङ्क्तिमा, २० पृ.मा १ र २ पङ्क्तिमा, २६ पृ.मा २ पङ्क्तिमा, ३२ पृ.मा ४ र ७ पङ्क्तिमा, ३५ पृ.मा ४ पङ्क्तिमा) यस्तो ॥ चिह्न हालिएको छ ।^३

२. संसारदेवीको प्रतिमास्थापना गरी राखिएको ताम्रपत्रमा आएको यस्तो दण्डको विषयमा महेशराज पन्त २०६३: § २.२ = ५८ हेर्नु ।

३. पङ्क्तिको अन्त्यमा चिह्न हाल्ने चलन अरू अरू पुस्तकमा पनि देखिएको छ । जातरूपको अमरकोशटीकाको ने.सं. २३९ (वि.सं. ११७६) श्रावणकृष्णअष्टमीमा सारिसिद्ध्याइएको पुस्तकमा पनि यस्तो अवस्था आउँदा हालिएको चिह्नको लागि महेशराज पन्त २०५७ क: § १.३.२.५.४ = ७८ हेर्नु ।

६. पहिलो पृष्ठमा ३ थरी देवीका चित्र (२२ चित्रसङ्ख्या),^४ २ पृष्ठमा तीर्थशक्तिको ध्यान, २-२० पृष्ठमा देशदेशावरका तीर्थका नाउँ, २०-२८ पृष्ठमा गणसिद्धिलिङ्गका नाउँ र ती ती लिङ्गसँगै रहेका कुन कुन तीर्थमा कहिले कहिले स्नान गर्ने भन्ने कुरा, २९ पृष्ठमा पशुपतिमा कार्तिकपूर्णमाको दिन पूजा गर्नुपर्ने कुरा, त्यही पृष्ठमा सप्तकौशिकी र सप्तगण्डकीका अभिधान र देवीस्वरूपका नाउँ,^५ २९-३१ पृष्ठमा वाग्मतीसङ्गमतीर्थका नाउँ र तीमध्ये केहीको ठेगाना, ३१-३२ पृष्ठमा पशुपतिपुरीका स्थावर लिङ्गका नाउँ, ३२-३३ पृष्ठमा तीर्थनामस्तुति, ३३-३६ पृष्ठमा प्रताप मल्लले रानीपोखरीमा स्नान गर्नको लागि तयार पारिएको सङ्कल्पवाक्य, ३७ पृष्ठमा शक्तिसहितका ब्रह्मा महेश्वर र विष्णुका चित्र (२३ चित्रसङ्ख्या), ३८-४० पृष्ठमा ६४ लिङ्गको नाउँ र ती लिङ्ग कहाँ कहाँ छन् भनी गरिएको खुलासा, ४०-४३ पृष्ठमा रानीपोखरी बनाउँदा प्रताप मल्लले राखेको नेपाली भाषाको शिलापत्रमा कुन कुन ठाउँको जल त्यस पोखरीमा राखिएको छ भनी जे लेखिएको छ, त्यसको नेवारी रूप, ४३-४४ पृष्ठमा वाग्मतीध्यान, वाग्मतीजलमाहात्म्य र गणेशस्तुति, ४५ पृष्ठमा प्रताप मल्लका मोहनचोकको दलानको^६ र गुह्येश्वरी^७को शिलापत्रमा पनि भएको महापराधस्तोत्र वा सर्वापराधस्तोत्रको पहिलो श्लोक, ४६-५१ पृष्ठमा वटुकभैरवको आपदुद्धारस्तोत्र, ५२-५३ पृष्ठमा किङ्किणीस्तोत्र, ५३-५५ पृष्ठमा त्रिपुरसुन्दरीकवच, ५६-५९ पृष्ठमा भैरवीस्तोत्र, ५९-६६ पृष्ठमा गुह्यकाली-षोडशाक्षरीस्तव, ६६-६९ पृष्ठमा ॐ नमः श्रीमङ्गलायै ॥ सर्व्वक्षत्रा-धनाधिनाथजगदखिलजनो भैरवो विश्वकर्त्ता बाट उठेको साढे २५ श्लोकसम्म सारिएको अपूरो स्तोत्र छन् । त्यसपछि अर्कै हस्ताक्षर आउँछ । त्यही ६९ पृष्ठमा गणपतिस्तोत्र, ६९-७० पृष्ठमा महादेवस्तोत्र, ७० पृष्ठमा विष्णुस्तोत्र छन् ।

४. यी चित्र दिइसकेपछि लगत्तै अर्को पृष्ठमा तीर्थशक्तिको ध्यान दिइएकोले तीर्थशक्तिको नै विभिन्न रूप यी चित्रमा उतारेको हुनुपर्छ ।
५. यो हिमवत्खण्डअनुसारको छ । सप्तकौशिकीको लागि हिमवत्खण्ड ४०।६७-७१ र सप्तगण्डकीको लागि उही ४४।७६-७८ हेर्नु ।
६. गौतमवज्र वज्राचार्य २०३३:२० सङ्ख्या = २०८-२०९ ।
७. नरहरिनाथ २०१० ख:२६-३० ।
८. शुद्धसँग नसारिएको यस पद्यका बाँकी ३ पाउ यस प्रकारका—

त्राणत्राणामचक्रे सकलगुणगुरुं योगिनीचक्रज्येष्ठ ।

आनन्दो विश्वनाथो वरदसुरचिरः षड्गुणं निगुणेशं ।

रूपानीरेन रूपं पृतृगणसहितं त्राहि मां क्षेत्रपालं ॥

७. ७१ पृष्ठमा एउटा चित्र छ (२४ चित्रसङ्ख्या) । पहाड र माथि बादल लागेको आकाश देखाई भुमरी परेको पानीमाथि त्रिभङ्गमुद्रामा उभिरहेका, पुष्ट जीउ भएका, लामो चुल्हो पालेका, केही मुठारेको जुँगा र मुसलमानी ढाँचाले कन्सिरीको राँसँग मिलाएर काटेको दाही भएका पुरुष देखाइएका छन् । तिनको दायाँपट्टि ३ जना किशोर र बायाँपट्टि ३ जना कुलस्त्री छन् । ती पुरुषको अनुपातमा किशोरहरूको र स्त्रीहरूको चित्रण सानो रूपमा गरिएको छ । ती पुरुषको कमरभन्दा माथिको जीउ नाङ्गो छ र तिनले कमरदेखि तल घुँडाको माथिसम्म छोपिने गरी बुट्टे, रातो धोती लगाएका छन् । तिनले बायाँ हातमा बूढीआँला र चोरआँलाको बीचमा आफ्नो चुल्हो राखेका छन् । तिनी गहनाले भरिभुट्टे छन् । तिनले घाँटीमा २ वटा कण्ठी, रत्न जडेको एउटा छोटे र अर्को लामो गरी २ वटा हार लगाएका छन् । तिनले सब्य पारी जनै लगाएका छन् । तिनको कमर कन्धनीले घेरिएको छ । तिनले कानमा कर्णफूल, दायाँ पाखुरामा बाजू, दुवै नाडीमा बाला, दायाँ हातको कान्छी आँलामा आँठी र बायाँ खुट्टामा रत्न जडेको पाउजेब लगाएका छन् । तिनको दायाँ खुट्टामा माहुर लगाएको देखिन्छ । तिनको दायाँपट्टि रातो रङ्गको, बिको भएको ढक्की छ । तिनको बायाँपट्टि रातो रङ्गको, लामो तर साँघुरो घाँटी र लामो टुटी भएको जलपात्र र त्यसपछि सेतो रङ्गको, ठूलो, मुख उत्तानो परेको जलपात्र छ । ती दुवै जलपात्रमाथि ससानो रूमाल राखिएको छ । किशोरहरूको भेषभूषा पनि ती पुरुषको जस्तै छ, गहना भने तिनीहरूले कम लगाएका छन् । तिनमध्ये पहिलाले रातो, दोस्राले सेतोमा बुट्टे र तेस्राले खैरो धोती लगाएका छन् । तीनै जनाको हातमा एकएकवटा गम्छा जस्तो छ । हरेकको दायाँपट्टि रातो रङ्गको थ्याकाचा^१ छ । अधिल्लो थ्याकाचाको माथि सेतो रङ्गको, लोहटा जस्तो, बिको भएको पात्र छ । मूल पुरुष र तीनै जना किशोरले नुहाइसकेपछिको चित्रण यहाँ गरिएको देखिन्छ । स्त्रीहरूले फरिया र बाहाँकटे चोलो, घाँटी कान र हातखुट्टामा गहना लगाएका छन् । तिनीहरू सबैका खुट्टामा माहुर लगाइएको छ । ३ जना स्त्रीमध्ये अधिल्लिले हातमा ठूलै गम्छा वा त्यस्तै केही कुरा लिइरहेको र ती पुरुषले त्यो लिन

—भएकाले यो पद्य स्रग्धरामा लेखिएको ठहर्छ । यस कारण सार्दा पहिलो पाठमा १ अक्षर बढी भएकोले र अरू गल्ती पनि भएकोले छन्द मिलेको छैन । त्यस पाठको शुद्ध पाठ यस्तो सर्व्वक्षेत्राधिनाथो जगदखिलजनो भैरवो विश्वकर्ता हुनुपर्छ ।

९. थ्याकाचाको स्वरूपको लागि हेराकाजी वज्राचार्य र दिपक* वज्राचार्य:१९ मा ६७ सङ्ख्या हेर्नु ।

हात थापेको जस्तो देखिन्छ । दोस्री स्त्रीको हातमा सेतो रङ्गको भारी र तेस्रीको हातमा सेतो रङ्गको थ्याकाचा छ ।

७.१. प्रताप मल्लको लागि लेखिएको, तीर्थयात्रासम्बन्धी यस पुस्तकमा भएको यो चित्र तीर्थयात्रीको रूपमा प्रताप मल्लकै हुनुपर्छ ।^{१०} हुन पनि प्रताप मल्ल ने.सं. ७७८ (वि.सं. १७१५) आषाढकृष्णचतुर्थी बृहस्पतिवार शतभिषानक्षत्र शोभनयोगमा शान्तिपुर पस्दाको कुरा लेखिएको^{११} पटमा^{१२} र ने.सं. ७८४ (वि.सं. १७२०) पूसे औंसी सोमवार व्यतीपातयोग^{१३}मा उनका छोरा चक्रवर्तीन्द्र^{१४} मल्लको तुलादानसम्बन्धी^{१५}

१०. लीलाभक्त मुनंकर्मी (२०४१:२५९)ले यो चित्र दिई नृत्य-मुद्रामा राजा प्रताप मल्ल भनी लेखेका छन् । वीणा पौड्याल (२०५७:२५५)ले [...] राजा नाच लागेको जस्तै चित्र छ । नदीको किनारमा नुहाउर^१ लुगा फेर्न लागेको जस्तो पनि छ । राजाको दायाँ बायाँ तीन तीन जना सेवक र सेविका लुगा र अन्य सामा नलिएर^२ उभिएका छन् । [...] खुट्टाको विचार गर्दा नाच लागेको जस्तो देखिन्छ भनी लेखेकी छिन् ।

११. यस पटको पाठ र उल्थाको लागि गौतमवज्र वज्राचार्य २०२१:३४-४४ हेर्नु ।

१२. यी चित्र कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लमा र मेअरी शेप्अर्ड स्लसर २०३९ मा ६७ र ५७५ सङ्ख्याका प्लेटका रूपमा छापिएको छ ।

१३. मिषायेल भिट्सेलले गरेको यस पटको लेखको उल्था आन् वेर्गाति २०६१:१०३ मा छापिएको छ । मूलको व्यतीपातयोगेको अर्थ नबुझ्दा त्यसको उल्था त्यहाँ *vyapati yuga* भएको छ ।

१४. कवीन्द्र प्रताप मल्लले आफ्ना ५ छोराको नाउँ पछाडि इन्द्र आउने गरी राखेका छन् । तिनमा जेठा भूपेन्द्र, साहिँला नृपेन्द्र, र काहिँला पार्थिवेन्द्रको नाउँ त व्याकरणसम्मत छ; माहिला र कान्छाको नाउँ भने क्रमशः चक्रवर्तीन्द्र र महीपतीन्द्र हुनुपर्नेमा उत्कीर्ण लेख, अरू अभिलेख र टकमा चक्रवर्तेन्द्र र महीपतेन्द्र लेखिएको छ । अपवादको रूपमा ने.सं. ७८४ (वि.सं. १७२०) पूसे औंसी सोमवार श्रवणनक्षत्र व्यतीपातयोगमा तुलादान हुँदा राखिएको दुङ्गे खामोमा कुँदिएको लेखमा भने चक्रवर्तीन्द्र छ (गौतमवज्र वज्राचार्य २०३३:२७ सङ्ख्या = २१८-२१९) । त्यही तुलादानसम्बन्धी पटमा संस्कृतमा चक्रवर्तीन्द्र र नेवारीमा चाहिँ चक्रवर्तेन्द्र लेखेको चाखलागदो छ (गौतमवज्र वज्राचार्य २०५९:२८२) । शुद्ध नाउँ महीपतीन्द्र कहाँ आएको छैन भनी अलेक्सान्दर फन रोस्पात (२०५८:२१७ मा ६५ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले महीपतेन्द्रको प्रसङ्गमा लेखेको ठीक कुराको सम्झना यहाँ हुन्छ ।

१५. यस पटको पाठ र उल्थाको लागि गौतमवज्र वज्राचार्य २०५९:२८२ हेर्नु ।

① नुहाउन हुनुपर्ने ।

② सामान लिएर हुनुपर्ने ।

पटमा^{१६} भएका प्रताप मल्लका चित्रमा भएको मुहार र जुँगादाही उस्तै उस्तै छ^{१७} ।

७.२. ओहायोविश्वविद्यालयका प्रोफेसर जोन सी. हन्टिङ्टनको मातहतमा र अमेरिक्न इन्स्टिट्युट अफ इन्डियन स्टडिज अर्थात् भारतीय विद्यासम्बन्धी अन्वेषण गर्ने अमेरिकन संस्थाको खर्चमा नेपालमा अन्वेषण गर्न आएका दीपक शिम्खडा (२०४०-२०४१:३६८)ले यस ठ्यासफूको विषय कति हल्का ढङ्गले छोएका छन् भन्ने कुराको नमूना यस

But like most other manuscripts, it comes with two wooden covers and follows the same basic format and orientation of a palm-leaf type. For example, the manuscript consists of long stripes of paper individually stacked one upon the other and secured by a string passed through a hole on either side.

अर्थात्

तर धेरैजसो अरू लेखोट पुस्तकमा जस्तै यसमा काठका २ वटा गाता छन् र ताडपत्रकै छाँटको मूलभूत आकार र अभिविन्यासको अनुसरण यसमा भएको छ । उदाहरणको लागि, यस लेखोट पुस्तकमा कागतका, एकमाथि अर्को चढ लगाएर राखिएका, दुवैपट्टि पारिएको प्वालबाट धागो छिराई बाँधिएका लामा तर साँघुरा पत्र छन् ।

वाक्यमा देखिएको छ । यस पुस्तकमा न काठको गाता छ, न पत्र अलग अलग छन्, न पत्रमा प्वाल पारिएको छ, प्वालै नपारिएको पुस्तक धागोले बाँध्ने सवालै उद्देग भनी भनिरहनु नपर्ला ।^{१८}

१६. यो चित्र प्रतापादित्य पाल २०३५ मा २२० सङ्ख्याको र याल्ङ्ग्यान्डर म्याक्डनल्ड र आन वेर्गाति स्ताल २०३६ मा १०६ सङ्ख्याको इल्लस्ट्रेशन्को रूपमा, प्रतापादित्य पाल २०५९:८१ पृष्ठमा तथा आन वेर्गाति २०६१:९२, ९६, ९७ पृष्ठमा छापिएको छ ।^{१९}

१७. प्रताप मल्लको अरू चित्रको लागि प्रतापादित्य पाल २०३५:१९० इल्लस्ट्रेशन् हेर्नु ।

१८. यस पुस्तकको फ्याक्सिमिलिको लागि महेशराज पन्त २०६९ खः ५४-७९ पृष्ठ हेर्नु ।

① यो चित्र ल च्वाइओम् द ल् हिमालय, ईस्त्वा ए सिभिलिजास्यो २०३९ मा पनि छापिएको छ भनी आन वेर्गाति (२०६१:१०३ मा १ टिप्पणी)ले लेखेकी छिन् । त्यो पुस्तक मैले हेर्न पाएको छैन ।

आफूले बयान गरेको चित्र गातामा छ भनी दीपक शिम्बडा (उही)ले लेखे पनि त्यो चित्र एकहत्तरौं पृष्ठमा छ भनी भरखरै माथि लेखिसकेको छ (§ ७) ।

७.३. यो पुस्तक ने.सं. ७८८ मा ४ वर्षको लागि तीर्थयात्रा गर्न गएका प्रताप मल्लको लागि तयार गरिएको हो, उनले कुन कुन तीर्थ गरे भन्ने कुरा त यो पुस्तक पूरै नपढी थाहा हुँदैन तापनि उनले यो तीर्थयात्रा १ वर्षभित्र पूरा गरे भन्ने कुराचाहिँ यस पुस्तकमा ई.सं. १६८९ (ने.सं. ७८९) मिति भएकोबाट खुल्छ भनी दीपक शिम्बडा (२०४०-२०४१:३६८)ले लेखेको विषयमा केही लेख्नुपरेको छ ।

एक जना सन्ध्यासीको सल्लाहमा आफ्ना चारै जना छोराले एक एक वर्ष राज्य गरून् भनी प्रताप मल्लले ४ वर्षको लागि राज्य छोड्दा ३ जना छोराले पालैपालो ३ वर्ष राज्यभोग गरिसकेपछि राजा भएका कान्छा छोरा एक अहोरात्र मात्र राजा भई बिते, अनि प्रताप मल्लले तिनै सन्ध्यासीको सल्लाहले दिवङ्गत छोराको नाउँमा मोहर छापे र तिनकै नाउँमा एउटा पोखरी खनाए, त्यस पोखरीको प्रतिष्ठा ने.सं. ७९० कार्तिकशुक्ल १५ को दिन भयो^{१९} भनी वंशावलीमा लेखिएको छ (भाषावंशावली २०२३:८८-८९) । प्रताप मल्लले राज्य छोडेको विषयमा वंशावलीमा लेखिएको यही कुराको आधार लिई राज्य गर्न नपर्दा उनी तीर्थ गर्न गएको र उनको त्यही तीर्थयात्राको लागि यो पुस्तक लेखिएको हो भनी दीपक शिम्बडाले कल्पना गरेको देखिन्छ । चक्रवर्तीन्द्र मल्ल परलोक भएपछि उनको नाउँमा बनाइएको रानीपोखरीको प्रतिष्ठा ने.सं. ७८९ माघशुक्लत्रयोदशीको दिन भयो भनी यस तीर्थयात्रा (४० पृष्ठ)मा लेखिएको छ । यस ठ्यासफूमा प्रताप मल्लले रानीपोखरीमा स्नान गर्नको लागि लेखिएको सङ्कल्पवाक्य

१९. त्यसै वेला तयार गरिएको, यस तीर्थयात्रामा रानीपोखरीको प्रतिष्ठा ने.सं. ७८९ माघशुक्लत्रयोदशीको दिन भयो (४० पृष्ठ) भनी लेखिएकोले वंशावलीमा दिइएको यो मिति ठीक ठहर्दैन । रानीपोखरीसम्बन्धी, प्रताप मल्लको शिलापत्रमा २ वटा मिति छन् । पहिलो मिति मूलपाठ दिइसकेपछि र दोस्रो मिति शिलापत्रको रक्षा नगरे पाप लाग्ने र रक्षा गरे पुण्य हुने कुरा लेखिसकेपछि दिइएको छ । पहिलो श्रीशाके १५९२ कार्तिकशुदिपूर्णिमा र दोस्रोचाहिँ सम्वत् ७९० आश्विनमासे शुक्लपक्ष ॥ पूर्णमास्यान्तिथौ उत्रभद्रनक्षत्र ध्रुवजोगे सोमवाल हो (धनवज्र वज्राचार्य २०१९:८४) । गणना गर्दा दोस्रो मिति मिल्न आउँछ । अघिल्लोमा आश्विनशुदिपूर्णिमा भन्नुपर्नेमा भ्रमवश कार्तिकशुदिपूर्णिमा कुँदिएको हुनुपर्छ (उही:३२४-३२५) । वंशावलीमा रानीपोखरीको प्रतिष्ठा भएको दिनको जुन मिति दिइएको छ, त्यो मिति शिलापत्रस्थापनाको मितिभन्दा ठीक १ महिनापछिको देखिन्छ ।

भेटिएकोले (३३-३६ पृष्ठ) दीपक शिम्खडाले गरेको जस्तो, प्रताप मल्ल तीर्थ गर्न बाहिरफेर गएको तर्क गर्नु पर्दैन; भित्रबाहिर धेरै ठाउँका तीर्थका जल हालिएको रानीपोखरीमै नुहाउन गएको यस ठ्यासफूमा भएको चित्रमा देखाइएको छ भनी तर्क गर्न नसकिने होइन। कतिसम्म भने कुनै वेला तीर्थ गर्न गइयो भने काम लाग्ने हिसाबले देशदेशावरका तीर्थका नामनमेसी यहाँ समेटिएको हुनुपर्छ।

७.४. मैले माथि (§ ८) चित्रको बयान गर्दा ३ जना किशोर भनेकालाई दीपक शिम्खडा (२०४०-२०४१:३६९)ले प्रताप मल्लका जीवित छोरा नृपेन्द्र मल्ल, पार्थिवेन्द्र मल्ल र महीपतेन्द्र मल्ल भनी यस चित्रमा तिनीहरूलाई सबभन्दा माथि शिरनामाद्वारा चिनाइएका (identified by labels) भनी लेखेका छन्। प्रताप मल्लसँगै देखिएका ती ३ जना किशोर प्रताप मल्लका जीवित छोरा नृपेन्द्र मल्ल, पार्थिवेन्द्र मल्ल र महीपतेन्द्र मल्ल हुनुमा सन्देह छैन; तर दीपक शिम्खडाले लेखे जस्तो शिरनामा यस चित्रमा कहाँ छैन।

७.५. शिरनामा नभएकाले यस चित्रमा भएका, ३ जना स्त्रीहरूलाई चित्र गाह्रो भए पनि यिनीहरू प्रताप मल्लका ५ जना पत्नीमध्ये ३ जना हुनु सम्भव छ, प्रताप मल्लका कुचविहारका राजकन्या रूपमति र अनन्तप्रियाबाहेक कर्णाटकी राजकन्या रूपमति भन्ने अर्की पत्नी पनि थिइन्, ने.सं. ७६९ मा रूपमति र राजमति बितेपछि प्रताप मल्लले नेपाली कन्या प्रभामति र लालमतिसँग बिहे गरेका थिए, अघिल्ला २ जना रानी बिते पनि यो पुस्तक लेखिँदा उनका अरू ३ जना पत्नी थिए, चित्रमा भएका ती ३ जना उनले ज्यादै मन पराएका विदेशी पत्नी हुन् कि यो पुस्तक लेखिँदा जीवित पत्नी हुन् भनी भन्न गाह्रो छ भनी दीपक शिम्खडा (२०४०-२०४१:३६९, ३७०)ले लेखेका छन्। यस्तो लेखा कर्णाटकी राजमतीलाई रूपमति भनी उनले गल्ती गरेका छन् र उनको लेखाइबाट प्रताप मल्लका रूपमति नै नाउँ भएका, एउटा कुचविहारकी र अर्की कर्णाटकी गरी २ जना पत्नी रहेछन् भन्ने भ्रम पर्न जान्छ। प्रभावतीलाई प्रभामति लेखेकोमा त बढी नलेख्नु।

७.६. यस चित्रमा देखिएका ३ जना स्त्री प्रताप मल्लकी पत्नी हुनु धेरै सम्भव भए पनि तिनीहरू को को हुन् त भनी खुट्ट्याउन भने गाह्रो छ। यसो भए पनि यस विषयमा केही प्रयत्न भने गरिन्छ।

ने.सं. ७६९ (वि.सं. १७०५) फाल्गुनकृष्णषष्ठी बृहस्पतिवार अनुराधानक्षत्र हर्षणयोगमा वंशगोपालको मूर्ति स्थापना गरी राखिएको, प्रताप मल्लको शिलापत्रबाट त्यस वेला उनकी महारानी विहारदेशकी राजकन्या रूपमती र भोगिनी अर्थात् ल्याइते कर्णाटदेशकी

राजमती बितिसकेको देखिन्छ ।^{२०} ने.सं. ७६९ (वि.सं. १७०६) श्रावणशुक्लअष्टमीको दिन प्रताप मल्लकी महारानी लालमतीले लेखेका पद्य पाइएका छन् ।^{२१} ने.सं. ७७२ (वि.सं. १७०८) माघपूर्णिमाको उत्कीर्ण लेखमा प्रताप मल्लले परलोक भइसकेका, आफ्ना पत्नी विहारदेशकी राजकन्या रूपमती र कर्णाटदेशकी राजमतीको नाउँ लिएका छन् ।^{२२} ने.सं. ७७२ (वि.सं. १७०९)को भाद्रशुक्लको शिलालेखमा भगवतीपुरकी राजकन्या महारानी लालमती र गुजरातदेशकी भोगिनी लालदेवी गरी प्रताप मल्लका २ जना पत्नीको नाउँ आएको छ ।^{२३} ने.सं. ७७३ (वि.सं. १७१०) वैशाखकृष्णसप्तमी सोमवार धनिष्ठानक्षत्र ऐन्द्रयोगमा स्थापना गरिएको, आफ्ना महारानी विहारमहानगरकी राजकन्या रूपमती र भगवतीपुरकी राजकन्या लालमतीसहितको, प्रताप मल्लको मूर्ति छ ।^{२४} डिल्लीरमण रेग्मी (२०२३:६६-६७) अनुसार राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पहिलो लगतको ९७९ सङ्ख्याको, ने.सं. ७७३ मा सारिएको हरिवंशमा महुतरि राज्यका अधिप कीर्तिनारायणकी छोरी लालमती^{२५}को उल्लेख छ । प्रताप मल्लको, ने.सं. ७७५ (वि.सं. १७१२) आषाढशुक्लसप्तमी शुक्रवार हस्तनक्षत्र परिघयोगको शिलापत्रमा विहारमहानगरकी राजकन्या रूपमती, उनकी बहिनी अनन्तप्रिया तथा भगवतीपुरनगरकी राजकन्या लालमती, कर्णाटदेशकी लवतिनि अर्थात् भोगिनी राजमतीसहितको, प्रताप मल्लको मूर्ति राखिएको कुरा लेखिएको छ ।^{२६} ने.सं. ७७५ (वि.सं. १७१२) आषाढशुक्लनवमी शुक्रवार चित्रानक्षत्र शिवयोग^{२७}को शिलापत्रमा विहारनगरकी

२०. शङ्करमान राजवंशी र ज्ञानमणि नेपाल २०१०:१-३ ।

२१. नरहरिनाथ २०१०:४४-४५ ।

२२. गौतमवज्र वज्राचार्य २०३३:१९ सङ्ख्या = २०५ ।

२३. उही: २० सङ्ख्या = २०७-२०८ ।

२४. मोहनप्रसाद खनाल २०४०:१२५ सङ्ख्या = २९२ ।

२५. लालमतीको माइतीको कुरा आएका अरू अरू अभिलेखमा उनीलाई भगवतीपुरका राजा कीर्तिनारायणकी छोरी भनेकोमा यसमा चाहिँ महुतरिका राजा कीर्तिनारायणकी छोरी भनेकोले बोलीचालीमा भगवतीपुर राज्यलाई महुतरि भनिन्थ्यो जस्तो देखिएको छ । आजभोलिको महोत्तरी जिल्लामा भगवतीपुर (उत्तर अक्षांश २६° ४९' र पूर्व देशान्तर ८५° ५०') भएको कुराको सम्झना यस प्रसङ्गमा हुन्छ ।

२६. गौतमवज्र वज्राचार्य र महेशराज पन्त २०१८:११-१४ ।

२७. यहाँ संवत् ७७५ भनी स्पष्टसंग लेखिएको छ तापनि गणना गरी हेर्दा ७७६ मात्र मिल्छ (उही:१७) ।

राजकन्या रूपमती र उनकी बहिनी अनन्तप्रियाको नाउँ आउँछ ।^{३८} विहारमहादेशकी राजकन्या रूपमती, उनकी बहिनी अनन्तप्रिया र भगवतीपुरदेशकी राजकन्या लालमती यी ३ जना महारानीको नाउँ^{३९} ने.सं. ७७७ (वि.सं. १७१४) श्रावणपूर्णिमा बृहस्पतिवार धनिष्ठानक्षत्र अतिगण्डयोग सिंहराशिमा सूर्य कुम्भराशिमा चन्द्र हुँदा त्रैलोक्यसाध्ययोग परेको मिति भएको उत्कीर्ण लेखमा आएको छ ।^{३०} ने.सं. ७८४ पूसे औंसी सोमवार श्रवणनक्षत्र व्यतीपातयोगमा चक्रवर्तीन्द्र मल्लको तुलादान गर्दा ठड्याइएको दुङ्गे खामोमा कुँदिएको लेखमा विहारमहानगरकी राजकन्या अनन्तप्रियाको नाउँ आउँछ ।^{३१} तुलादान

२८. उही:१७-१८ ।

२९. [...] राजकुमारी श्रीश्रीरूपमतिदेवी, ध्वयान केहे राजकुमारी श्रीश्रीअनन्तप्रियादेवी, [...] राजकन्या श्रीश्रीलालमतिदेवी, ध्वपनि सोह्र महारानीपनि महाराजाधिराज भूपकेशरी श्रीश्रीराजराजेन्द्र कवीन्द्र जयप्रताप मल्लदेवस पत्नी, धननलि स्वपुत्र राजकुमार श्रीश्रीजयभूपेन्द्र मल्लदेव, पुत्रि राजकुमारी श्रीश्रीसिद्धिशीदेवी, धननलि श्रीपार्वतीदेवी, श्रीचन्द्रमतीदेवी, श्रीजाम्बवतीदेवी, श्रीइन्दुमतिदेवी, श्रीनयनामतिदेवी, राजमतीलक्ष्मी, लीलावतिलक्ष्मी, कमलकान्तिलक्ष्मी, जयन्तिलक्ष्मी ध्वते सहितन ह्यति ह्यतिस नामनं [...] अर्थात् राजकुमारी श्रीश्रीरूपमतीदेवी, उनीकी बहिनी राजकुमारी श्रीश्रीअनन्तप्रियादेवी, [...] राजकन्या श्रीश्रीलालमतीदेवी, यी ३ जना महारानी महाराजाधिराज भूपकेशरी श्रीश्रीराजराजेन्द्र कवीन्द्र जयप्रताप मल्लका पत्नी; अनि आफ्ना छोरा श्रीश्रीजयभूपेन्द्र मल्लदेव; छोरी राजकुमारी श्रीश्रीसिद्धिशीदेवी, अनि श्रीपार्वतीदेवी, श्रीचन्द्रमतीदेवी, श्रीजाम्बवतीदेवी, श्रीइन्दुमतीदेवी, श्रीनयनामतीदेवी, राजमतीलक्ष्मी, लीलावतीलक्ष्मी, कमलकान्तिलक्ष्मी, जयन्तिलक्ष्मी यीसहित हरेकको नाउँले भनी यस उत्कीर्ण लेखमा लेखिएको छ । यहाँ प्रताप मल्लकी छोरी राजकुमारी सिद्धिशीको नाउँपछि धननलि अर्थात् अनि ९ जना स्त्रीको नाउँ आउँछ । यी स्त्रीसँग प्रताप मल्लको नाता खुलाइएको छैन । डिल्लीरमण रेग्मी (२०२३:६७)ले यिनीहरूलाई एक ठाउँमा प्रताप मल्लका रखौटी हुन् भनी स्पष्ट लेखेका छन् त अर्को ठाउँमा (उही:१०२-१०३) यिनीहरू उनकी रखौटी हुन् कि भनी लेखेका छन् । सनत*कुमार वस्ती (२०६४:५३)ले चाहिँ यिनीहरूलाई प्रताप मल्लकी छोरी भनी ठहर्‍याएका छन् । महारानीहरूको नाउँ दिइसकेपछि छोराछोरीको नाउँ दिनुभन्दा अगाडि धननलि र दिइसकेपछि पनि धननलि लेखिएकोले यहाँ यी ९ जना स्त्रीलाई अलग्गै समूहमा राखिएकोले कहाँ यी स्त्रीहरू डिल्लीरमण रेग्मीले अडकल काटे जस्तै प्रताप मल्लका रखौटी त होइनन् ।

३०. उही:१९-२० ।

३१. गौतमवज्र वज्राचार्य २०३३:२८ सङ्ख्या = २१९-२२० ।

गर्ने चक्रवर्तीन्द्र मल्लकी आमाको हैसियतले त्यही तुलादानसम्बन्धी पटमा अनन्तप्रियाको नाउँ आएको छ ।^{३२} ने.सं. ७९० (वि.सं. १७२७) भाद्रशुक्लद्वादशीउपान्त त्रयोदशी बृहस्पतिवार श्रवणनक्षत्र शोभनयोगमा स्थापना गरिएको, विहारमहानगरकी राजकन्या अनन्तप्रिया अर्की महारानी प्रभावती र ५ जना छोरासहितको, प्रतापमल्लको मूर्ति छ ।^{३३} ने.सं. ७९२ को एउटा शिलापत्रमा प्रताप मल्लकी रानी रछमणि भन्नेले पाटी बनाएको कुरा लेखिएको छ ।^{३४} प्रताप मल्लकी रानी इन्द्रमतीले ने.सं. ७९६ (वि.सं. १७३२) फाल्गुनशुक्लअष्टमी शनैश्वरवार रोहिणीनक्षत्र विष्कम्भयोगमा सूर्य कुम्भराशिमा र चन्द्रमा वृषराशिमा हुँदा मन्दिरको लागि जग्गा गूठी राखी ठड्याएको शिलापत्र छ ।^{३५} ने.सं. ८०२ (वि.सं. १७३८) माघकृष्णषष्ठी सोमवार हस्तनक्षत्र धृतियोगको दुङ्गे खामोमा कुँदिएको, पार्थिवेन्द्र मल्लको लेखबाट उनकी आमाको नाउँ इन्द्रमती भन्ने थाहा हुन्छ ।^{३६} पार्थिवेन्द्र मल्लकी आमा यी इन्द्रमती ने.सं. ८०३ (वि.सं. १७३९) वैशाखकृष्णतृतीया बृहस्पतिवारको दिन परलोक भएको कुरा तात्कालिक टिपोटबाट थाहा पाइन्छ ।^{३७} यताबाट प्रताप मल्लका रूपमती, राजमती, लालमती, लालदेवी, अनन्तप्रिया, प्रभावती, रछमणि, इन्द्रमती गरी ८ जना पत्नी देखिएका छन् । तिनमध्ये रूपमती र राजमती त पहिल्यै बितिसकेकाले यस वेला यी ८ मध्ये ६ जना जीवित छन् कि जस्तो देखिए पनि ने.सं. ७७७ (वि.सं. १७१४) सम्म पटक पटक चर्चामा आएकी, रानी लालमती ने.सं. ७९० (वि.सं. १७२७)को माथि चर्चित अभिलेखमा

३२. उही २०५९:४६ सङ्ख्याको अभिलेख = २८२ ।

३३. धनश्याम सुवेदी आदि २०११:२६-२८ ।

३४. धनवज्र वज्राचार्य २०१९ छापिसकेपछि भेटाइएको, प्रताप मल्लका अर्की १ जना पत्नी र अर्का १ जना छोराको नाउँ भएको, श्री २ जयप्रताप मल्लदेव प्रभु थाकुरस पत्नि रछमणिजुन थो फरे दयका, पुत्र मनमोहन भाजु लेखिएको अभिलेखको पाठ प्रताप मल्लका पत्नीहरू र छोराहरूको सङ्ख्याको विषयमा पछि लेख्न सजिलो होओस् भनी उही: २६२ मा माथिको पाठ सारी मैले जैसिदेबल नारायणस्थानअगाडिको घरको भित्ताको १७२९ वि.सं. को अभिलेखबाट भनी लेखेको रहेछु । वि.सं. मा परिवर्तित सालको ने.सं. माथि मोटामोटी रूपमा बनाइएको छ ।

३५. शङ्करमान राजवंशी २०२७:११३ ।

३६. धनवज्र वज्राचार्य २०१९:२७५ ।

३७. महेशराज पन्त २०६६:मूलको ५० पृष्ठ = २०८ ।

नदेखिएकीले उनी पनि बितिसकेकी थिइन् कि जस्तो अनुमान हुन्छ । ने.सं. ७९४ (वि.सं. १७३१) चैत्रशुक्लएकादशीउपान्त द्वादशी (वैशाख ९ गते) सोमवारको दिन प्रताप मल्ल बिन्दा ९ जना सती गएको कुरा तात्कालिक टिपोटबाट थाहा हुन्छ ।^{३८} यतिका पत्नीमध्ये प्रताप मल्लको पछिल्लो अभिलेखमा नाउँ परेका २ जना महारानी अनन्तप्रिया र प्रभावती तथा पार्थिवेन्द्र मल्लकी आमा इन्द्रमती यहाँ चित्रित हुन सक्छन् । अथवा स्त्रीहरू नुहाउने भेषभूषामा नदेखाइएकाले यिनीहरू प्रताप मल्लका उपपत्नी वा सेविकाहरू हुनु पनि त्यत्तिकै सम्भव छ ।

८. ४१ वटा देशदेशावरका तीर्थका नाउँ यस तीर्थजात्रामा लेखिएको छ (२-१७ पृष्ठ) । नम्बर भने ३९ वटा मात्र हालिएको छ । खुलाएर भन्दा कामुरदेशपछि आएको त्रिपुरादेशमा नम्बर हालिएको छैन (३ पृष्ठ), कच्छदेश र निवारदेश (१० पृष्ठ) दुवैमा एउटै नम्बर अर्थात् १७ र त्यसै गरी चीनदेश (१९ पृष्ठ) र नेपालदेश (२० पृष्ठ) दुवैमा एउटै नम्बर अर्थात् ३९ भएकोले तथा १८ नम्बरपछि १९ नम्बर नआई एकैचोटि २० नम्बर आएको छ । यसैले जम्मा देशको सङ्ख्या ४१ हुनुपर्नेमा ३९ मात्र हुन गएको हो । तीमध्ये ३ वटा अर्थात् विभीषणसिद्धितीर्थ (३५ सङ्ख्या, १८ पृष्ठ), रावणतपःसिद्धितीर्थ (३६ सङ्ख्या, १८ पृष्ठ), प्रभावतीतपःसिद्धितीर्थ (३७ सङ्ख्या, १९ पृष्ठ)पछि देश शब्द परेको छैन ।

यस तीर्थजात्रामा मोटामोटी रूपमा अखिल भारतवर्षका धेरै देशका नाउँ परेका छन् तापनि कति देशको नाउँ मैले नसुनेको र कतिको नाउँ अपभ्रष्ट रूपमा आएका छन् । ८.१. सबभन्दा पहिले १) कामुरदेशका तीर्थका नाउँ आउँछन् । यो कामुरदेश कहाँ पर्छ भन्ने विचार गर्न नभ्याउँदै एक सङ्ख्या दिएपछि त्यहाँ आसमदेस्य लेखिएकोले (२ पृष्ठ) कामुरूपको अपभ्रष्ट रूप कामुर देखिन्छ । त्यसपछि देशका नाउँ यसरी दिइएका छन् २) त्रिपुरादेश^{३९} (३ पृष्ठ) ३) हीकेरीदेश (३ पृष्ठ) ४) उत्कलदेश (३ पृष्ठ) ५) भारखण्डदेश (४ पृष्ठ) ६) गोदवानदेश (४ पृष्ठ) ७) माह्वस्तदेश (५ पृष्ठ) ८) कर्णाटकदेश (५ पृष्ठ) ९) ताम्रदेश (६ पृष्ठ) १०) चोलमन्ताद्रल-पदियादेश (६ पृष्ठ) ११) देवमल्यालदेश (७ पृष्ठ) १२) भोगमल्यारदेश (७ पृष्ठ)

३८. रामजी तेवारी आदि २०२१:२८, ११३-११४ ।

३९. वास्तवमा यस तीर्थजात्रामा त्रिपुरादे छ । यस पुस्तकमा मूर्धन्य र दन्त्य, र र ल, श र स, खको ठाउँमा ष तथा ह्रस्वदीर्घ प्रशस्त ठाउँमा बिग्रिएको छ । मूलपाठमा जस्तो लेखिएको छ, ती ती रूप त्यहाँ दिइएकाले यहाँ सामान्यतया शुद्ध रूप मात्र दिइएको छ ।

१३) तलकोङ्कणदेश (७ पृष्ठ) १४) कोङ्कणदेश (८ पृष्ठ) १५) गुर्जरखण्डदेश (८ पृष्ठ) १६) सार्थदेश (९ पृष्ठ) १७) उषामदलदेश (१० पृष्ठ) १८) कच्छदेश (१० पृष्ठ) १९) निवारदेश (१० पृष्ठ) २०) मरुखण्डदेश (१० पृष्ठ) २१) सिन्धुदेश (११ पृष्ठ) २२) पञ्जाबदेश (११ पृष्ठ) २३) काश्मीरदेश (११ पृष्ठ) २४) कंधिदेश (१२ पृष्ठ) २५) कुलुदेश (१२ पृष्ठ) २६) बाहठकुराइदेश (१३ पृष्ठ) २७) केदारदेश (१३ पृष्ठ) २८) बदरिकाश्रमदेश (१३-१४ पृष्ठ) २९) पूर्वदेश (१५ पृष्ठ) ३०) मरुदेश (१५ पृष्ठ) ३१) मेवाड? (मूलमा-मवाल)देश (१६ पृष्ठ) ३२) मथुरामण्डलदेश (१६ पृष्ठ) ३३) अन्नववदेदेश (१६ पृष्ठ) ३४) अयोध्यादेश (१७ पृष्ठ) ३५) मध्यदेश (१७ पृष्ठ) ३६) विभीषणतपःसिद्धितीर्थ (१८ पृष्ठ) ३७) रावणतपःसिद्धितीर्थ (१८ पृष्ठ) ३८) प्रभावतीतपःसिद्धितीर्थ (१९ पृष्ठ) ३९) भोयन्तदेश (१९ पृष्ठ) ४०) चीनदेश (१९ पृष्ठ) ४१) नेपालदेश (२० पृष्ठ)।

८.२. देशहरूको यस विभाजनमा कामरूपदेश अर्थात् आसमदेशमा कामाख्यादेवी भएको कुरा यहाँ २ पृष्ठमा लेखिएको छ, जुन ठीक छ। मत्स्येन्द्र, मीननाथ, शृङ्गेरीमठ र कामाख्या तलकोङ्कणदेशमा पर्छन् भनी यहाँ तल ७ पृष्ठमा लेखिएको छ। पूर्व आसाममा भएका मत्स्येन्द्र, मीननाथ र अधिबाट २ पृष्ठमा आसमदेशमा पारिसकिएको कामाख्यालाई तलकोङ्कणदेशभित्र किन पारिएको हो।

८.३. एउटा रमाइलो कुरा। यहाँ १) थस्पीमहातीर्थ, २) वज्रयोगिनीदेवी, ३) ज्योतिर्लिङ्ग, ४) गरुडनारायण, ५) पशुपति, ६) हवनघात, ७) वत्सला गुह्येश्वरी, ८) काकेश्वर, ९) सिद्धिपुरकोटिलिङ्ग, १०) त्रिशूलगङ्गा, ११) गणेशकुण्ड, १२) सरस्वतीकुण्ड, १३) भैरवकुण्ड, १४) नीलकण्ठ, १५) जलसर्प गरी यति १५ वटा तीर्थ नेपालदेशभित्र परेका छन् (१९-२० पृष्ठ)।

आजभोलि सानागाउँ कहिने ठाउँको नेवारी नाउँ थसी हो। तर पाटन शहरको दक्षिण भागमा रहेको महालक्ष्मीमन्दिरको इलाका थसिखेलको नाउँले चिनिँदो रहेछ। यहाँ थस्पीमहातीर्थ (१ सङ्ख्या) भनी कसलाई भनेको हो, त्यो मलाई स्पष्ट भएन। थस्पीको चिनारी गराउँदा यहाँ धर्मनारायने अर्थात् धर्मनारायणमा भनी यहाँ लेखिएको छ। वज्रयोगिनीदेवी (२ सङ्ख्या) पछि आएको ज्योतिर्लिङ्ग (३ सङ्ख्या) साँखुनिरको ज्योतिर्लिङ्गेश्वर हो। ६४ लिङ्गमा यिनको पनि गणना हुन्छ। पूरै नाउँ यही तीर्थजात्रामा

२ ठाउँमा आएको पनि छ (२४, ३९ पृष्ठ) । गरुडनारायण (५ सङ्ख्या) भनेको चाँगुनारायण भनी भनिरहनुपर्दैन । हवन शब्दको अर्थ स्नान भन्ने हुनाले र आर्यघाटमा गरिएको स्नानको माहात्म्य भएकोले पशुपति (५ सङ्ख्या)सँगै आएको हवनघाट (६ सङ्ख्या)ले आर्यघाट बुझाएको हो कि जस्तो मलाई लाग्छ । वत्सला र गुह्येश्वरी (७ सङ्ख्या) दुवै पशुपतिका शक्ति भएकाले भिन्नाभिन्नै देवी भए पनि यी २ लाई यहाँ एउटै मानेको देखिन्छ । काकेश्वर (८ सङ्ख्या)को पनि ६४ लिङ्गमा गणना हुन्छ । सानागाउँको संस्कृत नाउँ सिद्धिपुर हो । सिद्धिपुरकोटिलिङ्ग (९ सङ्ख्या) भनेको कहाँको कोटिलिङ्ग हो मैले बुझ्न सकिनँ । त्रिशूलगङ्गा (१० सङ्ख्या) अर्थात् त्रिशूली र नीलकण्ठ (१४ सङ्ख्या) अर्थात् गोसाइँकुण्डको बीचमा आएका गणेशकुण्ड (११ सङ्ख्या),^{४०} सरस्वतीकुण्ड (१२ सङ्ख्या) र भैरवकुण्ड (१३ सङ्ख्या)^{४१}ले गोसाइँकुण्ड जाँदा बाटामा पर्ने कुण्डहरू बुझाउँछन् । जलसर्प (१५ सङ्ख्या) भनेर कुन तीर्थलाई भनेको हो, मलाई थाहा भएन । जलसर्पको परिचय दिँदा हेमएन्द्रसिँगे अर्थात् हेमेन्द्रको शिरमा भनी यहाँ लेखिएको छ ।

८.४. नेपालदेशका तीर्थको नाउँ दिनुअगाडि यहाँ चीनदेशको एउटा मात्र तीर्थ महाचीनबुद्ध आएको छ (१९ पृष्ठ) । चीनदेशभन्दा अगाडि भोटान्तदेशका १) दक्षिणकलङ्गिनारायण २) हनूमद्वजमहातीर्थ ३) सम्पनतीर्थ ४) पश्चिमद्वारयुगमा नारायण ५) बालानीलकण्ठ ६) बुद्धानीलकण्ठ ७) कृदबुक्षेत्र ८) छ्वासकामिनी शाक्यमुनि बुद्धनारायण ९) ब्रह्मपुत्र १०) छ्वाकसांनारायण गरी १० वटा तीर्थका नाउँ आएका छन् (१९ पृष्ठ) ।

सबै तीर्थ त म चिन्दिनँ । तर बालानीलकण्ठ (५ सङ्ख्या) र बुद्धानीलकण्ठ (६ सङ्ख्या)का नाउँ आएकाले काठमाडौँको उत्तरी भागमा पर्ने बालाजु र बुढानीलकण्ठ बुझाएको हो भन्ने स्पष्ट छ । यसरी नजीकैका बालाजु र बुढानीलकण्ठलाई भोटान्तदेशमा पारेको देखेर नेपालदेशको अत्यन्त सानो अर्थ यहाँ देखिएको छ । सम्पनतीर्थ

४०. ब्राह्मी गण्डकीसँगै गणेशकुण्डको माहात्म्य हिमवत्खण्ड (१७३^०।३१-३३)मा छ । सप्तगण्डकीका देवीस्वरूपका नाउँ क्रमशः माहेश्वरी, ब्राह्मी, नारसिंही, वैष्णवी, कौमारी, कालिका र गङ्गा हुन् (हिमवत्खण्ड ४४।७८) ।

४१. नीलकण्ठहृदसँगै भैरवकुण्डको माहात्म्य हिमवत्खण्ड (४६।७, ६३)मा आउँछ ।

① प्रकाशित हिमवत्खण्डमा १६९ अध्यायपछि बीचका १७०-१७२ अध्याय नआई एकैचोटि १७३ अध्याय आउँछ ।

(३ सङ्ख्या)ले चाहिँ सपनतीर्थ बुझाएको हो कि जस्तो मलाई लाग्छ । ह्यासकामिनी शाक्यमुनि बुद्धनारायण (८ सङ्ख्या) भनी ह्यासामा स्थापित ह्यासकामिनी^{४२} र शाक्यमुनि बुद्धको मूर्ति बुझाएको देखिन्छ । बुद्धलाई विष्णुको अवतार मान्ने परम्पराअनुसार यहाँ बुद्धनारायण लेखिएको छ । हिमवत्खण्ड (३३।१३)मा माहात्म्य गाइएको ब्रह्मपुत्र (९ सङ्ख्या) नदलाई यहाँ भोयन्तदेशमा राखिएको देखिन्छ ।

भोयन्तदेशभन्दा पछाडि आएको चीनदेशको तीर्थ महाचीनबुद्ध (१९ पृष्ठ) कहिँ बौद्धको चैत्यलाई त भनेको होइन ।

८.५. भोयन्तदेशभन्दा अगाडि प्रभावतीतपःसिद्धितीर्थभित्र पर्ने १) गुह्यदेवीवाग्मतीसङ्ग्रह २) आज्ञाब्रह्मतीर्थ ३) गौलखसङ्ग्रह ४) सुवर्णवासुकिवाग्मतीसङ्ग्रह ५) मृगेन्द्रेश्वर ६) एकादशलङ्ग पन्थतीर्थ गरी ६ वटा तीर्थका नाउँ आएका छन् (१८-१९ पृष्ठ) । यी ६ तीर्थमध्ये जम्मै चित्र नसकिए पनि पहिलो, दोस्रो र चौथो तीर्थलाई चित्रे केही आधार छ जस्तो लाग्छ ।

८.५.१. गुह्यदेवीवाग्मतीसङ्ग्रह (३ सङ्ख्या) भनेर गुह्येश्वरीनजीकको वाग्मती अर्थात् गौरीघाटलाई चिनाएको हुनुपर्छ ।

८.५.२. लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवले भिक्षुसङ्घलाई दान दिएको, पशुपतिइलाकाको एउटा गाउँको चारकिल्ला खुलाउँदा ब्रह्मतीर्थसंवेद्यनदीवाग्मतीपूर्वमनुसृत्य (मूलका २७-२८ पङ्क्ति) अर्थात् ब्रह्मतीर्थले चिनिने, वाग्मती नदीको पूर्वतिर लागी^{४३} भनी [मानदेव]संवत्

४२. ने.सं. ७८१ (वि.सं. १७१८) चैत्रशुक्लचतुर्दशी बुधवार हस्तनक्षत्र व्याघातयोग, मेषराशिमा सूर्य र कन्याराशिमा चन्द्र हुँदाको मिति भएको, प्रताप मल्लको पालामा काठमाडौँको तरुमूलविहार अर्थात् लायकुबहिलका २ जना शाक्यभिक्षु दाजुभाइले ह्यासा ह्यासकामिनीलाई तोरण चढाई राखेको ताम्रपत्रको पाठ चित्तधर 'हृदय' २०२८:४७ मा छ ।

४३. ब्रह्मतीर्थसंवेद्यनदीवाग्मतीपूर्वमनुसृत्यको अर्थ ब्रह्मतीर्थ संवेद्यनदी र वाग्मतीको पूर्वतिर लागी भनी धनवज्र वज्राचार्य (२०३०:५०२)ले गरेका छन् । यस शिलापत्रमा परेका स्थाननाम दिँदा हरिराम जोशी (२०३०:५१६)ले धनवज्र वज्राचार्यले उल्टामा लेखे जस्तो संवेद्यनदी नहालेकाले उनले यसलाई नदीको नाउँ नसम्झेको स्पष्ट छ । डिल्लीरमण रेग्मी (२०४०:८१)ले संवेद्यको अर्थ गरेका छैनन् । गोविन्द टण्डन (२०५६:३२)ले भने धनवज्र वज्राचार्यकै अर्थको अनुसरण गरेका छन् । संवेद्य नदीको नाम जस्तो मलाई नलागेकोले मैले यसलाई सम् उपसर्ग लागेको विद् धातुदेखि ण्यत् प्रत्यय लागी बनेको शब्द र समस्तपद नदीवाग्मतीमा पूर्वपद भई नदी आएको सम्झी यसैअनुसार अर्थ गरेको छु ।

१०३ (वि.सं. ७३७) जेष्ठशुक्लत्रयोदशीको पशुपति वज्रघरको शिलापत्रमा लेखिएकोले, ब्रह्मतीर्थमा माघ महीनाका दुवै पक्षका प्रतिपदामा स्नान गर्दा सबै यज्ञको फल पाई ब्रह्मलोक गइन्छ, क्षत्रियतीर्थमा चैत्र महीनाका दुवै पक्षका षष्ठीमा स्नान गर्दा राजसूयको यज्ञको फल पाई इन्द्रपुरी गइन्छ, आश्विन महीनाका दुवै पक्षका नवमीमा राजेश्वरीतीर्थमा स्नान गर्दा ७ जन्ममा गरेको पाप नष्ट हुन्छ भनी हिमवत्खण्ड (१६० अध्याय १६६-१६८)मा लेखिएकोले, यही तीर्थयात्रा (३० पृष्ठ)मा वाग्मतीसङ्गमतीर्थका नाउँ दिँदा हिमवत्खण्डमा जस्तै ब्रह्मतीर्थपछि क्षत्रियतीर्थ, त्यसपछि राजेश्वरीतीर्थ आएकोले र अहिलेसम्म पनि 'वाग्मतीयात्रा' गरिँदा ब्रह्मतीर्थ भनी तिलगङ्गाको उत्तर अर्थात् राजराजेश्वरीघाटदेखि पूर्वतिर गई नुहाउने चलन छ (गोविन्द टण्डन २०५३:२१) भन्ने थाहा भएकोले ब्रह्मतीर्थ पशुपतिइलाकामा भएको देखिन्छ । तर ब्रह्मतीर्थको अगाडि यस तीर्थयात्रामा आज्ञा शब्द जोडी किन आज्ञाब्रह्मतीर्थ (२ सङ्ख्या) लेखिएको हो, त्यो भन्न सकिने ।

८.५.३. तिलगङ्गाको आसपासको कुनै खहरे सुवर्णनदीको नामले कहिएको प्रमाण पाइएकोले^{४४} त्यही खोलसो र वाग्मतीको दोभानलाई सुवर्णवासुकिवाग्मतीसङ्गम (४ सङ्ख्या) भनेको हुनुपर्छ ।

८.६. प्रभावतीतपःसिद्धितीर्थभन्दा अगाडि रावणतपःसिद्धितीर्थ आउँछ । त्यसभित्र १) आदिवराह २) पापमोचन (मूलमा- पापमोचनीय)तीर्थ ३) चैलगङ्गा ४) अमोघतीर्थ ५) तिलगङ्गा गरी ५ वटा तीर्थका नाउँ आएका छन् (१९ पृष्ठ) । अब यी तीर्थको विषयमा केही लेख्नुपरेको छ ।

हिमवत्खण्ड मा रावणतपःसिद्धि भन्ने नाउँको एउटा सिङ्गै (८४) अध्याय छ । गोकर्णेश्वरमा रावणले तपस्या गरेको कुरा त्यस अध्यायमा लेखिएकोले त्यही ठाउँलाई यहाँ रावणतपःसिद्धितीर्थ भनेको देखिन्छ ।

८.६.१. हिमवत्खण्ड (१६१।४७-५१)मा उत्तरवाहिनीतीर्थमा गरिने स्नानको महिमा लेखिसकेपछि वराह रूप धारण गरेका विष्णुको चैल अर्थात् लुगाबाट निस्केकी नदी चैलगङ्गामा गरिने स्नानको महिमा छ । वराह रूप धारण गरेका विष्णुको चैलबाट निस्केकी चैलगङ्गा र वाग्मतीको दोभानमा स्नान गर्दा १० थरी नदीमा नुहाए बराबरको फल आउँछ भनी पशुपतिपुराण (३।२-४)मा लेखिएको छ । पशुपतिको दक्षिण ढोका ४४. यस विषयमा खुलाएर महेशराज पन्त छापिन बाँकी: § ३.१९ मा लेखिएको छ ।

भएर राजराजेश्वरी जानू, भैरव र वत्सलाको दर्शन गर्नु, वाग्वती तरेर गुह्येश्वरीको दर्शन गरी चैलगङ्गा जानू, चैलगङ्गामा नुहाई पितृहरूलाई तर्पण गरी गोकर्णेश्वर जानू भनी नेपालमाहात्म्य (२९।१२-१४) मा लेखिएको छ । वराहावतार विष्णुको लुगाबाट चैलगङ्गा निस्केको भनी हिमवत्खण्ड र पशुपतिपुराणमा लेखिएकोले चैलगङ्गाको मुहानमा वराहमूर्ति रहेको र त्यही वराहमूर्तिलाई यस तीर्थजात्रामा आदिवराह (१ सङ्ख्या) भनेको देखिन्छ ।

वाग्वतीतीर्थनामवर्णनको प्रसङ्गमा देवतातीर्थादिनाममाला (५।८०-८२ = ८२ पृष्ठ) मा गुह्येश्वर, पशुगण, ताम्रचूड, श्लेष्मान्तक, त्रिशूलगङ्गा, उत्तरवाहिनी, चैलगङ्गा र हनुमत्तीर्थको नाउँ लहरै आएको छ । वाग्मती*तीर्थयात्राविधानमा कहाँ कहाँ तलमाथि परे पनि क्रम यही छ (१४ पृष्ठ, ९९-१०६ सङ्ख्या) । देवतातीर्थादिनाममालामा नाउँ मात्र दिइएकोमा वाग्मती*तीर्थयात्राविधानमा बढी खुलस्तसँग लेखिएकोले चैलगङ्गा चित्र सजिलो भएको छ ।

देवतातीर्थादिनाममालामा गुह्येश्वर भएकोमा गुह्य र गुप्तको अर्थ उस्तै उस्तै भएकोले होला, वाग्मती*तीर्थयात्राविधानमा तिनै देवता गुप्तेश्वर भएका छन् । त्यसअनुसार गौरीघाटदेखि पूर्व, गुह्येश्वरीको ढोकादेखि दक्षिण गुप्तेश्वरीतीर्थ र त्यहीँ गुप्तेश्वर; गौरीघाटदेखि पूर्व गुह्येश्वरीको ढोकाबाट १०० हात पूर्व बालागणेशदेखि दक्षिणमा पशुगणपतितीर्थ र त्यहीँ पशुगणपतीश्वर; गुह्येश्वरीको घाटदेखि आग्नेय अर्थात् पूर्व-दक्षिणकोणमा रहेको भकारीदेखि दश हात पर श्लेष्मान्तकतीर्थ र त्यहीँ श्लेष्मान्तकेश्वर; गुह्येश्वरीघाटदेखि पूर्व अलिकति तल २ वटा साना खोलाको सङ्गममा^{४५} ताम्रचूडतीर्थ र त्यहीँ ताम्रचूडतीर्थेश्वर; त्यस तीर्थदेखि उत्तरपट्टि त्रिशूलगङ्गातीर्थ र त्यहीँ त्रिशूलेश्वर; गुह्येश्वरीदेखि ईशान अर्थात् पूर्व-उत्तरकोणमा, बौद्धदेखि दक्षिण भैमालको ढिस्कोमा उत्तरवाहिनीतीर्थ र त्यहीँ उत्तरवाहिनीश्वर; बरालगाउँदेखि आग्नेय अर्थात् पूर्व-

४५. श्लेष्मान्तक तीर्थबाट ताम्रचूडतीर्थमा जानु त्यो तीर्थ गुह्येश्वरीघाट देखि पूर्वतर्फ अतिकति^१ तल वाराहवन्धुरखाखोला र आर्याकुलाको संगममा छ तहाँ पूर्ववत्स्नान गर्नु भनी वाग्मती*तीर्थयात्राविधान (१४ पृष्ठ, १०२ सङ्ख्या) मा लेखिए पनि खोला र कुलाको नाम दिँदा केही अस्पष्ट भएको हो कि जस्तो लागी माथि २ वटा साना खोलाको सङ्गममा भनेर मात्र लेखिएको हो ।

१ अलिकति हुनुपर्ने ।

दक्षिणकोणमा, आरुबारीदेखि पश्चिममा रहेको थुर^६ भन्ने डाँडादेखि वायव्य अर्थात् उत्तर-पश्चिमकोण र कालीको वनदेखि पश्चिममा हनुमान्वती^७ तीर्थ र त्यहीँ हनुमान्वतीश्वर;^८ डाँडी भन्ने ढिस्कोदेखि २०० हात उत्तर, आरुबारीदेखि दक्षिण, दुङ्गानागाउँदेखि नैर्ऋत्य अर्थात् दक्षिण-पश्चिमकोणमा चैलगङ्गातीर्थ र त्यहीँ चैलगङ्गेश्वर छन् ।

गुह्येश्वरीको सोभै जलेश्वरतीर्थ र त्यहीँ जलमा जलेश्वर, गुह्येश्वरीतीर्थको नजीकै गुह्येश्वर, [गौरी]घाटको मुखमा विनायकतीर्थ र त्यहीँ विनायकेश्वर, माथिको खहरेनिर पशुगणतीर्थ, वनछेउ श्लेष्मान्तकतीर्थ, अर्को नदसँगै ताम्रचूडतीर्थ र ताम्रेश्वर, त्यसको २ पाउ माथि उत्तरवाहिनीतीर्थ, त्यसभन्दा माथि वनमा चैलगङ्गा नदी, चैलगङ्गातीर्थ र चैलेश्वर छन् भनी पातञ्जलतीर्थावली (१२।३८-४०)मा लेखिएको छ ।

यी सबै वर्णनको आधारमा चैलगङ्गा (२ सङ्ख्या) गोकर्णको आसपास भएको स्पष्ट हुन्छ ।

८.६.२. हिमवत्खण्ड (१६१।१-१३)मा मृगोदकतीर्थपछि खर्वरिकातीर्थ र त्यसपछि आर्यातीर्थको कुरा आएको छ । मृगोदकतीर्थ र आर्यातीर्थमा दर्शन गरेर ज्योतिर्लिङ्ग अर्थात् पशुपतिको दर्शन गर्नु भनी त्यहीँ (१८६।९५) लेखिएको छ । नेपालमाहात्म्य (१४। ५०-५१)मा वाग्वतीको पश्चिम किनारामा रहेको मृगोदकतीर्थको कुरा आएको छ । त्यही मृगोदकतीर्थलाई नेपालमाहात्म्यका आद्य सम्पादक मुरलीधर भा (१९५७:२)ले पापमोचनतीर्थ मानेका छन् । त्यसकै अनुसरण हेल्गा ओइबाख (२०२७)बाहेक नेपालमाहात्म्यका अरू सम्पादकले गरेका छन् (मुक्तिनाथ खनाल २०२८:६, केदारनाथ शर्मा २०३३:१३, जयराज आचार्य २०४९:३१९) । वाग्वतीको पश्चिम किनारमा गौरीतीर्थ, त्यहीँ माथि मृगोदकतीर्थ, पारि खर्वरीतीर्थ, अनि आर्यातीर्थ भएको कुरा पातञ्जलतीर्थावली (१२।३२-३३)बाट थाहा पाइन्छ । आर्याघाटको

४६. उत्तरवाहिनी तीर्थबाट हनुमान्वती तीर्थमा जानु त्यो तीर्थ वरालगाउँ देखि आग्नेय आरु वारिदेखि पश्चिम^९ थुर भन्ने डाडादेखि वायव्य काली को वनदेखि पश्चिम छ भनी वाग्मती*तीर्थयात्राविधान (१४ पृष्ठ, १०५ सङ्ख्या)मा लेखिएको छ ।

४७. व्याकरणबाट हनुमान्वती शब्द नबने पनि त्यस्तै लेखिएकोले त्यही सारिएको हो ।

① पश्चिम हुनुपर्ने ।

दाहिनेतर्फ रहेको गौरीतीर्थबाट त्यहाँ दाहिनेतर्फ खर्वरिकातीर्थमा जानू, त्यसपछि आर्याघाटको बायाँतर्फ रहेको मृगोदकतीर्थमा जानू भनी वाग्मती*तीर्थयात्राविधान (६८-७० सङ्ख्या)मा लेखिएको कुराको सम्भना यस प्रसङ्गमा हुन्छ । यति कुराबाट आर्याघाटकै आसपास पापमोचनतीर्थ भएको देखिन्छ ।

८.६.३. पशुपतिपुराण (३। ५-१२)मा वाग्वती र चैलगङ्गाको दोभानपछि गोकर्णले आश्रम बनाएको वाग्वतीभेदपर्वत र त्यहाँ वाग्वतीको किनारामा रहेको अमोघतीर्थको माहात्म्य गाइएको छ ।

८.६.४. तिलगङ्गाचाहिँ अहिले पनि प्रसिद्ध भएकोले त्यस विषयमा बढी लेख्नुपर्दैन ।

८.७. रावणतपःसिद्धितीर्थभन्दा अगाडि यहाँ विभीषणसिद्धितीर्थको कुरा आउँछ । गोकर्णेश्वरमै विभीषणले पनि तपस्या गरेको कुरा हिमवत्खण्ड (८५।१८-२१)मा लेखिएको छ । वाग्वती र मणिमतीको दोभानमा गोकर्णको जङ्गलमा भएको रुद्रधाराजलतीर्थमा विभीषणले तपस्या गरेको कुरा गरेको पशुपतिपुराण (२।१७-३६)मा लेखिएको छ । पशुपतिपुराणमा यो कुरा जुन अध्यायमा छ, त्यसको नाउँ विभीषणास्त्रसिद्धि भएको कुरा यस प्रसङ्गमा उल्लेखनीय छ ।

१) खर्वटेश्वर २) समेकसङ्गममा देवघाट ३) इरतीर्थमा वासुकि ४) पुण्यावतीमा इन्द्रेश्वर ५) पद्मावतीरुद्रावतीनीलावतीसङ्गम ६) दोलगिरिसिद्धस्थान ७) ब्रह्मायणी-माहेश्वरी ८) चण्डेश्वरीधनेश्वर ९) गोशृङ्गपुरमा सत्यनारायण १०) गोशृङ्गेश्वर ११) नवनागनागेन्द्रगूरित (?)मा नायकरु (?) नारायण १२) त्याखुमा नारायण १३) वैकुण्ठशेखरमा वेगहरनारायण १४) भाद्रेश्वर १५) फलचोमा महाकाल १६) मनसिरमा शिव १७) हनुतीर्थ १८) स्वयंभू गणेश्वर १९) आस्याभागौमा शृङ्गेश्वर २०) शिव २१) शिवपार्वतीदोर २२) तुचुलेश्वर २३) अनन्तलिङ्ग २४) वागीश्वर (मूलमा- वागेश्वर) २५) गोदावरीमहाक्षेत्र २६) मत्स्यकुण्ड २७) मातातीर्थ २८) वाग्मतीच्छेदमा महावासुकिचक्रतीर्थ २९) पण्डुकेश्वर ३०) सुनाकोठी (सुरुगात)मा भृङ्गीश्वर ३१) मार्कण्डेयेश्वर ३२) वाग्मती ३३) भृग्यदेश्वर ३४) गोमतीतीर्थ ३५) विष्णुमती ३६) इन्द्रधारा ३७) मणिमती ३८) रुद्रशिरः ३९) कामसिद्धितीर्थ ४०) गोकर्णमहालिङ्ग ४१) पुलहक्रतुगया ? (मूलमा- पुहक्रगया) ४२) नैमिषारण्य ४३) रुद्रधारा ४४) पातालगङ्गा ४५) रुद्रपादतीर्थ ४६) इच्छाफलतीर्थ गरी

४६ तीर्थका नाउँ यस तीर्थजात्रामा विभीषणसिद्धितीर्थभित्र आएका छन् (१७-१८ पृष्ठ) । यहाँका निकै तीर्थको पहिचान मलाई नभए पनि १५ वटा अर्थात् ४-८, २३-२५, २७, २९, ३०, ३२, ३५, ३७, ४० सङ्ख्याका तीर्थ प्रसिद्ध भएकाले ती तीर्थहरू जस्तै अरू तीर्थहरू पनि नेपालखाल्डो र त्यसको वरपरका हुन् भनी भन्न सकिन्छ । बाँकी तीर्थमध्ये २, ३, १६, १७, २८, ३८, ४३-४५ सङ्ख्याका तीर्थ चित्रे कोशिश गरिन्छ र ६ सङ्ख्याको विषयमा मनमा लागेको कुरा लेखिन्छ ।

८.७.१. हिमवत्खण्ड (१६१।२२-२४)मा नीलकण्ठतीर्थ, वासुकितीर्थ, गोखुरतीर्थ, भृगुपतनतीर्थ र देवघटतीर्थ लहरै आएका छन् । आर्यातीर्थमै पर्वतमुन्तिर अगस्त्यतीर्थ, त्यहीँ माथि नीलकण्ठतीर्थ, यसभन्दा माथि वासुकितीर्थ, गुफामुनि गोपुरतीर्थ, फालनिर भृगुपाततीर्थ, त्यहीँ माथि देवघट छ भनी पातज्जलतीर्थावली (१२।३४-३५)मा लेखिएको छ । वाग्मती*तीर्थयात्राविधान (१२ पृष्ठ, ७९-८२ सङ्ख्या)मा नीलकण्ठतीर्थ आर्याघाटमा, वासुकितीर्थ आर्याघाटमै दक्षिणतर्फ वासुकिको तलतिर, देवघटतीर्थ आर्याघाटदेखि उत्तरपट्टि, गोखुरतीर्थ देवघटतीर्थदेखि उत्तरपट्टि, भृगुपतनतीर्थ आर्याघाट र सूर्यघाटको बीचमा दक्षिणपट्टि पहाडमाथिको पखेराको तलतिर छ भनी लेखिएको छ । यो देवघाट यताबाट पशुपतिकै आसपासमा भएको देखिन्छ ।

८.७.२. इरतीर्थमा वासुकि (३ सङ्ख्या) भनी आएको यो तीर्थ चित्र अलि गाह्रो छ । तीर्थसम्बन्धी कुनै पनि पुस्तकमा इरतीर्थ आएको मैले देखेको छैन, बरु वासुकि नै तीर्थको रूपमा आएको छ (§ १०.७.२) । इर यो शब्द पनि अपभ्रष्ट हो कि जस्तो लाग्छ । पशुपतिवरपरको देवघाटपछि आएको, वासुकिको यो तीर्थ वासुकिको मन्दिरकै तलको हुनुपर्छ ।

८.७.३. तीर्थजात्रामा माथि नेपालदेशभित्र गरुडनारायण परेको छ (§ १०.३) । यहाँ फेरि विभीषणसिद्धितीर्थभित्र दोलागिरिसिद्धस्थान (६ सङ्ख्या) आएको छ । चाँगुनारायणलाई गरुडनारायण र चाँगुको डाँडालाई दोलागिरि भन्ने गरिएकोले एकचोटि त्यही ठाउँमा भएका देवतालाई नेपालदेशमा र अर्कोचोटि त्यही ठाउँको एउटा स्थानलाई विभीषणसिद्धितीर्थमा किन राखियो ।

८.७.४. प्रताप मल्लको रानीपोखरीको शिलापत्रका ३ पाठमध्ये एउटामा मशिल, अर्कोमा मसिल र भन् अर्कोमा मशिर भई आएको तीर्थ (धनवज्र वज्राचार्य २०१९:८३) नै

यहाँ मनसिर (१६ सङ्ख्या) भएको छ । वज्रवाराहीको दर्शन गरेपछि भारभूतेश्वरको दर्शन गर्नु, मनःशिलामहातीर्थमा हरि (विष्णु) र हर (महादेव)को तथा भैरवको दर्शन गर्नु, अनि त्यही बाटो फर्केर मातातीर्थ जानू भनी नेपालमाहात्म्य (२९।३६-४३)मा लेखिएको छ । ६४ लिङ्गमध्ये एक तिलेश्वर मनःश्रीतीर्थमा भएको हिमवत्खण्ड (१०० अध्याय)बाट बुझिन्छ । श्रीतिलेश्वर महादेव तिलवतीर्थ मनसिलीस स्नानदिन (३९५ पृष्ठ, २ कलम) भनी ने.सं. ८८३ (वि.सं. १८२०) भाद्रकृष्णषष्ठीको दिन लेखिसिद्धिएको चतुःषष्टिस्वयम्भूशिवलिङ्गस्नानयात्राक्रममा लेखिएकोले तिलेश्वरमा मनसिलीतीर्थ भएको देखिन्छ । आफ्नो नेपालसम्बन्धी पुस्तकको पहिलो ठेलीमा सिल्विं लेवि (१९६२)ले नेपालखाल्डोका तीर्थसम्बन्धी एउटा पटको चित्र दिएका छन् । जोरसँग नेवारी मिसिएको वा नेवारीले हल्का रङ्गिएको संस्कृत (*un sancrit fortement mêlé ou teinté de névari*) (उही १९६५:१५८) र पाखे संस्कृत (*sancrit barbare*) (उही:१६१) भनी उनले नाउँ राखेको भाषामा लेख भएको, त्यस पटमा अनालिङ्ग अर्थात् अनन्तलिङ्ग र गोदावरीको बीचमा मणिशिला आएको छ (उही:१७५) । तिलेश्वरनजीकै रहेको मनःश्रीतीर्थबाट उपल्लो लेले जाने, मनोवती नदीसँगै मनःश्रीतीर्थ छ, यसको नजीकै पश्चिममा चम्पकेश्वर छन्, यहाँबाट लेलेको मध्य गाउँ जाने भनी पातञ्जलतीर्थावली (७।६१, ६६-६७)मा लेखिएको छ । मनोमती, प्रभावती र सरस्वतीको सङ्गममा मनःश्रीतीर्थ छ, यस ठाउँलाई भाषामा लेले भन्छन् भनी चौसष्टिलिङ्गयात्रा (६५ पृष्ठमा २ कलम)मा लेखिएको छ । यी सबै कुराबाट मनसिरको अवस्थिति बढी स्पष्ट भएको छ । कोही यो तीर्थ गोरखानजीक छ भनी भन्छन् भनी टी. डब्ल्यू. क्लार्क (२०१४:१६९ मा ६ सङ्ख्याको टिप्पणी)ले लेखेका छन्, तर यो कति पनि मिल्दैन भनिरहनु नपर्ला ।

यी सबै कुराबाट मनशिरको शिव भनी तिलेश्वरलाई भनेको देखिन्छ ।

८.७.५. हनुतीर्थ (१७ सङ्ख्या)को विषयमा भनुपर्दा, पैतामहतीर्थमा भएको गोकर्णेश्वरको माहात्म्य (१४४ अध्याय) दिएपछि हिमवत्खण्डमा हनुतीर्थको माहात्म्य दिइएको छ (१४५ अध्याय) । यही तीर्थजात्रा (२७ पृष्ठ)मा गोकर्णको पितामहतीर्थमा नुहाउने दिन तोकिसकेपछि हनुतीर्थमा नुहाउने दिन तोकिएको छ । गोकर्णको पितामहतीर्थ, त्यसपछि त्यहाँकै भृगुपाततीर्थ, अनि हनुतीर्थमा नुहाउने कुरा पातञ्जलतीर्थावली (१०।४३-४९)मा लेखिएको छ ।

८.७.६. अब वाग्मतीच्छेदमा महावासुकिचक्रतीर्थ (२८ सङ्ख्या)को विषयमा केही लेख्नुपरेको छ । सूर्यविम्बतीर्थबाट गोकर्णको पहाडको बीचबाट आएको गङ्गाजी अर्थात् वाग्मतीदेखि अलि उत्तरमाथि पहाडबाट भर्ने छहरोनेर रहेको वासुकितीर्थमा जानू, त्यसपछि वासुकितीर्थनिर रहेको चक्रतीर्थ (लामो गरेर भन्दा सुदर्शनचक्रतीर्थ)मा जानू, वासुकितीर्थ र चक्रतीर्थ उपतीर्थ हुन्, चक्रतीर्थबाट गोकर्णतीर्थमा जानू भनी वाग्मती*तीर्थयात्राविधान (१५ पृष्ठमा ११६-११८ सङ्ख्या)मा लेखिएको छ । यताबाट गोकर्णतीर्थनजीकै रहेका २ उपतीर्थ वासुकि र चक्रलाई यस तीर्थयात्रामा एउटै बनाई राखिएको देखिन्छ ।

८.७.७. यस तीर्थयात्रामा मणिमती (३७ सङ्ख्या) अर्थात् मनोहरापछि रुद्रशिरः (३८ सङ्ख्या) आउँछ । मणिगङ्गा अर्थात् मनोहरालाई रुद्रशीर्षोद्भवा अर्थात् रुद्रको शिरबाट उत्पन्न भनी हिमवत्खण्ड (१४६।१०)मा लेखिएकोले रुद्रशिरस्तीर्थ मनोहराकै आसपास हुनुपर्छ ।

८.७.८. यस तीर्थयात्रामा रुद्रधारा (४३ सङ्ख्या)पछि आएको पातालगङ्गा (४४ सङ्ख्या) अलग्गै तीर्थ देखिए पनि हिमवत्खण्डमा चाहिँ रुद्रधारा र पातालगङ्गालाई एउटै मानेको र रुद्रगङ्गा, रुद्रधारा वा पातालगङ्गा एउटै नदीका नामभेद देखाइएको छ (१४६।११-१२) । मणिमती, रुद्रधारा वा पातालगङ्गा, वाग्मती यति ३ गङ्गाको सङ्गम भएको शङ्खमूलतीर्थको माहात्म्य गाइसकेपछि त्यहाँ रुद्रधाराको किनारामा रहेको कोटीश्वरको माहात्म्य आउँछ (१४६ अध्याय) । वाग्मती र मणिमतीको दोभाननजीकै रुद्रधाराजल नाउँ भएको तीर्थ छ भनी पशुपतिपुराण (२।१७-१८)मा लेखिएको छ । वाग्मती र मणिमतीको दोभाननजीकै रुद्रधाराको उत्पत्ति भएको कुरा त्यहीँ (२३।४-५) लेखिएको छ । रुद्रधाराजल नाउँ भएको तीर्थको कुरा गरिसकेपछि पातालगङ्गाको जल रुद्रको पाउबाट निस्केको भनी पशुपतिपुराण (३।३०)मा लेखिएकोले हाम्रो तीर्थयात्रामा जस्तै यहाँ पनि रुद्रधारा र पातालगङ्गालाई अलग अलग मानेको हो कि जस्तो देखिन्छ ।

८.७.९. यस तीर्थयात्रामा यसपछि रुद्रपादतीर्थ (४५ सङ्ख्या) आउँछ । हिमवत्खण्ड (१४६।८५)मा मणिमतीलाई रुद्रपादोद्भवे गङ्गे अर्थात् रुद्रको पाउबाट उत्पन्न हे गङ्गा भनी सम्बोधन गरिएकाले मनोहरा नदीकै वरपर रुद्रपादतीर्थ हुनुपर्छ । पातालगङ्गाको जल रुद्रको पाउबाट निस्केको भनी पशुपतिपुराण (३।३०)मा लेखिएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा सम्भनुपर्छ ।

८.८. प्रताप मल्ल परलोक भएपछिको सवा सय वर्ष जतिपछि गोरखाली विजययात्राको सिलसिलामा सिमानामा पर्न गएको कुलुदेशका १६ तीर्थ (१२ पृष्ठ), दण्डोपनत बाह्रठकुरादेशका ८ तीर्थ (१२-१३ पृष्ठ), जितिएका केदारदेशका १९ तीर्थ (१३ पृष्ठ) र बदरिकाश्रमदेशका १२ तीर्थका नाउँ आउँछन् (१३-१४ पृष्ठ) ।

८.९. यसपछि पूर्वदेशका ५६ वटा तीर्थका नाउँ यसरी आउँछन् (१४-१५ पृष्ठ) —
 १) मानसरोवर २) लङ्कादह ३) देवघाट ४) रामघाट ५) छायाक्षेत्र ६) मूर्तित्र ७) रिडीक्षेत्र ८) देवघाटमा चक्रतीर्थ ९) हरिक्षेत्र १०) प्रभासक्षेत्र ११) गण्डकीगङ्गा १२) शिरःस्थान अर्थात् यस तीर्थजात्राको भाषामा शिरोवैश्वानर १३) नाभिस्थान अर्थात् यस तीर्थजात्राको भाषामा नाभिवैश्वानर १४) पादुकास्थान अर्थात् यस तीर्थजात्राको भाषामा पादुकावैश्वानर १५) बैजनाथ १६) प्रभानाथ १७) देवनाथ १८) मन्दारपर्वत १९) मधुसूदन २०) तपोवन २१) सङ्गम २२) बूढीगङ्गा २३) राजगिरिशिखर २४) बुद्धगया २५) गयागदाधर २६) फल्गुतीर्थ २७) रामगयापितृउद्धार २८) विष्णुपादुका २९) काशी विश्वनाथ अर्थात् यस तीर्थजात्राको भाषामा वाराणसी विश्वेश्वर ३०) मणिकर्णिका ३१) कालभैरव ३२) कृतविश्वेश्वर ३३) मुक्तिमण्डप ३४) बिन्दुमाधव ३५) ढुण्डिराज ३६) दण्डपाणि ३७) अन्नपूर्णा ३८) सरस्वती ३९) कासेश्वर ४०) सूर्यकुण्ड ४१) त्रिवेणीसङ्गम ४२) संगमाधव ४३) अक्षयवट ४४) गुह्येश्वर ४५) महादेव ४६) यमुना ४७) गङ्गा ४८) सरस्वती ४९) चित्रकूटका रामचन्द्र ५०) गुप्तप्रयाग ५१) गुप्तगोदावरी ५२) कालञ्जरका नीलकण्ठ ५३) स्वर्गद्वार ५४) महाभैरव ५५) वटुकभैरव ५६) विन्ध्यवासिनी ।

काठमाडौँबाट उत्तर, पश्चिम, दक्षिण र पूर्वका यी तीर्थलाई पूर्वदेशमा राखेको देख्दा व्याकरणको प्राग्देशको जस्तै यहाँको पूर्वदेशको पनि अर्कै परिभाषा भएको देखिन्छ ।

८.१०. पूर्वमा कामरूपदेश (२ पृष्ठ) देखि पश्चिममा काश्मीरदेश (११ पृष्ठ), उत्तरमा मानसरोवर र लङ्कादह (१४ पृष्ठ) तथा दक्षिणमा कन्याकुमारी (६ पृष्ठ) सम्मका तीर्थ यहाँ ओगटिएका छन् । चोलमण्डल (मूलमा- चोलमन्ताद्रलपदिया) देशका तीर्थ (६ पृष्ठ) दिएपछि देवमल्लालदेशका २६ वटा तीर्थ (६-७ पृष्ठ) मध्ये चौधौँ तीर्थको रूपमा कन्याकुमारी यहाँ आएको छ । त्यहीँ पाँचौँ तीर्थको रूपमा रामेश्वर, दशौँ तीर्थको रूपमा सेतुबन्ध (मूलमा- स्वेतबन्धधनुष), पन्ध्रौँ तीर्थको रूपमा समुद्र आएका छन् ।

९. नेपालदेशका तीर्थका नाउँ दिइसकेपछि हिमवत्खण्डपुराणबाट भिकेर राखेको (हिमवत्खण्ड पुराणस, पिकायाव तथा) भनी गणसिद्धिलिङ्गका नाउँ, त्यहाँका

तीर्थको नाउँ, ती तीर्थमा कहिले स्नान गर्नुपर्छ र धेरैजसो तीर्थको हकमा ती तीर्थ कहाँ छन् भन्ने लेखिएको छ (२०-२८ पृष्ठ) ।

हिमवत्खण्डमा नाउँ भएका ६४ लिङ्ग नै यहाँ परेका छन् । कहाँ कहाँ क्रम तलमाथि भएको छ, नाउँमा कहाँ कहाँ रूपभेद छ । ६४ वटा यिनै नाउँ कहाँ कहाँ तलमाथि परे यही तीर्थजात्रामा अन्त (३८-४० पृष्ठ) आएको छ । यसपटकचाहिँ लिङ्गका नाउँ र धेरैजसो लिङ्गको हकमा ती लिङ्ग कहाँ छन् भनेर मात्र लेखिएको छ, माथि जस्तो तीर्थको नाउँ दिइएको छैन । हिमवत्खण्ड —कमसेकम प्रकाशित पाठ—मै १ ठाउँ (७० अध्याय)मा र अर्को ठाउँ (८९-१५७ अध्याय)मा कहाँ कहाँ नामभेद र क्रममा पनि तलमाथि परेको छ ।^{४८}

१०. यहाँ पशुपतिपुरीका स्थावरलिङ्गको नाउँ दिइएको छ (३१-३२ पृष्ठ) । हिमवत्खण्ड (७२ अध्याय)मा पशुपतिपुरीको माहात्म्य र स्थावरलिङ्ग भनी पशुपतिको माहात्म्य गाइएको छ (७७ अध्याय) । हिमवत्खण्डमै अन्त अन्त पनि पाशुपती पुरीको कुरा आउँछ (७७।१६, २१; १६२। ४, ५६-५७) ।^{४९}

११. यसपछि अनुष्टुभका साढे सात पद्यले उपसंहार गरिएको छ र तीर्थनामस्तुति सिद्धियो भनी लेखिएको छ (३२-३३ पृष्ठ) ।

१२. यसपछि प्रताप मल्लले रानीपोखरीमा महास्नान गर्नको लागि तयार गरिएको सङ्कल्पवाक्य छ (३३-३६ पृष्ठ) । थरीथरीका पर्वमा स्नान गर्नको लागि तयार गरिएको त्यो सङ्कल्पवाक्य निकै विस्तृत छ । जुन पर्वको अवसरमा स्नान गर्ने हो, त्यहीअनुसार वाक्य र तिथिमिति मिलाउनुपर्ने भएकोले त्यहाँ तिथिमिति भरिएको छैन ।

४८. हिमवत्खण्डको माथिल्लो खण्ड र तल्लो खण्ड तथा यस तीर्थजात्राका दुवै खण्डमा आएका नाम र क्रमको लागि महेशराज पन्त २०६९ ग:२३-२७ हेर्नु । कुन तीर्थमा कुन लिङ्ग छ भनी हिमवत्खण्डमा र यस तीर्थजात्राको अधिल्लो खण्डमा कुन तीर्थमा कुन लिङ्ग छ, त्यो तीर्थ कहाँ छ तथा पछिल्लो खण्डमा कुन तीर्थमा कुन लिङ्ग छ भनी बताइएको कुराको लागि उही:२८-३० हेर्नु । यस तीर्थजात्रा (२९-३१ पृष्ठ)मा र हिमवत्खण्ड (१६०-१६१ अध्याय)मा आएका वाग्मतीसङ्गमतीर्थका नाउँको लागि उही:३१-३४ हेर्नु ।

४९. यस तीर्थजात्रामा आएका, पशुपतिपुरीका लिङ्गका नाउँको लागि उही:३५ हेर्नु ।

१२.१. मेरो यस जन्ममा र जन्मान्तरमा मन बोली शरीर र कर्मद्वारा जन्मदेखि गरिएका र नगरिएका, जागा अवस्थामा सुतेको वेलामा र सुषुप्ति अवस्थामा हुन गएका नाना थरीका पापकर्मको प्रायश्चित्तको लागि रानीपोखरीमा नुहाउन तयार गरिएको यस सङ्कल्पवाक्यमा महापातक, अनुपातक र उपपातकमा वर्गीकृत पाप र अरू प्रकारका पापकर्मको लामो फेहरिस्त यहाँ छ । यहाँ दरिएकामध्ये निकैलाई पाप भनेको देख्दा काशीको ब्राह्मणमहासम्मेलनको शब्दमा भन्दा युरोपियन कुशिक्षाले कवलित,^{५०} अहिलेका मान्छेहरूलाई अचम्म लाग्छ । पापसम्बन्धी यी जम्मै शब्दको अर्थ कहाँ मेरो अल्पज्ञानले र कहाँ पाठ नै भ्रष्ट भएकोले मलाई नलागे पनि अर्थ लागेको जतिको अर्थ खुलाएर, एउटै शब्दको अर्थ गर्दा धेरै लेख्नुपरेको खण्डमा टिप्पणीमा खुलाएर र अर्थ नलागेको जतिमा त्यही शब्द मात्र सारेर तल दिएको छु—

- १) ब्राह्मणहनन (ब्रह्महत्या) २) सुरापान (रक्सी पिउनु) ३) सुवर्णस्तेय (सुन चोर्नु)
 ४) गुरुतल्पगम (मान्नुपर्ने स्त्रीलाई सम्भोग गर्नु)^{५१} ५) गोवध (गोहत्या)^{५२}
 ६) इन्धनार्थद्वमच्छेदन (दाउराको लागि रूख काट्नु)^{५३} ७) स्त्रीवध (स्त्रीहत्या)^{५४}
 ८) जीवहिंसन (जीव मार्नु) ९) भूतकाध्यापन (पैसा लिएर पढाउनु)^{५५} १०) संकरीकरण^{५६}

५०. ब्राह्मणमहासम्मेलन १९८७ । महेशराज पन्त २०६५:३ पनि हेर्नु ।

५१. १-४ सङ्ख्याका पाप महापातक (मनुस्मृति ११।५५) ।

५२. अनुपातक (उही ११।६०)

५३. मूलमा इन्धनार्थद्वमच्छेदन छ । उही (११।६५)मा उपपातकको फेहरिस्तमा इन्धनार्थम-
 शुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् भएकोले द्रुमको ठाउँमा गल्लीले दम लेखेको देखिन्छ ।

५४. उपपातक (उही ११।६७) ।

५५. उपपातक (उही ११।६३) ।

५६.

खराश्चोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥

(उही ११।६९)

(गधा, घोडा, ऊँट, मृग, हात्ती, बोका, भैंडा, माछा, सर्प वा राँगो मार्नुलाई संकरीकरण भनी जान्छ ।)

११) मलिनीकरण^{५७} १२) जातिभ्रंश^{५८} १३) अपात्रीकरण^{५९} १४) विहिताकरण (गरिआएको नगर्नु) १५) अविहिताकरण (नगरिआएको गर्नु) १६) विधवास्त्रीदासी-वेश्यागमन (विधवा दासी र वेश्यासँग सम्भोग गर्नु) १७) अगम्यागमन (सम्भोग गर्न नहुनेलाई सम्भोग गर्नु) १८) अभक्ष्याभक्षण (मूलमा- अभक्षा^{६०}, खान नहुने कुरा खानु) १९) अपेयापेय (पिउन नहुने कुरा पिउनु) २०) अचोष्याचोष्य (चुस्न नहुने कुरा चुस्नु) २१) अस्पर्शास्पर्शन (छुन नहुने कुरा छुनु) २२) यमरमोद(?)घातन (... मार्नु) २३) देवब्राह्मणवृत्तिच्छेदन (देवता र ब्राह्मणको बिर्ता हर्नु) २४) आत्मस्तुति (आफ्नो तारीफ गर्नु) २५) अवृतहिसालब्ध(?)चौरपाखण्डपतितसंभाषण (... चोर पाखण्ड र पतितसँग कुरा गर्नु) २६) शूद्रम्लेच्छसंसर्ग (शूद्र र म्लेच्छसँग संसर्ग गर्नु) २७) नारीलम्पट (स्वास्तीमान्छेमा लम्पट हुनु) २८) देवब्राह्मणनिन्दा (देवता र ब्राह्मणको निन्दा गर्नु) २९) स्मृतिनिन्दा (धर्मशास्त्रको निन्दा गर्नु) ३०) वेदवाक्यनिन्दा (वेदको निन्दा गर्नु)^{६०} ३१) चाण्डालसेवा (चाण्डालको चाकरी गर्नु) ३२) अस्थिस्पर्शन

५७.

कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तोयमधैर्यं च मलावहम् ॥

(उही ११।७९)

(सानाढूला कीरा चरा मार्नु, रक्सीसँगै खाना खानु, फल दाउरा फूल चोर्नु वा धैर्य नगर्नुले मल ल्याउँछ (धैर्य नगर्नु मलिनीकरण हो) ।)

५८.

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्यं घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।

जैह्वयं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

(उही ११।८०)

(ब्राह्मणलाई रोगी बनाइदिनु, सुँघ्न नहुने कुरा र रक्सी सुँघ्नु, बाझो काम गर्नु र लोग्नेमान्छेले लोग्नेमान्छेसँग सम्भोग गर्नु जातिभ्रंश गर्ने (जात जाने) हुन्छ भनी कहिएको छ ।)

५९.

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

(उही ११।८०)

(निन्दित मान्छेहरूबाट पैसा लिनु, बेपार गर्नु, शूद्रको चाकरी गर्नु र भूटो बोल्नुलाई अपात्रीकरण भनी जान्नु ।)

६०. अनुपातक (उही ११।८०)।

मूलमा स्मृतिनिन्दावेदवाक्य छ । स्मृतिवेदवाक्यनिन्दा हुनुपर्नेमा स्मृतिनिन्दावेदवाक्य भएको हो भन्ने ठानी त्यो मैले निन्दाको सम्बन्ध स्मृतिसँग मात्र नगरी वेदवाक्यसँग पनि गरेको हुँ ।

(हाड छुनु) ३३) क्षुद्रकर्म (नीचकर्म गर्नु) ३४) कुग्रामवास (खराब ठाउँमा बसोबास गर्नु) ३५) वाहिदुर (?) दुर्ग्रहदुप्रतिग्रह (... ग्रह बिग्रेको दान लिनु ?) ३६) असाक्षि-भोजनोपासन ३७) द्यूतादिना खेलन (जूवा खेलनु) ३८) नीचजातिसेवन (तल्लो जातिका मान्छेको सेवा गर्नु) ३९) परस्त्रीनिरीक्षण (अर्काकी स्वास्नीलाई हेर्नु) ४०) स्वप्ने इन्द्रियस्खलन (स्पन्ददोष हुनु) ४१) आत्मनानामृक्षच्छदन (?) ४२) शौचभ्रष्ट (शौच नगर्नु) ४३) संध्याहीन (सन्ध्या नगर्नु) ४४) जपहास्य (जप गर्दाखेरि हाँस्नु) ४५) होमहास्य (होम गर्दाखेरि हाँस्नु) ४६) तृणचौर्य (घाँस चोर्नु) ४७) अकालदेवतादर्शन (कुवेलामा देवताको दर्शन गर्नु) ४८) पङ्क्तिभेद, ४९) नदीदेवतायतनसमीपे मलमूत्रादिपुरीषोत्सर्ग (नदी र देवस्थलनजीकै दिशापिशाब आदि गर्नु) ५०) अकालपथ्या-दिताम्बूलचर्वण (कुवेलामा पथ्यहरू खानु र पान चपाउनु) ५१) मातापित्रादिज्येष्ठानां तिरस्कारकमृण्मयपात्रभोजन (आमाबाबु आदि मान्नुपर्नेहरूलाई हेपी माटोको भाँडामा खान दिनु) ५२) शिशुकैः सह भार्यया सह भोजन (बालबच्चा र स्वास्नीसँग सँगै खानु) ५३) अन्यैरुच्छिष्टस्पर्शन (अरूको जूठो छुनु) ५४) गुरुश्रुतिस्मृतिनिन्दा (गुरुको वेदको र धर्मशास्त्रको निन्दा गर्नु) ५५) कन्याहरसरमहिषीगोविक्रयादि (छोरी घोडा रस गाईभैँसी बेच्नु आदि) ।

१३. यसपछि ६४ लिङ्गका नाउँ र ठेगाना यहाँ लेखिएको छ (३८-४० पृष्ठ) । यो लेखिएको पहिलो पृष्ठ चीसोले खाई निकै अक्षर नष्ट भएकाले निकै लिङ्गका नामनमेसी अपूरा रहन गएका छन् ।

१४. सप्तकोशीका भेद, सप्तगण्डकीका भेद, ६४ सिद्धिलिङ्ग, वाग्मतीसङ्गमतीर्थ, नाना देश, नाना तीर्थ, नाना देवता हिमवत्खण्डमा आफैं हेरेर भिकी राजा प्रताप मल्लले लेखेर राखेको (कवीन्द्रजयप्रतापमल्लपरमभट्टारकदेवेन सप्तकौशिकीभेद, सप्तगण्डकीभेद, चतुष्टिसिद्धिलिङ्गवाग्मतीसंगमतीर्थ नाना देस, नाना तीर्थ, नाना देव हिमवत्खण्डसंयम सोयाव पिकायाव चोस्यं तथा) भनी त्यहाँ लेखिएको छ (४० पृष्ठ) ।

१५. रानीपोखरी बनाउँदा प्रताप मल्लले राखेको, नेपाली भाषाको शिलापत्रमा कुन कुन ठाउँको जल त्यस पोखरीमा राखिएको छ भनी जे लेखिएको छ त्यसको नेवारी रूप यस तीर्थजात्रामा छ (४०-४३ पृष्ठ) । २ भाषाका ती २ लेख हेर्दा नेवारीकै उल्था नेपाली रूप भएको देखिन्छ । यस तीर्थजात्राअनुसार रानीपोखरीको प्रतिष्ठा ने.सं. ७८९ (वि.सं. १७२५) माघशुक्लत्रयोदशीको दिन भएको हो ।^{६९} त्यही मितिसँगसँगै ६१. माघि १९ सङ्ख्याको टिप्पणी हेर्नु ।

यस तीर्थजात्रामा रानीपोखरीमा कुन कुन तीर्थका जल परेका छन् भन्ने कुरा लेखिएकोले नेपाली रूप प्रतिष्ठित हुनुभन्दा २० महीनाअगाडि नै नेवारी रूप तयार भएको देखिन्छ । २ भाषाको प्रस्तुति कतिसम्म मिल्छ भन्ने नेवारी पाठमा थम शास्त्रस सोयाओ, असंख्यात फल खडाओ, पिकायाओ, गङ्गासमुद्र आदिन, नानातीर्थया जल कायकल छोयाओ भएकोमा नेपालीमा आफुले शास्त्र हेरिकन, असंख्यात पुण्य देखिकन, निकासिकन, गङ्गा आदि, नाना तीर्थको जल लेइकन मात्र नभई नेवारीमा भएको असंख्यात शब्द नै नेपालीमा आउनु चाखलाग्दो छ । नेपाली पाठ नेवारीकै शब्दानुवाद भएको कुरा ती २ पाठ दाँजेर हेर्दा छर्लङ्ग हुन्छ । दाँज्म सजिलो होओस् भनी बायाँपट्टि नेवारी र दायाँपट्टि नेपाली रूप तल दिइन्छ—

१ ॐ नमः श्री ३ कालिकायै ॥

२ ॐ नमः श्रीश्रीश्रीकालिकायै ॥^{६२}

सम्बत् ७८९ माघशुक्लत्रयोदशी कुहु पुषुलि
प्रतिस्था ॥

शस्त्रशास्त्रसंगीतादिसकलविद्यापारग
महाराजाधिराज नेपालेश्वर विदग्धचूडामणि
सकलराजचक्राधीश्वर श्रीश्रीराजराजेन्द्र
कवीन्द्र जयप्रताप मल्ल परमभट्टारकदेवन,

शस्त्रशास्त्रसंगीतादिसकलविद्यापारग-
महाराजाधिराजनेपालेश्वरविदग्धचूडामणि-
सकलराजचक्राधीश्वरश्रीश्रीराजराजेन्द्र-
कवीन्द्रजयप्रतापमल्लदेवेन,
श्रीश्रीश्रीपरमेश्वरपरमेश्वरी ब्रह्मभूमिनियम
कृतं ॥ अतः परं भाषा ॥ श्रीश्रीजयप्रताप-
मल्लदेवेन,

थम शास्त्रस सोयाओ, असंख्यात फल
खडाओ, पिकायाओ, गङ्गासमुद्र आदिन,
नानातीर्थया जल कायकल छोयाओ

आफुले शास्त्र हेरिकन, असंख्यात पुण्य
देखिकन, निकासिकन, गङ्गा आदि,
नाना तीर्थको जल लेइकन

६२. राष्ट्रिय नाचघरबाहिर, शूरशमशेरको क्याम्पभित्र र वीरअस्पतालको क्याम्पभित्र गरी प्रताप मल्लको यस शिलापत्रका ३ प्रति पाइएका छन् । यी तीनै थरीको बेहोरा एकनासको भए पनि वर्णविन्यासमा कहीं कहीं फरक छ । धनवज्र वज्राचार्य २०१९:८२-८४ मा पहिलो प्रतिमा कुँदिएको पाठलाई मूल मानी दोस्रो र तेस्रोमा फरक देखिएका पाठ जति टिप्पणीमा दिइएका छन् । यहाँ भन्ने ती ३ थरी पाठमध्ये जुन शुद्ध छ, त्यसलाई मानिएको छ ।

महाराजाधिराज नेपालेश्वर \ राजराजेन्द्र
 श्रीश्रीजयचक्रवर्तेन्द्र मल्ल देवस नामन
 दयकागुल \ थ्व पुषुलिस तथा ॥
 श्रीवारानसियागङ्गाजल ॥ श्रीवैद्यनाथया
 गङ्गाजल ॥ श्रीवाग्मतीया जल कु
 १०६४१ ॥ श्रीशंखमोरया जल ॥
 श्रीपनतिहोया जल ॥ श्री गण्डकीया
 जल ॥ श्रीकौसिकिया जल ॥
 श्रीसुन्दरीनदीया जल हयातकाओ छुस्यं
 बिज्यात ॥ श्रीनीरकण्ठया जल कु ६३ ॥
 श्रीविष्णुमतीया जल ॥ श्रीविश्वनाभन
 हयातकाओ थम संकल्प याङ बिज्याडाओ
 छुस्यं बिज्यात ॥ श्रीतेचायया जल ॥
 श्रीवागेश्वरया जल ॥ श्रीमनमतीया जल
 श्रीशंखदहया जल ॥ श्रीकायलय जल ॥
 श्रीवाग्मतीनाभया जल ॥ श्रीसपनतीर्थया
 जल ॥ श्रीकोमतीया जल ॥ श्रीडाह्युतुया
 जल ॥ श्री हुतिया जल ॥
 श्रीत्याडाया जल ॥ श्रीमंशिरया जल ॥
 श्रीथयपिया जल ॥ सप्तकौसिकिया
 जल ॥ श्रीतवदहया जल ॥ श्रीक्वदुवालया
 जल ॥ श्रीमातातीर्थया जल ॥ श्रीइन्द्रदहया
 जल ॥ श्रीगोकर्णया जल ॥ श्रीज्ञानवापिया
 जल ॥ श्रीपशुकुण्डया जल ॥ श्रीसिता-
 कुण्डया जल ॥ श्रीतेषुहोया जल ॥
 श्रीहनुमन्तघातया जल ॥ श्रीगोलोहितिदहया
 जल ॥ श्रीज्वालामुखीया जल ॥ श्रीमुक्ति-
 क्षेत्रया जल ॥ श्रीकालिगण्डकीया जल ॥
 श्रीस्वेतगण्डकीया जल ॥ श्रीसरजुगङ्गाया
 जल ॥ श्रीमालिकाया जल ॥ श्रीपाताल-

महाराजाधीराज नेपालेश्वर \ राजराजेन्द्र
 श्रीश्रीजयचक्रवर्तेन्द्र मल्लदेवको नामले
 बनायाको पोषरिमाहा राख्याको छ ।
 श्रीवारानसिको गंगाजल ॥ श्रीवैद्यनाथको
 गङ्गाजल ॥ श्रीवाग्मतिको जल भारि
 १०६४१ ॥ श्रीशंखमूलको जल ॥
 श्रीपनतितीर्थको संगमको जल ॥ श्रीगण्डकीको
 जल ॥ श्रीकौशिकीको जल ॥
 श्रीसुन्दरीनदीको जल बहाइकन पोषरि
 भन्या ॥ श्रीनीलकण्ठको जल भारि ६३ ॥
 श्रीविष्णुमतीको जल ॥ श्रीविश्वनाभको
 जल बहाइकन \ आफुले संकल्प गरिकन \
 पानी राख्यो ॥ श्रीतेचायको जल ॥
 श्रीवागेश्वरको जल ॥ श्रीमनमतिको जल ॥
 श्रीशंखदहको जल ॥ श्रीकागेश्वरको जल ॥
 श्रीवाग्मतीनाभको जल ॥ श्रीसपनतीर्थको
 जल ॥ श्रीकोमतीको जल ॥ श्रीडाह्युटुको
 जल ॥ श्रीबालानीलकण्ठको जल ॥
 श्रीत्याडाको जल ॥ श्रीमशिलको जल ॥
 श्रीथयपिको जल ॥ श्रीसप्तकौशिकीको
 जल ॥ श्रीतवदहको जल ॥ श्रीक्वदुवालको
 जल ॥ श्रीमातातीर्थको जल ॥ श्रीइन्द्रदहको
 जल ॥ श्रीगोकर्णको जल ॥ श्रीज्ञानवापीको
 जल ॥ श्रीपशुकुण्डको जल ॥ श्रीसीता-
 कुण्डको जल ॥ श्रीटेखुदोभानको जल ॥
 श्रीहनुमन्तघाटको जल ॥ श्रीगोलोहिदिदहको
 जल ॥ श्रीज्वालामुखीको जल ॥ श्रीमुक्ति-
 क्षेत्रको जल ॥ श्रीकालिगण्डकीको जल ॥
 श्रीश्वेतगण्डकीको जल ॥ श्रीसरजुगंगाको
 जल ॥ श्रीमालिकाको जल ॥ श्रीपाताल-

गङ्गाया जल ॥ श्रीपिरग \ गङ्गा \ जमुना \
 सरस्वती \ त्रिवेनिया जल ॥ श्रीकमरेश्वरीया
 जल ॥ श्रीसप्तगण्डकीया जल ॥ श्रीवाराह-
 क्षेत्रया जल ॥ श्रीगङ्गासागरया जल ॥
 श्रीसमुद्रया जल ॥ श्रीअनन्तलिङ्गया जल ॥
 श्रीशिपादोलया जल ॥ ध्वते तीर्थया जल \
 छगुलि \ छगुलि \ तीर्थया अनेग \ अनेग
 फल \ ध्वलि तीर्थ सकलेड \
 श्रीश्रीदातेह जुजुया पुषुलिस दु ॥ ॥ यो पोषरिमाहा छ \

१६. रानीपोखरीको विषयमा प्रताप मल्लकै पालामा उही कुरा नेवारी र नेपालीमा लेखिएका यी २ अंश हेर्दा नेवारी अंशमा राजोचित आदरार्थी क्रियाको प्रयोग भएको^{६३} र नेपालीमा चाहिँ त्यो नभएको^{६४} उल्लेखनीय छ ।

१७. यस तीर्थजात्रामा यत्रतत्र व्याकरणसम्बन्धी प्रशस्त गल्ती छ । यो लेखेले प्रशस्त ठाउँमा टवर्ग र तवर्गको, र र लको, श र सको, ख र षको तथा ह्रस्वदीर्घ आदिको खयाल राख्न सकेका छैनन्, प्रशस्त ठाउँमा शब्दको रूपसम्म पनि चलाउन सकेका छैनन् र चलाएको रूप पनि धेरै ठाउँमा बिगार्दा एउटा विभक्ति हुनुपर्नेमा अर्कै विभक्ति हुन गएको छ । यस तीर्थजात्रामा लेखिएका श्लोक पनि निकै भ्रष्ट छन् । तुलनात्मक रूपमा हेर्दा अरूभन्दा शुद्ध सङ्कल्पवाक्य भएको खण्ड नै छ । यसो भए पनि यसमा पनि निकै गल्ती नभएका भने होइनन् । तीर्थजात्राको रचना एउटै मानिसले गरेको नभई कमोवेश ल्याकत भएका फरक फरक मानिसहरूले तयार गरेको जस्तो लाग्छ । हुन त यसमा लेखिएअनुसार यो प्रताप मल्लकै रचना हो (माथि § १४ हेर्नु) । प्रताप मल्लले यो लेखेको मान्ने हो भने उनले गुतेको कवीन्द्रको पगरी उतार्नुपर्ने हुन्छ । उनको नाउँमा दरिएका लेख निकै प्रकाशमा आएका छन् र तिनको भाषा तीर्थावलीका निकै

६३. [...] जयप्रताप मल्ल परमभट्टारकदेवन \ [...] श्रीकौसिकीया जल ॥ श्रीसुन्दरीनदीया जल ह्यातकाओ छुस्यं बिज्यात ॥ श्रीनीरकण्ठया जल कु ६३ ॥ श्रीविष्णुमतीया जल ॥ श्रीविश्वनाभन ह्यातकाओ थम संकल्प याड बिज्याडाओ छुस्यं बिज्यात ॥

६४. [...] जयप्रतापमल्लदेवेन \ [...] श्रीकौशिकीको जल ॥ श्रीसुन्दरीनदीको जल बहाइकन पोषरि भ्या ॥ श्रीनीलकण्ठको जल भारि ६३ ॥ श्रीविष्णुमतीको जल ॥ श्रीविश्वनाभको जल बहाइकन \ आफुले संकल्प गरिकन \ पानी राख्यो ॥

पृष्ठका भाषाभन्दा कता हो कता माथिल्लो छ । यस कारण मगजचूस परम्पराका^{६५} प्रताप मल्लले तीर्थावली तयार गर्न बढी संस्कृत र कर्मकाण्ड जान्ने पण्डितको मदत नलिई आफूलाई घेरेर बसेका गुरुपुरोहितहरूको नै भर पर्दा यस पुस्तकको यस्तो गति भएको हो जस्तो मलाई लाग्छ ।

(पूर्णिमा १३७ पूर्णाङ्क, २०६९, १-२२ पृष्ठ)

६५. नयराज पन्त २०६०:३५-३७ ।

रानीपोखरी

सोह्रौँदेखि उन्नाइसौँ शताब्दीका पौने २ सय वर्षभन्दा बढी अलग राज्यको रूपमा रहेको काठमाडौँराज्यका १४ जना राजामध्ये प्रताप मल्ल आफ्ना कामकार्वाइले सबभन्दा बढी प्रसिद्ध छन् । यिनका लेख र कलाकृतिले यिनको दरबार अर्थात् हनूमान्ढोका दरबार सिँगारिएको मात्र नभई काठमाडौँका निकै देवस्थल पनि भरिएका छन् । काठमाडौँ शहरको शोभा भएको रानीपोखरी बनाउने श्रेय पनि यिनमै जान्छ ।

एक जना सन्न्यासीको सल्लाहमा आफ्ना चारै जना छोराहरूले एक एक वर्ष राज्य गरून् भनी राजा प्रताप मल्लले ४ वर्षको लागि राज्य छोड्दा ३ जना छोराहरूले पालैपालो ३ वर्ष राज्यभोग गरिसकेपछि राजा भएका कान्छा छोरा चक्रवर्तीन्द्र मल्ल एक अहोरात्र मात्र राजा भई बिते, अनि प्रताप मल्लले तिनै सन्न्यासीको सल्लाहले दिवङ्गत छोराको नाउँमा मोहर छापे र तिनकै नाउँमा एउटा पोखरी खनाए, त्यस पोखरीको प्रतिष्ठा ने.सं. ७९० (वि.सं. १७२६) कार्तिकपूर्णिमाको दिन भयो भनी नेपाली भाषाको इतिवृत्त अर्थात् वंशावलीमा छ ।^१

चक्रवर्तीन्द्र मल्लको ने.सं. ७८९ (वि.सं. १७२६) को मोहर पाइएकोले,^२ उनको नाउँमा ने.सं. ७९० (वि.सं. १७२६) माघपूर्णिमाको दिन स्थापना गरेको माधवमूर्तिको शिलालेखमा^३ र उनको नाउँमा पोखरी बनाई ने.सं. ७९० (वि.सं. १७२७) आश्विनपूर्णिमाको दिन राखेको शिलापत्रमा^४ छोराको नाउँको अगाडि महाराजाधिराज भन्ने विशेषण प्रताप मल्लले जोडेकाले तथा त्यसभन्दा अगाडिका अभिलेखमा चक्रवर्तीन्द्रको नाउँको अगाडि राजकुमार^५ वा महाराजकुमार^६ मात्र लेखिएकोले चक्रवर्तीन्द्रलाई पछि गद्दीमा राखिएको कुराको पुष्टि हुन्छ ।

१. यही पुस्तकको २५९ पृष्ठ ।

२. निकोलस गेर्भास रोड्स, कार्ल ग्राबिश र कार्लो फाल्देत्तारो पोन्तेकोर्भो देला रोसेता २०४६:८८, २६३ सङ्ख्या ।

३. गौतमवज्र वज्राचार्य र महेशराज पन्त २०१८:२४-२५ ।

४. धनवज्र वज्राचार्य २०१९:८२-८४ ।

५. गौतमवज्र वज्राचार्य २०३३:२१९-२२० ।

६. उही २०५९:२८२ ।

रानीपोखरी बनाइसकेपछि त्यस पोखरीको कुरा उही बेहोरामा लेखाई प्रताप मल्लले ठड्याएका, ३ थान शिलापत्र पाइएका छन् । एउटा, राष्ट्रिय नाचघरको परखालमा अर्थात् रानीपोखरीको वायव्य अर्थात् उत्तर-पश्चिमपट्टि; अर्को, सुरशमशेरको क्याम्पा (हिटीदरबार) अर्थात् रानीपोखरीको ईशान अर्थात् पूर्व-उत्तरपट्टि; तेस्रो, वीरअस्पतालको क्याम्पाभित्र अर्थात् रानीपोखरीको नैऋत्य अर्थात् दक्षिण-पश्चिमपट्टि भेटाइएका थिए । यसरी रानीपोखरीका ३ कोणमा त्यससम्बन्धी शिलालेख पाइए पनि आग्नेय अर्थात् पूर्व-दक्षिणपट्टि भने शिलालेख भेटिएको छैन । यसो भए पनि प्रताप मल्लले रानीपोखरीका चारै कुनामा शिलापत्र राखेको हुनुपर्छ ।^{१०}

रानीपोखरीको वायव्यकोणमा रहेको शिलापत्र सबभन्दा पहिले वि.सं. १९९७ मा प्रकाशमा आएको हो ।^{११} ईशानकोणमा रहेको शिलापत्रचाहिँ वि.सं. २०१० मा प्रकाशमा आएको हो ।^{१२} नैऋत्यकोणमा रहेकोचाहिँ वि.सं. २०१६ मा प्रकाशमा आएको हो ।^{१३}

रानीपोखरी बनाउने ताका तयार गरिएको तीर्थजात्रा भन्ने पुस्तकमा त्यस पोखरीको प्रतिष्ठा ने.सं. ७८९ (वि.सं. १७२५) माघशुक्लत्रयोदशीको दिन भयो भनी लेखिएको छ ।^{१४} रानीपोखरीसम्बन्धी, प्रताप मल्लको शिलापत्रमा २ वटा मिति छन् । पहिलो मिति मूलपाठ दिइसकेपछि र दोस्रो मिति शिलापत्रको रक्षा नगरे पाप लाग्ने र रक्षा गरे पुण्य हुने कुरा लेखिसकेपछि दिइएको छ । पहिलो मिति श्रीशाके १५९२ कार्तिकशुदिपूर्णिमा हो । यो भनेको वि.सं. १७२७ कार्तिकपूर्णिमा हो । दोस्रोचाहिँ सम्वत् ७९० आश्विनमासे शुक्लपक्ष ॥ पूर्णमास्यान्तिथौ उत्रभद्रनक्षत्र ध्रुवजोगे सोमवाल हो । यो भनेको वि.सं. १७२७ आश्विनपूर्णिमा हो । गणना गर्दा दोस्रो मिति मिल्न आउँछ । अधिल्लोमा आश्विनशुदिपूर्णिमा भन्नुपर्नेमा भ्रमवश कार्तिकशुदिपूर्णिमा कुँदिएको हुनुपर्छ ।^{१५} वंशावलीमा रानीपोखरीको प्रतिष्ठा भएको दिनको जुन मिति दिइएको छ, त्यो मिति शिलापत्रस्थापनाको वास्तव मितिभन्दा ठीक १३ महीनापछिको हो अर्थात् शिलापत्रमा भएको अधिल्लो मितिभन्दा १ वर्षपछिको हो । यताबाट वि.सं. १७२५

७. शङ्करमान राजवंशी २०१६:१ ।

८. मृगेन्द्रशमशेर जंगबहादुर राणा १९९७:१०२-१०३ ।

९. श्यामराज पोखेल आदि २०११:९३-९७ ।

१०. शङ्करमान राजवंशी २०१६:१-४ ।

११. यही पुस्तकको २५९ पृष्ठमा १९ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

१२. गौतमवज्र वज्राचार्य र महेशराज पन्त २०१८:८२-८४, ३२४-३२५ ।

माघशुक्लत्रयोदशीको दिन प्रतिष्ठा भइसकेको पोखरीसँग सम्बद्ध शिलापत्रचाहिँ २० महीनामा राखेको देखिन्छ । यस कारण वि.सं. १७२६ कार्तिकपूर्णिमाको दिन पोखरीको प्रतिष्ठा भयो भनी वंशावलीमा लेख्दा ९ महीनापछिको मिति दिइएको ठहरिन्छ ।

आफ्ना दिवंगत छोरा चक्रवर्तीन्द्र मल्लको उद्धारको लागि बनाइएको त्यस पोखरीलाई तीर्थको रूप दिन नेपाल र भारतका ५१ वटा तीर्थका जल त्यहाँ प्रताप मल्लले खनाउन लगाएका थिए । नेवारी भाषा पूर्वपश्चिममा नचल्ने भएकोले र आफूले तीर्थको रूपमा रानीपोखरी बनाएको खबर पूर्वपश्चिम सबैतिर नेपालभर फैलियोस् भन्ने मनसायले त्यस पोखरीसम्बन्धी शिलापत्र प्रताप मल्लले नेपाली भाषामा राखेका हुन् भनी बाबुराम आचार्यले लेखेको कुरामा विप्रतिपत्ति गर्ने ठाउँ छैन ।

कुन कुन तीर्थको जल रानीपोखरीमा राखिएको छ भनी त्यो पोखरी बनाइसकेपछि प्रताप मल्लले नेपाली भाषामा राखेको शिलापत्रमा जे लेखिएको छ, त्यसको नेवारी रूप पनि पाइएको छ । नेपाली र नेवारीका ती २ पाठ हेर्दा नेपाली पाठ नेवारीकै शब्दानुवाद भएको कुरा २ भाषाका ती पाठ दाँजेर हेर्दा छर्लङ्ग हुन्छ ।^{१३} नेवारीमा शिलापत्र राख्दा त्यति व्यापक प्रचार नहुने हुनाले प्रताप मल्लले पहिले नेवारीमा पाठनिर्धारण गरी शिलापत्रमा नेपालीको आश्रय लिएको स्पष्ट देखिन्छ ।

रानीपोखरीको यस शिलालेखभन्दा ८ महीनाअगाडिको एउटा शिलालेख रानीपोखरीको उत्तरपाखामा गिर्दाभिन्न बगैँचामा पाइएको छ ।^{१४} पश्चिमाभिभुख माधवको पाषाणमूर्ति (२५ चित्रसङ्ख्या)को पादपीठमा कुँदिएको त्यस शिलालेखमा गङ्गा, शोण, सरस्वती, यमुना, गण्डकी, कावेरी, कोशी र समुद्रको जल त्यस पोखरीमा छ भनी लेखिएको छ । प्रताप मल्लको नेपाली भाषाको अभिलेखमा चाहिँ शोण र कावेरीको जलको चर्चा भने छैन । ने.सं. ७९० (वि.सं. १७२६) माघपूर्णिमा मङ्गलवारको दिन प्रताप मल्लले माघव्रत गरी छोरा चक्रवर्तीन्द्रको नामले माधवको मूर्ति स्थापना गरिएको कुरा त्यहाँ लेखिएको छ ।

१३. यही पुस्तकको २८०-२८२ पृष्ठ ।

१४. गौतमवज्र वज्राचार्य र महेशराज पन्त २०१८:२४-२५ ।

थरीथरीका नागका मणिले चम्किएको यस पोखरीमा प्रसन्न भई वाग्वती नदी सधैं बस्न उत्कण्ठित हुनुहुन्छ, सबै देवताहरूसँग वैकुण्ठनाथले यहाँ आउन खोज्नुभयो, के भनी, इवाट्ट काशी छोडेर विश्वनाथ खुशी भई यहाँ आउनुभयो^{१५} भनी माधवमूर्तिको पादपीठको यस शिलालेखमा काव्यात्मक रूपमा लेखिएको छ । वाग्वतीको १० हजार ६ सय ४१ भारी जल यस पोखरीमा हालिएको छ भनी नेपाली भाषामा राखिएको रानीपोखरीसम्बन्धी शिलापत्रमा लेखिएकोले वाग्वती यहाँ बस्न उत्कण्ठित हुनुहुन्छ भनी लेखिएकोको त अर्थ लाग्यो । माधवमूर्ति रानीपोखरीकै गिर्दाभिन्न स्थापना गरिएकोले वैकुण्ठनाथ अर्थात् वैकुण्ठका मालिक विष्णु यहाँ आउन खोज्नुभयो भनी लेखिएको कुराको पनि अर्थसङ्गति हुन्छ । इवाट्ट काशी छोडेर विश्वनाथ खुशी भई यहाँ आउनुभयो भनी माधवमूर्तिको पादपीठमा लेखिएको कुराको अर्थसङ्गति मिलाउन भने अलि अप्ठ्यारो छ । मुगल बादशाह औरङ्गजेबले वि.सं. १७२६ भाद्रकृष्णचतुर्थीको दिन काशी विश्वनाथलिङ्ग नष्ट गरेकाले^{१६} यस माधवमूर्तिको स्थापना गर्दा विश्वनाथको लिङ्ग नष्ट गरेको भण्डै ५ महीना भएको थियो । सनातनधर्मीहरूको दृष्टिमा यो ठूलो घटना भएकोले प्रताप मल्लले यसलाई बिसन नसकेकोमा आश्चर्य त छैन, तर वैष्णवमूर्तिको पादपीठमा शैवमूर्तिको सन्दर्भ किन राखियो, त्यो अनुसन्धेय छ ।

रानीपोखरीको मध्यभागमा पुल तरेर जानुपर्ने एउटा देवालय छ । त्यस देवालयको विषयमा प्रताप मल्लका, रानीपोखरीका दुवै शिलालेखमा कुनै कुरा नआए पनि नेपाली भाषामा पछिल्लो समयमा लेखिएका वंशावलीहरूमध्ये कुनैमा रानीपोखरीको बीचमा इष्टदेवता^{१७} र कुनैमा इष्टदेवता र महादेवसमेत^{१८} स्थापना गरेको कुरा आएको तथा वि.सं. १९०७ देखि वि.सं. १९२० सम्म काठमाडौँको ब्रिटिश रेजिडेन्सीमा डाक्टर भई काम गरेका हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्डले चाहिँ त्यो देवालय देवीको हो भनी लेखेका

१५.

यस्यां पुण्योदकायां विविधफणिमणिश्रेणिविद्योतितायां
नित्यं श्री वाग्वती च प्रमुदितहृदया स्थातुमुत्कण्ठते च ।

जातो वैकुण्ठनाथो सकलसुरगणैस्सार्धमागन्तुकाम-

ष्किं ब्रूमो विश्वनाथो भटिति समगमत्काशिकां त्यज्य हर्षात् ॥ ५ ॥

(गौतमवज्र वज्राचार्य र महेशराज पन्त २०१८:२५)

१६. धनवज्र वज्राचार्य २०२२:२६ ।

१७. देवीप्रसाद लंसाल २०२३:८९ ।

१८. देवमाला वंशावली:६० ।

छन् ।^{१९} जे भए पनि यस देवालयको स्थापना प्रताप मल्लले नै गरेको हुनु धेरै सम्भव छ । प्रताप मल्लको, रानीपोखरीको, नेपाली भाषाको अर्थात् वि.सं. १७२७ को शिलालेखमा उठानमै संस्कृतमा [...] कवीन्द्रजयप्रतापमल्लदेवेन श्रीश्रीश्रीपरमेश्वरपरमेश्वरीब्रह्मभूमि नेम कृतं र त्यसको अन्त्यअन्त्यतिर नेपालीमा एति तीर्थमाहा बस्याको श्रीश्रीश्रीपरमेश्वर परमेश्वरी नास्याको पाप भनी लेखिएकोले परमेश्वर अर्थात् शिवजी र परमेश्वरी अर्थात् पार्वतीसँग रानीपोखरी भएको ठाउँको कुनै प्रकारको सम्बन्ध भएको सङ्केत आउँछ । रानीपोखरीको दक्षिण हातामा शिवलिङ्गसहितको एउटा सानो मन्दिर अहिले पनि छ । तर प्रताप मल्लले त्यति सानो मन्दिरलाई माधवमूर्तिको पादपीठमा रहेको आफ्नो शिलालेखमा उल्लेख नगरेको हुन सक्छ र पोखरीको बीचमा रहेको देवालयलाई नै सङ्केत गरेको हुनुपर्छ ।

वि.सं. १७३१ मा प्रताप मल्ल बितेपछि नेवारराज्यको राजकाजमा उनका काकाका छोरा, पाटनका राजा श्रीनिवास मल्ल निकै शक्तिशाली बने । अनि प्रताप मल्लले लिने गरेको नेपालेश्वरको पदवी उनी आफ्नो प्रशस्तिमा जोड्न थाले । श्रीनिवास मल्लका चौतारा अर्थात् मुख्य मन्त्री भगीरथ भैया पनि उत्तिकै शक्तिशाली थिए । औरङ्गजेबले काशीको विश्वनाथलिङ्ग नष्ट गरेको ८ वर्ष ५ महीनापछि पाटनदरबारअगाडि भगीरथ भैयाले विश्वेश्वरको स्थापना गरे ।^{२०} उहिलेका भगीरथद्वारा महादेवकहाँबाट पृथ्वीमा गङ्गाजी ल्याइएका थिए, नयाँ भगीरथद्वारा प्रचण्ड यवन अर्थात् मुसलमानबाट डराए जस्ता, तीनै लोकका ईश्वर पुण्यनगर काशीबाट ललितपुरमा ल्याइए क्यारे^{२१} भनी विश्वेश्वरको स्थापना गरी भगीरथ भैयाले राखेको शिलापत्रमा लेखिएकोले नेपालमा विश्वनाथलाई उतारेको दाबी प्रताप मल्लले गरेको ८ वर्षपछि भगीरथ भैयाले विशाल मन्दिरै खडा गरेको देखिन्छ ।

१९. हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्ड १९३७:१११ ।

२०. धनवज्र वज्राचार्य २०२२:२६-२८ ।

२१.

प्राचीनेन भगीरथेन गिरिशान्नीता क्षितौ जाह्वी \

विश्वेशः किमु नूतनेन यवनाद्धीतः प्रचण्डादिव ।

काश्याः पुण्यपुरः पुरे च ललिते नीतस्त्रिलोकेश्वरः \

किं किं नो हि कृपाभरेण लभते श्रीश्रीनिवासप्रभोः ॥

(रामजी तेवारी आदि २०१९:१४)

प्रताप मल्लको रानीपोखरीसम्बन्धी नेपाली भाषाको शिलापत्रमा त्यस पोखरीको सेरोफेरो स्पष्टसँग खुलाइएको छ । त्यहाँ परेका कति ठाउँको नाउँ अहिले चित्र नसके पनि जमल, वर्तमान विद्युत्प्राधिकरणको गिर्दा र असन नपुगेसम्मको इलाकासम्म त्यो सेरोफेरो भएको बुझिन्छ ।

रानीपोखरीको व्यवस्थाको खर्च चलाउन प्रताप मल्लले गूठी पनि राखेको हुँदो हो, तर रानीपोखरीसम्बन्धी, यहाँ चर्चित शिलापत्रमा र अरू कुनै तात्कालिक कागजातमा यो कुरा आएको छैन । तर वि.सं. १९७३ का गूठीका कागजातमा रानीपोखरी गूठीको कुरा आएकोले^{२२} पहिल्यै त्यो गूठी खडा भएको हुन सक्छ ।

रानीपोखरी भन्ने नाउँले यो पोखरी प्रसिद्ध भए पनि उठानमा यो पोखरी **हुःपुखु** अर्थात् नयाँ पोखरी भन्ने नाउँले प्रख्यात थियो, यो कुरा तात्कालिक अभिलेखहरूबाट थाहा हुन्छ । पछि प्रताप मल्लकी नातिनीबुहारी रानी भुवनलक्ष्मीले यस पोखरीको संस्कार गरेपछि रानीसँग यो पोखरी जोडिन पुग्यो । अहिले पनि नेवारीमा **हुःपुखु** भन्ने चलन बाँकी नै छ ।^{२३} रानीपोखरी यो नाउँ यहाँ गोरखाली शासन आएपछि बढी चलनचलतीमा आएको कुरा वि.सं. १८८९ तिर सुन्दरानन्द बाँडाले लेखेको *त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा*मा यही नाउँले यस पोखरीलाई बुझाएकोबाट स्पष्ट हुन्छ ।^{२४}

रानीपोखरीको मध्यभागमा रहेको त्यो मन्दिर र त्यहाँ पुग्ने पुल वि.सं. १९०८ मा भत्काई जङ्गबहादुरले फेरि बनाए भनी हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्डले लेखेका छन् । त्यसभन्दा अगाडि तिनको रचना कुन वस्तुले भएको थियो भन्ने कुरा उनले नखुलाए पनि जङ्गबहादुरको पालाको बनावटलाई **brick-and-plaster structure** अर्थात् ईटलाई वज्रले जोडी गरिएको रचना भनी लेख्दै त्यसमा **ugly** अर्थात् कुरूप भन्ने विशेषण जोडेका छन् । खुला रहेको रानीपोखरीलाई ईटको अग्लो परखालले त्यसै वेला घेरिएको कुरा पनि उनले लेखेका छन् ।^{२५}

प्रत्यक्ष प्रमाणको अभावमा अरू नै उपायद्वारा दोषी र निर्दोष छुट्ट्याउने १० प्रकारका विधि धर्मशास्त्रमा छन् । यस्ता विधि दिव्य भन्ने नाउँले र यसरी गरिने मुद्दाको निर्णय

२२. नेपाल-जर्मनहस्तलिखितग्रन्थसंरक्षणपरियोजनाको रील नं. के. १६६/१० र ११ ।

२३. रामजी तेवारी २०४०:२४-२५ ।

२४. धनवज्र वज्राचार्य २०१९ क:२५८ ।

२५. हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्ड १९३७:१११ ।

आत्महत्या आदि कसैले केहि पाप यो पोषरिमहा गर्नु नाहि भनी रानीपोखरीको त्यस शिलापत्रमा लेखिए पनि पछि पछि त्यो पोखरी पानीमा हामफालेर आत्महत्या गर्नेहरूको लागि सजिलो ठाउँ बन्न गयो । श्री ३ जुद्धले वि.सं. १९९४ मा चारैतर्फ फलामे बारले घेरिदिएपछि आत्महत्यामा कमी आयो भनी बुजुगहरू भन्दैछन् । तर श्री ३ जङ्गले वि.सं. १९०८ मा बनाएको ईँटको अग्लो परखाल आत्महत्याको लागि किन बाधक बनेन र त्यो परखाल अहिले नभएकोले कहिले भक्तियो वा भक्ताइयो, त्यो पनि अनुसन्धेय छ ।

रानीपोखरीको दक्षिणपट्टि पाखामा उत्तर फर्केको एउटा हात्ती र हात्तीमाथि राजसी भेषमा सजिएका ३ पुरुषको सालिक छ (२६ चित्रसङ्ख्या) । अहिले वज्रमाथि चून लगाइएको त्यो हात्ती चून फुटेको ठाउँमा हेर्दा ढुङ्गाको हो भनी भन्न सकिन्छ । १० सालको भैंचालोमा त्यो हात्ती भत्की पाताल हुँदा^{१५} त्यसलाई जोडजाड गरी फेरि ठड्याउने क्रममा वज्रले जोडेर त्यसमाथि चून लगाइएको हुन सक्छ । त्यस हात्तीको काँधमा दुवैपट्टि दुइ दुइ लहर गरी कुँदिएको लेखका अवशिष्ट भागबाट हात्तीमा चढ्ने पुरुष राजा प्रताप मल्ल र उनका २ छोरा अक्षरका चक्रवर्तीन्द्र मल्ल र महीपतीन्द्र मल्ल हुन् भन्नेसम्म बुझिन्छ तापनि यो राखेको मितिचाहिँ पूरै लोप भइसकेको छ ।^{१६} यस लेखमा शिवलिङ्ग स्थापना गरेको कुरा पनि आएकोले यो हात्तीभन्दा अलि उत्तरमा रहेको सानो शिवालयलाई ओँल्याएको देखिन्छ ।

(राजधानी १४ वर्ष ५७ अङ्क, २०७१।४।१५।५, ७ पृ.)

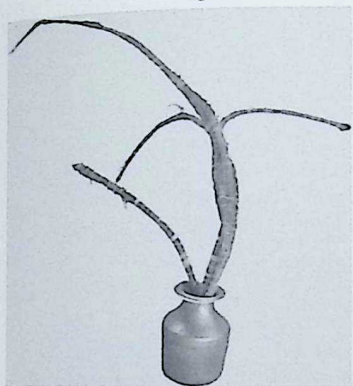
੨੬. ਤਹੀ ।

२७. ब्रह्मसंशेर जङ्गबहादूर राणा १९९१:११४ ।

२८. गौतमवज्र वज्राचार्य र महेशराज पन्त २०१८:२६ ।

चित्रसूची

१ चित्रसङ्ख्या

ब्रह्माको र अरुन्धतीसहितका सप्तर्षिको
कुशको प्रतीक

२ चित्रसङ्ख्या

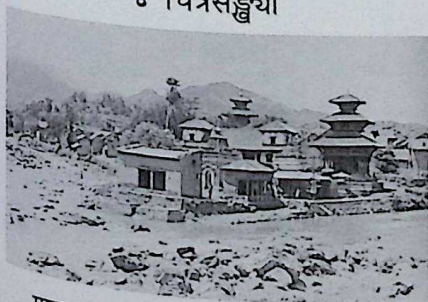
दमकलअगाडिको रेवन्त

३ चित्रसङ्ख्या

दोलखाको पाया:

४ चित्रसङ्ख्या

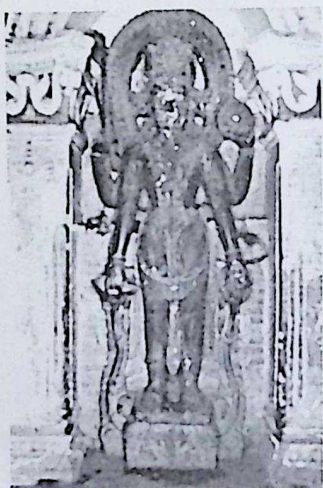
पुण्यमाता र रोसी खोलाको दोभान

५ चित्रसङ्ख्या

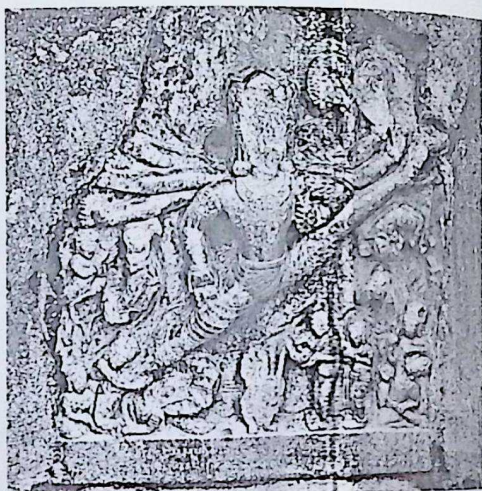
इन्द्रेश्वरमन्दिर

६ चित्रसङ्ख्या

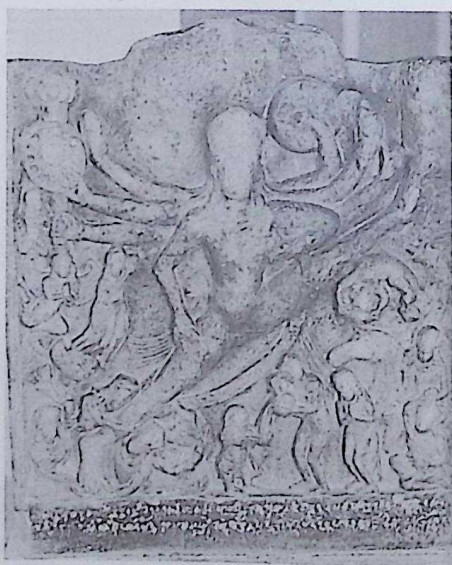
तुलानारायण

७ चित्रसङ्ख्या

त्रिगङ्गाको त्रिविक्रममूर्ति

८ चित्रसङ्ख्या

लाजिमपाटको त्रिविक्रममूर्ति

९ चित्रसङ्ख्या

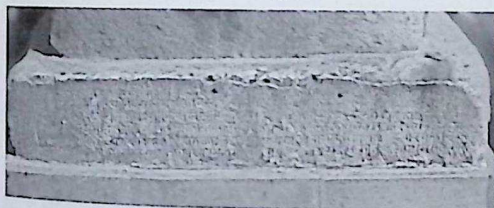
मखनटोलको गरुडमूर्ति

१० चित्रसङ्ख्या

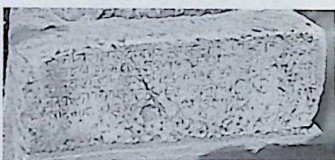
मखनटेलको गरुडमूर्तिको पादपीठ बनाइएको शिलामा कुँदिएको उत्तरपट्टिको लेख

११ चित्रसङ्ख्या

मखनटेलको गरुडमूर्तिको पादपीठ बनाइएको
शिलामा कुँदिएको पश्चिमपट्टिको लेख

१२ चित्रसङ्ख्या

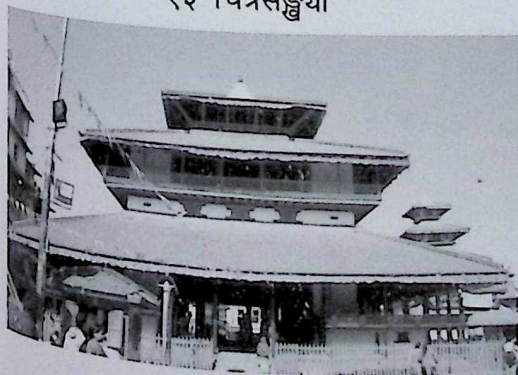
मखनटेलको गरुडमूर्तिको पादपीठ
बनाइएको शिलामा कुँदिएको
दक्षिणपट्टिको लेख

१४ चित्रसङ्ख्या

फर्पिङको भङ्गेश्वरीमूर्ति

१३ चित्रसङ्ख्या

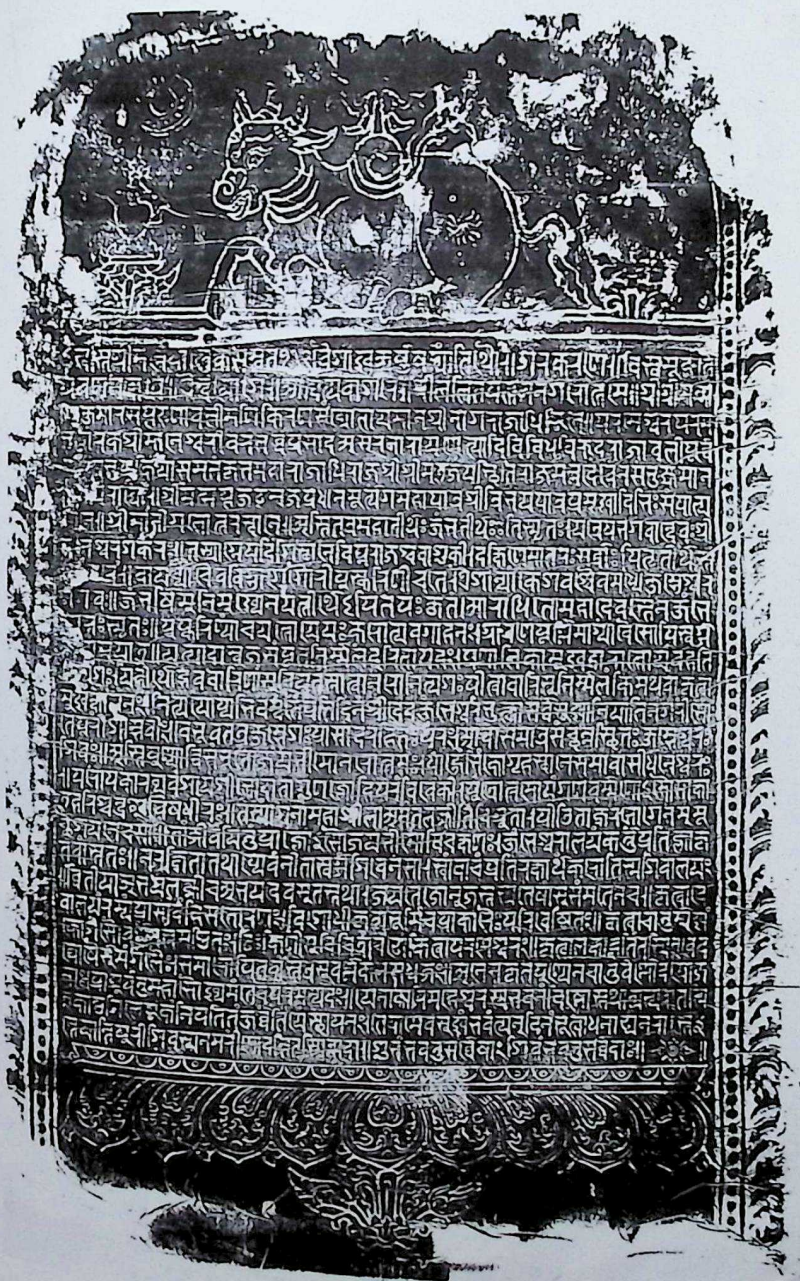

काष्ठमण्डप

[illegible][illegible]

सिँजाका राजा पथ्वी मल्लले लेखाई इदबहालमा चढाएको प्रज्ञापारमिताको एक पृष्ठ (पुष्पिका)

१६ चित्रसङ्ख्या

३९६

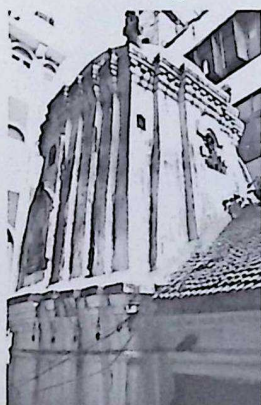
जनैपूर्णमादेखि रानीपोखरीसम्म

१७ चित्रसङ्ख्या

हनूमान्ढोकादरबार पटाङ्गिनीको जगन्नाथमन्दिर

१८ चित्रसङ्ख्या

मखनको जगन्नाथमन्दिर

१९ चित्रसङ्ख्या

मखनको जगन्नाथमन्दिरमा मूर्ति

२० चित्रसङ्ख्या

टेकुको जगन्नाथमन्दिर

२१ चित्रसङ्ख्या

टेकुको जगन्नाथमन्दिरमा मूर्ति

२२ चित्रसङ्ख्या

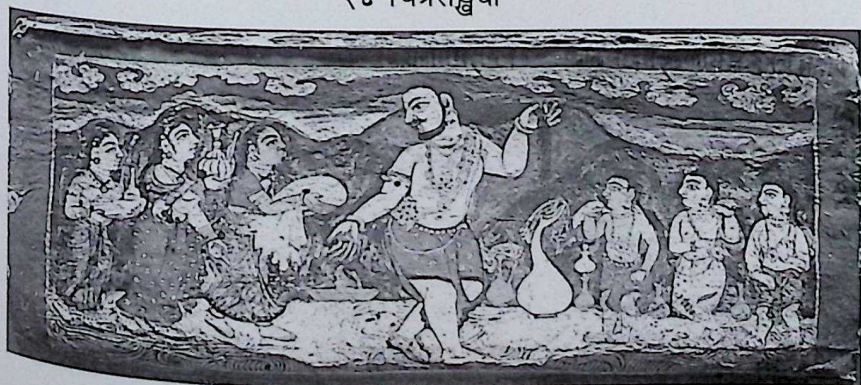
तीर्थजात्रामा ३ थरी तीर्थशक्ति

२३ चित्रसङ्ख्या

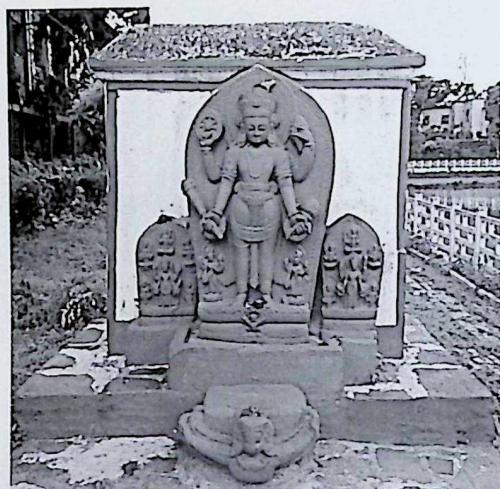
तीर्थजात्रामा शक्तिसहितका ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर

२४ चित्रसङ्ख्या

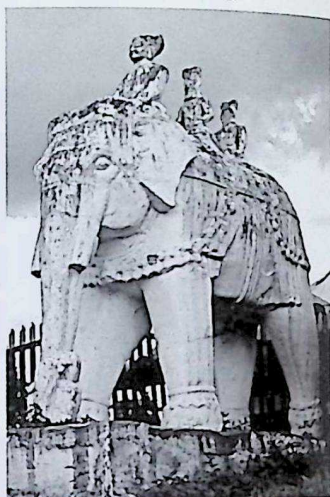
तीर्थजात्रामा प्रताप मल्ल र उनको परिवारको तीर्थस्नान

२५ चित्रसङ्ख्या

रानीपोखरीको माधवमूर्ति

२६ चित्रसङ्ख्या

रानीपोखरीको हात्ती

फोटोको श्रेय

रोशनी श्रेष्ठ (१, २, ९, १०, ११, १२, १७, १८, १९, २५, २६ चित्रसङ्ख्या)

अन्लाइन फोटो (३, ५, १३ चित्रसङ्ख्या)

अमृतेश्वरलाल मल्ल (४, ६, ७, ८ चित्रसङ्ख्या)

प्रतापादित्य पाल २०३०:३६ सङ्ख्याको चित्र (१४ चित्रसङ्ख्या)

राष्ट्रिय अभिलेखालय (१५ चित्रसङ्ख्या)

राष्ट्रिय अभिलेखालयको सङ्ग्रहको रिबिडको स्क्यानर (१६ चित्रसङ्ख्या)

जुनुमैयाँ बासुकला रज्जितकार (२०, २१ चित्रसङ्ख्या)

कुमार रज्जित (२२, २३, २४ चित्रसङ्ख्या)

यस पुस्तकमा छापिएका लेख यसअघि कहाँ छापिएका थिए, त्यसको खुलासा

- गोरखापत्र ११३ वर्ष १५२ अङ्क, २०७०।६।१९।७, ६ पृष्ठ
 = काठमाडौँबाट गोरखापत्र संस्थानद्वारा प्रकाशित नेपालमा दशैं परम्परा ।
- गोरखापत्र ११७ वर्ष ९८ अङ्क, २०७४।४।२८।७, क पृष्ठ
 = कसको काष्ठमण्डप ?
- पूर्णिमा ३७ पूर्णाङ्क, २०३४, १०-११ पृष्ठ
 = काठमाडौँबाट संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित फर्पिङको भङ्गेश्वरीमूर्तिको प्राचीनताको विषयमा ।
- पूर्णिमा ४७ पूर्णाङ्क, २०३७, १०-१८ पृष्ठ
 = अंशुवर्माको अभिलेखका रामेश्वर र पर्वतेश्वरको विषयमा ।
- पूर्णिमा ७५ पूर्णाङ्क, २०४५, १३-१६ पृष्ठ
 = मखनटोलको गरुडमूर्तिको पीठको शिलालेख (वि.सं. १६४०) ।
- पूर्णिमा ८७ पूर्णाङ्क, २०५१, २३-४१
 = पिशाचचतुर्दशी/घोडेजात्राको विषयमा ।
- पूर्णिमा १३० पूर्णाङ्क, २०६६, ९५-१२४ पृष्ठ
 = गौरीको विषयमा ।
- पूर्णिमा १३४ पूर्णाङ्क, २०६९, ८७-९३, १८५-१९१, १९७-२७७ पृष्ठ;
 = इटुबहालको प्रज्ञापारमिता- खस-नेवार सम्पर्कको नतीजा ।
- पूर्णिमा १३६ पूर्णाङ्क, २०६९, ४४२-४५० पृष्ठ
 = इटुबहालको प्रज्ञा-पारमितातर्फ फेरि एकपल्ट- आत्मसंशोधन ।
- पूर्णिमा १३७ पूर्णाङ्क, २०६९, १-८६ पृष्ठ
 = प्रताप मल्लको तीर्थजात्रा ।
- पूर्णिमा १३८ पूर्णाङ्क, २०६९, ९५-११५ पृष्ठबाट संशोधन
 = इटुबहालको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिकातर्फ फेरि एकचोटि ।
- राजधानी १२ वर्ष ३०६ अङ्क, २०७०।१।१।१, ६ पृष्ठ
 = ललितपुरबाट राजधानी न्यूज पब्लिकेशन प्रालिद्वारा प्रकाशित विक्रमसंवत्, घोडेजात्रा र बिस्केट ।

राजधानी १४ वर्ष ५७ अङ्क, २०७१।४।१५।५, ७ पृष्ठ
= रानीपोखरी ।

राजधानी १४ वर्ष ७४ अङ्क, २०७१।५।११, ७ पृष्ठ
= जनैपूर्णिमा- पढाइसँग गाँसिएका चाड ।

राजधानी १५ वर्ष ७५ अङ्क, २०७२।४।१५।६, ७ पृष्ठ
= काष्ठमण्डप कति पुरानो ? कसले बनायो ?

राजधानी १५ वर्ष ८९ अङ्क, २०७२।५।१५।३, ७ पृष्ठ
= काष्ठमण्डपसँग लीलावज्रको संबन्ध ।

राजधानी १६ वर्ष ७९ अङ्क, २०७३।४।२९।७, ३-४ पृष्ठ
= जगन्नाथसंप्रदाय र नेपाल ।

स्वतन्त्र विश्व १२ वर्ष ६ सङ्ख्या, २८-३३ पृष्ठ
= काठमाडौँबाट अमेरिकी सांस्कृतिक केन्द्रद्वारा प्रकाशित, रामचन्द्रको नाउँले छापिएको, पनौती- एक संस्कृतिज्ञको दृष्टिमा ।

स्वतन्त्र विश्व १३ वर्ष ३ सङ्ख्या, ४९-५६ पृष्ठ
= त्रिगङ्गा र लाजिमपाटका त्रिविक्रममूर्ति ।

यो पुस्तक तयार पार्दा काम लिइएका साधनको तालिका

अक्सल मिषायेल्स २०५३

- = ई.सं. १९९६ (वि.सं. २०५३) मा बेर्नबाट पीटर लाडद्वारा प्रकाशित, अक्सल मिषायेल्स, कर्नेलिआ फोगल्साङ्गर र अनेत^१ विल्क^२ द्वारा सम्पादित वाइल्ड् गडिसिज् इन् इन्डिअ यान्ड् नेपाल् (भारत र नेपालका अरण्यवासिनी देवी) का ३०३-३५३ पृष्ठमा छापिएको, अक्सल मिषायेल्सको गडिस् अफ् द सिक्नेट् : गुह्येश्वरी इन् नेपाल् यान्ड् हर् फेस्टिभल् (गुह्यस्थानकी देवी- नेपालमा गुह्येश्वरी र उनको जात्रा) ।

अग्निपुराण

- = वि.सं. २०२३ मा काशीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिसद्वारा प्रकाशित, बलदेव उपाध्यायद्वारा सम्पादित अग्निपुराणम् श्रीमन्महर्षिकृष्णद्वैपायनव्यासप्रणीतम् (श्रीमान् दूला ऋषि कृष्णद्वैपायन व्यासले बनाएको अग्निपुराण) ।

अनन्त सदाशिव अलतेकर २००५

- = ई.सं. १९४८ (वि.सं. २००५) मा काशीबाट नन्दकिशोर एण्ड ब्रदर्सद्वारा प्रकाशित, अनन्त सदाशिव अलतेकरको एड्युकेशन् इन् एन्शन्ट् इन्डिअ (प्राचीन भारतमा शिक्षा) ।

अनर्घराघव

- = मुरारिमा हेर्नु ।

अनेकार्थसङ्ग्रह

- = हेमचन्द्रमा हेर्नु ।

अनेकार्थसमुच्चय

- = शाश्वतमा हेर्नु ।

अपराजितपृच्छा

- = भुवनदेवमा हेर्नु ।

अप्सरा २०५९

- = वि.सं. २०५९।५।१२।४ मा काठमाडौँबाट अप्सराप्रकाशनद्वारा प्रकाशित अप्सरा ८ वर्ष १३ अङ्कका १, ७ पृष्ठमा छापिएको बौद्ध संस्कृतिया बिस्वकं जाःगु नखः बहिद्यः ब्वयेगु (बौद्ध संस्कृतिको फरक किसिमको चाड- बहिद्यः देखाउने) ।

^१ यी नामको उच्चारण हलन्त गर्नुपर्छ ।

अभयाकरगुप्त निष्पन्नयोगावली

= ई.सं. १९४९ (वि.सं. २००६)मा बरोदाबाट अर्इएन्टल इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित, बिनय*तोष भट्टाचार्यद्वारा सम्पादित महापण्डितश्रीमदभयाकरगुप्तविरचिता निष्पन्नयोगावली (महापण्डित श्रीअभयाकरगुप्तले बनाएको निष्पन्नयोगावली) ।

ई.सं. १९७२ (वि.सं. २०२९)मा बरोदाबाट अर्इएन्टल इन्स्टिट्युटद्वारा फेरि प्रकाशित ।

ई.सं. १९९१ (वि.सं. २०४८)मा तोक्योबाट द सेन्टर फर ईस्ट एशियन कल्चरल स्टडिजद्वारा प्रकाशित, गूढन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावाको निष्पन्नयोगावली: टू स्यान्स्क्रिट् म्यानुयुस्क्रिप्ट्स् फ्रम् नेपाल (निष्पन्नयोगावली- नेपालबाट २ वटा संस्कृत लेखोट पुस्तक) ।

अभिधानरत्नमाला

= हलायुधमा हेर्नु ।

अभिधानविश्वलोचन

= श्रीधरसेनमा हेर्नु ।

अमरकोष

= अमरसिंहमा हेर्नु ।

अमरकोषको नेवारी अर्थ

= ने.सं. ५०१ (वि.सं. १४३८) भाद्रशुक्लद्वादशीको मिति भएको, नेवारी अर्थसहितको, ताडपत्रमा लेखिएको अमरकोष ।

ने.सं. ५५० (वि.सं. १४८६) फाल्गुनकृष्णचतुर्दशीको मिति भएको, कहेहदेवको नेवारी अर्थसहितको, ताडपत्रमा लेखिएको अमरकोष ।

ने.सं. ७१८ (वि.सं. १६५५) भाद्रशुक्ल बृहस्पतिवारको मिति भएको, नेवारी अर्थसहितको, कागतमा लेखिएको अमरकोष ।

अमरकोषोद्घाटन

= क्षीरस्वामीमा हेर्नु ।

अमरसिंह अमरकोष

= वि.सं. १९४६ मा बम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, शिवदत्तद्वारा सम्पादित नामलिङ्गानुशासन नाम अमरकोषः । पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः । महामहोपाध्याय-श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजविद्वद्वरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया व्याख्यासुधाख्यया व्याख्या सहितः । (नामलिङ्गानुशासन नाउँ भएको अमरकोष, श्रीमान् अमरसिंहले बनाएको । महामहोपाध्याय श्रीभट्टोजिदीक्षितका छोरा, विद्वान्हरूमा श्रेष्ठ श्रीभानुजिदीक्षितले बनाएको व्याख्यासुधा भन्ने नाउँ भएको व्याख्यासहित) ।

अमृतमान शाक्यभिक्षु २०६१

- = वि.सं. २०६१।५।१४।२ मा काठमाडौँबाट अर्थपिथनाद्वारा प्रकाशित सन्ध्या टाइम्स ९ वर्ष २६६ अङ्कको ३ पृष्ठमा छापिएको, अमृतमान शाक्यभिक्षुको कुमारी माजुया प्रदक्षिणा व बहाबहीया बहिद्यः (कुमारी माईको प्रदक्षिणा र बहाल बहिका बहिद्यः) ।

अमृतमान शाक्यभिक्षु २०६५

- = वि.सं. २०६५।४।२९।४ मा प्रकाशित सन्ध्या टाइम्स १३ वर्ष २४० अङ्कको ५ पृष्ठमा छापिएको, अमृतमान शाक्यभिक्षुको नेपाःया बौद्ध सम्पदा व बाहाबही (नेपालको बौद्ध सम्पत्ति र बहाल-बहिल) ।

अमृतानन्द शाक्य धर्मकोशसङ्ग्रह

- = वि.सं. २०५९ मा काठमाडौँबाट नेपालराजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, मुकुन्दराज अर्ज्यालद्वारा सम्पादित पं. अमृतानन्द शाक्यको धर्मकोश-सङ्ग्रह (बौद्ध पदावलीको मूर्तिको परिभाषा) ।

अम्बिकाप्रसाद उपाध्याय १९८६

- = वि.सं. १९८६ मा बनारसबाट देवीप्रसाद उपाध्यायद्वारा प्रकाशित, अम्बिकाप्रसाद उपाध्यायको नेपालको इतिहास र (रामनगरको इतिहास) २ आवृत्ति ।

अर्थर एन्थोनि म्याक्डोनेल १९८१

- = लङ्म्यान्ज, ग्रीन यान्ड कम्पनिद्वारा प्रकाशित, ई.सं. १९२४ (वि.सं. १९८१)मा लन्डनबाट अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा पुनर्मुद्रित, अर्थर एन्थोनि म्याक्डोनेलको अ प्याक्टिक्ल् स्यान्स्क्रिप्ट डिक्शन्अरि (व्यावहारिक संस्कृतकोष) ।

ई. सं. २००४ (वि.सं. २०५१)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा फेरि प्रकाशित ।

अलेक्सान्दर फन रोस्पात २०५८

- = ई.सं. २००१ (वि.सं. २०५८)मा वीस्बादनबाट फ्रन्स श्थाइनरद्वारा प्रकाशित जर्नल् अफ द नेपाल रिसर्च सेन्टर् (नेपाल रिसर्च सेन्टरको पत्रिका) १२ अङ्कका १९५-२३५ पृष्ठमा छापिएको, अलेक्सान्दर फन रोस्पातको अ हिस्ट्रिक्ल् ओभर्भ्यू अफ द रेनोभेशन् अफ स्वयम्भूचैत्य याट काट्मान्डू (काठमाडौँको स्वयम्भूचैत्यको जीर्णोद्धारको ऐतिहासिक वर्णन) ।

अशोक श्रेष्ठ २०६५

- = वि.सं. २०६५।८।१६-३० गते काठमाडौँबाट नरेश वीर शाक्यद्वारा प्रकाशित लाय्कू (राजदरबार) ५ वर्ष २१ अङ्कको ३ पृष्ठमा छापिएको, अशोक श्रेष्ठको गद्यगुरु पं. निष्ठानन्दया १५२ द बुदिं (गद्यगुरु पं. निष्ठानन्दको १५२ वर्षको जन्मदिन) ।

अष्टाध्यायी

= पाणिनिमा हेर्नु ।

आनन्दबहादुर बज्राचार्य* २०५७

= वि.सं. २०५७ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाली इतिहास संस्कृति र पुरातत्त्वसम्बन्धी मुख्य विभागको पोस्टग्राइयुएट डिप्लोमा इन् बुइइस्ट स्टडिजद्वारा प्रकाशित त्रि-बोधिका २३-२४ पृष्ठमा छापिएको, आनन्दबहादुर बज्राचार्य*को रोल् अफ शाक्य यान्ड वज्राचार्य इन् नेवार बुइइज्म् (नेवार बौद्धधर्ममा शाक्य र वज्राचार्यहरूको भूमिका) ।

आनन्दमुनि बज्राचार्य* २०६७

= वि.सं. २०६७ मा वज्रयान बौद्ध तथा महाविहारसंघ नेपालद्वारा प्रकाशित, आनन्दमुनि बज्राचार्य*को श्री हेवज्र नैरात्मादेवी म्हासिका (पुलां गुह्येश्वरी) (श्रीहेवज्रनैरात्मादेवीको चिनारी (पुरानो गुह्येश्वरी)) ।

आन वेरगाति २०६१

= ई.सं. २००४ (वि.सं. २०६१)मा बम्बईबाट मार्ग पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालद्वारा सम्पादित नेपालः ओल्ड इम्जुइज्, न्यू इन्साइटस् (नेपाल- पुराना मूर्ति, नयाँ पहिचान)का ९२-१०५ पृष्ठमा छापिएको, आन वेरगातिको गड्ज् यान्ड मनुमुनेन्ड्स इन् लेट् मल्ल पीरुइअड् पेन्ट्इज्ज् (पछिल्लो मल्लकालमा देवताहरू र स्मरणार्थक चिह्नहरू) ।

आपस्तम्बधर्मसूत्र

= ई.सं. १९३२ (वि.सं. १९८९)मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित, गोओर्ग ब्यूलरद्वारा सम्पादित आपस्तम्बीयधर्मसूत्रम् (आपस्तम्बधर्मसूत्र) ३ संस्करण ।

आशाकाजी वज्राचार्य २०१३

= वि.सं. २०१३ मा आशाकाजी वज्राचार्यद्वारा प्रकाशित, उनैको नेपाल वर्षक्रिया [नखःचखः पर्वकाल] (नेपाल वर्षक्रिया- चाडबाड र पर्वको काल) ।

आश्वलायनगृह्यसूत्र

= शाके १९०० (वि.सं. २०३५)मा पूनाबाट आनन्दाश्रमद्वारा प्रकाशित, गणेश शास्त्री गोखलेद्वारा सम्पादित नारायणकृतवृत्ति-गृह्यपरिशिष्ट-भट्टकुमारिलकारिकासहितम् । आश्वलायन-गृह्यसूत्रम् (नारायणले बनाएको वृत्ति, गृह्यपरिशिष्ट र भट्टकुमारिलको कारिकासहितको आश्वलायनगृह्यसूत्र) ।

इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय

= धनवज्र वज्राचार्य २०१९ हेर्नु ।

इन्दुमती मिश्र २०४४

- = ई.सं. १९८७ (वि.सं. २०४४)मा भोपालबाट मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमीद्वारा प्रकाशित, इन्दुमती मिश्रको प्रतिमाविज्ञान [वैष्णव पुराणों के आधार पर] (प्रतिमालक्षण-वैष्णव पुराणहरूका आधारमा) २ संस्करण ।

इन्द्रकुमारी वज्राचार्य २०६२

- = ई.सं. २००५ (वि.सं. २०६२)मा ललितपुरबाट नागार्जुन पब्लिकेशनद्वारा प्रकाशित, शङ्कर थापाद्वारा सम्पादित द हिस्ट्रिक्ल् कन्टेक्स्ट अफ नेवार् बुड्डिज्म्: द वज्रयान ट्रेडिशन अफ नेपाल (नेवारी बौद्धधर्मको ऐतिहासिक सन्दर्भ- नेपालको वज्रयानपरम्परा)का ११२-१२८ पृष्ठमा छापिएको, इन्द्रकुमारी वज्राचार्यको विहार इन् नेवार् बुड्डिज्म् (नेवारी बौद्धधर्ममा विहार) ।

इरुगप दण्डाधिनाथ नानार्थरत्नमाला

- = ई.सं. १९५४ (वि.सं. २०११)मा पूनाबाट डेक्कन कल्डिज पोस्ट्ग्राड्युएट यान्ड रिसर्च इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित, बेल्लिकोथ रामचन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित नानार्थरत्नमाला अफ इरुगप दण्डाधिनाथ (इरुगप दण्डाधिनाथको नानार्थरत्नमाला) ।

ईअन एल्सप २०४२

- = ई.सं. १९८५ (वि.सं. २०४२)मा लस एन्जेलसबाट लस एन्जेलस काउन्टि म्यूजीअम अफ आर्टद्वारा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालको आर्ट अफ नेपाल: अ क्याटअल्ग अफ द लस् एन्जेलस् काउन्टि म्यूजीअम् अफ आर्ट कलेक्शन् (नेपालको कला- लस एन्जेलस काउन्टि म्यूजीअम अफ आर्टको सङ्ग्रहको सूची)का २३३-२३८ पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्य र हेमराज शाक्यसँग मिली ईअन एल्सपले तयार गरेको अपेन्डिक्स (परिशिष्ट) ।

ईअन एल्सप २०५१

- = ई.सं. १९९४ (वि.सं. २०५१)मा हड कडबाट अरइअन्टेशन्ज म्याग्अजीन लिमिटेडद्वारा प्रकाशित अरइअन्टेशन्ज (पूर्वाभिमुखीकरण)का ६१-६८ पृष्ठमा छापिएको, ईअन एल्सपको द मेटल् स्कल्प्चर् अफ द खस मल्ल किड्डिज्म् (खसमल्लराज्यको धातुमूर्ति) ।

ईअन एल्सप २०५४

- = ई.सं. १९९७ (वि.सं. २०५४)मा लन्डनबाट लरेन्स किड यान्ड यालन मार्कुसनद्वारा प्रकाशित, जेन क्यासी सिङ्गर र फिलिप डेन्वुडद्वारा सम्पादित टिबेटन् आर्ट: टुवर्डज् अ डेफइनिशन् अफ स्ट्यिल् (भोटे कला- शैलीको परिभाषातर्फ)का ६८-७९, २९५-२९६ पृष्ठमा छापिएको, ईअन एल्सपको मेटल् स्कल्प्चर् अफ द खस मल्लज् (खस-मल्लहरूको धातुमूर्ति) ।

ईअन एल्सप २०६२

- = www.asianart.com मा ई.सं. २००५ अगस्ट २६ तारीख (वि.सं. २०६२।५।१०।६)मा राखिएको, ईअन एल्सपको द मेटल् स्कल्प्चर् अफ् द खस मल्लज् अफ् वेस्ट नेपाल/वेस्ट टिबेट (पश्चिम नेपाल/पश्चिम भोटका खस मल्लहरूको धातुमूर्ति) ।

ईअन सिन्क्लेर २०६७

- = ई.सं. २०१० (वि.सं. २०६७)मा ललितपुरबाट लोटस रिसर्च सेन्टरद्वारा प्रकाशित पलेस्वा (कमल) २६ अङ्का १५-४२ पृष्ठमा छापिएको, ईअन सिन्क्लेरको हिम्जु यान्ड मन्त्रज् यूज्ड इन् अ बुड्डिस्ट प्रोसेशन् अफ् ललितपुर (ललितपुरको एउटा बौद्धयात्रामा प्रयोग हुने स्तोत्रहरू र मन्त्रहरू) ।

ईश्वरराज अर्याल २०११

- = वि.सं. २०११ मा काठमाडौँबाट विजय-पुस्तक-भण्डारद्वारा प्रकाशित, ईश्वरराज अर्यालको नयाँ नेपालको इतिहास ।

उत्पल

- = वराहमिहिरमा हेर्नु ।

उल्खि फन श्रोडर २०३८

- = ई.सं. १९८१ (वि.सं. २०३८)मा हङ कडबाट भिज्युअल धर्म पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित, उल्खि फन श्रोडरको इन्डो-टिबेटन् ब्रन्ज्इज् (काँसका भारतीय-भोटे [मूर्ति]) ।

ई.सं. २००८ (वि.सं. २०६५)मा हङ कडबाट भिज्युअल धर्म पब्लिकेशन्सद्वारा फेरि प्रकाशित ।

ऋग्वेदसंहिता

- = शाके १८५५, १८५८, १८६३, १८६८ (वि.सं. १९९०, १९९३, १९९८, २००३)मा पूनाबाट वैदिक-संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित, व्ही. के. राजवाडे, नारायण श्रीपाद सोनटक्कर र चिन्तामणि गणेश काशीकर आदिद्वारा सम्पादित ऋग्वेदसंहिता श्रीमत्सायणाचार्य-विरचितभाष्यसमेता (ऋग्वेदसंहिता श्रीमान् सायणाचार्यले बनाएको भाष्यसमेत) ।

एड्वर्ड कौंजे २०३५

- = ई.सं. १९७८ (वि.सं. २०३५)मा तोक्योबाट रियुकाइद्वारा प्रकाशित, एड्वर्ड कौंजेको द प्रज्ञापारमिता लिट्अर्इचर् (प्रज्ञापारमितावाङ्मय) २ संस्करण ।

ई.सं. २००८ (वि.सं. २०६५)मा नयाँ दिल्लीबाट मुन्शीराम मनोहरलालद्वारा प्रकाशित ४ आवृत्ति ।

एन्जेलो एन्ड्रेआ दि कास्त्रो र रिकार्दो गार्बिनि २०५३

- = ई.सं. १९९६ (वि.सं. २०५३)मा रोमबाट इस्तित्युतो इताल्लिआनो पेर ल'अफ्रिका ए ल'ओरियेन्तेद्वारा प्रकाशित ईस्ट यान्ड वेस्ट (पूर्व र पश्चिम) ४६ ठेली ३-४ अङ्कमा छापिएको, एन्जेलो एन्ड्रेआ दि कास्त्रो र रिकार्दो गार्बिनिको यान् इन्स्क्राइब्ड् स्ट्याट्यू अफ् द यर् २०७ फ्रम् मालिगाउँ, काट्मान्डू (काठमाडौं, मालीगाउँको संवत् २०७ को लेखसहितको सालिक) ।

एमि हेलर २०६६

- = ई.सं. २००९ (वि.सं. २०६६)मा शिकागोबाट सेरइन्डिअ पब्लिकेशन्जद्वारा प्रकाशित, एमि हेलरको हिडअन् ट्रेभ्जरज् अफ् द हिमालयज् : टिबेटन् म्यान्युस्क्रिप्ट्स्, पेन्डइङ्ग् यान्ड् स्कल्प्चर्ज् अफ् डोल्पो (हिमालयका लुकेका धन- डोल्पाका भोटे लेखोट पुस्तकहरू, चित्रहरू र मूर्तिहरू) ।

ओइगेन हुल्त्स १९५५

- = ई.सं. १८९८-९९ (वि.सं. १९५५)मा कलकत्ताबाट अफिस अफ् द सुपरिन्टेन्डेन्ट अफ् गभर्नमेन्ट प्रिन्टिङ्गद्वारा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक (भारतीय अभिलेखसङ्ग्रह) ५ ठेलीका ३१-३७ पृष्ठमा छापिएको, ओइगेन हुल्त्सको फोर् पिलर् इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ् ईस्टर्न् चालुक्य चीफ्ज् याट् श्रीकूर्मम् (श्रीकूर्मम्मा पूर्वका चालुक्य ठाकुरहरूका खामोमा कुँदिएका चार उत्कीर्ण लेख) ।

ई.सं. १९८४ (वि.सं. २०४१)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलज्जक्ल सर्भे अफ् इन्डिअद्वारा पुनः प्रकाशित ।

ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथ १९२५

- = ई.सं. १८६८ (वि.सं. १९२५)मा सेन्ट पिटर्सबर्गबाट बूखद्दुकेराइ देर कैजर्लिषेन आकादेमी देर विस्सेन्शाफ्तएनद्वारा प्रकाशित, ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथको सन्स्क्रित्-वोर्तेर्बूख् (संस्कृत-कोष) ५ भाग ।

ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथ १९२८

- = ई.सं. १८७१ (वि.सं. १९२८)मा प्रकाशित, ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथको सन्स्क्रित्-वोर्तेर्बूख् ६ भाग ।

ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथ १९३२

- = ई.सं. १८७५ (वि.सं. १९३२)मा प्रकाशित, ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथको सन्स्क्रित्-वोर्तेर्बूख् ७ भाग ।

ओम* धौभडेल २०७४

- = वि.सं. २०७४ मा भक्तपुरबाट भक्तपुर नगरपालिकाद्वारा प्रकाशित भक्तपुर २४४ पूर्णाङ्का ४४-४७ पृष्ठमा छापिएको, ओम* धौभडेलको ऐतिहासिक व्यक्ति: उद्धवसिंह भारो।

औशनसस्मृति

- = वि.सं. २००९ मा कलकत्ताबाट मनसुखराय मोरद्वारा प्रकाशित स्मृतिसन्दर्भ: श्रीमन्महर्षि-प्रणीतधर्मशास्त्रसंग्रह: याज्ञवल्क्यादिसप्तदशस्मृत्यात्मकः तृतीयो भागः (स्मृतिसन्दर्भ-श्रीमान् महर्षिहरूले बनाएका धर्मशास्त्रहरूको सङ्ग्रह। याज्ञवल्क्य आदि १७ वटा स्मृति भएको तेस्रो भाग)का १५४४-१५४९ पृष्ठमा छापिएको औशनससंहिता।

कमल दीक्षित २०३४

- = वि.सं. २०३४ मा ललितपुरबाट मदनपुरस्कारगुठीद्वारा प्रकाशित नेपाली ७४ पूर्णाङ्का २, ७६-७८ पृष्ठमा छापिएको, कमल दीक्षितको फेरि, जङ्ग-पत्नीहरू।

कमल दीक्षित २०६८

- = वि.सं. २०६८ मा ललितपुरबाट जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, कमल दीक्षितको चमकदार ताराका २७-३० पृष्ठमा छापिएको, उनैको मेरो मित्र डिल्ली (डिल्लीराज उप्रेती)।

कमलप्रकाश मल्ल २०४२

- = गोपालराजवंशावलीमा हेर्नु।

कमलप्रकाश मल्ल २०४७

- = ई.सं. १९९० (वि.सं. २०४७)मा काठमाडौँबाट रत्नपुस्तकभण्डारद्वारा प्रकाशित कैलाश^१ १६ ठेली १-२ अङ्का १५-२५ पृष्ठमा छापिएको, कमलप्रकाश मल्लको दि अर्लिफ्ट डेड्डइ डक्युमेन्ट इन् नेवारी: द पाम्लीफ् फ्रम् उकु बहा: एन्एस २३५/एडी १११४ (नेवारीको, सबभन्दा पुरानो, मिति भएको अभिलेख- उकुबहालको ताडपत्र- ने.सं. २३५/ई.सं. १११४)।

कमलप्रकाश मल्ल २०६५

- = वि.सं. २०६५ मा काठमाडौँबाट मण्डल बुक पइन्टद्वारा प्रकाशित स्टड्डइन् नेपाली हिस्टरि यान्ड ससाइडिट (नेपाली इतिहास र समाजमा परिशीलन) १३ ठेली १ अङ्का २२९-२३४ पृष्ठमा छापिएको, साराह ले भाइन र डेभिड एन. गेल्लनको रिबिल्ड्डइन् बुड्डइन्: द थेरवाद मूभमेन्ट इन् ट्वेन्टिथ्-सेन्चुरि नेपाल (बौद्धधर्मको पुनारचना-बीसौँ शताब्दीको नेपालमा थेरवादको चेष्टित)को विषयमा कमलप्रकाश मल्लले लेखेको लेख।

२. कैलासको स दन्त्य हुनुपर्नेमा तालव्य श भएकोले पाश्चात्यहरूको र तिनका पिछलग्गूहरूको संस्कृतज्ञानको इयत्ता देखिएको छ।

कमलाकर भट्ट निर्णयसिन्धु

- = शाके १८०५ (वि.सं. १९४०)मा मुम्बईबाट नारायण भिक्षुट खातुद्वारा प्रकाशित निर्णयसिंधु* (भट्ट कमलाकरकृत) ।

कमलानन्द बज्राचार्य* २०३६

- = वि.सं. २०३६ मा काठमाडौँबाट हेमचन्द्रानन्द बज्राचार्य* र बालचन्द्रानन्द बज्राचार्य*द्वारा प्रकाशित, कमलानन्द बज्राचार्य*को ज्योतिरूप* श्री स्वयम्भू धर्मधातु बागीश्वर* चैत्य दर्शन ।

करुणाकर वैद्य २०४३

- = ई.सं. १९८६ (वि.सं. २०४३)मा ललितपुरबाट साभा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, करुणाकर वैद्यको बुड्इस्ट ट्रेडिशनज् यान्ड कल्चर् अफ् द काट्मान्डू भ्याल्ड (नेपालखाल्डोका बौद्ध परम्पराहरू र संस्कृति)का ३०-४५ पृष्ठमा छापिएको, उनैको बहिद्यो बोयेगु-एक्सिबिश्अन् अफ् बुड्इस्ट विहारज् यान्ड डीइटिज् (बहिद्यो बोयेगु- बौद्ध विहारहरू र देवताहरूको प्रदर्शनी) ।

कल्हण राजतरङ्गिणी

- = ई.सं. १८९२ (वि.सं १९४९)मा लाहुरबाट प्रकाशित, मार्क ओरेल स्टीनद्वारा सम्पादित कल्हणज् राजतरङ्गिणी अर् ऋन्इक्ल् अफ् द किङ्ज् अफ् कश्मीर् (कल्हणको राजतरङ्गिणी अर्थात् कश्मीरका राजाहरूको पुरावृत्तग्रन्थ) ।

ई.सं. १९६० (वि.सं. २०११७)मा दिल्लीबाट मुन्शीराम मनोहरलालद्वारा फेरि प्रकाशित ।

कादम्बरी

- = बाणमा हेर्नु ।

कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्ल

- = वि.सं. २०२१ मा काठमाडौँबाट संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित पूर्णिमा ४ पूर्णाङ्कको विषयसूचीको पृष्ठ र १ पृष्ठको बीचमा छापिएको कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्ल भन्ने चित्र ।

कालिकापुराण

- = वि.सं. २०२९ मा वाराणसीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिसद्वारा प्रकाशित, विश्वनारायण शास्त्रीद्वारा सम्पादित कालिकापुराणम् ।

कालिदास रघुवंश

- = ई.सं. १९८२ (वि.सं. २०३९)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, गोपाल रघुनाथ नन्दरगिरकरद्वारा सम्पादित द रघुवंश अफ् कालिदास, विद् द कमेन्टर्ि अफ् मल्लिनाथ (कालिदासको रघुवंश, मल्लिनाथको टीकासहित) ।

वि.सं. २०३० मा पटनाबाट काशीप्रसादजायसवाल-अनुशीलनसंस्थानद्वारा प्रकाशित, रेवाप्रसाद द्विवेदीद्वारा सम्पादित हेमाद्रिकृतो रघुवंशदर्पणः (हेमाद्रिले बनाएको रघुवंशदर्पण) ।

काशिका

= पाणिनिमा हेर्नु ।

काशीनाथ उपाध्याय धर्मसिन्धु

= शाके १८५८ (वि.सं. १९९३)मा बम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, वासुदेव लक्ष्मण पणशीकरद्वारा सम्पादित धर्मसिन्धुः- विद्वद्वर्यकाशीनाथोपाध्यायविरचितः (धर्मसिन्धु- विद्वान्हरूमा श्रेष्ठ काशीनाथ उपाध्यायले बनाएको) ।

काशीनाथ तमोट २०४८

= वि.सं. २०४८ मा ललितपुरबाट पाटन संयुक्त क्याम्पसको कुलां साहित्य पाःलाःद्वारा प्रकाशित कुलां (क्षितिज) ११ अङ्कका २५-२८ पृष्ठमा छापिएको, काशीनाथ तमोटको नियम परिभाषा पत्रिका म्हसीकें (नियमपरिभाषापत्रिका चिनौं) ।

काशीनाथ तमोट २०५०

= वि.सं. २०५०।७।२३।२ मा काठमाडौंबाट धर्मरत्न शाक्यद्वारा प्रकाशित, राजमति ११ वर्ष ५१ अङ्कको ५ पृष्ठमा छापिएको, काशीनाथ तमोटको पुलांगु वाङ्मय ध्वाथ्वीके- ३ जुजु सिद्धिनरसिंह मल्ल दयकूगु थिति श्री सिद्धिनरसिंह मल्ल राजाले वाध्याको स्थिति (पुरानो वाङ्मय राम्ररी बुझौं- ३ राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले बनाएको स्थिति) ।

काशीनाथ तमोट २०५८

= ने.सं. ११२१ (वि.सं. २०५८)मा काठमाडौंबाट मञ्जु पिथँद्वारा प्रकाशित, काशीनाथ तमोटको पुलांगु नेपालभाषा वाङ्मय-मुना (पुरानो नेवारी वाङ्मयको सङ्ग्रह) ।

काशीनाथ तमोट २०६६

= ई.सं. २००९ जुलाई २७ (वि.सं. २०६६।४।१२।२)मा nepalmandala.org मा पोस्ट गरिएको, काशीनाथ तमोटको "देवो गोरक्षो" इज् नट् देर् (त्यहाँ देवो गोरक्षो छैन) ।

काशीनाथ तमोट २०६९

= ने.सं. ११३२ (वि.सं. २०६९)मा ललितपुरबाट न्हूगु हिसु पुचःद्वारा प्रकाशित न्हूगु हिसु (नयाँ परिवर्तन) ६ वर्ष ४३ पृष्ठमा छापिएको, काशीनाथ तमोटको नेपालमण्डल्या जुजुपिनि भोगवर्ष (नेपालमण्डलका राजाहरूका शासन गरेको काल) ।

कुलचन्द्र कोइराला २०४२

- = वि.सं. २०४२ मा काठमाडौँबाट गुठीसंस्थानद्वारा प्रकाशित, कुलचन्द्र कोइरालाको इन्द्रजात्रा ।

कृत्यकल्पतरु

- = लक्ष्मीधरमा हेर्नु ।

कृत्यमहार्णव

- = वाचस्पति मिश्रमा हेर्नु ।

कृष्णदेव २०४०

- = ई.सं. १९८४ (वि.सं. २०४०)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलज्जुक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा प्रकाशित, कृष्णदेवको इम्इज्इज् अफ नेपाल (नेपालका मूर्ति) ।

कृष्णप्रसाद भट्टराई २०२०

- = वि.सं. २०२० मा काठमाडौँबाट वीरपुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, कृष्णप्रसाद भट्टराईद्वारा सम्पादित अगस्त्यसंहिता रत्नपरीक्षा च (अगस्त्यसंहिता र रत्नपरीक्षा) ।

कृष्णमिश्र प्रबोधचन्द्रोदय

- = शाके १८२० (वि.सं. १९५५)मा बम्बईबाट निर्णयसागरप्रेसद्वारा प्रकाशित, वासुदेव लक्ष्मण पणशीकरद्वारा सम्पादित श्रीमत्कृष्णमिश्रयतिप्रणीत प्रबोधचन्द्रोदयम् । चन्द्रिका-व्याख्याप्रकाशाख्यव्याख्याभ्यां तत्र श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरश्रीमत्प्रतापश्रीकृष्णराय-महासाम्राज्यधुरंधरश्रीसाध्वतिम्मदण्डनायकभागिनेयनाण्डिल्लगोपमन्त्रिशेखरविरचितया चन्द्रिकाव्याख्याया, रामदासदीक्षितकृतप्रकाशटीकया च समलंकृतम् (श्रीमान् कृष्णमिश्र यतिद्वारा लेखिएको प्रबोधचन्द्रोदय । चन्द्रिका व्याख्या र प्रकाश नाउँ भएका व्याख्याले त्यहाँ श्रीमान् राजाधिराज परमेश्वर श्रीमान् प्रतापश्रीकृष्णरायको महासाम्राज्यको भार थाम्ने श्रीसाध्वतिम्मदण्डनायकका भानिज नाण्डिल्लगोप मन्त्रिमुख्यले बनाएको चन्द्रिका व्याख्याले र रामदास दीक्षितले बनाएको प्रकाश टीकाले सिँगारिएको) ।

के.एन. दीक्षित १९८०-१९८१

- = ई.सं १९२३-२४ (वि.सं १९८०-१९८१)मा कलकत्ताबाट गभर्नमेन्ट अफ इन्डिअ सेन्ट्रल पब्लिकेशन ब्रान्चद्वारा प्रकाशित इपिग्राफिय इन्डिक १७ ठेलीको १९३ पृष्ठमा छापिएको, के.एन. दीक्षितको अ नोट अन् द डेट्स् अफ गुप्त कप्अर् प्लेट्स् फ्रम् दामोदरपुर (दामोदरपुरका, गुप्तकालका ताम्रपत्रका मितिबारे टिप्पणी) ।

यो ठेली ई.सं. १९८३ (वि.सं. २०४०)मा दिल्लीबाट आर्कीअलज्जुक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

केदारनाथ ओभा २०३३

= जगन्नाथमा हेर्नु ।

केदार शाक्य २०५६

= वि.सं. २०५६ मा ललितपुरबाट लोटस रिसर्च सेन्टरद्वारा प्रकाशित, वज्रराज शाक्यद्वारा सम्पादित नेपालमण्डलया बौद्ध संस्कृति सम्मेलन- १११९ छगू प्रतिवेदन (नेपालमण्डलको बौद्धसंस्कृतिसम्मेलन- वि.सं. २०५५ को जाहेरी)का २७९-२८५ पृष्ठमा छापिएको, केदार शाक्यको काठमाडौं, पाटन र भक्तपुर बाहिर नेवार बौद्ध संस्कृतिको अवस्था ।

के.दे. व्रीस १९९३

= नीलमतमा हेर्नु ।

के.पी. चट्टोपाध्याय १९८०

= ई.सं. १९२३ (वि.सं. १९८०)मा कलकत्ताबाट एशियाटिक् ससाइइटि अफ बेन्गलद्वारा प्रकाशित जर्नल् अफ दि एशियाटिक् ससाइइटि अफ बेन्गल् (बङ्गालको एशियाटिक् ससाइइटिको पत्रिका) नयाँ क्रमअनुसारको १९ वर्षका ४६५-५६० पृष्ठमा छापिएको, के.पी. चट्टोपाध्यायको यान् एस्ए अन् द हिस्टरी अफ नेवार् कल्चर् (नेवारसंस्कृतिको विषयमा एउटा लेख) ।

के.पी. चट्टोपाध्याय २०३७

= माथिको लेख ई.सं. १९८० (वि.सं. २०३७)मा काठमाडौंबाट एड्युकेशनल एन्टर्प्राइजद्वारा पुस्तकाकारमा प्रकाशित ।

केम्ब्रिजवंशावली

= केम्ब्रिजविश्वविद्यालयको पुस्तकालयको म्यानुस्क्रिप्ट याड्. १९५२ सङ्ग्रहाको, श्री ५ सुरेन्द्रको जन्म भएसम्मको कुरा परेको अप्रकाशित वंशावली ।

केहि अप्रकाशित अभिलेखहरू २०५८

= वि.सं. २०५८ मा भक्तपुरबाट सुथाँद्वारा प्रकाशित पासूका (पञ्चसूत्रिका) ५ वर्ष ८ अङ्का ३-१५ पृष्ठमा छापिएको केहि अप्रकाशित अभिलेखहरू ।

कोलिन रोसर २०२३

= ई.सं. १९६६ (वि.सं. २०२३)मा बम्बईबाट एशिया पब्लिशइङ हाउसद्वारा प्रकाशित, क्रिस्तोफ फन फीरर-हाइमेनदोर्फद्वारा सम्पादित कास्ट् यान्ड् किन् इन् नेपाल, इन्डिअ यान्ड् सिलोन्ः यान्थ्रोपोलजइक्ल् स्टडिज् इन् हिन्डू-बुड्इस्ट् कन्ट्याक्द् जोन्न् (नेपाल, भारत र श्रीलङ्कामा जाति र सजातीय- हिन्दू-बौद्धसम्पर्कक्षेत्रमा नृतत्वसम्बन्धी परीशीलन)का ६८-१३९ पृष्ठमा छापिएको, कोलिन रोसरको सोशल् मोबिल्इटि इन् द नेवार् कास्ट् सिस्टम् (नेवारहरूको जातिपद्धतिमा लौकिक गतिक्षमता) ।

कोषकल्पतरु

= विश्वनाथमा हेर्नु ।

कौटिलीय अर्थशास्त्र

= ई.सं. १९६९ (वि.सं. २०२५) मा बम्बईबाट बम्बईविश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित, आर.पी. काङ्लेको द कौटिलीय अर्थशास्त्र पार्ट १ : अ क्रिटिडक्ल् एडिशन विद् अ ग्लस्अरि (कौटिलीय अर्थशास्त्र १ भाग, शब्दार्थसूचीसहितको परीक्षाणात्मक संस्करण) २ संस्करण ।

क्लाउस-दीतर माथेस २०६०

= ई.सं. २००३ (वि.सं. २०६०) मा भियनाबाट ओस्तेराइखे अकादेमी देर विसेन्शाफ्तेनद्वारा प्रकाशित वीनेर् जाइत्श्रिफ्ट् फ्यूर् दी कुन्दे स्यूद्आसिआन्स् / भियना जर्नल् अफ साउथ् एशियन् स्टडिज् (दक्षिण एशियासम्बन्धी परिशीलनको भियनाबाट प्रकाशित हुन पत्रिका) ४७ ठेलीका ८५-१०८ पृष्ठमा छापिएको, क्लाउस-दीतर माथेसको इस्युआब्लिश्ड् द सक्सेशन् अफ् द सक्क्य लामाज् अफ् नेसर् गोम्पा यान्ड् लाङ् गोम्पा इन् डोल्पो (नेपाल्) (डोल्पा (नेपाल)का नेसर गुम्बा र लाङ् गुम्बाका सक्क्य लामाहरूको अनुक्रमको निर्णय) ।

क्षीरस्वामी अमरकोषोद्धाटन

= ई.सं. १९८१ (वि.सं. २०३७/३८) मा दिल्लीबाट उपासना प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, श्रीकृष्ण जी गोविन्द ओकद्वारा सम्पादित श्री अमरसिंहविरचित नामलिङ्गानुशासन अमरकोश तथा श्रीक्षीरस्वामिविरचित संस्कृतव्याख्या अमरकोशोद्धाटन ।

खादिरगृह्यसूत्र

= ई.सं. १८८६ (वि.सं. १९४३) मा अक्सफोर्डबाट यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, द सेक्रिट् बुक्स् अफ् दि ईस्ट् (पूर्वका पवित्र ग्रन्थ) २९ ठेलीअन्तर्गतको, हर्मन ओल्डेन्बर्गद्वारा अनूदित द गृह्य-सूत्रज्: रूल्ज् अफ् वेदिक् डोमेस्टिक् सेरिज्मनिज् (गृह्यसूत्रहरू- वैदिक घरेलु उत्सवहरूका नियम) १ भागका ३६९-४३५ पृष्ठमा छापिएको खादिर-गृह्य-सूत्र ।

ई.सं. १९७३ (वि.सं. २०३०) मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा फेरि प्रकाशित ।

गंगा* कर्माचार्य हाडा २०५७

= वि.सं. २०५७ मा कीर्तिपुरबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित, गंगा* कर्माचार्य हाडाको नेपालको इतिहासमा कपदार भोटु पाँडे ।

गूढन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावा २०४७

= वैरोचनमा हेर्नु ।

गूढन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावा २०४८

= अभयाकरगुप्तमा हेर्नु ।

गेओर्ग ब्यूलर १९४८

= ई.सं. १८९२ (वि.सं. १९४८)मा प्रकाशित इपिग्राफिय इन्डिक १ ठेलीका १८४-१९० पृष्ठमा छापिएको गेओर्ग ब्यूलरको द पेहेवा इन्स्क्रिप्शन् फ्रम् द टेम्पल् अफ गरीबनाथ (पेहेवाको गरीबनाथको मन्दिरको उत्कीर्ण लेख) ।

ई.सं. १९८३ (वि.सं. २०४०)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलजड्क्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

गोपालराजवंशावली

= ई.सं. १९८५ (वि.सं. २०४२)मा विस्बादनबाट फ्रन्त्स श्थाइनर फेर्लागद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्लको द गोपालराजवंशावली (गोपालराजवंशावली) ।

गोपालसिंह नेपाली २०२२

= ई.सं. १९६५ (वि.सं. २०२२)मा बम्बईबाट यूनाइटेड एशिया पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित, गोपालसिंह नेपालीको द नेवार्जः यान् एथ्न-सोसिओलज्ज् स्टड्ज् अफ अ हिमालयन् कम्युनिटि (नेवारहरू- हिमालयक्षेत्रका एक थरी जनताको नृतत्वात्मक-समाजशास्त्रीय परिशीलन) ।

ई.सं. १९८८ (वि.सं. २०४५)मा हिमालयन बुक्सेलर्जद्वारा फेरि प्रकाशित ।

गोभिलगृह्यसूत्र

= ई.सं. १८९२ (वि.सं. १९४९)मा अक्सफोर्डबाट यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, द सेक्रिड् बुक्स् अफ दि ईस्ट् ३० ठेलीअन्तर्गतको, हरमन ओल्डेन्बर्गद्वारा अनूदित द गृह्य-सूत्रजः रूल्ज् अफ वेदिक् डोमेस्टिक् सेरइमनिज् (गृह्यसूत्रहरू- वैदिक घरेलु उत्सवहरूका नियम) २ भागका ३-१३२ पृष्ठमा छापिएको गोभिल-गृह्य-सूत्र ।

ई.सं. १९७३ (वि.सं. २०३०)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा फेरि प्रकाशित ।

गोविन्द टण्डन २०५२

= वि.सं. २०५२ मा काठमाडौँबाट नेपाल अध्ययन समूहद्वारा प्रकाशित, गोविन्द टण्डनको नेपालमा गूठीव्यवस्था ।

गोविन्द टण्डन २०५३

= वि.सं. २०५३ मा काठमाडौँबाट भरेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा. र मञ्जु राणाद्वारा प्रकाशित, गोविन्द टण्डनको पशुपतिक्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन १ भाग ।

गोविन्द टण्डन २०५६

- = वि.सं. २०५६ मा प्रकाशित, गोविन्द टण्डनको पशुपतिक्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन २ भाग ।

गोविन्द टण्डन २०६१

- = वि.सं. २०६१ मा काठमाडौँबाट दायित्ववाङ्मयप्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित दायित्व ५० पूर्णाङ्कका ८५-९१ पृष्ठमा छापिएको, गोविन्द टण्डनको अमृतानन्द बाँडा र सुन्दरानन्द बाँडासम्बन्धी थप कुरा ।

गोविन्द टण्डन २०६६

- = वि.सं. २०६६ मा ललितपुरबाट मदनपुरस्कारगुठी*द्वारा प्रकाशित नेपाली २०० पूर्णाङ्कका २१३-२२४ पृष्ठमा छापिएको, गोविन्द टण्डनको अमृतानन्द बाँडा एवं सुन्दरानन्द बाँडासम्बन्धी थप कुरा ।^३

गौतमधर्मसूत्र

- = ई.सं. १८७६ (वि.सं. १९३२)मा लन्डनबाट त्र्युबनर यान्ड कम्पनिद्वारा प्रकाशित, आदोल्फ फ्रीदरिख स्तेन्जलरद्वारा सम्पादित श्रीगौतमधर्मशास्त्रम् (श्रीगौतमधर्मशास्त्र) ।

गौतमवज्र वज्राचार्य २०२१

- = वि.सं. २०२१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ४ पूर्णाङ्कका ३१-४४ पृष्ठमा छापिएको, गौतमवज्र वज्राचार्यको प्रताप मल्लको शान्तिपुरप्रवेश ।

गौतमवज्र वज्राचार्य २०३१

- = वि.सं. २०३१ मा कीर्तिपुरबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अध्ययनसंस्थानद्वारा प्रकाशित कन्ट्रिब्युशन्स् टु नेपालीज् स्टडिज् (नेपालविषयका विद्यासम्बन्धी लेख) १ वर्ष २ अङ्कका ९०-९८ पृष्ठमा छापिएको, गौतमवज्र वज्राचार्यको यङ्गल, यम्बु ।

गौतमवज्र वज्राचार्य २०३३

- = वि.सं. २०३३ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अध्ययनसंस्थानद्वारा प्रकाशित, गौतमवज्र वज्राचार्यको हनूमान्ढोका राजदरबार ।

गौतमवज्र वज्राचार्य २०५८

- = ई.सं. २००१ (वि.सं. २०५८)मा नयाँ दिल्लीबाट टाइम्लेस बुक्सद्वारा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालको आर्ट फ्रम् इन्डिअ, नेपाल् यान्ड् टिबेट् इन् द जान् यान्ड् बर्थ् फोर्ड्

३. यो लेख र गोविन्द टण्डन २०६१ हुबहू उही हो । यसमा यो लेख पहिल्यै छापिसकेको भनी कहीं लेखिएको छैन ।

कलेक्शन (जान र बर्थ फोर्डको सङ्ग्रहमा भारत, नेपाल र भोटका कला)को ३२९ पृष्ठमा छापिएको, गौतमवज्र वज्राचार्यको *मिर्इअइ स्तूपज् विद् उष्णीषविजय* (उष्णीषविजयसँगै थुप्रा स्तूप) ।

गौतमवज्र वज्राचार्य २०५९

- = ई.सं. २००३ (वि.सं. २०५९)मा शिकागोबाट दि आर्ट इन्स्टिट्युट अफ शिकागोद्वारा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालको *हिमालयज्: यान् ईस्थीट्इक्ल् अइभेन्चर्* (हिमालय-सौन्दर्यपरक वृत्तान्त)का २७८-२८४ पृष्ठमा पहिलो *अपेन्डिक्स्* (परिशिष्ट)को रूपमा छापिएको, गौतमवज्र वज्राचार्यको *द नेपाली इन्स्क्रिप्शन्ज्* (नेपाली उत्कीर्ण लेखहरू) ।

गौतमवज्र वज्राचार्य २०६१

- = ई.सं. २००४ (वि.सं. २०६१)मा मुम्बईबाट मार्ग पब्लिकेशन्जद्वारा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालद्वारा सम्पादित *नेपाल: ओल्ड इम्प्राइज्, न्यू इन्साइड्स्* (नेपाल- पुराना मूर्ति, नयाँ पहिचान)का १०६-११५ पृष्ठमा छापिएको, गौतमवज्र वज्राचार्यको *मीट् द जीनिज् फ्रम् काट्मान्डू* (काठमाडौँका यक्षहरूलाई भेट) ।

गौतमवज्र वज्राचार्य र महेशराज पन्त २०१८

- = वि.सं. २०१८ कार्तिक-संक्रान्तिको दिन काठमाडौँबाट संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित, गौतमवज्र वज्राचार्य र महेशराज पन्तको *अभिलेख-संग्रह* ३ भाग ।

गौरीशंकर हीराचंद ओझा १९७५

- = वि.सं. १९७५ मा अजमेरबाट प्रकाशित, गौरीशंकर हीराचंद ओझाको *भारतीय प्राचीन लिपिमाला* २ संस्करण ।

घनश्याम सुवेदी आदि २०११

- = वि.सं. २०११ मा काठमाडौँबाट नरहरिनाथ, बुद्धिसागर पराजुली, रत्नबहादुर वज्राचार्य, धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालको सम्पादकत्वमा प्रकाशित *संस्कृत-सन्देश* २ वर्ष ४-६ अङ्कका २६-२८ पृष्ठमा छापिएको, घनश्याम सुवेदी, ऐश्वर्यधर शर्मा, गौतमवज्र वज्राचार्य र कुमारधर शर्माको *कान्तिपुराधिपते: प्रतापमल्लस्य स्तम्भलेख: [वि.सं. १७२७]* (काठमाडौँ हनूमान् ढोका अगाडि प्रतापध्वज (ढूलो खंबा)को लेख) (कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लको लेख खामो[मा कुँदिएको]) ।

डवाड वोशेर लामा (शेर्पा) २०६३

- = वि.सं. २०६३ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित, डवाड वोशेर लामा (शेर्पा)को *हिमाली क्षेत्रको नेपाली बौद्ध परम्परा* ।

चतुर्वर्गचिन्तामणि

= हेमाद्रिमा हेनू ।

चन्द्रगोमी चान्द्रव्याकरण

= ई.सं. १९६१ (वि.सं. २०१८)मा पूनाबाट डेक्कन कल्ज पोस्ट्ग्राड्युएट यान्ड रिसर्च इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित, क्षितीशचन्द्र चटर्जीको चान्द्रव्याकरण अफ् चन्द्रगोमिन् (चन्द्रगोमीको चान्द्रव्याकरण) २ भाग ।

चन्द्र बहादुर शाक्य २०६७

= वि.सं. २०६७ मा काठमाडौँबाट श्रीभास्करदेवसंस्कारितकेशचन्द्रकृतपारावतमहाविहार-संरक्षणसमाजद्वारा प्रकाशित प्रज्ञापारमिताहृदयसूत्रम् (विस्तरमातृका)मा प्रकाशित चन्द्र बहादुर शाक्यको प्रकाशकीय* ।

चन्द्रवृत्ति

= चन्द्रगोमीमा हेनू ।

चान्द्रव्याकरण

= चन्द्रगोमीमा हेनू ।

चारुदेव शास्त्री २०३३

= वि.सं. १९७६ (वि.सं. २०३३)मा दिल्लीबाट भारतीयविद्याप्रकाशनद्वारा प्रकाशित, चारुदेव शास्त्रीको उपसर्गार्थचन्द्रिका १ खण्ड ।

चित्तधर 'हृदय' २०२८

= ने.सं. १०९१ (वि.सं. २०२८)मा काठमाडौँबाट नेपालभाषापरिषद्द्वारा प्रकाशित, चित्तधर 'हृदयको' नेपालभाषा साहित्यया जातः (नेवारी साहित्यको चिना) ।

ई.सं. १९७९ वि.सं २०३५/३६मा नयाँ दिल्लीबाट कज्मो पब्लिकेशनद्वारा फेरि प्रकाशित ।

चित्तरञ्जन नेपाली २०५७

= वि.सं. २०५७ मा काठमाडौँबाट रत्नपुस्तकभण्डारद्वारा प्रकाशित, चित्तरञ्जन नेपालीको श्री ५ रणबहादुर शाह ३ आवृत्ति ।

चौसष्टिलिङ्गयात्रा

= वि.सं. २०१३ मा काशीबाट योगप्रचारिणीद्वारा प्रकाशित हिमवत्खण्डको परिशिष्ट ६४-७२ पृष्ठमा छापिएको चौसष्टिलिङ्गयात्रा ।

छत्रबहादुर कायस्थ २०५७

- = वि.सं. २०५७ मा ललितपुरबाट छत्रबहादुर कायस्थद्वारा प्रकाशित नेपाल-संस्कृति ११० पूर्णाङ्कका २५-२८ पृष्ठमा छापिएको, उनैको यल इखाछें आलोक हितिया च्चंगु ने.सं. ८०७ या शिलापत्र : छगू अध्ययन (पाटन इखाछें आलोक धारामा लेखेको ने.सं. ८०७ को शिलापत्र - एक अध्ययन) ।

छत्रबहादुर कायस्थ २०५८

- = वि.सं. २०५८ मा प्रकाशित नेपाल-संस्कृति १३१ पूर्णाङ्कका २७-३० पृष्ठमा छापिएको, उनैको यल यछु त्वाल्य च्चंगु ने.सं. ७९७ या शिलापत्र: छगू अध्ययन (पाटन यछुटेलमा लेखिएको ने.सं. ७९७ को शिलापत्र- एक अध्ययन) ।

छत्रबहादुर कायस्थ २०५९

- = वि.सं. २०५९ मा प्रकाशित नेपाल संस्कृति १३६ पूर्णाङ्कका ३५-४० पृष्ठमा छापिएको, उनैको ईबहिली च्चंगु ने.सं. ७९२ या शिलापत्र: छगू अध्ययन (ईबहिलमा रहेको ने.सं. ७९२ को शिलापत्र- एक अध्ययन) ।

छत्रबहादुर कायस्थ २०६०

- = वि.सं. २०६० मा प्रकाशित नेपाल-संस्कृति १६२ पूर्णाङ्कका २५-३१ पृष्ठमा छापिएको, उनैको यल क्वा:छें बालकुमारी द्योथाय् च्चंगु ने.सं. ८११-८२२ या शिलापत्र: छगू अध्ययन (पाटन क्वा:छें बालकुमारीस्थानमा रहेको ने.सं. ८११-८२२ को शिलापत्र- एक अध्ययन) ।

छविलाल गजुरेल र करुणाकर वैद्य २०४५

- = वि.सं. २०४५ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, छविलाल गजुरेल र करुणाकर वैद्यको नेपालका पुराना वैज्ञानिक तथा प्रविधिज्ञहरू (जीवनी तथा योगदान)का १०२-११० पृष्ठमा छापिएको, उनीहरूकै पं. निष्ठानन्द वज्राचार्य ।

जगदीशचन्द्र रेग्मी २०३०

- = वि.सं. २०३० मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, जगदीशचन्द्र रेग्मीको नेपालको धार्मिक इतिहास १ संस्करण ।

जगदीशचन्द्र रेग्मी २०५१

- = वि.सं. २०५१ मा काठमाडौँबाट अफिस अफ नेपाल एण्टीक्वेरीद्वारा प्रकाशित, जगदीशचन्द्र रेग्मीको काठमाण्डू शहर: सांस्कृतिक अध्ययन ।

जगन्नाथ रसगङ्गाधर

- = वि.सं. २०३३ मा काशीबाट सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयको अनुसन्धानसंस्थानद्वारा प्रकाशित, केदारनाथ ओझाद्वारा सम्पादित र व्याख्यात पण्डित-राजजगन्नाथविरचित:

रसगङ्गाधर: [प्रथमो भाग:] श्रीकेदारनाथ-ओम्भा विरचितया रसचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया विभूषितः (पण्डितराज जगन्नाथले बनाएको रसगङ्गाधर पहिलो भाग- श्रीकेदारनाथ ओम्भाले बनाएको रसचन्द्रिका भन्ने व्याख्याले सिँगारिएको) ।

जनकलाल वैद्य २०५५

- = वि.सं. २०५५।८।२१।२ मा काठमाडौँबाट प्रकाशित नसना (मिरमिरे)को ३ पृष्ठमा छापिएको जनकलाल वैद्यको गद्य-गुरु पं. निष्ठानन्द वज्राचार्य म्हसीका (गद्यगुरु पं. निष्ठानन्द वज्राचार्य- परिचय) ।

काठमाडौँबाट निष्ठानन्दस्मृतिगुथिद्वारा प्रकाशित म्हसीका पौ (परिचयपत्र)बाट उद्धृत ।

जनकलाल वैद्य २०५५ क

- = वि.सं. २०५५ मा भक्तपुरबाट भक्तपुरनगरपालिकाद्वारा प्रकाशित भक्तपुर १३३ पूर्णाङ्कको ४३ पृष्ठमा छापिएको, जनकलाल वैद्यको आधुनिक नेपालभाषाया गद्य-गुरु पं. निष्ठानन्द वज्राचार्य* (आधुनिक नेवारीको गद्यगुरु पं. निष्ठानन्द वज्राचार्य) ।

वि.सं. २०५५।८।७।२ को सन्ध्या टाइम्सबाट उद्धृत ।

जनकलाल शर्मा २०३९

- = वि.सं. २०३९ मा काठमाडौँबाट साभा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, जनकलाल शर्माको हाम्रो समाज: एक अध्ययन ।

जयचन्द्र विद्यालंकार १९९०

- = वि.सं. १९९० मा इलाहाबादबाट हिन्दुस्तानी एकेडेमीद्वारा प्रकाशित, जयचन्द्र विद्यालंकारको भारतीय इतिहास की रूपरेखा (भारतीय इतिहासको रूपरेखा) १ भाग ।

जयचन्द्र विद्यालंकार २०१६

- = ई.सं. १९५९ (वि.सं. २०१६)मा इलाहाबादबाट हिन्दी-भवनद्वारा प्रकाशित, जयचन्द्र विद्यालंकारको भारतीय इतिहास की मीमांसा अथवा भारतीय राष्ट्र का विकास हास और पुनरुत्थान (भारतीय इतिहासको मीमांसा अथवा भारतीय राष्ट्रको विकास हास र पुनरुत्थान)का ५६-६५ पृष्ठमा छापिएको, उनैको सातवाहन शुंग* शक ।

जयचन्द्र विद्यालंकार २०१६ क

- = जयचन्द्र विद्यालंकारको भारतीय इतिहास की मीमांसा अथवा भारतीय राष्ट्र का विकास हास और पुनरुत्थानका २४५-२५५ पृष्ठमा छापिएको, उनैको कनिष्क-संवत् ।

जयसिंहकल्पद्रुम

- = रत्नाकर दीक्षितमा हेर्नु ।

जितेन्द्रनाथ बनर्जी २०१३

- = ई.सं. १९५६ (वि.सं. २०१३)मा कलकत्ताबाट कलकत्ताविश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित, जितेन्द्रनाथ बनर्जीको *द डिभेल्अप्मेन्ट अफ हिन्दू आइकन्अग्र्याफि* (हिन्दू प्रतिमालक्षणको विकास) २ संस्करण ।

जीगफ्रीद लीन्हार्द २०३१

- = ई.सं. १९७४ (वि.सं. २०३१)मा स्टक्होमबाट आल्म्क्विस्त औ विक्सेल इन्टर्न्याशन्अल-द्वारा प्रकाशित, जीगफ्रीद लीन्हार्दको *नेवारीगीतिमञ्जरी: रिलिज्अस् यान्ड् सेक्युलर् पोइट्रि अफ् द नेवार्ज् अफ् द काट्मान्डू भ्याल्ड्* (नेवारीगीतिमञ्जरी- नेपालखाल्डोका नेवारहरूको धार्मिक र ऐहलौकिक काव्य) ।

जीतबहादुर मानन्धर २०५०

- = वि.सं. २०५०।१।२९।३ मा काठमाडौँबाट गोरखापत्रसंस्थानद्वारा प्रकाशित *गोरखापत्र* ९३ वर्ष ६ अङ्को ४ पृष्ठमा छापिएको, जीतबहादुर मानन्धरको *मत्स्येन्द्रनाथ र जगन्नाथ* ।

जीबानन्द* विद्यासागर १९५७

- = ई.सं. १९०० (वि.सं. १९५७)मा कलकत्ताबाट आशुबोध भट्टाचार्य र नित्यबोध भट्टाचार्यद्वारा प्रकाशित, जीबानन्द* विद्यासागरको *शब्द-सागर, अर् अ कम्प्रिहेन्सिभ्, स्यान्स्क्रिट्-इङ्ग्लिश् लेक्सइक्न् चीफलि बेस्ड् अन् होरेस् हीमन् विल्सन'ज् स्यान्स्क्रिट्-इङ्ग्लिश् डिक्शन्अरि यान्ड् कम्पाइल्ड् फ्रम् भेरुइअस् रीसेन्ड् अथरुइटिज् फर् द यूस् अफ् स्कूल्ज् यान्ड् कलिज्इज्* (शब्द-सागर अथवा प्रोफेसर होरेस हीमन विल्सनको संस्कृत-अङ्ग्रेजी कोषमा मुख्य रूपमा आधृत र स्कूल र कलेजहरूमा प्रयोगको लागि नाना थरीका नयाँ आप्त वचनहरूबाट सङ्गृहीत, विस्तीर्ण संस्कृत-अङ्ग्रेजी कोष) ।

ई.सं. १९९१ (वि.सं. २०४८)मा नयाँ दिल्लीबाट एशियन एड्युकेशनल सर्भिसइजद्वारा फेरि प्रकाशित ।

जुनु बासुकला रज्जितकार २०६४

- = वि.सं. २०६४ मा काठमाडौँबाट न्हूज: गुठीसमाज, ललितपुरबाट बौद्ध-अध्ययनसमाज नेपाल र भक्तपुरबाट भक्तपुरविकास-सहयोगसंघको सहयोगमा प्रकाशित; जुनु बासुकला रज्जितकारको *भक्तपुरको पञ्चदान पर्व* ।

जूजेप्पे १८५८

- = ई.सं. १८०१ (वि.सं. १८५८)मा कलकत्ताबाट एशियाटिक् ससाइटिद्वारा प्रकाशित *एशियाटिक् रिसर्चइज्* (एशियासम्बन्धी अन्वेषणहरू) २ ठेलीका २४१-२५३ पृष्ठमा छापिएको, जान शोरले लेखिपठाएको(?) (कम्प्यूनिक्टेड्इ) जूजेप्पेको *यान् अकाउन्ड् अफ् किङ्डम् अफ् नेपाल्* (नेपाल राज्यको वर्णन) ।

जेरार्ड तोफाँ २०४१

- = ई.सं. १९८४ (वि.सं. २०४१) मा प्यारिसबाट सँत्र नसिओनल दे ला रशेर्से साँतिफिकद्वारा प्रकाशित, जेरार्ड तोफाँको सोस्जेते ए रेलिज्योँ से ले नेवार् दु नेपाल (नेपालका नेवारको समाज र धर्म) ।

जेरार्ड तोफाँ २०५२

- = ई.सं. १९९५ (वि.सं. २०५२) मा अक्सफोर्डबाट क्ल्यारुअन्डन प्रेसद्वारा प्रकाशित, डेभिड एन. गेल्लन र डेक्लान क्विग्लीद्वारा सम्पादित कन्टेस्ट्ड इड् हाइररुकिज्: अ कल्याब् अरेट्इभ् एथनग्राफि अफ् कास्ट् इन् द काट्मान्डू थ्याल्ड्, नेपाल (विवादास्पदीभूत आधिपत्यहरू—नेपालमा नेपालखाल्डोको जातिविषयक, मिलेर गरिएको नृवर्णन) का १८६-२०८ पृष्ठमा छापिएको, जेरार्ड तोफाँको द सोशल् अर्गनाइजेशन् अफ् राजोपाध्याय ब्राह्मणज् (राजोपाध्याय ब्राह्मणहरूको लौकिक सङ्घटन) ।

जेरार्ड तोफाँ २०६३

- = ई.सं. २००७ (वि.सं. २०६३) मा ललितपुरबाट सोशल साइन्स बहा: र हिमाल बुक्सद्वारा प्रकाशित जेरार्ड तोफाँको नेवार् ससाइइटि: सिट्इ, थिल्ड्इज् यान्ड् पेरिफ्अर्इ (नेवारसमाज—शहर, गाउँ र परिसर) का ४९-७४ पृष्ठमा छापिएको, उनैको द सोशल् अर्गनाइजेशन् अफ् राजोपाध्याय ब्राह्मणज् ।

जेरार्ड तोफाँ २०६३ क

- = जेरार्ड तोफाँको नेवार् ससाइइटि: सिट्इ, थिल्ड्इज् यान्ड् पेरिफ्अरिका १६३-१८९ पृष्ठमा छापिएको, उनैको इन्टर्-कास्ट् रिलेशन्शिप्ज् इन् यान्ड् अराउन्ड् अ नेवार् थिल्ड्इज् (एउटा नेवारगाउँभित्र र वरपर जातजातको सम्बन्ध) ।

जेस्पर ट्रिअर २०२९

- = ई.सं. १९७२ (वि.सं. २०२९) मा कोपनहेगेनबाट रडअल लाइब्रेरिको खर्चमा प्रकाशित, जेस्पर ट्रिअरको एन्शन्ड् पेपर् अफ् नेपाल: रिजल्ट्स् अफ् एथ्नो-टेक्नोलज्इक्ल् फील्ड् वर्क् अन् इट्स् म्यानुयुप्याक्चर्, यूस्इज् यान्ड् हिस्टरि— विद् टेक्निकल् यानल्आइसिसइज् अफ् ब्यास्ट्, पेपर् यान्ड् म्यानुयुस्क्रिप्टस् (नेपालको पुरानो कागत—यसको रचना, प्रयोगहरू र इतिहासको विषयमा ठाउँमा गई गरिएको नृतत्व-शिल्पकलात्मक कामका नतीजा; बोक्रा, कागत र लेखोट पुस्तकका वैज्ञानिक विश्लेषणहरूसहित) ।

जैमिनीय गृह्यसूत्र

- = ई.सं. १९२२ (वि.सं. १९७९) मा लाहुरबाट प्रकाशित विलेम कैलेन्डद्वारा सम्पादित सामवेदीयं जैमिनिगृह्यसूत्रम् (सामवेदको जैमिनिगृह्यसूत्र) ।

- ई.सं. १९९१ (वि.सं. २०४८) मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा फेरि प्रकाशित ।

जोन कर लक २०४२

- = ई.सं. १९८५ (वि.सं. २०४२) मा काठमाडौँबाट सहयोगी प्रेसद्वारा प्रकाशित, जोन कर लकको बुइइस्ट् मन्असुटरिज् अफ नेपाल : अ सर्भे अफ् द बाहाज् यान्ड् बहीज् अफ् द काट्मान्ड् भ्याल्ड् (नेपालका विहार- नेपालखाल्डोका बहाल र बहिलको निरीक्षण) ।

जोन गाइ २०४९

- = ई.सं. १९९२ (वि.सं. २०४९) मा लन्डनबाट रइअल एशियाटिक् ससाइइटिद्वारा प्रकाशित जर्नल् अफ् द रइअल् एशियाटिक् ससाइइटि (रइअल एशियाटिक् ससाइइटिको पत्रिका) ३ शृङ्खला २ ठेली २ भागका २१३-२३० पृष्ठमा छापिएको, जोन गाइको न्यू एभइडन्स् फर् द जगन्नाथ कल्ट् इन् सेभ्न्टिन्थ् सेन्चुरि नेपाल (सत्रौँ शताब्दीको नेपालमा जगन्नाथसम्प्रदायसको विषयमा नयाँ प्रमाण) ।

जोन फेथ्फुल फ्लीट १९४५

- = ई.सं. १८८८ (वि.सं. १९४५) मा कलकत्ताबाट सुपरइन्टेन्डन्ट अफ गभर्न्मेन्ट प्रिन्टिङ्गद्वारा प्रकाशित, जोन फेथ्फुल फ्लीटको इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ् दि अर्लि गुप्त किङ्ग् यान्ड् देर् सक्सेशर्ज् (शुरूका गुप्त राजाहरू र तिनीहरूका वारिसहरूका उत्कीर्ण लेख) अर्थात् कोर्पुस् इन्स्क्रिप्टिओनम् इन्डिकारम् (भारतका उत्कीर्ण लेखको सँगालो) ३ ठेली ।

- = ई.सं. १९६३ (वि.सं. २०२०) मा वाराणसीबाट इन्डोलज्जिक्ल बुक हाउसद्वारा फेरि प्रकाशित ।

जोन म्याक्स रोजेन्फील्ड २०२४

- = ई.सं. १९६७ (वि.सं. २०२४) मा बर्कलेबाट यूनिभर्सिटि अफ् क्याल्इफोर्नियाद्वारा प्रकाशित, जोन म्याक्स रोजेन्फील्डको द डिन्यास्टिक् आर्ट्स् अफ् द कुषाण्ज् (कुषाणवंशका कला) ।

जोन स्यान्डि आदि २०५१

- = जोन स्यान्डिलगायत १२ जनाको टेकु थापाथली रिसर्च ग्रुपद्वारा तयार गरी ई.सं. १९९४ (वि.सं. २०५१) मा काठमाडौँबाट हेर्इटिज नेपालद्वारा प्रकाशित द टेकु थापाथली रिसर्च ग्रुप रिपोर्ट् (टेकुदेखि थापाथलीसम्म अन्वेषण गरेको समूहको रिपोर्ट) ।

ज्ञानमणि नेपाल २०४३

- = वि.सं. २०४३ मा काठमाडौँबाट महेशराज पन्तद्वारा प्रकाशित, ज्ञानमणि नेपालको पशुपतिनाथको दर्शन स्पर्शन पूजनसम्बन्धमा समीक्षा ।

ज्ञानमणि नेपाल २०५४

- = वि.सं. २०५४ मा कीर्तिपुरबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित, ज्ञानमणि नेपालको नेपालको पूर्वमध्यकालको इतिहास ।

ज्ञानमणि नेपाल २०५५

- = वि.सं. २०५५ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित ज्ञानमणि नेपालको नेपालनिरूपणका ३४५-३५८ पृष्ठमा छापिएको, उनैको त्रैलोक्यविक्रमका महारानी र रणोद्दीपसिंहको तीर्थयात्रा धीरसन्ततिको उदय र जङ्गसन्ततिको बेहाल ।

ज्ञानमणि नेपाल २०६२

- = वि.सं. २०६२ मा काठमाडौँबाट मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनर्सद्वारा प्रकाशित, ज्ञानमणि नेपालको नेपालको माध्यमिक कालको इतिहास ।

टड थ्रोन्टन लुइस २०४१

- = ई.सं. १९८४ (वि.सं. २०४१)मा टड थ्रोन्टन लुइसले कोलम्बिआविश्वविद्यालयमा एम्.ए.को लागि पेश गरेको थीसिस द तुलाधर्ज् अफ काठमान्डू: अ स्टड्ज् अफ बुड्डिस्ट ट्रेडिश्न् अन् अ नेवार् मर्चन्ट् कम्युनिटि (काठमाडौँका तुलाधर- नेवार बेपारी जनताको बौद्धपरम्पराको परिशीलन) ।

टड थ्रोन्टन लुइस २०५३

- = ई.सं. १९९६ (वि.सं. २०५३)मा प्रकाशित कन्टिब्युशन्ज् टु नेपालीज् स्टड्ज्ज् २३ ठेली १ अङ्कका १०९-११७ पृष्ठमा छापिएको, टड थ्रोन्टन लुइसको नोट्स् अन् दि उराय् यान्ड् द मड्अन्आइजेशन् अफ नेवार् बुड्डिज्म् (उदास र नेवारी बौद्ध धर्मको आधुनिकीकरणबारे टिप्पणी) ।

टप्अग्र्याफ्इक्ल सर्भे ब्रान्च २०४५

- = ई.सं. १९८८ (वि.सं. २०४५)मा काठमाडौँबाट न्याश्अनल काउन्सिल फर साइअन्स यान्ड टेक्नल्अजिको म्यापूइङ् सब्-कमिट्टिद्वारा प्रकाशित, टप्अग्र्याफ्इक्ल सर्भे ब्रान्चको इन्डेक्स् अफ जिअग्रफ्इक्ल् नेम्ज् अफ नेपाल (नेपालका स्थाननामको फेहरिस्त) ४ भाग ।

टी.ए. गोपीनाथ राव १९७१

- = ई.सं. १९१४ (वि.सं. १९७१)मा मद्रासबाट प्रकाशित, टी.ए. गोपीनाथ रावको एल्जमेन्ट्स् अफ हिन्दू आइकन्अग्र्याफि (हिन्दू प्रतिमालक्षणका मूल कुरा) १ ठेली २ भागमा गाँसिएको अपेन्डिक्स् बी (ख परिशिष्ट)- अ डिटेल्ड् डिस्क्रिप्शन् अफ् द उत्तम-दश-ताल मेभर् टु बी यूज्ड् इन् द मेक्इङ् अफ इम्ज्इज्ज् (मूर्ति बनाउँदा काममा लाइने उत्तमदशताल नापोको सूक्ष्म वर्णन) (१-७१ पृष्ठ) ।

चारै भाग ई.सं. १९७१ (वि.सं. २०२८)मा काशीबाट इन्डोलजिकल बुक हाउसद्वारा फेरि प्रकाशित ।

टी.ए. गोपीनाथ राव १९७१ क

- = एल्इमेन्ट्स अफ हिन्डू आइकन्अग्र्याफि १ ठेली २ भागमा गाँसिएको अपेन्डिक्स सी (ग परिशिष्ट) – स्यान्स्क्रिट टेक्स्टस् रिलाइड अपन् फर् द डिस्क्रिप्शन् अफ द इम्पूज्ज्ज् (मूर्तिहरूको वचन वर्णनको लागि भर परिएका, संस्कृत वचन (१-१६० पृष्ठ) ।

टी.ए. गोपीनाथ राव १९७१ ख

- = एल्इमेन्ट्स अफ हिन्डू आइकन्अग्र्याफि २ ठेली १ भाग ।

टी.ए. गोपीनाथ राव १९७१ ग

- = एल्इमेन्ट्स अफ हिन्डू आइकन्अग्र्याफि २ ठेली २ भाग ।

टी.ए. गोपीनाथ राव १९७१ घ

- = एल्इमेन्ट्स अफ हिन्डू आइकन्अग्र्याफि २ ठेली २ भागमा गाँसिएको अपेन्डिक्स बी (ख परिशिष्ट) – ॥ प्रतिमालक्षणानि ॥ (मूर्तिका लक्षण) (१-२७९ पृष्ठ) ।

टी. डब्ल्यू. क्लार्क २०१४

- = ई.सं. १९५७ (वि.सं. २०१४)मा केम्ब्रिजबाट केम्ब्रिज यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित बुल्इटिन् अफ द स्कूल अफ अर्इअन्टल् यान्ड याफ्रिक्यान् स्टड्इज्ज् (स्कूल अफ अर्इअन्टल् यान्ड याफ्रिक्यान स्टड्इज्ज्को पत्रिका) २० ठेलीका १६६-१८७ पृष्ठमा छापिएको, टी. डब्ल्यू. क्लार्कको द रानी पोख्री इन्स्क्रिप्शन् काट्मान्डु (काठमाडौँ रानीपोखरीको उत्कीर्ण लेख) ।

ठाकुरलाल मानन्धर २०७०

- = ने.सं. ११३३ (वि.सं. २०७०)मा काठमाडौँबाट गिरिधरलाल मानन्धरद्वारा प्रकाशित, ठाकुरलाल मानन्धरको भाजु निबन्ध परिवर्द्धित संस्करण का ५१-५५ पृष्ठमा छापिएको मन्दु-मरु ।

डिल्लीरमण रेग्मी २०२२

- = ई.सं. १९६५ (वि.सं. २०२२)मा कलकत्ताबाट फर्मा के.एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित, डिल्लीरमण रेग्मीको मेड्इईभल् नेपाल (मध्यकालको नेपाल) १ भाग ।

४. त्यहाँ पुस्तक छापिएको मिति ई.सं. १९६५ दिइए तापनि वि.सं. २०२३ को बर्खामा मात्र यो बजारमा आएको हो (हाम्रो वक्तव्य २०२३:१०१) ।

डिल्लीरमण रेग्मी २०२३

- = ई.सं. १९६६ (वि.सं. २०२३)मा प्रकाशित, डिल्लीरमण रेग्मीको मेड्डईभल् नेपाल २ भाग ।

डिल्लीरमण रेग्मी २०२३ क

- = ई.सं. १९६६ (वि.सं. २०२३)मा प्रकाशित, डिल्लीरमण रेग्मीको मेड्डईभल् नेपाल ३ भाग ।

डिल्लीरमण रेग्मी २०२३ ख

- = ई.सं. १९६६ (वि.सं. २०२३)मा पटनाबाट डिल्लीरमण रेग्मीद्वारा प्रकाशित, उनैको मेड्डईभल् नेपाल ४ भाग ।

डिल्लीरमण रेग्मी २०४०

- = ई.सं. १९८३ (वि.सं. २०४०)मा नयाँ दिल्लीबाट अभिनव पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित, डिल्लीरमण रेग्मीको इन्स्क्रिप्शन्स् अफ एन्शन्ड नेपाल (प्राचीन नेपालका उत्कीर्ण लेख) १ भाग ।

डिल्लीराज उप्रेती २०६२

- = ई.सं. २००५ (वि.सं. २०६२)मा ललितपुरबाट हिमाल किताबद्वारा प्रकाशित; प्रमोद खकुरेल, भिक्टर प्रधान र वसन्त थापाद्वारा सम्पादित; डिल्लीराज उप्रेतीद्वारा अनूदित नेपाल- हिन्दू अधिराज्य*को इतिहास (पहिलो खण्ड) ।

सिल्वि लेवि १९६२ को नेपाली उल्था ।

डिल्लीराज उप्रेती २०६४

- = ई.सं. २००७ (वि.सं. २०६४)मा डिल्लीराज उप्रेतीद्वारा अनूदित नेपाल- हिन्दू अधिराज्य*को इतिहास (दोस्रो खण्ड) ।

सिल्वि लेवि १९६२ कको नेपाली उल्था ।

डीना बाइदेल २०७२

- = ई.सं. २०१५ (वि.सं. २०७२)मा प्रकाशित ओरिएन्टेशन्स् २६ ठेली ५ अङ्कमा छापिएको, डीना बाइदेलको नेपाल अर्थक्वेक्; रिबिल्डिङ्ग होप, रिबिल्डिङ्ग अ नेशन् (नेपालमा गएको भैँचालो- आशाको पुनर्निर्माण, देशको पुनर्निर्माण) ।

डेभिड एन. गेल्लनर २०४६

- = ई.सं. १९८९ (वि.सं. २०४६)मा प्यारिसबाट ल'एहेसद्वारा प्रकाशित पुरुषार्थ १२ अङ्कमा छापिएको, डेभिड एन. गेल्लनरको मङ्गुडुडु यान्ड प्रीस्टुडुडु इन् नेवार् बुडिङ्गम् (नेवार बौद्धधर्ममा भिक्षुत्व र पौरोहित्य) ।

ई.सं. २००१ (वि.सं. २०५७)मा नयाँ दिल्लीबाट अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, डेभिड एन. गेल्लनको द यान्त्रोपल्अजि अफ बुड्डिज्म् यान्ड हिन्दूइज्म्: वेबेरिअन् थीम्ज् (बौद्ध धर्म र हिन्दू धर्मको नृतत्त्व- वेबरको पद्धतिका विषय)का १०६-१३३ पृष्ठमा फेरि प्रकाशित ।

डेभिड एन. गेल्लन २०४६ क

- = ई.सं. १९८९ (वि.सं. २०४६)मा काठमाडौँबाट रत्नपुस्तकभण्डारद्वारा प्रकाशित कैलाश* १५ ठेली १-२ सङ्ख्याका १-२० पृष्ठमा छापिएको, डेभिड एन. गेल्लनको बुड्डिज्म् मङ्गस् अर् किन्ज्मेन् अफ् द बुड्डिअ ? रिफ्लेक्शन्ज् अन् द टाइटल्ज् ट्रेडिशनल् लि यूज्ड बाइ शाक्यज् इन् द काठमान्डू भ्याल्डि (बौद्ध भिक्षु कि बुद्धका नातेदार- नेपालखाल्डोका शाक्यहरूले परम्परागत ढङ्गले प्रयोग गरेका पदवीबारे विचार) ।

डेभिड एन. गेल्लन २०४९

- = ई.सं. १९९२ (वि.सं. २०४९)मा केम्ब्रिजबाट केम्ब्रिज यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, डेभिड एन. गेल्लनको मङ्ग, हाउसहोल्डर्, यान्ड ट्यान्ट्रिक् प्रीस्ट्: नेवार बुड्डिज्म् यान्ड इट्स् हाइअर्आर्कि अफ् रिट्युअल् (भिक्षु, गृहस्थ र तान्त्रिक पुरोहित- नेवारी बौद्धधर्म र यसको विधिविधानको शासन) ।

डेभिड एन. गेल्लन २०५२

- = ई.सं. १९९५ (वि.सं. २०५२)मा अक्सफोर्डबाट क्ल्यार्अन्डन प्रेसद्वारा प्रकाशित, डेभिड एन. गेल्लन र डेक्लान क्विग्लीद्वारा सम्पादित कन्टेस्ट्इड हाइअर्किज्: अ कल्याब्-अरेट्ज्थ एथनग्राफि अफ् कास्ट् इन् द काठमान्डू भ्याल्डि, नेपाल् का २०९-२३९ पृष्ठमा छापिएको, डेभिड एन. गेल्लनको शाक्यज् यान्ड वज्राचार्यज्: फ्रम् होलि अर्डर् टु क्वेसाइ-एथनिक् ग्रूप् (शाक्य र वज्राचार्यहरू- पवित्र वर्गदेखि अर्धनृजातिसमूहसम्म) ।

डेभिड लुवेलिन स्नेल्ग्रोभ २०१८

- = ई.सं. १९६१ (वि.सं. २०१८)मा प्रकाशित आर्स् आजिआतिक^५ (एशियाका कला) ८ वर्ष १ अङ्कका ३-१० र ८ वर्ष २ अङ्कका ९३-१२० पृष्ठमा छापिएको, डेभिड लुवेलिन स्नेल्ग्रोभको श्राइन्ज् यान्ड टेम्प्लज् अफ् नेपाल् (नेपालका देवायतन र मन्दिर) ।

डेभिड लुवेलिन स्नेल्ग्रोभ २०२४

- = ई.सं. १९६७ (वि.सं. २०२४)मा अक्सफोर्डबाट ब्रुनो कासिरेरद्वारा प्रकाशित, डेभिड लुवेलिन स्नेल्ग्रोभको फोर् लामाज् अफ् डोल्पो: टिबेटन् बाइअग्रफिज् (डोल्पाका ४ जना लामा- भोटे भाषामा लेखिएका चरित) ।

ई.सं. १९९२ (वि.सं. २०४९)मा काठमाडौँबाट हिमालयन बुक सेलरद्वारा फेरि प्रकाशित ।

५. यस शब्दको उच्चारण हलन्त नगरी अजन्त गर्नुपर्छ ।

डेभिड लुवेलिन स्नेल्ग्रोभ २०३८

- = ई.सं. १९८१ (वि.सं. २०३८)मा बोस्टनबाट शम्भलद्वारा प्रकाशित, डेभिड लुवेलिन स्नेल्ग्रोभको हिमालयन् पिल्ग्रिमेज्: अ स्टड्इ अफ् टिबेटन् रिलिज्न् बाइ अ ट्याभ्लर् थ्रू वेस्टर्न् नेपाल् (हिमालयको सफर- पश्चिम नेपालभर एक जना यायावरले गरेको भोटे धर्मको परिशीलन) २ संस्करण ।

ई.सं. १९८९ (वि.सं. २०४६)मा बोस्टनबाट शम्भलद्वारा फेरि प्रकाशित ।

ड्यान्यल राइट १९३३

- = ई.सं. १८७७ (वि.सं. १९३३)मा केम्ब्रिजबाट यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, ड्यान्यल राइटको हिस्टरि अफ् नेपाल्, ट्रान्सलेट्इड् फ्रम् द परबतिया बाइ मुन्शी श्यू शङ्कर् सिंघ् यान्द् पन्डिट् श्री गुणानन्दः विद् यान् इन्ट्रडक्टर् स्केच् अफ् द कन्ट्रि यान्द् पीपल् अफ् नेपाल् बाइ द एड्इटर् (मुन्शी शिवशङ्कर सिंह र पण्डित श्रीगुणानन्दले पर्वते भाषामा लेखेकोबाट उत्था गरिएको, नेपालको इतिहास- मुलुक र दुनियाँको बारे सम्पादकले लेखेको उपोद्धातात्मक बयान) ।

तारानाथ भट्टाचार्य २०२६

- = वि.सं. २०२६ मा वाराणसीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिसद्वारा फेरि प्रकाशित, तारानाथको वाचस्पत्य ६ भाग ३ संस्करण ।

तारापतिनाग मधुमाधवी

- = महेशराज पन्तद्वारा सम्पादित, अमरकोषमा तारापतिनागको टीका मधुमाधवी (छापिन बाँकी) ।

तीर्थलाल नःघःभनी (राजभण्डारी) २०४९

- = वि.सं. २०४९ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा संस्कृतिमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभागको राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित अभिलेख १० अङ्कका १२३-१३६ पृष्ठमा छापिएको, तीर्थलाल नःघःभनी (राजभण्डारी)को कोलिग्राम (कान्तिपुर) केही अध्ययन ।

तीर्थलाल नःघःभनी (राजभण्डारी) २०५५

- = ने.सं. १११९ (वि.सं. २०५५)मा काठमाडौँबाट भिंतुना प्रकाशनद्वारा प्रकाशित भिंतुना (शुभकामना) १० वर्षका ११-१३ पृष्ठमा छापिएको, तीर्थलाल नःघःभनी (राजभण्डारी)को थायमदु (बाङ्गेमुडा) ।

तुर्रेल वाइलि २०२७

- = ई.सं. १९७० (वि.सं. २०२७)मा रोमबाट ईस्तीतूतो ईताह्याहो पेर् ईल् मेद्यो एद् एस्त्रेमो ओर्येन्तेद्वारा प्रकाशित, तुर्रेल वाइलिद्वारा सम्पादित अ टिबेटन् रिलिज्अस् जिअग्रफि अफ् नेपाल् (नेपालका धार्मिक स्थानको भुवनकोश) ।

तुलसी नारायण श्रेष्ठ २०६६

- = वि.सं. २०६६ मा काठमाडौँबाट अनुसन्धान तथा विकाससंस्थाद्वारा प्रकाशित, तुलसी नारायण श्रेष्ठको नेपालका नेवारहरू: पहिचान र पृष्ठभूमि ।

तैत्तिरीयोपनिषद्

- = ई.सं. १९९८ (वि.सं. २०५५)मा न्यू योर्कबाट अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटि प्रेस, इन्कद्वारा प्रकाशित, प्याट्रिक ओलिवेलको दि अर्लि उपनिषद्जः यान्ओटेइइड टेक्स्ट यान्ड ट्रान्स्लेशन् (पुराना उपनिषद्- व्याख्यात पाठ र उल्था)का २८८-३१३ पृष्ठमा छापिएको तैत्तिरीय उपनिषद् ।

तोत्रराज पाण्डेय र नयराज पन्त २००४

- = वि.सं. २००४ मा बनारसबाट तोत्रराज पाण्डेयद्वारा प्रकाशित, तोत्रराज पाण्डेय र नयराज पन्तको नेपालको साक्षिप्त इतिहास ।

त्रिकाण्डशेष

- = पुरुषोत्तममा हेर्नु ।

थियोडोर रिकार्डी, जूनियर २०३२

- = ई.सं. १९७५ (वि.सं. २०३२)मा काठमाडौँबाट रत्नपुस्तकभण्डारद्वारा प्रकाशित कैलाश* ३ ठेली ३ सङ्ख्याका १९९-२८६ पृष्ठमा छापिएको, थियोडोर रिकार्डी, जूनियरको यान् अकाउन्ट अफ नेपाल् फ्रम् द वीर् विनोद् अफ श्यामल्दास् (श्यामलदासको वीरविनोदबाट नेपालको बयान) ।

दयाराम साहनी १९७४-१९७५

- = ई.सं. १९१७-१८ (वि.सं. १९७४-१९७५)मा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक १४ ठेलीका १९२-२०९ पृष्ठमा छापिएको, दयाराज साहनीको चन्द्रावती फ्लेट्स् अफ चन्द्रदेवः भी.एस. ११५० यान्ड ११५६ (चन्द्रावती[मा भेटिएका] चन्द्रदेवका [ताम्र]पत्र- वि.सं. ११५० र ११५६) ।

ई.सं. १९८२ (वि.सं. २०३९)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलजुइक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

दामोदर प्याकुच्यल

- = वि.सं. २०१३ मा काशीबाट योगप्रचारिणीद्वारा प्रकाशित हिमवत्खण्डको परिशिष्ट १-२१ पृष्ठमा छापिएको, दामोदर प्याकुच्यलको वाग्मती* तीर्थयात्राविधान ।

दामोदर शर्मा २०२३, २०२५

- = वैरोचनमा हेर्नु ।

दि इन्डिपेन्डन्ट २०४९

- = ई.सं. १९९२ अगस्ट २ तारीख (वि.सं. २०४९।४।१८।४) मा काठमाडौँबाट बसन्तकुमार चौधरीद्वारा प्रकाशित दि इन्डिपेन्डेन्ट (स्वतन्त्र) २ ठेली २४ अङ्कको ८ पृष्ठमा छापिएको गुंला: म्यूजिक् यान्ड रेन्ज रिट्रीट जुलाई ३०-अगस्ट २९ (गुंला- सङ्गीत र वर्षाको अपगम- श्रावण १५ गते-भाद्र १३ गते) ।

दिनेशचन्द्र रेग्मी २०४८

- = वि.सं. २०४८ मा कीर्तिपुरबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालय नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्त्व केन्द्रिय* शिक्षणविभागद्वारा प्रकाशित, दिनेशचन्द्र रेग्मीको पुरालेखन-परिचय ।^६

दिनेशचन्द्र रेग्मी २०६०

- = वि.सं. २०६० मा काठमाडौँबाट हिमालय बुक स्टलद्वारा प्रकाशित, दिनेशचन्द्र रेग्मीको पुरालेखन र अभिलेख ।

दिनेशराज पन्त २०३०

- = वि.सं. २०३० मा प्रकाशित पूर्णिमा ३० पूर्णाङ्कका ११६-१३१ पृष्ठमा छापिएको, दिनेशराज पन्तको राजा निर्भयदेव, रुद्रदेव, भोजदेव, लक्ष्मीकामदेव ।

दिनेशराज पन्त २०३२

- = वि.सं. २०३२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३३ पूर्णाङ्कका २७-३५ पृष्ठमा छापिएको, दिनेशराज पन्तको गोरखाली राजाहरूका राज्यकाल ।

दिनेशराज पन्त २०४२

- = वि.सं. २०४२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ६५ पूर्णाङ्कका १-५५ पृष्ठमा छापिएको, दिनेशराज पन्तको वि.सं. १७५७ देखि १९८६ सम्मको नेपालको इतिहासमा प्रकाश पार्ने ७० वटा अप्रकाशित तात्कालिक सामग्री ।

दिनेशराज पन्त २०४५

- = वि.सं. २०४५ मा काठमाडौँबाट दिनेशराज पन्तद्वारा प्रकाशित, उनैको गोरखाको इतिहास ३ भाग ।

दिनेशराज पन्त २०६५

- = वि.सं. २०६५ मा काठमाडौँबाट डा. ठाकुरनाथपन्तस्मृतिगुठीद्वारा प्रकाशित, दिनेशराज पन्तको विद्वच्छिरोमणि हेमराजको गोरखासम्बन्धी अनुसन्धान ।

६. वि.सं. २०४८ मा काठमाडौँबाट सुशीला रेग्मीद्वारा प्रकाशित, दिनेशचन्द्र रेग्मीको पुरालेखन परिचय नेपाल उनैको माथि नाउँ किटिएको पुस्तकसँग विषयवस्तु र छपाइ हूबहू मिल्छ, खालि प्रकाशकको नाउँ मात्र फरक छ ।

दिनेशराज पन्त २०६५ क

= न्यायविकासिनीमा हेर्नु ।

दिव्यवज्र वज्राचार्य २०४३

= शान्तिदेवमा हेर्नु ।

दीपेश रिसाल २०७२

= ई.सं २०१५ जुलाई १०-१६ (वि.सं. २०७२ असार २५-३१) मा ललितपुरबाट हिमाल मिडियाद्वारा प्रकाशित नेपाली टाइम्ज (नेपाली डॉक) ७६६ सङ्ख्याको ११ पृष्ठमा छापिएको, दीपेश रिसालको अ हीप् अफ हिस्टरि (इतिहासको थुप्रो) ।

दीपेश रिसाल २०७२ क

= ई.सं २०१५ (वि.सं. २०७२) मा काठमाडौँबाट ईसीएस मिडियाद्वारा प्रकाशित ईसीएस नेपाल १६५ अङ्का ४४-५१ पृष्ठमा छापिएको, दीपेश रिसालको ह्वाइ काष्ठमण्डप म्याटर्ज (काठमाडौँको किन महत्त्व) ।

दिवाकर आचार्य २०५३

= वि.सं. २०५३ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित प्रज्ञा ८३ क पूर्णाङ्का ३९-४५ पृष्ठमा छापिएको, दिवाकर आचार्यको शीलवतीको अभिलेख र यसको विशिष्ट पक्ष (पाठ-संशोधन एवं व्याख्या) ।

दीनेशचन्द्र सरकार २०१५

= ई.सं. १९५८ (वि.सं. २०१५) मा दिल्लीबाट म्यानेजर अफ पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक ३० ठेलीका १९७-२०३ पृष्ठमा छापिएको, दीनेशचन्द्र सरकारको पुरी इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ अनङ्गभीम आईआईआई, शक ११४७ यान्ड ११५८ (तृतीय अनङ्गभीमका शाके ११४७ र ११५८ का पुरीका ताम्रपत्र) ।

ई.सं. १९८७ (वि.सं. २०४४) मा कलकत्ताबाट आर्कीअलज्जुक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

दीनेशचन्द्र सरकार २०२१

= ई.सं. १९६५ (वि.सं. २०२१) मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, दीनेशचन्द्र सरकारको इन्डिअन् एपिग्राफि (भारतीय अभिलेखशास्त्र) ।

दीनेशचन्द्र सरकार २०२२

= ई.सं. १९६५ (वि.सं. २०२२) मा कलकत्ताबाट कलकत्ताविश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित, दीनेशचन्द्र सरकारको सिलेक्ट इन्स्क्रिप्शन्ज्, बेइड् अन् इन्डिअन् हिस्टरि यान्ड

सिन्धुइलाइजेशन (भारतीय इतिहास र लोकयात्रासँग सम्बद्ध छनौट उत्कीर्ण लेखहरू)
१ ठेली, २ संस्करण ।

दीनेशचन्द्र सरकार र सदाशिव रथ शर्मा २०१७

= ई.सं. १९६० (वि.सं. २०१७)मा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक ३१ ठेलीका २४९-२६२ पृष्ठमा छापिएको, दीनेशचन्द्र सरकार र सदाशिव रथ शर्माको दासगोबा प्लेट्स अफ राजराज आइआइआइ, शक ११२० (तृतीय राजराजका शाके ११२० का दासगोबाका ताम्रपत्र) ।

ई.सं. १९८७ (वि.सं. २०४४)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलज्जुक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

दीपक शिम्खडा २०४०-२०४१

= ई.सं. १९८४ को वसन्त (वि.सं. २०४०-२०४१)मा लन्डनबाट एस्केनाजीद्वारा प्रकाशित अर्इअनटल् आर्ट (प्राच्य कला)को नयाँ शृङ्खला ३० ठेली ४ अङ्कमा छापिएको, दीपक शिम्खडाको प्रतापमल्लज् पिल्ग्रिमिज्: यान् हिस्ट्रिक्ल् पेन्डिङ् फ्रम् नेपाल (प्रताप मल्लको तीर्थाटन- नेपालको एउटा ऐतिहासिक चित्र) ।

दुर्गासप्तशती

= वि.सं. २०६२ मा गोरखपुरबाट गीताप्रेसद्वारा प्रकाशित, पाण्डेय रामनारायणदत्त शास्त्री 'राम'द्वारा अनूदित श्रीदुर्गासप्तशती सचित्र ।

देवतीर्थादिनाममाला

= वि.सं. २०१३ मा काशीबाट योगप्रचारिणीद्वारा प्रकाशित हिमवत्खण्डको परिशिष्ट ८१-८४ पृष्ठमा छापिएको देवतीर्थादिनाममाला ।

देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकर १९६८-१९६९

= ई.सं. १९११-१२ (वि.सं. १९६८-१९६९)मा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक ११ ठेलीका ३७-४१ पृष्ठमा छापिएको, देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकरको द चाहमानज् अफ मार्वार्: नाडोल् स्टोन् इन्स्क्रिप्शन् अफ रायपाल; [विक्रम-] संवत् १९९८ (मारवाडका चाहमानहरू- रायपालको, नाडोलको शिलापत्र [विक्रम]संवत् १९९८) ।

ई.सं. १९८१ (वि.सं. २०३८)मा दिल्लीबाट आर्कीअलज्जुक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकर १९६९

= ई.सं. १९१२ (वि.सं. १९६९)मा बम्बईबाट बम्बे एड्युकेशन ससाइटीज प्रेसद्वारा प्रकाशित दि इन्डिअन् यान्टिक्वरि (भारतीय प्रत्नतत्त्व) ४१ ठेलीका २०२-२०३

पृष्ठमा छापिएको, देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकरको सम् अनपब्लिश्ड इन्स्क्रिप्शन्ज्:
 ६.- नाडोल प्लेट अफ प्रतापसिंह; [विक्रम-] संवत् १२१३ (अप्रकाशित केही
 उत्कीर्ण लेख- ६. प्रतापसिंहको नाडोलको [ताम्र]पत्र], [विक्रम]संवत् १२१३) ।
 ई.सं. १९८५ (वि.सं. २०४२)मा दिल्लीबाट स्वाति पब्लिकेशन्जद्वारा फेरि प्रकाशित ।

देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकर १९८२-१९८३

- = ई.सं. १९२५-२६ (वि.सं. १९८२-१९८३)मा प्रकाशित इपिग्राफिय इन्डिक १८ ठेलीका
 २३५-२५७ पृष्ठमा छापिएको, देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकरको सञ्जान् प्लेट्स अफ
 अमोघवर्ष आइः शक संवत् ७९३ (प्रथम अमोघवर्षका, सञ्जानका [ताम्र]पत्र-
 शकसंवत् ७९३) ।

यो ठेली ई.सं. १९८३ (वि.सं. २०४०)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलजुइक्ल सर्भे
 अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकर १९८९-१९९५

- = ई.सं. १९३२-१९३८ (वि.सं. १९८९-१९९५)मा प्रकाशित इपिग्राफिय इन्डिक
 १९-२३ ठेलीको परिशिष्ट अर्थात् देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकरको अ लिस्ट अफ
 दि इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ नर्दर्न इन्डिअ इन् ब्राह्मी यान्ड इट्स डेरिभेटिभ् स्क्रिप्ट्स, फ्रम्
 अबाउट २०० ए.सी. (उत्तरभारतका, ब्राह्मी र यसबाट निस्केका लिपिमा कुँदिएका,
 लगभग ई.सं. २०० देखिका उत्कीर्ण लेखको सूची) ।

ई.सं. १९८३ (वि.सं. २०४०)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलजुइक्ल सर्भे अफ
 इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।^७

देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकर २०३८

- = ई.सं. १८८८ (वि.सं. १९४५)मा कलकत्ताबाट अफिस अफ द सुपरिन्टेन्डेन्ट अफ
 गभर्नमेन्ट प्रिन्टिङद्वारा प्रकाशित, जोन फेथ्फुल फ्लीटको इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ
 दि अर्लि गुप्त किङ्ज् यान्ड देर् सक्सेशज् (शुरूका गुप्त राजाहरू र तिनीहरूका
 वारिसहरूका उत्कीर्ण लेख) अर्थात् कोरपुस् इन्स्क्रिप्टिओनम् इन्डिकारम् (भारतका
 उत्कीर्ण लेखको सँगालो) ३ ठेलीको ई.सं. १९८१ (वि.सं. २०३८)मा नयाँ दिल्लीबाट
 आर्कीअलजुइक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा प्रकाशित, बहादुरचन्द छावडा र गोविन्द
 स्वामीराव गायिद्वारा सम्पादित, देवदत्त रामकृष्ण भाण्डारकरको इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ
 दि अर्लि गुप्त किङ्ज् (शुरूका गुप्त राजाहरूका उत्कीर्ण लेख) ।

७. यो परिशिष्ट पहिलोपटक कहिले कहाँबाट छापियो भन्ने कुरा यसबाट खुल्दैन तापनि
 सुजन एल. हन्टिङ्टन (२०४०:२५४)अनुसार यो ई.सं. १९३२-३८ (वि.सं. १९८९-
 १९९५)मा कलकत्ताबाट छापिएको हो ।

देवमाला वंशावली

- = वि.सं. २०१३ मा काठमाडौँबाट क्षिप्रानाथद्वारा प्रकाशित देवमाला वंशावली २ आवृत्ति ।

देविचन्द्र श्रेष्ठ २०५९

- = वि.सं. २०५९ मा काठमाडौँबाट आर्थिक नेपालद्वारा प्रकाशित, देविचन्द्र श्रेष्ठको रत्न मल्ल र उनको समकालिक नेपाल मण्डल [ने.सं. ६०२-६४०] ।

देवीपुराण

- = वि.सं. २०६१ मा गोरखपुरबाट गीताप्रेसद्वारा प्रकाशित कल्याण ९३८ पूर्ण संख्याका ६५-४३२ पृष्ठमा छापिएको देवीपुराण [महाभागवत] ।

देवीप्रसाद लंसाल २०२१

- = वि.सं. २०२१ मा ललितपुरबाट नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, देवीप्रसाद लंसालको नेपालराष्ट्रियपुस्तकालयस्थहस्तलिखितपुस्तकानाम्* सूचीपत्रम् (नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेका लेखोट पुस्तकहरूको सूचीपत्र) १ भाग ।

देवीप्रसाद लंसाल २०२३

- = वि.सं. २०२३ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभाग नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, देवीप्रसाद लंसालको भाषा वंशावली २ भाग ।

देवीप्रसाद लंसाल २०२४

- = वि.सं. २०२४ मा ललितपुरबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभाग, नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, देवीप्रसाद लंसालको बौद्धसूचिपत्र ४ भाग ।

द्वारिकादास शास्त्री २०४४

- = शान्तिदेवमा हेर्नु ।

द्विजेन्द्रनाथ शुक्ल २०१५

- = वि.सं. २०१५ मा लखनौबाट वास्तु-वाङ्मय-प्रकाशन-शालाद्वारा प्रकाशित, द्विजेन्द्रनाथ शुक्लको वास्तु-शास्त्र भोल्. २: हिन्दू क्यान्अन्ज् अफ् आइकन्अग्र्याफि यान्ड् पेन्ड्इङ् (वास्तुशास्त्र २ खण्ड- प्रतिमालक्षण र चित्रविद्याका हिन्दू शास्त्र)मा गाभिएको वास्तु-शास्त्रम्- शिल्प-शास्त्रं चित्र-शास्त्रञ्च (वास्तुशास्त्र- शिल्पशास्त्र र चित्रशास्त्र पनि) ।
ई.सं. १९९३ (वि.सं. २०५०)मा नयाँ दिल्लीबाट मुन्शीराम मनोहरलालद्वारा फेरि प्रकाशित ।

धनवज्र वज्राचार्य २०१९

- = वि.सं. २०१९ मा ललितपुरबाट जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित; धनवज्र वज्राचार्य प्रधान सम्पादक र रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान

राजवंशी, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त र नयनाथ पौडेल सम्पादक भई तयार गरिएको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय ।

धनवज्र वज्राचार्य २०१९ क

- = वि.सं. २०१९ मा काठमाडौँबाट नेपाल-सांस्कृतिक-परिषद्द्वारा प्रकाशित, नयराज पन्तको विस्तृत उपोद्घातसहितको, धनवज्र वज्राचार्यद्वारा सम्पादित पण्डित सुन्दरानन्द-विरचित त्रिरत्नसौन्दर्य-गाथा ।

धनवज्र वज्राचार्य २०२२

- = वि.सं. २०२२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ५ पूर्णाङ्कका २१-३१ पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्यको चौतारा भगीरथ भैया ।

धनवज्र वज्राचार्य २०२२ क

- = वि.सं. २०२२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ८ पूर्णाङ्कका ६-१३ पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्यको शमसुद्धीनको आक्रमण ।

धनवज्र वज्राचार्य २०२२ ख

- = वि.सं. २०२२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ७ पूर्णाङ्कका १२-३६ पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्यको शक्तिशाली भारदार रामवर्द्धनहरू र तात्कालिक नेपाल ।

धनवज्र वज्राचार्य २०२२ ग

- = वि.सं. २०२२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ८ पूर्णाङ्कका ६-१३ पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्यको शमसुद्धीनको आक्रमण ।

धनवज्र वज्राचार्य २०२४

- = वि.सं. २०२४ मा प्रकाशित पूर्णिमा १४ पूर्णाङ्कका ११५-१३० पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालका केही अभिलेखहरू ।

धनवज्र वज्राचार्य २०२८

- = वि.सं. २०२८ मा जुम्लाबाट सामाजिक अध्ययनसमुदायद्वारा प्रकाशित, भीमप्रसाद श्रेष्ठद्वारा सम्पादित, कर्णाली प्रदेश एक बित्ते अध्ययनका ११-६२ पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्यको कर्णालीप्रदेशको ऐतिहासिक रूपरेखा ।

धनवज्र वज्राचार्य २०३०

- = वि.सं. २०३० मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अध्ययन-संस्थानद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालका अभिलेख ।

धनवज्र वज्राचार्य २०४१

- = वि.सं. २०४१ मा काठमाडौँबाट देविचन्द्र श्रेष्ठको सम्पादकत्वमा प्रकाशित आर्थिक नेपाल २ वर्ष ३ अङ्कका १०-१४ पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्यको ताडपत्रहरूको ऐतिहासिक महत्त्व ।

धनवज्र वज्राचार्य २०४२

- = गोपालराजवंशावलीमा हेर्नु ।

धनवज्र वज्राचार्य २०४३

- = वि.सं. २०४३ मा कीर्तिपुरबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित कन्ट्रिब्युशन्ज् टु नेपालीज् स्टडिज् (नेपालविषयका विद्यासम्बन्धी लेख) १४ वर्ष १ अङ्कका ७५-९० पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्यको वर्षकृति: एक अप्रकाशित ठ्यासफू ।

धनवज्र वज्राचार्य २०५६

- = वि.सं. २०५६ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्यको मध्यकालका अभिलेख ।

धनवज्र वज्राचार्य २०६४

- = वि.सं. २०६४ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्यको गोपालराजवंशावलीको ऐतिहासिक विवेचना ।

धनवज्र वज्राचार्य २०६८

- = वि.सं. २०६८ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्यको पूर्वमध्यकालका अभिलेख ।

धनवज्र वज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्ल २०४२

- = गोपालराजवंशावलीमा हेर्नु ।

धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपाल २०१०

- = वि.सं. २०१० श्रीपञ्चमीको दिन काठमाडौँबाट धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालद्वारा प्रकाशित, उनीहरूकै इतिहास-संशोधन

प्रिन्सिपल श्रीभैरवबहादुर प्रधान एम्.ए.ले

हाम्रो सद्भावनापूर्ण सल्लाह मानी

आफ्ना अज्ञानलाई हटाउनुहोला

अथवा

आफूले बोलेका कुरा सिद्ध गर्न शक्ने कुनै बलियो प्रमाण
उहाँसंग भए सो लिई हामीसंग शास्त्रार्थ
गर्न मैदानमा उत्रनुहोला ।

धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपाल २०११

- = वि.सं. २०११ मा प्रकाशित संस्कृत-सन्देश २ वर्ष १-३ अङ्कका ९-१३ पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालको लिच्छविसमयस्य पाषाणस्तम्भोत्कीर्णोऽभिलेखः (अनुपरमकृतं द्वैपायनस्तोत्रम्) (लिच्छविकालको, दुङ्गे खामोमा कुँदिएको अभिलेख (अनुपरमले बनाएको द्वैपायनस्तोत्र) ।

धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपाल २०११ क

- = वि.सं. २०११ ऋषिपञ्चमीको दिन काठमाडौँबाट धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालद्वारा प्रकाशित, उनीहरूकै इतिहास-संशोधन

[३ संख्या]

विदेशतिर हेरी स्वदेश देखिदैन ।

धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ २०३१

- = वि.सं. २०३१ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठको दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा ।

धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठ २०३७

- = वि.सं. २०३७ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य र टेकबहादुर श्रेष्ठको शाहकालका अभिलेख ।

धर्मकीर्ति रूपावतार

- = छापिएको मिति नभएको, मद्रासबाट जी.ए. नटेशनद्वारा प्रकाशित, एम. रङ्गाचार्यको द रूपावतार अफ् धर्मकीर्ति (धर्मकीर्तिको रूपावतार) १ भाग ।

धर्मकोशसङ्ग्रह

- = अमृतानन्द शाक्यमा हेर्नु ।

धर्मरत्न शाक्य २०४८

- = वि.सं. २०४८ मा ललितपुरबाट हिरण्यवर्णमहाविहारसुधारसमितिद्वारा प्रकाशित, धर्मरत्न शाक्यको हिरण्यवर्ण महाविहारया संक्षिप्त परिचय (हिरण्यवर्णमहाविहारको संक्षिप्त परिचय) ।

धर्मरत्न शाक्य 'त्रिशूली' २०५२

- = वि.सं. २०५२ मा ललितपुरबाट हिरण्यवर्णमहाविहारसुधारसमितिद्वारा प्रकाशित, धर्मरत्न शाक्य 'त्रिशूली'द्वारा रचित, केसर लालद्वारा उल्था गरिएको क्वाबाहा: हिरण्यवर्ण महाविहार- द गोल्डन् टेम्पल् (क्वाबहाल- हिरण्यवर्णमहाविहार- सुनको मन्दिर) ।

धर्मसुन्दर वज्राचार्य २०६७

- = वि.सं. २०६७ मा नेपाल परम्परागतबौद्धधर्मसंघद्वारा प्रकाशित, वज्रयान २ वर्ष ६ अङ्का १३-३४ पृष्ठमा छापिएको, धर्मसुन्दर वज्राचार्यको मध्यपुर थिमिमा बौद्ध धर्म र वज्राचार्य संघ परम्परा ।

धर्मसिन्धु

- = काशीनाथ उपाध्यायमा हेर्नु ।

धारणीसङ्ग्रह

- = राष्ट्रिय अभिलेखालय पाँचौँ लगत १६६ सङ्ख्याको, नामसंगीतिटीका भनिने गरेको धारणीसङ्ग्रह । यसको माइक्रोफिल्म नेपाल-जर्मनहस्तलिखितग्रन्थसंरक्षणपरियोजना बी १०९/२८ मा भएको छ ।

धीरेन्द्र बहादुर विष्ट २०४८

- = वि.सं. २०४८ मा ललितपुरबाट श्री ५ को सरकार स्थानीयविकासमन्त्रालय, गुम्बाव्यवस्था तथा विकाससमितिद्वारा प्रकाशित, धीरेन्द्र बहादुर विष्टद्वारा प्रस्तुत गुम्बा सर्वेक्षण पुस्तिका २०४७/४८ ।

नन्दन मानवव्याख्यान

- = शाके १८०७ (वि.सं. १९४२)मा बम्बईबाट गणपत कृष्णाजी प्रेसद्वारा प्रकाशित, विश्वनाथ नारायण मण्डलिकको मानवधर्मशास्त्रम् मेधातिथिसर्वज्ञनारायणकुल्लूक-राघवानन्दनन्दनरामचन्द्रप्रणीतव्याख्याभिः परिष्कृतं परिशिष्टोपेतं च (मानवधर्मशास्त्र-मेधातिथि, सर्वज्ञनारायण, कुल्लूक, राघवानन्द, नन्दन र रामचन्द्रले बनाएका व्याख्याले परिष्कार गरिएको र परिशिष्टले युक्त) ।

ई.सं. १९९२ (वि.सं. २०४९) नयाँ दिल्लीबाट मुन्शीराम मनोहरलालद्वारा २ ठेलीमा फेरि प्रकाशित ।

नयनाथ पौडेल २०२०

- = भाषावंशावलीमा हेर्नु ।

नयराज पन्त २०१९

- = वि.सं. २०१९ मा काठमाडौँबाट नेपाल-सांस्कृतिक-परिषद्द्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्यको पण्डित सुन्दरानन्दविरचित त्रिरत्न-सौन्दर्य-गाथाका १-९३ पृष्ठमा छापिएको, नयराज पन्तको उपोद्धात ।

नयराज पन्त २०२१

- = वि.सं. २०२१ मा प्रकाशित पूर्णिमा २ पूर्णाङ्कका १-१० पृष्ठमा छापिएको, नयराज पन्तको स्थिति मल्ल तथा जातपात ।

नयराज पन्त २०२७

- = वि.सं. २०२७ मा प्रकाशित पूर्णिमा २४ पूर्णाङ्कका ३१०-३१२ पृष्ठमा छापिएको, नयराज पन्तको इन्द्रयात्राको विषयमा ऐतिहासिकशिरोमणि श्रीबाबुराम आचार्यज्यूसँग प्रार्थना ।

नयराज पन्त २०४५

- = वि.सं. २०४५ मा प्रकाशित पूर्णिमा ७१ पूर्णाङ्कका १-१०४ पृष्ठमा छापिएको, नयराज पन्तको वेङ्कटेश केतकरको इन्डिअन् यान्ड् फर्इन् क्रोनल्अजिको संस्कृत अनुवाद ।

नयराज पन्त २०६०

- = वि.सं. २०६० मा पूर्णिमा १०४ पूर्णाङ्कका ३४-४८ पृष्ठमा छापिएको, नयराज पन्तको प्रताप मल्ल र प्रतापसिंह शाह ।

नयराज पन्त २०६० क

- = वि.सं. २०६० मा प्रकाशित पूर्णिमा १०५ पूर्णाङ्कका ५-१७ पृष्ठमा छापिएको, नयराज पन्तको^१ सुमतितन्त्रस्य मूलपाठः प्रतिसंस्कृतरूपं च तत्र मध्यमाधिकारः (सुमतितन्त्रको मूलपाठ र प्रतिसंस्कृत पाठ – त्यसको मध्यमाधिकार) ।

नयराज पन्त र देवीप्रसाद भण्डारी २०३९

- = वि.सं. २०३९ मा प्रकाशित पूर्णिमा ५४ पूर्णाङ्कका १२-१९ पृष्ठमा छापिएको नयराज पन्त र देवीप्रसाद भण्डारीको हर्षसंवत्को विषयमा ।

नयराज पन्त आदि २०२५

- = वि.सं. २०२५ मा ललितपुरबाट जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, गौतमवज्र वज्राचार्य र दिनेशराज पन्तको श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, ८०१-१२०० पृष्ठ ।

८. लेख छापिँदा शिरमा पृष्ठसङ्ख्या १० कम भई छापिएको छ ।

९. यसका सहायक देवीप्रसाद भण्डारी र दिनेशराज पन्त ।

नरहरिनाथ २०१०

- = वि.सं. २०१० मा प्रकाशित संस्कृत-सन्देश १ वर्ष ५ अङ्कका ४३-४७ पृष्ठमा छापिएको, नरहरिनाथको आदर्शपुस्तकम् ।

नरहरिनाथ २०१० क

- = वि.सं. २०१० मा प्रकाशित संस्कृत-सन्देश १ वर्ष ६ अङ्कका १-१० पृष्ठमा छापिएको, नरहरिनाथको काष्ठमण्डपः [काठमाडौं] ।

नरहरिनाथ २०१० ख

- = वि.सं. २०१० मा प्रकाशित संस्कृत-सन्देश १ वर्ष १०-१२ अङ्कका २६-३५ पृष्ठमा छापिएको, नरहरिनाथको गुह्येश्वर्या इतिहास* (गुह्येश्वरीको इतिहास) ।

नरहरिनाथ २०१३

- = वि.सं. २०१३ मा काठमाडौँबाट इतिहास-प्रकाशक-संघद्वारा प्रकाशित इतिहास-प्रकाश २ अङ्क १ भागका ४५-७९ पृष्ठमा छापिएको, नरहरिनाथको पृथ्वीमल्लदेव ।

नरहरिनाथ २०१६

- = वि.सं. २०१६ मा प्रकाशित हिमवत्संस्कृति १ अङ्कका ३४-४५ पृष्ठमा छापिएको, नरहरिनाथको अपाडराज जगज्येष्ठ ।

नरहरिनाथ २०२२

- = वि.सं. २०२२ मा दाङबाट आध्यात्मिकसम्मेलनद्वारा प्रकाशित, नरहरिनाथको इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्रसंग्रहका ७६१-७६२ पृष्ठमा छापिएको, उनैको जगज्येष्ठ अपाडराज जुम्ला सैजाधिराज पुण्यमल्लदेवको कनकपत्र १ ।

नलिनीकान्त भट्टशाली १९८६

- = ई.सं. १९२९ (वि.सं. १९८६) मा ढाकाबाट प्रकाशित, नलिनीकान्त भट्टशालीको आइकन्अग्र्याफि अफ् बुइडस्ट् यान्ड् ब्रामनिकल्^{१०} स्कल्प्चर्ज् (इन् द ढाका म्युज्जीअम्) (बौद्ध धर्म र ब्राह्मणधर्मका मूर्ति (ढाका म्युजियममा रहेका)) ।

ई.सं. २००१ (वि.सं. २०५७) मा नयाँ दिल्लीबाट एरइअन् बुक्स इन्टरन्याशन्अलद्वारा फेरि प्रकाशित ।

१०. हामीले मात्रै गरेको सनातन धर्मलाई ब्रामनिज्म् शब्दले एक थरी पाश्चात्य र तिनका चेलाचपेटाहरूले बुझाउने गरेकोमा मेरो घोर आपत्ति छ । ब्रामनिज्म् शब्दको विरोधमा अहिलेन्दा ७६ वर्षअगाडि जयचन्द्र विद्यालंकार (१९१०:२५५-२५९) ले लेखेको कुरा यस प्रसङ्गमा पठनीय छ । आजभोलि चलेको बाहुनवादको बीज पनि यही ब्रामनिज्म् नै हो भनी भनिरहनुपर्दैन ।

नवीन लुईटेल २०७२

- = वि.सं. २०७२।२।३।१ मा ललितपुरबाट राजधानी न्यूज पब्लिकेशन प्रालि.द्वारा प्रकाशित राजधानी १४ वर्ष ३३८ अङ्कको ३ पृष्ठमा छापिएको, नवीन लुईटेलको भूकम्पले ५ सय ८१ सम्पदामा क्षति ।

नानार्थरत्नमाला

- = इरुगप दण्डाधिनाथमा हेर्नु ।

नानीभाइ मिखाद्वैमि २०६७

- = वि.सं. २०६७।११।१९।५ मा काठमाडौँबाट प्रदीपमान श्रेष्ठद्वारा प्रकाशित, देशयुमरु इयाः (देशमै नभएको इयाल) ७९२ पूर्णाङ्कको ४ पृष्ठमा छापिएको, नानीभाइ मिखाद्वैमिको जाती* प्रथाया छगू ज्वलन्त (जातिप्रथाको एउटा ज्वलन्त [प्रमाण]) ।

नारायणप्रसाद न्यौपाने २०४६

- = वि.सं. २०४६ मा त्रिभुवनविश्वविद्यालयमा नारायणप्रसाद न्यौपानेले एम्. ए.को लागि पेश गरेको थेसिस चतुरप्रह्ला*महाविहार ।

नारायण प्रसाद रिजाल (बुद्धवज्र) २०५७

- = शान्तिदेवमा हेर्नु ।

नारायणीयवृत्ति

- = आश्वलायनगृह्यसूत्रमा हेर्नु ।

निकोलस गेर्भास रोड्स, कार्ल ग्राबिश र कार्लो फाल्देत्तारो पोन्तेकोर्भो देला रोसेता २०४६

- = ई.सं. १९८९ (वि.सं. २०४६)मा लन्डनबाट रइअल न्यूमिज्म्याट्झक ससाइइटिबाट प्रकाशित, निकोलस गेर्भास रोड्स, कार्ल ग्राबिश र कार्लो फाल्देत्तारो पोन्तेकोर्भो देला रोसेताको द कइन्एज् अफ् नेपाल् (नेपालका सिक्का) ।

नित्यानन्द पन्त पर्वतीय वर्षकृत्यदीपक

- = वि.सं. २०५९ मा वाराणसीबाट चौखम्भा संस्कृतसंस्थानद्वारा प्रकाशित, गोपालशास्त्री नेनेद्वारा सम्पादित, नित्यानन्द पन्त पर्वतीयको वर्षकृत्यदीपक ३ संस्करण ।

निर्णयसिन्धु

- = कमलाकर भट्टमा हेर्नु ।

निष्पन्नयोगावली

- = अभयाकरगुप्तमा हेर्नु ।

नीलमत

- = ई.सं. १९२४ (वि.सं. १९८०)मा लाहुरबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, रामलाल काँजीलाल र जगद्धर जडूद्वारा सम्पादित नीलमतपुराणम् (नीलमतपुराण) ।
- ई.सं. १९३६ (वि.सं. १९९३)मा लाइडनबाट ई. जे. ब्रिलद्वारा प्रकाशित, के.दे. ब्रीसद्वारा सम्पादित नीलमत अर् टीचइङ्ग् अफ नील (नीलमत वा नीलको शिक्षा) ।
- ई.सं. १९६८ (वि.सं. २०२४)मा जम्मूको श्रीनगरबाट जम्मू यान्ड काश्मीर एकेडेमी अफ आर्ट, कल्चर यान्ड ल्याङ्ग्विजिजद्वारा प्रकाशित, वेदकुमारीद्वारा सम्पादित द नीलमत पुराण (नीलमत पुराण) १ ठेली ।
- ई.सं. १९७३ (वि.सं. २०२९)मा प्रकाशित, वेदकुमारीद्वारा सम्पादित द नीलमत पुराण २ ठेली ।

नील्स गुत्शो र हेमराज शाक्य २०३७

- = ई.सं. १९८० (वि.सं. २०३७)मा काठमाडौँबाट नेपाल रिसर्च सेन्टर र वीस्बादनबाट फ्रन्स शताइनरद्वारा प्रकाशित जर्नल् अफ द नेपाल रिसर्च सेन्टर् (नेपाल रिसर्च सेन्टरको पत्रिका) ४ अङ्कका १६१-१७४ पृष्ठमा छापिएको, नील्स गुत्शो र हेमराज शाक्यको द मन्अस्यरिज् (बाहा यान्ड बहि) अफ पाटन्ः अ कन्ट्रिब्युशन् टुवर्ड् द कल्चरल् टपग्राफि अफ अ नेवार् टाउन् (पाटनका विहार (बहाल र बहिल)– एउटा नेवार शहरको संस्कृतिसम्बन्धी स्थलाकृतिवर्णनतर्फ एउटा लेख) ।

नेपाल देशको इतिहास संग्रह

- = वि.सं. २०२७ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपाल १२ सङ्ख्याका १-२७ पृष्ठमा छापिएको (क्रमगत) नेपाल देशको इतिहास संग्रह ।

नेपालः प्रिलिम्इनरि एडिशन १९८५

- = ई.सं. १९२८ (वि.सं. १९८५)मा कलकत्ताबाट सर्भे अफ इन्डिअ अफिसइजद्वारा प्रकाशित नेपालः प्रिलिम्इनरि एडिशन शीट नम्बर १ (नेपालको नक्शा)– उठानको संस्करण, पहिलो ताउ) ।

नेपालमाहात्म्य

- = ई.सं. १९०१ (वि.सं. १९५७)मा काशीबाट प्राभाकरी कम्पनीद्वारा प्रकाशित, मुरलीधर भाको श्रीस्कन्दपुराणान्तर्गत नेपालमाहात्म्यम् (श्रीस्कन्दपुराणान्तर्गत नेपालमाहात्म्य) ।
- ई.सं. १९७० (वि.सं. २०२७)मा म्युनिखबाट विल्हेल्म फिङ्क् फेरलागद्वारा प्रकाशित, हेल्ला ओइबाखको दास् नेपालमाहात्म्य देस् स्कन्दपुराणं (स्कन्दपुराणको नेपालमाहात्म्य) ।

वि.सं. २०२८ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, मुक्तिनाथ खनालको नेपाल-माहात्म्य ।

वि.सं. २०३३ मा काशीबाट चौखम्बा अमरभारतीप्रकाशनद्वारा प्रकाशित, केदारनाथ शर्माको स्कन्दपुराणान्तर्गत नेपालमाहात्म्यम् सपरिशिष्ट-‘पार्वती’हिन्दीव्याख्योपेतम् (स्कन्दपुराणान्तर्गत नेपालमाहात्म्य, परिशिष्टसहित, पार्वती[नाउँको] हिन्दी व्याख्या भएको) ।

ई.सं. १९९२ (वि.सं. २०३८/३९)मा जयपुरबाट निराला पब्लिकेशनजद्वारा प्रकाशित, जयराज आचार्यको द नेपाल-माहात्म्य अफ द स्कन्दपुराणः लेज्अन्ड्ज् अन् द सेक्रिड् प्लेस्ड्ज् अफ नेपाल् (स्कन्दपुराणको नेपालमाहात्म्य- नेपालका पवित्र स्थलहरूका पुराणकथा) ।

नेपाल वर्षक्रिया

= आशाकाजी वज्राचार्य २०१३ मा हेर्नु ।

नेपाल वर्षक्रिया

= श्रीकण्ठानन्द उपाध्यायमा हेर्नु ।

नोरियुकि कुदो २०६०

= ई.सं. २००४ (वि.सं. २०६०)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, शोउन हिनो र तोशिहिरो वादाद्वारा सम्पादित श्री माउन्टेन्ज् यान्ड् सेभ्न् रिभ्अर्ज्ः प्रोफ. मुसाशि ताचिकावा'ज् फिलिसितेशन् भल्युम् (३ पहाड र ७ खोला- प्रो. मुसाशि ताचिकावाको अभिनन्दनग्रन्थ)का ७३-९५ पृष्ठमा छापिएको, नोरियुकि कुदोको रिमावर्स् अन् दि अर्थग्रफि अफ द काश्यपपरिवर्त म्यानुस्क्रिप्ट्सः 'विसर्ग-दण्ड' इन् भर्स्इज् (काश्यपपरिवर्तका लेखोट पुस्तकहरूको वर्णविन्यासबारे चर्चा- पद्यमा विसर्ग-दण्ड) ।

न्यायविकासिनी

= वि.सं. २०६५ मा काठमाडौँबाट कानूनव्यवसायी क्लबद्वारा प्रकाशित, दिनेशराज पन्तद्वारा सम्पादित राजा जयस्थिति मल्लद्वारा नेपालसंवत् ५०० (विक्रमसंवत् १४३६)मा जारी कानून न्यायविकासिनी (मानवन्यायशास्त्र) ।

पतञ्जलि शर्मा गजुरेल १९९३

= वि.सं. १९९३ मा काशीबाट प्रकाशित, षडानन्द ग. शुक्लद्वारा संशोधित, पतञ्जलि शर्मा गजुरेलको श्रीधीरादेश पातञ्जलतीर्थावली श्री ३ युद्धप्रकाश ।

पदचन्द्रिका

= बृहस्पतिमा हेर्नु ।

पदम* गौतम २०६८

- = वि.सं. २०६८।१२।४।७ मा काठमाडौँबाट उत्सर्गप्रकाशनद्वारा प्रकाशित राजधानी ११ वर्ष २७८ अङ्कको ख पृष्ठमा छापिएको, पदम* गौतमको अर्थात् डोल्पोबुद्ध ।

पद्मनाथ भट्टाचार्य १९७०-१९७१

- = ई.सं. १९१३-१४ (वि.सं. १९७०-१९७१)मा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक १२ ठेलीका ६५-७९ पृष्ठमा छापिएको, पद्मनाथ भट्टाचार्यको निधानपुर कप्अर्प्लेट्स् अफ भास्करवर्मन् (भास्करवर्माका, निधानपुरका ताम्रपत्र) ।

यो ठेली ई.सं. १९८२ (वि.सं. २०३९)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलजुइक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

पद्माकर ट्रान्स्लेशन ग्रुप २०५५

- = ई.सं. १९९७ (वि.सं. २०५५)मा भारतबाट शम्भल साउथ एशिया एडिशनद्वारा प्रकाशित, पद्माकर ट्रान्स्लेशन ग्रुपको द वे अफ द बोधिसत्त्वः अ ट्रान्स्लेशन् अफ द बोधिचर्यावतार (बोधिसत्त्वको चर्या- बोधिचर्यावतारको उत्था) ।

परमानन्द शर्मा २०४७

- = शान्तिदेवमा हेर्नु ।

परशुराम लक्ष्मण वैद्य २०१६

- = शान्तिदेवमा हेर्नु ।

परिशिष्ट खण्ड २०२८

- = वि.सं. २०२८ मा जुम्लाबाट भीमप्रसाद श्रेष्ठद्वारा प्रकाशित, कर्णाली प्रदेश एक बिटो अध्ययनको परिशिष्ट खण्ड (१-२२ पृष्ठ) ।

परसिभल ल्यान्डन १९८५

- = ई.सं. १९२८ (वि.सं. १९८५)मा लन्डनबाट कन्स्टबलद्वारा प्रकाशित परसिभल ल्यान्डनको नेपाल १-२ ठेली ।

ई.सं. १९७६ (वि.सं. २०३३)मा काठमाडौँबाट रत्नपुस्तकभण्डारद्वारा फेरि प्रकाशित ।

पलेस्वा २०५७

- = वि.सं. २०५७ मा प्रकाशित पलेस्वा १७ अङ्कका ६-५७ पृष्ठमा छापिएको सक्वः वज्रयोगिनीया स्थलगत अध्ययन भ्रमणः छगू प्रतिवेदन (साँखु वज्रयोगिनीको ठाउँमा घुमेर गरिएको अन्वेषण- एउटा जाहेरी) ।

पशुपतिपुराण

- = वि.सं. २०११ मा काठमाडौँबाट भीमप्रसाद उपाध्यायद्वारा प्रकाशित, नरहरिनाथको श्रीमत्पशुपतिपुराणम् पूर्वार्धम् (श्रीपशुपतिपुराण पूर्वार्ध) ।

वि.सं. २०२९ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, मधुसूदन रिसाल 'प्रदीप'को पशुपति-पुराण ।

पाणिनि अष्टाध्यायी

- = वि.सं. २००९ मा बनारसबाट चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, शोभित मिश्रद्वारा सम्पादित पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः काशिका विद्वद्वरवामनजयादित्यविरचिता (पाणिनीय व्याकरणका सूत्रको वृत्ति काशिका- विद्वान्हरूमा श्रेष्ठ वामन र जयादित्यले बनाएको) ३ संस्करण ।

पाण्डुरङ्ग वामन काणे २०३१

- = ई.सं. १९७४ (वि.सं. २०३१)मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित, पाण्डुरङ्ग वामन काणेको हिस्टरी अफ् धर्मशास्त्र (एन्शन्ट् यान्ड् मेड्ईभल् रिलिज्अस् यान्ड् सिभ्इल् ल) (धर्मशास्त्र (भारतको प्राचीन र मध्यकालको धर्मसम्बन्धी र देवानी कानून)को इतिहास) २ ठेली २ भाग २ संस्करण ।

पाण्डुरङ्ग वामन काणे २०३१ क

- = ई.सं. १९७४ (वि.सं. २०३१)मा प्रकाशित, पाण्डुरङ्ग वामन काणेको हिस्टरी अफ् धर्मशास्त्र (एन्शन्ट् यान्ड् मेड्ईभल् रिलिज्अस् यान्ड् सिभ्इल् ल) ५ ठेली १ भाग २ संस्करण ।

पातञ्जलतीर्थावली

- = पतञ्जलि शर्मा गजुरेल १९९३ मा हेर्नु ।

पारस्करगृह्यसूत्र

- = वि.सं. १९७३ मा बम्बईबाट गुजराती प्रिन्टिङ् प्रेसद्वारा प्रकाशित, महादेव गङ्गाधर बात्रेको पारस्करगृह्यसूत्रम्- श्रीकर्कोपाध्याय-जयराम-हरिहर-गदाधर-विश्वनाथप्रणीत-भाष्यपञ्चकसमलंकृतम् (पारस्करगृह्यसूत्र- श्रीकर्कोपाध्याय, जयराम, हरिहर, गदाधर र विश्वनाथले बनाएको गरी ५ वटा भाष्यले सिँगारिएको) ।

पासूका २०५८

- = वि.सं. २०५८ मा प्रकाशित पासूका (पञ्चसूत्रिका) ५ वर्ष ९ अङ्कको १३ पृष्ठमा छापिएको केही अप्रकाशित लिखतपत्रहरू ।

पीटर बर्लि २०३३

- = ई.सं. १९७६ (वि.सं. २०३३) मा प्रकाशित, कैलाश* ४ वर्षका २१-७१ पृष्ठमा छापिएको, पीटर बर्लिको ए क्रोनल्अजि अफ् द लेटर् किङ्ज् अफ् पाटन् (पाटनका पछिल्ला राजाहरूको कालनिर्णय) ।

पुरुषोत्तम त्रिकाण्डशेष

- = वि.सं. १९७२ मा बम्बईबाट क्षेमराजश्रीकृष्णदासद्वारा प्रकाशित, शीलस्कन्धको त्रिकाण्डशेषः नाम संस्कृतप्राचीनकोषः । कलिङ्गाधिनाथेन श्रीपुरुषोत्तमदेवनृपतिवरेण विरचितः (त्रिकाण्डशेष नाउँ भएको संस्कृतको पुरानो कोष; कलिङ्गका राजा, राजाहरूमा श्रेष्ठ श्रीपुरुषोत्तमदेवले बनाएको) ।

पुरुषोत्तम भाषावृत्ति

- = ई.सं. १९७१ (वि.सं. २०२८) काशीबाट तारा पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित, द्वारिकादास शास्त्रीको श्रीमत्पुरुषोत्तमदेवविरचिता भाषावृत्तिः [पाणिनीयाष्टाध्यायीव्याख्या] (श्रीमान् पुरुषोत्तमदेवले बनाएको भाषावृत्ति (पाणिनिको अष्टाध्यायीको व्याख्या)) ।

पुरुषोत्तमशमशेर राणा २०५९

- = वि.सं. २०५९ मा काठमाडौँबाट कामनाप्रकाशनसमूहद्वारा प्रकाशित साधना १०४ पूर्णाङ्कका २६-३२ पृष्ठमा छापिएको, पुरुषोत्तमशमशेर राणाको जंगबहादुरका बयालीस पत्नीहरू ।

पुष्प राज बज्राचार्य* २०५१

- = वि.सं. २०५१ मा प्रकाशित पलेस्वाँ ८ अङ्कका ४८-५८ पृष्ठमा छापिएको पुष्प राज बज्राचार्य*को प्रकाशित प्रज्ञापारमिता विषयक अध्ययन सामग्री ।

पुष्परत्न शाक्य २०६१

- = वि.सं. २०६१ मा भक्तपुरबाट मैत्रेय युवा संघद्वारा प्रकाशित, भद्ररत्न बज्राचार्य*द्वारा सम्पादित ख्वपया बाहा बहि (भक्तपुरका बहाल र बहिल)को १७३ पृष्ठमा छापिएको, पुष्परत्न शाक्यको पशुपति महाविहारया विविध अभिलेखत (पशुपतिमहाविहारका थरीथरीका अभिलेख) ।

पूर्णकाजी ताम्रकार २०६१

- = वि.सं. २०६१।६।२८।५ मा काठमाडौँबाट प्रदीपमान श्रेष्ठद्वारा प्रकाशित देशय्मरु इया (देशमै नभएको इयाल) ५०५ पूर्णाङ्कको २ पृष्ठमा छापिएको, पूर्णकाजी ताम्रकारको प्रकाश मल्लया राज्ययागु तालपउ निपु (प्रकाश मल्लको राज्यका ताडपत्र २ वटा) ।

पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२१

- = वि.सं. २०२१ मा काठमाडौँबाट वीरपुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, पूर्णरत्न वज्राचार्यको नेपालराजकीय-वीरपुस्तकालयस्थपुस्तकानां बृहत्सूचीपत्रम् (नेपाल राजकीय वीर-पुस्तकालयमा रहेका पुस्तकहरूको ठूलो सूचीपत्र) ७ भाग १ खण्ड ।

पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२३

- = वि.सं. २०२३ मा प्रकाशित, पूर्णरत्न वज्राचार्यको नेपाल राजकीय-वीरपुस्तकालय-स्थपुस्तकानां बृहत्सूचीपत्रम् (नेपाल राजकीय वीरपुस्तकालयमा रहेका पुस्तकहरूको ठूलो सूचीपत्र) ७ भाग २ खण्ड ।

पूर्णरत्न वज्राचार्य २०२३ क

- = वि.सं. २०२३ मा प्रकाशित, पूर्णरत्न वज्राचार्यको नेपाल राजकीय-वीरपुस्तकालयस्थ-पुस्तकानां बृहत्सूचीपत्रम् (नेपाल राजकीय वीरपुस्तकालयमा रहेका पुस्तकहरूको ठूलो सूचीपत्र) ७ भाग ३ खण्ड ।

पूर्णरत्न वज्राचार्य २०४४

- = वि.सं. २०४४ मा प्रकाशित अभिलेख ५ अङ्कका ५०-६१ पृष्ठमा छापिएको, पूर्णरत्न वज्राचार्यको भूमिसम्बन्धी केही तमसूक-ताडपत्र ।

पूर्णरत्न वज्राचार्य २०४७

- = वि.सं. २०४७ मा प्रकाशित अभिलेख ८ अङ्कका १५९-१६७ पृष्ठमा छापिएको, पूर्णरत्न वज्राचार्यको भूमिसम्बन्धी केही तमसूक ताडपत्र ।

पूर्णरत्न वज्राचार्य २०४८

- = वि.सं. २०४८ मा प्रकाशित अभिलेख ९ पूर्णाङ्कका १२५-१३६ पृष्ठमा छापिएको, पूर्णरत्न वज्राचार्यको भूमिसम्बन्धी ताडपत्रहरू ।

पूर्णरत्न वज्राचार्य २०४९

- = वि.सं. २०४९ मा प्रकाशित अभिलेख १० अङ्कका ८७-१२२ पृष्ठमा छापिएको, पूर्णरत्न वज्राचार्यको भूमिसम्बन्धी केही ताडपत्र-तमसूक ।

पेमा छ्योद्योन २०६२

- = ई.सं. २००५ (वि.सं. २०६२)मा बोस्टनबाट शम्भल पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित, हेलेन बर्लिनरद्वारा सम्पादित, पेमा छ्योद्योनको नो टाइम् टु लूसः अ टाइम्लि गाइड टु द वे अफ् द बोधिसत्त्व (खेर फाल्म समय छैन- बोधिसत्त्वको चर्याको सामयिक देशिक) ।

ई.सं. २००७ (वि.सं. २०६४)मा फेरि प्रकाशित ।

पोपटभाई अम्बाशङ्कर मनकाड २००७

= भुवनदेवमा हेर्नु ।

प्रक्रियाकौमुदी

= रामचन्द्रमा हेर्नु ।

प्रणय पासा २०६५

= वि.सं. २०६५ मा पासा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, प्रणय पासाको नयपाल (इतिहास विरुद्धको इतिहास) ।

प्रतापचन्द्र घोष १९५८

= ई.सं. १९०२ (वि.सं. १९५८)मा कलकत्ताबाट एशियाटिक ससाइटिद्वारा प्रकाशित, प्रतापचन्द्र घोषको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता १ भाग, १ गुच्छ (फ्यासुइक्ल) ।

प्रतापादित्य पाल २०२६

= ई.सं. १९७० (वि.सं. २०२६)मा कलकत्ताबाट एशियाटिक ससाइटिद्वारा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालको वैष्णव आइकन्अलजि इन् नेपाल (नेपालमा वैष्णव प्रतिमालक्षण) ।

प्रतापादित्य पाल २०३०

= ई.सं. १९७४ (वि.सं. २०३०)मा लाइडनबाट ई. जे. ब्रिलद्वारा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालको दि आर्ट्स अफ नेपाल (नेपालका कला) १ भाग ।

प्रतापादित्य पाल २०३५

= ई.सं. १९७८ (वि.सं. २०३५)मा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालको दि आर्ट्स अफ नेपाल (नेपालका कला) २ भाग ।

प्रतापादित्य पाल २०३८

= ई.सं. १९८१ (वि.सं. २०३८)मा लास आन्जेलसबाट विचित्र प्रेसद्वारा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालको हिन्दू रिलिज्न् यान्ड आइकन्अलजि अकईइड टु द तन्त्रसार (तन्त्रसारअनुसार हिन्दू धर्म र प्रतिमालक्षण) ।

प्रतिमा

= भासमा हेर्नु ।

प्रतिष्ठाक्षेत्रसारसमुच्चय

= वैरोचनमा हेर्नु ।

प्रतीक ढकाल २०६१

= वि.सं. २०६१ मा ललितपुरबाट साभा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, प्रतीक ढकालको हिमालपारि पुगेपछि ।

प्रतीक ढकाल २०६७

- = वि.सं. २०६७।११।१०।३ मा काठमाडौँबाट नयाँ प्रकाशनद्वारा प्रकाशित नयाँ पत्रिका ४ वर्ष ३०६ अङ्कको ६ पृष्ठमा छापिएको, प्रतीक ढकालको हिमालपारिका दुःख ।

प्रबोधकुमार मिश्र २०५३

- = ई.सं. १९९६ (वि.सं. २०५३) मा नयाँ दिल्लीबाट कावेरी बुक्सद्वारा प्रकाशित, प्रबोधकुमार मिश्रद्वारा सम्पादित यास्पेक्टस् अफ् इन्डिअन् हिस्टरि यान्ड हिस्टरिअग्रफि (भारतीय इतिहास र इतिहासलेखनका पक्ष)का १९७-२०२ पृष्ठमा छापिएको, उनैको जगन्नाथ कल्ट अफ् ओरिसूसा यान्ड द राजाज् अफ् नेपाल (उडिसाको जगन्नाथसम्प्रदाय र नेपालका राजाहरू) ।

प्रबोधचन्द्र बागची १९८८

- = ई.सं. १९३१ (वि.सं. १९८८) मा कलकत्ताबाट क्याल्कट्टा अर्इअन्टल प्रेसद्वारा प्रकाशित दि इन्डिअन् हिस्टर्इक्ल् क्वार्टर्लि (भारतीय इतिहाससम्बन्धी त्रैमासिक पत्रिका)को ७ ठेली ४ सङ्ख्याका ७४१-७४२ पृष्ठमा छापिएको, प्रबोधचन्द्र बागचीको अन् दि यान्टिक्विटि अफ् द नेम् काष्टमण्डप अर् काट्मान्डू (काष्टमण्डप अथवा काठमाडौँ भन्ने नाउँको प्राचीनताको विषयमा) ।

प्रबोधचन्द्रोदय

- = कृष्णमिश्रमा हेर्नु ।

प्रयाग राज शर्मा २०५४

- = वि.सं. २०५४ मा कीर्तिपुरबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित, प्रयाग राज शर्माको कुल, भूमि र राज्यः नेपाल उपत्यकाको पूर्व-मध्यकालिक सामाजिक अध्ययन ।

प्रसन्नकुमार आचार्य १९९०

- = मानसारमा हेर्नु ।

प्रसन्नकुमार आचार्य १९९० क

- = ई.सं. १९३४ (वि.सं. १९९०) मा इलाहाबादबाट इलाहाबादविश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित, प्रसन्नकुमार आचार्यको आर्किटेक्चर् अफ् मानसारः ट्रान्स्लेट्इड् फ्रम् अरिज्जन्ल् स्यान्स्क्रिट् (मानसारको वास्तु-मूल संस्कृतबाट उल्था गरिएको) ।

ई.सं. १९८० (वि.सं. २०३७) मा नयाँ दिल्लीबाट अर्इअन्टल बुक्स रिप्रिन्ट कर्पोरेशनद्वारा फेरि प्रकाशित ।

प्रसन्नकुमार आचार्य १९९१

- = ई.सं. १९३४ (वि.सं. १९९१)मा लन्डनबाट अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, प्रसन्नकुमार आचार्यको *अ डिक्शन्अरि अफ हिन्डू आर्किटेक्चर्* (हिन्दू वास्तुको कोष) ।
ई.सं. १९८१ (वि.सं. २०३८)मा नयाँ दिल्लीबाट अर्इअन्टल बुक्स रिप्रिन्ट कर्पोरेशनद्वारा फेरि प्रकाशित ।

प्रसन्नकुमार आचार्य २००३

- = ई.सं. १९४६ (वि.सं. २००३)मा लन्डनबाट अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, प्रसन्नकुमार आचार्यको *यान् एन्साइक्लोपीडिअ अफ हिन्डू आर्किटेक्चर्* (हिन्दू वास्तुको कोष) ।
ई.सं. १९७९ (वि.सं. २०३६)मा नयाँ दिल्लीबाट अर्इअन्टल बुक्स रिप्रिन्ट कर्पोरेशनद्वारा फेरि प्रकाशित ।

प्राकृतचन्द्रिका

- = शेषकृष्णमा हेर्नु ।

प्राकृतप्रकाश

- = वररुचिमा हेर्नु ।

प्रेम बहादुर कसा: २०१६

- = ने.सं. १०७९ (वि.सं. २०१६)मा काठमाडौँबाट प्रेम बहादुर कसाद्वारा प्रकाशित, उनैको *मतेनाया म्ये* (प्रेमका गीत) ।

प्रेमहिरा तुलाधर २०६३-२०६४

- = वि.सं. २०६३-२०६४ मा लन्डनबाट अमृता श्रेष्ठद्वारा प्रकाशित *मतिना* (प्रेम) १ अङ्कको ११ पृष्ठमा छापिएको, प्रेमहिरा तुलाधरले लेखेको, किपा: बरेले उल्था गरेको गद्य गुरू* पण्डित निष्ठानन्द बज्राचार्य* ।

प्रेमहिरा तुलाधर २०६६

- = वि.सं. २०६६।८।४।५ मा काठमाडौँबाट अर्थ पिथनाद्वारा प्रकाशित *सन्ध्या टाइम्स* १५ वर्ष १४ अङ्कका ५ पृष्ठमा छापिएको, प्रेमहिरा तुलाधरको पं. निष्ठानन्द बज्राचार्यया सक्षिप्त जीवनी (पं. निष्ठानन्द बज्राचार्यको सक्षिप्त चरित) ।

फणिन्द्र* रत्न बज्राचार्य* २०६४

- = ने.सं. ११२७ (वि.सं. २०६४)मा काठमाडौँबाट नेवा देय् दबूद्वारा प्रकाशित *नेवा समाज* (नेवारसमाज)का २१३-२४६ पृष्ठमा छापिएको फणिन्द्र* रत्न बज्राचार्य*को *बज्राचार्य* समाज* ।

फणीन्द्ररत्न वज्राचार्य २०६८

- = ने.सं. ११३१ (वि.सं. २०६८)मा काठमाडौँबाट छुसिंस्यारद्वारा प्रकाशित, तारा देवी तुलाधरको थायभु- भोय् ज्वलंया विवरण (थरीथरीका व्यञ्जन राखिने थालविशेष)- भोजका सामग्रीहरूका विवरण)मा छापिएको, फणीन्द्ररत्न वज्राचार्यको भव्यब्ब (भोजको भाग) (१-४ पृष्ठ)^९ ।

फ्रन्त्स कील्हर्न १९४५

- = ई.सं. १९८८ (वि.सं. १९४५)मा प्रकाशित दि इन्डिअन् यान्टिक्वरि १७ ठेलीका २४६-२५३ पृष्ठमा छापिएको, फ्रन्त्स कील्हर्नको दि ईप्अक् अफ् द नेवार् ईर्अ (नेवारसंवत्को प्रारम्भकाल) ।

ई.सं. १९८४ (वि.सं. २०४१)मा दिल्लीबाट स्वाति पब्लिकेशन्जद्वारा फेरि प्रकाशित ।

फ्रन्त्स कील्हर्न १९४६

- = ई.सं. १८८९ (वि.सं. १९४६)मा प्रकाशित दि इन्डिअन् यान्टिक्वरि १८ ठेलीका २५१-२५३ पृष्ठमा छापिएको, फ्रन्त्स कील्हर्नको द विक्रम यर् कमेन्सइड् विद् द मन्थ् आषाढ (आषाढ महीनादेखि शुरू हुने विक्रमसंवत्) ।

ई.सं. १९८४ (वि.सं. २०४१)मा दिल्लीबाट स्वाति पब्लिकेशन्जद्वारा पुनः प्रकाशित ।

ई.सं. १९६९ (वि.सं. २०२६)मा वीस्बादनबाट फ्रन्त्स शथाइनर फेर्लागद्वारा प्रकाशित, विल्हेल्म राउद्वारा सम्पादित, फ्रन्त्स कील्हर्नको क्लाइन श्रिफ्टेन् (ससाना लेख) १ भागका ४९४-४९६ पृष्ठमा गाभिएको ।

फ्रन्त्स कील्हर्न १९४७

- = ई.सं. १८९० (वि.सं. १९४७)मा प्रकाशित दि इन्डिअन् यान्टिक्वरि १९ ठेलीको ३१६ पृष्ठमा छापिएको, फ्रन्त्स कील्हर्नको द मालव ईर्अ (मालवसंवत्) ।

ई.सं. १९८५ (वि.सं. २०४२)मा दिल्लीबाट स्वाति पब्लिकेशन्जद्वारा पुनः प्रकाशित ।

ई.सं. १९६९ (वि.सं. २०२६)मा प्रकाशित, विल्हेल्म राउद्वारा सम्पादित, फ्रन्त्स कील्हर्नको क्लाइन श्रिफ्टेन् (ससाना लेख) २ भागको ६१२ पृष्ठमा गाभिएको ।

९. त्यहाँ पृष्ठसङ्ख्या दिइएको छैन । भव्यब्बको उठानदेखि बैठानसम्मका पृष्ठ गनी पृष्ठसङ्ख्या मैले दिएको हुँ ।

१०. फ्रन्त्स कील्हर्न १९४५ ख, १९४५ ग र १९४६ मासिक दि इन्डिअन् यान्टिक्वरिको अठाहौँ ठेलीमा छापिएका भए पनि पहिलो ई.सं. १८८९ जनवरीमा, दोस्रो ई.सं. १८८९ फेब्रुअरीमा र पछिल्लो ई.सं. १८८९ मेमा छापिएकाले वि.सं. मा बदल्दा साल फरक हुन गएको हो ।

फ्रन्स कील्हर्न १९४७ क

- = दि इन्डिअन् यान्टिक्वरि १९ ठेलीका २१५-२१९ पृष्ठमा छापिएको, फ्रन्स कील्हर्नको देल्ही सिवालिक् पिल्अर् इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ् वीसलदेव; द विक्रम यर् १२२० (वीसलदेवको, दिल्ली सिवालिकको खामोमा कुँदिएका लेख, विक्रमसंवत् १२२०) ।

फ्रन्स कील्हर्न १९४८

- = ई.सं. १८९२ (वि.सं. १९४८)मा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक १ ठेलीका ३२-३९ पृष्ठमा छापिएको, फ्रन्स कील्हर्नको रत्नपुर स्टेन् इन्स्क्रिप्शन् अफ् जाजल्लदेव, अफ् द (चेदि) यर् ८६६ (जाजल्लदेवको, रत्नपुरको शिलालेख; [चेदि] संवत् ८६६ को) । ई.सं. १९८३ (वि.सं. २०४०)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलज्जक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

फ्रन्स कील्हर्न १९४८ क

- = इपिग्रफिय इन्डिक १ ठेलीका १३७-१४७ पृष्ठमा छापिएको, फ्रन्स कील्हर्नको इन्स्क्रिप्शन्ज् फ्रम् खजुराहो: आइभी. स्टेन् इन्स्क्रिप्शन् अफ् धङ्गदेव अफ् द यर् १०५९; रिन्डू बाइ जयवर्मदेव इन् द यर् ११७३ (खजुराहोका उत्कीर्ण लेख-४. धङ्गदेवको संवत् १०५९ को शिलापत्र, संवत् ११७३ मा जयवर्मदेवले थपेको (शब्दशः अर्थ गर्दा- नयाँ पारेको) ।

फ्रन्स कील्हर्न १९५३-१९५४

- = ई.सं. १८९६-९७ (वि.सं. १९५३-१९५४)मा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक ४ ठेलीका ९९-१०१ पृष्ठमा छापिएको, फ्रन्स कील्हर्नको ट्वेन्टि-वन् कप्अर्-प्लेट्स् अफ् द किङ्ज् अफ् कनौज्; [विक्रम-] संवत् ११७१ टु १२३३: ए.- प्लेट् अफ् गोविन्दचन्द्र अफ् [विक्रम-] संवत् ११८२ (कन्नौजका राजाहरूका २१ वटा ताम्रपत्र, [विक्रम] संवत् ११७१ देखि १२३३- क. [विक्रम] संवत् ११८२ को गोविन्दचन्द्रको [ताम्र] पत्र) । ई.सं. १९७९ (वि.सं. २०३६)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलज्जक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

फ्रन्स कील्हर्न १९५३-१९५४ क

- = इपिग्रफिय इन्डिक ४ ठेलीका १०३-१०४ पृष्ठमा छापिएको, फ्रन्स कील्हर्नको ट्वेन्टि-वन् कप्अर्-प्लेट्स् अफ् द किङ्ज् अफ् कनौज्; [विक्रम-] संवत् ११७१ टु १२३३: सी.- प्लेट् अफ् गोविन्दचन्द्र अफ् [विक्रम-] संवत् ११७२ (कन्नौजका राजाहरूका २१ वटा ताम्रपत्र, (विक्रम) संवत् ११७१ देखि १२३३)- ग. (विक्रम) संवत् ११७२ को गोविन्दचन्द्रको ताम्रपत्र) ।

फ्रन्त्स कील्हर्न १९५३-१९५४ ख

- = ई.सं. १८९६-९७ (वि.सं. १९५३-१९५४)मा इपिग्रफिय इन्डिक ४ ठेलीका २४३-२५४ पृष्ठमा छापिएको, फ्रन्त्स कील्हर्नको खलिमपुर प्लेट अफ धर्मपालदेव (धर्मपालदेवको, खलिमपुरको [ताम्र]पत्र) ।

फ्रन्त्स कील्हर्न १९६४-१९६५

- = ई.सं १९०७-१९०८ (वि.सं १९६४-१९६५)मा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक ९ ठेलीका १४८-१५९ पृष्ठमा छापिएको, फ्रन्त्स कील्हर्नको माउन्ट आबू विमल टेम्पल् इन्स्क्रिप्शन् अफ [विक्रम-]संवत् १३७८ ([विक्रम]संवत् १३७८ को, आबू पर्वतको, विमलमन्दिरको उत्कीर्ण लेख) ।

ई.सं. १९८१ (वि.सं. २०३८)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलज्जइक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

फ्रन्त्स कील्हर्न २०२६

- = फ्रन्त्स कील्हर्न १९४६ मा हेर्नु ।

फ्रन्त्स कील्हर्न २०२६ क

- = फ्रन्त्स कील्हर्न १९४७ मा हेर्नु ।

फ्रान्सिस ब्युकानन ह्यामिल्टन १८७६

- = ई.सं. १८१९ (वि.सं. १८७६)मा एडिनबर्गबाट ए. कन्स्टेबलद्वारा प्रकाशित फ्रान्सिस ब्युकानन ह्यामिल्टनको यान् अकाउन्ट अफ द किङ्डम् अफ नेपाल यान्ड अफ द टेइटरइज् अनेक्स्ड टु दिस् डोमिन्यन् बाइ द हाउस् अफ गोरखा (नेपाल राज्यको र गोर्खाली राजवंशले यस राज्यमा गाभेका प्रदेशहरूको वर्णन) ।

ई.सं. १९७१ (वि.सं. २०२८)मा नयाँ दिल्लीबाट मञ्जुश्री पब्लिशिङ हाउसद्वारा फेरि प्रकाशित ।

फ्रेड्रिक ईडेन पार्गिटर १९६७

- = ई.सं. १९१० (वि.सं. १९६७)मा प्रकाशित दि इन्डिअन् यान्टिक्वरि ३९ ठेलीका १९३-२१६ पृष्ठमा छापिएको, फ्रेड्रिक ईडेन पार्गिटरको श्री कप्अर्-प्लेट ग्राण्डस् फ्रम् इस्ट बेन्गल् (पूर्व बङ्गालका, तामाको पातो[मा कुँदिएका], ३ वटा दानपत्र) ।

ई.सं. १९८५ (वि.सं. २०४२)मा दिल्लीबाट स्वाति पब्लिकेशन्जद्वारा फेरि प्रकाशित ।

बद्रीरत्न बज्राचार्य* २०४६

- = वि.सं. २०४६ मा काठमाडौँबाट आनन्दकुटीविहारगुठीद्वारा प्रकाशित, बद्रीरत्न बज्राचार्य*को न्हापायापिं प्रसिद्ध बज्राचार्य*पिं (पहिलेका प्रसिद्ध बज्राचार्यहरू) ।

बनारसीलाल २०५१

- = ई.सं. १९९४ (वि.सं. २०५१)मा सारनाथबाट केन्द्रीय* उच्च तिब्बती शिक्षासंस्थानद्वारा प्रकाशित, बनारसीलालद्वारा सम्पादित आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिः भिक्षुरविश्रीज्ञानविरचितया अमृतकणिकाख्यटिप्पण्या आचार्यविभूतिचन्द्रविरचितेन अमृतकणिकोद्योतनिबन्धेन च सहिता (आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति- भिक्षु रविश्रीज्ञानले बनाएको अमृतकणिका नाउँ भएको टिप्पणी र आचार्य विभूतिचन्द्रले बनाएको अमृतकणिकोद्योतनिबन्धसहित)का xiii-xliv पृष्ठमा छापिएको उनैको भूमिका ।

बलराम श्रीवास्तव २०२१

- = मण्डनमा हेर्नु ।

बाण कादम्बरी

- = ई.सं. १९६८ (वि.सं. २०२५)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, मोरेश्वर रामचन्द्र कालेद्वारा सम्पादित महाकविश्रीबाणभट्टप्रणीता कादम्बरी (पूर्वभागः) मयूरेश्वरकृतया बालबोधिण्याख्यव्याख्यया समुल्लसिता (महाकवि श्रीबाणभट्टद्वारा रचित कादम्बरी पूर्वभाग, मयूरेश्वरले बनाएको बालबोधिनी भन्ने व्याख्याले सुहाएको) ४ संस्करण ।

बाण हर्षचरित

- = ई.सं. १९७३ (वि.सं. २०३०)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा पुनः प्रकाशित, पाण्डुरङ्ग वामन काणेद्वारा सम्पादित द हर्षचरित अफ् बाणभट्ट (बाणभट्टको हर्षचरित) ।

बाबुराम आचार्य २०१०

- = वि.सं. २०१० मा काठमाडौँबाट नारायणप्रसाद बाँस्कोट्यद्वारा प्रकाशित प्रगति २ अङ्कका २२-३४ पृष्ठमा छापिएको, बाबुराम आचार्यको काठमाडौँ ।

बावुकृष्ण २०१९

- = वि.सं. २०१९ मा काठमाडौँबाट वीरपुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, बавुकृष्णको नेपालराजकीय-वीरपुस्तकालयस्थ पुस्तकानामन्यतमः प्रतिष्ठालक्षणसारसमुच्चयः तस्यैतस्य देवता-चित्रसंग्रहात्मकः प्रथमो भागः (नेपाल राजकीय वीरपुस्तकालयमा पुस्तकहरूमध्ये एक प्रतिष्ठालक्षणसारसमुच्चय - त्यसको देवताहरूका चित्रको सङ्ग्रह भएको पहिलो भाग) ।

बिनय*तोष भट्टाचार्य १९८५

- = साधनमालामा हेर्नु ।

बिनय*तोष भट्टाचार्य २००६

- = अभयाकरगुप्तमा हेर्नु ।

बिराजकाजी राजोपाध्याय २०५८

- = वि.सं. २०५८ मा काठमाडौँबाट नेपाल सम्पदासंघद्वारा प्रकाशित उपत्यकाका सम्पदाहरू (वैयक्तिक अध्ययन)का ८९-९४ पृष्ठमा छापिएको, बिराजकाजी राजोपाध्यायको भास्कर देव संस्कारित केशचन्द्र कृत पारवर्त* महाविहार इतुंबहा:-छगू अध्ययन (भास्करदेव-संस्कारितकेशचन्द्रकृतपारावतमहाविहार इटुंबहाल- एक अध्ययन) ।

बुद्धाचार्य शाक्य २०६५-२०६६

- = वि.सं. २०६५-२०६६ मा काठमाडौँबाट राष्ट्रिय शाक्यसमाज नेपालद्वारा प्रकाशित शाक्य २ वर्ष ३-७ अङ्कका १-७ पृष्ठमा छापिएको बुद्धाचार्य शाक्यको नेवासमाजया दुने शाक्यत (नेवार समाजभित्र शाक्यहरू) ।

बृहत्संहिता

- = वराहमिहिरमा हेर्नु ।

बृहस्पति पदचन्द्रिका २ काण्ड

- = शाके १८९५ (वि.सं. २०३०)मा कलिकाताबाट कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयद्वारा प्रकाशित, कालीकुमार दत्तद्वारा सम्पादित अमरसिंहविरचिते नामलिङ्गानुशासने रायमुकुटकृता पदचन्द्रिका (अमरसिंहले बनाएको नामलिङ्गानुशासनमा रायमुकुटले बनाएको पदचन्द्रिका) २ काण्ड ।

बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्य २०४२

- = ई.सं. १९८५ (वि.सं. २०४२)मा जाङ्क्त आङगुस्तीनबाट फेर्रआइनिगुङ्क फीर गेशिक्त्सविस्रसेनशाप्त होकआजीयन्ज-विस्रसेनशाप्तफेर्रलागद्वारा प्रकाशित, बेर्नहार्त कोल्फर र हेमराज शाक्यको डक्युमेन्ट्स फ्रम् द रुद्रवर्ण-महाविहार, पाटन् (पाटनको रुद्रवर्णमहाविहारका लिखत) ।

बोधिचर्यावतार

- = शान्तिदेवमा हेर्नु ।

बौधायनधर्मसूत्र

- = ई.सं. १८८४ (वि.सं. १९४१)मा लाइपजिगबाट प्रकाशित, ओइगेन हुल्त्सद्वारा सम्पादित द बौधायनधर्मसूत्र (बौधायनधर्मसूत्र)।

ई.सं. १९६६ (वि.सं. २०२३)मा लीच्तेन्स्ताइनबाट क्राउस रिप्रिन्टद्वारा पुनः प्रकाशित ।

ब्रतीन्द्र*नाथ मुखर्जी २०२४

- = ई.सं. १९६७ (वि.सं. २०२४)मा कलकत्ताबाट स्यान्स्क्रिट कल्इजद्वारा प्रकाशित, ब्रतीन्द्र*नाथ मुखर्जीको द कुषाण जेन्इयाल्अजि (कुषाणवंशक्रम) ।

ब्रह्मसंशेर जंगबहादुर राणा १९९१

- = वि.सं. १९९१ मा काठमाडौँबाट बबरमहलद्वारा प्रकाशित, ब्रह्मसंशेर जंगबहादुर राणाको नेपालको महाभूकम्प (१९९० साल) ।

ब्रायन हाउटन हाजुसन [१८८५] [१८९८] [१९३१] २०२८

- = ई.सं. १८२८ (वि.सं. १८८५) मा कलकत्ताबाट एशियाटिक ससाइइटिद्वारा प्रकाशित एशियाटिक रिसर्चइज् १६ ठेलीका ४०९-४४९ पृष्ठमा छापिएको, ब्रायन हाउटन हाजुसनको नोटिसइज् अफ् द ल्याङ्ग्विजइज्, लिट्अर्इचर् यान्ड् रिलिज्न् अफ् द बौद्धिज् अफ् नेपाल् यान्ड् भोट् (नेपाल र भोटका बौद्धहरूका भाषाहरू, वाङ्मय र धर्मका सूचनाहरू) ।

यो लेख ई.सं. १८४१ (वि.सं. १८९८) मा श्रीरामपुरबाट प्रकाशित, ब्रायन हाउटन हाजुसनको इलस्ट्रेशन्ज् अफ् द लिट्अर्इचर् यान्ड् रिलिज्न् अफ् बुइइस्ट्स् (बौद्धहरूको वाङ्मय र धर्मका उदाहरण) मा गाभिएको छ ।

यो लेख ई.सं. १८७४ (वि.सं. १९३१) मा लन्डनबाट ट्रुनर यान्ड् कम्पनिद्वारा प्रकाशित, ब्रायन हाउटन हाजुसनको एस्एज् अन् द ल्याङ्ग्विजइज्, लिट्अर्इचर्, यान्ड् रिलिज्न् अफ् नेपाल् यान्ड् टिबेट्, टुगेद्अर् विद् फर्द् पेपर्ज् अन् द जिअग्रफि, एथ्नलजि यान्ड् कम्अर्स् अफ् दोज् कन्ट्रिज् (नेपाल र भोटका भाषाहरू, वाङ्मय र धर्मको विषयमा निबन्धहरू; ती मुलुकको भुवनकोश, नृजातिशास्त्र र वाणिज्यको विषयमा थप लेखहरू-सहित) का १-३५ पृष्ठमा गाभिएको छ । भोटको ठाउँमा त्यहाँ टिबेट् बनाइएको छ ।

ई.सं. १९७१ (वि.सं. २०२८) मा काशीबाट भारत-भारतीद्वारा फेरि प्रकाशित ।

ब्रायन हाउटन हाजुसन [१८८५ क] [१८९८] [१९३१] २०२८

- = ई.सं. १८२८^{१३} (वि.सं. १८८५) मा प्रकाशित ट्रान्ज्याक्शन्ज् अफ् द रइअल् एशियाटिक् ससाइइटि अफ् ग्रेट् ब्रिटेन् यान्ड् आइर्ल्यान्ड्^{१४} (ग्रेट् ब्रिटेन र आइर्ल्यान्डको रइअल् एशियाटिक ससाइइटिका कामकार्वाइ) २ ठेलीका २२२-२५७ पृष्ठमा प्रकाशित, ब्रायन हाउटन हाजुसनको स्केच् अफ् बुइइज्म्, डिआइइड् फ्रम् द बौद्ध स्क्रिपचर्ज् अफ् निपाल् (बौद्ध धर्मको वर्णन, नेपालका बौद्ध शास्त्रहरूबाट निकालिएको) ।

यो लेख ई.सं. १८४१ (वि.सं. १८९८) मा प्रकाशित ब्रायन हाउटन हाजुसनको इलस्ट्रेशन्ज् अफ् द लिट्अर्इचर् यान्ड् रिलिज्न् अफ् बुइइस्ट्स्मा गाभिएको छ ।

यो लेख ई.सं. १८७४ (वि.सं. १९३१) मा प्रकाशित, ब्रायन हाउटन हाजुसनको एस्एज् अन् द ल्याङ्ग्विजइज्, लिट्अर्इचर्, यान्ड् रिलिज्न् अफ् नेपाल् यान्ड् टिबेट्, टुगेद्अर् विद् फर्द् पेपर्ज् अन् द जिअग्रफि, एथ्नलजि यान्ड् कम्अर्स् अफ् दोज् कन्ट्रिज्का ३५-६५ पृष्ठमा गाभिएको छ । निपाल्को ठाउँमा त्यहाँ नेपाल् बनाइएको छ ।

ई.सं. १९७१ (वि.सं. २०२८) मा काशीबाट भारत-भारतीद्वारा फेरि प्रकाशित ।

ब्रायन हाउटन हाज्सन [१८९३] [१८९८] [१९३१] २०२८

- = ई.सं. १८३६ (वि.सं. १८९३)मा कलकत्ताबाट एशियाटिक् ससाइडिट्वारा प्रकाशित जर्नल् अफ् द बेन्गल् एशियाटिक् ससाइडिट (बङ्गालको एशियाटिक् ससाइडिटको पत्रिका) ५ ठेलीमा छापिएको, ब्रायन हाउटन हाज्सनको क्वोटेशन्ज् फ्रम् अरिज्न्ल् स्यान्स्क्रिट् अथर्इटिज् इन् प्रूफ् यान्ड् इल्असट्रेशन् अफ् द प्रिंसीइड् आर्टिक्ल् (अघिल्लो लेखको प्रमाण र व्याख्यामा मूल संस्कृत आप्तवचनका उद्धरण) ।

यो लेख ई.सं. १८४१ (वि.सं. १८९८)मा प्रकाशित ब्रायन हाउटन हाज्सनको इल्सट्रेशन्ज् अफ् द लिट्अर्इचर् यान्ड् रिलिज्न् अफ् बुइड्स्मा गाभिएको छ ।

यो लेख ई.सं. १८७४ (वि.सं. १९३१)मा प्रकाशित, ब्रायन हाउटन हाज्सनको एस्एज् अन् द ल्याङ्ग्विज्इज्, लिट्अर्इचर्, यान्ड् रिलिज्न् अफ् नेपाल यान्ड् टिबेट्, टुगेद्अर् विद् फर्दर् पेपर्ज् अन् द जिअग्रफि, एथ्नलजि यान्ड् कम्अर्स् अफ् दोज् कन्ट्रिज्का ६५-९६ पृष्ठमा गाभिएको छ ।

ई.सं. १९७१ (वि.सं. २०२८)मा काशीबाट भारत-भारतीद्वारा फेरि प्रकाशित ।

ब्राह्मणमहासम्मेलन १९८७

- = शाके १८५२ (वि.सं. १९८७)मा काशीबाट ब्राह्मणमहासम्मेलनद्वारा प्रकाशित ब्राह्मणमहासम्मेलनम् ३ वर्ष ५ सङ्ख्यामा छापिएको श्रीमद्भर्मप्राण-पूजनीयचरणालक्ष्मणशास्त्रिणो महानुभावा विजयन्ते (श्रीमान्, धर्म नै प्राण भएका, पूजा गर्न लायकको पाठ भएका लक्ष्मणशास्त्री महानुभावको जय होस्) ।

बुनो दान्ये २०३३, २०५१

- = मयमतमा हेर्नु ।

भगवद्गीता

- = वि.सं. २०१९ मा बनारसबाट हिन्दू विश्वविद्यालय संस्कृत पब्लिकेशन बोर्डद्वारा प्रकाशित, श्रीपाद कृष्ण बेलवेलकरले सम्पादन गरेको र वासुदेवशरण अग्रवालले हिन्दीमा उल्था गरेको श्रीमद्भगवद्गीता ।

भगवानलाल इन्द्रजी र गेओर्ग ब्यूलर १९३७

- = ई.सं. १८८० (वि.सं. १९३७)मा बम्बईबाट प्रकाशित दि इन्डिअन् यान्टिक्वरि (भारतीय प्रतत्तत्त्व) ९ ठेलीका १६३-१९४ पृष्ठमा छापिएको, भगवानलाल इन्द्रजी र गेओर्ग ब्यूलरको इन्स्क्रिप्शन्ज् फ्रम् नेपाल (नेपालका उत्कीर्ण लेख) ।

यो ठेली ई.सं. १९८४ (वि.सं. २०४१)मा दिल्लीबाट स्वाति पब्लिकेशन्ज्द्वारा फेरि प्रकाशित ।

भट्टोजिदीक्षित सिद्धान्तकौमुदी

- = शाके १८६४ (वि.सं. १९९९) मा बम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, भार्गवशास्त्री जोशीको भट्टोजिदीक्षितप्रणीता सिद्धान्तकौमुदी । तत्त्वबोधिनीसुबोधिनीव्याख्याविभूषिता (भट्टोजिदीक्षितले बनाएको सिद्धान्तकौमुदी, तत्त्वबोधिनी र सुबोधिनी व्याख्याले सिँगारिएको) ।

भरतचन्द्र शिरोमणि १९३४

- = हेमाद्रिमा हेर्नु ।

भरत मान शाक्य २०४०

- = वि.सं. २०४० मा त्रिभुवनविश्वविद्यालयमा भरतमान शाक्यले एम्. ए.को लागि पेश गरेको थिसिस श्रीघः विहार एक अध्ययन ।

भाषावंशावली २०२०

- = वि.सं. २०२० मा श्री ५ को सरकार पुरातत्त्वविभागको नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, नयनाथ पौडेलद्वारा सम्पादित भाषा वंशावली ।

भाषावंशावली २०२३

- = वि.सं. २०२३ मा श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभाग नेपाल राष्ट्रिय-पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, देवीप्रसाद लंसालद्वारा सम्पादित भाषा वंशावली २ भाग ।

भाषावृत्ति

- = पुरुषोत्तममा हेर्नु ।

भासनाटकचक्र

- = प्रतिमामा हेर्नु ।

भास प्रतिमा

- = वि.सं. १९३७ (वि.सं. १९९४) मा पूनाबाट अरिइन्टल् बुक एजेन्सिद्वारा प्रकाशित, सी.आर. देवधरद्वारा सम्पादित भासनाटकचक्र ।

भास्वती

- = शतानन्दमा हेर्नु ।

भुवनदेव अपराजितपृच्छा

- = ई.सं. १९५० (वि.सं. २००७) मा बडोदाबाट अरिइन्टल् इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित, पोपटभाई अम्बाशङ्कर मनकाडको श्रीभुवनदेवाचार्यविरचिता अपराजितपृच्छा (श्रीभुवन-देवाचार्यले बनाएको अपराजितपृच्छा) ।

द्विजेन्द्रनाथ शुक्ल २०१५: २३०-२३१ पनि हेर्नु ।

भुवनलाल प्रधान २०६४

- = वि.सं. २०६४ मा काठमाडौँबाट सुमित्रा मानन्धर गुरुङ्गद्वारा प्रकाशित, भुवनलाल प्रधानको काठमाडौँ उपत्यकाका केही सांस्कृतिक छिर्का-मिर्काका १२३-१३५ पृष्ठमा छापिएको, उनैको इटुँबाहाल* ।

यो लेख वि.सं. २०५० मा छापिएको मधुमास २ वर्ष १ अङ्कबाट उद्धरण गरिएको हो भनी भुवनलाल प्रधान २०६४:१३५ मा लेखिएको छ ।

भैरव बहादुर प्रधान २०१०

- = वि.सं. २०१० मा काठमाडौँबाट कृष्ण वहादुर प्रधानद्वारा प्रकाशित, भैरव बहादुर प्रधानको मध्यकालीन* नेपाल ।

भोलानाथ पौडेल आदि २०१०

- = वि.सं. २०१० चैत्रशुक्लएकादशीको दिन प्रकाशित संस्कृत-सन्देश १ वर्ष १०-१२ अङ्कका १३-१७ पृष्ठमा छापिएको, भोलानाथ पौडेल, धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालको अर्जुनमल्ल-जयस्थितिमल्ल-समयाभिलेख: [वि.सं. १४२९]
(अर्जुनमल्ल-जयस्थितिमल्लको पालाको अभिलेख (वि.सं. १४२९)) ।

भोलानाथ पौडेल २०२१

- = वि.सं. २०२१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३ पूर्णाङ्कका १९-२९ पृष्ठमा छापिएको, भोलानाथ पौडेलको आनन्ददेव, रुद्रदेव र अमृतदेवको समयमा एउटा विचार ।

भोलानाथ पौडेल २०२२

- = वि.सं. २०२२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ८ पूर्णाङ्कका २०-२५ पृष्ठमा छापिएको, भोलानाथ पौडेलको जगच्चन्द्र ।

भोलानाथ पौडेल २०३६

- = वि.सं. २०३६ मा प्रकाशित पूर्णिमा ४४ पूर्णाङ्कका २७-५२ पृष्ठमा छापिएको, भोलानाथ पौडेलको गोरखाको वि.सं. १७३८ को पात्रो ।

मञ्जुतारा शाक्य २०५९

- = वि.सं. २०५९ मा त्रिभुवनविश्वविद्यालयमा मञ्जुतारा शाक्यले एम्.ए.को लागि पेश गरेको थेसिस अमृतानन्द वन्द्य-व्यक्ति व कृति (अमृतानन्द वन्द्य-व्यक्ति र कृति) ।

मञ्जुश्रीनामसङ्गीति

- = ई.सं. १९९४ (वि.सं. २०५१)मा सारनाथबाट केन्द्रीय* उच्च तिब्बती शिक्षासंस्थानद्वारा प्रकाशित, बनारसीलालको आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति: भिक्षुरविश्रीज्ञानविरचितया अमृत-कणिकाख्यटिप्पण्या आचार्यविभूतिचन्द्रविरचितेन अमृतकणिको-द्योतनिबन्धेन च सहिता ।

छापिएको साल नभएको, काठमाडौँबाट भूषणप्रकाशनद्वारा प्रकाशित, दिव्यवज्र वज्राचार्यको
अद्वय परामार्थ * नामसङ्गीति ।

ई.सं. १९८५ (वि.सं. २०४१/४२)मा अमेरिकाबाट प्रकाशित, अलेक्स वेम्यानको
चान्द्रङ्क द नेम्ज् अफ मञ्जुश्री: द मञ्जुश्री-नाम-संगीति- स्यान्स्क्रिट् यान्द् टिबेटन्
टेक्स्ट्स् (मञ्जुश्रीका नाउँको भजन- मञ्जुश्रीनामसंगीतिका संस्कृत र भोटे पाठ) ।

ई.सं. १९९९ (वि.सं. २०५५/५६)मा दिल्लीबाट छापिएको, पहिलो भारतीय संस्करणको
दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा ई.सं. २००६ (वि.सं. २०६२/६३) मा प्रकाशित
पुनर्मुद्रण ।

मण्डन रूपमण्डन

= वि.सं. २०२१ मा वाराणसीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, बलराम श्रीवास्तवको
रूपमण्डन ।

टी.ए. गोपीनाथ राव [१९७१ क] २०२८ अपेन्डिक्स् सी : १२० पनि हेर्नु ।

मथुरेश शब्दरत्नावली

= ई.सं. १९७० (वि.सं. २०२७)मा कलकत्ताबाट एशियाटिक ससाइटिद्वारा प्रकाशित
मणीन्द्रमोहन चौधरीको शब्दरत्नावली (यान् अर्लि सेभ्न्टीन्थ् सेन्चुरि कोश वर्क्
कम्पाइल्ड् इन् द नेम् अफ् मुसा-खान) बाइ मथुरेश (मथुरेशले बनाएको शब्दरत्नावली
(मुसा-खाँको नाउँमा सङ्ग्रह गरिएको, सत्रौँ शताब्दीको उठानको कोष)) ।

मदनसेन बज्राचार्य* २०४४

= वि.सं. २०४४।४।२७।४ मा काठमाडौँबाट कृष्णसुन्दर मल्लद्वारा प्रकाशित इनाप (बिन्ती)
५ वर्ष ३१ अङ्कको ४ पृष्ठमा छापिएको, मदनसेन बज्राचार्य*को इटुंबहा:या बहिद्य:
व्वय्गु छत्काचा परिचय (इटुंबहालको बहालका देवता देखाउने काम- अलिकति परिचय) ।

मदनसेन वज्राचार्य २०५६

= ने.सं. १११९ (वि.सं. २०५६)मा काठमाडौँबाट पद्मकन्या क्याम्पस पलेस्वां साहित्य
पुच:द्वारा प्रकाशित पलेस्वां १० वर्ष ४ अङ्कका ५९-७८ पृष्ठमा छापिएको, मदनसेन
वज्राचार्यको पुलांगु वाङ्मय व थुकिया भाषा अध्ययन-चीहाकलं विवेचना (पुरानो
वाङ्मय र त्यसको भाषापरिशीलन - छोटो विवेचना) ।

मदनसेन वज्राचार्य २०६८

= वि.सं. २०६८ मा नेपाल परम्परागतबौद्धधर्मसंघद्वारा प्रकाशित, वज्रयान २ वर्ष ७ अङ्कका
७-२१ पृष्ठमा छापिएको, मदनसेन वज्राचार्यको रत्नकीर्ति महाविहार (मखं बहा) या
भिनाय्थु व च्यापा: सिज:पौया दुवाला ^{१६} (रत्नकीर्तिमहाविहार (मखनबहाल)का
भिनाय्थु (एक प्रकारको थाल) र ८ थान ताम्रपत्रको विश्लेषण) ।

मधुमाधवी

= तारापतिनागमा हेर्नु ।

मनबज्र* बज्राचार्य* २०२७

= वि.सं. २०२७ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार सूचना तथा प्रसारमन्त्रालय सूचनाविभागद्वारा प्रकाशित, मनबज्र* बज्राचार्य*को नेपालको मध्यकालीनहृदय कला ।

मनुस्मृति

= ई.सं. २००५ (वि.सं. २०६२)मा अक्सफोर्डबाट अक्सफोर्ड यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, प्याट्रिक ओलिवेलको मनु'ज् कोड् अफ् लः अ क्रिटिक्ल् एडिशन यान्ड ट्रान्स्लेशन अफ् द मानव-धर्मशास्त्र (मनुको कानून-मानव-धर्मशास्त्रको मूलपाठको परीक्षा गरी तयार गरिएको संस्करण र उल्था) ।

मयमत

= ई.सं. १९७६ (वि.सं. २०३३)मा पण्डिचेरीबाट एँसतित्यु फ्रँसे द'एँदोलोजिद्वारा प्रकाशित, ब्रुनो दान्येद्वारा सम्पादित र अनूदित मयमतः त्रेते साँस्क्रि द'आर्कितेक्त्यूर (मयमत-वास्तुविद्याको संस्कृत ग्रन्थ) २ भाग ।

ई.सं. १९९४ (वि.सं. २०५१)मा दिल्लीबाट इन्दिरा गान्धी नेशनल सेन्टर फर दि आर्ट्स र मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, ब्रुनो दान्येद्वारा सम्पादित र अनूदित मयमतम् : ट्रीटिज् अफ् हाउज् इड्, आर्कितेक्चर् यान्ड आइकन् अग्रचाफि (मयमत- गृहनिर्माण, वास्तु र प्रतिमालक्षण-सम्बन्धी ग्रन्थ) २ भाग ।

ई.सं. २००७ (वि.सं. २०६४)मा काशीबाट चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशनद्वारा प्रकाशित, शैलजा पाण्डेयद्वारा सम्पादित र अनूदित दानवराजमयप्रणीतं मयमतम्- भारतीय स्थापत्य एवं शिल्पकला का प्रामाणिक ग्रन्थ 'शिवार्पिता'हिन्दीव्याख्योपेतम् (दानवराज मयले बनाएको मयमत- भारतीय स्थापत्य र शिल्पकलाको प्रामाणिक पुस्तक, शिवार्पिता हिन्दी व्याख्याले युक्त) २ भाग ।

मल्लिनाथ

= कालिदासमा हेर्नु ।

महाभारत

= शाके १८९३ (वि.सं. २०२८)मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित चिकित्सितपाठात्मिका महाभारत-संहिता (परीक्षा गरिएको पाठ भएको महाभारतसंहिता) १ खण्ड ।

शाके १८९४ (वि.सं. २०२९)मा प्रकाशित चिकित्सितपाठात्मिका महाभारत-संहिता २ खण्ड ।

शाके १८९६ (वि.सं. २०३१)मा प्रकाशित चिकित्सितपाठात्मिका महाभारत-संहिता ३ खण्ड ।

शाके १८९७ (वि.सं. २०३२)मा प्रकाशित चिकित्सितपाठात्मिका महाभारत-संहिता ४ खण्ड ।

महेशराज पन्त २०३१

- = वि.सं. २०३१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३२ पूर्णाङ्कका २५०-२६५ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको नेपाल इन् प्रस्पेक्टिभमा देखिएका इतिहाससम्बन्धी अशुद्धि (१ सङ्ख्या) ।

महेशराज पन्त २०३४

- = वि.सं. २०३४ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३६ पूर्णाङ्कका २९४-३०८ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको चाडबाड जात्रामात्रमा खेलाइएका, नेपालमा बनाइएका केही संस्कृत नाटक ।

महेशराज पन्त २०३४ क

- = वि.सं. २०३४ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३८ पूर्णाङ्कका ७२-७४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको नरेन्द्र मल्लका मन्त्री कुसुमराजले स्थापना गरेको धातुको चतुर्भुज विष्णुको अप्रकाशित अभिलेख ।

महेशराज पन्त २०३५

- = ई.सं. १९७९ (वि.सं. २०३५)मा काठमाडौँबाट महेशराज पन्तद्वारा प्रकाशित, उनैको अन् स्यान्स्क्रिट एड्युकेशन (संस्कृतशिक्षाको विषयमा) ।

महेशराज पन्त २०३७

- = वि.सं. २०३७ मा प्रकाशित पूर्णिमा ४७ पूर्णाङ्कका १९-२२ पृष्ठमा छापिएको महेशराज पन्तको राय मल्लको मृत्यु कहिले भयो ?

महेशराज पन्त २०३७ क

- = पूर्णिमा ४७ पूर्णाङ्कका २३-२५ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको रत्न मल्लसँगै देखिएका इन्द्र मल्लको अन्त्य कसरी भयो ?

महेशराज पन्त २०४१

- = वि.सं. २०४१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ६० पूर्णाङ्कका २८ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको लक्ष्मीनरसिंह मल्लको र प्रताप मल्लको पालाको अप्रकाशित शिलालेख ।

महेशराज पन्त २०४३

- = वि.सं. २०४३ मा प्रकाशित पूर्णिमा ६९ पूर्णाङ्कका २६-४८ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको वि.सं. १२२६ देखि १५१३ सम्मका पञ्चवटा पुष्पिका ।

महेशराज पन्त २०४४

- = वि.सं. २०४४ मा प्रकाशित पूर्णिमा ७२ पूर्णाङ्कका १-६५ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको द गोपालराजवंशावली सरसरी हेर्दा ।

महेशराज पन्त २०४५

- = वि.सं. २०४५ मा प्रकाशित पूर्णिमा ७३ पूर्णाङ्कका ३५-३७ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताका दुइवटा पुराना लेखोट पुस्तकका अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका पुष्पिका (वि.सं. १०६४, ११०७) ।

महेशराज पन्त २०४५ क

- = वि.सं. २०४५ मा प्रकाशित पूर्णिमा ७४ पूर्णाङ्कका १-३ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको वि.सं. १५१६ को काठमाडौँको एउटा लिखतपत्र ।

महेशराज पन्त २०४५ ख

- = वि.सं. २०४५ मा प्रकाशित पूर्णिमा ७४ पूर्णाङ्कका २५-२६ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको राय रत्न र रण मल्लको पालाको सबभन्दा पहिलो लिखत ।

महेशराज पन्त २०४७

- = वि.सं. २०४७ मा काठमाडौँबाट संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित पूर्णिमा ७७ पूर्णाङ्कका १-१४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ताडपत्रमा लेखिएका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका, विक्रमको चौधौँ शताब्दीका १५ वटा लिखतपत्र ।

महेशराज पन्त २०४९

- = वि.सं. २०४९ मा प्रकाशित पूर्णिमा ८२ पूर्णाङ्कका ५६-६६ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको यसको यशको पात्र को ? लक्ष्मीनरसिंह मल्लको पालादेखि यस शहरको नाउँ काष्ठमण्डप रहन गयो भन्ने कुराको खण्डन प्रबोधचन्द्र बागचीले वि.सं. १९८८ मै गरिसकेका थिए ।

महेशराज पन्त २०४९ क

- = पूर्णिमा ८२ पूर्णाङ्कका ७१-८१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको प्रताप मल्लका, ताडपत्रमा लेखिएका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका दशवटा लिखतपत्र (वि.सं. १७०१, १७०३, १७१०, १७१२, १७१४, १७१६, १७२६, १७३०) ।

महेशराज पन्त २०४९ ख

- = वि.सं. २०४९ मा ललितपुरबाट बोधिपरिषद्द्वारा प्रकाशित, सत्यमोहन जोशीद्वारा सम्पादित हेमराज भिर्तुना-देखा अभिनन्दन-ग्रन्थ (हेमराज शुभकामना-समर्पण-अभिनन्दन-ग्रन्थ)का १२८-१३१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको हेमराज शाक्यको वैशिष्ट्य मेरो दृष्टिमा ।

महेशराज पन्त २०५०

- = वि.सं. २०५० मा प्रकाशित पूर्णिमा ८४ पूर्णाङ्कका ४९-६२ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको नेवारराज्य र ब्राह्मण ।

महेशराज पन्त २०५० क

- = वि.सं. २०५० मा प्रकाशित पूर्णिमा ८५ पूर्णाङ्कका ९-४० पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको नेवारराज्य र ब्राह्मण ।

महेशराज पन्त २०५० ख

- = वि.सं. २०५० मा प्रकाशित पूर्णिमा ८६ पूर्णाङ्कका १-६५ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको नेवारराज्य र ब्राह्मण ।

महेशराज पन्त २०५३

- = वि.सं. २०५३ मा प्रकाशित पूर्णिमा ८९ पूर्णाङ्कका २३-३१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको नेवारराज्य र ब्राह्मण ।

महेशराज पन्त २०५३ क

- = ई.सं. १९९७ (वि.सं. २०५३)मा म्युनिखबाट एर. ओल्डेन्बुर्ग फेर्लागद्वारा प्रकाशित, एलीसाबेथ म्यूलर-लुक्नरसँग मिली बेर्नहार्त कोल्फरले सम्पादन गरेको रेख्ट, स्तात् उन्द् फेर्वलतुङ् इम् क्लासिसेन् इन्दिएन्/द स्टेट, द ल, यान्ड् याड्मिनिस्ट्रेसन् इन् कल्यासिक्ल् इन्डिअ (भारतवर्षमा राज्य, कानून र शासन)का १५९-१९४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको सिक्स् १५न्थ- यान्ड् १६न्थ- सेन्ट्युरि डीड्ज् फ्रम् तिरहुत् रिक्र्ड् इड् द पर्चस्अफ् स्लेभ्ज् (पन्ध्रौँ र सोह्रौँ शताब्दीका, कमाराहरू किन्दा लेखिएका, तिरहुतका ६ वटा लिखत) ।

महेशराज पन्त २०५५

- = वि.सं. २०५५ मा प्रकाशित पूर्णिमा ९३ पूर्णाङ्कका ५१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको योगनरेन्द्र मल्लले जग्गा बेची गरिदिएको, ताडपत्रमा लेखिएको अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएको एउटा पत्र ।

महेशराज पन्त २०५५ क

- = वि.सं. २०५५ मा प्रकाशित पूर्णिमा ९४ पूर्णाङ्कका १-६० पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ताडपत्रमा लेखिएका, विक्रमको पन्ध्रौँदेखि अठारौँ शताब्दीभित्रका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका ७५ वटा लिखतपत्र ।

महेशराज पन्त २०५६

- = वि.सं. २०५६ मा प्रकाशित पूर्णिमा ९७ पूर्णाङ्कका १-१० पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ताडपत्रमा लेखिएका, वि.सं. १३५० देखि १४३५ सम्मका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका, १७ वटा लिखतपत्र ।

महेशराज पन्त २०५६ क

- = पूर्णिमा ९७ पूर्णाङ्कका १३-४१ र विषयसूची भएको पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको भक्तपुरका राजाहरूका, ताडपत्रमा लेखिएका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका, ४६ वटा लिखतपत्र (वि.सं. १५४७-१६९०) ।

महेशराज पन्त २०५६ ख

- = वि.सं. २०५६ मा प्रकाशित पूर्णिमा ९८ पूर्णाङ्कका १-१५ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ताडपत्रमा लेखिएका वि.सं. १४३९ देखि १४६० सम्मका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका, २० वटा लिखतपत्र ।

महेशराज पन्त २०५७

- = ई.सं. २००० (वि.सं. २०५७)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, महेशराज पन्तको जातरूप'ज्जु कमेन्टरि अन् दि अमरकोष (अमरकोषमा जातरूपको टीका) १ भाग ।

महेशराज पन्त २०५७ क

- = वि.सं. २०५७ मा प्रकाशित पूर्णिमा ९९ पूर्णाङ्कका ३-३१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ताडपत्रमा लेखिएका, वि.सं. १४६३ देखि १४८६ सम्मका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका, ३८ वटा लिखतपत्र ।

महेशराज पन्त २०५७ ख

- = वि.सं. २०५७ मा प्रकाशित पूर्णिमा १०० पूर्णाङ्कका ४१-५० पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको विष्णुसिंह र उनका छोराहरूका, ताडपत्रमा लेखिएका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका, १५ वटा लिखतपत्र ।

महेशराज पन्त २०५७ ग

- = पूर्णिमा १०० पूर्णाङ्कका ५२-६४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको काठमाडौँका राजाहरूका, ताडपत्रमा लेखिएका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका, १८ वटा लिखतपत्र (वि.सं. १७७३-१८१६) ।

महेशराज पन्त २०५७ घ

- = वि.सं. २०५७ मा प्रकाशित पूर्णिमा १०१ पूर्णाङ्कका १-४४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ताडपत्रमा लेखिएका, वि.सं. १५१२ देखि १५३६ सम्मका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका, ५७ वटा लिखतपत्र ।

महेशराज पन्त २०५७ ङ

- = वि.सं. २०५७ मा प्रकाशित पूर्णिमा १०२ पूर्णाङ्कका १-५१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको पाटनका मल्ल राजाहरूका, ताडपत्रमा लेखिएका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका, ६८ वटा लिखतपत्र (वि.सं. १६७८-१८२३) ।

महेशराज पन्त २०५८

- = ई.सं. २००२ (वि.सं. २०५८)मा काठमाडौँबाट पन्डिट पब्लिकेशनजद्वारा प्रकाशित आदर्शः अ सप्लिमेन्ट टु पूर्णिमा, द जर्नल अफ द संशोधन-मण्डल (आदर्श-संशोधन-मण्डलको पत्रिका पूर्णिमाको पूरक) २ सङ्ख्याका २९-६० पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको अ स्टेप् टुवर्ड्ज ए हिस्ट्रिक्ल् साइज्मिसिटि अफ नेपाल (नेपालमा गएका भैँचालाहरूको इतिहासतिर चालिएको एक पाइला) ।

महेशराज पन्त २०५८ क

- = वि.सं. २०५८ मा प्रकाशित आदर्श २ सङ्ख्याका ६१-१५२ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको डक्युमेन्ट्स फ्रम् द रेग्मि रिसर्च कलेक्शन्ज् १ (रेग्मी-अन्वेषण-सङ्ग्रहमा रहेका कागजात १ सङ्ख्या) ।

महेशराज पन्त २०६०

- = वि.सं. २०६० मा प्रकाशित पूर्णिमा १०९ पूर्णाङ्कका ३२-५६ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ने.सं. ७९७-७९८ (वि.सं. १७३४)को पात्रो ।

महेशराज पन्त २०६० क

- = पूर्णिमा १०९ पूर्णाङ्कका ५९-६१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको जगज्जय मल्लले अपुताली भित्र्याएको कुरा भएको, ताडपत्रमा लेखिएको, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएको एउटा पत्र ।

महेशराज पन्त २०६० ख

- = वि.सं. २०६० मा प्रकाशित पूर्णिमा १११ पूर्णाङ्कका ८-२९ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ताडपत्रमा लेखिएका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका, ग्रहण लागेको दिनका ११ वटा दत्तपत्र ।

महेशराज पन्त २०६१

- = वि.सं. २०६१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ११५ पूर्णाङ्कका १-६२ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ताडपत्रका लिखतमा अधिमास ।

महेशराज पन्त २०६१ क

- = वि.सं. २०६१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ११६ पूर्णाङ्कका १-४५ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ताडपत्रका लिखतपत्रमा अधिमास ।

महेशराज पन्त २०६२

- = वि.सं. २०६२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ११८ पूर्णाङ्कका ३१-५२ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको वि.सं. १५३८ देखि १८३६ भित्रका, ताडपत्रमा लेखिएका, अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका ११ वटा लिखतपत्र ।

महेशराज पन्त २०६२ क

- = वि.सं. २०६२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ११९ पूर्णाङ्कका २५-४४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको यक्ष मल्लको पालामा सारिएका ९ वटा पुस्तकको पुष्पिका ।

महेशराज पन्त २०६३

- = वि.सं. २०६३ मा प्रकाशित पूर्णिमा १२२ पूर्णाङ्कका १-६१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको संसारदेवीको प्रतिमास्थापना गरी राखिएको ताम्रपत्र ।

महेशराज पन्त २०६३ क

- = वि.सं. २०६३ मा पूर्णिमा १२३ पूर्णाङ्कका १-६६ पृष्ठमा प्रकाशित, महेशराज पन्तको संसारदेवीको प्रतिमास्थापना गरी राखिएको ताम्रपत्र ।

महेशराज पन्त २०६३ ख

- = वि.सं. २०६३ मा प्रकाशित पूर्णिमा १२४ पूर्णाङ्कका १-३१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको संसारदेवीको प्रतिमास्थापना गरी राखिएको ताम्रपत्र ।

महेशराज पन्त २०६३ ग

- = वि.सं. २०६३ मा प्रकाशित पूर्णिमा १२५ पूर्णाङ्कका ३१-३५ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको नेवारराज्यमा सारिएका ४ पुस्तकका पुष्पिका ।

महेशराज पन्त २०६५

- = वि.सं. २०६५ मा ज्ञानगुन साहित्यप्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित महेशराज पन्तको नयराज पन्तलाई चिनाउनको लागि- संस्कृतमा लेखिएका, उनका फुटकर केही पद्य र गद्यको नेपाली अनुवाद ।

महेशराज पन्त २०६५ क

- = वि.सं २०६५ मा प्रकाशित पूर्णिमा १२८ पूर्णाङ्कका २९२-३१३ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको महीन्द्र मल्लको पालाका ५ वटा शिलापत्र ।

महेशराज पन्त २०६५ ख

- = वि.सं. २०६५ मा प्रकाशित पूर्णिमा १२८ पूर्णाङ्कका ३१४-३१९ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको महीन्द्र मल्लको एउटा र उनकी आमाको एउटा गरी ताडपत्रमा लेखिएका २ वटा लिखतपत्र ।

महेशराज पन्त २०६६

- = ई.सं. २००९ (वि.सं. २०६६)मा अल्मोडाबाट अल्मोरा बुक डीपोद्वारा प्रकाशित, मारी लकौत-तिलुङनद्वारा सम्पादित, बार्डर् यान्ड् मीडिअम्ज्: हिस्टरि, कल्चर् यान्ड् पल्डिटिक्स् इन् द सेन्ट्रल् हिमालयन् किङ्डमज् (हुङ्केहरू र धामीहरू- मध्य हिमालयका राज्यमा इतिहास, संस्कृति र राजनीति)का २९३-३२६ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको टुवर्ड्ज् अ हिस्टरि अफ् द खस एम्पाइर् (खससाम्राज्यको इतिहासतर्फ) ।

महेशराज पन्त २०६६ क

- = वि.सं. २०६६ मा प्रकाशित पूर्णिमा १३१ पूर्णाङ्कका १९३-२२५ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको सबभन्दा पहिले प्रचारमा आएको ठ्यासफू २ खण्ड ।

महेशराज पन्त २०६६ ख

- = वि.सं. २०६६ मा प्रकाशित पूर्णिमा १३१ पूर्णाङ्कका २३४-२९४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ऐतिहासिकपाश डिल्लीरमण रेग्मीबारे फेरि एकपल्ट ।

महेशराज पन्त २०६७

- = वि.सं २०६७ मा प्रकाशित पूर्णिमा १३३ पूर्णाङ्कका १८-२६ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको उत्तपिथ्या ।

महेशराज पन्त २०६७ क

- = पूर्णिमा १३३ पूर्णाङ्कका २७-५७ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको नेवारराज्यमा ब्राह्मण- नरदेवीका भट्टसम्बन्धी २ वटा लिखत ।

महेशराज पन्त २०६८

- = वि.सं. २०६८ मा काठमाडौँबाट ज्ञानगुन साहित्यप्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित शेषराज सिवाकोटीद्वारा सम्पादित ज्ञानमणि नेपाल- अक्षरको अभिवादनमा गाँसिएको, महेशराज पन्तको नेपालको, विद्यासम्बन्धी इतिहासतर्फ केही थप पाइला- अलिकति ज्ञानगुनका कुरा, नयराज पन्त र संशोधन-मण्डलबारे; अलि बढी ज्ञानमणि नेपाल र नेपालको माध्यमिक कालको इतिहासबारे (१-३० पृष्ठ) ।

महेशराज पन्त २०६९

- = वि.सं. २०६९ मा प्रकाशित पूर्णिमा १३४ अङ्कका ८७-३५४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको इटुबहालको प्रज्ञापारमिता- खस-नेवारसम्पर्कको नतीजा ।

महेशराज पन्त २०६९ क

- = वि.सं. २०६९ मा प्रकाशित पूर्णिमा १३५ पूर्णाङ्कका ३६१-३७७ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको लक्ष्मीनरसिंह मल्ल र सन्न्यासी- ने.सं. ७५३ (वि.सं. १६८९) मार्गकृष्णषष्ठीको ताम्रपत्र ।

महेशराज पन्त २०६९ ख

- = वि.सं. २०६९ मा प्रकाशित पूर्णिमा १३६ पूर्णाङ्कका ४४२-४५० पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको इटुबहालको प्रज्ञा-पारमितातर्फ फेरि एकपल्ट- आत्मसंशोधन ।

महेशराज पन्त २०६९ ग

- = वि.सं. २०६९ मा प्रकाशित पूर्णिमा १३७ पूर्णाङ्कका १-८६ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको प्रताप मल्लको तीर्थजात्रा ।

महेशराज पन्त २०६९ घ

- = वि.सं. २०६९ मा प्रकाशित पूर्णिमा १३८ पूर्णाङ्कका १२९-१७४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको नयाँ ठ्यासफू ।

महेशराज पन्त २०६९ ङ

- = पूर्णिमा १३८ पूर्णाङ्कका ९५-११५ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको इटुबहालको शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिकातर्फ फेरि एकचोटि ।

महेशराज पन्त २०७२

- = वि.सं. २०७२।२।२२।६ मा प्रकाशित राजधानी १५ वर्ष १ अङ्कका घ-ङ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको भक्तिका रिक्थ फेरि दुरुस्त बनाउन सजिलो छैन ।

महेशराज पन्त २०७३

- = वि.सं. २०७३ मा प्रकाशित पूर्णिमा १४३ पूर्णाङ्कका ११७-१३२ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको ने.सं. ६०३ (वि.सं. १५४०) देखि ने.सं. ६१२ (वि.सं. १५४९)भित्रका अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका ६ वटा लिखत ।

महेशराज पन्त छापिन बाँकी

- = टुवर्ड्ज् दि आइडेन्टिफिकेशन् अफ लुण्ठकेश (लुण्ठकेशलाई चित्रतर्फ) ।

महेशराज पन्त र ऐश्वर्यधर शर्मा २०३४

- = ई.सं. १९७७ (वि.सं. २०३४)मा काठमाडौँबाट नेपाल रिसर्च सेन्टरद्वारा प्रकाशित, महेशराज पन्त र ऐश्वर्यधर शर्माको दू अर्लिएस्ट कप्अर्-प्लेट इन्स्क्रिप्शन्ज् फ्रम् नेपाल (नेपालका २ वटा सबभन्दा पुराना ताम्रपत्र) ।

महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्त २०३०

- = वि.सं. २०३० मा प्रकाशित पूर्णिमा २९ पूर्णाङ्कका ३१-५६, ७१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्तको भास्वतीका प्रसिद्ध टीकाकार नेपाली ज्योतिषी बलभद्र ।

महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्त २०३७

- = वि.सं. २०३७ मा प्रकाशित पूर्णिमा ४५ पूर्णाङ्कका १-२४ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्तको [क्रमागत] नेपालखाल्डोमा पाल्पाली राजा मुकुन्द सेनको हमला ।

महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्त २०६३

- = वि.सं. २०६३ मा पूर्णिमा १२५ पूर्णाङ्कका २-२७ पृष्ठमा प्रकाशित, महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्तको संसारदेवी परलोक भएको दिन ।

महेश्वर विश्वप्रकाश

- = ई.सं. १९११ (वि.सं. १९६८)मा काशीबाट चौखम्बा स्यान्स्क्रिट बुक-डीपोद्वारा प्रकाशित, शीलस्कन्ध स्थविर र रत्नगोपाल भट्टद्वारा सम्पादित विश्वप्रकाशः । नाम शब्दकोषः । विद्वद्वर श्रीमहेश्वरसूरिणा प्रणीतः (विश्वप्रकाश नाउँ भएको शब्दकोष, विद्वान्हरूमा श्रेष्ठ श्रीमहेश्वरसूरिले बनाएको) ।

माणिकरत्न बज्राचार्य* २०६८

- = वि.सं. २०६८ मा काठमाडौँबाट प्रकाशित दथुपूई आचार्यगुठीसंस्कृति तथा संरक्षणसमिति वार्षिक प्रतिवेदनका १४-१६ पृष्ठमा छापिएको, माणिकरत्न बज्राचार्य*को सुरतश्री महाविहार तक्षबहाः म्हासिका (सुरतश्रीमहाविहार तक्षबहाल- चिनारी) ।

माणिक बज्राचार्य* र अक्सल मिषायेल्स २०७२

- = ई.सं. २०१६ (वि.सं. २०७२)मा काठमाडौँबाट सोशल साइन्स बहाः र हिमाल किताबद्वारा प्रकाशित, माणिक बज्राचार्य र अक्सल मिषायेल्सद्वारा सम्पादित नेपालिकभूपवंशावलीः हिस्टरि अफ् द किङ्ज् अफ् नेपालः अ बुड्डिस्ट् क्रन्डल् (नेपालिकभूपवंशावली- नेपालका राजाहरूको इतिहास- बौद्ध वंशावली) ।

मानवव्याख्यान

- = नन्दनमा हेर्नु ।

मानसार

- = ई.सं. १९३४ (वि.सं. १९९०)मा इलाहाबादबाट इलाहाबादविश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित, प्रसन्नकुमार आचार्यको मानसार अन् आर्किटेक्चर् यान्ड् स्कल्प्चर्: स्यान्स्क्रिप्ट टेक्स्ट विद् क्रिटिड्क्ल् नोट्स् (वास्तु र मूर्तिको विषयमा मानसार- संस्कृतपाठ आलोचनात्मक टिप्पणीसहित) ।

ई.सं. १९९५ (वि.सं. २०५२)मा नयाँ दिल्लीबाट मुन्शीराम मनोहरलालद्वारा फेरि प्रकाशित ।

मारिअन म्याटिक्स २०५७

- = ई.सं. २००१ (वि.सं. २०५७)मा प्रकाशित, थ्रान्गु रिन्पोछेद्वारा रचित टीकाको केन होम्ज र थामस डाक्टरले गरेको उल्था अ गाइड टु द बोधिसत्त्व'ज् वे अफ लाइफ् अफ शान्तिदेव (शान्तिदेवको बोधिसत्त्वको चर्याको देशिक)मा भएको मारिअन म्याटिक्सले गरेको बोधिचर्यावतारको अङ्ग्रेजी उल्था ।

ई.सं. २००२ (वि.सं. २०५८)मा दिल्लीबाट सत्गुरु* पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित पहिलो भारतीय संस्करण ।

मार्क ओरेल स्टीन १९५७

- = ई.सं. १९०० (वि.सं. १९५७)मा लन्डनबाट कन्स्टेब्ल यान्ड कम्पनिद्वारा प्रकाशित, मार्क ओरेल स्टीनको कल्हण'ज् राजतरङ्गिणी: क्रन्डिक्ल् अफ् द किङ्ज् अफ कश्मीर् १-२ ठेली उल्था ।

ई.सं. १९६१ (वि.सं. २०१८)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा पुनः प्रकाशित ।

मार्क गाबोरियो २०६८

- = वि.सं. २०६८ मा ललितपुरबाट जगदम्बाप्रकाशनद्वारा प्रकाशित, विनोद ढुङ्गेलद्वारा सम्पादित, ददि सापकोटाको त्यो नेपाल (फ्रान्सेली अनुभव)का २७३-२८२ पृष्ठमा छापिएको; मार्क गाबोरियोको गाउँमा रमाउने राजाका मास्टर ।

मितवृत्त्यर्थसङ्ग्रह

- = राष्ट्रिय अभिलेखालयमा चौथो लगतमा १५३ सङ्ख्यामा रहेको, लेखोट मितवृत्त्यर्थसङ्ग्रह (नेपाल-जर्मनहस्तलिखितग्रन्थसंरक्षणपरियोजनाको माइक्रोफिल्मको रील नं. ए ११९७/९) ।

मिलन शाक्य २०४९

- = वि.सं. २०४९ मा प्रकाशित पलेस्वाँ ४ अङ्कका २७-३८ पृष्ठमा छापिएको, मिलन शाक्यको नेपालमा विहारको प्राचीन परम्परा ।

मिलन शाक्य २०५३

- = वि.सं. २०५३।११।२५।७ मा काठमाडौँबाट गोरखापत्रसंस्थानद्वारा प्रकाशित गोरखापत्रको छ पृष्ठमा छापिएको, मिलन शाक्यको उपत्यकाका केही मध्यकालीन* नेपाली विहारहरू ।

मिलन शाक्य २०६७

- = वि.सं. २०६७ मा काठमाडौँबाट रुक्मिणी श्रेष्ठद्वारा प्रकाशित थौँकहे (आजभोलि) १६८-१६९ पूर्णाङ्कका ५३-५४ पृष्ठमा छापिएको, मिलन शाक्यको वज्रयान व वज्राचार्य* जाती* या संक्षिप्त परिचय (वज्रयान र वज्राचार्य जातिको संक्षिप्त परिचय) ।

मीन बहादुर शाक्य २०६१

- = वि.सं. २०६१ मा नागार्जुन पब्लिकेशनद्वारा प्रकाशित, मीन बहादुर शाक्यको हिरण्यवर्ण महाविहारः अ यूनीक् नेवार् बुड्इस्ट मन्अस्टरि (हिरण्यवर्णमहाविहार- बेजोडको नेवार विहार) ।

मीन बहादुर शाक्य र शान्तहर्ष वज्राचार्य २०५८

- = वि.सं. २०५८ मा ललितपुरबाट नागार्जुनबौद्ध-अध्ययनसंस्थानद्वारा प्रकाशित, मीन बहादुर शाक्य र शान्तहर्ष वज्राचार्यको स्वयम्भू पुराण ।

मीना वज्राचार्य २०५६

- = वि.सं. २०५६।८।२१।४ मा काठमाडौँबाट प्रकाशित भीगु स्वनिगः (हाम्रा तीन शहर) १ वर्ष १७ अङ्कको ३ पृष्ठमा छापिएको, मीना वज्राचार्यको गद्य गुरु पं. निष्ठानन्द वज्राचार्य ।

मुकुन्दराज अर्याल २०५९

- = अमृतानन्द शाक्यमा हेर्नु ।

मुकुन्दराज अर्याल २०५९

- = अमृतानन्द शाक्यमा गाभिएको, मुकुन्दराज अर्यालको धर्मकोश-सङ्ग्रह ग्रन्थ र ग्रन्थकार पं. अमृतानन्द शाक्यको संक्षिप्त परिचय ।

मुरारि अनर्घराघव

- = ई.सं. १८९४ (वि.सं. १९५१) मा बम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, दुर्गा प्रसाद र काशिनाथ शर्मा परबद्धारा सम्पादित श्रीमुरारिकविरचितम् अनर्घराघवम् । रुचिपत्युपाध्याय-कृतया टीकया समेतम् (श्रीमुरारि कविले बनाएको अनर्घराघव, रुचिपति उपाध्यायले बनाएको टीकासहित) । (काव्यमाला ५)

मुसाशि ताचिकावा २०४७

- = ई.सं. १९९० (वि.सं. २०४७)मा तोक्योबाट द सेन्टर फर ईस्ट एशियन स्टडिजद्वारा प्रकाशित, गूढन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावाको द हिन्डू डीइटिज् इलस्ट्रेटिड् अकर्डिङ् टु द प्रतिष्ठालक्षणसारसमुच्चय (प्रतिष्ठालक्षणसारसमुच्चयअनुसार चित्र बनाइएका हिन्दू देवता)मा छापिएको, मुसाशि ताचिकावाको प्रिफेस् (प्रस्तावना) (७ पृष्ठ) ।

मृगेन्द्रशमशेर जंगबहादुर राणा १९९७

- = वि.सं. १९९७ मा दार्जीलिङबाट नेपाल साहित्य सम्मेलनद्वारा प्रकाशित, सूर्य विक्रम ज्ञवालीद्वारा सम्पादित भानुभक्त स्मारक ग्रन्थका ९९-१०७ पृष्ठमा छापिएको, मृगेन्द्रशमशेर जंगबहादुर राणाको कवि भानुभक्ताचार्य ।

मृच्छकटिक

- = शूद्रकमा हेर्नु ।

मेअरी एम. एन्डर्सन २०२८

- = ई.सं. १९७१ (वि.सं. २०२८)मा लन्डनबाट जर्ज एलेन यान्ड अन्विन लिमिटेडद्वारा प्रकाशित, मेअरी एम. एन्डर्सनको द फेस्टिभल्स् अफ नेपाल (नेपालका चाडपर्व)का ७७-८४ पृष्ठमा छापिएको, उनैको गुँला: द सेक्रिड् मन्थ् अफ लर्ड बुड्अ (गुलां- भगवान् बुद्धको पवित्र महीना) ।

ई.सं. १९७७ (वि.सं. २०३४)मा कलकत्ताबाट रूपा यान्ड कम्पनिद्वारा फेरि प्रकाशित (भारतबाट छापिएको दोस्रो आवृत्ति) ।

मेअरी शेप्अर्ड स्लसर २०३१

- = ई.सं. १९७४ (वि.सं. २०३१)मा हङ कङबाट आर्ट्स अफ एशिया पब्लिकेशन्स लिमिटेडद्वारा प्रकाशित, आर्ट्स अफ एशिया: दि एशियन् आर्ट्स यान्ड यान्टिक्स म्याग्जिन् (एशियाका कला- एशियाका कलाहरू र प्राचीन वस्तुहरूको पत्रिका) ४ ठेली ५ अङ्कका ५१-५७ पृष्ठमा छापिएको, मेअरी शेप्अर्ड स्लसरको द बुड्न् स्कल्प्चर्ज् अफ नेपाल- टेम्पल् इम्इज् यान्ड कार्भ् वाल्ज् (नेपालका काठका मूर्ति- मन्दिरका मूर्ति र कपिएका भित्ता) ।

मेअरी शेप्अर्ड स्लसर २०३६

- = ई.सं. १९७९ (वि.सं. २०३६)मा अस्कोनाबाट आर्तिबुस आजिआइ पब्लिशर्जद्वारा प्रकाशित आर्तिबुस् आजिआइ (एशियाका कला) ४१ ठेलीका १८५-२२५ पृष्ठमा छापिएको, मेअरी शेप्अर्ड स्लसरको इन्द्रेथर महादेव, अ थर्टिन्थ् सेन्चुरि नेपालीज् श्राइन् (इन्द्रेथर महादेव- तेह्रौं शताब्दीको नेपाली मन्दिर) ।

मेअरी शेपुअर्ड स्लसर २०३९

- = ई.सं. १९८२ (वि.सं. २०३९)मा प्रिन्स्टनबाट प्रिन्स्टन यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, मेअरी शेपुअर्ड स्लसरको नेपाल मण्डलः अ कल्चरल् स्टड्ज अफ द काठमान्डू भ्याल्ड (नेपालमण्डल-काठमाडौँदूनुको संस्कृतिको परिशीलन) १ ठेली ।

मेअरी शेपुअर्ड स्लसर २०६२

- = ई.सं. २००५ (वि.सं. २०६२)मा काठमाडौँबाट मण्डल पब्लिकेशनजद्वारा प्रकाशित, मेअरी शेपुअर्ड स्लसरको आर्ट यान्ड कल्चर् अफ नेपालः सिलेक्ड्ड पेपर्ज (नेपालको कला र संस्कृति- छनौट लेख)का १२३-१४६ पृष्ठमा छापिएको, उनैको द बुइन् स्कल्चर्ज् अफ नेपाल- टेम्प्ल इम्पेज्जिज् यान्ड कार्भर्ड वाल्ज् ।

मेअरी शेपुअर्ड स्लसर २०६७

- = ई.सं. २०१० (वि.सं. २०६७)मा सियाटलबाट यूनिभर्सिटि अफ वाशिङ्टन प्रेसद्वारा प्रकाशित, मेअरी शेपुअर्ड स्लसरको दि यान्टिक्वटि अफ नेपालीज् बुड कार्भर्डिङः अ रीअससुमेन्ट (नेपाली काठकपाइको प्राचीनता- पुनरूहापोह) ।

मेअरी शेपुअर्ड स्लसर र गौतमवज्र वज्राचार्य २०३०

- = ई.सं. १९७३ (वि.सं. २०३०)मा अस्कोनाबाट आर्तिबुस आजिए पब्लिशर्जद्वारा प्रकाशित आर्तिबुस् आजिए (एसियाका कलाको लागि) ३५ वर्ष १-२ अङ्कका ७९-१३८ पृष्ठमा छापिएको, मेअरी शेपुअर्ड स्लसर र गौतमवज्र वज्राचार्यको सम् नेपालीज् स्टोन् स्कल्चर्ज्ः अ रीअप्रेज्अल् विदिन् देर् कल्चरल् यान्ड हिस्टरिकल् कन्टेक्स्ट (केही नेपाली दुङ्गे मूर्ति- तिनको संस्कृति र इतिहासको सन्दर्भमा पुनर्मूल्याङ्कन) ।

मेअरी शेपुअर्ड स्लसर र गौतमवज्र वज्राचार्य २०३० क

- = ई.सं. १९७३ (वि.सं. २०३०)मा प्रकाशित आर्तिबुस् आजिए ३५ वर्ष ३ अङ्कका २६९-२७० पृष्ठमा छापिएको, मेअरी शेपुअर्ड स्लसर र गौतमवज्र वज्राचार्यको सम् नेपालीज् स्टोन् स्कल्चर्ज्ः फर्दर् नोट्स् (केही नेपाली दुङ्गे मूर्ति- थप टिपोट) ।

मेदिनिकर मेदिनीकोष

- = वि.सं. २०२४ मा काशीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिसद्वारा प्रकाशित, जगन्नाथशास्त्री होशिङ्गको नानार्थशब्दकोशापरपर्यायो मेदिनीकोशः श्रीमेदिनिकरनिर्मितः सटिप्पण-शब्दानुक्रमणिकादिविभूषितः (श्रीमेदिनिकरले बनाएको, नानार्थशब्दकोश भन्ने अर्को नाउँ भएको मेदिनीकोश- टिप्पणसहित, शब्दानुक्रमणिका आदिले सिँगारिएको) ।

मेदिनीकोष

- = मेदिनिकरमा हेर्नु ।

मोनियर मोनियर-विलियम्ज १९५६

- = ई.सं. १८९९ (वि.सं. १९५६)मा अक्सफोर्डबाट क्ल्यारान्डन प्रेसद्वारा प्रकाशित, मोनियर मोनियर-विलियम्जको *अस्यान्स्क्रिट-इङ्ग्लिश डिक्शन्अरि* (संस्कृत-अङ्ग्रेजी कोष) ।

ई.सं. १९७० (वि.सं. २०२७)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा फेरि प्रकाशित ।

मोहनप्रसाद खनाल २०३०

- = वि.सं. २०३० मा काठमाडौँबाट मोहनप्रसाद खनालद्वारा प्रकाशित, उनैको *मध्यकालीन* अभिलेख* ।

मोहनप्रसाद खनाल २०४०

- = वि.सं. २०४० मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रद्वारा प्रकाशित, मोहनप्रसाद खनालको *चाँगुनारायणका ऐतिहासिक सामग्री* ।

म्याक्स वेबर [१९७२-१९७३] [१९७८] [२०१५] २०४९

- = ई.सं. १९१६-१९१७ (वि.सं. १९७२-१९७३)मा त्युबिङ्गनबाट मोरद्वारा प्रकाशित *आर्किभ् फीर् सोजिआल्विस्सेनशाफ्ट् उन्द् सोजिआल्वोलितिक्* (समाजशास्त्र र समाजकल्याण) ४१ ठेली ३ अङ्कका ३१३-७४४ पृष्ठ, ४२ ठेली २ अङ्कका ३४५-४६१ पृष्ठ, ४२ ठेली ३ अङ्कका ६८७-८१४ पृष्ठमा छापिएको; म्याक्स वेबरको *दी विर्त्शाफ्ट्सएथिक् देर् वेल्त्रेलिगओनेन् (द्रित्तेर् आर्तिकेल्): हिन्दुसमुस् उन्द् बुद्धिसमुस्* (संसारका धर्महरूको अर्थसम्बन्धी नीति (तेस्रो लेख- हिन्दू धर्म र बौद्ध धर्म) ।

यो लेख ई.सं. १९२१ (वि.सं. १९७८)मा त्युबिङ्गनबाट मोरद्वारा प्रकाशित, म्याक्स वेबरको *गेसाम्एल्ते आउफ्सेत्जे त्सुर् रेलिगिओन्-सोत्सिअलोगि* (धर्मसम्बन्धी समाजशास्त्रविषयक सँगैएका लेख) २ ठेलीमा गाभिएको छ ।

यस लेखको हान्स एच. गर्थ र डान मार्टिन्डेलद्वारा अनूदित र सम्पादित अङ्ग्रेजी उल्था ई.सं. १९५८ (वि.सं. २०१५)मा न्यू यर्कबाट द फ्री प्रेसद्वारा *द रिलिज्न् अफ इन्डिअ: द सोसिअल्अजि अफ हिन्डूइज्म् यान्द् बुद्धिज्म्* (भारतको धर्म- हिन्दू धर्म र बौद्ध धर्मको समाजशास्त्र) भन्ने नाउँले प्रकाशित ।

यही उल्था ई.सं. १९९२ (वि.सं. २०४९)मा नयाँ दिल्लीबाट मुन्शीराम मनोहरलालद्वारा फेरि प्रकाशित ।

यज्ञमान पति वज्राचार्य २०५४

- = वि.सं. २०५४ मा प्रकाशित *पलेस्वां* १३ अङ्कका १९-३५ पृष्ठमा छापिएको, यज्ञमान पति वज्राचार्यको *वज्राचार्य: पुलुपालु* (वज्राचार्य आकभुकल) ।

यज्ञमानपति वज्राचार्य २०६३

- = ने.सं. ११२६ (वि.सं. २०६३)मा काठमाडौँबाट मणिसिंहमहाविहारद्वारा प्रकाशित, यज्ञमानपति वज्राचार्यको नेपाःया प्राचीन वज्राचार्य लीलावज्र (काष्ठमण्डप निर्माता) (नेपालका पुराना वज्राचार्य लीलावज्र (काष्ठमण्डप बनाउने)) ।

यज्ञमानपति वज्राचार्य २०६७

- = वि.सं. २०६७ मा काठमाडौँबाट विरिञ्चि मोती स्मृती* गुह्यतारा कोषद्वारा प्रकाशित, गुह्यश्वरी*राज मानन्धरद्वारा अनूदित, यज्ञमानपति वज्राचार्यद्वारा रचित नेपालका प्राचीन वज्राचार्य लीलावज्र (काष्ठमण्डप निर्माता) ।

याज्ञवल्क्यस्मृति

- = शाके १८१३ (वि.सं. १९४८)मा बम्बईबाट निर्णयसागरप्रेसद्वारा प्रकाशित, बापू शास्त्री मोघेद्वारा सम्पादित याज्ञवल्क्यस्मृतिः योगीश्वरेण महर्षिणा याज्ञवल्क्येन प्रणीता विज्ञानेश्वरकृतमिताक्षराव्याख्यासंवलित (योगीश्वर महर्षि याज्ञवल्क्यले बनाएको याज्ञवल्क्यस्मृति विज्ञानेश्वरले बनाएको मिताक्षरा व्याख्यासहित) ।

यादवप्रकाश वैजयन्ती

- = वि.सं. २०२८ मा काशीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, हरगोविन्द शास्त्रीको श्रीयादवप्रकाशाचार्यविरचितः वैजयन्तीकोषः सलिङ्गनिर्देशं शब्दानुक्रमणिका-सहितः (श्रीयादवप्रकाश आचार्यले बनाएको वैजयन्तीकोष लिङ्गको निर्देश र शब्दानु-क्रमणिकासहित) ।

यान खोन्डा २०२४

- = ई.सं. १९६७ (वि.सं. २०२४)मा न्यू हाभेनबाट अमेरिकन अर्इअन्टल् ससाइइटिद्वारा प्रकाशित जर्नल् अफ् दि अमेर्इकन् अर्इअन्टल् ससाइइटि (अमेरिकाको प्राच्यविद्या-सम्बन्धी संस्थाको पत्रिका) ८७ ठेलीका ४१३-४२९ पृष्ठमा छापिएको, यान खोन्डाको दि इन्द्र फेसुटिभल् अकर्डइङ् टु द अथर्ववेदिन्ज् (इन्द्रोत्सव- अथर्ववेदीहरूअनुसार) ।

यान्टनि केनेडि वार्डर २०४५

- = ई.सं. १९८८ (वि.सं. २०४५)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, यान्टनि केनेडि वार्डरको इन्डिअन् काव्य लिट्अर्इचर् (भारतीय काव्यवाङ्मय) ५ ठेली ।

यान्टनि केनेडि वार्डर २०४९

- = ई.सं. १९९२ (वि.सं. २०४९)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, यान्टनि केनेडि वार्डरको इन्डिअन् काव्य लिट्अर्इचर् ६ ठेली ।

याल्ङ्गुज्यान्डर म्याक्डनल्ड र आन वेर्गाति स्ताल २०३६

- = ई.सं. १९७९ (वि.सं. २०३६)मा नयाँ दिल्लीबाट विकास पब्लिशइङ हाउसद्वारा प्रकाशित, याल्ङ्गुज्यान्डर म्याक्डनल्ड र आन वेर्गाति स्तालको नेवार् आर्ट: नेपालीज् आर्ट ड्ययूरड् द मल्ल पीरइअड् (नेवारकला- मल्लकालमा नेपाली कला) ।

यू.एन. घोषाल २०२१

- = ई.सं. १९६४ (वि.सं. २०२१)मा बम्बईबाट भारतीय विद्याभवनद्वारा प्रकाशित, रमेशचन्द्र मजुमदारद्वारा सम्पादित^{१०} द हिस्टरि यान्ड् कल्चर् अफ् दि इन्डिअन् पीपल् (भारतीय जनताको इतिहास र संस्कृति) ४ ठेली अर्थात् दि एज् अफ् इम्पीरइअल् कनौज् (साम्राज्यरूपको कनौजको समय) २ संस्करणमा १२ अध्यायको रूपमा ३६६-३९९ पृष्ठमा छापिएको, यू.एन. घोषालको सोशल कन्डिशनज् (लौकिक अवस्थाहरू) ।

येशे तोबदेन २०६२

- = ई.सं. २००५ (वि.सं. २०६२)मा बोस्टनबाट विज्डम पब्लिकेशनज्द्वारा प्रकाशित, बोधिचर्यावतारको येशे तोबदेनले भोटे भाषामा लेखेको टीकाको फिओरेल्ला रिज्जिले इटलियनमा गरेको उल्थाको मनु बज्जानो र सरिता डभ्टनले गरेको अङ्ग्रेजी उल्था द वे अफ् अवेक्निङ्: अ कमेन्टरि अन् शान्तिदेव'ज् बोधिचर्यावतार (बोधिचर्या- शान्तिदेवको बोधिचर्यावतारमा टीका) ।

योगिवंशावली १ भाग

- = योगिवंशावली १ भाग (गोरक्षग्रन्थमालापुष्प ९०, नरहरिनाथको भूमिकासहित, वि.सं. २०१५ शिवरात्रिपछि प्रकाशित (१०६-११२ पृ.)) ।

योगेश राज २०५५

- = वि.सं. २०५५ मा प्रकाशित पासूका ३ वर्ष ४ अङ्कको ५ पृष्ठमा छापिएको, योगेश राजको अनर्घमल्लदेवको ने.सं. ३६४ को एउटा अभिलेख ।

योगेश राज २०५७

- = वि.सं. २०५७ मा प्रकाशित पासूका ४ वर्ष १० अङ्कको १३ पृष्ठमा छापिएको, योगेश राजको सिंहदेव वा शिवदेवको पालाको अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएको वि.सं. ११६४ का पुष्पिका वाक्य ।

योगेश राज २०६३

- = वि.सं. २०६३ मा काठमाडौँबाट मण्डल बुक पइन्टद्वारा प्रकाशित स्टडइज् इन् नेपाली हिस्टरि यान्ड् ससाइइटि ११ ठेली २ अङ्कका २४१-२७० पृष्ठमा छापिएको, योगेश राजको अ सर्ट् डिस्क्रिप्शन् अफ् नेपाउल् बाइ फादर् जोजिफ्: अ टेक्स्ट इन् द ब्रिटिश

लाइब्ररि, लन्डन् (पादरी जोसेफले लेखेको, नेपालको संक्षिप्त वर्णन- लन्डनको ब्रिटिश लाइब्रेरीमा [रहेको] एउटा मूलग्रन्थ) ।

योहन याकोब मेयर १९९४

- = ई.सं. १९३७ (वि.सं. १९९४)मा ज्यूरिख र लाइप्जिगबाट म्याक्स नीहान्स फेरलागद्वारा प्रकाशित, योहान याकोब मेयरको *ट्रिलोगि: आल्टुइन्दिश्चेर् मेख्ते उन्द् फेस्ते देर् भेगेताश्योन्, आइन् बाइटाग् त्सुर् फेर्गलाइखेन्देन् रेखिजिओन्ज्-उन्द् कुल्लुर्गेशिख्ते, फेस्त्-उन्द् फोक्सकुन्दे* (तीन रचना- उद्भिद्सम्बन्धी प्राचीन भारतीय देवता र चाडबाड, तुलनात्मक धर्म र सांस्कृतिक इतिहाससम्बन्धी लेख, चाडबाड र लोकपरम्परासम्बन्धी विद्या) ३ खण्ड ।

रघुनन्दन भट्टाचार्य स्मृतितत्त्व

- = ई.सं. १८९५ (वि.सं. १९५२)मा कलिकाताबाट जीवानन्द विद्यासागरद्वारा प्रकाशित, उनैको स्मृतितत्त्वस्य द्वितीयो भागः (स्मृतितत्त्वको दोस्रो भाग) ।

रघुवंश

- = कालिदासमा हेर्नु ।

रञ्जना वज्राचार्य २०५२

- = ई.सं. १९९५ (वि.सं. २०५२)मा ललितपुरबाट दीपकराम जोशीद्वारा प्रकाशित रोलम्ब १५ ठेली ३ अङ्कको अङ्ग्रेजी खण्डका ९-१४ पृष्ठमा छापिएको, रञ्जना वज्राचार्यको कप्अर् प्लेट् इन्स्क्रिप्शन्ज् यान्द् पाम् लीफ् म्यान्युस्क्रिप्ट्स् अफ् द हिरण्यवर्ण महाविहार अफ् पाटन् (पाटनको हिरण्यवर्णमहाविहारका, ताम्रपत्रमा कुँदिएका लेख र ताडपत्रमा लेखिएका पुस्तक)^{११} ।

रञ्जना वज्राचार्य २०५७

- = वि.सं. २०५७।१०।२१।७ मा काठमाडौँबाट गोरखापत्रसंस्थानद्वारा प्रकाशित गोरखापत्र १०० वर्ष २६५ अङ्कको ग पृष्ठमा प्रकाशित, रञ्जना वज्राचार्यको *हिरण्यवर्ण महाविहार र बुद्धमार्गी नेवारहरू* ।

रञ्जना वज्राचार्य २०६०

- = वि.सं. २०६० मा ललितपुरबाट आशारत्न धाख्वाद्वारा प्रकाशित, रञ्जना वज्राचार्यको बालार्चनदेव संस्कारित जेष्ठ* वर्ण महाविहार टंगः बाहाः, मीननाथ एक अध्ययन ।

११. मूलमा पाम् लीफ् म्यान्युस्क्रिप्ट्स् लेखिएकोले ताडपत्रमा लेखिएका पुस्तक भनी मैले उल्ट्या गरेको हुँ । तर ती पुस्तक नभई लिखत हुन् । लिखत बुझाउने शब्द अङ्ग्रेजीमा हुँदा हुँदै पुस्तक बुझाउने शब्दको प्रयोग भएकोले यो लेख लेखेको शब्ददारिद्र्य भल्किएको छ ।

रत्नकाजी वज्राचार्य २०५१

- = वि.सं. २०५१ मा प्रकाशित पलेस्वाँ ७ अङ्कका ३२-४४ पृष्ठमा छापिएको, रत्नकाजी वज्राचार्यको गुँलाधर्मयात दुवाला: (गुँलाधर्मको विश्लेषण) ।

रत्नकाजी वज्राचार्य २०६१

- = वि.सं. २०६१ मा काठमाडौँबाट आनन्दकुटीविहारगुथिद्वारा प्रकाशित आनन्द भूमि ३२ वर्ष ४ अङ्कका ८-१५ पृष्ठमा छापिएको, रत्नकाजी वज्राचार्यको गुँलाधर्मयात दुवाला: ।
रत्नकाजी वज्राचार्य २०५१ को पुनर्मुद्रण ।^{१२}

रत्नकाजी वज्राचार्य र विजयरत्न वज्राचार्य २०३९

- = वि.सं. २०३९ मा काठमाडौँबाट रत्नकाजी वज्राचार्य र विजयरत्न वज्राचार्यद्वारा प्रकाशित, उनीहरूकै नेपा: दे:या विहारया ता:चा (नेपाल देशका विहारको साँचो) ।

रत्नतारा ताम्राकार* २०६४

- = वि.सं. २०६४ मा काठमाडौँबाट नरेशवीर शाक्यद्वारा प्रकाशित लिपिपौं (लिपिपत्र) १ वर्ष ६ अङ्कका ३, ९ पृष्ठमा छापिएको रत्नतारा ताम्राकार*को गुंपुह्नि (श्रावणपूर्णिमा) ।

रत्नसुन्दर शाक्य २०६४

- = वि.सं. २०६४ मा काठमाडौँबाट रुक्मिणी श्रेष्ठद्वारा प्रकाशित थौँकहे (आजभोलि) १२९-१३० पूर्णाङ्कका १२-१४ पृष्ठमा छापिएको, रत्नसुन्दर शाक्यको पण्डित निष्ठानन्द वज्राचार्य ।

रत्नाकर दीक्षित जयसिंहकल्पद्रुम

- = वि.सं. १९८२ मा कल्याण-मुम्बईबाट लक्ष्मीवेंकटेश्वरमुद्रणालयद्वारा प्रकाशित, हरिनारायण शर्माद्वारा सम्पादित जयसिंहकल्पद्रुम: (सफलव्रतकल्पमहीरुह:) धर्मशास्त्रग्रन्थ: (जयसिंहकल्पद्रुम (सफलव्रतकल्पमहीरुह) धर्मशास्त्रको पुस्तक) ।

रबिसन शाक्य २०५८

- = वि.सं. २०५८ मा त्रिभुवनविश्वविद्यालयमा रबिसन शाक्यले एम्.ए.को लागि पेश गरेको थेसिस यल नकबहि लागाया ल्वहंपौ: छगू अध्ययन (ललितपुर नकबहिलइलाकाका शिलापत्र- एक अध्ययन) ।

रमारञ्जन मुखर्जी र शचीन्द्रकुमार माइति २०२४

- = ई.सं. १९६७ (वि.सं. २०२४)मा कलकत्ताबाट फर्मा के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित, रमारञ्जन मुखर्जी र शचीन्द्रकुमार माइतिको कर्पस् अफ् बेन्गल् इन्स्क्रिप्शन्स्

१२. पलेस्वाँ ७ अङ्कमा पहिलोपटक छापिएको यस लेखलाई रत्नकाजी वज्राचार्य २०६१ मा सौजन्य:- पलेस्वाँ, अङ्क- १७ भनी लेखिएको छ ।

बेरुइङ् अन् हिस्टरि यान्ड् सिभ्रइलाइजेशन अफ् बेन्गल् (बङ्गालको इतिहास र लोकयात्रासँग सम्बद्ध बङ्गाली उत्कीर्ण लेखहरूको सङ्ग्रह) ।

रमेश गिरी* २०६९

- = वि.सं. २०६९।१२।१७।७ मा काठमाडौँबाट इम्प्रेसन पब्लिकेशन एण्ड मिडियाद्वारा प्रकाशित हिमालय टाइम्स १८ वर्ष ९५ अङ्क ३ पृष्ठमा छापिएको, रमेश गिरी*को बिस्केटजात्रा चैत २८ देखि ।

रमेशचन्द्र मजूमदार २००९

- = ई.सं. १९५३ (वि.सं. २००९)मा कलकत्ताबाट एशियाटिक ससाइडिटिद्वारा प्रकाशित, रमेशचन्द्र मजूमदारको इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ् कम्बुज (कम्बुजका उत्कीर्ण लेख) ।

रमेशजङ्ग थापा २०२६

- = वि.सं. २०२६ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित, रमेशजङ्ग थापाद्वारा सम्पादित प्राचीन नेपाल ८ सङ्ख्याको नेपाली खण्डका १-२४ पृष्ठमा छापिएको, नेपालको इतिहास राजभोगमाला ।

रमेश दुङ्गेल २०४३

- = ई.सं. १९८६ (वि.सं. २०४३)मा कीर्तिपुरबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धानकेन्द्रद्वारा प्रकाशित कन्ट्रिब्युशन्ज् टु नेपालीज् स्टड्ज् १३ वर्ष २ अङ्कका १८१-२०४ पृष्ठमा छापिएको, रमेश दुङ्गेलको आचार्य दीपङ्कर श्रीज्ञान (अतीशा*)को तिब्बत* यात्रा: एक नयाँ अध्ययन ।

रमेश दुङ्गेल २०६७

- = वि.सं. २०६७ मा काठमाडौँबाट पब्लिक पोलिसी पाठशालाद्वारा प्रकाशित विचार विशेष १ वर्ष १ अङ्कका ५८-६३ पृष्ठमा छापिएको, रमेश दुङ्गेलको स्वाधीनताको भ्रामक खेती र इतिहासको बुझाई ।

रसगङ्गाधर

- = जगन्नाथमा हेर्नु ।

राजतरङ्गिणी

- = कल्हणमा हेर्नु ।

राजा शाक्य २०५५

- = वि.सं. २०५५ मा ललितपुरबाट लिपि थपू गुथिद्वारा प्रकाशित थपू (उन्नति) २ वर्ष ३ अङ्कका १, ३ पृष्ठमा छापिएको, राजा शाक्यको ललितविस्तर व निष्ठानन्द (ललितविस्तर र निष्ठानन्द) ।

राजु नापित २०६३

- = ने.सं. ११२६ (वि.सं. २०६३) मा काठमाडौँबाट नेपाल लिपि गुथिद्वारा प्रकाशित पौभाः (पट) ५९ पूर्णाङ्कका १९-२३ पृष्ठमा छापिएको, राजु नापितको रुद्रवर्ण महाविहार-छगु ह्यसिका (रुद्रवर्णमहाविहार- एक परिचय) ।

राजु शाक्य २०६१

- = वि.सं. २०६१ मा ललितपुरबाट बुद्धिष्ट कम्यूनिकेशन सेन्टरद्वारा प्रकाशित वन्दना ७ पूर्णाङ्कको ५ पृष्ठमा छापिएको, राजु शाक्यको बहाः बही- इतिहास, स्वरूप व परम्परा (बहाल बही- इतिहास, स्वरूप र परम्परा) ।

राजेन्द्र मान वज्राचार्य २०६६

- = वि.सं. २०६६।५।२६।२ मा ललितपुरबाट नूतनधर शर्माद्वारा प्रकाशित अमलेख ३ वर्ष ३ अङ्कका ५, ८ पृष्ठमा छापिएको, राजेन्द्र मान वज्राचार्यको गुँला अवधिको महत्व*पूर्ण परम्परा "वही* द्यः ब्वयेगु" ।

राजेन्द्रमान वज्राचार्य २०६६ क

- = वि.सं. २०६६।५।१-१५ मा प्रकाशित लयकू ६ वर्ष १६ अङ्कको ३ पृष्ठमा छापिएको, राजेन्द्रमान वज्राचार्यको 'वही द्यः ब्वयेगु' गुँलाया महत्वपूर्ण परम्परा (बहि द्यः ब्वयेगु- श्रावणको ठूलो परम्परा) ।

राजेन्द्रमान वज्राचार्य २०६७

- = वि.सं. २०६७ मा काठमाडौँबाट वज्रयानमहासंघद्वारा प्रकाशित, राजेन्द्रमान वज्राचार्यको गुरुमण्डलार्चनपूजाविधि ।

राजेन्द्रमान वज्राचार्य २०६७ क

- = वि.सं. २०६७ मा वज्रयान बौद्ध तथा महाविहारसंघ नेपालद्वारा प्रकाशित वज्रयान नेपाल २० पूर्णाङ्कको ३ पृष्ठमा प्रकाशित, राजेन्द्रमान वज्राचार्यको बौद्धधर्ममा भएका गलत ब्या*ख्याहरू ।

राजेन्द्रमान वज्राचार्य २०६८

- = वि.सं. २०६८ मा राजेन्द्रमान वज्राचार्यले त्रिभुवनविश्वविद्यालयमा एम्.ए.को लागि पेश गरेको थेसिस गुरुमन्दः (गुरुमन्द व मन्दः दुनेया ब्या*वहारीक सिद्धान्त) (गुरुमण्डल (गुरुमण्डल र मण्डलभित्रको व्यावहारिक सिद्धान्त)) ।

राजेन्द्रलाल मित्र १९११

- = ई.सं. १८५४ (वि.सं. १९११) मा प्रकाशित जर्नल् अफ् दि एशियाटिक् ससाइटि अफ् बेन्गल् (बङ्गालको एशियासम्बन्धी संस्थाको पत्रिका) २२ ठेलीका ६७३-६७९ पृष्ठमा

छापिएको, राजेन्द्रलाल मित्रको नोट् अन् यान् एन्शन्ड इन्स्क्रिप्शन् फ्रम् थानेश्वर् (थानेश्वरको एउटा प्राचीन अभिलेखको विषयमा टिप्पणी) ।

राजेन्द्रलाल मित्र १९२१

- = ई.सं. १८६४ (वि.सं. १९२१)मा प्रकाशित जर्नल् अफ दि एशियाटिक् ससाइटि अफ बेन्गल् (बङ्गालको एशियासम्बन्धी संस्थाको पत्रिका) ३२ ठेलीका ९१-११० पृष्ठमा छापिएको, राजेन्द्रलाल मित्रको भोज राजा अफ धार् यान्ड हिज् हम्अनिम्ज् (धारका भोज राजा र उनका अनेकार्थ नाउँ) ।

राजेन्द्रलाल मित्र [१९३९] २०२८

- = ई.सं. १८८२ (वि.सं. १९३९)मा कलकत्ताबाट एशियाटिक् ससाइटि अफ बेन्गलद्वारा प्रकाशित, राजेन्द्रलाल मित्रको द स्यान्स्क्रिट् बुड्डिस्ट् लिट्अर्इचर् अफ नेपाल (नेपालको, संस्कृत बौद्ध वाङ्मय) ।

ई.सं. १९७१ (वि.सं. २०२८)मा कलकत्ताबाट संस्कृतपुस्तकभण्डारद्वारा फोटोस्ट्याटद्वारा होइन कि फेरि टाइप गराई प्रकाशित ।

राजेश आचार्य २०६३

- = वि.सं. २०६३ मा काठमाडौँबाट संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित पूर्णिमा १२५ पूर्णाङ्कका २८-२९ पृष्ठमा छापिएको, राजेश आचार्यको पशुपतिको मन्दिरको पश्चिमढोकाबाट गर्भगृहमा देखिने २ स्त्रीमूर्ति ।

राधागोविन्द बसाक १९७६-१९७७

- = ई.सं. १९१९-१९२० (वि.सं. १९७६-१९७७)मा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक १५ ठेलीका ११३-१४५ पृष्ठमा छापिएको, राधागोविन्द बसाकको द फाइभ् दामोदरपुर कप्अर्-प्लेट् इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ् द गुप्त पीरिड्अड् (गुप्तकालका, दामोदरपुरका ५ वटा ताम्रपत्र) ।

ई.सं. १९८२ (वि.सं. २०३९)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलज्इक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

रामकर्ण १९७०-१९७१

- = ई.सं. १९१३-१४ (वि.सं. १९७०-१९७१)मा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक १२ ठेलीका ५६-६१ पृष्ठमा छापिएको, रामकर्णको किन्सरिया इन्स्क्रिप्शन् अफ् दधीचिक (दहिया) चच्च, (विक्रम) संवत् १०५६ ([विक्रम]संवत् १०५६ को, दधीचिक (दहिया) चच्चको, किन्सरियाको उत्कीर्ण लेख) ।

ई.सं. १९८२ (वि.सं. २०३९)मा नयाँ दिल्लीबाट आर्कीअलज्इक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

रामचन्द्र नारायण दाण्डेकर २०१९

- = ई.सं. १९६८ (वि.सं. २०२५)मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित, पाण्डुरङ्ग वामन काणेको *हिस्टरी अफ् धर्मशास्त्र (एन्शन्ड यान्ड् मेड्इईभल् रिलिज्अस् यान्ड् सिभ्,इल् ल इन् इन्डिअ)* (धर्मशास्त्र (भारतको प्राचीन र मध्यकालको धर्मसम्बन्धी र देवानी कानून)को इतिहास) १ ठेली १ भाग २ संस्करणका i-ii पृष्ठमा छापिएको, रामचन्द्र नारायण दाण्डेकरको प्रिफेस् (प्रस्तावना) ।

रामचन्द्र प्रक्रियाकौमुदी

- = शाके १८४६ (वि.सं. १९८१)मा बम्बईबाट संस्कृतप्राकृतग्रन्थमालाधिकारीद्वारा प्रकाशित कमलाशङ्कर प्राणशङ्कर त्रिवेदीको श्रीरामचन्द्राचार्यप्रणीता प्रक्रियाकौमुदी पूर्वार्धम् । श्रीविट्ठलाचार्यकृतया प्रसादाख्यया टीकया समेतं (श्रीरामचन्द्राचार्यले बनाएको प्रक्रिया-कौमुदी । पूर्वार्ध । श्रीविट्ठलाचार्यले बनाएको प्रसाद नाउँ भएको टीकासहित) ।

रामजी तेवारी २०३६

- = वि.सं. २०३६ मा प्रकाशित पूर्णिमा ४४ पूर्णाङ्कका १-२६ पृष्ठमा छापिएको, रामजी तेवारीको नेपालखाल्डोको वि.सं. १७३४ को पात्रो ।

रामजी तेवारी २०४०

- = पूर्णिमा ५६ पूर्णाङ्कका २२-२५ पृष्ठमा छापिएको, रामजी तेवारीको न्हुःपुखु वा रानीपोखरी ।

रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, शङ्करमान राजवंशी २०१०

- = वि.सं. २०१० चैत्रशुक्लएकादशीको दिन^{१३} काठमाडौँबाट नरहरिनाथ र बुद्धिसागर पराजुलीको सम्पादकत्वमा प्रकाशित संस्कृत-सन्देश १ वर्ष १०-१२ अङ्कका ४१-४४ पृष्ठमा छापिएको; रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी र शङ्करमान राजवंशीको काष्ठमण्डपे पारावतमहाविहारे (इटंबहाल) संस्थितो जयसिंहरामवर्द्धनस्य राज्ये स्थापितोऽभिलेखः (काठमाडौँमा पारावतमहाविहार (इटंबहाल)मा रहेको, जयसिंहरामवर्द्धनको पालामा राखिएको अभिलेख) ।

रामजी तेवारी, धनवज्र वज्राचार्य र दिनेशराज पन्त २०२४^{१४}

- = वि.सं. २०२४ मा प्रकाशित पूर्णिमा १४ पूर्णाङ्कका १३०-१३३ पृष्ठमा छापिएको; रामजी तेवारी, धनवज्र वज्राचार्य र दिनेशराज पन्तको जयसिंहरामको संभ्रनामा राखिएको पनौतीको इन्द्रेथर-मन्दिरको ताम्रपत्र ।

१३. यस वर्षको चैत्रशुक्लएकादशी वि.सं. २०११ वैशाख १ गते परेको थियो (महेशराज पन्त २०५८:१३८ मा ५ सङ्ख्याको टिप्पणी) ।

१४. माथि नाउँ नहालेको ।

रामजी तेवारी आदि २०१८

- = वि.सं. २०१८ मा काठमाडौँबाट संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित; रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, धनवज्र वज्राचार्य, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त र नयनाथ पौडेलको अभिलेख-संग्रह २ भाग ।

रामजी तेवारी आदि २०१९

- = वि.सं. २०१९ मा प्रकाशित; रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, धनवज्र वज्राचार्य, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त र नयनाथ पौडेलको अभिलेख-संग्रह ६ भाग ।

रामजी तेवारी आदि २०२०

- = वि.सं. २०२० मा प्रकाशित; रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, धनवज्र वज्राचार्य, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त र नयनाथ पौडेलको अभिलेख-संग्रह ९ भाग ।

रामजी तेवारी आदि २०२१

- = वि.सं. २०२१ मा काठमाडौँबाट नेपाल सांस्कृतिक परिषद्द्वारा प्रकाशित; रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी र धनवज्र वज्राचार्यको ऐतिहासिक-पत्रसंग्रह २ भाग ।

रामलाल काँजीलाल र जगद्धर जङ्ग १९८०

- = नीलमतमा हेर्नु ।

राल्फ लिली टर्नर २०२३

- = ई.सं. १९६६ (वि.सं. २०२३)मा लन्डनबाट अक्सफर्ड यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा पुनः प्रकाशित, राल्फ लिली टर्नरको *अ कम्पेरेटिभ् डिक्शन्अरि अफ् दि इन्डो-एरइअन् ल्याङ्ग्विज्* (भारतीय आर्यभाषाहरूको तुलनात्मक कोष) ।

रिशर्द पिषल २०३८

- = रिशर्द पिषलको *ग्राम्मतिक् देर् प्राकृत्-स्त्राखेन्* (प्राकृत भाषाहरूको व्याकरण)को सुभद्र भाले उल्ट्या गरी ई.सं. १९८१ (वि.सं. २०३८)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित *अ ग्राम्मर् अफ् द प्राकृत् ल्याङ्ग्विज्* (प्राकृत भाषाहरूको व्याकरण) २ संस्करण ।

रुक्मिणी* वन्त प्रधान २०४२

- = वि.सं २०४२ मा कीर्तिपुरबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रद्वारा प्रकाशित *कन्ट्रिब्युशन्स् टु नेपालीज् स्टडिज्* (नेपालसम्बन्धी लेख)

१२ ठेली २ अङ्का १०३-११५ पृष्ठमा छापिएको, रूक्मिणी* वन्त प्रधानको विक्रमशील महाविहारको ऐतिहासिक महत्त्व ।

रूपमाला

= विमलसूरिमा हेर्नु ।

रूपावतार

= धर्मकीर्तिमा हेर्नु ।

रोबेर्तो वितालि २०४७

= ई.सं. १९९० (वि.सं. २०४७)मा लन्डनबाट सेरइन्डिअ पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित, रोबेर्तो वितालिको अर्लि टेम्प्लज् अफ् सेनट्रल टिबेट (मध्य भोटका पुराना मन्दिर) ।

रोबेर्तो वितालि २०५३

= ई.सं. १९९६ (वि.सं. २०५३)मा धरमशालाबाट थो.लिङ् गत्सुग्.लग्खड लो.गिचग्.स्तोड 'खोर.ब'इ र्जेस्.द्रन्.म्जद सगो'इ गो.सिग्.छोग्.छुडद्वारा प्रकाशित, रोबेर्तो वितालिको द किङ्डम्ज् अफ् गु.गे पु.इङ् अकईङ् टु म्ड'.रिस् र्ग्यल्.रब्स् बाइ गु.गे म्खन्.छेन् झग्.दबङ् ग्रस्.पा (गुगे पुहडका राज्य- गुगे म्खन्छेनका झग्दबङ् ग्रस्पाले लेखेको म्डरिस र्ग्यल्.रब्स्मुताबिक) ।

रोलम्ब २०४२

= ई.सं. १९८५ (वि.सं. २०४२)मा ललितपुरबाट जोशी रिसर्च इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित रोलम्ब ५ ठेली २ अङ्काको नेपाली खण्डको १४ पृष्ठमा छापिएको इतिहासका कुरा ।

रोशनी श्रेष्ठ २०७१

= वि.सं. २०७१ मा काठमाडौँबाट राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट प्रकाशित अभिलेख ३२ पूर्णाङ्का १११-१२३ मा छापिएको, रोशनी श्रेष्ठको स्ट्रट्स फ्रम् द तारिणी देवी टेम्प्ल (तारिणी देवी मन्दिरका ढुङ्गाल) ।

ल चाइओम् द ल्'हिमालय, ईस्त्वा ए सिभिलिजास्यौ २०३९

= ई.सं. १९८२ (वि.सं. २०३९)मा प्यारिसबाट औप्रीमरि नासिओनलद्वारा प्रकाशित ल चाइओम् द ल्'हिमालय, ईस्त्वा ए सिभिलिजास्यौ (हिमालयका राज्य- इतिहास र लोकयात्राहरू) ।

लक्ष्मीचन्द्र वज्राचार्य २०६८

= वि.सं. २०६८।१०।१२।५ मा काठमाडौँबाट पवनमान श्रेष्ठद्वारा प्रकाशित भीगु स्वनिगः (हाम्रा तीन शहर) ११ वर्ष ७६ अङ्काको ३ पृष्ठमा छापिएको, लक्ष्मीचन्द्र वज्राचार्यको वज्राचार्य व वज्राचार्य समाज-३ (वज्राचार्य र वज्राचार्यसमाज-३) ।

लक्ष्मीधर कृत्यकल्पतरु

- = वि.सं. २००६ मा बरोदाबाट अरुइअन्टल इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित, के.भी. रङ्गस्वामी ऐयङ्गरद्वारा सम्पादित भट्टश्रीलक्ष्मीधरविरचिते कृत्यकल्पतरौ तृतीयो भागः नियतकाल-काण्डम् (भट्ट श्रीलक्ष्मीधरले बनाएको कृत्यकल्पतरुमा तेस्रो भाग नियतकालकाण्ड) ।

लल्लनजी गोपाल २०३३

- = ई.सं. १९७७ (वि.सं. २०३३)मा काशीबाट भारतीप्रकाशनद्वारा प्रकाशित, लल्लनजी गोपाल र ठाकुरप्रसाद वर्माको स्टडिज् इन् द हिस्टरि यान्ड कल्चर् अफ नेपाल (नेपालको इतिहास र संस्कृतिको परिशीलन)का १-१२ पृष्ठमा छापिएको, लल्लनजी गोपालको रिलिज्न् अन्डर् द लिच्छविज् अफ नेपाल (नेपालका लिच्छविहरूको पालामा धर्म) ।

लीलाभक्त मुनंकर्मी २०४१

- = वि.सं. २०४१ मा भक्तपुरबाट भवानी केशरी मुनंकर्मीद्वारा प्रकाशित, लीलाभक्त मुनंकर्मीको नेपालको सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक दिग्दर्शन ।

लूछ्याहो पेतैक २०१५

- = ई.सं. १९५८ (वि.सं. २०१५)मा रोमबाट ईस्तीतूतो ईतालयाहो पेर ईल मेद्यो एद एसत्रेमो ओर्येन्तेद्वारा प्रकाशित, लूछ्याहो पेतैकको मेड्डईभल् हिस्टरि अफ नेपाल (सी. ७५०-१४८०) (नेपालको मध्यकालको इतिहास (अन्दाजि वि.सं. ८०७-१५३७)) ।

लूछ्याहो पेतैक २०४०

- = ई.सं. १९८४ (वि.सं. २०४०)मा प्रकाशित, लूछ्याहो पेतैकको मेड्डईभल् हिस्टरि अफ नेपाल (सी.७५०-१४८२) (नेपालको मध्यकालको इतिहास (अन्दाजि वि.सं. ८०७-१५३८)) ।

लूछ्याहो पेतैक २०४५

- = ई.सं. १९८८ (वि.सं. २०४५)मा रोमबाट ईस्तीतूतो ईतालयाहो पेर ईल मेद्यो एद एसत्रेमो ओर्येन्तेद्वारा प्रकाशित, लूछ्याहो पेतैकको सिलेक्ट्इड पेपर्ज् अन् एशियन् हिस्टरि (एशियाको इतिहाससम्बन्धी छनौट लेखहरू)का ३६९-३९४ पृष्ठमा छापिएको, उनैको य-त्स्'ए, गु-गे, पु-रङ्ः अ न्यू स्टडि (यत्से, गुगे, पुरङ- नयाँ परिशीलन) ।

लैनसिंह बाङ्देल २०४६

- = ई.सं. १९८९ (वि.सं. २०४६)मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, स्टोल्न् इमूज्ज् अफ नेपाल (नेपालका, चोरिएका मूर्ति) ।

लोकरत्न शाक्य २०५५

- = वि.सं. २०५५।७।२०।६ मा काठमाडौँबाट अर्थपिथनाद्वारा प्रकाशित सन्ध्या टाइम्सको क पृष्ठमा छापिएको, लोकरत्न शाक्यको स्वनिगल्य बहिद्यः ब्ययेगु परम्परा (तीन शहरमा बहिद्यः ब्ययेगुको परम्परा) ।

वज्रराज शाक्य २०५०

- = वि.सं. २०५० मा ललितपुरबाट २५३७ औं बुद्धजयन्तीसमारोहसमिति, यशोधरमहाविहार (बुबहाः)द्वारा प्रकाशित, वज्रराज शाक्यको निर्देशन, हेराकाजी वज्राचार्यको संयोजन तथा पुष्पराज वज्राचार्य, योगेन्द्र राज वज्राचार्य र माणिक वज्राचार्यको सहयोगमा तयार गरिएको विद्याधर संस्कारित यशोधर महाविहार संघ (छगू अध्ययन) (विद्याधर-संस्कारितयशोधरमहाविहार-संघ (एक अध्ययन) ।

वज्रमुनि वज्राचार्य २०६७

- = वि.सं. २०६७ मा ललितपुरबाट आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान र काठमाडौँबाट नेवा देय् दबूद्वारा प्रकाशित, नेवार जातिको चिनारीका ५७-८९ पृष्ठमा छापिएको, वज्रमुनि वज्राचार्यको धर्म र परम्परा ।

वज्रयान अनुसन्धान पुचः २०६४

- = वि.सं. २०६४ मा काठमाडौँबाट वज्रयान बौद्ध तथा महाविहारसंघ- नेपालद्वारा प्रकाशित वज्रयान नेपाल ९ पूर्णाङ्कको ३ पृष्ठमा छापिएको, वज्रयान अनुसन्धान पुचःको खपया तधिछें बहाः व यैया तःछें बहाःया स्वापू क्या च्वंगु हस्तलिखित ग्रन्थ (भक्तपुरको तधिछेंबहाल र काठमाडौँको तःछेंबहालको सम्बन्ध देखाइरहेको लेखोट पुस्तक) ।

वररुचि प्राकृतप्रकाश

- = ई.सं. १८५३ (वि.सं. १९०९)मा प्रकाशित एड्वार्ड बी. काउवेलको द प्राकृत-प्रकाशः अर्, द प्राकृत् ग्राम् अर् अफ् वररुचि, विद् द कमेन्टरि (मनोरमा) अफ् भामह (प्राकृत-प्रकाश अर्थात् वररुचिको प्राकृतव्याकरण, भामहको टीका (मनोरमा)सहित) । ई.सं. १९७७ (वि.सं. २०३४)मा नयाँ दिल्लीबाट कज्जो पब्लिकेशन्जद्वारा फेरि प्रकाशित ।

वराहमिहिर बृहत्संहिता

- = वि.सं. १९५२ मा काशीबाट ई.जे. लाजरस्-कम्पनिद्वारा प्रकाशित, सुधाकर द्विवेदीको बृहत्संहिता श्री ६ वराहमिहिरप्रणीता । श्रीभट्टोत्पलकृतविवृतिसंहिता (श्री ६ वराहमिहिरले बनाएको बृहत्संहिता, श्रीभट्टोत्पलले बनाएको विवृतिसहित) १ भाग ।

वि.सं. १९५४ मा काशीबाट ई.जे. लाजरस्-कम्पनिद्वारा प्रकाशित, सुधाकर द्विवेदीको बृहत्संहिता श्री ६ वराहमिहिरप्रणीता । श्रीभट्टोत्पलकृतविवृतिसंहिता २ भाग ।

वर्षकृत्यदीपक

= नित्यानन्द पन्त पर्वतीयमा हेर्नु ।

वाग्मती* तीर्थयात्राविधान

= दामोदर प्याकुन्यालमा हेर्नु ।

वाचस्पति मिश्र कृत्यमहार्णव

= शाके १९०६ (वि.सं. २०४१)मा दरभङ्गाबाट कामेश्वरसिंह-दरभङ्गा-संस्कृत-विश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित, रामसेवक भा, प्रभुनारायण शर्मा, धर्मनाथ भा र रामचन्द्र भाको महामहोपाध्यायसन्मिश्रवाचस्पतिविरचितः कृत्यमहार्णवः (महामहोपाध्याय, असल मिश्र वाचस्पतिले रचेको कृत्यमहार्णवः)।

वाचस्पत्य

= तारानाथ भट्टाचार्य २०२६ मा हेर्नु ।

वामनपुराण

= वामन शिवराम आपटे २०१६

परशुराम कृष्ण गोडे र सी.जी. कार्भेको प्रधानसम्पादकत्व र भी.जी. राहुकर, आर.एन. गद्रे, डी.जी. पाध्ये र शिवराम दत्तात्रेय जोशीको सहायकसम्पादकत्वमा ई.सं. १९५९ (वि.सं. २०१६)मा पूनाबाट प्रसादप्रकाशनद्वारा प्रकाशित, प्रिन्. भी. एस्. आपटे'ज् द प्याक्टिक्ल स्यान्स्क्रिट्-इङ्ग्लिश् डिक्शन्'अरि (प्रिन्सिपल वामन शिवराम आपटेको व्यावहारिक संस्कृत-अङ्ग्रेजी कोष) ३ ठेली ।

वामन र जयादित्य काशिका

= पाणिनिमा हेर्नु ।

वामन शिवराम आपटे १९४१

= ई.सं. १८८४ (वि.सं. १९४१)मा पूनाबाट प्रकाशित द स्टुड्यन्ड इङ्ग्लिश् स्यान्स्क्रिट् डिक्शन्'अरि (विद्यालाई उपयोगी अङ्ग्रेजी-संस्कृत कोष)।

तेस्रो संस्करणको ई.सं. २००२(वि.सं. २०५९)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित आवृत्ति ।

वामन शिवराम आपटे २०१६

= परशुराम कृष्ण गोडे र सी.जी. कार्भेको प्रधानसम्पादकत्व र भी.जी. राहुकर, आर.एन. गद्रे, डी.जी. पाध्ये र शिवराम दत्तात्रेय जोशीको सहायकसम्पादकत्वमा ई.सं. १९५९ (वि.सं. २०१५/१६)मा पूनाबाट प्रसादप्रकाशनद्वारा प्रकाशित, प्रिन्. भी. एस्. आपटे'ज्

द प्राक्टिकल् स्यान्स्क्रिट्-इङ्ग्लिश् डिक्शन्अरि (प्रिन्सिपल वामन शिवराम आपटेको व्यावहारिक संस्कृत-अङ्ग्रेजी कोष) ३ ठेली ।

वाल्मीकिरामायण

- = शाके १८५२ (वि.सं. १९८७)मा बम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, वासुदेव लक्ष्मण शास्त्री पणशीकरको आदिकविश्रीवाल्मीकिमहामुनिप्रणीतं रामायणम् । रामकृतया तिलकाख्यया व्याख्यया समेतम् (आदिकवि श्रीवाल्मीकि महामुनिले बनाएको रामायण, रामले बनाएको तिलक नाउँ भएको व्याख्यासमेत) ।

वासिष्ठधर्मसूत्र

- = इ.सं. १९३० (वि.सं. १९८७)मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित, आलोइस एन्तोन फ्यूररद्वारा सम्पादित श्रीवासिष्ठधर्मशास्त्रम् (श्रीवासिष्ठ-धर्मशास्त्र) ३ संस्करण ।

विजयराज वज्राचार्य २०४९

- = ई.सं. १९९२ (वि.सं. २०४९)मा सारनाथबाट केन्द्रीय* उच्च तिब्बती शिक्षासंस्थानद्वारा प्रकाशित, धीः (बुद्धि) १४ अङ्कका १४९-१५४ पृष्ठमा छापिएको, विजयराज वज्राचार्यको नेपाल के सिद्ध वज्राचार्यो की जीवनी एवं कृतियाँ (नेपालका सिद्ध वज्राचार्यहरूका चरित र कृति) ।

विजयराज वज्राचार्य २०५०

- = ई.सं. १९९३ (वि.सं. २०५०)मा सारनाथबाट केन्द्रीय* उच्च तिब्बती शिक्षासंस्थानद्वारा प्रकाशित, धीः (बुद्धि) १५ अङ्कका ३०३-३१० पृष्ठमा छापिएको, विजयराज वज्राचार्यको नेपाल के सिद्ध वज्राचार्यो की जीवनी एवं कृतियाँ - २ (नेपालका सिद्ध वज्राचार्यहरूका चरित र कृति-२) ।

विजयराज वज्राचार्य २०६३

- = ई.सं. २००६ (वि.सं. २०६३)मा सारनाथबाट केन्द्रीय* उच्च तिब्बती शिक्षासंस्थानद्वारा प्रकाशित, विजयराज वज्राचार्यको आर्यपञ्चविंशतिसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको भूमिका (१-१२२ पृष्ठ) ।

विनोदमान राजभण्डारी २०६४

- = वि.सं. २०६४ मा काठमाडौँबाट गीता राजभण्डारीद्वारा प्रकाशित, विनोदमान राजभण्डारीको दैयुदसं न्यायेका वयाच्वंगु नखःचखः /सालाना मनाउँदै आइरहेको चाडपर्व ।

विमलसूरि रूपमाला

- = ई.सं. १९७३ (वि.सं. २०२९/३०)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशित, केशवदेव पाण्डेयको विमलसूरिविरचिता रूपमाला (विमलसूरिले बनाएको रूपमाला) ४ भाग ।

विल तुलाधर-डग्लस २०६३

- = ई.सं. २००६ (वि.सं. २०६३)मा लन्डनबाट रूटलेजबाट प्रकाशित, विल तुलाधर-डग्लसको रिमेक्ड बुडइज्म् फर् मेड्ईभल् नेपालः द फिफ्टीन्थ सेन्चुरि रेफर्मेसन अफ नेवार् बुडइज्म् (मध्यकालको नेपालको लागि बौद्ध धर्मको पुनारचना- नेवारी बौद्ध धर्ममा पन्ध्रौँ शताब्दीमा भएको सुधार) ।

ई.सं. २००७ (वि.सं. २०६३/६४)मा प्रकाशित पहिलो भारतीय संस्करण ।

वि. शाक्य २०५७

- = वि.सं. २०५७।३।१४।४ मा काठमाडौँबाट प्रकाशित भीगु स्वनिगः १ वर्ष ४४ अङ्को ८ पृष्ठमा छापिएको, वि. शाक्यको जुजुया चुडा*कर्म यानातःगु रुद्रवर्ण महाविहार (राजाको चूडाकर्म गरिराखेको रुद्रवर्णमहाविहार) ।

विश्वनाथ कोषकल्पतरु

- = ई.सं. १९६६ (वि.सं. २०२३)मा पूनाबाट डेक्कन कल्इज पोस्टग्राड्युएट यान्ड रिसर्च इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित, मधुकर मङ्गेश पतकर र के.भी. कृष्णमूर्ति शर्माको कोषकल्पतरु २ गुच्छ (प्यासइक्ल) ।

विश्वनाथ ढकाल २०६५

- = वि.सं. २०३५ विश्वनाथ ढकालद्वारा प्रकाशित उनैको डोल्पाली सेरोफेरो ।^{१५}

विश्वप्रकाश

- = महेश्वरमा हेर्नु ।

विष्णुस्मृति

- = वि.सं. २०१८ मा काशीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिसद्वारा प्रकाशित, जूलियस जॉलीद्वारा सम्पादित विष्णुस्मृतिः श्रीनन्दपण्डितविरचित संक्षिप्त 'वैजयन्ती' व्याख्योपेता (विष्णुस्मृति, श्रीनन्द पण्डितले बनाएको संक्षिप्त वैजयन्ती व्याख्याले युक्त) ।

वीणा पौड्याल २०५७

- = वि.सं. २०५७ मा कीर्तिपुरबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व* केन्द्रीय* विभागद्वारा प्रकाशित, वीणा पौड्यालको नेपाली मूर्तिकला र चित्रकला ।

वीणा पौड्याल २०६०

- = वि.सं. २०६० मा काठमाडौँबाट ठाकुरनाथ पन्त स्मृतिगुठीद्वारा प्रकाशित, वीणा पौड्यालको सर्वेश्वर महादेव ।

१५. यो पुस्तक कुन ठाउँबाट छापिएको हो, त्यो खुलाइएको छैन ।

वेदकुमारी २०२४

= नीलमतमा हेर्नु ।

वेदकुमारी २०२९

= नीलमतमा हेर्नु ।

वेस्ना ए. वालस र बी. यालन वालस २०५४

= ई.सं. १९९७ (वि.सं. २०५४)मा न्यू यर्कबाट स्नो लाइअन पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित, वेस्ना ए. वालस र बी. यालन वालसको *अ गाइड टु द बोधिसत्त्व वे अफ लाइफ (बोधिचर्यावतार) बाइ शान्तिदेव (शान्तिदेवद्वारा रचित बोधिसत्त्वचर्या (बोधिचर्यावतार)को देशिक)* ।

वैजयन्ती

= यादवप्रकाशमा हेर्नु ।

वैरोचन प्रतिष्ठाालक्षणसारसमुच्चय

= वि.सं. २०२३ मा काठमाडौँबाट नेपाल-राजकीय-पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, दामोदर शर्माद्वारा सम्पादित^६ नेपाल-राजकीय पुस्तकालयस्थहस्तलिखित-प्राचीनपुस्तकानाम् अन्यतमः प्रतिष्ठाालक्षणसारसमुच्चयः (नेपाल राजकीय पुस्तकालयमा रहेका पुराना लेखोट पुस्तकमध्ये अर्को प्रतिष्ठाालक्षणसारसमुच्चय) १ भाग ।

वि.सं. २०२५ मा प्रकाशित, दामोदर शर्माद्वारा सम्पादित^१ नेपाल-राजकीय पुस्तकालय-स्थहस्तलिखित-प्राचीनपुस्तकानाम् अन्यतमः प्रतिष्ठाालक्षणसारसमुच्चयः २ भाग ।

ई.सं. १९९० (वि.सं. २०४७)मा तोक्योबाट द सेन्टर फर ईस्ट एशियन स्टडिजद्वारा प्रकाशित, गृह्णन ब्यूहेमन र मुसाशि ताचिकावाको *द हिन्डू डीइटिज् इलस्ट्रेटेड् अकर्ड्इड् टु द प्रतिष्ठाालक्षणसारसमुच्चय* ।

व्यासस्मृति

= वि.सं. २००९ मा कलकत्ताबाट मनसुखराय मोरद्वारा प्रकाशित स्मृति-सन्दर्भः श्रीमन्महर्षिप्रणीतधर्मशास्त्रसंग्रहः याज्ञवल्क्यादिसप्तदशस्मृत्यात्मकः तृतीयो भागःका १६३१-१६५४ पृष्ठमा छापिएको (वेद) व्यासस्मृतिः ।

शङ्कर थापा र इन्द्रकुमारी वज्राचार्य २०६२

= ई.सं. २००५ (वि.सं. २०६२)मा दिल्लीबाट अड्डिट पब्लिशर्सद्वारा प्रकाशित, शङ्कर थापा र इन्द्रकुमारी वज्राचार्यको *रत्नाकर् महाविहारः अ वज्रयान बुड्इस्ट् मन्अस्टर् अफ पाटन्* (रत्नाकरमहाविहार- पाटनको एउटा वज्रयानी विहार) ।

१६. यसको संशोधक बाबुकृष्ण शर्मा ।

शंकर बालकृष्ण दीक्षित २०१४

- = शंकर बालकृष्ण दीक्षित को भारतीय ज्योतिःशास्त्रको शिवनाथ भारखण्डीले उलथा गरी ई.सं. १९५७ (वि.सं. २०१४)मा उत्तर प्रदेशबाट सूचनाविभागको प्रकाशन ब्यूरोद्वारा प्रकाशित भारतीय ज्योतिष ।

शङ्करमान राजवंशी २०१६

- = वि.सं. २०१६ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार पुरातत्त्व र संस्कृतिविभागद्वारा प्रकाशित, शङ्करमान राजवंशीको पुरातत्त्व-पत्रसंग्रह १ भाग ।

शङ्करमान राजवंशी २०१८

- = वि.सं. २०१८ मा प्रकाशित, शङ्करमान राजवंशीको पुरातत्त्व-पत्रसंग्रह २ भाग ।

शङ्करमान राजवंशी २०२०

- = वि.सं. २०२० मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार पुरातत्त्व र संस्कृतिविभागद्वारा प्रकाशित, शङ्करमान राजवंशीको भक्तपुर-शिलालेख-सूची ।

शङ्करमान राजवंशी २०२० क

- = वि.सं. २०२० मा प्रकाशित, शङ्करमान राजवंशीको (वि.सं. १७२३ देखि १७४८ तकको) ऐतिहासिक घटनावली ।

शङ्करमान राजवंशी २०२१

- = वि.सं. २०२१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ४ पूर्णाङ्कका ५४-५७ पृष्ठमा छापिएको, शङ्करमान राजवंशीको स्थिति मल्लको पालाको वि.सं. १४४५ को मानचन्द्र शाक्यको ताम्रपत्र र त्यसको ऐतिहासिक व्याख्या ।

शङ्करमान राजवंशी २०२२

- = वि.सं. २०२२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ५ पूर्णाङ्कका ९-१६ पृष्ठमा छापिएको, शङ्करमान राजवंशीको पाटन सुनधाराको अभिलेखमा रहेका राजा र संवत्विषयको विचार ।

शङ्करमान राजवंशी २०२३

- = वि.सं. २०२३ मा प्रकाशित पूर्णिमा ९ पूर्णाङ्कका १०-१७ पृष्ठमा छापिएको, शङ्करमान राजवंशीको [क्रमागत] यक्षमल्लको समयका निश्चित संवत् र तिथिमितिहरू ।

शङ्करमान राजवंशी २०२३ क

- = वि.सं. २०२३ मा प्रकाशित पूर्णिमा १० पूर्णाङ्कका १७-२२ पृष्ठमा छापिएको, शङ्करमान राजवंशीको [क्रमागत] यक्षमल्लको समयका निश्चित संवत् र तिथिमितिहरू ।

शङ्करमान राजवंशी २०२७

- = वि.सं. २०२७ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय, पुरातत्त्वविभागको राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित, शङ्करमान राजवंशीको कान्तिपुर-शिलालेख-सूची ।

शङ्करमान राजवंशी २०२९

- = वि.सं. २०२९ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालयको पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपाल २० सङ्ख्याका ४३-४४ पृष्ठमा छापिएको, शङ्करमान राजवंशीको काठमाडौँ मल्लकालको ऐतिहासिक पत्र ।

शङ्करमान राजवंशी २०३१

- = ई.सं. १९७४ (वि.सं. २०३१)मा काठमाडौँबाट रत्नपुस्तकभण्डारद्वारा प्रकाशित कैलाश* २ वर्ष १-२ अङ्का २३-१२० पृष्ठमा छापिएको, शङ्करमान राजवंशीको देवनागरी लिपिको विकास ।

शङ्करमान राजवंशी २०४०

- = वि.सं. २०४० मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा संस्कृतिमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभागको राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित, शङ्करमान राजवंशीको भूमिसम्बन्धि तमसूक ताडपत्र १ भाग ।

शंकरमान राजवंशी २०४४

- = वि.सं. २०४४ मा प्रकाशित, शंकरमान राजवंशीको भूमिसम्बन्धी तमसूक-ताडपत्र ४ भाग ।

शङ्करमान राजवंशी र ज्ञानमणि नेपाल २०१०

- = वि.सं. २०१० मा काठमाडौँबाट नरहरिनाथ र बुद्धिसागर पराजुलीको सम्पादकत्वमा प्रकाशित संस्कृत-सन्देश १ वर्ष ३ अङ्का १-९ पृष्ठमा छापिएको, शङ्करमान राजवंशी र ज्ञानमणि नेपालको काष्ठमण्डपे प्रतापमल्लस्य शिलालेखः (काठमाडौँमा प्रताप मल्लको शिलालेख) ।

शङ्कर सेन गुप्त २०२२

- = ई.सं. १९६५ (वि.सं. २०२२)मा कलकत्ताबाट प्रकाशित शङ्कर सेन गुप्तको ट्री-वर्शिप् इन् इन्डिअ (भारतमा वृक्षपूजा) ।

शतपथब्राह्मण

- = शाके १८६१ (वि.सं. १९९६)मा बम्बईबाट रङ्गनाथ क्षेमराज र श्रीनिवास क्षेमराजद्वारा प्रकाशित, श्रीधर शर्मा वारेद्वारा सम्पादित श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिनशतपथ-ब्राह्मणम् । श्रीमत्त्रयीभाष्यकार-सायणाचार्यविरचितवेदार्थ-प्रकाशाख्याभाष्यसमेतम् । उपर्युक्त-भाष्यानुपलब्धिस्थाने- सर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीश्रीहरिस्वामिभाष्यसमेतं च (श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिनशतपथब्राह्मण- श्रीवेदका भाष्यकार सायणाचार्यले बनाएको,

वेदार्थप्रकाश भन्ने भाष्यसहित । माथि भनिएको भाष्य नपाइएको ठाउँमा सबै विद्याका खानि कवीन्द्राचार्य सरस्वती श्रीहरिस्वामीको भाष्यसहित) १-५ भाग ।

ई.सं. २००२ (वि.सं. २०५९)मा दिल्लीबाट नाग पब्लिशर्सद्वारा दोस्रोपटक प्रकाशित ।

शतानन्द भास्वती

= बनारसबाट बाबु ठाकुरप्रसाद गुप्त बुक्सेलरद्वारा प्रकाशित, टीकाराम धनञ्जयको मनोरमासहित भास्वती ।

शब्दरत्नसमन्वय

= शाहजीमा हेर्नु ।

शब्दरत्नावली

= मथुरेशमा हेर्नु ।

शरद* कसा: २०५६

= वि.सं. २०५६ मा प्रकाशित पासूका ४ वर्ष ४ अङ्कका १४-१५ पृष्ठमा छापिएको, शरद* कसा:को छुँ समाप्ति वाक्य (केही समाप्तिवाक्य) ।

शाङ्खायनगृह्यसूत्र

= ई.सं. १८८६ (वि.सं. १९४३)मा अक्सफोर्डबाट यूनियर्सिटी प्रेसद्वारा प्रकाशित, द सेक्रिड बुक्स अफ दि ईस्ट (पूर्वका पवित्र ग्रन्थ) २९ ठेलीअन्तर्गतको, हर्मन ओल्डेन्बर्गद्वारा अनूदित द गृह्य-सूत्रजः रूल्ज् अफ वेदिक् डोमेस्टिक् सेरुइमनिज् (गृह्यसूत्रहरू- वैदिक घरेलु उत्सवहरूका नियम) १ भागका १-१५० पृष्ठमा छापिएको शाङ्खायनगृह्यसूत्र ।

ई.सं. १९७३ (वि.सं. २०३०)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा फेरि प्रकाशित ।

शान्तिदेव बोधिचर्यावतार

= वि.सं. २०१६ मा दरभङ्गाबाट मिथिलाविद्यापीठद्वारा प्रकाशित, परशुराम लक्ष्मण वैद्यको शान्तिदेवविरचितः बोधिचर्यावतारः । प्रज्ञाकरमतविरचितया पञ्जिकाख्यव्याख्यया संवलितः (शान्तिदेवले बनाएको बोधिचर्यावतार । प्रज्ञाकरमतिले बनाएको पञ्जिका नाउँ भएको व्याख्या जोडिएको) ।

वि.सं. २०४३ मा ललितपुरबाट बोधिप्रकाशनकेन्द्रद्वारा प्रकाशित, दिव्यवज्र वज्राचार्यको आचार्य शान्तिदेवया बोधिचर्यावतार (प्रज्ञाकरमतियागु पञ्जिका सहित) (आचार्य शान्तिदेवको बोधिचर्यावतार- प्रज्ञाकरमतिको पञ्जिकासहित) ।^{१७}

१७. प्रज्ञाकरमतिको पञ्जिकासहित भनी लेखे पनि यहाँ त्यो टीका छापिएको छैन । यसै पुस्तकको गातामा यस्तो

ई.सं. १९८८ (वि.सं. २०४४)मा काशीबाट बौद्धभारतीद्वारा प्रकाशित, द्वारिकादास शास्त्रीको आर्यशान्तिदेवविरचितः बोधिचर्यावतारः [प्रज्ञाकरमतिकृतपञ्जिकया सनाथः] (हिन्दिरूपान्तरेण च संवलितः) (आर्य शान्तिदेवले बनाएको बोधिचर्यावतार-प्रज्ञाकरमतिले बनाएको पञ्जिकासहित र हिन्दी उल्थासहित) ।

ई.सं. १९९० (वि.सं. २०४७)मा प्रकाशित, परमानन्द शर्माको शान्तिदेव'ज् बोधिचर्यावतार, अरिजुइनल् स्यान्स्क्रिट् टेक्स्ट् विद् इङ्ग्लिश् ट्रान्स्लेशन् यान्ड् एक्सपोजिशन् बेस्ड् अन् प्रज्ञाकरमति'ज् पञ्जिका (शान्तिदेवको बोधिचर्यावतार- मूल संस्कृतपाठ, अङ्ग्रेजी उल्था र प्रज्ञाकरमतिको पञ्जिकामा आधृत व्याख्यासहित) ।

ई.सं. २००१ (वि.सं. २०५८)मा नयाँ दिल्लीबाट आदित्यप्रकाशनद्वारा प्रकाशित दोस्रो पुनर्मुद्रण ।

वि.सं. २०५७ मा सिद्धि बहादुर श्रेष्ठ र रुक्मिणी श्रेष्ठद्वारा प्रकाशित, नारायण प्रसाद रिजाल (बुद्धवज्र)को आर्यशान्तिदेव- विरचित* बोधिचर्यावतार [नेपाली छाया अनुवाद, अन्वयार्थ तथा प्रज्ञाकरमतिपञ्जिकानुगामी नेपाली भावार्थ र आचार्य धर्मवज्र (श्रीधर राणा)को उपोद्घात सहित] ।

शालिग्राम कृष्ण रामचन्द्र राव २०५९

= ई.सं. २००३ (वि.सं. २०५९)मा दिल्लीबाट श्रीसतगुरु* पब्लिकेशनजद्वारा प्रकाशित, शालिग्राम कृष्ण रामचन्द्र रावको एन्साइक्लोपीडिअ अफ् इन्डिअन् आइकन्अग्र्याफि (भारतीय प्रतिमालक्षणको कोष) १ भाग २ संस्करण ।

शाश्वत अनेकार्थसमुच्चय

= ई.सं. १८८२ (वि.सं. १९३९)मा बर्लिनबाट वीद्मान्शे वुख्हान्दलुडद्वारा प्रकाशित, थीओदर जाकारिआको ॥ शाश्वतकोशः ॥ शाश्वत'ज् अनेकार्थसमुच्चय, आइन् होमोनिमिशेज् संस्कृत् वोरतेर्बुख् (शाश्वतकोश- शाश्वतको अनेकार्थसमुच्चय, अनेकार्थक संस्कृतकोष) ।

शाश्वतकोष

= शाश्वतमा हेर्नु ।

आचार्य शान्तिदेवया

बोधिचर्यावतार

आचार्य प्रज्ञाकरमतिया टीका

हीकूमह-दिव्यवज्र वज्राचार्य

(आचार्य शान्तिदेवको बोधिचर्यावतार, आचार्य प्रज्ञाकरमतिको टीका

उल्था गर्ने- दिव्यवज्र वज्राचार्य)

लेखिएकोले उनले बोधिचर्यावतार र पञ्जिकाको उल्था गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

शाहजी शब्दरत्नसमन्वय

- = ई.सं. १९३२ (वि.सं. १९८९)मा बडोदाबाट अर्इअन्टल इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित, विठ्ठलराम लल्लुराम शास्त्रीद्वारा सम्पादित शब्दरत्नसमन्वय कोश अफ किङ् शाहजी अफ तन्जोर् (तन्जोरका राजा शाहजीको शब्दरत्नसमन्वयकोश) ।

शिवराज आचार्य कौण्डिन्यायन २०६२

- = वि.सं. २०६२ मा काठमाडौँबाट स्वाध्यायशालाद्वारा प्रकाशित; शिवराज आचार्य कौण्डिन्यायनद्वारा रचित; आमोदवर्धन कौण्डिन्यायन, प्रमोदवर्धन कौण्डिन्यायन र सुमोदवर्धन कौण्डिन्यायनद्वारा सम्पादित वैदिक धर्म मूल रूपमा ।

शिवराज शर्मा २०५४

- = वि.सं. २०५४ मा दार्जीलिङबाट गोर्खा पुस्तकसदनद्वारा प्रकाशित, शिवराज शर्माको नेपाल र नेवाल- मूलतः ऋग्वैदिक शब्द ।

शुक्रसागर श्रेष्ठ २०५७

- = वि.सं. २०५७ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धान-केन्द्रद्वारा प्रकाशित, शुक्रसागर श्रेष्ठको कीर्तिपुरको सांस्कृतिक र पुरातात्विक इतिहास ।

शुक्लयजुर्वेद

- = ई.सं. २००७ (वि.सं. २०६४)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, जगदीशलाल शास्त्रीद्वारा सम्पादित वाजसनेयि-माध्यन्दिन-शुक्ल-यजुर्वेद-संहिता श्रीमदुवटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमहीधराचार्यकृतवेददीपभाष्येण च समन्विता (वाजसनेयिमाध्यन्दिनशुक्लयजुर्वेदसंहिता श्रीमान् उवट अचार्यले बनाएको मन्त्रभाष्य र श्री महीधर आचार्यले बनाएको वेददीपभाष्यले युक्त) ।

शूद्रक मृच्छकटिक

- = ई.सं. १९२४ (वि.सं. १९८१)मा पूनाबाट प्रकाशित, मोरेश्वर रामकृष्ण कालेको द मृच्छकटिक अफ शूद्रक (शूद्रकको मृच्छकटिक)को ई.सं. १९८२ (वि.सं. २०३९)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित तेस्रो आवृत्ति ।

शेषकृष्ण प्राकृतचन्द्रिका

- = ई.सं. १९६९ (वि.सं. २०२५)मा काशीबाट अमर पब्लिकेशन्सद्वारा प्रकाशित, सुभद्र उपाध्याय^{१८}को श्रीशेषकृष्णकृता प्राकृत-चन्द्रिका स्वोपज्ञवृत्तिसहिता (श्रीशेषकृष्णले बनाएको प्राकृतचन्द्रिका स्वोपज्ञवृत्तिसहित) ।

१८. यस पुस्तकको गातामा प्रभाकर भा र मुखपृष्ठमा [...] श्रीसुभद्रोपाध्यायैः [...] संशोधितापछि सम्पादकः श्रीप्रभाकरभा भनी छापिएको छ । भित्र उठानमा ग्रन्थसंशोधयितु-

शैलजा पाण्डेय २०६४

= मयमतमा हेर्नु ।

श्यामराज पोखेल आदि २०११

= संस्कृत-सन्देश १ वर्ष १०-१२ अङ्कका ९३-९७ पृष्ठमा छापिएको; श्यामराज पोखेल, मोहननाथ पाण्डे, बाबुराम नेपाल, किशोरमणि आ.दी. र सुशीलकुमार पोखेलको कान्तिपुरभूपस्य प्रतापमल्लस्य शिलालेखः । वि.सं. १७२७ (काठमाडौँका राजा प्रताप मल्लको शिलालेख । (वि.सं. १७२७) ।

श्यामलदास १९४३

= ई.सं. १८८६ (वि.सं. १९४३)मा उदयपुरबाट राजयन्त्रालयद्वारा प्रकाशित, श्यामलदासको वीरविनोद- मेवाङ का इतिहास (वीरविनोद- मेवाङको इतिहास) २ भाग ३ खण्ड । ई.सं. १९८६ (वि.सं. २०४३)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा फेरि प्रकाशित ।

श्यामसुन्दर राजवंशी २०४६

= वि.सं. २०४६ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा संस्कृतिमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपाल ११५ सङ्ख्याको नेपाली खण्डका १-२ पृष्ठमा छापिएको, श्यामसुन्दर राजवंशीको पशुपतिनाथ प्राङ्गणमा प्राप्त अप्रकाशित लिच्छवि अभिलेख ।

श्यामसुन्दर राजवंशी २०५०

= ई.सं. १९९३ (वि.सं. २०५०)मा प्रकाशित रोलम्ब १३ ठेली ३ अङ्कको नेपाली खण्डका १५-१६ पृष्ठमा छापिएको, श्यामसुन्दर राजवंशीको इन्द्रायणी* गुठी* सम्बन्धी तमसूक* ताडपत्र ।

शिलालेख । (वि.सं. १७२७) ।

श्यामसुन्दर राजवंशी २०७४

= वि.सं. २०७४ मा काठमाडौँबाट संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयनमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपाल १९५ सङ्ख्याका ३६-४० पृष्ठमा छापिएको, श्याम सुन्दर राजवंशीको काष्ठमण्डपको ताम्रपत्र अभिलेखहरू ।

निर्विदेनम्* लेखी अन्त्यमा सुभद्रोपाध्यायः छापिएको छ । सुभद्र उपाध्यायले सम्पादन गरेको यस ग्रन्थलाई प्रभाकर भाले हाट्टुट गरी आफ्नो नाउँमा दर्ता गरेको जस्तो देखिन्छ ।

श्रीकण्ठानन्द उपाध्याय

- = वि.सं. २०४८ मा ललितपुरबाट आशाकाजि [गणेश राज] बज्राचार्य*द्वारा प्रकाशित, श्रीकण्ठानन्द उपाध्यायद्वारा सङ्गृहीत नेपालवर्ष क्रिया नखःचखः पुस्तकम् (नेपाल वर्षक्रिया- चाडबाडसम्बन्धी पुस्तक) ।

श्रीदेवतीर्थादिनाममाला

- = वि.सं. १९६५ मा काठमाडौँबाट प्रकाशित रत्नगिरि गोस्वामीको श्रीदेवतीर्थादिनाममाला ।

श्रीधर राणा २०६०

- = वि.सं. २०६० मा काठमाडौँबाट आनन्दकुटीविहारगुठीद्वारा प्रकाशित आनन्द भूमि ३१ वर्ष १० अङ्कका ८-१० पृष्ठमा प्रकाशित, श्रीधर राणाको वज्राचार्य जात भन्नु दिग्भ्रम हो ।

श्रीधरसेन अभिधानविश्वलोचन

- = ई.सं. १९९२ (वि.सं. २०४९) मा नारिताबाट नारितासान शिन्शोजिद्वारा प्रकाशित लोजाङ भम्पेलले अलेक्स वेम्यानसँग मिली तयार गरेको, अभिधानविश्वलोचनम् अर् अभिधान-मुक्तावली अफ् श्रीधरसेन, विद् इट्स् टिबेटन् ट्रान्स्लेशन् बाइ धर्म भद्र, भालु लोत्सव (श्रीधरसेनको अभिधानविश्वलोचन वा अभिधानमुक्तावली; भालुका अनुवादक धर्मभद्रले गरेको, यसको भोटे भाषाको उत्थासहित) ।

श्रीनाथतीर्थावली

- = वि.सं. २००७ मा राजस्थानको चुरुबाट प्रकाशित, मानसिंहद्वारा सङ्गृहीत श्रीनाथतीर्थावली ।

संशोधनवंशावली

- = संशोधन-मण्डलको सङ्ग्रहमा रहेको, नेपाली पाको कागतमा लेखिएको, पत्रपत्र सिएर किताब जस्तो बनाइएको, सबभन्दा पछिल्लो पानामा वि.सं. १९४८ सम्मको घटनाको चर्चा परेको वंशावली ।

सत्यमोहन जोशी २०३९

- = वि.सं. २०३९ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, सत्यमोहन जोशीको नेपाली चाडपर्वमा छापिएको, उनैको श्रावण पूर्णिमा र गार्इजात्रा ।

वि.सं. २०६७ मा ललितपुरबाट साभा प्रकाशनद्वारा फोटोस्ट्याटद्वारा होइन कि फेरि टाइप गराई प्रकाशितमा ९६-१०२ पृष्ठ ।

सत्यमोहन जोशी २०४८

- = वि.सं. २०४८ मा ललितपुरबाट हिरण्यवर्णमहाविहारसुधारसमितिद्वारा प्रकाशित, धर्मरत्न शाक्यको हिरण्यवर्ण महाविहारया सक्षिप्त परिचयका थ-कु पृष्ठमा छापिएको, सत्यमोहन

जोशीको क्वाबाहा: हिरण्यवर्ण महाविहारस प्रज्ञापारमिता चर्या (क्वाबहाल हिरण्यवर्ण-महाविहारमा प्रज्ञापारमिताचर्या) ।

सनत*कुमार वस्ती २०६४

- = वि.सं. २०६४ मा नेपाल संस्कृतविश्वविद्यालयमा सनत*कुमार वस्तीले पीएच.डी.को लागि पेश गरेको थीसिस राजा प्रताप मल्लका अभिलेखहरुको साहित्यिक अध्ययन ।

सर्वज्ञरत्न बज्राचार्य* २०६७

- = वि.सं. २०६७ मा काठमाडौँबाट श्रीभाष्कर*देवसंस्कारितकेशचन्द्रकृतपारावतमहाविहार-संरक्षणसमाजद्वारा प्रकाशित प्रज्ञापारमिताहृदयसूत्रम् (विस्तरमातृका)मा प्रकाशित सर्वज्ञरत्न बज्राचार्य*को कृतज्ञता ।

सविता धाख्वा २०४८

- = वि.सं. २०४८ मा प्रकाशित पलेस्वाँ (कमल) ३ अङ्कका १-१६ पृष्ठमा छापिएको, सविता धाख्वाको नेपा:या बौद्ध समाजय् दानया परम्परा (नेपालको बौद्ध समाजमा दानको परम्परा) ।

साधनमाला

- = ई.सं १९२८(वि.सं. १९८५)मा बरोदाबाट अरुइअन्टल इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित, बिनय*तोष भट्टाचार्यद्वारा सम्पादित साधनमाला २ ठेली ।

साफल्य अमात्य २०५१

- = ई.सं. १९९४ (वि.सं. २०५१)मा काठमाडौँबाट हेरुइटिज् नेपालद्वारा प्रकाशित, साफल्य अमात्यको द बाग्मती*: अ मन्युमेन्ट् गाइड (बाग्मती- स्मारकको पथप्रदर्शक) ।

साफल्य अमात्य २०६८

- = वि.सं. २०६८।११।२६।६ मा काठमाडौँबाट गोरखापत्रसंस्थानद्वारा प्रकाशित द राइज्इन्ड नेपाल (उदाइरहेको नेपाल) ४७ ठेली ८५ अङ्कको शुक्रवारे परिशिष्टको १ पृष्ठमा छापिएको, साफल्य अमात्यको भिज्इट् अफ् अतीश दीपंकर टु नेपाल (अतीश दीपङ्करको नेपालमा अवाइ) ।

सितु २०३७

- = वि.सं. २०३७ मा काठमाडौँबाट प्रेमबहादुर कंसकारद्वारा प्रकाशित सितु (दुबो) ५८ पूर्णाङ्कको २ पृष्ठमा छापिएको निपु तमसुक (२ वटा तमसुक) ।

सिद्धहेमशब्दानुशासनको ८ अध्याय

- = हेमचन्द्रमा हेर्नु ।

सिद्धान्तकौमुदी

= भट्टोजिदीक्षितमा हेर्नु ।

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०५६

= वि.सं. २०५६ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार युवा, खेलकूद तथा संस्कृतिमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभागको राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित अभिलेख १७ अङ्कका ५६-८२ पृष्ठमा छापिएको, सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको भूमि सम्बन्धी ताडपत्रहरू ।

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०५९

= वि.सं. २०५९ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयनमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभागको राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित अभिलेख २० पूर्णाङ्कका ५८-७९ पृष्ठमा छापिएको, सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको भूमि सम्बन्धी केही तमसुक ताडपत्रहरू ।

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६०

= वि.सं. २०६० मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक*-उड्डयनमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभागको राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित अभिलेख २१ पूर्णाङ्कका ८८-१०३ पृष्ठमा छापिएको, सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको भूमि सम्बन्धी केही तमसुक ताडपत्रहरू ।

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६१

= वि.सं. २०६१ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयनमन्त्रालय पुरातत्त्वविभाग, राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित, अभिलेख २२ पूर्णाङ्कका ३१-५० पृष्ठमा छापिएको सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको भूमि सम्बन्धी केही तमसुक ताडपत्रहरू ।

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२

= वि.सं. २०६२ मा काठमाडौँबाट वज्रयान बौद्ध तथा महाविहारसंघ नेपालद्वारा प्रकाशित वज्रयान नेपाल १ वर्ष १ अङ्कको ३ पृष्ठमा छापिएको, सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको वज्रयान महायान धर्मय् धार्मिक सद्भावया दसूयात ल्यंका तये (वज्रयान महायानधर्ममा धार्मिक सद्भावको उदाहरणलाई बचाइराखौं) ।

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६२ क

= वि.सं. २०६२ मा काठमाडौँबाट श्रीभाष्कर*देवसंस्कारितकेशचन्द्रकृतपारावत्*-महाविहारसंरक्षणसमाजद्वारा प्रकाशित श्री भाष्कर*देव संस्कारित केशचन्द्रकृत पारावत्* महाविहार इतुबा अभिलेख सङ्ग्रहका ड-भ, १-२८ पृष्ठमा छापिएको, सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको अभिलेखहरूमा पारावत्* महाविहार ।

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६३

- = वि.सं. २०६३ मा काठमाडौँबाट नेपालसरकार संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक* - उड्डयनमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभाग, राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित अभिलेख २४ पूर्णाङ्कका २७-४७ पृष्ठमा छापिएको; सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको भूमिसम्बन्धी केही तमसूक ताडपत्रहरू ।

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६४

- = ने.सं. ११२७ (वि.सं. २०६४)मा काठमाडौँबाट कसा: त:धं गुथिद्वारा प्रकाशित कसा: ख्वा पौ (कंसकारको मुखपत्र) २ अङ्कका ९-१७ पृष्ठमा छापिएको, सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको कसा: इतिहासया छुं पौ (कंसकारको इतिहासका केही पत्र) ।

सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षु २०६४ क

- = वि.सं. २०६४ मा काठमाडौँबाट राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित अभिलेख २५ पूर्णाङ्कका ३७-४८ पृष्ठमा छापिएको, सिद्धिरत्न शाक्यभिक्षुको भूमिसम्बन्धी केही तमसूक ताडपत्रहरू ।

सिद्धिविलास वज्राचार्य २०६५

- = वि.सं. २०६५ मा काठमाडौँबाट सरस्वती वज्राचार्यद्वारा प्रकाशित, सिद्धिविलास वज्राचार्यद्वारा अनूदित बोधिचर्यावतार ।

सिलकराम फोगट २०३४

- = ई.सं. १९७८ (वि.सं. २०३४)मा हरियाणाबाट विशाल पब्लिकेशनजद्वारा प्रकाशित, सिलकराम फोगटद्वारा सम्पादित इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ् हर्याणा (हरियाणाका उत्कीर्ण लेख) ।

सिल्विन लेवि १९६२

- = ई.सं. १९०५ (वि.सं. १९६२)मा प्यारिसबाट एर्नेस्त लरूद्वारा प्रकाशित, सिल्विन लेविको ल नेपाल, एत्यूद् ईस्तोरीक् दाँ चाइयोम् आँदू (नेपाल- एउटा हिन्दू राज्यको इतिहासको परिशीलन) १ ठेली ।

सिल्विन लेवि १९६२ क

- = ई.सं. १९०५ (वि.सं. १९६२)मा प्रकाशित, सिल्विन लेविको ल नेपाल, एत्यूद् ईस्तोरीक् दाँ चाइयोम् आँदू २ ठेली ।

सिल्विन लेवि १९६५

- = ई.सं. १९०८ (वि.सं. १९६५)मा प्रकाशित, सिल्विन लेविको ल नेपाल, एत्यूद् ईस्तोरीक् दाँ चायोम् आँदू ३ ठेली ।

सिल्विं लेवि २०४३-४४

- = वि.सं. २०४३-४४ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा संस्कृतिमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपाल ९८-९९ सङ्ख्याको अङ्ग्रेजी खण्डका १७-२४ पृष्ठमा छापिएको, सिल्विं लेविको इन्स्क्रिप्शन् अफ् द पिल्अर् अफ् चाँगु नारायण् (चाँगुनारायणको खामोको उत्कीर्ण लेख) ।

(सिल्विं लेवि १९६५ का १-१० पृष्ठमा छापिएको इन्स्क्रिप्स्योँ द्यु पिलिए द चाँगु नारायण्को अङ्ग्रेजी उल्था) ।

सुजन एल. हन्टिङ्टन २०४०

- = ई.सं. १९८४ (वि.सं. २०४०)मा लाइडनबाट ई.जे. ब्रिलद्वारा प्रकाशित, सुजन एल. हन्टिङ्टनको द "पाल-सेन" स्कूलज् अफ् स्कल्प्चर् (मूर्तिका पाल-सेन सम्प्रदायहरू) ।

सुधाकर द्विवेदी १९५२

- = वराहमिहिर बृहत्संहितामा हेर्नु ।

सुधाकर द्विवेदी १९५४

- = वराहमिहिर बृहत्संहितामा हेर्नु ।

सुरेशज्योति शाक्य २०५५

- = वि.सं. २०५५ मा भक्तपुरबाट सुथाँद्वारा प्रकाशित पासूका (पञ्चसूत्रिका) २ वर्ष ११ अङ्कको ५ पृष्ठमा छापिएको, सुरेशज्योति शाक्यको ख्वपदेया मूल दीपंकर महाविहारया ५१२ सालया छगु तमसूक (भक्तपुरको मूलदीपङ्करमहाविहारको ५१२ सालको एउटा तमसूक) ।

सुरेशज्योति शाक्य २०५६

- = वि.सं. २०५६ मा भक्तपुरबाट कुतः पिकाकद्वारा प्रकाशित, सुरेशज्योति शाक्यको ख्वपदेया विहार बहिया जातः (भक्तपुरका बहाल र बहिलको चिना) ।

सुरेशज्योति शाक्य २०६१

- = वि.सं. २०६१ मा भक्तपुरबाट मैत्रेय युवा संघद्वारा प्रकाशित भद्ररत्न बज्राचार्य*द्वारा सम्पादित ख्वपया बाहा बहि (भक्तपुरका बहाल र बहि)को ११७ पृष्ठमा छापिएको, सुरेशज्योति शाक्यको मूल दीपंकर महाविहार (देवनी) या भण्डारे च्वंगु श्री पशुपति विहार उल्लेख जुयाच्वंगु सम्बत ६९४ या छगु ब्वनापौँ (मूल दीपङ्करमहाविहार (देवनी)को भण्डारमा रहेको, श्रीपशुपतिविहारको उल्लेख भएको, संवत् ६९४ को एउटा निमन्त्रणापत्र) ।

सुरेशज्योति शाक्य २०६१ क

- = ख्वपया बाहा बही (भक्तपुरका बहाल र बही)को १२१ पृष्ठमा छापिएको, सुरेशज्योति शाक्यको श्री पशुपति महाविहार उल्लेख जुयाच्चंगु धर्म मल्ल जुजुया शासन इल्यू च्वया तःगु छगु तम्सुक पत्र (श्रीपशुपतिमहाविहारको उल्लेख भएको, धर्म मल्ल राजाको पालामा लेखेको एउटा तमसुक) ।

सुरेशज्योति शाक्य २०६१ ख

- = ख्वपया बाहा बहिको १२५ पृष्ठमा छापिएको, सुरेशज्योति शाक्यको मूल दीपंकर विहारे सुरक्षित जुयाच्चंगु छगु ब्वनापौ (मूलदीपङ्करविहारमा सुरक्षित एउटा निमन्त्रणापत्र)।

सुरेशज्योति शाक्य २०६१ ग

- = ख्वपया बाहा बहिको १२८ पृष्ठमा छापिएको, सुरेशज्योति शाक्यको दीपंकर भण्डारे सुरक्षित पशुपति विहार उल्लेख जुगु ताडपत्र (दीपङ्करभण्डारमा सुरक्षित, पशुपतिविहारको उल्लेख भएको ताडपत्र) ।

सुरेशज्योति शाक्य २०६१ घ

- = ख्वपया बाहा बहिको १५०-१५१ पृष्ठमा छापिएको, सुरेशज्योति शाक्यको पंच*रक्षा सफूया पुष्पिका वाक्य (पञ्चरक्षाको पुस्तकको पुष्पिकावाक्य) ।

सुरेशज्योति शाक्य २०६९

- = वि.सं. २०६९ मा काठमाडौँबाट रू*क्मिणी श्रेष्ठद्वारा प्रकाशित थौंकेहे (आजभोलि) १९१ पूर्णाङ्कको १२-१४ पृष्ठमा छापिएको, सुरेशज्योति शाक्यको नेवातय्गु जात्रा, पर्व, नखः उल्लेख जुयाच्चंगु छगू थ्या सफू (नेवारहरूको जात्रा, पर्व, चाड उल्लेख भएको एउटा थ्यासफू) ।

सुवर्ण शाक्य २०५४

- = वि.सं. २०५४ मा काठमाडौँबाट जिनसंघविहारद्वारा प्रकाशित फणीन्द्ररत्न वज्राचार्यद्वारा सम्पादित प्रव्रज्या-संवर (भिक्षु लुये) लुमंका- २ (प्रव्रज्या-संवर (भिक्षुवभिषेक) सम्भेर- २)का ६-१० पृष्ठमा छापिएको, सुवर्ण शाक्यको गुभाःजु, बरेया मस्त गुभाःजु, बरे हे (गुभाजूर बाँडाका सन्तान [क्रमशः] गुभाजूर बाँडा नै) ।

सूर्यमणि अधिकारी २०५३

- = ई.सं. १९९७ (वि.सं. २०५३)मा नयाँ दिल्लीबाट निरालाद्वारा प्रकाशित, सूर्यमणि अधिकारीको द खश किङ्डम्ः अ ट्रान्स्-हिमालयन् एम्पाइर् अफ द मिडल एज (खश राज्य- मध्यकालमा हिमालयको वारपार रहेको एउटा साम्राज्य) पुनःशोधित संस्करण ।

सेसिल बेन्डल १९४०

- = ई.सं. १८८३ (वि.सं. १९४०) मा केम्ब्रिजबाट केम्ब्रिज यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, सेसिल बेन्डलको क्याटअलग् अफ् द बुड्डिस्ट् स्यान्स्क्रिट् म्यान्युस्क्रिप्ट्स् इन् द यूनिभर्सिटि लाइब्ररि, केम्ब्रिज्, विद् इन्ट्रडक्टर् नोटिस्इज् यान्ड् इल्असट्रेशन्ज् अफ् द प्याल्डोग्राफि यान्ड् क्रोनल्अजि अफ् नेपाल् यान्ड् बेन्गल् (केम्ब्रिज-विश्वविद्यालयको पुस्तकखानामा रहेका, हातले लेखिएका, संस्कृतका बौद्ध पुस्तकको फेहरिस्त; नेपाल र बङ्गालका पुराना लिपि र कालनिर्णयको विषयमा परिचयात्मक टिप्पणी र चित्रसमेत) ।

सेसिल बेन्डल १९४२

- = ई.सं. १८८६ (वि.सं. १९४२) मा केम्ब्रिजबाट केम्ब्रिज यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, सेसिल बेन्डलको अ जर्नि अफ् लिट्अर्अरि यान्ड् आरकीअलज्इक्ल् रिसर्च् इन् नेपाल् यान्ड् नर्दर्न् इन्डिअ, ड्यूइड् विन्टर् अफ् १८८४-८५ (वि.सं. १९४१ को हिउँदमा नेपाल र उत्तरभारतमा वाङ्मय र पुरातत्त्वसम्बन्धी अन्वेषणको लागि भएको यात्रा) ।
ई.सं. १९७४ (वि.सं. २०३१) मा काठमाडौँबाट रत्नपुस्तकभण्डारद्वारा फेरि प्रकाशित ।

स्मृतितत्त्व

- = रघुनन्दन भट्टाचार्यमा हेर्नु ।

स्वस्तिरत्न शाक्य २०६२

- = वि.सं. २०६२ मा काठमाडौँबाट श्रीभाष्कर*देवसंस्कारितकेशचन्द्रकृतपारावत्*-महाविहारसंरक्षणसमाजद्वारा प्रकाशित श्री भाष्कर*देव संस्कारित केशचन्द्रकृत पारावत् * महाविहार इतुंबा अभिलेख सङ्ग्रहका क-घ पृष्ठमा छापिएको, स्वस्तिरत्न शाक्यको हाप्रो इतुंबहाल्- एक संक्षिप्त परिचय ।

स्वस्तिरत्न शाक्य २०६५

- = वि.सं. २०६५ मा लन्डनबाट अमृता श्रेष्ठद्वारा प्रकाशित मतिना (प्रेम) ३ वर्ष ८ अङ्का ४४-४७ पृष्ठमा छापिएको, स्वस्तिरत्न शाक्यको इतुंबहाल्- एक संक्षिप्त परिचय ।

स्वस्तिरत्न शाक्य २०६६

- = वि.सं. २०६६ मा प्रकाशित मतिना ४ वर्ष १२ अङ्का ११-१४ पृष्ठमा छापिएको, स्वस्तिरत्न शाक्यको इतुंबहाल्: केशवचन्द्र'ज् पाइअस् टास्क् अफ् बेस्ट् च्यार्इटि (इतुंबहाल्- केशवचन्द्रको उत्तम दानको धर्म कार्य) ।

हरप्रसाद शास्त्री १९६२

- = ई.सं. १९०५ (वि.सं. १९६२)मा कलकत्ताबाट प्रकाशित, हरप्रसाद शास्त्रीको अ क्याटअलग् अफ् पाम्-लीफ् यान्ड् सिलेक्ट्इड् पेप्स् म्यान्युस्क्रिप्ट्स् बिलड्इड् टु द डर्बार् लाइब्ररि नेपाल् (नेपाल राजकीय पुस्तकालयका, ताडपत्रका पुस्तक र कागतका छनौट पुस्तकहरूको सूचीपत्र) १ भाग ।

हरप्रसाद शास्त्री १९७२

- = ई.सं. १९१५ (वि.सं. १९७२)मा कलकत्ताबाट प्रकाशित, हरप्रसाद शास्त्रीको अ क्याटअलग् अफ् पाम्-लीफ् यान्ड् सिलेक्ट्इड् पेप्स् म्यान्युस्क्रिप्ट्स् बिलड्इड् टु द डर्बार् लाइब्ररि नेपाल् २ भाग ।

हरिराम जोशी २०३०

- = वि.सं. २०३० मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, हरिराम जोशीको नेपालको प्राचीन अभिलेख ।

हरिराम जोशी २०३६

- = वि.सं. २०३६ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय, पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपाल ५३-५६ सङ्ख्याका ४-४६ पृष्ठमा छापिएको; हरिराम जोशीको मध्यकालीनह अभिलेख ।

हरिराम जोशी २०४१

- = ई.सं. १९८४ (वि.सं. २०४१)मा ललितपुरबाट जोशी रिसर्च इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित रोलम्ब ४ ठेली २ अङ्कको अङ्ग्रेजी खण्डका २७-२९ पृष्ठमा छापिएको, हरिराम जोशीको मेड्ईड्भल् कल्ओफोन्ज् (मध्यकालका पुष्पिका) ।

हरिराम जोशी २०४८

- = ई.सं. १९९१ (वि.सं. २०४८)मा ललितपुरबाट जोशी रिसर्च इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित, हरिराम जोशीको मेड्ईड्भल् कल्ओफोन्ज् ।

हरिवंश

- = शाके १८९८ (वि.सं. २०३३)मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित चिकित्सितपाठात्मकः हरिवंशः महाभारत-खिलपर्व- चिकित्सितपाठात्मिकायां महाभारतसहितायां पञ्चमः खण्डः (परीक्षा गरिएको पाठ भएको, हरिवंश- महाभारत खिलपर्व- परीक्षा गरिएको पाठ भएको, महाभारतसहितामा पाँचौँ खण्ड) ।

हरि श्रेष्ठ २०३१

- = वि.सं. २०३१ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, हरि श्रेष्ठको नेवारी लोकगीत ।

हरमन कुल्के २०४९

- = ई.सं. १९९३ (वि.सं. २०४९) मा नयाँ दिल्लीबाट मनोहर पब्लिशर्स यान्ड डिस्ट्रिब्युटर्सद्वारा प्रकाशित, हरमन कुल्केको किङ्ग् यान्ड कल्टस्: स्टेट फर्मेशन यान्ड लेजिटिमेशन इन् इन्डिअ यान्ड साउथईस्ट एशिया (राजाहरू र धार्मिक मतहरू— भारत र दक्षिणपूर्व एशियामा राज्यको सङ्घटन र वैधीकरण)का १७-३२ पृष्ठमा छापिएको, उनैको किङ् अनङ्गभीम, द भेरिटेब्ल् फाउन्डर् अफ् द गजपति किङ्शिप् यान्ड अफ् द जगन्नाथ ट्रिनिटि याट् पुरी (गजपतिराजत्वका निश्चित संस्थापक राजा अनङ्गभीम र पुरीमा जगन्नाथ त्रिमूर्ति) ।

हर्षचरित

- = बाण भट्टमा हेर्नु ।

हर्षमुनि शाक्य २०६३

- = वि.सं. २०६३ मा द शाक्य फाउण्डेशन, नेपालद्वारा प्रकाशित, हर्षमुनि शाक्यको बुद्धधर्मको विकासमा शाक्यहरूको देन ।

हलायुध अभिधानरत्नमाला

- = ई.सं. १८६१ (वि.सं. १९१७/१८) मा लन्डनबाट विलियम्स यान्ड नर्गेटद्वारा प्रकाशित, थेओदोर औफ्रेस्तको हलायुध'ज् अभिधानरत्नमाला. अ स्यान्स्क्रिट् भक्याब्युलरि (हलायुधको अभिधानरत्नमाला— संस्कृतको एउटा शब्दसूची) ।

ई.सं. १९७५ (वि.सं. २०३१/३२) मा दिल्लीबाट इन्डिअन इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

हाइको फ्रेज २०५९

- = ई.सं. २००२ (वि.सं. २०५९) मा ह्याम्बर्गबाट फेरलाग दाक्टर कोवाशद्वारा प्रकाशित, हाइको फ्रेज'को फारइयात्स्योनन् फन् विर्विल्ख्काइत्: दास् बिल्त् जयस्थितिमल्लस् इन् देर् भाषावंशावली (वास्तव कुराका भेद— भाषावंशावलीमा जयस्थितिमल्लको चित्र)का १९६-२६० पृष्ठ ।

हान्स योर्गेन्सेन १९८५

- = ई.सं. १९२८ (वि.सं. १९८५) मा लुन्दबाट ई.जे. ब्रिलद्वारा प्रकाशित आक्ता ओरिअन्तालिआ (प्राच्यविद्यासम्बन्धी कामकार्वाइ) ६ भागका २६-९२ पृष्ठमा छापिएको, हान्स योर्गेन्सेनको वेर्सूख् आइनेस् वोर्तेरबूखेस् देर् नेवारी-स्पाखे (नेवारी भाषाको कोषको उपक्रम) ।

हान्स योर्गेन्सेन १९९२

- = ई.सं. १९३६ (वि.सं. १९९२)मा कोपन्हेगनबाट लेविन औ मुन्स्क्गोद्वारा प्रकाशित, हान्स योर्गेन्सेनको अ डिक्शन्अरि अफ् द कल्यासूइक्ल् नेवारी (पुरानो नेवारीको कोष) ।

हान्स योर्गेन्सेन १९९७

- = ई.सं. १९४१ (वि.सं. १९९७)मा कोपन्हेगनबाट एनर मुन्स्क्गोद्वारा प्रकाशित, हान्स योर्गेन्सेनको अ ग्र्याम्अर् अफ् द कल्यासूइक्ल् नेवारी (पुरानो नेवारीको व्याकरण) ।

हिमवत्खण्ड

- = वि.सं. २०१३ मा काशीबाट योगप्रचारिणीद्वारा प्रकाशित; नरहरिनाथ, लोकराज सत्याल, चन्द्रनाथ, लक्ष्मीनारायण चौडिलागाईद्वारा सम्पादित; राधानाथ लोहनी आदि ४४ जनाभन्दा बढीद्वारा अनूदित हिमवत्खण्डः (स्कन्दपुराणमध्ये) (हिमवत्खण्ड (स्कन्दपुराणबाट)) ।

हिमेशरत्न बज्राचार्य* २०६६

- = वि.सं. २०६६।८।६।७ मा काठमाडौँबाट कान्तिपुर पब्लिकेसन्सद्वारा प्रकाशित कान्तिपुर १७ वर्ष २७० अङ्कको ७ पृष्ठमा छापिएको हिमेशरत्न बज्राचार्य*को गद्य गुरु* निष्ठानन्द ।

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्र

- = ई.सं. १८९२ (वि.सं. १९४९)मा अक्सफोर्डबाट यूनिभर्सिटि प्रेसद्वारा प्रकाशित, द सेक्रिट् बुक्स् अफ दि ईस्ट् (पूर्वका पवित्र ग्रन्थ) ३० ठेलीअन्तर्गतको, हरमन ओल्डेन्बर्गद्वारा अनूदित द गृह्य-सूत्रजः रूल्ज् अफ् वेदिक् डोमेस्टिक् सेर्इमनिज् (गृह्यसूत्रहरू- वैदिक घरेलु उत्सवहरूका नियम) २ भागका १३३-२४६ पृष्ठमा छापिएको हिरण्यकेशिगृह्यसूत्र ।

ई.सं. १९७३ (वि.सं. २०३०)मा दिल्लीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा फेरि प्रकाशित ।

हीराभाई शाक्य २०६७

- = वि.सं. २०६७ मा ललितपुरबाट स्मारिकाप्रकाशन-उपसमितिद्वारा प्रकाशित, महेन्द्रल शाक्यद्वारा सम्पादित रुद्रवर्ण महाविहार न्यूज जात्रा मतयाः स्मारिकाका ७७-८१ पृष्ठमा प्रकाशित, हीराभाई शाक्यको शिवदेव संस्कारित ऊँकुली श्री रुद्रवर्ण महाविहारको संक्षिप्त परिचय ।

हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्ड १९३७

- = ई.सं. १८८० (वि.सं. १९३७)मा लन्डनबाट डब्ल्यू. एच. यालेनद्वारा प्रकाशित, हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्डको स्केच्इज् फ्रम् निपाल्, ... टु द्विच् इज् याइइइ यान् एस्ए अन्

निपालीज् बुडइज्म्, यान्ड् इलस्ट्रेशन्ज् फ्रम् दि अथर्ज् वोन् ड्रइज् ... (नेपालको बयान- नेपाली बौद्ध धर्मसम्बन्धी एउटा निबन्ध र यस ग्रन्थकारले आफैँले कोरेका चित्रबाट चित्रहरू यसमा गभिएका छन्) १ ठेली ।

ई.सं. १९७४ (वि.सं. २०३०)मा दिल्लीबाट कज्मो पब्लिकेशन्ज्द्वारा फेरि प्रकाशित ।

हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्ड १९३७ क

- = ई.सं. १८८० (वि.सं. १९३७)मा प्रकाशित, हेन्रि एम्ब्रोस ओल्डफील्डको स्केचइज् फ्रम् निपाल्, ... टु हिच् इज् याडइज् यान् एसए अन् निपालीज् बुडइज्म्, यान्ड् इलस्ट्रेशन्ज् फ्रम् दि अथर्ज् वोन् ड्रइज् ... (नेपालको बयान- नेपाली बौद्ध धर्मसम्बन्धी एउटा निबन्ध र यस ग्रन्थकारले आफैँले कोरेका चित्रबाट चित्रहरू यसमा गभिएका छन्) २ ठेली ।

ई.सं. १९७४ (वि.सं. २०३०)मा दिल्लीबाट कज्मो पब्लिकेशन्ज्द्वारा फेरि प्रकाशित ।

हेन्रिख फन श्थीतन्क्रोन २०३५

- = ई.सं. १९७८ (वि.सं. २०३५)मा नयाँ दिल्लीबाट मनोहरद्वारा प्रकाशित, आन्चार्लोट एश्मान, हर्मन कुलके र गयाचरण त्रिपाठीद्वारा सम्पादित द कल्च् अफ् जगन्नाथ् यान्ड् द रीजनल् ट्रेडिश्न् अफ् ओरिस्सामा छापिएको हेन्रिख फन श्थीतन्क्रोनको द जगन्नाथ् टेम्प्ल्ज् इन् कन्टेम्पररि ओरिस्सा ।

हेन्रिख ल्यूडर्स २०१८

- = ई.सं. १९६१ (वि.सं. २०१८)मा गोतिङ्गनबाट भान्देनहोक उन्द रुप्रेख्तद्वारा प्रकाशित, क्लाउस एल. यानर्तद्वारा सम्पादित, हेन्रिख ल्यूडर्सको मथुरा इन्स्क्रिप्शन्ज् (मथुराका उत्कीर्ण लेख) ।

हेन्रिख ल्यूडर्स १९६२-१९६३

- = ई.सं. १९०५-१९०६ (वि.सं. १९६२-१९६३)मा प्रकाशित इपिग्रफिय इन्डिक ८ ठेलीका २००-२२९ पृष्ठमा छापिएको, हेन्रिख ल्यूडर्सको जैन इन्स्क्रिप्शन्ज् याद् द टेम्प्ल् अफ् नेमिनाथ अन् माउन्ड् आबू (आबू पर्वतमा, नेमिनाथको मन्दिरमा [रहेका] जैन उत्कीर्ण लेख) ।

ई.सं. १९८१ (वि.सं. २०३८)मा दिल्लीबाट आर्कीअलज्जुक्ल सर्भे अफ इन्डिअद्वारा फेरि प्रकाशित ।

हेमचन्द्र अनेकार्थसङ्ग्रह

- = वि.सं. २०२६ मा काशीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिसद्वारा प्रकाशित, जगन्नाथशास्त्री होशिङ्ग, घनानन्द पाण्डेय र जनार्दन ज्योतिर्वित्को श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितः अनेकार्थसंग्रहो नाम कोशः (हेमचन्द्र आचार्यले बनाएको अनेकार्थसंग्रह नाम भएको कोश) २ संस्करण ।

हेमचन्द्र सिद्धहेमशब्दानुशासनको ८ अध्याय

- = ई.सं. १९५८ (वि.सं. २०१५) मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित, परशुराम लक्ष्मण वैद्यद्वारा सम्पादित प्राकृतव्याकरणम् आचार्यश्रीहेमचन्द्र-विरचितस्य सिद्धहेमचन्द्राभिधस्य शब्दानुशासनस्य प्रकाशिकानामस्वोपज्ञवृत्तिसहित-स्याष्टमोऽध्यायः (प्राकृतव्याकरण-प्रकाशिका नाउँ भएको स्वोपज्ञवृत्तिसहितको, आचार्य श्रीहेमचन्द्रले बनाएको सिद्धहेमचन्द्र भन्ने नाउँ भएको व्याकरणको आठौँ अध्याय) ।

हेमराज शाक्य २०३०

- = वि.सं. २०३० मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, हेमराज शाक्यको नेपाल लिपि-प्रकाश ।

हेमराज शाक्य २०३७

- = वि.सं. २०३७ मा ललितपुरबाट २५२४ बुद्धजयन्तीसमारोहसमितिद्वारा प्रकाशित, हेमराज शाक्यको शिवदेव संस्कारित श्री रुद्रवर्ण महाविहार स्थित तालपत्र-अभिलेख ।

हेमराज शाक्य २०४७

- = वि.सं. २०४७ मा ललितपुरबाट बोधिप्रकाशनकेन्द्रद्वारा प्रकाशित, दिव्यवज्र वज्राचार्यको नव सूत्र संग्रहका ३८-४९ पृष्ठमा छापिएको, हेमराज शाक्यको नेपालको बौद्ध धर्ममा नव सूत्रको आफ्नै महत्त्व* ।

हेमराज शाक्य २०४८

- = ने.सं. १११२ (वि.सं. २०४८) मा काठमाडौँबाट भिन्तुना प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, भिन्तुना (शुभकामना) ३ अङ्कका २७-३० पृष्ठमा छापिएको, हेमराज शाक्यको श्रीगु बौद्ध विहारया परम्परा (हाम्रो बौद्ध विहारका परम्परा) ।

हेमराज शाक्य २०५१

- = वि.सं. २०५१ मा ललितपुरबाट २५३८ बुद्धजयन्तीसमारोहसमितिद्वारा प्रकाशित, हेमराज शाक्यको शिवदेव संस्कारित रुद्रवर्ण महाविहार छगू अध्ययन (शिवदेवसंस्कारित रुद्रवर्णमहाविहार- एक अध्ययन) ।

हेमराज शाक्य २०५२

- = वि.सं. २०५२ मा ललितपुरबाट अक्षेश्वरमहाविहारको बौद्धविहारसंघद्वारा प्रकाशित, हेमराज शाक्यको अक्षेश्वर महाविहार पूचो- छगू अध्ययन (अक्षेश्वरमहाविहार पुलचोक- एक अध्ययन) ।

हेमराज शाक्य २०५५

- = वि.सं. २०५५ मा ललितपुरबाट मयूरवर्णमहाविहारटेलसुधारसमितिद्वारा प्रकाशित, हेराकाजी वज्राचार्यद्वारा सम्पादित, हेमराज शाक्यको मयूरवर्ण महाविहार सक्षिप्त इतिहास २ संस्करण ।

हेमराज शाक्य र तुलसीराम वैद्य २०२७

- = ई.सं. १९७० (वि.सं. २०२७)मा काठमाडौँबाट तुलसीराम वैद्यद्वारा प्रकाशित, हेमराज शाक्य र तुलसीराम वैद्यको मेड्डीईभल् नेपाल (कल्अफन्ज्^{२०} यान्ड् इन्स्क्रिप्शन्ज्) (मध्यकालको नेपाल (पुष्पिकाहरू र उत्कीर्ण लेखहरू)) ।

हेमाद्रि

- = कालिदासमा हेर्नु ।

हेमाद्रि चतुर्वर्गचिन्तामणि

- = वि.सं. १९३४ मा कलिकाताबाट आसियाटिक्-सोसायिटिद्वारा प्रकाशित, भरतचन्द्र शिरोमणिद्वारा सम्पादित चतुर्वर्गचिन्तामणि व्रतखण्डम् । श्रीहेमाद्रिणा विरचितम् (चतुर्वर्गचिन्ता-मणिको व्रतखण्ड- श्रीहेमाद्रिले बनाएको) ।

हेराकाजी वज्राचार्य २०५६

- = वि.सं. २०५६ मा ललितपुरबाट दीपावती पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, हेराकाजी वज्राचार्यको गुडतःया बहि विहार संघ (गुस्तल महाविहार, प्रथमश्री महाविहार, वसूच्चशील महाविहार) छगू अध्ययन । (गुडतःको बहिविहारसंघ (गुस्तलमहाविहार, वसूच्चशील-महाविहार-एक अध्ययन)

हेराकाजी वज्राचार्य २०५७^{२१}

- = वि.सं. २०५७ मा ललितपुरबाट बौद्धविहारसंघद्वारा प्रकाशित, हेराकाजी वज्राचार्यको यलया बौद्ध विहार- संक्षिप्त परिचय (पाटनको बौद्ध विहार - छोटकरी चिनारी) ।

हेराकाजी वज्राचार्य २०५९

- = ई.सं. २००२ (वि.सं. २०५९)मा ललितपुरबाट नकिंइयाः पिथनाद्वारा प्रकाशित नकिंइयाः १ वर्ष ९ अङ्कको ६ पृष्ठमा छापिएको, हेराकाजी वज्राचार्यको चक्रवर्ण महाविहार चुकबाहाः ।

हेराकाजी वज्राचार्य र दिपक* वज्राचार्य

- = विनामितिको, ललितपुरबाट विश्वशान्तिपुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, किरण भाई वज्राचार्य र अनिल बीर* वज्राचार्यद्वारा सम्पादित, मिन*बहादुर शाक्यद्वारा अनूदित, हेराकाजी वज्राचार्य र दिपक* वज्राचार्यको नेवा बौद्ध पूजा क्रियाय् छ्यला नाला वयाच्चंगु

२०. यस पुस्तकमा कल्अफन्ज्भिन्न कल्अफन् अर्थात् पुष्पिका मात्र नराखी टिपोट (१४, १७ सङ्ख्या), लिखतपत्र (१५, १९, २१, २२, २४ सङ्ख्या) र पौभा (१६ सङ्ख्या) पनि राखिएकाले ग्रन्थकारलाई कल्अफन्को अर्थ नलागेको देखिन्छ ।

२१. यसमा सहयोगी बाबुराजा वज्राचार्य र प्रज्ञारत्न शाक्य ।

हलज्वलं विवरण पुस्तिका / अ बुक्लेट् अन् द मटीरुइअल् युङ्ग् इन् द वर्शिप्
रिट्युअल् (नेवार बौद्ध पूजाआजामा प्रयोगमा आइरहेका सामग्रीको विवरणपुस्तिका /
पूजाआजाहरूमा प्रयोग हुने सामग्रीसम्बन्धी पुस्तिका) ।

५. यसमा सहयोगी बाबुराजा वज्राचार्य र प्रज्ञारत्न शाक्य ।

ह्यसिका २०५७

= ने.सं. ११२१ (वि.सं. २०५७)मा काठमाडौँबाट नेवा गुथिद्वारा प्रकाशित ह्यसिका
(चिनारी) १ वर्ष ४ अङ्कका १, ४ पृष्ठमा छापिएको गद्य गुरु निष्ठानन्द वज्राचार्य ।

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२८	१२	पेहोवा	पिहोवा
३२	११ टिप्पणी	पुस्तकको	पुस्तकका
४८	७ टिप्पणीको ३ पङ्क्ति	Lakṣmi	Lakṣmī
८५	१२	२०१०	२०१० क
९८	२० टिप्पणी	पुस्तकको	पुस्तकका
११८	५२ टिप्पणीको २ पङ्क्ति	१९७१	१९७१ क
११९	५३ टिप्पणी	१९७१	१९७१ क
१३६	१४ टिप्पणीको १२ पङ्क्ति	१९४५ क	१९४५
१५९	③ टिप्पणीको २ पङ्क्ति	२०५८:६	२०५८
१७०	११७ टिप्पणी	२०६३ ख	२०६३ ग
१७२	१२६ टिप्पणी	२०६१ क	२०६१ ख
१७५	१३२ टिप्पणी	२०६१ क	२०६१ ख
१७५	१३४ टिप्पणीको २ पङ्क्ति	२०६१ ख	२०६१ ग
१७५	१३५ टिप्पणी	२०६१ क	२०६१ ख
१७५	१३६ टिप्पणीको १ पङ्क्ति	२०६१ ख	२०६१ ग
१७५	① टिप्पणीको १ पङ्क्ति	२०६१ ख	२०६१ ग
१७६	१२	२०६१ ख	२०६१ ग
१७६	② टिप्पणीको २ पङ्क्ति	२०६५	२०६५ क
२१७	२५३ टिप्पणीको ४ पङ्क्ति	२०६४	२०६४ क
२१८	२५५ टिप्पणीको ४ पङ्क्ति	१९३७	१९३७ क
२१९	३	२०३६/३७	२०३७
२२३	२६६ टिप्पणी	२०३७	२०३७ क
२२४	७	२०६१ घ	२०६१ ङ
२२४	१६	२०६७	२०६७ क
२२४	② टिप्पणीको ३ पङ्क्ति	२०६१ घ	२०६१ ङ
२२४	③ टिप्पणीको १ पङ्क्ति	२०६७	२०६७ क

२२८	२८० टिप्पणी	२०६१ ग	२०६१ घ
२५४	३ टिप्पणीका ३-४ पङ्क्ति	२०५७ क	२०५७
२६३	३७ टिप्पणी	२०६६	२०६६ क
२८६	१३ टिप्पणी	पुस्तकको	पुस्तकका
३२२	१०	जगन्नाथसम्प्रदायसको	जगन्नाथसम्प्रदायको
३२४	१९	काठमान्डू	काठमान्डू
३२५	२६	आशाकोपुनर्निर्माण	आशाको पुनर्निर्माण
३४२	७	२०३८/३९	२०४९
३४९	४	रिप्रिन्ट	रीप्रिन्ट
३५७	१०	थेसिस	थीसिस
३७८	१२ टिप्पणीको २ पङ्क्ति	अङ्क	अंक*
३८९	६	२०६३/६४	२०६४
४०२	९	२०६१ ग	२०६१ घ
४०२	१३	२०६१ घ	२०६१ ङ

थप्नुपर्ने

३०३ पृष्ठमा सबभन्दा अगाडि

अमृतकणिका

= मञ्जुश्रीनामसङ्गीतिमा हेर्नु ।

३०७ पृष्ठमा ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथ १९२५ अगाडि

ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथ १९१५

= ई.सं. १८५८ (वि.सं. १९१५)मा सेन्ट पिटर्सबर्गबाट बूखदुकेराइ देर कैजरलिषेन आकादेमी देर विस्सेन्शाफ्तेनद्वारा प्रकाशित, ओत्तो ब्योत्लिङ्क र रूदोल्फ रोथको सन्स्क्रित्-वोर्तेरबूख (संस्कृत-कोष) २ भाग ।

३१२ पृष्ठमा केदारनाथ ओभा २०३३ पछि

केदारनाथ शर्मा २०३३

= नेपालमाहात्म्यमा हेर्नु ।

३१९ पृष्ठमा जयचन्द्र विद्यालंकार २०१६ कपछि

जयराज आचार्य २०४९

= नेपालमाहात्म्यमा हेर्नु ।

३२८ पृष्ठमा तैत्तिरीयोपनिषद्अगाडि

तैत्तिरीयसंहिता

= वि.सं. २०१३ मा पारडीबाट स्वाध्याय-मण्डलद्वारा प्रकाशित, अनन्तशास्त्री धुपकरद्वारा सम्पादित कृष्ण-यजुर्वेदीय-तैत्तिरीय-संहिता ।

३४७ पृष्ठमा प्रतापादित्य पाल २०३८ पछि

प्रतापादित्य पाल २०५९

= ई.सं. २००३ (वि.सं. २०५९)मा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालको हिमालयज्: यान् ईस्थीट्झक्ल् अड्भेन्चर् ।

३७१ पृष्ठमा मुकुन्दराज अर्याल २०५९ पछि

मुक्तिनाथ खनाल २०२८

= नेपालमाहात्म्यमा हेर्नु ।

मुरलीधर भा १९५७

= नेपालमाहात्म्यमा हेर्नु ।

३७९ पृष्ठमा रमेशजङ्ग थापा २०२६ अगाडि

रमेशजङ्ग थापा २०२५

= वि.सं. २०२५ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित, रमेशजङ्ग थापाद्वारा सम्पादित प्राचीन नेपाल ३ सङ्ख्याका ३३-४३ पृष्ठमा छापिएको, रमेशजङ्ग थापाको काष्ठमण्डप ।

३७९ पृष्ठमा रमेश दुङ्गेल २०६७ पछि

रविश्रीज्ञान अमृतकणिका

= मञ्जुश्रीनामसङ्गीतिमा हेर्नु ।

३८२ पृष्ठमा रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, शङ्करमान राजवंशी २०१० पछि

रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, शङ्करमान राजवंशी २०११

= वि.सं. २०११।६।२।७ मा काठमाडौँबाट रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, शङ्करमान राजवंशीद्वारा प्रकाशित, उनीहरूकै इतिहास-संशोधन [१ संख्या]

श्री ईश्वरराज अर्याल बी.ए.को नयाँ नेपालको इतिहासमा रहेको अपूर्व कुराहरूको केही नमूना ।

४०२ पृष्ठमा सुरेशज्योति शाक्य २०६१ खपछि

सुरेशज्योति शाक्य २०६१ ग

= ख्वपया बाहा बहिको १२६ पृष्ठमा छापिएको, सुरेशज्योति शाक्यको मूल दीपंकर महाविहार (देवनती) या भण्डारे च्वंगु श्री पशुपति विहार उल्लेख जुयाच्चंगु सम्बत* ६९४ या छगु ब्वनापौ पत्र ।

४०४ पृष्ठमा हरिराम जोशी २०३६ पछि

हरिराम जोशी २०४०

= ई.सं. १९८३ (वि.सं. २०४०) मा ललितपुरबाट जोशी रिसर्च इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित रोलम्ब ३ ठेली ४ अङ्कको अङ्ग्रेजी खण्डका २१-२५ पृष्ठमा छापिएको, हरिराम जोशीको मेड्ईइभल् कल्ओफोन्ज् (मध्यकालका पुष्पिका) ।

४०९ पृष्ठमा हेराकाजी वज्राचार्य २०५७ पछि

हेराकाजी वज्राचार्य २०५८

= ई.सं. २००२ (वि.सं. २०५८) मा ललितपुरबाट नकिंइयाः पिथनाद्वारा प्रकाशित नकिंइयाः (एक प्रकारको आँखीइयाल) १ वर्ष ४ अङ्कको ४ पृष्ठमा छापिएको, हेराकाजी वज्राचार्यको काश्यपमिश्र संस्कारित ललितवर्ण महाविहार कोन्ती ।

४१० पृष्ठमा हासिका २०५७ अगाडि

हेल्गा ओइबाख २०२७

= नेपालमाहात्म्यमा हेर्नु ।

हयउनुपर्ने

३४० पृष्ठमा नवीन लुईटेल २०७२

४१० पृष्ठको ४ पङ्क्ति

खिलशर्म-राजीवलोचनजोशीस्मारकप्रतिष्ठानका

प्रकाशित कृतिहरू

१. राजीवलोचन जोशी	डा. ईश्वर बराल
२. राजीवलोचन जोशी र कूटकाव्य	भरतराज पन्त
३. राजीवलोचन जोशी र केदारकल्प	नित्यराज पाण्डे
४. राजीवलोचनजोशीग्रन्थावली	
५. राजीवलोचन जोशीका बराज्यू दामोदर जोशी	प्रा. दिनेशराज पन्त
६. नयराज पन्त : जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व	अलका शर्मा चालिसे
७. श्लोकसंग्रह (गोर्खाभाषा)	
८. हाम्रो उद्देश्य र कार्यप्रणाली	प्रा. नयराज पन्त
९. नयराजपन्तश्रद्धाञ्जलि	सम्पादक- पुष्कर लोहनी
१०. बुद्धिविनोदप्रश्नावली र त्यसको उत्तर	कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल
प्रा. नयराज पन्त
प्रा. डा. हरिप्रसाद शर्मा आचार्य
प्रा. तोत्रराज पाण्डे
प्रा. नयराज पन्त
११. नेपालको संक्षिप्त इतिहास	
१२. कविताकल्पद्रुम	
१३. धादिङमा फेला परेका नेपाली कविता	प्रा. दिनेशराज पन्त
१४. भाषापद्यसंग्रह	सम्पादक- शिव रेग्मी
१५. राजीवलोचन जोशीका बराज्यू दामोदर जोशी
(वि.सं. १८१५-१८६५),
संशोधित परिवर्द्धित दोस्रो संस्करण	प्रा. दिनेशराज पन्त
१६. भट्ट-मोतीराम भट्ट	पुष्कर लोहनी
१७. राजज्योतिषी लीलानाथ पाँडेले
तयार पारेको तिथ्यावली	प्रा. दिनेशराज पन्त
१८. नित्यप्रकाश	नित्यराज पाण्डे
१९. संक्षिप्त वंशावली	प्रा. दिनेशराज पन्त
२०. श्री ३ वीरशमशेरको जीवनचरित्र	प्रा. दिनेशराज पन्त
२१. महामण्डलदेखि काँगडासम्म	प्रा. दिनेशराज पन्त
२२. बडागुरुज्यू विजयराजसँग सम्बद्ध पत्रहरू	प्रा. दिनेशराज पन्त
२३. सिद्धान्तज्योतिषे नयराजपन्तस्य योगदानम्	श्यामखनालः
२४. यो काम किन भइरहेछ ?	प्रा. नयराज पन्त
२५. हिन्दूसंस्कार-परिचय र विमर्श	सहप्रा. डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी
२६. गोरखाली विजययात्रा	प्रा. दिनेशराज पन्त
२७. असीमका कविताहरू	गोपाल पाँडे असीम
२८. प्रसिद्ध ज्योतिषी भगीरथ जैसी	प्रा. दिनेशराज पन्त
२९. नयराज पन्तको दृष्टिमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह	प्रा. दिनेशराज पन्त
३०. जनैपूर्णिमादेखि रानीपोखरीसम्म	डा. महेशराज पन्त

महेशराज पन्तका प्रकाशित कृति पुस्तकाकारमा

१. The Two Earliest Copper-plate Inscriptions from Nepal (1977) ▲
२. On Sanskrit Education (1979)
३. नेपालसंवत्को राष्ट्रिय मान्यताको अनौचित्य (२०३९)
४. Inept specimen ? (1984)
५. What Did Amśuvarman Write ? Rhetoric or Grammar (1985)
६. Administrative Documents of the Shah Dyanasty Concerning Mustang and its Periphery (1989) ▲
७. Jātarūpa's Commentary on the Amarakoṣa, 2 vols. (2000)
८. नयराज पन्तलाई चिनाउनको लागि (२०६५)
९. नयराज पन्तको दृष्टिमा श्री ३ जङ्गबहादुर राणा (२०७०)
१०. को हुन् त नयराज पन्त (२०७१)
११. नयराज पन्तको दृष्टिमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह (२०७३)
१२. जनैपूर्णिमादेखि रानीपोखरीसम्म (२०७४)

▲ अरूसँग मिलेर

